

Васа Казимировић

ЦРНА РУКА

*Личности и догађаји у Србији
од преврата 1903. до
Солунског процеса
1917. године*

КРАГУЈЕВАЦ
1997.

САДРЖАЈ

ПРЕДГОВОР	9

Део први ПРЕВРАТ

Глава прва

УБИСТВО ПОСЛЕДЊЕГ ОБРЕНОВИЋА

1. Праскозорје 29. маја 1903. године	13
2. Преврат у очима савременика и штампе	25

Глава друга

КРАЉ АЛЕКСАНДАР И КРАЉИЦА ДРАГА

1. Чињеница и неосноване тврдње о краљевском ђару	33
2. Властвина краља Александра од женидбе до ђревата	53

Глава трећа

ЗАВЕРА И ЗАВЕРЕНИЦИ

1. „Духовне вође“ завере	67
2. Првобитни циљ завере — одстрањење краљице Драге с двора	76
3. Улога Ђорђа Генчића у завери	86
4. Понуда Петра Карађорђевића Бечу	93
5. Гледања на ђреврат и људе који су га извели	99

Глава четврта

ДВОР И ВЛАДА У ВРЕМЕ ЗАВЕРЕ

1. Прва сазнања о завери	109
2. Игнорисање достава и дојава о завери	113

Део други НОВА ЕРА

Глава пета

КРАЉЕВАЊЕ ПЕТРА КАРАЂОРЂЕВИЋА

1. Режим у Србији после ђревата	127
2. Избор Петра Карађорђевића за краља	136

3. Казивања о краљу Петру	141
4. Краљ Петар између Русије и Аустрије	145
5. Троструки ланац завереника на двору	150
6. Три прославе краља Петра	156
7. Дворска камарила	162

Глава шеста

ГОДИНЕ НЕМИРА И НЕСПОКОЈСТВА

1. Србија у туђем и у свом ојлегалу	171
2. „Партизанство“ у Србији после преврата	177
3. Завера у нишком гарнизону	188
4. Опозициона штампа на удару завереника	197
5. Антизаверенички покрет и „крађујевачка афера“	211
6. Убиство вође антизавереничког покрета	221

Глава седма

ЗАВЕРЕНИЧКО ПИТАЊЕ

1. Сукоби у официјерском кругу	229
2. Случај војводе Живојина Мишића	233
3. Пензионисање главних завереника	240
4. Народна скупштина о стању у војсци	251
5. Иницијативе за сејиниће краља Петра с престола	257
6. Покушај васпоставе Команде активне војске	261

Глава осма

ЗАВЕРЕНИЦИ И КАРАЂОРЂЕВИЋИ

1. Незадовољство краљем Петром	273
2. Завереници и принц Ђорђе	285
3. Принц Ђорђе пре и после абдикације	301

Део трећи ЦРНА РУКА

Глава девета

ТАЈНО УДРУЖЕЊЕ „УЈЕДИЊЕЊЕ ИЛИ СМРТ“

1. Политичка организација официјера	317
2. Престолонаследник Александар, Бела и Црна рука	327
3. Црна рука — оснивање и оснивачи	339
4. Четничка акција и црнорукци	355
5. Друштво „Српско јединство“ и сазнања Беча о Црној руци	366
6. Црна рука и њени циљеви	373
7. Црна рука и двор	380
8. Пројам Црне руке у ојлегалу „Лијемонта“	390

Глава десета

СРБИЈА У ВРЕМЕ ОСНИВАЊА ЦРНЕ РУКЕ

1. Кад је и со била реткост	403
2. Зајоворници и „ујорозитељи“ парламентаризма	410

3. Политичке странке и струје	439
4. Новине и новинари	465

Глава једанаеста

ЦРНА РУКА У 1912. И 1913. ГОДИНИ

1. Србија пре рат с Турском	511
2. Црна рука и савез с Буџарском	518
3. Црноруки у балканским ратовима	527
4. Батинање и убијање војника пре Народном скупштини	538
5. Завере против Николе Пашића	547

Глава дванаеста

СУКОБ ЦРНЕ РУКЕ И ВЛАДЕ У ПРОЛЕЋЕ 1914.

1. Формирање антирадикалској блока	563
2. Расире око управе у Старој Србији и Македонији	568
3. Сјор војних и цивилних власти око протоколарној првенства	575
4. Официрска задруга и финансирање Црне руке	588
5. Покушај војној удара	594

Глава тринаеста

ЦРНА РУКА, ВЛАДА И КРУНА У 1914-1915. ГОДИНИ

1. Незванац у српској Врховној команди	603
2. Влада Србије и сејаратни мир	621
3. Питање сејаратној мира пре Колубарску битку	636
4. Прави и наводни кривци за пораз Србије 1915.	652

Глава четрнаеста

ТРИ ФРОНТА НА КРФУ

1. Рејент Александар против Црне руке и радикала	669
2. Покушај измирења Црне руке и рејента Александра	677
3. Планови за извршење дворској удара	681

Глава петнаеста

КРАЈ ЦРНЕ РУКЕ

1. Страх од преврата на Крфу	705
2. Хайшење Ајиса и других ђреака Црне руке	711
3. Савез двора и радикала против Црне руке	719
4. Солунски процес и Аустро-Угарска	727
5. Осуда на смрт вође Црне руке и њено тумачење	754

Прилог

ОБНОВА СОЛУНСКОГ ПРОЦЕСА У БЕОГРАДУ 1953. ГОДИНЕ	783

АЗБУЧНИК ИМЕНА	791

ПРЕДГОВОР

Време од преврата 1903. године па до Солунског процеса 1917. које је обележено многим крупним догађајима, поред осталог и жестоких унутрашњо-политичким сукобима, главни је предмет казивања ове књиге. Оно и људи који су у њему деловали — припадници краљевског дома, државници, политичари, црквени великодостојници, официри, новинари и други.

Тежиште у књизи стављено је на казивање о тајном официрском удружењу „Уједињење или смрт“, названом Црна рука, основаном од непосредних извршилаца убиства Краља Александра и краљице Драге Обреновић, и које је од једних окарактерисано као патриотска а од других као превратничко-терористичка организација. Посебна пажња, при том, посвећена је настојањима првака овог удружења да постану одлучујући фактор у земљи да, поред другог, збаце с престола краља Петра Карађорђевића и његову династију.

Основу књиге чини архивска грађа из страних и домаћих архива. Из домаћих архива коришћена је и она грађа, која је, из разних разлога, па и политичких, сврстана у суспектну, као и грађа преко које су историографија и публицистика, такође из разних разлога, углавном прешле као да она и не постоји. То, поред осталог, важи за необјављене дневнике и забелешке личности које су биле у прилици да сазнају за многе тајне, које за свог живота нису смеле или нису могле да обелодане.

Осим архивске грађе, и релевантне домаће и стране литературе (и оне која је нашој широкој јавности мало позната), као важан извор информација аутору су послужили и записници са заседања Народне скупштине, који представљају праву ризницу података о приликама у Србији — и за време владавине Обреновића и за време владавине Карађорђевића.

Важан извор обавештења аутору је била и штампа, она иза које су стајале политичке партије, Црна рука или пак двор, али и она која се називала независном, а у ствари била у служби противника новог стања у Србији насталог после преврата од 29. маја 1903. године, па и у служби иностранства. Многи значајан податак писац је нашао и у такозваној тржишној штампи, „марјаш-штампи“, која је задавала велике главобоље свим структурама ондашњег друштва у Краљевини Србији.

Београд, 10. мај 1997.

Васа КАЗИМИРОВИЋ

P.S. Писац сматра за пријатну обавезу да захвали свима онима који су му помогли при истраживању архивске грађе и одбору литературе — Ненаду Урићу, сараднику Историјског института Српске академије наука, Зорану Живковићу, сараднику Архива САНУ, суйђужницима Марковић, Николи и Даници, из Универзитетске библиотеке „Светозар Марковић“ у Београду, Миши Ралићу, начелнику Народне библиотеке у Београду, Љуби Бранковићу, сараднику Народне библиотеке у Београду, Оливери Стефановић и Раику Ђоновићу из Рукописног одељења Народне библиотеке у Београду, Вери Филиповић из Архива Србије.

Део први

ПРЕВРАТ

УБИСТВО ПОСЛЕДЊЕГ ОБРЕНОВИЋА

1. Праскозорје 29. маја 1903. године

У праскозорје 29. маја/11. јуна 1903. године, у три сата и педесет минута, куршуми испаљени из непосредне близине окончали су живот краља Александра и краљице Драге Обреновић.

Краљевски пар убијен је у конаку, здању крај новог двора, које је из Србије протерани кнез Александар Карађорђевић купио 1842. године од Стојана Симића, својевремено најбогатијег човека у земљи.¹ То здање, гавански саграђено за своје прилике било је деценијама „гнездо свих политичких обрта у Србији“.² И, после изгона кнеза Александра Карађорђевића из српске државе, стално пребивалиште владара из династије Обреновић. Нови двор, и за време краља Александра и за време краља Милана, служио је само за свечаности и забаве. Први страни гост који је у њему дочекан, био је престолонаследник Аустрије, син цара Франца Јозефа, Рудолф, са својом супругом Стефанијом.³ Игром случаја, свакако, убиство краља Александра и краљице

1. Сремац пореклом, Стојан Симић је прешао у Србију 1806. године и једно време, од 1820. године, био у служби кнеза Милана. Зато што је припао Милошевим противницима (уставобраниоцима) морао је пребећи у Румунију. Ту се прочуо као трговац сољу и ту је стекао велики иметак. Види и: Иван М. Зранковић, Кућа Стојана Симића - Симићево здање, Годишњак Музеја града Београда, I, Београд 1954, 207.

2. „Штампа“, Београд, 25. 11. 1907.

3. Пријатељ краља Милана, престолонаследник Рудолф је посетио Београд у пролеће 1884. године, на повратку с пута у Цариград и Софију. Рођен 21. 8. 1858. године, Рудолф је изгубио живот 30. 1. 1889. под ни до данас нерасветљеним околностима. Према значајној верзији, он је у дворцу Мајерлингу у Доњој Аустрији извршио самоубиство, пошто је претходно убио своју љубавницу баронесу Марију Вечеру. Види и: Brigitte Hamann, Kronprinz Rudolf, Беч 1979, 84-87.

Краљ Александар Обреновић

Драге догодило се на исти дан о којем је, 1868. године у Кошутњаку убијен кнез Михаило Обреновић, син кнеза Милоша. Као у Михаилоу, тако и у Александрово уклањање из живота имала је умешане своје прсте династија Карађорђевић... То српском народу није било непознато. Он је и у једном и у другом убиству хтео да види „одмазду Радовањског луга...“⁴

Смрћу краља Александра угасила се династија Обреновић, чији је родоначелник био кнез Милош, утемељивач монархије у Србији уопште.⁵ Мада је с краљем Александром изумрла лоза Обреновића, он ипак није био и последњи Обреновић. Последњи Обреновић, истина непризнат, треба да је био ванбрачни син краља Милана и Артемизе Христић, Ђорђе Христић.

Према мишљењу више писаца, домаћих и страних, са краљем Александром треба да се догодило управо оно што је својевремено прорекао један сељак из Кремне у Ужичком округу, по имену Матија. Тај сељак је, наводно, „предсетио“ и погибију кнеза Михаила. „Кнез Михаило типе“, рекао је тај Матија, „а њега ће наследити један његов рођак који ће у Србији многа зла починити... Тај ће имати сина јединца „и тај јединац син биће још горе среће но што му је и отац био. Неће имати од срца порода и умреће млад, врло млад, неће напушити ни педесет година, и с њиме ће се угасити његова свећа...“⁶

Први странац у Београду који је сазнао за убиство краља Александра и краљице Драге Обреновић био је посланик Аустро-Угарске у Београду, Константин Думба. Било је то тачно у четири сата ујутру 29. маја 1903. године. А нешто пре пет сати, у пратњи војног аташеа Аустро-Угарске, мајора Помианковског, он је успео да се пробије кроз кордон војске око двора, а затим стигне до пуковника Александра Машина, под чијом је командом преврат и извршен.

Као да је обавио какву генералштабну игру, а не извршио преврат, пуковник Машин је био „мртав-хладан“.

„Сталожепост и мирно држање Машина ми је импоновало“, каже аустроугарски посланик у својим сећањима. „На беспрекорном

4 Душан С. Николајевић, Краљ Милан и Тимочка буна, Београд 1927, 45.

5 Кнезу Милошу је признато кнежевско достојанство хатиперифоом од 3. 8. 1830. године (и посебним бератом) и он је владао до 1839. године, а затим од 1858. до своје смрти 1860. године.

6 Андре Варе, Маска револуција у Србији, 97-98. Види, посебно: Др Радован Казимировић, Чаране, гатање и пројиджање у нашем народу, Београд 1940 (Креманско пророчанство)

француском језику прво се извинио што не може са мном да разговара у салону за пријеме, јер се он и његови пријатељи управо договарају о образовању владе. Али ми може гарантовати да су они апсолутни господари ситуације. Престоница је прихватила нови ред ствари, нигде се не пуца, нема нигде више проливања ни капи крви. Ја могу слободно ненаоружан да идем кроз Београд а да ме нико ни прстом не дирне..."⁷

С дозволом пуковика Машина, аустро-угарски посланик одмах је успоставио шифровану телеграфску везу са конзулима у Србији, и од њих добио обавештење да су сви гарнизони у унутрашњости земље прихватили ново стање и да свуда владају беспрекоран ред и мир.

Ред и мир владали су и у Београду, баш како је рекао пуковник Машин. Али су престоницом зато кружиле најфантастичније приче о начину на који су били убијени краљ и краљица...

Краљ Александар и краљица Драга били су убијени на изразито свиреп начин. Смртоносне хиџе испалили су на њих капетан Михаило Ристић, поручник Велимир Вемић и капетан Илија Радивојевић-Чича, који ће 1911. године, кад буде основана тајна организација Уједињење или смрт, позната под називом Црна рука, постати председник њене Врховне централне управе.

Кад се краљица Драга нашла на нишану официрских револвера, она је већ била рањена. На њу је пуцао поручник Љуба Костић, командир чете Краљеве гарде. У договорени час он је стигао пред двор, пред жандармеријску капију. Стражара на капији вешто је приволео да капију отвори и када је потом са својом четом умарширао у двориште двора, без иједног испаљеног метка разоружао је цело жандармеријско обезбеђење.

У једном моменту, поручник Костић се нашао под краљевском спаваћом собом, баш када се краљица Драга појавила на прозору тражећи помоћ. Узевши пушку од једног војника, он је пуцао у краљицу и ранио је у десно раме...⁸ Крикнувши, краљица је својим гласом одала официрима у конаку место на којем се била прикрила заједно с краљем...

То што је учинио поручник Костић, што је, пре свега, успео да паралише жандармеријско обезбеђење без иједног испаљеног метка,

7. С. Dumba, Dreibund - und Entente-Politik, Wien 1931, 182 (у даљем тексту - Думба).

8. Државни архив у Бечу, РА XIX, к. 47, изјелтај 158, А-Ц, ол 30. 11. 1903.

треба да је било од одлучујућег значаја за успех напада на двор. Али исто тако БД одлучног значаја била је и улога Петра Живковића, која је, међутим, због његовог сукоба са вођством Црне руке у многа места минимизирана, а он сам представљен као кукавица који од страха тобож дуго није могао да откључа главну капију. Уистину, он се показао и присебним и енергичним. Жандармима који су били око њега довикнуо је да је преузео команду над њима, и наредио им затим: „Пушке у шошке и у стражу – марш!“⁹

Краљ Александар није имао оружја уза се. Голорук, у црвеној спаваћој кошуљи, он је покушао да заустави своје убице снажном виком и претњом да ће их све дати повешати...¹⁰

У сусрету са смрћу, краљ Александар понео се храбро. Исто тако храбро се држећи Погинуо је и његов први ађутант, генерал Лазар Петровић (Лепи Лаза), који је био ожењен једном сестром краљице Драге. На официра, који је први потегнуо револвер на краљицу Драгу, генерал Петровић је испалио више метака, ранио га и отео му оружје. Али је убрзо затим био и сам засут правом кишом куршума од осталих официра-завереника...

Како је аустро-угарски посланик изнео у својим мемоарима, на краљицу Драгу, испаљено је 16 хитаца. После тога њено је тело „сасвим раскомадано“ бајонетима и сабљама. На самог краља Александра, једно кратко време, нико од завереника-јуришника није се усудио да пуца. А онда је, одједном и као по команди, у њега испаљено 20 метака...¹¹

Ономе што се збило у конаку и како су поступили завереници са краљевским паром, сем аустро-угарског посланика писала су, својевремено поред других странаца, и двојица Француза – Жан де Бонфон и Андре Баре.

По Бонфоновим речима, официри су се према већ мртвим краљевским супружницима понашали као варвари. Краљичино тело су окрчили тумбе – и распорили. „Свако је забављено оружје у њено тело...“¹²

Баре је пак написао, да је краљица Драга била „буквално распорична“ и да је официр, који је то учинио својом сабљом, после свега уз-

9 Милац Ј. Новаковић, Дневник, 8. 7. 1903.

10. Државни архиви у Бечу, РА XIX, извештај посланика од 28. 4. 1904.

11 Думба, 178.

12 Види: „Мали журнал“, Београд 19. 2. 1910.

Краљица Драга Обреновић

викнуо: „Ето ти, сад покажи твоје деринге, твог наследника, криво једна!“

Супротно извештају аустро-угарског посланика, у којем се каже да је краљ Александар умро храбро и достојанствено, и краљица с њим, Баре тврди да је краљ Александар, борећи се са смрћу, завапио: „Милост, милост! Поштедите ме...“ Али официри „пису ништа чули“. Њих су биле „опиле јарост, освета и опасност...“¹³

Завереницима није било доста што су измаса крирали тело краља Александра, већ су и један његов портрет из 1891. године, избушили куршумима...

Гола и унакажена, тела краља Александра и краљице Драге су, на послетку, бачена кроз прозор у дворски парк, уз узвике официра – убица: „Тиранин је мртав! Ту су она лежала сатима... Најзад су убачена у металне сандуке и, око 11 часова увече (по неким тврђењима 30. маја) једним обичним таџигама, у пратњи одреда жандарма, превезена у цркву Светог Марка. После опела, посмртни остаци краљевског пара спуштени су у гробницу Ане Обреновић, а не у гробницу Сергија, млађег сина краља Милана, како су то неки листови у Београду објавили. Гробница је одмах зазидана и на њу постављена два метална крста са именима покопаних – „Александар Обреновић“ и „Драга Обреновић“.

Осим краља Александра и краљице Драге у праскозорје 29. маја 1903. године, по старом календару, официри - завереници убили су још и председника владе, генерала Цинцар-Марковића, министра војног Милована Павловића, браћу краљице Драге – потпоручника Николу и Никодија Луњевицу.¹⁴

Паређења да се убију председник владе и министар војни издао је пуковник Машин. Браћу Луњевица треба да је на своју руку побио Војислав Тапкосић-Шила, један од најбезобзирнијих младих завереника и, потом, чланова Црне руке, кад она буде формирана.

13. Андре Баре (Barré) уживао је велико поверење завереника и имао је могућности да дође до најдетаљнијих обавештења о предрату. Он је био и писац једне запажене брошуре о Босни и Херцеговини под аустријском управом од 1878. до 1903. године. Према сазнању аустроугарског посланика у Београду (Извештај од 6. 4. 1906. године, Државни архив у Бечу, IV 760/4) ову брошуру углавном је написао Света Симић, а Баре је само потписао. Из Париза (4 хиљаде примерака) брошура је послата на адресу Српске народне банке.

14. При продору завереника у конак, грешком је убијен потпуковник Михаило-Мика Наумовић, који је и сам припадао завери. - Међу погинулим у овој ноћи, из редова завереника, налазили су се потпуковник Милосав Живковић, капетани Јован Миљковић и Милан Ф. Петровић (Ферги), и поручник Милан Гаговић.

Како је убијен министар војни, Милован Павловић, описао је његов зет, Божидар Јанковић у рапорту од 7. јануара 1910. године.¹⁵ Он је изнео, да је убиству претходио један телефонски позив, тачно у два часа ујутру. На апарату је био потпуковник Петар Мишић. Он је рекао министру да је у вароши „једна мала демонстрација“ и да је његов пук, VI пешадијски пук, по наређењу краља Александра, изишао из касарне. „Једна моја чета је пред вашим станом“.

Сем те Мишићеве чете, пред станом министра војног било се искупило и 10-15 припадника пешадије краљеве гарде.

Кад је Јанковић изишао из куће, да би видео о чему се то ради, притрчао му је пешадијски поручник Милан Маринковић-Пиџа и уперивши му револвер у груди наредио да се склони у кућу др Рибникара и тамо остане до даљег, ако већ неће да буде убијен. Капетан Михаило Јосиповић-Кића, који је командовао целим одредом, рекао му је пак, да је пала одлука да се убију краљ и краљица и сви министри...

„Познавајући Кићу од раније као обичну пијаницу, али не хрђавог срца, видећи га и сада пијаног, одговорих му да не лупа којешта. У томе и мој таст“, каже Јанковић у свом рапорту, „отвори прозор, појави се и упита: 'Шта хоћете, војници?' — На то је Кића довикнуо војницима: 'Пуцај!' Војници, који држаху пушке на готовс, осуше паљбу у прозор...“

У свом рапорту, Божидар Јанковић је рекао и следеће:

„Мој таст, као и ђенерали Џицар-Марковић и Лазар Петровић убијени су по личном наређењу Александра Машина. Та наређења Машин је издао командантима појединих одељења (како их је он тада називао) у присуству свога 'начелника штаба', капетана Ђорђа Остојића (будућег маршала двора српског краља), мајора Миливоја Анђелковића,¹⁶ поручника Александра Грујића¹⁷ и осталих 'командната одељења', а у згради-касарни-VII пешадијског пука Краља Александра, у канцеларији команданта пука“.

15. Архив Србије, АФ ВДЈ-151. -После преврата Божидар Јанковић је пензионисан, у чину пуковника. Реактивирао је 1912. године. У годинама 1908-1909. био је председник Народне ослрбане, коју је Црна рука покупала да стани под свој утицај.

16. Миливоје Анђелковић-Кајафа. У ноћи у којој је извршен преврат командовао је јединици баталјоном VII пука. После преврата био је командант VII пука, а затим командант Краљеве гарде.

17. Син генерала Саве Грујића у више махова председника владе - за владавине Обреновића, али и за владавине краља Петра.

По кривом пиру, конак је добио изглед разбојишта и према речима једног завереника-јуришника личио је „на поље засађено кромпирима“. А да он добије такав изглед у многоме су допринели официри који су хтели да се домогну какве вредне ствари. Плен пљачкаша била је чак и интимна гардероба краљице Драге...

Из џепа првог краљевог ађутанта, генерала Лазе Петровића, пестао је златан сат, а из блузе пуковника Наумовића, саучесника у завери и грешком убијеног од официра који у то нису били упућени — нестали су часовник и револвер. Краљеве омиљене пушке докопао се поручник Велимир Вемић, један од краљевих убица и потоњи првак Црне руке...

Према саопштењу аустро-угарског војног аташеа у Београду, завереници су се домогли и касе диспозиционог фонда председника владе генерала Цинцар-Марковића и новац поделили између себе. Осим тога присвојили су и приватну благајну краља Александра, којом је руковао генерал Лаза Петровић, и у којој се наводно налазио и један чек на пола милиона франака...¹⁸

У напису „Комплот“ листа „Опозиција“ изнесено је да су неки официри завереници са прстију краљице Драге и краља Александра скидали прстење. При том су краљу сечени и прсти...¹⁹

Било је случајева да су се поједини официри чак и разметали оним што су опљачкали. Један поручник је 12. јуна (другог дана по преврату, по новом календару) пун поноса показивао у ширем друштву прстен на својој руци, говорећи да га је узео „за успомену на краљицу Драгу“.²⁰

У брошури „Милан Ј. Новаковић на суду“²¹ казано је, поред осталог, да је извесни поручник Трифунац рекао после преврата: „Јест, вала, неко сат, неко прстен, неко муштиклу, неко табакеру...“

Врло брзо, међутим, а поготову по пристизању близу 200 новинара из скоро свих земаља Европе у Београд, хвалисање младих официра-завереника је престало. Више нико од њих није хтео ни да призна да је био у двору у ноћи у којој је извршен преврат, а камоли да је из двора нешто узео.

18. Ратни архив у Бечу, извештај војног аташеа у Београду од 17. 8. 1903, МА, 25-8/71.

19. „Опозиција“, број од 3. 2. 1905.

20. Думба, 185.

21. Види: Милан Ј. Новаковић на суду, страна 29.

Краљ Милан Обреновић

Све што се налазило у конаку, официри-завереници нису могли опљачкати, наравно. Остало је много ствари на свом месту, али упрљано, оштећено и изгажено, и део тога је одмах изложен јавној продаји... На лициtacjiји су се нашли и краљичини ормари, избушени бајонетима. Један од тих ормара купила је супруга аустро-угарског посланика „за успомену на краљицу Драгу“.²²

Један део личних ствари краља Александра и краљице Драге продаван је и у Лондону, у новембру 1904. године. Према вести аустријске агенције „Политичка кореспонденција“ из Беча, на продају су били понуђени, поред осталог, крајева униформа и венчана хаљина краљице Драге, затим део накита краљице Драге лијадема са брилијантима коју је она имала на венчању, једна гривна украшена брилијантима и сафирима (поклон руског цара). На лициtacjiји у Лондону нашла су се и два крајева ордена: турски орден Меџидије у брилијантима и персијски орден Сунца у брилијантима.

Чедомиљ Мијатовић, посланик Краљевине Србије у Лондону у време убиства краља Александра и краљице Драге, дубоко погођен тиме што су се на аукцији у Лондону нашле и личне ствари „једне српске краљице“, написао је опширан чланак о томе и објавио га у београдском листу „Штампа“, у броју од 4. децембра 1904. године. Цитирао је у том свом чланку и писање енглеских листова, у којима је истицано да су ствари изложене продаји „реликвије којима не фали елеменат светости“, а на крају рекао: „Изишао сам из сале потресен и застиђен што сам доживео да присуствујем лициtacjiоној продаји ствари једне српске краљице...“²³

Због овог чланка, Мијатовића је напао Јаша Продановић у листу „Одјек“, у броју од 6. децембра 1904. године. „Уместо да иде у ма-настир, и да оплакује горку судбу, што је као просвећен и интелигентан човек, целог свог века, целим својим бићем помагао стари некретни, убиствени режим, он сад, јавно на срамоту свих нас, глорификује реликвије, жали, за женом, којој ни Теодора Јустинијанова равна није! О памети, о дрскости!“

22. Из касе краља Александра нестало је и Мирослава Јеванђеље. Радничке новине (број од 26. 8. 1911. године) оптужиле су за крађу читаво туђе разних личности, почев од завереника Дамјана Поповића па до неколико чланова Академије наука. — У фонду Николе Пашића у Архиву Србије постоји списак драгоцености које су се налазиле у двору последњег Обреновића.

23. Мијатовић, Чедомиљ, историчар, књижевник, државник, дипломата. Потписник је (28. 6. 1881) Тајне кључнице коју је краљ Милан уговорио са владом Аустро-Угарске. Један од најистинитијих прејудикала са енглеског.

[Личне ствари краља Александра и краљице Драге продаване су на лициtacji и у Бечу, у заводу Доротеум, у пролеће 1905. године.]

У Бечу је, у то исто време, као атракција прве врсте, приказана јахта „Драга“, свадбени дар београдске општине краљу и краљици. Као и друге ствари и ова јахта је продата на лициtacji...

[Неке ствари из заоставштине краљице Драге продале су њене сестре у иностранству.] Одлуком Старатељског суда у Београду, њима је, као универзалним наследницама краљице Драге, исплаћена и једна већа сума у готовом новцу...²⁴

Шта је све припадало лично краљу Александру, сасвим тачно никад није утврђено. Али је зато установљено колико је он личних дугова оставио за собом. Наводно, 2.893.920,07 динара. За ондашње прилике у Србији била је то огромна сума, толика да се човеку дигне коса на глави. Повериоци (њих 39 на броју) били су домаће и стране фирме, стране банке, министарство финансија Краљевине Србије, приватна лица.

Међу онима који су тражили да буду намирени из заостале имовине последњег краља из династије Обреновић налазио се и извесни Миливој Маленић, аутор књиге „Један Обреновић“. Пошто више није могао да је продаје - захтевао је да му се штета надокнади...

Као поверилац јавио се и лични секретар краља Александра. Он је поднео више рачуна за које је тврдио да их је исплатио својим новцем а по налогу краља... Радило се ту о високим сумама - више од 11 хиљада динара у злату, преко две хиљаде динара у сребру, три хиљаде аустријских круна, и тако даље.

И породица убијеног краљевог ађутанта, генерала Лазе Петровића, пријавила се као поверилац. Она је тражила ствари које су остале у његовој канцеларији у двору, затим готовину у злату и сребру која је пронађена у његовој личној каси — 44. хиљаде динара у свему.

[Нека лица која су се пријавила као повериоци била су некад ватрене присталице краља Александра.] Такав случај био је са Светиславом Јеремићем, трговцем из Добриња, постојбине династије Обреновић. Он је поднео захтев да му се надокнаде издаци које је

24. Одлуком Старатељског суда, сестрама краљице Драге исплаћена је сума од 579.710 хиљада динара. Толико је процењено да вреди лични иметак краљице Драге у земљи. Иметак су чинили: кућа на углу Крунске и Ресавске улице (у вредности од 50.000 динара), накит и друге драгоцености у вредности од 190.300 динара, готовина у износу од 64.000 динара, 200 акција у номиналној вредности од 150.000 динара, а са купонима 155.300 динара. Уп. „Велика Србија“, 28. 10. 1903.

имао при дочеку краља Александра и краљице Драге у Добрињу, и то: за 40 килограма црног грожђа (по 100 динара килограм), за 30 килограма белог грожђа (по 150 динара за један килограм), за 20 килограма бресака (по 50 динара за килограм), као и за 20 килограма јабука (по пола динара за килограм).

За доказ исправности својих навода, и издатака које је имао, овај трговац из Добриња навео је да поседује оверене рачуне од одбора за дочек, са потписима председника одбора, проте Поповића, и чланова одбора — Филиповића и Малопарца...

2. Преврат у очима савременика и штампе

Међу онима који су о преврату изrekli своје мишљење тако рећи одмах, налазио се и угледни научник Јован Цвијић. Већ 3. јуна 1903. године (по старом календару) он је упутио једно опширно писмо Ватрославу Јагићу,²⁵ у којем је рекао, да је уклањање последњег Обреновића са српског престола извршено на - „балкански начин“, али да је сам преврат био — „неизбежна нужност“. Јер, „сиромаси млади краљ је сам тако радио да до најгорег свршетка дође. И нико га на том путу није могао зауставити. Шта више, и то је интересантно за психологију ових револуција, био је се у последње време тако изоловао да није могао осетити и сазнати оно што су сви осећали а врло многи *grosso modo* знали. Кад му је то и наговештавано (а сад знамо да му је достављано до знања, да се нешто у војсци спрема) он баш тима који су му наговештавали није веровао или је узимао ствар олако. С њиме у последње време није било могућно ништа друго радити но такве ствари које ће га вуку у сигурну пропаст...“

Како је Цвијић нагласио, да војска „то сад није извршила, извршила би маса са много више жртава и небројено других несрећа. Официри су то извели са беспрекорном храброшћу, прецизношћу и комбинационим даром“ а осим тога су тако чврсто одмах ред одржали, да су спречили сваки, и најмањи изгред масе. Кад се све то узме

25. Ватрослав Јагић, филолог светског угледа, централна личност словенске филологије свог времена, доследни заступник мишљења да су хрватски и српски језик потпуно идентични. Цвијићево писмо Јагићу налази се у Свеучилишној библиотеци у Загребу (Р 4610 6). Фотокопију овог писма, аутору ове књиге ставио је на располагање Ненад Урић, сарадник Историјског института у Београду.

у обзир, онда се и са општег хуманог гледишта не могу онако-осуђивати, као што то... у Европи чине“.

Џвијић је дао израза својој нади, да ће се Србија после свега „правилније и здравије развијати“. Бојао се, међутим, да би у томе могло доћи до тешкоћа, с обзиром да ће водеће личности (leitende Persönlichkeiten) остати углавном исте, а „оријенталско-балкански морал њихов не да се одједанпут променити. Потребан је тежак поступен и пажљив рад на морализацији ове такозване велике интелигенције, нарочито. Нови краљ, који је, сви кажу, тако питом и искусан, то ће јамачно увидети“.

На други начин него Јован Џвијић преврат у Београду протумачио је један виђени Словенац тога доба, Антон Ашкерц. За њега је то био „суд богиње Немезе“ (Немесе) божанства у којем је оличена правичност која награђује добро и кажњава зло, особито неправде и насиља учињена из обести.²⁶

Међу листовима у Београду који су први саопштили јавности да су убијени краљ Александар и краљица Драга, налазио се и „Мали журнал“.²⁷ У издању које је изишло у преподневним часовима 29. маја 1903. године, на целој првој страни, објављени чланак имао је наслов - „Син српског Нерона“.

„Син српског Нерона пао је“²⁸ - гласила је прва реченица у „Малом журналу“. „Овај радосан глас одјекнуће весело широм целог Српства, одјекнуће по целоме свету и сваки, кад га чује ако иоле има душе, и срца, мораће се обрадовати, јер је за навек уништена једна паклена породица, која је била поруга за цео српски народ, за цео свет. Убила га је српска рука, посветила се да Бог да... Син српског Нерона, блесасти краљ Александар, пао је од руке српских официра...“

Чланак се завршавао поклицима и изразима захвалности официрима и војсци: „У добри час, браћо, ви сте се одужили српском роду,

26. Ашкерц, Антон (1856-1912), свештеник, а по скидању свештеничке одеће архивар у Љубљанском магистрату. Уређивао је лист „Љубљанско звоно“. Баладу „Последњи Обреновић“ објавио је у листу „Слован“.

27. „Мали журнал“ почео је излазити 1894. године. Покренуо га је Божа Савић (1862-1927), новинар и књижевник, велики противник режима краља Александра Обреновића.

28. Нерон - за чланкописца то је био краљ Милан. Међутим, после државног удара који је краљ Александар извршио 1. 4. 1893. године, и он је био назван - Нероном (у листу „Новости“). Аутор тог чланка у „Новостима“, који је користио псеудоним БДИН, био је због тога испребијан на сред Теразија... Види: „Топола“, број 1, Будимпешта 1902. године.

ви сте се показали као чувари морала, правде и слободе, показали сте се као добри потомци оних дивова српских, што су 1804. године из темеља заљуљали целу турску царевину и улили нов живот српској души... Ви сте се достојно одужили свом роду, цело Српство биће вам до века захвално. Живели на понос Српства!"

Овај број „Малог журнала“ био је ванредан. И он је доспео само до релативно малог броја читалаца. Јер, по одлуци вођства завере, управо устоличени министар унутрашњих послова у тек формираној влади, која је саму себе назвала револуционарном, радикал Стојан Протић, је тај број — узаптио.

У другом, редовном, издању од истог дана, 29. маја 1903. године, „Мали журнал“ је због забране свог ванредног броја оквалификовао акт министра полиције као — „крајњу неучтивост“, а њега лично назвао — „непријатељем слободе“.

У свом редовном издању, у уводном ступцу, „Мали журнал“ је изнетио оду „српским витезовима“, изражавајући им захвалност за дело које су извршили, а у ступцу до њега — демантовао је самог себе, своје тврђење у ванредном издању заправо, да су официри лишили живота краљевски пар. „Неистинита је пронесена вест да су Александар и Драга тобож убијени и да су им официри одузели живот“, стајало је у тој додатној информацији „Малог журнала“ под насловом — „Самоубице“. „Непобитна истина је пак, да су се они сами убили пуцајући сами на се, само да не би живи пали у руке официрима, који су их ухватили тек при самрти кад су били“.

Самодеманти „Малог журнала“, да су краљ Александар и краљица Драга погинули у међусобном сукобу, одговарао је у ствари ономе што је вођство завере првобитно саопштило. Како у својим мемоарима износи војвода Живојин Мишић,²⁹ њему је, као команданту Дринске дивизијске области, један од вођа завере, генерал Јован-Јоца Атанацковић, министар војни у новоформираној „револуционарној“ влади, отвореном депешом саопштио да „због личне свађе и сукоба од прошле ноћи краљ и краљица нису више међу живима“. У овој депеши, генерал Атанацковић је од Мишића тражио (као и од других команданата дивизијских области) да се „постара“ са окружним начелницима и осталим месним властима да се на територији његове области „одржи потпун мир и поредак“.

Неких шест сати после овог телеграма, генерал Атанацковић је позвао Мишића телефоном из Београда, да би сазнао какно је стање на његовој територији, владају ли ред и мир.

Живојин Мишић, који је као и генерал Атанацковић био ађутант убијеног краља Александра, одговорио је следеће:

„Док год чујете да сам жив будите спокојни!“

Своје обећање Мишић је и одржао. На томе му, међутим, вођство завере неће бити захвално. Као непоуздан, као „окорели обреновићевца“, он ће убрзо после преврата бити одстрањен из војске...

Прикривање истине о догађају у двору (ни у прокламацији тек образоване владе није речено шта се уистину збило, већ само толико да су „погинули краљ Александар и краљица Драга“) потрајало је све дотле док се вођство завере није потпуно уверило да је погибија краља и краљице примљена мирно у пароду. Зато што се плашило да би могло доћи до немира, па и побуне у војсци, ако би се саопштило да су краљ и краљица убијени, вођство завере је, извесно, и наредило Стојану Протићу да као министар полиције забрани ванредно издање „Малог журнала“, иако је тај чланак у ствари представљао оду завереницима и безгранично величао њихово дело.

Супротно „Малом журналу“ који је запенушено хвалио дело официра - завереника, гласило Српске патријаршије у Сремским Карловцима, лист „Српски сион“, писао је о догађају од 29. маја 1903. године као о „српској бруци и срамоти“, као „новој љаги на српском образу“.³⁰

Истичући да су убице краља Александра и краљице Драге официри који су се краљу били заклели на верност и „који требаше за њега своју главу изгубити, а не њега погубити“ писац чланка у „Српском сиону“ (Димитрије Руварац) рекао је да је требало, ако краљ већ није радио како ваља, поступити онако како је то урађено на Светоандрејској скупштини.³¹ Требало је — „довикнути му: Краљу или ради друкчије или доле, а не издајом и мучки кидисати на краља Александра и онако зверски с њиме поступити“.

„Српски сион“ није осудио само официре који су учествовали у преврату, него и Београђане, „који по убиству окитише своје куће

30. „Српски сион“ број 10, од 31. маја 1903.

31. Одлуком Светоандрејске скупштине (одржане 30. новембра, на Призваног Андреју), с престола Србије удаљен је кнез Александар Карађорђевић, отац краља Петра Карађорђевића.

заставама у знак радости, а још више београдску штампу, посебно лист „Београдске новине“, на челу са Стеваном Ђурчићем. За „Српски сион“ Ђурчић и његове новине били су типични представници „ниских душа удворичких“ у београдској журналистици. Док су краљ Александар и краљица Драга били живи, они су их „у небеса дизали“, а сада, по њиховој смрти, први су похитали да их се одрекну и да се на њих баје каменом...

„Српски сион“ није пропустио ни да упуту оштре речи министрима у влади образованој 29. маја 1903. године, у првом реду министру правде, адвокату Љуби Живковићу. И то с пуним правом... Кад је пуштен са издржавања казне робије у Забели код Пожареваца (по осуди ванредног суда формираног после атентата на краља Милаца на Ивањдан 1899. године), он је на београдском пристаништу до малаксалости на сав глас клицао — „Да живи краљица Драга!“ По убиству краљевског пара, у рано јутро, он је као без душе јурио с једног краја Београда на други, да би становницима престонице саопштио једну голу неистину... „Ноћас по поноћи“, уверавао је он Београђане жељне да сазнају шта се у двору збило, „краљ Александар је хтео да отера своју жену Драгу и позвао је два пука војске, а кад се краљица одупирати стала наредби краљевој, онда је настао метеж, да је и крв пала. У том метежу погинули су и краљ и краљица, које уопште српски народ никад није ни волео“.

„Српски сион“³² је „узео на зуб“ и старешинство Српске православне цркве у Србији, митрополита Инокентија у ствари. Повод да се посебно окоми на митрополита Инокентија, „Српском сиону“ био је један чланак објављен у руском богословском листу „Руски паломник“ (број 25), у којем је, поред осталог, речено: „Садашњи српски митрополит Инокентије благословио је брак краља Александра са Драгом Машин. Они обоје падоше, маса је бурно клицала живели убицама, а архијереј украсио је свој двор заставама, и не хтеде им обавити ни опела, укиде општу молитву за њих у цркви, а у Саборној цркви похвали народ, који је у тешким потресима овим својим спокојним и достојним држањем једанпут за свагда показао своју потпуну зрелост...“

Са своје стране, за митрополита Инокентија, „Српски сион“ је рскао:

32. „Српски сион“, број 14. од 31. 7. 1903.

Наталија
1891

Краљица Наталија Обреновић

„Ко се сећа какве је пригодне говоре држао у свакој прилици митрополит Инокентије, где је требало показати лојалност, оданост и приврженост живоме Александру, — тај не може веровати, да је тај исти Инокентије, на глас да је тај по њему толико величани и узношени Александар мртав, дао у радости свој двор окитити заставама, па шта више и само гробље и цркве... Душа нам се мути, кад помислимо, да један краљ, коме су се за живота сви улагивали, и пред ким су пузили, умире без најмање утехе, коју света црква најмањем члану своме пружа; да га сахрањују без звона, без почасте, дакле и без оне церемоније, која се и последњем циганину одаје! Краљева смрт није звонима оглашена ни у једној цркви у Србији, у којима су се годинама узносиле молитве и долгоденствије за његов живот, док беше 'благовјерни господар'... Заиста страшно, и ми стојимо пред ужасним фактом, да је у српској јерархији преко, у целом српском свештенству нестало и трунка свести о позиву, о дужности свештеничкој, да су они српско-црне, понос српског свештеника обрुкали пред целим осталим православљем, пред целим образованим светом. И то ради Инокентије, који је по милости краљевој од обичног проте Јакова постао митрополитом, и који је, да се за ту услугу благодарним покаже, чинио слепо што је год Александар од њега желео. Величао је владавину његову, кад је народ био најнезадовољнији; узносио је краљицу Драгу, ма да је знао, да су сви слојеви народа огорчени што она ради као краљица...”

У свему реченом, „Српски сион“ је видео „декаденцију у моралу србијанског свештенства“ и новом владару, краљу Петру, поручивао је, да као прво и најбитније мора „одстранити свештенство од политике“.

Критичан према догађајима у Србији, „Српски сион“ је устао и против „хвалоспевних оцена“ значаја крунисања краља Петра. У броју од 15. септембра 1904. године (број 18), оштро је реаговао на тврдње (у београдској штампи) да је „крунисање највећи идеал српског народа од Косова“ и оценио та претеривања као „фалзификат досадашњих историчних догађаја, и подједно и византинизам, који заслужује највећу осуду. Српски народ после Косова није имао већег идеала од идеала да се ослободи турског ропства. То је народни идеал био, с којим је легао и устајао, и за који се у својим свагдашњим молитвама Богу молио да се оствари“.

По наводима „Српског сиона“, читав низ догађаја из историје Србије надманивао је по свом значају крунисање краља Петра I Кара-

Ђорђевића. Хатишериф из 1830. године, на пример, признање Милоша Обреновића за наследног српског кнеза, уступање градова у Србији „без капи проливане српске крви“, проглашење независности Србије и њено проширење 1878. године... И само проглашење Кнежевине Србије за краљевину, а Милана Обреновића за првог српског краља после Косова 1882. године, били су „много и много значајнији догађаји од крунисања краља српског Петра I“.

Још жешће од „Српског сиона“, старешину Српске православне цркве у Србији, митрополита Инокентија, напао је народни посланик Алекса Ратарац. То је он учинио у једној брошури, објављеној 1904. године у Београду (Митрополит Инокентије пред судом јавности и светог сабора архијерејског).

Називајући митрополита Инокентија (Јакова Павловића) „неурачунљивим царедворцем“, Ратарац је изнео, да је митрополит дошао на свој високи положај уз помоћ краљице Наталије, а затим Драге Машић и да се „сва његова служба цркви и заветној мисли српској свела на слепо измеђарство и робску службу краљу Александру и краљици Драги. Он је благословио и тај фатални брак, узносио и славио Иродииду на Краљевском престолу и са олтара Божијега величао и славио ту профану жену и блудницу називајући је Грлицом и Гугутком“.

Ратарац је митрополита Инокентија прогласио и за главног деморализатора „црквеног клера и његове пастве“. Окривио га је за разарање дисциплине међу свештеницима, за туче и разрачунавања међу њима чак и у олтару цркава...

Као нарочито „одвратан и безбожан“ поступак митрополита Инокентија, Ратарац је означио његов говор на првој служби и благодарењу у Саборној цркви после избора новог краља (Петра Карађорђевића), у којем је он, „пред лицем народа и правитељства“, славио и величао „христољубиво војинство, што је уклонило тирјанина с лица земље. Ништа више противу Инокентија да не стоји, само та његова безбожна реч, изговорена у храму Божијем, чини га недостојним службе првосвештеничке...“

Посланик Алекса Ратарац оптужио је митрополита Инокентија и за дело симохије (продаје свештеничких звања), глобљење општина и цркава, глобљење манастира, самовласно заузимање црквених добара...

КРАЉ АЛЕКСАНДАР И КРАЉИЦА ДРАГА

1. Чињеница и неосноване тврдње о краљевском пару

[Краљ Александар Обреновић убијен је у својој двадесетседмој, а краљица Драга у својој тридесетдеветој години. За њих су многи рекли да су у потпуности заслужили своју трагичну судбину. Поред других, то је рекао и један од најреакционарнијих председника српске владе у доба Милана и Александра Обреновића, Владан Ђорђевић. По њему, краљ Александар је заслужио да се с њим уради оно што је урађено и да су официри, убивши њега и Драгу, тиме — „спасили отаџбину“³³

Исказана су и мишљења, да краљ Александар „стаје пред историју као кривац над којим је револуција извршила пресуду целе земље“.

[После смрти, али и за живота, краљ Александар је називан „блесавком“, „блесаном“, „дегенериком“, „глупандером“, и тако даље. Говорено је за њега да је „саможивац најгоре врсте“, „човек без душе“. Последњи Обреновић на престолу Србије, међутим, није био „ни физички ни умно заостао човек, још мање абнормална личност, која је из патолошких разлога потпала под утицај Драге Машин“, било је мишљење аустро-угарског посланика у Београду, Константина Думба³⁴]

[Правна оцена краља Александра била би, да се радило о једном природно обдареном младом човеку, брзог схватања, доброг памћења, и веома заинтересованом за литературу.]

33. „Велика Србија“, 26. 8. 1903.

34. Думба, 162.

Константин Думба, посланик Аустро-угарске

Сем што је био доброг, заправо одличног памћења, што је „умео самостално да расуђује“, краљ Александар је био и врло вешт у придобијању људи до којих му је било стало.

Иако је био „брз на укидању устава“ и „укидању политичких слобода свог народа“, он ипак никад није престао да буде уставни владалац. Неуставно стање под њим трајало је само по неколико часова...³⁵

Неки аустро-угарски посланици у Београду, као Хенгемилер, на пример, износили су у својим извештајима Бечу, да у српског краља, као и у оца му, краља Милана, „има абнормалности у стању духа“ и да његове одлуке „зависе више од његовог првеног система него од снаге његове воље и оцене...“³⁶

Већина личности које су имале прилике да ближе упознају краља Александра оцениле су га као човека у кога је тешко проникнути. На први поглед он је чинио утисак „скромна, срамежљива гимназисте“. Према казивању Висариона Висарионовича Комарова, генерала у српској војсци, Пери Тодоровићу, краљ Александар је изгледао „као човек веома хладан, без икакве страсности и страсних заноса за чим било. Његов говор, покрети, мисли, осећаји, све је то некако необично тихо, хладно, мирно, правилно, чисто бих рекао ово није жив човек, већ некакав необично вештачки аутомат који све ово врши“.³⁷

Страстан читалац новина, краљ Александар се и сам радо лаћао пера, и писао за новине — да би одговорио онима који су нападали његов режим и њега лично (Јаша Продановићу, на пример, чија је бусија био лист „Одјек“).³⁸ Своје (непотписане) чланке краљ Александар је штампао у „Малим новинама“ Пере Тодоровића, који се после Тимочке буне (1883) био претворио у верног сарадника династије Обреновића.

Био је краљ Александар и добар говорник, истина не тако бриљантан као отац му. Умео је да општи са простим светом, и да га задобија за себе. Али пре и изнад свега, краљ Александар је био — притворан. Та црта запажена је код њега још у детињству, и тумачи

35. Крста Цицварић, Београдски дневник, Београд 9. 4. 1920.

36. Државни архив у Бечу, извештај посланика Хенгемилера од 23. 9. 1888, телеграм Калнокија од 3. 12. 1888.

37. Пера Тодоровић, Дневник, Београд 1990, 242.

38. Алекса Томић, Јаша М. Продановић у сећању једног његовог политичког пријатеља, Споменница Јаше М. Продановића, Београд 1958, 148.

се његовом жељом да се на тај начин заштити и од родитеља и од људи који су га окруживали, а према којима он није имао никаквих лепих осећања...]

Притворност треба да је временом постала друга природа краља Александра. А лаж — нужно оружје. Као пример његове притворности, неискрености и лицемерја, његови противници су годинама наводили случај са либералним политичарима, Авакумовићем и Рибарцем. Кад су они, после државног удара од 1. априла 1893. године (краљевог удара),³⁹ на инсистирање „дворских радикала“ изведени на суд, он је изјавио да је то на месту, да су они заслужили да их народ „камењем претрпа“. А кад их је, затим, из политичке рачунице, која му није била несвојствена, помиловао, и они дошли у његов кабинет да му се захвале, рекао им је да је он „вечно био противу њиховог стављања под суд, али да су то они пустолови радикални од њега тражили, а он није могао да се одупре, јер је Скупштина била на окупу“.⁴⁰

Противници краља Александра наводили су и то, да се он, поготову кад би пао у јарост, и изгубио контролу над собом, прстачкије изражавао него какав неотесани рабаџија. Из његових уста излетаде су тада псовке и непристојни изрази као лава из живог вулкана... У таквом стању он није пазио ни како се изражава о појединим министрима, особито оним с којима се разишао. Јована Ристића назвао је тако „изветрелим државником“, Стојана Рибарца „буцаклијом“, Белимарковића, свог бившег намесника — „старом дркелом“.

Спреман да увреди и строго казни људе који су га окруживали, краљ Александар је исто тако био спреман да те људе, и после свега — заспе највећом пажњом... То је утицало да се формира мишљење да се никад не зна како ће се завршити нечији сусрет са њим.

Неки противници краља Александра покушавали су да докажу да он није био ни — Србин, будући да му је мајка, краљица Наталија, била Рускиња, а отац, краљ Милан — Румун.

На „неспрство“ краља Александра, поред других, указивали су радикали (Јаша Томић, Стојан Протић), али и завереници из 1903. године, кад су се нашли окупљени у свом тајном удружењу Црна рука.

По свој прилици, црнорукцима је ово требало, да би, и на тај начин, доказали да су они — као млади завереници — добро учини-

39. Види: Васа Казимировић, Н. Пашић и његово доба, I, 526.

40. „Топола“, Будимпешта, 8/22. 2. 1902.

ли што су Србију ослободили једног туђина, једне династије од које је српски народ пропиштао.

Као доказ да краљ Александар није био Србин, црнорукцима је послужио један чланак објављен у Паризу, 1. октобра 1899. године,⁴¹ а који се тицао краља Милана. Према том чланку у француским новинама, Милан је био син Марије Катарци, кћери једног румунског мајора, и извесног Румуна по имену Разнован. Рођен у време када је Марија Катарци већ била давно престала „да живи са својим законитим мужем – Јевремом Обреновићем...“⁴²

Стојан Протић је мање-више писао у истом смислу, али са нешто више тачности. Своју серију написа Протић је објавио у „Самоуправи“ (почев од броја 236. у 1904. години) под насловом – „Кузићима и Разновановићима“. Већ у првом наставку, он је изнео, да „природа и неонакажена историја знају за три Обреновића владоца“. Али да Србија, „благодарећи Блазнавицу Миливоју“⁴³ и по мало Јовану Ристићу“ зна – за пет Обреновића... Последњи Обреновић био је – Ђорђе М. Христић.

Помињање Ђорђа М. Христића било је Протићу нарочито важно. Јер у то време се, заправо од самог преврата 1903. године, о Ђорђу Христићу непрестано и навелико говорило не само као о последњем Обреновићу него и као о претенденту на српски престо (у овом смислу писао је, у септембру 1903. године, и бечки лист „Die Zeit“).

Дете рођено „у љубавној вези“ Артемизе супруге Милана Ф. Христића“, и краља Милана, Ђорђе Христић (Пера Тодоровић га је у својим „Малим новинама“ прекрстио у Обрена) имао је 16 година кад се о њему почело говорити као о „легалном претенденту“ на српски престо. Његове фотографије, слате из Румуније, биле су у

41. „Пијемонт“, Београд 28. 8. 1911. Чланак о којем је реч, према „Пијемонту“, штампан је у француском листу „Revue des Revues“. За краља Милана је, уз све друго, речено ту, да се он, кад је допедес у Београд, углавном забављао тиме што је у джорској банџи „секао по половини живе жабе, без сумње сабљом која га је дојније требала послати на бојно поље Сливнице“.

42. Јеврем, брат кнеза Милоша, рођен је око 1790. године. Сем Јеврема, Милош је имао још једног брата, Јована, рођеног око 1786. Милош је имао и два полубрата, Јакова и Милана, рођених у првом браку Милошеве мајке Вишње.

43. Блазнавац, Миливоје Петровић, официр и државник, министар војни. После погибје кнеза Михаила, несагласан са привременим намесничством које је сазнало Велику народну скупштину ради избора новог владара, он је, са војском београдског гарнизона, прогласио Милана Обреновића за наследног кнеза. Имао је скоро диктаторски положај после тога. Са краљем Миланом био је у сродству жена му је била Катарина Константиновић, сестра од тетке краља Милана.

44. Филип Христић, секретар кнеза Милоша, министар у више влада, посланик Србије у Цариграду, Бечу и Лондону, први гувернер Народне банке Краљевине Србије.

један мах преплавиле градове у Србији, а особито Ниш. На полеђини неких од тих фотографија, растураних у Нишу, вођ антизавереничког покрета, капетан Милан Новаковић, својом руком је био написао: „Ово је прави и једини наследник српског престола“. Дотичући се тога, Протић је у „Самоуправи“ рекао:

„Кузићи и Разновановићи (по кнезу Кузи и Румуну Разновану) израдили су дописне карте с његовом сликом (сликом Ђорђа М. Христића) и шаљу их масама у Србији пишући на њима поздраве појединим личностима, препоручујући им свога клијента као Миланова сина и права Обреновића! Колико су се срозали и на какве су ниске гране спали ови Кузићи и Разновановићи: да се стављају под скут једне Миланове љубазнице и да њу позивају за сведока да им је клијенат прави Обреновић! Заборавили су бедници да људи знају, и да се то данас крити не може, да ни Милан и Александар нису Обреновићи, а камо ли да је и да може бити то Артемизин син, чак и кад би се могло узети да је Ђорђу отац покојни краљ Милан а не Милан Ф. Христић. У том случају он би био само једно ванбрачно дете као и претпостављени му отац, и само један Разновановић као и тај тобожњи отац му.“

Мада је Протић тврдио да власт у земљи није узнемирена што из иностранства стижу слике Ђорђа М. Христића, то ипак није било тако. Давало је то власти повода за забринутост и више него што је она то хтела да призна, а што се видело и из мера предузетих против двојице „Кузић-Разновановићевих“ барјактара, Живојина Величковића и Саве Шибалића, и њихових листова - „Опозиције“ и „Народног листа“.

Да је било друкчије, извесно је да ни Протић своју серију у „Самоуправи“ не би завршио следећом претњом: „Ми ћемо им сигурно поткратити рукаве не дирајући у праву, закониту слободу“.

Супротно ономе што је, према француском листу, изнесено у органу Црне руке, „Пијемонту“, да је мајка краља Милана била супруга Јеврема Обреновића, Протић је тачно навео, да је она била супруга сина Јеврема Обреновића, Милоша, капетана румунске војске. Али, рекао је Протић, с обзиром да је Милош Обреновић живео распојасано, и због неплаћених дугова допадао и тамнице у оковима, а уза све то био „и ноторно болестан човек од кога нема и не може бити здрава порода“, Марија Катарци „била је жена код мужа без мужа. Упознала се с Разнованом кад јој је муж био у затвору...“ Да је била милосница кнеза Кузе, то је забележила већ и историја, јер је ту код њега и нађена кад су кнезу Кузи изнудили оставку на престо“.

Из ових односа, како је Протић даље рекао, „постало је и родило се једно дете, које је послато у Париз на науке, и ту у школске књиге уписано као Емил Разнован...”

У Паризу, после убиства кнеза Михаила 1868. године у Кошутњаку, Емила Разнована, односно Милана Обреновића, пронашао је Миливоје Блазнавац и „огласио га за кнеза Србије”.

Да би се доказало да је Емил Разнован доиста Милан Обреновић, и да се о њему старао кнез Михаило а не кнез Куза, тврдио је Протић, „оцепљен је лист школске књиге и нов прилепљен...”

Протићева тврђења довео је у сумњу др Владан Ђорђевић, изјавивши да је кнез Михаило, за време боравка у Паризу, 1876. године, представио Милана (наводног Емила Разнована) брату руског цара, великом кнезу Константину, као свог наследника...⁴⁵

То што је изјавио Владан Ђорђевић била је истина. Била је пуна истина. Она је била позната и краљу Александру Обреновићу. Међутим, краљу Александру биле су познате и приче које су шириле присталице династије Карађорђевића о несрпском пореклу његовог оца, краља Милана, још док је он био владар Србије. И из тог разлога, извесно, а и себе ради, он је 1900. године ангажовао једног новинара, Миливоја Ј. Маленића (Клајна, како се презивао пре него што је прешао у православље) да напише „биографску слику” о Обреновићима с посебним освртом на његовог деду, Милоша Јеврема Обреновића.

Књига о којој је реч, „Један Обреновић” брошура заправо, штампана је у Краљевској српској државној штампарији 1900. године. Она је садржала многе сасвим тачне податке о Милошу Јеврема Обреновићу, и у целини била је велика похвала и њему и династији Обреновића.

Рођен у Шапцу, 13. новембра 1829. године (деда по мајци, Томанији, био му је војвода дознички Анта Божићевић), Милош се школовао у Русији и у Немачкој. Постао је прво немачки, а затим румунски официр. Оженио се у својој 23. години једном од најлепших удача у Букурешту, Маријом Катарци. Прво дете била је Томанија (рођена 1852) а друго – Милан, рођен 10. августа 1854. године. Миланов кум био је – кнез Милош. „Имао сам премила брата Милана; имао сам уданицу сина Милана; ево ми Бог даде унука Обреновића: име му је Милан. Он ће књазу бити унук, и син и брат”, треба да је кнез Милош рекао на крштењу.

45. Владан Ђорђевић, Моја одбрана пред Судом, Београд 1906, 61.

Поводом Милановог крштења, кнез Милош је сиротињи разд -
 лио 100 дуката, а цркви Светог Спаса у Јашу једно звоно на којем ј
 стајало: „У славу Божију, а за спомен рођења свога унука Милан
приложи храму св. Спаса ово звоно Милош Тодоровић Обреновић,
Књаз Српски, 19. августа 1854. године“. Свакој породици на својим
 добрима у Румунији кнез Милош је поклатио по дукат. Осим свега
 тога, он је подмирио дугове свог синовца у износу од 321 „цезарског
 здравог дуката“.

Слабог здравља, како је речено и у књизи „Један Обреновић“,
 Милош Јеврема Обреновић није доживео да види на престолу Србије
 ни свог сина Милана, а ни свог унука Александра „личног владаноа
 Србије“. Умро је на рукама свога брата, кнеза Михаила, у „освиту
 Аранђеловог дана 1860“.

Протићева серија о Кузићима и Разновановићима изазвала је
 буру негодовања међу присталицама династије Обреновић, а и у
 једном делу штампе, оном који је подржавао блок незадовољника
 новим режимом у Србији. Протић, а и радикали у целини, оптужени
 су, да су објављивањем серије у „Самоуправи“ о несрпском пореклу
 „последња два Обреновића“ хтели „бацити неопростиву увреду у
 лице српском народу...“⁴⁶

Временом, тврдње о несрпском пореклу краља Милана и краља
Александра пале су у заборав. Суд историје био је — да су све те твр-
 дње биле само једна политичка ујдурма, произишла из потребе да се
 и на овај начин оправда масакр у двору 29. маја 1903. године и исто-
 времено зада ударац противницима династије Карађорђевић.⁴⁷

Кад је у питању краљ Милан, много година по објављивању Про-
 тићеве серије, историчар Гргур Јакшић саопштио је да се о краљу
 Милану говорило само још као о — Анрију Катарци. Тако се, наиме,
 сам краљ Милан представљао у иностранству, кад је хтео да сакрије
 свој идентитет. А Катарци је било презиме његовог ујака (пуковника
 Катарци) с чијом је ћерком имао љубавну авантуру.^{46а}

Имајући, извесно, у виду шта је све написано о краљу Милану
 (често с много злобе и мржње), Станислав Винавер⁴⁷ је казао 1953.

46. „Самоуправа“, број 246, 1904. година.

46-А. Гргур Јакшић, Новчане невоље краља Милана, „Политика“, 20-25. мај 1924.

47. „Република“, Београд, 15. 09. 1953.

године, да краљ Милан заслужије „озбиљнији приступ“, већ и због тога што је био „занимљив и психолошки“ и што већ то захтева да се о њему пише са више „психолошких уплета и чипака“.

Кад би се краљу Милану пришло са извесном психолошком гипкошћу, његов би лик, рекао је Винавер, „много добио у рељефу... Страсти су се стишале око његовог имена - сада смо у стању да поднесемо и целу истину о данима његовог живота. Та је истина не само политичка, него и психолошка. Људски лик, сем тога, дејствује убедљивије. Људски лик краља Милана дејствовао је на његове савременике демонском снагом која нам данас изгледа неразумљива, снагом коју треба објаснити...“

Један од разлога за склапање завере против краља Александра Обреновића, за његово убиство, била је његова женидба са Драгом Луњевићом, удовицом инжењера Светозара Машина, снајом пуковника Александра Машина, под чијом је командом извршен преврат.

Та жена, очију крупних и трепавица дугих, колико привлачна толико и умна, била је за један добар део официјерског кора, и јавности (посебно за део београдске јавности склоном интригама) најгори могући избор за српску краљицу. Е. Л. Бар

Према непрестано ширеним ановима, у Драги није било ничег доброг, ничег племенитог. Била је она достојна само презрења... Права правцата аспид, она је, како је нарочито истицано, гледала само своје интересе и интересе своје породице.

Ове и овакве рекла-казала приче прихватио је и француски писац Андре Баре.⁴⁸ Он ће их поновити у својим текстовима и, уз друго рећи и то — да је Драги „краљевска круна помутила разум“ и да је она само на једно мислила: „на који ће начин, користећи се упливом који је имала на младога краља, моћи Србију да преда деспотском бесу њеног брата Никодија Луњевице“.

Краљица Драга, међутим, није ипак била таква каква је слика створена о њој. Била је она много друкчија. Пре свега била је то образована жена...

Драга је била једно од шесторо деце Панте Луњевице, своје-временог управника града Београда и начелника Шабачког округа А њен деда, по оцу, био је Никола Милићевић-Луњевица, пребег из

48. А. Баре, Мајска револуција, 180.

Пуковник Александар Машин

Херцеговине у Србију и учесник у оба српска устанка, 1804. и 1815. године. Под кнезом Милошем, који му је био ортак у трговини, он се поприлично заимао. Само дућани које је поседовао у Шапцу вредели су 1880. године око пет хиљада дуката...⁴⁹

Никола Луњевица важио је за великог родољуба. Међутим, то његово родољубље имало је једну „флеку“... Из аустријских докумената, из времена Првог устанка под Карађорђем, види се да је он био сарадник аустријске војне обавештајне службе, истина не тог формата којег је био, на пример, један Иван Савић Југовић, секретар Правитељствујућег савета, а после смрти Доситеја Обрадовића — министра просвете у Србији.⁵⁰

Кад је Драгин отац здравствено посрнуо (морао је бити лечен и у Душевној болници) а затим и материјално, она се (као и сестра јој) морала удати за 15 година старијег човека од себе, за инжењера Светозара Машинца, пореклом Чеха, алкохоличара и епилептичара.

Рано оставши удовица, Драга се вратила у своју породицу и са њом — сиротовала. Да би осигурала насушни хлеб, почела је преводити приче са француског и немачког језика и објављивати их у листу „Домаћица“. Неке приче је и сама писала и потписивала их са — Рудничанка.

Бистроумна, а усто врло писмена, Драга је врло брзо постала тражена не само као преводилац, већ и као новинар. Лист који јој је широм отворио врата, и примио је за сталног члана редакције, био је орган либерала — „Застава“.

М. Стојимировић-Јовановић каже за Драгу, да она „никакав рђав глас није уживала, нити се ма шта рђаво икада говорило о њој да би њени биографи могли од ње правити жену сумњивог морала. Напротив, Драга Машин је била радо примана и радо виђена београдска личност. Сем тога, породично осећање је у њој било врло јако: после смрти својих родитеља, она је била чак старешина породице, и то старешина који се родитељски стара о млађим сестрама и браћи“.⁵¹

Најбољи доказ, да је Драга као удовица „морала имати беспрекоран морал“, Стојимировић види у томе, што ју је краљица Наталија, „позната по својој честитости“, узела за своју „дворску госпођу“.

49. М. Стојимировић-Јовановић, Драга Машин пре и после смрти, Ново време, Београд, 13-14. јун 1943.

50. Алекса Илић, „Полиција“, број 21 и број 22, Београд, 1929.

51. М. Стојимировић-Јовановић, као у напомени 49.

Пре него што је постала „дворска госпођа“, Драга је имала „сентименталну авантуру“ са једним младим француским инжењером, који је радио на оријенталним железницама. Она је хтела и да се уда за њега. Али су се „испречили инжењереве родитељи“ па је Драгину сну о поновној удаји брзо дошао крај.

Као дружбеници краљице Наталије, Драги се такође указала шанса да се уда за једног Француза, аристократу. Краљица Наталија је чак била обећала дати потребан мираз. Међутим, она се због нечега предомислила, па због тога до венчања није ни дошло.

Уистину утучена што ни други пут није могла да се уда за вољеног човека, Драга се повукла у себе, и то толико, да је на све који су с њом долазили у додир остављала утисак „горде и неприступачне жене“.

Милутин Гарашинин⁵² је налазио да је Драга веома отмена и да одлично „допуњује“ краљицу Наталију, чији је „тон био понекад фамилијаран, интиман“. Отуда је Драга многим изгледала претенциозна, па је зато била и непопуларна. „Али је комично“, каже Стојимировић-Јовановић, „да се баш из тога, из те непопуларности, рађала и мисао да је та хладна, одмерена, тактична, горда, стрпљива и памтљива дама — певаљала жена. Да је Драга волела да моралише и да педагогише, то је извесно: али јој је зато београдско друштво вратило лопту: тој жени, која је браћи и сестрама заменила и оца и мајку, тој моралисткињи накачен је реп...“

Као педагог, Драга је наступила и према краљу Александру Обреновићу. И брзо је постала особа којој се он једино усуђивао да повери и изјада...

Краљици Наталији све ово, углавном, није било непознато, чак јој је то било и право, као што јој је било право кад је утврдила да између Драге и Александра постоји интимна веза... Толеришући ту везу, она је свима онима који су је упозоравали да би из тога могли да настану проблеми за њеног сина, одговарала увек на исти начин: „Српска црква! Краљ се забавља, а ви Срби испредате! То је пролазно.“

Време је показало, међутим, да је краљица Наталија била у заблуди. Веза између Драге и Александра постала је трајна. Они су постали супружници...

52. Гарашинин, Милутин, син Илије Гарашинина, политичар, дипломата, један од оснивача Напредне странке, министар и председник владе, новинар и књижевник. Пар је с власти што нике одобравао развод брака између краља Милана и краљице Наталије. Био је члан Српске академије наука. Сматра се за једног од најбољих беседника у Србији свог времена.

Кад се проучи све оно што је рђаво речено и написано и о краљу Александру и о краљици Драги, — ако би се све то прихватило и ако би све то било тачно — онда би испало да су они били некакав монструар, зло спојено са злим.

Међу историчарима од имена и угледа који су допринели томе да повест о краљу Александру и краљици Драги испадне наопакија него што је била, и да у сваком случају буде таква да изазива и гушање и презир, налази се и Слободан Јовановић.

У свом делу „Влада Александра Обреновића, Јовановић је, поред осталог, заронио и у писма која је краљ Александар, сав обузет љубавном грозницом, писао миљеници свог срца — пре него што му је она постала супруга. И навео је, педантно, да је краљ Александар називао Драгу — „анђелом, лутком, белом птицом, ластом, алем-каменом, кокицом, срном, канарином“, и тако даље.⁵³

Све ово Јовановићу као да је било потребно да би доказао да је љубав краља Александра према Драги била неприродна. „Човек без срца“, на једној страни, у писмима Драги, на другој страни, краљ Александар се показује као „нежан до мекуштва и искрен до наивности“. А то, по Јовановићу, није могло бити природно... Није могло бити природно да један млад човек падне у тој мери у вртлог страсти и у тој мери постане роб љубави према жени старијој од себе дванаест година, према „увелој лепотици и извежбаној милосници.“

У састав тврдњи о „неприродности“ љубави између краља Александра и Драге спадају и доказивања да у питању и није била никаква љубав, већ нешто сасвим друго... Цела веза треба да је била резултат Драгиног умећа да краља Александра „залуди“. Као „велики психолог“, она је наводно лако успела да уочи његове комплексе и да преко њих загосподари над њим... Једну чињеницу, међутим, мало ко и помиње: да Драга није била иницијатор брака са краљем Александром, да се она опирала да с њим стане пред олтар...

Кобна у сваком случају, љубав између краља Александра и Драге треба да се зачела 1895. године у Бијарицу, у Француској. Краљ Александар је тада имао 19 година... Како изгледа, две године касније, у пролеће 1897. они су постали љубавни пар.

Ито су се краљ Александар и Драга зближили, и потом узели, највише је наводно био крив — др Владан Ђорђевић, председник

53. Слободан Јовановић, Влада Александра Обреновића Београд, 1936, 27.

владе до веридбе, односно венчања. Никола Јовановић-Американац⁵⁴ је после преврата изнао у листу „Вечерње новости“ (број од 10. јула 1903. године) да је Ђорђевић био „прави и једини проводација Драги Машин за краља Александра...“

Марко Цинцар-Марковић, командант жандармерије у време кад је Владан Ђорђевић био председник владе, такође у „Вечерњим новостима“ (број 195. из 1903. године) овако је, пак, описао Драгин „успон до части српске краљице“:

„Што је Драга постала краљица, има се захвалити свима онима, који је чешће по својим домовима и виноградима частише, гозбе у њену част приређиваше, под руку је водише, па чак јој и проводишаше, чему сам ја вазда противан био...“⁵⁵

Од намере да се ожени Драгом, краља Александра није могао да одврати ни његов отац, краљ Милан. Очајан што му је син изабрао за супругу „једну купљиву госпођу“, краљ Милан је, из Беча, послао поруку у Београд, да би први поздравио ону владу која би краља Александра „протерала из земље после овако лакомисленог дела“.

У овој писменој поруци, која је била права посластица за многе европске листове, краљ Милан је, поред наведеног, рекао:

„Ти треба да знаш, да то, што ти хоћеш да урадиш, води Србију правце у пропаст. Наша је династија издржала до сада многи ударац судбине, али овај би био тако судбоносан, да се од њега не би никад опоравила...“⁵⁶

На одлуку краља Александра да се ожени Драгом нису могла утицати ни дискретна, па чак ни директна упозорења да он узима за супругу жену која је у вишим београдским круговима била позната као „лака женска...“

О Драги као „лакој женски“ говори у својим извештајима и аустро-угарски војни аташе, мајор Помијанковски. У извештају генералштабу у Бечу од 4. августа 1900. године, он каже да се Драга као удовица, и све док није постала дружбеница краљеве мајке, могла добити у постељу за новац и поклоне. Наводно, то су краљу Алек-

54. Јовановић, Никола-Американац, првак Либералне странке (до 1882), генерални конзул Србије у Лондону и Вашингтону, новинар и публициста. Објавио више брошура, поред осталог: „Јеврејско питање у Србији“, „Либерали и либерализам“, „Психологија митинга“.

55. Види и: Милорад А. Јовановић, „Политика“, 24. 10. 1926.

56. Напис Алексе Јовановића, „Вечерње новости“, Београд, број 1, 1905. године. Види и: Живан Живановић, Политичка историја Србије, IV, 223.

сандру рекли у лице двојица министара, три генерала, први ађутант и шеф полиције, употребљавајући при том (за Драгу) и израз — дро-ла. Краљев рођак, пуковник Александар Константиновић, командант коњице, треба да је краљу рекао, да је Драгу имао — за 10 динара!

Према Лазару Ст. Станојевићу⁵⁷, коначну одлуку да се ожени Драгом, краљ Александар је донео у јужно-тиролском граду Мерану где је боравио од 3. новембра до 28. децембра 1899. године.

Тада је у Мерану боравила и Драга са сестром Христином (Драга је била смештена у вили Лаберс, а краљ Александар у дворцу Рамец).

Удаћеност између дворца и виле била је само неколико стотина корака...

У Мерану краљ Александар је по цео боговетни дан био забављан књигама. Њих је лично куповао у књижари Пецелбергер, углавном романе, научне књиге и речнике. Једном је једну од купљених књига, међутим, бацио у камин — зато што је у њој прво наишао на слику једног људског костура... Увече, чим би се смркло, краљ Александар је одлазио у вилу Лаберс и ту најчешће остајао до сванућа. „Стражу“ му је чувао ађутант Леонидас Соларевић потпуковник по чину, који ће бити један од виновника његове смрти, 29. маја 1903. године...

Неких шест месеци по повратку из Мерана, 8. јула 1900. године, кад се у Србији нису налазили ни краљ Милан ни председник владе Владан Ђорђевић, краљ Александар је објавио своју веридбу са Драгом. А одмах затим, 23. јула исте године, стао је с њом пред олтар.

Благослов за женидбу дао је старешина Цркве у Србији, митрополит Инокентије, и тиме „пружио доказ“, како је писао и „Народни лист“,⁵⁸ да му је „пречи интерес лични од интереса цркве и отаџбине“.

Остваривши што је хтео, што му је била жарка жеља, краљ Александар се осећао као најсрећнији човек на свету⁵⁹. Дан венчања био је за њега међутим, и дан — политичког тријумфа. Венчањем он је

57. Лазар Ст. Станојевић, Једна недољно позната страна наше новије историје, Летопис Матије српске, мај-јун 1935, 50-54.

58. „Народни лист“, број од 7. 07. 1903.

59. Колико је краљ Александар држао до свог венчања, види се и из његових речи, да сваког 23. у месецу (дан његолог венчања) потписује само добре указе. Сваког 29. у месецу, а то је био дан смрти краља Милана, потписивао је пак само рђаве указе. Види: Ж. Живановић, Политичка историја Србије, IV, 312.

ставио пред свршен чин све оне који његову женидбу са Драгом нису одобравали, који су радили на томе да му заручница буде једна немачка принцеза из кнежевске куће Шаумбург-Липе. А то су били не само краљ Милан, већ и министар спољних послова Аустро-Угарске, гроф Голуховски (по својој функцији, као царски министар, задужен за надзор над Србијом), па и цареви Аустрије и Немачке, Франц Јозеф и Вилхелм II.

Тријумф краља Александра био је, ипак, све пре само не то. Показало се то убрзо...⁶⁰ У земљи се формирало мишљење да је венчањем са Драгом краљ Александар сам пружио доказ да му је „једна жена — и то каква жена! — преча од Србије.” И другим владаоцима дешавало се да се заљубе у неприлику, али они су или своју љубав угушили или су сишли с престола. Александар није учинио ни једно ни друго, него је ради задовољења љубавне ђуди изазвао једну од најтежих криза у нашем државном животу...⁶⁰

Непосредно после венчања, краљ Александар је забранио повратак у земљу краљу Милану, а такође и својој мајци — краљици Наталији.

Против краља Милана, ако би силом покушао да пређе границу, краљ Александар је био спреман да употреби и силу... О томе сведочи шифровано наређење министра унутрашњих послова Лазе Поповића од 15. септембра 1900. године упућено окружним начелницима...

„Бивши краљ Милан”, речено је, поред осталог, у том наређењу,⁶¹ „дошао је синоћ у Букурешт, не зна се каквим послем и којим намерама. Ако би он хтео да пређе у Србију јавно или тајно, наређује вам се, да се сместа чим наиђе на обалу или се иначе где нађе у Србији одведе од стране власти у начелство или у среску канцеларију, и ту чува под најјачом и најстрожијом стражом. Том приликом објаснићете му да се тако поступа по наређењу владе зато што је дошао у Србију без одобрења Његовог Величанства Краља, а и у интересу његове личне безбедности да не би од народа био нападнут. На случај, да он не би хтео сам да следује позиву, употребите силу...”

Владан Ђорђевић је у више махова покушао да докаже, да до брака између краља Александра и Драге, ипак и упркос свему, не би дошло, да није било — Русије. „Да цар руски није пристао да је венча

60. Уп. Слободан Јовановић, Влада Александра Обреновића, III, 40.

61. „Самоуспрана”, број 237, 1904. год.

са краљем Александром, Драга никад не би постала владарка Србије...⁶²

Тврди се, међутим, да је Русија, и пре него што се краљ Александар верио са Драгом (21. јула 1900. године), преко свог посланика у Београду покушала да се приближи Драги „као новом фактору у политичком животу Србије и личности способној да одлучно утиче на краља Александра“.⁶³ Посланик је добио инструкције да са Драгом ступи у најтеплији контакт и у њој нађе „свог верног помоћника, јер она жели зближење са Русијом“.⁶⁴

Да ли ово значи да је Драга, већ у то време (с почетка 1901. године) била ухваћена у мрежу руске тајне полиције, каквих претпоставки има, не би се могло поуздано рећи. Поуздано се може казати, пак, да се тих дана тајна царска полиција била практично уселила у српски краљевски двор... Пуковник Грабов, шеф царске руске полиције за Балкан, чак је од краља Александра био и финансиран - да би преко мреже својих људи бринуо о његовој сигурности.

Владан Ђорђевић је изнео, да му је краљ Милан рекао, да је Драга била „прост руски агент“.⁶⁵

Повезаност Драге са Русима треба да датира од 1899. године. А њена прва веза био је, наводно, војни аташе русије у Београду, Таубе...

Мада несклон поклањању вере тврђењима Владана Ђорђевића, податак о Драги као руском шпијуну прихватио је и Слободан Јовановић. Он је прихватио и нека казивања краљице Наталије у том смислу.

Јовановић је написао: „Руси који редовним дипломатским путем пису могли Милану ништа узели су најзад да га руше помоћу милосније његовог сина“. А Александар, „који није ни слутио о Драгиним односима са руском дипломатијом, примао је као њене личне и сасвим искрене савете оно што му је она, научена Русима, говорила...“⁶⁶

За љубав Русије, заправо да би удовољила жељама Русије, Драга треба да се, кад је постало сасвим извесно да не може имати порода,

62. Владан Ђорђевић, Моја одбрана пред Судом, н.д., 93.

63. Михаило Војводић, Србија у међународним односима крајем XIX и почетком XX века, Београд 1988, 284.

64. Исто, 311-312.

65. Владан Ђорђевић, Крај једне династије, Прилози за историју Србије од 11. октобра 1897. до 8. јула 1901., III, 688 (Београд 1905-1906).

66. Слободан Јовановић, дело као у напомени 60, стр. 34.

изјавила приправном да са краљем Александром усвоји најстаријег сина Петра Карађорђевића, Ђорђа, и прогласи га за наследника престола.

Вести о овоме објављене су и у српској штампи - седам година по преврату.⁶⁷ Извор ове информације био је француски новинар Жан де Болфон. У свом матичном листу „Журнал“ у Паризу, он је наступио са тврђењем, да би се династије Обреновић и Карађорђевић спојиле само да није „било злочина од 29. маја 1903. године“. Основа за ово тврђење била му је једно писмо краљице Драге, упућено „извесној личности у Русији“, у којем је поред осталог речено:

„Врло мало познајемо онога, кога усвајамо. Пошаљите ми његову фотографију. Реците ми, да је пежан, да је добар, да је племенит и ја сам готова да га волим као да је наше крви...“

Да је Драга заиста написала ово писмо, и послала га у Русију - лако је могућно. Није извесно, међутим, да је она стварно и искрено желела да један Карађорђевић постане наследник краља из династије Обреновић. Можда се у целом случају радило о њеном маневру. Јер, одмах после њене лажне трудноће (трудноћа је званично објављена у августу 1900. године) Русија је поставила питање престолонаслеђа у Србији. Истина уз ограду да се причека две до три године и види хоће ли српска краљица имати деце. Не буде ли их дотле добила, имало се прићи усвајању престолонаследника...

У српској јавности, у ово исто време био се пронео глас, да је питање престолонаслеђа већ решено, да је краљ Александар за свог наследника изабрао краљичиног млађег брата, Никодија Луњевицу. Краљ је ове гласове демантовао, али их није сузбио. Они су продужили да колају Србијом, и да, нарочито у официјерском кору, изазивају немир и незадовољство.

Милутин Д. Лазаревић, генералштабни пуковник у пензији, саопштио је јавности, 1926. године,⁶⁸ да се по касарнама „са званичне стране“ агитовало да официри Никодија Луњевицу „предусрећу као каквог принца“.

Милорад А. Јовановић (син Алексе Јовановића, председника свадбеног министарства) не пориче то што је изнео пуковник Лазаревић, али истиче да је министар унутрашњих послова Веља Тодоровић „строго поверљивим расписом“ (29. априла 1903. године)

67. „Мали журнал“, 17. 02. 1910.

68. „Политика“, 29. 10. 1926.

затражио од подручних органа власти да најстрожије казне сваког оног који протура глас да ће Никодије Луњевица бити проглашен за престолонаследника...

После изјаве краља Александра, да није никад намеравао да Никодија усвоји и наменује за престолонаследника, радикал-самосталац, адвокат Љуба Живковић, рекао је у Народној скупштини за ту краљеву изјаву да је њом „с народне душе скинут велики терет. Јер, народ није изгубио у тој мери осећање о свом достојанству да би могао примити прокламовање таквога престолонаследника са одобравањем... Једнострана радња владаочева у том питању изазвала би отворени конфликт између крупне и народа...”

Управо ове последње речи у говору Љубе Живковића биле су за краља Александра озбиљно упозорење, али и потврда да је добро урадио што је демантовао гласове да је икад намеравао да Никодија прогласи за свог наследника. Да ли је, међутим, говорио истину - питање је. Према неким аустро-угарским документима,⁶⁹ краљ Александар је заиста мислио да Никодија Луњевицу прихвати за свог наследника...

У аустројским документима се каже и то да је „сасвим извесно“ да је међу хартијама краља Александра, одмах после преврата, пронађен нацрт прокламације о проглашењу Никодија за наследника престола, с многим коректурама које је својом руком извршила краљица Драга. И, затим, да је Никодије, управо пред преврат, говорио својим пријатељима о предстојећем проглашењу за престолонаследника, тражећи од њих да га подрже кад до тога дође.

Декларацију о проглашењу Никодија Луњевице за престолонаследника, краљ Александар је наводно намеравао да објави још 11. 9. 1901. године. Али је од тога одустао због противљења Русије.⁷⁰

Русији је свако пре одговарао него Никодије Луњевица. А пре свега кнез Мирко, син кнеза Николе. За Русију су исто тако у обзир долазили да буду владари Србије зетови црногорског кнеза - Петар Карађођевић и кнез од Лајтенберга.

Тврди се да је из Петрограда поручено краљу Александру да ће бити примљен на царском двору, као што му је и обећано, али само под условом да претходно одреди себи наследника. Ако не прихвата

69. Ратни архив у Бечу, МЛ, 25/8/94, извештај војног аташеа у Београду од 20. 06. 1903.

70. Андрје Барс, Мајска револуција, 44.

ни кнеза Мирка, ни кнеза од Лајтенберга, ни Петра Карађорђевића, онда нека се одлучи за сина Петра Карађорђевића, који има 16 година и који је „одвећ млад да би Александар имао разлога да се од њега боји“.⁷¹

[Кад се дешавало све ово, везано за питање престолонаслеђа, од краља Александра потекао је глас, да он намерава да се разведе од Драге. То је он дао до знања и Живојину Мишићу. Тонда пуковнику и једном од својих ађутаната — почетком априла 1903. године, пред преврат од 29. маја, дакле. Рекао је он Мишићу тада, да „буде на опрези на целој својој територији“ и да „ускоро очекује важан догађај“. [Тај важан догађај требало је да буде, како је Мишић касније чуо, „упућивање краљице Драге у пратњи генерала Џинцар-Марковића негде у бању на страни, с тим да се више и не врати у Србију...“⁷²

О одлуци краља Александра, да краљицу Драгу упућивањем у једну бању у иностранству практично протера из Србије, има података и у забелешкама Марије, супруге генерала Џинцар-Марковића.⁷³

Према тим забелешкама, краљица Драга је била пристала да отпутује у иностранство, а пошто је дворски лекар, Н. Хаџи-Николић, рођак генерала Џинцар-Марковића, успео да је као акушер убеди да се лечењем у одређеној бањи у иностранству може оспособити за рађање.

Било је испланирано да краљица Драга крене на пут 5. јуна 1903. године, у пратњи генерала Џинцар-Марковића. Тог истог дана, када је краљица Драга требало да отпутује, било је предвиђено да се објави већ припремљена прокламација о забрани њеног повратка у земљу...

С обзиром на склониост краља Александра да мења једном донесене одлуке, генерал Џинцар-Марковић је у свом плану предвидео, да се краљ Александар, привремено, стави под „нарочиту оружану присмотру“. Па, ако би он одустао од растајања од краљице, и развода брака, да се принуди да абдицира. Велика Народна скупштина имала је, затим, да донесе коначну одлуку о његовој судбини.

Велика Народна скупштина требало је да донесе одлуку и о новом владару Србије. У обзир је, по тврђењу супруге генерала Џинцар-Марковића, долазило више кандидата: енглески војвода од

71. Исто.

72. Живојин Мишић, Моје успомене, 223.

73. „Политика“, 24. 10. 1926.

Конаута, руски велики кнез Константин, дански принц Леополд и син Петра Карађорђевића, Ђорђе.

2. Владавина краља Александра од женидбе до препрата

Једно од обележја владавине краља Александра после женидбе са Драгом Луњевица био је прогон официра, присталица краља Милана, а затим сарадња са радикалима.

Такорећи одмах после венчања, на краљеву личну иницијативу, донесене су две уредбе које су се тицале војске. Једна се односила на команду активне војске, а друга на употребу војне оружане силе.

Обе уредбе биле су уперене против краља Милана. Најважнија је била прва уредба. По њој, команда активне војске, на чијем је челу, од њеног оснивања, стајао краљ Милан престала је да буде независна. Она је стављена „непосредно под министра војног“. Из ње је, истовремено, издвојен генералштаб и такође стављен „под министарство војно“. За команданта тако организоване активне војске наменован је генерал Михаило Срећковић, кога је краљ Милан својевремено пензионисао — због неспособности.

Пре него што су ове уредбе и обнародоване, започела је чистка у официрском кору. Ко год је важио за приврженика краља Милана, тај је био, по кратком поступку, проглашен за непријатеља владара и његове супруге. Од шест активних генерала, четворица су, на пример, одстрањена из војске и силом пензионисана. А ко год је од официра, без обзира ^{на} начин, послат у пензију, тај је био изложен шиканама сваке врсте. Било је издато и наређење да са пензионисаним официрима не сме ступати у разговор ни по којој основи ниједно активно војно лице. И поздрављање је било забрањено.

Резултат свих ових мера био је — да је у официрском кору букнуло незадовољство. Незадовољне су биле и оне војне старешине које су иначе биле одане краљу Александру. О томе је, преко својих доушника у официрском кору, био информисан и аустро-угарски војни аташе у Београду. По његовој ојени, услед свега тога, српска војска је била „у целини деморалисана“, деморалисана у толикој мери да се може рећи „да Србија у ствари и нема више војске“.

На стални раст незадовољства међу официрима, својим неодмереним изјавама утицао је и сам краљ Александар. Он није пазио на то

ни шта за којег официра каже, ни пред ким. Прочуло се такође, да је рекао генералу Срећковићу, да се сваки српски официр „може купити за банку“⁷⁴

Навикнути од краља Милана на сасвим друкчији третман, официри су, у овим околностима, могли само да плачу над својом судбином или пак да се, као што је то и чинио добар део њих, односе упадљиво уздржано и према краљу Александру и према краљици Драги. Временом, међутим, официри су почели дизати главу - у првом реду они који су убрајани у миљенике краља Милана. Поред осталог они су били актери лепљења плаката по зидовима кућа у близини двора, којима се народ позивао на побуну (Плакате су штампане, како је установљено, у Картографском институту министарства војске). Један пуковник из средине ових официра био је аутор писама у којима се краљу Александру претило убиством...

Друго обележје владавине краља Александра после женидбе, како је већ речено, било је ступање двора у сарадњу са радикалима...

Већ у јулу 1900. године (24. јула) помиловани су сви радикали који су били осуђени на дугогодишњу робију после атентата на краља Милана, на Ивањдан 1899. године.⁷⁵ Према вестима раширеним из двора, помиловање радикалских првака уследило је на особито узимање краљице Драге.

Помиловани радикали стигли су у Београд бродом „Делиград“, и били су дочекани од велике масе света. Адвокат Љуба Живковић, један од осуђених радикала у Ивањданском процесу (и једно време потом вођ Самосталне странке), отпоздрављајући народу, скинуо је капу и, да поновимо, узвикнуо из свег гласа: „Живео краљ Александар! Живела краљица Драга!“⁷⁶

Без обзира на рачунице краља Александра и краљице Драге, стоји као чињеница да је пуштање радикала на слободу било весник једне нове либералније политичке климе у Србији. У земљи се од једном тада почело лакше да дише. Политички живот добио је нове

74. Архив Србије, АФ ВДЈ-161, Писмо Ст. Јовића Владану Ђорђевићу у Беч од 28. 12. 1901. - 10. 01. 1902.

75. О овом атентату говорило се као у „намененом атентату“, али и као покушају краља Александра да се отараси оца и у исти мах добије повод за истребљење радикала. Атентатор је био извесни Ђуро Кнежевић, патрогасац, за кога се наводно утврдило да је био присталица Карађорђевића и агент руске тајне службе са седиштем у Букуресту. Кнежевић је стрељан, а многи радикали су тада осуђени на дугогодишње казне робијом.

76. Помиловање радикала, „Мали журнал“, Београд, 11. 09. 1990.

импулсе, а круну тог новог стања представљао је споразум (склопљен на иницијативу краља Александра) између радикала и напредњака (који су између себе водили крваве борбе пуних 20 година) о формирању заједничке владе.

Главна питање које је нова влада имала да реши — било је доношење новог устава. Тај нови устав требало је да замени устав из 1869. године. Он је и донесен. Био је то Априлски устав. У споразуму са радикалима и напредњацима краљ Александар га је октроисао (даровао) 6. априла 1901. године. Међавина устава из 1869, устава из 1888. и једног напредњачког нацрта устава из 1896. године, нови устав имао је неколико новина: уведен је дводомни систем (деоба законодавног тела на Скупштину и Сенат), повећан је бирачки цензус, предвиђена установа квалификованх посланика, укинута установа Велике народне скупштине.

Радикалским дисидентима, самосталцима, и либералима - нови устав није никако одговарао. Они су истицали да је Устав донесен на неуставни начин и да се њиме није добила права скупштинска већина, него једна већина удешена према краљевим жељама и потребама.⁷⁷

У дебати о новом уставу, вођеној у Народној скупштини, нарочито запажено било је иступање Милована Миловановића. На седници од 14. октобра 1901. године, он је изјавио да је нови, октроисани устав — прогресиван акт. Не бежећи од тога, како је истакао, да се тај акт може оквалификовати и као државни удар, он је рекао да државних удара има и да их је било по свима земљама. Има и добрих, а и има и рђавих... „Ја примам са свим, да је и ово, што је свршено 6. априла ове године, била једна врста државног удара. Али молим вас, као што је ово била једна врста државног удара и Устав из 1888. био је, ако се ставимо на строго уставно становиште, једна врста државног удара...“⁷⁸

Што је Милован Миловановић (Балачко, какав је надимак имао) овако и на овај начин бранио октроисани устав, није, у ствари, било ништа необично. Пре свега зато што је и он сам учествовао у раду на тексту овог устава, а затим што је у то време стајао у великој милости краља Александра. Он је био један од првих радикала који је краљу Александру честитао женидбу — и за то био награђен

77. Слободан Јовановић, Политичке и правне расправе, Београд 1932, 53/54.

78. „Дневник“, број 168 из 1901. године.

наименовањем за министра народне привреде, у јануару 1901. године, а пре тога наименовањем за посланика Србије у Букурешту (са главним задатком да у Румунији организује стално праћење краља Милана. Краљ Александар је од Миловановића чак тражио да га обавештава у које ресторане краљ Милан залази, с ким ручава и с ким вечерава...) ⁷⁹

Попут Миловановића, и Никола Пашић, и радикали око њега, бранили су октроисани устав. Они су устали у његову одбрану, и пре него што је он проглашен. Њихов лист „Законитост“, у броју 177. од 21. марта 1901. године истицао је, да је питање октроисаног устава у суштини од споредне важности, да је „то питање које сама историја и дотадашња уставна борба решава политички“. И, сем свега, да нови устав, мада није „савршенство своје врсте“, ипак „јаче гарантује народу права, но што су досад била гарантована, и зајемчава да се неће у Србији понављати оно што се догађало у скорој и ранијој прошлости“.

Осим „Законитости“ Пашићевих радикала, позитивно, заправо најпохвалније, о новом уставу писале су „Мале новине“ Пере Тодоровића, лист који је био у потпуној служби Александра Обреновића.

[Лично краљ Александар изјавио је о уставу који је открио, да је он њиме хтео да ојача краљевску власт, а утицај законодавних тела довољно обезбеди.] „Ја желим“, посебно је краљ Александар нагласио, „лојални уставни систем, који није истоветан са строго парламентарним системом“. За дводомни систем (Скупштина и Сенат), који је успостављен октроисаним уставом, како је већ поменуто, он је пак рекао, да је заведен да би се законодавно тело сачувало од потпуне потчињености краљевој власти, а, с друге стране, да би се избегло да „не настане некаква неограничена парламентарна владавина и да се краљевска власт не забацни“ ⁸⁰

Тамо од јесени 1902. године, управо из круга људи око краља Александра, чули су се гласови да би толико хваљени октроисани устав требало модификовати, извршити његову ревизију и, пре свега, укинути Сенат.

Влада која је тада била на власти, влада генерала Цинцар-Марковића (шеснаеста влада по реду под краљем Александром Обре-

79. Види и: Васа Казимирић, Никола Пашић и његова доба, I, 592.

80. Изјава краља Александра бечком листу „Neue Freie Presse“. Види и: „Мале новине“, број 11 од 12. 04. 1901. године.

новићем), чак је ревизију устава прогласила за свој најпрешњији задатак.⁸¹

Према краљу Александру толико толерантни Никола Пашић (од Ивањданског атентата, односно осуде због наводног учешћа у његовој припреми, и помиловања потом) био је први међу виђеним политичарима који је устао против ревизије октроисаног устава. У листу „Уставна Србија“, који је био покренуо са Ацом Станојевићем, поред осталог он је рекао — да „Устав од 6. априла још није сав ни уведен у живот, те се нема никаква довољна искуства о доброти и погрешности појединих његових одредби, или њиме створених установа...“

Изајашњавајући се против ревизије устава, Пашић је имао пред очима пре свега интересе Радикалне странке, а у бити — и интересе целог народа. Јер, Устав из 1901. године, био је, упркос свим мапама и недостацима, ипак знатно бољи него устав из 1869. године, и што је било најважније — гарантовао је грађанима Србије веће политичке слободе.

Супротстављајући се ревизији устава, Пашић, међутим, није устао и против владе, која је ревизију тражила. У њу није уопште дирао, свакако и зато што је добро знао да она ради само оно што јој нареди краљ Александар, а коме је он, својевремено, после Ивањдана, најсвечаније обећао да му неће никад правити никакве тешкоће...

Жешћи противници ревизије октроисаног устава од Пашића били су самостални радикали (самосталци) — они који су у своје време најоштрије нападали тај исти устав. За њих је и сама влада, која је покренула питање ревизије устава, влада генерала Џинцар-Марковића, била неприхватљива. Већ у њеном образовању они су видели акт насиља.

„Нека се“, писао је „Одјек“, орган самосталаца, „Џинцар-Марковић не ослања на многе примере некажњеног насртања на један народ и уставне тековине... Једног дана, када се понос пародни прене, кад се страх умртви, кад јавни морал добије јака поткрепљења, кад се прегажени закон узбуди, кад се укинути устав подигне, могу, тај

⁸¹ Генерал Џинцар-Марковић дошао је на владу после радикала Петра Велимировића, једног од оснивача Радикалне странке (интимног друга Светозара Марковића и Николе Пашића). Велимировићева влада била је састављена од радикала и напредњака. Она је формирана 20. октобра 1902. године, али је на управи земље остала само непуних месец дана.

погажени закон и тај укинути устав, да затраже задовољења и да страховито ударе на своје крвнике... Сваком насиљу мора доћи крвав крај, а пре а после!⁸²

Била је то отворена претња влади, а у првом реду краљу Александру. Али краљ се на њу није освртао. Наставио је по свом. Њега нису могле зауставити ни демонстрације до којих је дошло 23. марта 1903. године и током којих су четворица демонстраната остала на месту мртва, док је више њих било које тешко а које лакше рањено.⁸³

Отварање ватре на демонстранте наводно је захтевала и краљица Драга. Док се генерал Цинцар-Марковић телефоном из двора договарао са управником града о мерама које би требало предузети против демонстраната краљица Драга је пришла апарату и разјарено довикнула шефу полиције: „Пуцајте у месо!“ То тврди у својим забелешкама супруга генерала Цинцар-Марковића, а према казивању свог мужа, истичући да је на то њен супруг „готово отргнуо“ слушалицу из краљичиних руку и „оштро“ је опоменуо: „Величанство, овде није Ваше место, а најмање можете мимо одговорног министра давати ма какве налоге подручним ми органима“.⁸⁴

„Крваве демонстрације“, како је мартовске демонстрације назвао и аустро-угарски војни аташе,⁸⁵ учврстиле су краља Александра у уверењу да је хитно потребно да промени устав и да са једном јаком војном владом успостави ред и мир у земљи. Владимиру Јовановићу је он наводно рекао, одмах после демонстрација, да, ако треба, за одбрану престола „да одлете пет-десет хиљада глава, нека одлете!“⁸⁶

Другог дана по демонстрацијама, краљ Александар је извршио државни удар, један својеврстан државни удар. Посебном прокламацијом обуставио је важност устава од 6. априла 1901. године, распустио Народну скупштину и Сенат, укинуо све главне законе, поред осталих и Закон о штампи. У овој прокламацији он је рекао, да се, „као

82. Уп. Алекса Ивић, Историја Радикалне странке, „Време“, Београд, 26. 07. 1928.

83. Живан Живановић (Политичка историја Србије, IV, 300) наводи, да је било „осам које мртвих, које тешко рањених“, а само три лакше рањена. На месту била су убијена два демонстранта.

84. „Политика“, 27. 10. 1926.

85. Ратни архив у Бечу, извештај војног аташеа у Београду од 8. 04. 1903, Генералштаб, ЕВ 1903, Res. Nr. 60.

86. Пред судом историје, „Штампа“, број 169, Београд, 10. 07. 1903.

посилају таковске заставе и српске народне мисли", па то одлучио да би „отаџбини повратио ред, слогу, сталност и снагу“.

Баш како је рекао при обустављању важности устава од 6. априла 1901. године — да устав укида „на кратко време, и до даље своје наредбе“, краљ Александар је и поступио — кад су прошла два следећа дана.⁸⁷ Управо извршени државни удар он је анулирао и путем једне прокламације вратио на снагу суспендовани устав. И, затим, наредио да се за 19. мај 1903. године закажу општи избори, који су, кад су одржани испали тако како је он и желео. За посланике изабрани су само они кандидати који су њему лично били по вољи...

Одлучујући се за женидбу са Драгом Луњевица, односно Машин, краљ Александар је био начисто с тим, да ће за непријатеља добити властитог оца, а с њим и Аустрију. Али, решен да и тај ризик прими на себе, он је мислио да ће, управо због тога, наићи на отворене вратнице код званичне Русије.

Русија је одувек била веома заинтересована да краља Александра отргне од оца... Одређену улогу у свему томе треба да је имала и сама краљица Драга, која је, како огласи једна изјава краљице Наталије, „била управљана из руског посланства“.⁸⁸

Најтачнији би био закључак, да је краљ Александар, не само на наговор Драге, већ пре свега из сопствене иницијативе — а да би за свој брак осигурао подршку Петрограда — пристао на руске предлоге да промени своју политику у земљи, у првом реду да промени своје држање према радикалима, који су важили као странка у свему наклоњена Русији. Његов једини услов за сарадњу са Русима био је, да му руски цар буде венчани кум...

У сваком случају окретање краља Александра према Русији била је неоспорна чињеница. И то је било друго окретање једног Обреновића према Русији. Први Обреновић који је закључио, да се Србија ничему добром не може надати од Аустрије и да јој се, с тога, ваља оријентисати према Русији, био је Милош Обреновић. На овај начин, Милош је ударио сасвим другим правцем од оног којим је био кренуо Карађорђе Петровић, којим ће, затим, наставити његов син, кнез Александар Карађорђевић, аустрофил у мери управо недопустивој.

⁸⁷ Види и: Јанка Продановић, Уставне борбе у Србији, елиџија Српски народ у XIX веку, издање књижаре Геџа Кон, Београд(?), 410.

⁸⁸ Смиљодан Јовановић, Влада Александра Обреновића, III, 34.

Разуме се, услови у којима се краљ Александар одлучио да окрене Русији били су сасвим друкчији од оних у време кнеза Милоша. А и разлози су били друге врсте...

По оцени Слободана Јовановића⁸⁹, краљ Александар је своју русофилску политику „основао на личним и сродничким везама са својим кумом руским царем, иако такве везе нису у савременој дипломатији значиле скоро ништа“.

Овде и у овом погледу Слободан Јовановић је био у праву. Званична Русија није уистину полагала много на те „сродничке везе“ са Александром. Један од разлога што је тако било, било је велико неповерење у краља Александра. И, сем тога, што је држање Русије према српском краљу било условљено односом Русије према Аустро-Угарској. Русија је зазирала у то време од Двојне монархије, и то у оној истој мери у којој је ова зазирала од ње.

Из речених разлога, али пре свега због њених односа са Аустријом, Русија није јавно давала пеки особити значај оријентацији краља Александра према њој. Чак је настојала да умањи значај свега тога. Њени представници трудили су се у свакој прилици да увере владу Аустро-Угарске да нови курс краља Александра у спољној политици није ништа друго до покушај да се успоставе они односи између Србије и Русије који су раније постојали, док их није пореметио краљ Милан.

Као посебан разлог што се краљ Александар окренуо према Русији, могло би се узети његово уверење, да је Беч „охладнео“ према њему. То његово уверење темељило се на реалним основама. Беч је уистину одједном захладнео према краљу Александру, сматрајући да је он погазио своју реч да ће се оженити принцем Александром од Шаумбург-Липе, а за шта су се били заложили и аустро-угарска влада и лично цар Франц Јозеф.

Шта је Беч мислио о краљу Александру, посебно кад је он похрлио да се баца у царучје Русије, видело се из бечке штампе, која је непрестано писала против српског двора и његове проруске политике. Познати бечки лист „Neue Freie Presse“, на пример, у броју од 11. фебруара 1903. године, писао је, опомињуће-претећи, да је развој „европских прилика показао као кобну заблуду онај правац којим је пошао краљ Александар...”

Добар део информација које су користили бечки листови у својим нападима на краља Александра (и краљицу Драгу) стизао је из Београда — од бројних и добро плаћених аустријских доушника. Неки од њих налазили су се и у самој близини краљевског двора.

Доушници су нарочито велику пажњу посвећивали везама двора са руским послаником Чариковим, који се сваки час појављивао или у кабинету краља Александра или пак у салону краљице Драге...

Како је све дојављивано Бечу, руски посланик на српском двору понашао се као у свом дому. Био је упућен у сва главна питања и унутрашње и спољне политике.

Према Слободану Јовановићу, положај краља Александра у то време био је врло тежак. У сваком погледу... „Ма колико заљубљен у Драгу, он је, после њене лажне трудноће, увиђао да су он и она, и цела династија с њима, пали врло ниско. Потпуно лишени личног угледа, Александар и Драга морали су позајмљивати угледа од руског цара, — и у властитој земљи владати помоћу руског кредита. Отуда очајничко Александрово запомагање да руски цар прими што пре њега и Драгу. Цар, међутим, примио је бугарског кнеза, примио је црногорског кнеза, али за српског краља, који му је исто тако био одан, није налазио времена...“⁹⁰

[У ситуацији у којој се налазио, краљу Александру је било остало, после свега, само да чека и да се нада да ће и он са Драгом бити позван да посети Русију.] И да пази да ништа не уради што би тај позив могло осујетити.

[Чекање на позив из Русије претворило се у међувремену у праву вечност... Уместо позива да посети царски двор, краљ Александар је добијао само обећања, празна обећања.] Та игра потрајала је све док се краљ Милан, сто одсто привржен Аустрији, налазио у животу — и само из страха од његовог повратка у Србију. А кад је краљ Милан умро, у јануару 1901. године у Бечу, ни та игра више није била потребна званичној Русији...

Како се на више места наводи, избегавању царског двора да прими краља Александра и краљицу Драгу треба да су много допринеле кћери црногорског краља Николе, велике руске кнегиње Милица и Стана⁹¹...

90. Исто, 211-212.

91. Види: Андре Баре, Мајска револуција: Види и: С. Вите, Vospominania, том I, Slowo-Verlag, Berlin 1922, 240-241.

Мада је тако стајало са посетом краља Александра и краљице Драге Русији, све до почетка октобра 1902. године на српском двору се веровало да ће до позива у Русију ипак доћи. А тада је краља Александра издало стрпљење. Свега му је било доста, свих лажних обећања... Бож Маршићанин, управник Београда, забележио је у својим сећањима, под датумом 4. октобар 1902. године:

„Краљ је љут што су сва саопштења, како приватна тако и она која му је г. Чариков (руски посланик у Београду), о његовој посети у Русију, чинио, показала најзад лажљива. Последњи пут краљу је јављено да ће ова посета бити месеца септембра, у Ливадији, где се царски пар налазио, па ево, и тај је рок прошао а од посете није било ништа! Г. Чариков је ишао у Ниш да обавести Краља, како је у овај мах поменута посета изостала због нервозе од које пати царица. Али после одлагања ове посете у четири маха, који је тај који би и даље веровао у њено остварење? Краљу су, поред осталог, већ била позната интригирања на царском двору противу његове посете, па није хтео више да чује ни о каквим објашњењима, нити да се заваљава новим обећањима и новим надама, које ће на крају имати исте резултате.“⁹²

По Маршићанину, „непријатељи краља Александра погодили су, да од посете Њихових Величанстава неће бити ништа, и ако су толика саопштења, па чак и службена, противно тврдила“. Све ово није било „само чудновато“, него је то била и — „фаталност, то и ништа друго“.

Има основе да се верује, да је краљ Александар почетком 1902. године први пут сасвим озбиљно посумњао у искреност званичне Русије према себи. На то упућује и акција коју је он повео преко стубаца блиског му листа „Београдске новине“. Ради се о објављивању серије критичких чланака о држању Русије према Србији још од времена царице Катарине II. Кад су ови чланци почели излазити, за примером „Београдских новина“ (и без интервенције краља Александра) пошли су многи други листови. Неки листови, при том, дозивали су Србе, који умеју да мисле, да провере да ли је уопште оправдано поклањати веру Русима...

У исти мах кад се овако почело писати против Русије, краљ Александар се јавно, чак демонстративно, стао сретати са људима за које се знало у јавности да су аустрофили и да одржавају везе са

Бечом. Тим људима, од којих су неки били и плаћени аустријски агенти, он је давао до знања да је незадовољан руском политиком, посебно због настојања Русије да црногорског принца Мирка наметне за престолонаследника Србије.

У неколико махова краљ Александар је изјављивао и то, да је, после свега, решио да на Русе више не рачуна и да убудуће неће гледати у Петроград, него само у Беч. Овим изјавама, међутим, Беч није био расположен да поверује. У престоници Двојне монархије закључено је, да се иза свих тих краљевих изјава крије само жеља да он са краљицом Драгом буде примљен на аустријском двору...

У склопу својих настојања да буде (поново) прихваћен од Беча, краљ Александар је посетио манастир Крушедол, у којем су почивале мошти краља Милана. Ту се поклатио сенима свог оца, али не толико из поштовања према преминулом родитељу, колико да се додвори цару Франц Јозефу.

После посете Крушедолу, краљ Александар је интензивирао своје напоре да се натури Аустрији. Мало - мало па је слао у Беч своје тајне изасланике с порукама да је чврсто решио да се врати на политику свог оца. Чак је поручивао да је спреман да у свако доба закључи са Аустро-Угарском војни и царински савез и да, уопште узев, Србију доведе у онакав однос са Хабсбуршком монархијом у каквој су Баварска и Саксонска стајале са немачком царевином.⁹³

Овим је краљ Александар нудио Аустрији више него што је то својевремено учинио краљ Милан толико познатом Тајном конвенцијом из 1881. године, за коју је управо он, Александар, кад му је дошла до руку (1. априла 1893. године), рекао да представља — акт издаје земље (Краља Александра треба да је тада посебно иритирао члан IV Тајне конвенције, којом је Србији наметнута обавеза да „без претходног споразума са Аустро-Угарском неће преговарати ни закључивати политички уговор с другом, којом владом“).⁹⁴

Међу личностима с чијом је помоћи краљ Александар рачунао да ће моћи да се направи аранжман са Бечом налазили су се, поред дру-

93. Владимир Тодоровић, Односи између Србије и Аустро-Угарске у XX веку, Београд 1936, 27.

94. Види: Гргур Јакинић, Историја Тајне конвенције, Архив за правне и друштвене науке, IX, Београд 1924, број 3. Види и: Стејан Протић, Одломци из уставне и народне борбе у Србији, Београд 1911, 142. Види такође: Слободан Јовановић, Влада краља Милана — напредњачка мада, стр. 62 као и Политичке и правне расправе, Београд 1932, II, 200-201. — На основу тога што је између Слободан Јовановић, испала да је оцена Тајне конвенције од стране краља Александра била — „прехитра“.

гих, Његов бивши министар Вукантин Петровић, и извесни Хајнрих Винер, један врло проблематични пословни човек из Будимпеште.

У Вукашина Петровића краљ Александар је полагао особито велике наде. Прво, што је Петровић био грамзива особа, за новац спреман све да учини, и друго, што је, као дугогодишњи аустријски агент, имао јаке везе у министарству спољних послова у Бечу.

Петровић је требало, почетком марта 1903. године, да обезбеди и пријем специјалног краљевог изасланика, Андре Ђорђевића, код министра спољних послова Аустро-Угарске, грофа Голуховског. Али од тога није испало ништа. Надмени Аустро-Пољак није прихватио Петровићев предлог у том смислу. Рекао је, да би краљ Александар, ако већ нешто жели од Монархије, требало да то среди са послаником Аустро-Угарске у Београду, Константином Думбом.

Гроф Голуховски је поступио овако што је био убеђен, да краљ Александар не жели да се приближи Бечу из неког „дубљег политичког сазнања и уверења, него из увређеног поноса“ — што је руски двор избегао да га прими заједно са краљицом Драгом.

Иако му је, уистину, било веома стало до тога да Србија што тешње буде незана за Беч, гроф Голуховски је, осим свега, сматрао, да не сме допустити да краљ Александар стекне уверење да само од његове воље зависи какви ће односи бити између Беча и Београда.

Посебан разлог што се гроф Голуховски држао „хладно и закопчано“ према иницијативи краља Александра, биле су, без сумње, информације да је у Београду склопљена завера и да, отуд, престо последњег Обреновића није више сигуран...⁹⁵

Пре информације у овом смислу, о постојању завере у Београду, министар Голуховски је по свој прилици добио управо од Вукашина Петровића, у кога је краљ Александар полагао толике наде да ће му помоћи у сређивању односа са Двојном монархијом. Кад је краљ Александар поверио Петровићу тај задатак, он је већ увелико био повезан са завереницима... Поверљив човек Аустрије“, каже и Милош Богичевић,⁹⁶ „Петровић је имао задатак да обезбеди прећутно сагласност Аустрије са акцијом завереника у Београду, и тако спречи њену војну интервенцију у Србији“.

95. Види: В. Петровић, Мисија Андре Ђорђевића у Бечу 1903, Српски књижевни гласник, број од 1. 08. 1934 (књига XLII, број 7), 531-536.

96. М. Богичевић, Mord und Justizmord, 335.

Главна Петровићева веза у Бечу био је шеф обавештајне службе (Информационог бироа) министарства спољних послова Аустро-Угарске, Хајнрих Милер фон Рогаја. С њим је он довео у везу и личног представника Петра Карађорђевића у Бечу, Јашу Ненадовића.

ЗАВЕРА И ЗАВЕРЕНИЦИ

1. „Духовне вође“ завере

Опкољавање двора, затим упад официра — јуришника у конак и, на крају, убиство краљице Драге и краља Александра у праскозорје 29. маја 1903. године, све је то урађено по плану који је сачинио пуковник Александар Машин. И — под његовом командом.⁹⁷

Син лекара досељеника из Чешке, и брат првог мужа Драге Луњевице, Машин је био спреман официр и један од најобразованијих у тадашњој српској војсци. По манирима пре је личио на дипломату него на официра. Био је почасни ађутант краља Александра и дуго времена његов миљеник. Чешће него многи други високи официри позиван је за краљевску трпезу, обично на вечеру, и остајао у друштву краља дуго у ноћ, играјући с њим билијар. Краљ му је из милости дао надимак Машко, и кад га је помињао пред другима, говорио је за њега — „Мој Машко“.

У немилост код краља Александра Машин је пао изненада, у јесен 1900. године, у часу кад се налазио на дужности начелника главног генералштаба. По мишљењу војводе Живојина Мишића⁹⁸, за то је био крив генерал Цинцар-Марковић. Он је саопштио краљу Александру, да је Машин, кад се повео разговор о краљевој женидби са Драгом Луњевицом, оштро критиковао своју бившу снаху што је „залудела младог краља и навела га да је узме за жену...“

97. Ову чињеницу неки писци су покушали да оспоре. Жилан Живановић каже, тако, да је Машин сам себе „огласио командантом свих трупа“ (Политичка историја Србије, IV, Београд 1925, 347).

98. Жижјин Мишић, Моје успомене, 215.

Мада се генерал Цинцар-Марковић понео доушнички и у сваком случају некоректно, с обзиром да се радило о обичном разговору међу добрим познаницима, Машин од тога није правио питање тако да је изгледало да је у потпуности прешао преко тога. Међутим, није тако било... У ноћи кад су убијени краљ Александар и краљица Драга, убијен је и генерал Цинцар-Марковић. Како је већ речено — по Машиновом наређењу.

[Као припадник главног завереничког одбора (комитета, како је тај одбор још називао) Машин је у зиму 1902-1903. године боравао у Петрограду, у Русији. Да би отклонио сваку сумњу због свог доласка у Русију и истовремено дао доказа да је заборавио на све што се десило (да он ништа не замера ни краљу Александру ни генералу Цинцар-Марковићу) он је упутио писмо у Београд (генералу Цинцар-Марковићу) у којем је молио да буде враћен у војску и унапређен у чин генерала, уз обећање да ће „опет постати онај стари Машко“⁹⁹

Није сасвим сигурно, али није ни искључено, да је Машин отпутовао у Русију по договору са послаником Русије у Београду, Чариковим, који је, супротно твђењима радикалске „Самоуправе“ после преврата, био повезан са неким завереницима и знао шта они спремају, мада не и за који дан. Удовица генерала Цинцар-Марковића каже у својим сећањима да се руски посланик залагао за то да се покрет официра искористи „у сврхе руске политике“ и да је, због тога предлагао да се „да обећање моралне потпоре око промене режима и свргнућа династије Обреновића“.¹⁰⁰

Све што је изнела удовица генерала Цинцар-Марковића у својим сећањима о повезаности завереника са представницима Русије, и посебно што је рекла за Машина, све то није лишено одређене тенденције — због доказаног аустрофилства њеног супруга и због чињенице да је Машин био виновник његове смрти.

Оптуживан да је и „фантоман, то јест фаталан човек“ [Машин је после преврата постао поново начелник генералштаба.] У тој функцији он је најактивније учествовао у гушењу побуне официра и под-официра у Нишу и Крагујевцу.

[За цео свет у Србији, Машин је после преврата важио за главну личност међу завереницима у војсци. У то је био уверен и Никола

99. Марија Цинцар-Марковић, „Политика“, 29. 10. 1926.

100. Исто.

Пашић. У то, али и вољу Машинову да среди стање у војсци, сузбије разједињеност у официрском кору. Из тог разлога, вођа радикала је организовао у свом стану сусрет између Машина и војводе Живојина Мишића који је тада у јавности држан за присталицу старог режима и због тога био одстрањен из војске, пензионисан пре времена у чину пуковника.¹⁰¹

Узајамно се уважавајући, Мишић и Машин су се брзо споразумели у погледу тога шта би ваљало хитно учинити да се поправи ситуација у официрском кору и војсци уопште, а што је било најглавније, да се престане са продубљивањем јаза између официра-завереника и официра антизавереника.¹⁰²

Ни непун месец дана по овом разговору између Машина и Мишића, уистину војника велике спреме и јаког војничког морала, у априлу 1907. године бечки лист „Ноје фраје пресе“ почео је објављивати серију написа о српској војсци. Изречене оцене у овим написима биле су врло неповољне по српску војску. Али, што је одмах пало у очи, изнесени подаци у тим чланцима могли су потицати само од доброг познаваоца стања у јединицама оружане силе Краљевине Србије...

Како се убрзо показало, серија публикована у бечком листу (а затим и у бугарском листу „Вечерња пошта“) темељила се на једном елаборату пуковника ~~Машина~~ ^{Машина}, насталом, према свему судећи, крајем 1906. године. На основу анализе стања у српској војсци, у њему је изнесено и шта би се све хитно морало предузети, да би се то (лоше) стање поправило.

С обзиром да је елаборат био од самог аутора означен као поверљив, и био достављен само краљу Петру, министру војном и команданту Дунавске дивизијске области, у српској јавности се, кад се појавила серија у бечком листу, дигла права узбуна. Опозициона штампа је најбезобзирније напала владу, тражећи чак и њену оставку...

Машинов основни став, изнесен у елаборату, био је, да Србија, као и свака друга држава, мора имати јаку, моћну и добро обучену и опремљену војску, уколико жели да од других држава буде цењена и поштована, поготову од великих сила, које су биле и које ће увек бити у позицији да бирају своје савезнике.

101. Живојин Мишић је 2. 08. 1893. наименован за ађутанта краља Александра и у исто време постављен за вршиоца дужности командант VII панадијског пука у Београду.

102. Види: Ж. Мишић, Моје успомене, 239-240.

У овом погледу, Машинова гледања на војску (као „главног представника државне моћи“ и као „стожера безбедности државе“) била су истоветна са гледањима младих официра — непосредних извршиоца пуча и потоњих чланова Црне руке.

Према подацима које је Машин изнео у свом елаборту, српска војска је, крајем 1906. године, имала свега 85 хиљада пушака, а Бугарска — 248 хиљада. Српска војска није имала чак ни довољно униформи, а камоли довољно инжењеријске спреме и средстава везе. Услови за обуку војске били су крајње лоши. Недостајале су и касарне, па је један део војске морао стално биваковати под шаторима...¹⁰³

Сем пуковника Машина, вођству завере, њеном војном језгру, припадали су још и генерал Јован Атанацковић (кога је краљ Александар једном назвао „бабом у мундиру“), затим пуковници, односно потпуковници Петар Мишић, Леонидас Соларевић, Дамјан Поповић, Ђока Михаиловић, Стеван Илић и мајор Лука Лазаревић.

По мишљењу аустро-угарског посланика, „духовне вође“ преврата били су генерал Атанацковић и пуковник Петар Мишић.¹⁰⁴ Једно име, међутим, посланик Двојне монархије пропустио је да помене — име Дамњана Поповића...

Првобитно, Поповић је био одређен да руководи акцијом напада на двор. Међутим, кад је пала коначна одлука да се то уради, он се налазио у Пироту и није га смео напустити, да не би навукао сумњу на себе и тако компромитовао цео подухват.

Управо пред преврат, на Поповића је пала сумња да припада завери. И, да се усудио да допутује у Београд — био би ухапшен. О томе се с краљем договорио управник Београда, Божо Маршићанин.

Поповићев недолазак у Београд, објашњен је и друкчије... Поред осталог његовом наводном неспремношћу да ишта ризикује. Чак је речено, да је он од свега за заверу учинио само то што је „нешто динамита“ послао у Београд. У Пироту, у утврђењима, како је још казано, остао је „у намери да се иза њих заклони, ако би 'велико дело' остало осујећено...“¹⁰⁵

Мада је стигао у Београд после свршеног чина, у рано јутро 29. маја 1903. године, Поповић је наступио врло ауторитативно. Он

103. Уп. М. Бјелајац, „Вечерње новости“, Београд 6. 04. 1995.

104. Думба, мемоари, 177.

105. „Видело“, 2. 05. 1906.

треба да је одмах узео сву власт у своје руке. По Крсти Цицварићу, он је постао — диктатор...¹⁰⁶

Као један од главних вођа завере, Поповић је предводио изасланство које је одмах после преврата отпутовало у Женеву, Петру Карађорђевићу у сусрет.

Неоспорног умећа да се наметне, и јаке енергије усто, Поповић је после 29. маја 1903. године постао нека врста државног канцелара. У много случајева његова реч била је чак старија од владаоачеве...

Скоро све до свог пензионисања (тобож по „личном родољубивом пристанку“, како је гласило званично саопштење), а у ствари да би се задовољила влада Енглеске, Поповић је малтене свуда био присутан. Није се знало „да ли је више министар-председник, или — министар војни, или командант активне војске, или управник вароши Београда, или председник вишег војног суда, или шеф тајне полиције, или митрополит, или командант Дунавске дивизије“.

Овог мишљења било је и посланство Аустро-Угарске у Београду. Из извештаја које је оно слало у Беч (посланик за себе, а војни аташе за себе) све је то више него видљиво.

У извештајима аустро-угарског посланства Поповић је означен и као сива еминенција на двору. Истицано је да он има толики утицај, да се краљ Петар не усуђује ништа да предузме без његовог „амина“.

Што је Поповићу успело да се наметне краљу Петру у тој мери, у којој се био наметнуо, било је више разлога...

Краљ Петар је, поготову у првим месецима своје владавине, показивао велику неодлучност кад је требало нешто решити, заузети став по неком питању. Таквим својим држањем, он је потврђивао речи Пере Тодоровића, да је краљ Александар Обреновић био „дете по младости“, краљ Петар пак „дете по старости“, а да „по средини стоји Србија и плаче“.¹⁰⁷

Главни, заправо најглавнији разлог што се краљ Петар толико лао упливисати од Дамњана Поповића треба да је била његова писмена изјава — да ће по доласку на престо Србије заверенике „третирати привилеговано“ и у сваком погледу излазити им у сусрет. У тој изјави, коју је Поповић наводно „измамио“ од краља Петра у Желеви, и чувао код себе као највећу вредност, стајало је, према аустријским сазнањима, поред осталог следеће:

106. „Београдски дневник“, 1. 04. 1920.

107. Дневник Пере Тодоровића, 386.

„Ја, Петар Карађорђевић, кунем се својом чашћу, да, док на престолу Србије будем ја и моји потомци, завереници и њихови потомци не само да неће бити судски гоњени, већ да ће им напротив у земљи бити осигурани највиши положаји“.¹⁰⁸

[Осим што је прихватао све Поповићеве предлоге краљ Петар га је богато и награђивао,] иако је сам кубурио с новцем и морао да моли аустро-угарског посланика у Београду да му издејствује зајам у Бечу.

„Заверенички попа“, какав је надимак добио после преврата, Поповић као да је био уверен да ће вечно имати и силу и моћ. Тиме се може објаснити његово дуго опирање да буде пензионисан. А кад је на то, на крају, морао да пристаје — кажу да се заплакао. Нарочито му је тешко пало што је био принуђен да се одвоји од своје униформе... Утеха му је, међутим, била, што му је пензионисање донело читав иметак и што је, поврх богате и пребогате отпремнине, добио могућност да као заступник француских фабрика, код којих су купљени топови за српску војску, оствари један велики приход — равно 300 хиљада динара.¹⁰⁹

Поповићево туговање за униформом потрајало је све до балканских ратова. А тада му се дала прилика да је поново обуче. Реактивирао је, али се у овим ратовима није прославио. Као командант Јадранских, односно Приморских трупа, у ноћи 26/27. јануара (8/9 фебруара) 1913. године, предузео је веома слабо припремљени напад на Брдицу код Скадра и доживео потпун неуспех. Због великог броја погинулих у овом нападу нашао се на жестоком удару целокупне штампе у Србији. Оптуживан је као главни кривац за погибију око две хиљаде војника из седам батаљона Дринске дивизије II позива и из три батаљона I позива...

Трупе којима је Поповић командовао биле су упућене као помоћ црногорској војсци. То је урађено на заузимање Николе Пашића. Он од тога није хтео да одустане упркос ултимативном захтеву посланика Велике Британије, да Србија сместа прекине опсаду Скадра и уопште повуче своје трупе из Албаније. Одбијајући да се повинује том ултиматуму (иза кога су стајале и владе Француске, Немачке, Италије и Аустро-Угарске) Пашић је рекао — да рат са Турском још

108. König Peter und die revolutionäre grossserbische Bewegung, Österreichische Rundschau, September 1908, број 9, 1-15.

109. „Београдски дневник“, број 76, 1919, „Још нешто“.

није заштитен, а да је Србија обавезна да помаже Црној Гори. Опоме-
нут да Србија хрли опасности да због тога изгуби симпатије Енглеске,
Пашић је одговорио: „Жалим, јер су нам енглеске симпатије необич-
но драге, али нам је још дража част, која нам налаже да у критичном
тренутку не издамо нашег савезника...“¹¹⁰

[Уз Дамњана Поповића, Александра Машина, генерала Атанац-
ковића и друге, један од стубова војног вођства завере (један од „ду-
ховних вођа завере) био је Петар Мишић.]

[Војник по струци, и миљеник Обреновића, он је 29. мај 1903. до-
чекао у чину потпуковника.] Каријериста, по некима, уживао је велики
углед међу официрима. И важио за неоспоран ауторитет по свим
војним питањима. Одлично је познавао и стратегију и тактику. Био
је и надпросечног општег образовања. По познавању историје, на
пример могао се мерити са сваким професором универзитета...

Тукао га је, иначе, глас, да је — окорели прзница и поврх тога —
властољубив преко сваке мере.

Куражност му је била једна од главних особина. Али исто тако и
безобзирност. „Кад год може, он гази“, говорило се за њега, „али пред
јачим неће да пузи, већ се енергично и одважно одупире притиску“.

Како се понашао према свима, тако се, наводно, понашао и према
краљу Александру Обреновићу...

[За заверу, Мишић треба да се определио пре свега зато што је
сматрао да је диктатура најбољи режим за Србију, а да се она најпре
може остварити револуцијом.] Био је један од оних вођа завере који
су после 29. маја предлагали да се формира војна влада).

Као професор Војне академије, он је и у својим предавањима
„испољевао склоност ка револуцији“, говорећи својим слушаоцима:
„Револуција кад победи, богато награђује!“

Како је Крста Цицварих писао 1911. године,¹¹¹ у војничкој оли-
гархији насталој после 29. маја 1903. године, Мишић је „играо једну
од главних улога“. Из тог времена запамћен је по томе што је био
спреман да учини све за пријатеља, а непријатеље да „крвнички гази“.
По његовим упутствима и наредбама, у војсци је уведен „један
страшан период судске инквизиције какав није запамћен у историји
српске војске...“

¹¹⁰ „Нова Европа“, XVI, 2, Загреб 26. 07. 1927, 60.

¹¹¹ „Мали журнал“, 24. 11. 1911.

Као и Дамњан Поповић (Велики Дача), и Петар Мишић је после преврата могао да бира на коју ће дужност. Изабрао је дужност старешине Општег одељења у министарству војном и на тај начин постао за све официре личност број 1.

Док се налазио на овом положају, и млади завереници, официри-јуришници на двор — „гледали су у њега као у бога“. Али то није потрајало дуго. Временом су се млади завереници одбили од Мишића, а и он од њих, а када буде основана Црна рука они ће постати крвни непријатељи. Повод за међусобну борбу до истраге дао је Мишић. Онда када је у парламенту, као народни посланик, подигао својеврсну оптужбу против Црне руке... Тада је он, од црнорукаца и њихових пријатеља, проглашен за најбескарактернијег Србина свих времена. Да би му што више убили углед, црнорукци су покушали да омаловаже и његову улогу у самом преврату 1903. године. Наступили су са тврдњом да није на време стигао са својом јединицом пред двор, да се био толико уплашио да је од капетана Драгутина Димитријевића-Аписа тражио да се одустане од завере, јер не жели „да цабе гу-би главу“.¹¹²

После Солунског процеса, 1917. године, и Мишићеве улоге у њему (био је председник судског већа) црнорукци и њихови пријатељи нису могли да пађу довољно ружних речи за свог пекадашњег саборца и једног од својих вођа у завери. Мајор Радоје Јанковић, црнорукац, овако је, на пример, писао о Мишићу:

„Црно, овчарско лице једног Куцовлаха, узане очи и испале јагодице једног Бугарина, надутост једног черкеза, он је као неко далеко потомство Пазван - Оглуа. Његов поглед је злобан, осмех злурад, осветољубив и разједајући. Израз једног звера, који не напада с лица, већ преза из мрака. Једна оваплоћена хијена...“¹¹³

Да би истакли „зверски карактер“ Мишића, неки црнорукци, као Милутин Лазаревић, тврдили су, да је он — кад му је речено да су мртви краљ Александар и краљица Драга, отрчао до њихових лешева „и режећи као пас пуцао у њихова тела“.

Казано је за Мишића и то, да је из копака, по убиству краља Александра и краљице Драге, „украо — пуну чизму дуката...“¹¹⁴

112. М. Ж. Живановић, Солунски процес, Београд 1955, 103.

113. Исто.

114. Стенографске белешке Народне скупштине, реч посланика Илије Анђелковића, састанак од 23. маја 1912.

Највећи део ових оптужби против Мишића био је израз љутње на њега, окривљавање без стварних доказа. То се тицало и тврдњи да он у завери није имао никакву значајнију улогу. Било је обротно, међутим. Својом оштроумношћу, енергијом и одлучношћу он је у многама допринео да завера успе. Француз Андре Бар¹¹⁵ није погрешно када је написао да се Мишић посебно истакао међу завереницима.¹¹⁵

По пензионисању, 1906. године, на захтев Енглеске, Петар Мишић се упустио у политику. Заборачио је у радикалско коло и на листи Радикалне странке Николе Пашића изабран је за посланика у Неготинском округу. Као посланик, у Народној скупштини, пао је у очи својим занимљивим говорима, увек се залажући за интересе војске (кад су вођене дебате о војном буџету).

У Скупштини, Мишић је дизао на ноге све посланике и својим оштрим нападима на противнике преврата од 29. маја 1903. године, доказујући да је преврат био револуција и да војска, извршивши га, није тиме починила издајство према владару, већ да је „учинила најбоље могуће дело за отаџбину“.

Као посланик, Мишић је посебно скренуо пажњу на себе на тајној седници Народне скупштине одржаној 15. децембра 1908. године. Тада је он поставио таква питања у вези са наоружањем војске, да министар војни, Степа Степановић, није на њих уопште могао да одговори. Нека од тих питања тицала су се јавашлука у војсци, таквих неправилности, да су народни посланици били запрепашћени, а Степа Степановић, после свега, био принуђен да поднесе оставку...

Имајући и овај случај у виду, Крста Цицварих је у листу „Ново време“ („слободоумном органу јавног мишљења“)¹¹⁶ написао, да је „Мишић као посланик, један од ретких часних изузетака у нашем савременом парламентарном животу, да је светао изузетак“. И да је „један од оних веома малобројних људи у Србији који су успели да очувају своју моралну чистоту у морално најкаљевијем месту у нашем друштву – у тзв. Народној скупштини“.

Пезадовољан стањем у војсци, и држањем краља Петра посебно, Мишић је 1909. године био један од оних завереника из 1903. године који су се изјаснили за свргавање династије Карађорђевића са престола Србије и довођење за владара једног енглеског принца.¹¹⁷

115. Андре Бар, Мајска револуција у Србији, 114.

116. „Ново време“, Београд 17. 12. 1911.

117. Казивање Павла Маринковића Јовану Жујовићу, 18. 08. 1909, види: Ј. Жујовић, Дневник, I, 171.

2. Првобитни циљ завере – одстрањење краљице Драге с двора

Првобитан циљ завере било је одстрањење краљице Драге с двора. Само то. Против краља Александра (и према аустријским документима) у први мах није ништа планирано. Тек касније, такође у претпоследњем часу, решено је да се завером обухвати и краљ Александар – и то на захтев Петра Карађорђевића, односно његовог представника у Бечу, Јаше Ненадовића, који је био у сталној вези са завереницима у Београду.

Идеја да се краљица Драга уклони с двора једном за увек родила се непосредно после смрти краља Милана. У кругу официра којем су припадали генерал Јова Атанаџковић, пуковници Александар Машин и Леонидас Соларевић, потпуковници Дамњан Поповић и Ђока Михајловић. Међутим, према тврђењу Јована Авакумовића, који је за заверу задобијен тек у септембру 1902. године (кад и чувени београдски гаван Хаџи-Тома, адвокат Аџа Новаковић, Драгомир Рајевић и Коста Јездић), до првог разговора о уклањању краљице Драге из двора треба да је дошло знатно раније – у ноћи између 11. и 12. јула 1900. године.¹¹⁸ Тај разговор вођен је у самом двору, у ађутантској соби, и у њему су, сем њега, Авакумовића, учествовали још и генерал Василије Мостић, генерал Џинџар-Марковић, Лаза Лазаревић, пуковник Леонидас Соларевић и потпуковник Дамњан Поповић, у том часу ађутант краља Александра. Повод за овај разговор била је порука краља Милана генералу Мостићу, да затражи од Авакумовића да по сваку цену спречи женидбу краља Александра са Драгом Луњевицом, односно Машин. „Унапред пристајем и одобравам да г. Авакумовић ту женидбу спречи“, речено је наводно у тој поруци, „или узимањем оставке од краља Александра, или, најпосле, ако не може бити другојачије, ма и одузимањем живота краљу Александру...“

Што се краљ Милан обратио са овом поруком генералу Мостићу, а не самом Авакумовићу, било је, на неки начин, разумљиво. Мостић је био један од љубимаца краља Милана и, сем тога, он је био тај који је краља Милана позвао у земљу, да би спречио венчање свог сина. У позиву краљу Милану да хитно дође у Србију, Мостић је истакао да је цела војска спремна да му помогне – што је била истина. Скоро све више војне старешине биле су присталице краља Милана

118. Архив САНУ, број 9287/IV.

и биле су спремне да све учине за њега. Јер, ако ико, а оно их је он засипао пажњом — док се налазио на челу активне војске. Он их је „одликовао и награђивао сваком приликом“, каже и Љубомир Каљевић.¹¹⁹ „Они су били његови мезимци у свима политичким менама, па и у онима у којима су цивилни службеници кињени и гоњени...”

Осим генерала Мостића, краљу Милану треба да је уручио позив да се врати у земљу и генерал Цинцар-Марковић, тврди у својим сећањима његова удовица. Према њеним забелешкама, генерал Цинцар-Марковић био је уверен да ће краљ Милан „због судбоносних догађаја“ одмах дојурити у Београд и због тога је чак одредио и место на обали Дунава, где је требало да га сачека пуковник Љ. Лешјанин. Али краљ Милан је ^Аобио да дође у Србију. Одговорио је, наводно: „Кад српском народу конвенира једна неваљалица за краљеву, шта је потребна моје интервенција“.

Противан женидби краља Александра с Драгом, генерал Цинцар-Марковић (према даљем казивању његове удовице) покушао је да наговори митрополита Инокентија да се и он успротиви „непримерном браку“. Али овај није пристао да ишта слично учини, сматрајући да је све „готово“, јер се краљ Александар и Драга „толико воле, као голуб и голубица, а усто се и руски цар примио за кума...”¹²⁰

Одбијање краља Милана да дође у Србију и спречи венчање краља Александра и Драге, а затим изненадна смрт краља Милана у Бечу, уинили су да официри, управо они који су дуго били најближи краљу Александру (Атанацковић, Соларевић, Дамњан Поповић и други) реше да се организују и силом оружја „ослободе Србију недовојне краљице“.

У први мах, организација је у свему имала десет чланова — један од њих био је потпуковник Стеван Илић, командант VI пешадијског пука у Београду. Тих десет чланова били су и остали вођство завере, главни заверенички одбор, односно комитет, како се све каже у извештају аустро-угарског посланика од 26. априла 1904. године.¹²¹

Већ на првом састанку било је одлучено да сваки члан главног одбора задобије за заверу по 10 официра, од којих би се, на том, имао да организује пододбор, као извршни орган вођства завере.

119. Љубомир Каљевић, Моје успомене, 56.

120. „Политика“, 22. 10. 1926.

121. Државни архив у Бечу, ПА XIX, к.48, 26. 04. 1904.

Исто тако је одлучено, да сваки новозаврбовани официр прими на себе да за заверу задобије 10 нових чланова.

Било је, осим свега, договорено, да вођство завере, у сагласности са пододбором изради план за одстрањење краљице Драге из двора. Али само за одстрањење, у чему су имали обавезу да учествују сви припадници завере.

Са задобијањем официра за заверу, међутим, није ишло тако једноставно, ни тако лако како се мислило да ће бити - упркос општој мржњи официра према краљици Драги (Кад је дошао час преврата, завери треба да су припадала у свему 102 официра).¹²² Једни су сматрали да је то неспојиво са официрском чашћу, а други су хтели да сачекају најављени краљичин порођај...

Рачунајући с тим да до порођаја неће уопште доћи, вођство завере је наставило са врбовањем официра стрпљиво чекајући да сваком у земљи буде јасно да је у питању лажна трудноћа. Кад је, напоследку, и званично саопштено да се не очекује порођај краљице, приступање официра завери нагло је убрзано. Али пораст броја завереника ипак није био такав да би се вођство завере смело одлучити на планирану акцију... На оклевање вођства завере да изврши што је било намеравао, утицао је и страх да би краљ Александар, који је „страшно волео“ Драгу, могао да због ње — изврши самоубиство. Исто тако јак страх постојао је од краљеве освете — у случају да намеравана акција успе као и у случају да не успе.

На убиство и уопште неку меру против самог краља Александра у прво време није се уопште мислило.

Временом, вођство завере је успело да окупи око себе не 100, како се све тврди, већ близу 200 официра, у Београду у првом реду, али и у унутрашњости, у Нишу и у неким другим градовима. И тада, кад се дотле стигло, пала је одлука да се у заверу укључе и неке политичке личности. То је урађено и из тог разлога што се мислило да би оне, у случају потребе, могле да буду искоришћене за интервенцију код краља Александра — ако би се он решио да после протеривања краљице Драге с двора „почини какву глупост“ или ако би му пало на памет да се освети официрима-завереницима...

По предлогу генерала Атанацковића, у вођству завере, у главни заверенички одбор, акцептиран је, прво, Ђорђе Генчић, министар

122. Види и: М. Ж. Живановић, Солунски процес, 654.

полиције краља Александра — и у време Ивањданског атентата 1899. године.¹²³

За Генчића је било знало да је велики приврженик краља Милана и, у исти мах, огорчени противник краљице Драге. Знало се такође да је врло вешт човек, да има јаке везе са другим политичарима и јавним личностима у Београду и да би много могао учинити да завера успе.

До првог састанка вођства завере и Генчића треба да је дошло, према аустријским документима, 14. септембра 1902. године, у стану мајора Луке Лазаревића.

Нека два месеца после Генчића, уочи Божића, 24. децембра 1902. године, у главни заверенички одбор акцептиран је потпуковник Петар Мишић, који ће се једног дана испилити у најнепомирљивијег противника официра — извршилаца преврата, кад они буду основали своју тајну организацију, Црну руку. Њега је у заверу увео мајор Лука Лазаревић. А то се десило упркос Мишићевим вишеструким изјавама, да је боље да на престолу Србије буде једно гољно од Обреновића него једна карађорђевићевска циганска скитница.

По прикључењу завери, Мишић је заузео сасвим други став. Сад је говорио потпуно друкчије... Треба да је био први који је изјавио, да не треба много размишљати о томе шта да се ради с краљем и краљицом. Једноставно, треба обоје убити...

Тако као Мишић нису мислили сви чланови главног одбора, а ни сви чланови пододбора у Београду. Један добар део припадника и главног одбора и пододбора, као потпуковник Боривоје Драгашевић,¹²⁴ није био ни за какве мере према краљу Александру, већ само за одвајање краљице од њега. Дошло је дотле, да је на састанку главног завереченичког одбора, одржаног 30. јануара 1903. године, више чланова изјавило (како се наводи у извештају аустро-угарског посланика) да нипошто неће узети учешћа у свргавању с престола краља Александра, али да ником неће ни одати да се тако што спрема. Своју изјаву они су и потписали, уз напомену да својим друговима-завереницима „дају право“ да их стрељају у случају да прекрше дату реч.

123. Генчић је за заверу купио да задобије и вођу самосталаца, адвоката Љубу Живковића, али је овај рекао да не жели ни у шта да се меша, да је он већ довољно невин страдао (осуђен је због Ивањданског атентата) и да има само једну жељу — да буде остављен на миру са својом ћерком.

124. Боривоје Драгашевић, пензионисан као пуковник, заузимао је високе положаје у војсци. Био је и професор Војне академије и уредник листа „Ратник“.

Кад је Мишић предложио да се убију и краљ и краљица, већ је био готов план како да се изврши уклањање краљице Драге (план је био завршен још у септембру 1902. године, пред акцептирање Ђорђа Генчића у главни заверенички одбор). По том плану, требало је да се приликом једне свечаности инсценира атентат на краља Александра... Тобожњи атентатор имао је да запуца из револвера у правцу краља, али да пуца тако високо да га не погоди. Одмах затим је једна група одабраних официра имала да притрчи краљу Александру и краљици Драги, образује круг око њих, а једна друга да опколи „атентатора“, тобож га ухапси и потом на улици омогући му да се склони у сигурност. У општој гужви, група официра чији је задатак био да створи круг око краља и краљице, требало је да одвоји краљицу од краља, одведе је до припремљених кола и одвезе, на крају, на обалу Саве, тамо стрпа у чамац и на сред реке баца у воду.¹²⁵

Са овим планом Генчић није био потпуно сагласан. Он је предложио да краљицу Драгу, чим тобожњи атентатор отвори ватру у правцу краља, зграбе лица у цивилу и спроведу је у његов виноград. Краљу је пак требало да буде саопштено да је атентат организован само због краљице.

Нешто касније, а после сусрета са представником Петра Карађорђевића код аустријске владе у Бечу (Јашом Ненадовићем), на састанку главног завереничког одбора од 10. октобра 1902. године, Генчић је изјавио (по договору са Ненадовићем) да план по којем је требало уклонити само краљицу Драгу - није добар. С обзиром да краљ исувише воли краљицу, рекао је Генчић, он не би никако пристао да се ни за тренутак одвоји од ње. Ако би краљица била убијена и он би извршио самоубиство...

По Генчићевићим речима за решење целог питања постојале су само две могућности: или да се од свега дигну руке или пак да се заједно уклоне и краљ и краљица. У овом другом случају, краљ би се могао приморати да абдицира, силом отера с престола или једноставно убије заједно с краљицом. Против ових двеју последњих комбинација изјаснили су се, уз друге, пуковници Машин и Соларевић, и потпуковник Стеван Илић. Полазећи од тога да Обреновићи имају велике

125. У књизи Драгине Васића, *Девет сто трећа*, страна 50-55, каже се да је по првом плану младих официра са Аписом на челу, требало да се краљ и краљица убију 11. септембра 1901. године, на рођендан краљице Драге.

заслуге у Србији, и да су у војсци популарни, они су изразили мишљење да би ипак од свега било најбоље да се не предузима ништа, свеједно што ће „једна курва остати да седи на српском престолу“.

Све до 14. јануара 1903. године дискутовало се о томе шта да се предузме. А тада је пао предлог да се „нико не убија“, већ да се краљ и краљица само приморају да сиђу с престола и напусте Србију. Како се многи чланови главног завереничког одбора ни с тим нису сложили, цело питање стављено је на дневни ред још једном, 30. јануара 1903. године — и тада је већином гласова усвојен првобитни предлог да се краљ и краљица само протерају из земље.

По доношењу ове одлуке, у главном завереничком одбору поставило се питање ко треба да буде нови владар Србије. То питање поставио је први Ђорђе Генчић, за кога се данас зна, да је, у међувремену, српску краљевску круну нудио како једном немачком принцу тако и једном руском кнезу... Пре него што се ишта предузме против краља Александра и краљице Драге, а последњи је час да се нешто учини, рекао је Генчић, мора се знати ко треба да дође на престо Србије. Војска мора унапред знати кога треба да извуче за владара...

Генерал Атанацковић, Александар Машић, Леонидас Соларевић, Драгомир Рајовић и неки други чланови главног завереничког одбора изјаснили су се за избор једног страног принца за краља Србије. Отац мајора Луке Лазаревића, у чијој је кући одржан овај састанак, као и сви састанци потом, изјавио је да Србија има заслужну династију Карађорђевића и да нема никакве потребе да се на престо доводи нова династија. Насупрот свом оцу, мајор Лука Лазаревић био је за то, да владар Србије буде црногорски принц Мирко, већ и зато што је он женидбом постао рођак Обреновића, а и зато што је преко свог оца био у сродству са три угледне европске династије. За принца Мирка био је и Дамњан Поповић. Како је, међутим, већина ипак била за Петра Карађорђевића, то је он, на крају састанка, и прихваћен као кандидат за краља Србије.

Да би о томе обавестио представника Петра Карађорђевића, Јашу Ненадовића, Генчић је хитно отпутовао у Беч. А кад се вратио с пута, на изненађење већине чланова главног завереничког одбора, он је одједном затражио да се измени одлука по којој су краљ Александар и краљица Драга требало да буду само протерани из Србије. Затражио је да се они — убију. Како је објаснио, то и није била

толико његова жеља, колико захтев кандидата за новог краља, Петра Карађорђевића...

Према изјави Јаше Ненадовића Милошу Божићевићу, краљ Петар треба да је тада изјавио, „да он неће ступити на престо Србије, све док је и један Обреновић у животу...“¹²⁶

У расправи која је настала после Генчићевог саопштења, најгласнији су били пуковници Машин и Соларевић. Они су се најенергичније успротивили предлогу да се краљ Александар и краљица Драга лише живота. Али, кад се опет једном приступило гласању, остали су у мањини. Већина је била за убиство краља Александра и краљице Драге.

И Машин и Соларевић повиновали су се овој одлуци. Машин је чак пристао да заједно са Дамњаном Поповићем и Петром Мишићем изрази план убиства...

По том плану било је предвиђено да се убиство краља Александра и краљице Драге изврши на Цвети, у калемегданској тврђави. Извршилац је требало да буде Петар Мишић са својим пуком... Један официр, који је уживао краљево поверење, у одређеном тренутку требало је да приђе краљу Александру и саопшти му да му прети опасност од атентата и препоручи му да се под заштитом Мишића, заједно са краљицом, склони у зграду генералштаба на Калемегдану, где би, потом, убиство било извршено. За овај задатак изабран је, на предлог Генчића и мајора Луке Лазаревића, а упркос противљењу Петра Мишића, краљев ађутант потпуковник Михаило-Мика Наумовић, унук оног Наума који је заједно са Карађорђеом, по налогу кнеза Милоша, убијен 1817. године у лугу села Радовања.

Придобиање потпуковника Наумовића за овај задатак требало је да се оствари преко једног његовог доброг знања (и наводног љубавника његове жене), Црногорца пореклом.

Кад су, затим, дошле Цвети, а краљ и краљица се нису појавили у тврђави, завереници су помислили да је потпуковник Наумовић издао целу ствар. Али то није било тачно. Испоставило се да му његова супруга није о свему ништа ни казала...

После свега, и кад је од жене напoкон сазнао шта се од њега тражи, Наумовић се повезао са вођама завере и пристао да изврши сваки задатак који му се дâ.

126. М. Божићевић, Die auswärtige Politik Serbiens 1903-1914, III, 8. Види и: Berliner Monatshefte, Berlin 1936, 378, посебно писмо М. Б. Енглезу R. W. Seton-Watsonu од 5. 11. 1927.

О сарадњи у завери он је имао и један дуг разговор са Петром Мишићем. Било је то непосредно после мартовских демонстрација... Тада је рекао да се не сме сумњати у њега, јер он мрзи Обреновиће из дна душе...

Уз сагласност осталих чланова главног завереничког одбора, Мишић је, после тога, имао још један разговор са потпуковником Наумовићем. И договорио се тада с њим, да он учествује у реализацији једног другог плана, који је предвиђао да се убиство краља и краљице изврши у самом двору, у конаку.

Израда овог новог плана била је поверена пуковнику Машину. Поред осталог и зато што је он био добро упознат са распоредом просторија у конаку и уопште са приликама у двору.]

Да провери исправност и спроводљивост плана, био је одређен Петар Мишић. Он је нашао да је Машиниов план потпуно у реду и да се без даљег може реализовати.

Проблем за Мишића, међутим, био је Наумовић. Сумњајући у њега (свакако и из анимозитета према њему), он је решио да га стави на пробу. Начин на који је то учинио био је следећи: саопштио му је Машиниов план у обрнутом смислу и рекао му при том, да је за улогу која је првобитно била њему намењена, одређен капетан Леонткијевић. Кад му је Мишић све то рекао, потпуковник Наумовић је разрогачио очи и рекао да је план који му је саопштен морао начинити неко ко уопште не познаје ни распоред просторија ни прилике у конаку, а затим, да је план управо тако конципиран да би завереници могли лако бити савладани, тим пре што је у све укључен капетан Леонткијевић.

Овим својим речима потпуковник Наумовић је разбио све Мишићеве сумње у себе и био је без резерве прихваћен и одмах упућен у прави план.

Тог истог дана кад је упућен у прави план напада на двор, и убиство краља Александра и краљице Драге, потпуковник Наумовић је потписао Мишићу признаницу на 50 хиљада франака — каже се у извештају аустро-угарског посланика у Београду.¹²⁷ То је, наводно, била његова цена за учешће у завери — ради осигурања породице, како

127. Ратни архив и Бечу, ЕВ 919/1903, Res. Nr.112, извештај од 15. 06. 1903. Према извештају војног аташеа Аустро-Угарске, Наумовић је добио 25. 000 франака, а капетан Љубомир Костић, исто толико.

је рекао, таман као да је слутео да ће 29. маја бити и сам убијен — од завереника којима се био прикључио.¹²⁸

[Који дан потом, 27. маја, пала је коначна одлука у главном завереничком одбору да се краљ Александар и краљица Драга убију у ноћи између 28. и 29. маја...¹²⁹

Постоје извесне чињенице које допуштају да се закључи да би краљ Александар и краљица Драга вероватно били убијени 1903. године и да није успела официрска завера. Они би пали као жртве добро припремљеног атентата који је требало да изврши један управо неустрашиви млад човек, по имену Саватије Милићевић.]

Рођен 1876. године (у години у којој и краљ Александар Обреновић), у селу Павлица у Студеничком срезу, Чачански округ, Милићевић је рано дошао у сукоб са законом. Убио је, по свему судећи за рачун неких радикала, начелника Студеничког среза, извесног Јаснића, и одметнуо се у хајдуке.

Прогоњен од потера као дивља звер, Милићевић је морао да напусти Србију. Пробио се до на Косово, и ту је, као оружник, ступио у служби арнаутског првака Мула Зеке. Са Косова, после неколико година, пребацио се у Црну Гору и прикључио се радикалским правцима одбеглим из Србије — проти Милану Ђурићу и Ранку Тајсићу.

Почетком маја 1903. године, на који начин и како — не зна се, тек Милићевић се обрео у Трсту, где су га дочекали људи који су били противници краља Александра Обреновића.

По неким показатељима, људи који су дочекали Милићевића у Трсту, могли су најпре бити повереници Јаше Ненадовића, представника Петра Карађорђевића у Бечу. Та околност допушта закључак, да је лако могућно да је Ненадовић, преко једног таквог десперадоса какав је био Милићевић, хтео да оствари оно на шта се завереници у Београду нису могли дуго да одлуче, наиме, да лише живота и краља Александра и краљицу Драгу.

Из Трста, који је тада припадао Аустро-Угарској, Милићевић се пребацио у Београд. Његова главна веза у Београду треба да је био

128. Како се тврди, Наумовића је омапком убио потпоручник Милић Симеуновић, чим су завереници продрли у двор.

129. Према изјави аустро-угарског војног аташеа, Наумовић је „удесио“ да у ноћи одређеној за преврат и он буде на служби у двору. Његов задатак је био да напије генерала Лазара Петровића, краљевог пријога ађутанта, и затим заверенике пусти у конак. Али, напијајући генерала Петровића, Наумовић се и сам напио, и — заспао.

Аксеитије Рујанац-Бајета, деловођа благајника министарства спољних послова Милутина Степановића, кога је лично краљ Александар осумњичио да припада завери „склопљеној противу његовог живота“. На ово упућује и пријатељство између Бајете и Милићевића после преврата, а затим и заједничко четовање у Македонији и на Косову.

Кад је Милићевић тачно у дан стигао у Београд — не зна се. Али да је то било средином маја 1903. године — то је извесно. По једној верзији он се илегално пребацио из Земунa у Београд, а по другој — у Београд је стигао из Новог Сада, спакован у један сандук тако да је мало недостајало па да се у њему угуши...

Како каже М. Миленовић, истраживач четничког покрета у Србији 1903-1918. године,¹³⁰ Милићевић је у погодном моменту требало да ускочи у краљевски екипаж и убије и краља Александра и краљицу Драгу... „Гвоздених перава и поуздан да ће извршити све што науми“, вели Миленовић, „Саватије се почео мирно спремати да спроведе ту одлуку, без обзира на то што би при томе имао и сам да погине...“

То исто што је изнео Миленовић, рекао је и Ал. Јовановић у напису „Војвода Саватије“, објављеном у Летопису Матице српске.¹³¹ Разлика је само у томе, што Ал. Јовановић тврди да се Милићевић сам понудио завереницима од 29. маја да изврши атентат на краља Александра и краљицу Драгу.

Пошто је у међувремену вођство завере, а после договора Ђорђа Генчића са Јашом Ненадовићем у Бечу одлучило да се са убиством краља Александра и краљице Драге више не оклева, и да се оно изврши у двору, Милићевићева акција је отпала. Према мишљењу Ал. Јовановића, завереници су одустали од тога да Милићевић изврши атентат на краљевски пар зато што су се бојали да би он услед непредвиђених околности могао да не успе...¹³²

Мада није извршио задатак због којег се пребацио из Црне Горе у Трст, а затим из Трста у Београд, завереници нису заборавили на Милићевићеву спремност да жртвује властити живот само да би убио краља Александра и краљицу Драгу. И одмах после преврата они су га обасули великом пажњом... Прво је било укинута решење о његовом проглашењу за хајдука, а затим је постављен за службеника мини-

130. Енциклопедија Ст. Стојановића, IV, 6.

131. Летопис Матице Српске, Н. Сад 1930, 127-144.

132. Исто.

старства спољних послова. Као поверљива личност упућен је на рад у Битољ, у српски конзулат — под именом Саве Милошевића. Његов задатак био је да се ангажује у четничкој акцији у Македонији.

За задатак који му је био поверен у Битољу, Милићевић је био као рођен. Био је „лудо смео“ и — велики ћутљивац. Једва и да је отварао уста... А оно што би и преваљивао преко језика, било је више мрмљање, скуп међусобно једва повезаних реченица. Понекад, међутим, али само понекад, умео је и да се раскрави и да прича живо и занимљиво. Али да уме и да се насмеје, то се код њега никад није видело.

Као четник, и војвода четнички, истакао се великом храброшћу. Право чудо од јунаштва показао је у познатој бици на Челопеку, у априлу 1905. године. Ратна срећа, међутим, није га дуго служила. Опкољен од Турака и Арнаута, у селу Велика Хоча, изгорео је у кули у коју се био склонио: 6-7. јуна 1905. године по новом календару.

После смрти, Милићевић је од једних био слављен као велики борац, а од других — поред осталог и због своје безобзирности према непријатељу и свима онима који би му се испречили на путу — помињан је с презрењем и називан чак и крволоком... У белешкама „Консулских писама“ Милана Ракића (на страни 313), речено је, на пример, да је о њему грађен мит „уз упадљиво настојање да се умањи чињеница да је раније убио среског начелника“.

3. Улога Ђорђа Генчића у завери

Ако би се хтела начинити ранг-листа оних који су највише допринели успеху завере од 29. маја, Ђорђе Генчић би морао на тој листи добити једно од првих места, ако не и прво. Без њега, без његовог повезивања са представницима Аустро-Угарске и Русије, затим са представником Петра Карађорђевића у Бечу, да се само то помене, главни заверенички одбор не би се усудио да дигне руку на краља Александра и краљицу Драгу, таман да је и био од првог часа јединствен у свом ставу шта му ваља чинити.

Далеко од тога да у главном завереничком одбору буде „само присутан грађанин“, какав је случај био са Јованом Авакумовићем, који ће после преврата постати председник прве, „револуционарне“,

владе, Генчић је развио такве активности да је заслужио да буде проглашен за „душу завере“ — већ како су то први учинили аналитичари у министарству спољних послова Аустро-Угарске.

Прва и највећа Генчићева заслуга била је та, да је, преко својих веза, осигурао подршку завери и владе Аустро-Угарске и владе Русије.

Тог мишљења, да је Генчић био „стварна душа завере“, био је и његов таст (а после преврата његов велики противник), познати београдски адвокат тога доба, Аца Новаковић. По његовим речима, исказаним управо онда кад је с Генчићем био у великој завади, Генчић није био само „душа завере“, него и њен „зачетник и главни организатор“.¹³³

Мишеник краља Милана, и један од најпоузданијих министара краља Александра, Генчић је био обреновићевац из убеђења. Као министар полиције у време Ивањданског атентата 1899. године, у свему удовољавајући вољи краља Александра и краља Милана (тада већ екс-краља и „само“ команданта активне војске), он је на стотине људи бацао у негве и заточио у казамате калемегданске тврђаве, у ћелије у којима се није знало када је дан а када ноћ. Међу тим несрећницима налазио се и Никола Пашић...

По личном Генчићевом наређењу, Пашићу је тешки оков стављен и на руке и на ноге, тако да се није могао ни помаћи нити ишта сам за себе учинити. А кад је на интервенцију влада Русије и Аустро-Угарске, краљ Александар морао да одустане од слања Пашића на губилиште, Генчић се примио једне крајње печасне улоге. Примио се да Пашића наведе на бацање на колена пред краљем Александром и краљем Миланом.

Уопште не помињући Пашићу да је на интервенцију Русије и Аустроугарске двор одустао од његовог слања на губилиште, Генчић је вођи радикала данима уливао у главу, да живот може спасти само тако ако краљу Александру упути молбу за милост...

Сатрвен мраком, мемлом и језом тамнице, обрван и физичким и моралним мукама, пун брига за своју породицу, тада већ у 54 години живота, Пашић је, 10. августа 1899. године, пристао да учини оно што је од њега стално и упорно тражио Генчић — по налогу круне, а све тобож из пријатељских побуда. Дрхтавом руком, држећи перо само

133. Аца Новаковић, Исповест о преврату 29. маја 1903. године, „Трибуна“, број 273-312, Београд 1911. године.

врховима прстију — због окова — написао је краљу Александру молбу за милост.¹³⁴

Мада се тако понео, Генчић се бусао у груди да је управо он спасао живот вођи радикала. У то је он настојао да увери и самог Николу Пашића...

Кад је приступио завери, и у договору са њеним војним вођством покушао да за заверу задобије виђене политичаре, Генчић се прво сетио Пашића, који је у свим круговима важио за човека рођеног да чува тајну и, сем свега, за човека који је имао све разлоге да буде против династије Обреновић.

Разговор с Пашићем Генчић је почео издалека, наговестивши, као прво, могућност „евентуалног легалног удаљења краљице Драге из земље“. Схвативши одмах прави смисао тога што је Генчић рекао, Пашић је одговорио да је то ствар која се тиче само краља Александра, и да он треба о томе да одлучи. Ако би се краљ решио да разведе, он, Пашић, са својим присталицама, пружиће му највећу подршку, али само њему.

Како наводи немачки, и у исто време аустро-угарски професионални обавештајцац, Албин Кучбах,¹³⁵ Пашић није хтео да оде на опширнији разговор у виноград адвоката Новаковића — мада је то Генчићу био обећао. Уместо да оде на тај разговор, он се на брзину спаковао и, ником ништа не говорећи, са целом породицом отпутовао на море, у Опатију... „Рачунао је“, каже Милан Гавриловић, „да ће, ако завера не успе он ипак одговарати, иако је он није створио ни водио. А ако успе, он и иначе долази на владу. Цивилни завереници су му замерили, странка не...“¹³⁶

Три године после преврата, у говору у Народној скупштини,¹³⁷ Пашић је завереницима одао пуно признање за оно што су учинили

134. На инсистирање Генчића, и уз његову интервенцију, Пашић је краљу Александру написао три писма - 10. августа, 8. и 12. септембра 1899. У првом писму, поред осталог, Пашић је рекао и ово: „Ја сам, Господару, окован речју, а гложје ужасно потенцира бол и немир душе, не даје мира ни сна ни дању ни ноћу и доводи ме до ужасног очајања, које може коначно сломити моју душу и моју памет. Ја Вас молим да се сетите некадашњег Пашића, који је верно стајао на стражи Ваше сигурности и који је по некад и главу своју за Вас залагао и ублажите му очајничко стање, а да ће Вам вечно благодаран бити о томе не треба сада ни да говорим...“ Види: Архив Србије, фонд Војислава Јовановића, к.70. Види и: Васа Казимирић, Н. Пашић и његово доба, I, Београд 1990, 578.

135. Албин Кучбах, *Der Brandherd Europas*, Leipzig 1929, 138-140.

136. По Милану Гавриловићу (Никола Пашић, Виндзор 1963, 68) Пашићу се у име главног завереничког одбора обратио Ала Новаковић, а не Генчић. То, међутим, није тачно.

137. Стенографске белешке Народне скупштине, 22. 07. 1906.

29. маја 1903. „Све оно што је било пре 29. маја“, рекао је, „све је то једна жалосна историја српског народа, који се борио али није могао да доскочи злу... Дело од 29. маја није злочин, јер ако је злочин, онда су злочини и све битке у свету које постоје за слободу“.

Иако је овим речима Пашић одао признање и самом Генчићу, Генчић му није могао опростити што га је својевремено оставио на једилу, одбивши на „пашићевски начин“ да се прикључи завери.

Два света, Генчић и Пашић се, и без тога, после преврата, нису никад један другом приближили...

Пашић је боље познавао Генчића него ли он њега. Знао га је — „у душу“. А највише га је од Генчића одбијало то што је овај био један од првих аустрофила у Београду. Као пријатељ Аустрије био је толико уважаван у Бечу, да се за њега — кад је дошао у сукоб са краљем Александром и изведен на суд најснестраније заузео лично министар спољних послова Аустро-Угарске. Само захваљујући томе, Генчић није тада „омастио штрајку“. Краљу Александру било је преостало само да грми, да Генчић заслужије да буде обешен, и да би га он, краљ, радо додирнуо прстима, да би се уверио да ли виси“.¹³⁸

Генчић је био осуђен на седам година робије, али је пуштен на слободу после седам месеци. На суд је изведен због писама која је из иностранства послао краљу Александру, а у вези са његовом женидбом. Али и пре овога Генчић је постао непријатан краљу Александру...

Већ на вест да ће се краљ Александар верити са Драгом, Генчић је, као министар полиције, заједно са ондашњим министром грађевина, Боровојем Нешићем, покушао да ту веридбу осујети. Отишао је до Драге да би је наговори да се повуче од свега. Предложио јој је да се привремено склони у његов виноград и да се затим пребаци у Аустро-Угарску.

Према Генчићевом казивању, изгледало је да Драга прихвата учињени јој предлог. Полазећи од тога, Генчић је наредио да жандарми опколе двор, и држе, тако, краља у заточењу — док Драга не напусти земљу¹³⁹... Али Драга се у међувремену предомислила. У тајности напустила је свој стан и прикрила се код једне своје рођаке у граду.

Следеће што се десило после свега било је то, да су Генчић и Нешић били формално најурени из владе. У службеном саопштењу названи су — издајницима...

138. Државни архив у Бечу, ПА, XIX, извештаји од 29. 11. и 5. 12. 1900.

139. Слободан Јовановић, Влада Александра Обреновића, III, 7.

Кад је одстрањен из владе, и потом назван издајником, Генчић је проценио да ће бити најбоље по њега ако сместа напусти земљу. И то је и учинио...

Док се бавио у иностранству, Генчић је оптужен за сијасет непостојећих кривичних дела. Поред осталог оптужен је за неовлашћено трошење већих сума новца из диспозиционог фонда којим је руковао.

Знајући добро ко је иницијатор свих ови оптужби, Генчић је краљу Александру упутио више писама, захтевајући да се повуку све оптужбе против њега. Не уради ли се то, запретио је да ће се сматрати ослобођеним „свију верноподаничких обзира“.

Изречену претњу краљ Александар је озбиљно схватио. И плашећи се Генчићевог роварења против њега у иностранству, он је дао сагласност да се Генчић може вратити у земљу. Међутим, кад се Генчић вратио — наредио је да се он изведе на суд због кривичног дела увреде владара и владе...

После седам месеци проведених у затвору, Генчић је — „посебном милошћу“ краља Александра — пуштен на слободу. Али за ту „милост“ није се захвалио, што се на двору од њега иначе очекивало. Како тврди његов таст, адвокат Новаковић, у оном часу у којем се нашао изван решетака, Генчић је дошао на идеју да се убију краљ Александар и краљица Драга. И то, према ономе што је сам Генчић рекао Милану Јовановићу-Стојимировићу пред своју смрт, 1938. године — из чисто личних разлога, да би се осветио краљу Александру и краљици Драги за неправду коју су му нанели...¹⁴⁰

По наводима адвоката Новаковића (у серији објављеној у „Трибуни“ о преврату од 29. маја 1903. године) Генчићеву идеју прихватила је група младих официра — пријатеља његовог сестрића, коњичког поручника Антонија Антића (По тврђењу Милана Ж. Живановића,¹⁴¹ пак, треба да је било обротно: није Генчић увео Антића и његове пријатеље у заверу, већ Антић и његови пријатељи Генчића. И Драг. С. Илић¹⁴² тврди да се „завера зачала у Антићевој глави“. Антић треба да је био и онај официр који је у ноћи у којој је преврат извршен, а кад краљ Александар и краљица Драга нису могли бити одмах пронађени у конаку, тражио да се на двор отвори топовска паљба!)

140. Писмо М. Ј. Стојимировића Триви Милитару од 13. 11. 1961, Рукописно одељење Матице српске, број 44, 459.

141. М. Ж. Живановић, Солунски процес, 666.

142. „Република“, Београд 15. 09. 1953.

Официри, Антићеви пријатељи, који су први приступили завери, били су капетани Радомир Аранђеловић, Драгомир Т. Николајевић и Душан Глишић, поручници Мил. Ф. Петровић, Мил. Миљковић, Драгутин Дулић, Никодије Поповић и Јеврем Поповић.

Већ на првом састанку са Генчићем, ови официри су пристали да ступе у заверу. На својим сабљама су се заклели да ће „што пре“ убити краљевски пар...

По једном предлогу, краљ и краљица требало је да буду избодени ножевима на једној забави,¹⁴³ а по другом — у Народном позоришту. Одређени официри требало је да дођу у позориште са карабинима сакривеним испод својих шињела и заузму место у ложи преко пута краљеве ложе. Чим би се завеса дигла, и погасила велика светла у дворани, они су имали да отворе ватру на краља и краљицу...

Усмена заклетва официра, да ће убити краља и краљицу, Новаковићу лично није била довољна. Он је због тога затражио од Генчића да се од официра узме и „неко писмено“, за сваки случај, и да се у њему изричито наведе да ће по уклањању краља Александра на престо Србије бити доведен Петар Карађорђевић.

Своје инсистирање да у „писмену“ буде поменут Петар Карађорђевић, Новаковић је у „Трибуни“ објаснио тиме „што је знао да Генчић жели да на престо српски дође неки кнез руски“, а он, Новаковић, опет знао да то Аустрија не би допустила и да би тада морало доћи до заплета...”

Од официра — завереника, с којима је детаљније говорио о повом владару, Новаковић је у својим казивањима поменуо и Милована Гавриловића, поручника, који ће у балканским ратовима добити надимак Шукри-паша, зато што се наводно хвалио да је заробио команданта турске одбране Једрена.¹⁴⁴

Гавриловић, тада на служби у Књажевцу, треба да је највише допринео „да се до списка, управо рећи до писмене заклетве, дође”.

Увече, 19. октобра 1902. године, у Новаковићевом винограду, Гавриловић је предао Генчићу писмену заклетву деветорице официра, која је гласила: „Потписани завереници увиђају насигурну пропаст своје отаџбине, и краља Александра означају као главног кривца. Зато својом часном речју заветују се да своју отаџбину спасу а кривца — ако то потребно буде — и убиством казне. Извршењу ове заклетве

143. Види и: Драгица Васић, *Деведесето трећа*, 55.

144. М. Ж. Житановић, *Солунски пројект*, 661.

приступиће се кад се добије уверење да Србија услед тога неће доћи у рђав положај споља, а на место Александра да се прогласи за краља Србије Петар Карађорђевић“.¹⁴⁵

Заклетву је први потписао Милан Ф. Петровић-Ферто.¹⁴⁶ А затим Милован Гавриловић, Антоније Антић, Драгутин Дулић, Драгутин Димитријевић-Апис, Радомир Аранђеловић, Илија Радивојевић-Чича, Милан Гр. Миловановић и Тихомир Стојановић.

„Овом заклетвом“, рекао је Милован Гавриловић на састанку са Генчићем и Новаковићем 19. октобра 1902. године, „истакнут је један јасан циљ, и видећете, господо, да ће кроз најкраће време бити нас стотину потписаних. У овим данима кад друштво у Србији представља један растројени свет, овај акт заједнице представља једну целину, једну организацију људи решених на смрт, што ће импонирати и онима којима списак на потпис будемо подносили. Сваки од нас потписатих, и који још буду потписани, осетиће један притисак на души својој, за који ће желети да га се час пре ослободи, рачунајући шта би било с њиме кад би случајно тај списак дошао у руке краља Александра, те тако ће се убрзати ствар. Ја верујем, господо, да ће дан извршења, после ове заклетве, убрзо доћи.“

Овог истог дана договорено је, да поручник Гавриловић, који је био и састављач заклетве, већ сутрадан обиђе „неке лукове у Београду и понуди своје пријатеље да потпишу заклетву, а потом да тај списак преда Антонију Антићу, који ће то исто учинити, а затим да нам га он преда“, каже Новаковић у забелешци коју је начинио одмах по одласку Гавриловића (и Антића) из његове куће, око два часа по поноћи.

Заклетву са потписима официра — завереника, кад му је доцније враћена, Новаковић је предао својој супрузи. Она га је сакрила у џеп на блузи, који је нарочито због тога ушила, а у други џеп ставила је кутију палидрваца, да би заклетву са потписима официра могла брзо и лако да спали у случају опасности. Из своје блузе вадила га је само кад би заклетву требало да потпише неки нови завереник.

145. У аустријским изворима наводи се један други текст заклетве („Ја...кунем се свим што ми је најдраже и најсвећеније на свету, да ћу убити краља Александра и краљицу Драгу и довести на српски престо Петра Карађорђевића“). Драгине Васић у својој књизи *Денесто трећа* (62-63) наводи један други текст заклетве, који је наводно саставио Апис.

146. Милан Ф. Петровић-Ферто погинуо је 29. маја 1903. на Бањици, у сукобу са командантом Дунавске дивизије Димитријем Николићем.

Осим ових навода А. Новаковића о припремама завере, које директно нико и никад није ни покушао да оспори, постоје и тврђења да су на идеју да се уклоне краљ Александар и краљица Драга први дошли Драгутин Димитријевић-Апис и Антоније Антић, Апис у првом реду. По Мекензију,¹⁴⁷ тако, до краја лета 1901. године официрска завера је већ била „одмакла“, а Апис је био њен главни цокретац и вођа. Што се тиче заклетве са потписима официра, њу треба да је Апис чувао код себе... Како се даље чита код Мекензија, Апис треба да је „скицирао“ и саму заклетву, која по свом тексту, бар оном који се цитира, није била идентична са текстом наведеним у Новаковићевим казивањима. Она је гласила: „Увиђајући сигурну пропаст Отаџбине, ако се данашње стање продужи за најкраће време и оглашавајући као најглавније кривце за све Краља Александра и његову милоснију Драгу Машин, заклињемо се и својим потписима обавезујемо да ћемо их побити. На престо српски, опран крвљу ових бешчасника, доведићемо Петра Карађорђевића, унука Вождовог и сина закопитог кнеза пок. Александра Карађорђевића“.¹⁴⁸

Према Живану Живановићу, Апис је тражио од свих завереника да потпишу ту изјаву, која је „откривала њихов двоструки циљ: да убију краљевски пар и да поново доведу на престо династију Карађорђевића“.¹⁴⁹

4. Понуда Петра Карађорђевића Бечу

Као што је и адвокат Новаковић изнео у својим сећањима, и као што је то и иначе доказано, повезивање завереника са повереником Петра Карађорђевића у Бечу остварио је Ђорђе Генчић.

Повереник Петра Карађорђевића у главном граду Аустрије био је Јаша Ненадовић.

Син рођаке Петра Карађорђевића, Цаје, удовице коњичког капетана Младена Ненадовића, стрељаног 1868. године као саучесника у убиству кнеза Михаила Обреновића, Јаша Ненадовић се „утаборио“ у Бечу пред крај 1901. године. Из аката бечке полиције тачно се види

147. Дејвид Мекензи, Апис, Горњи Милановац 1989, 44-51.

148. Исто.

149. Живан Живановић, Политичка историја, IV, 343-347.

не само кад је он дошао у престоницу Двојне монархије, у којем је хотелу одсео и у које кафане је свраћао, већ и с ким се све и кад све састајао — с професором Милом Павловићем-Крпом, на пример, 5. децембра 1901, па Живојином Балугџићем, и другима.¹⁵⁰

И у то доба елитном бечком хотелу „Империјал“, Ненадовић је имао свој стални сто — „српски сто“ — и за њим је водио разговоре са својим бројним сарадницима и агентима.

За овим столом Ненадовић треба да се договорио са Радетом Алавантићем, да се овај, обучен у генералску униформу, пребаци преко Саве у Србију, упадне у Шабац (што се и догодило у фебруару 1902. године) и покуша да изведе преврат.¹⁵¹

Уистину, Ненадовић није веровао у цео успех разбарушеног Алавантића. Али је од овог подухвата очекивао ипак нешто: да ће се краљ Александар уплашити, од целог случаја направити велику аферу и евентуално одлучити се да прогласи ванредно стање у земљи, као што је то урадио 1899. године, после Ивањданског атентата, и тиме свој положај учинити још нестабилнијим.

Ангажовање Алавантића била је само једна од Ненадовићевих акција организованих у циљу дестабилизације режима у Србији и стварање предуслова за обарање краља Александра Обреновића с престола.

Да је време Обреновића истекло — Ненадовић је био потпуно убеђен. Посебно зато што је располагао доказима да је влада Аустроје била дигла руке од краља Александра — и због његовог окретања према Русији. Од тога полазећи, он је у Бечу кренуо у праву офанзиву против краља Александра, поред осталог и пропагандну. Снабдевао је бечку штампу свим могућим информацијама које су српски двор представљале као „распусно станиште“, а стање у Србији као „праву катастрофу“. Са Живојином Балугџићем организовао је и штампање брошура на српском језику у Будимпешти, и одатле их илегално пребацивао у Србију, пре свега у Београд.

Сем разних брошура, у Будимпешти је штампан и лист „Топола“, и такође илегално убациван у Србију. Први број овог листа изишао

150. Државни архив у Бечу РА, I, I.B., акт бечке полиције број 114, 3. 11. 1901., затим акт од 16. 11. исте године.

151. Радe Алавантић био је син шабачког адвоката и познатог присталице династије Карађорђевић. Успео је да се пробие у жандармеријску касарну у Шапцу и да жандарме, као тобожњи генерал, натера у строј. Међутим, та комедија од пренрата потрајала је само кратко време — до пристизања старешице жандарма, који је Алавантића убио из револвера.

је 8/22. фебруара 1902. године. Главни прилози потицали су из пера Живојина Балугџића. Читаоцима овог листа се на доста вешт начин сугерисало, да су сазреле прилике за „повраћање Карађорђевића на престо српски самим дугогодишњим грешкама потомака Милошевих“. С тим у вези нарочито је истицано, да је Петар Карађорђевић одувек „стајао далеко од свију политичких покрета у Србији“, уверен „да ће Обреновићи сами себе изиграти“. А затим, да Петар Карађорђевић „има пред собом само добро Србије и у интересу своје отаџбине жртвовао би он радо интересе своје династије...“

Прилике у Србији лист „Топола“ је описивао као хаотичне. Тврдио је да је у Србији „ваздух препун варница“ и да ће „данас-сутра планути све, многе ће лепе творевине пропасти... Драга као краљица учинила је толико зло, да се не треба чудити ако из сваког кутка поникне по која осветничка група...“

Стални рефрен у „Тополи“ био је — да ће, „раније или доцније Обреновићи пасти, њих ће притиснути и угушити сопствени греси њихови, а Кара-Ђорђевићи се јављају као природни наследници краљевске власти у Србији, и као историјски представници српске мисли“.

Ненадовић (са Балугџићем) стајао је извесно и иза акције слања писама виђеним Београђанима и официрима београдског гарнизона у фебруару 1902. године са поште у Инђији. „Отаџбина је у опасности“, стајало је у овим писмима. „Будите спремни да прихватите догађај који ће се ускоро десити, на велику срећу Србије“.¹⁵²

У свом раду на рушењу Александра Обреновића, Ненадовић у Бечу није наилазио ни на какве сметње. Напротив. Ни полиција га више није држала на оку... Све је то био резултат чињенице, да је он, од 1. децембра 1901. године, свој положај у Бечу био потпуно „легализовао“. Тог дана, наиме, он је био предао шефу обавештајне службе аустро-угарског министарства спољних послова, Хајнриху фон Милеру, специјално овлашћење Петра Карађорђевића (са датумом од 28. новембра 1901. године) за пуноправно заступање пред владом Аустро-Угарске, са пропратним писмом које је гласило:

„Част ми је у прилогу доставити Вам моје овлашћење, којим ме кнез Петар Карађорђевић именује за свог официјелног представника. Истовремено прилажем писмо које ми је упутио кнез Петар и у којем је он изложио своја политичка гледања“.

152. Ђоко К. Маринџанић, Управитељне белешке, 17.

Истог дана, у министарству спољних послова састављен је један посебан акт, у којем је, између осталог, истакнуто, да је Петар Карађорђевић упутио Ненадовића у Беч, да би покушао да га доведе у ближу везу са надлежним круговима Монархије.

У акту је цитирано и писмо које је Петар Карађорђевић насловио на Ненадовића, а које је у ствари било намењено аустро-угарском министарству спољних послова. „Својим географским положајем“, речено је у том писму, једној врсти декларације Петра Карађорђевића, „Србија је упућена на то да има најбоље односе са суседном аустро-угарском Монархијом, а привредни интереси Србије захтевају данас више него икад на категоричан начин да ови односи буду што је могућно срдачнији. Сваки српски државник, који заиста искрено и без фанфаронада хоће да служи својој земљи, морао би увек да има у виду ову околност“.

На крају свог писма-декларације, Петар Карађорђевић је рекао: „Уколико бих уз бољу помоћ и вољом српског народа био позван да ступим на престо Србије, онда... ћу се у спољној политици земље увек држати наведених ставова. Такође бих најенергичније пазио на то, да садашњи status quo на Балканском полуострву остане сачуван“.¹⁵³

Писмо-декларација Петра Карађорђевића добило је високу оцену од стране мериторних у аустро-угарском министарству спољних послова. И било је један од разлога што је влада Аустро-Угарске благонаклоно почела гледати на припремање завере против краља Александра Обреновића и што је, затим, била прва која је прихватила ново стање после преврата и избор Петра Карађорђевића за владара Србије.

О свему овоме Ненадовић није ништа рекао Генчићу. Једва да му је и поменуо да је успоставио везе са министарством спољних послова Аустрије, што је Генчићу, иначе, било добро познато, поред осталог и из казивања Вукашина Петровића и неких угледних аустријских личности у Бечу.

Треба рећи да се Ненадовић према Генчићу односио тако као да је управо он - Петар Карађорђевић. Кад му је Генчић показао заклетву официра, коју је брижљиво чувала Новаковићева супруга, и тражио да буде доведен у директну везу са Петром Карађорђевићем, Ненадовић за то није хтео ни да чује. Рекао је да он има овлашћење

153. Види: Васа Казимиrowић, Н. Пашић и његово доба, I, 607-608.

да сам води све преговоре и остварује све потребне договоре са свима који су заинтересовани за обарање с власти династије Обреновић.

То што Генчићу није пошло за руком (да успостави директан контакт са Петром Карађорђевићем), без даљег је остварио угледни грађанин Београда, Никола Хаџи-Тома, и без посредства Јаше Ненадовића.

Хаџи-Тому је придобио за заверу адвокат Новаковић. Уосталом као и Јована Авакумовића. Али док је Хаџи-Тома одмах прихватио да се и лично ангажује у завери, Авакумовић је то избегао. „Никакву активност све до самога преврата он није ни у једној прилици показао“, каже Новаковић у својим успоменама.

Пошто Генчићу није успело да се пробије до Петра Карађорђевића, Хаџи-Тома се прихватио да отпутује у Швајцарску и тамо се сретне с њим, и ближе га упозна са завером.

До сусрета је дошло у Луцерну.

По повратку у Београд, Хаџи-Тома је рекао Новаковићу: „Кнез Петар је потпуно сагласан са завером. Упознавајући га потанко са њом, плакали смо и љубили се обојица. Рекао ми је да на све пристаје, само да је моментално у немогућности да сада на то ма шта утроши. Овластио ме је да ја поднесем трошкове и да ће ми их он, чим прода село у Румунији, надокнадити“.

Хаџи-Тома је издвојио из „своје дубоке кесе“ 50 хиљада динара, и тај је новац исплаћен двојици посебно важних официра за заверу – потпуковнику Михаилу Наумовићу и поручнику Љуби Костићу, тврди адвокат Новаковић. Вођ антизавереника, међутим, Милан Ј. Новаковић (забелешка у дневнику од 1. августа 1903. године) као да-родавца новца за исплату поменутих официра помиње Ђорђа Вајферта, власника највеће пиваре у Србији и читавог низа рудника – од рудника лигнита код Костолца па до рудника бакра у Бору и старешине масонске ложе „Побратим“, у којој је постојала посебна „Патриотска каса“, из које је финансирана пропаганда у српским крајевима под туђинском влашћу.¹⁵⁴

Све оно што му је Хаџи-Тома испричао, све је то адвокат Новаковић прихватио као тачно. Али опрезан какав је био, он није био задовољан само тим што је изјавио Петар Карађорђевић. За њега је чак и важније било да сазна какво држање има влада Аустро-Угарске према Петру Карађорђевићу. И зато је и он одлучио да отпутује у Беч...

154. Зоран Д. Ненезић, Масони у Југославији, Београд 1984, 201.

Једна од главних Новаковићевих веза у Бечу био је Вукашин Петровић, „калауз“ и самог Јаше Ненадовића — кад се радило о руководећим личностима у аустро-угарском министарству спољних послова. Од Петровића је адвокат Новаковић добио уверавање да је сигурно да влада Аустро-Угарске нема више никаквог разлога да стоји иза династије Обреновић.

Сем Вукашина Петровића, адвокату Новаковићу се у Бечу нашао „на руци“ и Владан Ћорђевић, који је такође стајао у добрим везама са аустро-угарским министарством спољних послова и за свој грош радио против краља Александра Обреновића (Имао је читаву чету својих агената и информатора у Београду, међу којима се налазио и извесни Стеван Јовић, својевремени главни уредник „Дневног листа“ и писац књиге „Светли карактери“).¹⁵⁵ Тешко предвидив, међутим, Ћорђевић је у ово време повукао један потез који се од њега, као противника краља Александра, никако није могао очекивати. Преко својих веза ставио је аустријским властима до знања да један службеник у Земуну припрема атентат на краља Александра. Тај службеник је одмах ухапшен и по кратком поступку протеран у Београд, а краљ Александар о свему томе обавештен.¹⁵⁶

Каква је овде била игра у питању — и Ћорђевића и аустријских власти — тешко је рећи. Али да је била у питању нека игра — то је сигурно. Сам Ћорђевић је у својој брошури „Моја одбрана пред Судом“ (страна 94) рекао, да је пријаву учинио из патриотских разлога... „Та завера била је већ поручила бомбе, којима је хтела да убије Краља и Његову Драгу, када је к мени у Беч послала свог најактивнијег члана да ме задобије за своју намеру, рачунајући, да сам ја довољно криво увређен од Краља, да уз њих пристанем. Ја сам изасланика те прве завере преклињао, да одустану од те намере, јер ако она успе, они ће тиме Александра и Драгу направити оним, што не заслужују да буду, направити их мученицима, којима ће се окренути симпатије не само српског народа него и целе Европе, због њихове трагичне смрти. Кад сам се уверио, да завереницима не вреди давати никакве разлоге, ја сам нашао начина да осујетим заверу, и доказао сам и том приликом, да сам остао веран Обреновићима. Име оног изасланика бомбашке завере нећу овде да износим, само зато, што је он својом јуначком

155. Архив Србије, Писмо Ст. Јовића Владану Ћорђевићу, АФ ВДЈ 161.

156. Fritz von Reinoehl, Die angebliche Mitwisserschaft der Österreich-ungarischen Regierung an der Verschwörung gegen Alexander von Serbien im Jahre 1903, Berliner Monatshefte, XIV, Berlin 1936, 379.

смрћу у Старој Србији, доказао, да је бар он у тој завери био руковођен једино патриотизмом“.

Из казивања Боже К. Маршићанина („Управитељеве забелешке“, страна 16-17) произилази да је завереник чије је име прећутао Владан Ђорђевић био Аксентије Рујанац-Бацета. Човек који је требало да баца бомбе на краља Александра и краљицу Драгу, пак, дало би се даље закључити, лако је могао бити Саватије Милићевић...

У сваком случају, преко Ђорђевића и Вукашина Петровића, адвокат Новаковић је дошао у контакт са мериторним личностима у влади Аустрије и од њих сазнао да ће Аустро-Угарска признати Петра Карађорђевића за краља Србије „већ сутрадан по његовом доласку на престо“.¹⁵⁷ За њега је то било велико олакшање. Али то га је и искрено неома обрадовало. Јер он је имао много симпатија за Петра Карађорђевића. И никад се, бар јавно, због тога није покајао, што са његовим зетом, Генчићем, није био случај. Као мало ко, Генчић се покајао што се икада ангажовао да Петар Карађорђевић постане владар Србије. После преврата он и Авакумовић ће рећи, да би било боље да су после убиства краља Александра порадили на томе да Србија уђе у састав Аустро-Угарске као самостална краљевина него што су се определили за самосталну Србију на челу са Петром Карађорђевићем.¹⁵⁸

5. Гледања на преврат и људе који су га извели

Завера од 29. маја 1903. године била је ко зна која по реду у Србији од Милошеног доба, а друга велика завера по реду после убиства кнеза Михаила у Кошутњаку 1868. године. Сем Карађорђевића, и у једну и у другу заверу били су, у првом реду, умешани либерали и њихова деца...У Србији су“, по речима Душана С. Николајевића, „ковали завере и збацивали владаре, с малим изузетком, баш они који су за своје каријере и успехе у животу имали да захвале тим истим владарима, којима су, било о престолу, било и о престолу и о глави, радили. Наше монархе су — и то није необјашњиво кад се има на уму да смо ми поприлично робовали — свргавали њихови људи, кумови, слуге, министри. Наредбу Милошеву од 1817. године извршује Карађорђевићев човек и кум Вујица Вулићевић преко ранијег Карађорђевог момка и земљака, Новаковића; слуга Милошев Тома Вучић-

157. Аја Новаковић, Исповести о преврату.

158. Мемоари В. Петровића, Архив САНУ, 7247/10.

Перишић, обара нашег државотворца и гејачко-византиског деспота; кајмаками, који су се под Александром Карађорђевићем уздигли, срушили су пре Светоандрејске скупштине сав ауторитет кнеза Александра, коме се извесне боље особине не могу оспорити, па су му после и престо хтели да деле. А, поред либерала, и дугогодишњи доглавник Михаилов, Илија Гарашанин, поклатио је своју симпатију завери чија ће жртва бити Кошутњачки Мученик...¹⁵⁹

На заверу од 29. маја 1903. године, учесници у завери, они који су у њој имали најважнију улогу, нису били спремни да гледају као на неки комплот, прост израз бунта. За њих је завера од 29. маја била - револуција. Један од главних завереника, Петар Мишић,¹⁶⁰ на пример, настојао је да докаже, усто, да се у заверенике не би могли „рачунати само извршиоци Мајске револуције, већ цео српски народ, цео официрски кор и цела војска“.

За тврдње у једном делу штампе („плаћене од непријатеља Србије“), да је већи део официрског кора би противан „револуцији од 29. маја“, Мишић је рекао да оне представљају — „пирамидалну глупост“.

Као доказ, да је „Мајска револуција“ могла бити извршена „само уз сарадњу целог официрског кора и целе војске“, Мишић је навео, да је цео официрски кор „сондиран односно стања до 29. маја“ и да је он налазио да је „у земљи стање тако црно, да му ваља што пре тражити лека“.

Инспиришући се, очевидно, Макијавелијем — да се завера у којој има много лица и која поред тога остаје дуго тајна сматра за чудо, Мишић је преврат од 29. маја назвао и - чудом.

Првак Напредњачке странке, Павле Маринковић, на догађај од 29. маја гледао је као на злочин једне групе, „једног конгломерата од људи, који су имали сви једно средство, али су им тежње и циљеви били разни...“ Једни су као врло млади били и врло лаковерни и схватили ту ствар са идеалистичке стране. Слушајући непрестано како је у земљи зло стање, они су без довољно критике у то поверовали, а слушајући од интересованих људи да је за све то зло крив само један човек, они су могли зар и поверовати: да је довољно уклонити тога једног човека, па спасти земљу... Друга врста завереника састојала се из људи, који су били гоњени из буди каквих разлога. Њима је би-

159. Душан С. Николајевић, Краљ Милан и Тимочка буна, 74.

160. „Самоуправа“, Београд 1904, серија почев од броја 251.

ло дојадило оно често мењање, те нису никад могли бити спокојни. Многима је досадио онај начин владавине, 'ајде Швабо горе – ајде Швабо доле', и оне сувише честе промене; па су прихватили тај чин само да се једном до мира и сталности дође, па ма ко главом платио. Али они прави творци завере нити су имали оних чистих побуда као прва, нити су били жељни мира као ова друга група. Њима су добро, мир и спокојство земље били девета брига, а они су гледали само своје рачуне.

По уверењу Павла Маринковића, завера је била скована у Бечу, „и према томе лако је погодити какав је дух кроз њу провејавао. А завером су руководили људи, који су играли највидније улоге под Владаном (Ђорђевићем) и којима је био у политици велики учитељ краљ Милан. Они су од њега примили нарочито његове лоше особине у политици, и његове заблуде огласили као велике политичке аксијоме. Они су научили мрзети представнички систем, а затим – радикале, који су се за њ борили, а нарочито зато што су радикали били противници милитаризма“.

[Као што се (већ одмах после преврата) различито говорило, писало и уопште судило о 29. мају, тако се различито оцењивала и улога појединих лица у завери.] У свом првом извештају о догађају у конаку, лист „Вечерње новости“ (број 146. од 29. маја 1903. године), на пример, изнео је, да је „преважни догађај“ извршен „под руковођењем“ пуковника Александра Машина, потпуковника Петра Мишића и мајора Луке Лазаревића, а да је најглавнију улогу имао VI пук на челу са Петром Мишићем.

[Кад је у питању историографија, деценијама и деценијама она се углавном држала (и делом још држи) онога што је о завери и о улози појединих личности у њој публиковао бивши министар краља Александра Обреновића, Живан Живановић.] У својој Политичкој историји Србије у другој половини деветнаестог века. Свеједно што се може сматрати за доказано, да она садржи „више претпоставки него стварних података“,¹⁶¹ и да је, отуд, непоуздана, као и дело Драгише Васића.¹⁶²

Не поводећи се за „сумњивом једнодушносту“ научне литературе да постоји „јасан континуитет у израстању оне групе људи који ће сачињавати заверу 1903. године“, академик Милорад Екмечић је довео

161. М. Екмечић, Аустро-Угарска обавештајна служба и мајски преврат у Србији 1903. године, Историјски часопис, Београд 1985, 209.

162. Уп. Драгиша Васић, Деветсто трча, II. дело.

Дражуџин Димитријевић-Алиџ

и у сумњу да је вођство завере принадало Драгутину Димитријевићу-Апису. У тврдњама те врсте „има више претпоставки него што стварно има чврстих доказа за то. Нема довољно расположивих докумената који би потврдили да је он и прије убиства 11. јуна 1903. био стварни вођа“.

У својој књизи „Моји савременици“,¹⁶³ објављеној после Другог светског рата Слободан Јовановић је за Драгутина Димитријевића-Аписа рекао, да је он „био ако не вођ завере, а оно стожер младих завереника“. У књизи „Влада Александра Обреновића“, објављеној између два светска рата, пак, Јовановић је „као стожера“ младих официра-завереника означио Антонија Антића, сестрића Ђорђа Генчића..

Друкчије него Јовановић, а сасвим друкчије него Екмечић, на Аписа и његову улогу у завери гледа Милан Ж. Живановић.¹⁶⁴ За њега је Апис био „душа“ колико „плаховите, толико и спонтане војничке завере, иницијатор, организатор и динамична снага завере...“

Овде се чини нужним истаћи, да се у аустријским документима, која се односе на заверу из 1903. године, нигде, ама баш нигде, не спомиње Драгутин Димитријевић-Апис као вођ завере. Ни енглеска влада за коју се каже да је располагала најтачнијим подацима о завери, није поменула Аписа кад је ултимативно затражила од Београда да се казне главни учесници у завери.

Као руководећу личност у завери, Аписа не спомињу ни руски агенти. Чак га уопште не спомињу. Они су као вође завере означили генерала Јована Атанацковића, пуковника Александра Машина, потпуковника Петра Мишића, мајора Луку Лазаревића, а од цивила – Ђорђа Генчића.¹⁶⁵

Главна указивање на Аписа као на вођу и организатора завере, и као на најзаслужнијег за довођење на престо Србије Петра Карађорђевића, уследило је после Првог светског рата. Дело, до тога је дошло због Аписовог трагичног краја у Солуну, а делом из чисто политичких разлога – да би се у што већој мери ојдржили краљ Александар Карађорђевић и Никола Пашић и поврх свега доказало да су Карађорђевићи незахвална династија – да они убијају и оне који су им чинили највеће услуге.

Већ 1919. године је доказивано да без Драгутина Димитријевића-Аписа преврат никад не би био ни изведен, да је он, уочи дана

163. Моји савременици, стр.401.

164. М. Ж. Живановић, Солунски пројек, 19.

165. Владимир Пржељчак, шеф Охране за Балкан, Нова Европа, XVI, број 7, Загреб 11. 10. 1927, 225-230.

Војислав Танкосић-Шуља

одређеног за напад на двор, својом енергичношћу спречио да се завереници разиђу несвршена посла — услед колебања старијих официра. „Докан је, господо“, речено је да је он довикнуо тим официрима, у ствари вођама завере. „Ми морамо извршити што смо наумили; у противном морали бисмо још вечерас сести у чамце и бежати из Србије“. Што се тиче нас млађих, ми нећемо да одустајемо; а ви старији чините шта хоћете, али ако и не будете учествовали, ви ћете ипак у случају да ми млађи не успемо, ићи заједно с нама на Карабурму“. ¹⁶⁶

О Апису, управо 1919. године, писано је и као „о великом човеку, великом конструктору, великом организатору“. Истицано је да је био „човек необичне енергије и необичне честитости“, „редак политички идеалиста и одушевљен патриота“, „највећи национални борац у повије доба, један јунак палик на славног Гарибалдија“. ¹⁶⁷

[У величању Аписа и његових заслуга за успех завере од 29. маја 1903. године после Првог светског рата, предњачили су некадашњи припадници Црне руке са својим пријатељима и подржаваоцима. Душан Семиз, на пример, доказивао је да су Апис и његови пријатељи („творци 29. маја“), „и по форми и по суштини, а поготову по резултатима и по својој судбини, веома слични руским декабристима...“ Називајући их „мајевцима“, Семиз је за журишнике на двор још рекао, да су „њихови метци избачени у копаку Обреновића разбудили српски нараштај и осоколили га за подвиге које ће у току идућих петнаест година изнети на својим плећима“. ¹⁶⁸ Оскар Тартаља, опет, писао је, да се Апис, „спасавши Србију од тиранина, не задовољава тиме, већ јој тражи спаситеља, и налази га у личности кнеза Петра Карађорђевића, којег из изгнанства води равно на престоље...“ ¹⁶⁹

[После Другог светског рата, а нарочито уочи и после обнове Солунског процеса 1952. године у Београду, величање Аписа и официра — учесника у преврату 1903. године, било је, у једном моменту, узело велики замањ. Написани су им многи хвалоспјеви и истицано је да су они били „идеалисти прве врсте“, који су се упустили у „опасан посао само ради спаса отаџбине“, да су „увек били спремни,

166. На Карабурмис су још у то време извршаване све смртне казне. Ту је био стрељан и атентатор на краља Милана, Ђуро Кнежевић (1899. године).

167. Београдски дневник, број 46, 1919.

168. Д. С. Мајевци, Нова Европа, XVI, 7. 11. 1927, 214-224.

169. О. Тартаља, Драгутин Димитријевић „Апис“, Нова Европа, XVI, 2, 26. 07. 1927, 67.

не тражећи за себе лично никаквих признања или било каквих награда, да за своја убеђења и живот жртвују¹⁷⁰. Њихов главни циљ био је, настојало се доказати, да по убиству краља Александра и краљице Драге „васпоставе уставност односно владавину грађанске демократије, која је требало да обезбеди основне услове за развитак и напредак економских, друштвених и политичких интереса народа“¹⁷¹.

У збиру написа о самом Апису, и после Првог и после Другог светског рата, падају у очи констатације, као ове, на пример: 1) да је Апис био „народни револуционар“, 2) да је играо „јединствену улогу у српској војсци и политици од 1901. па све док га, по наређењу његове владе, нису стрељали 1917.“, 3) да је „изненада постао значајна личност“ и да је организовао „далекосежну заверу“¹⁷².

Чак је речено, да је Апис, после преврата, „целу деценију имао водећи утицај у војним пословима Србије“¹⁷³. Иако је евидентно, да је он тек крајем 1913. године добио први значајнији положај у војсци – постављен је тада за шефа обавештајног одељења Генералштаба српске војске (Две године после преврата, 1905, произведен је у чин капетана I класе и постављен за команданта Врањске окружне команде).

У тврђења несагласна са чињеницама спада и оно да је Апис у ствари најодлучније утицао да се завереници реше да после преврата на престо Србије буде доведен Петар Карађорђевић. Да он, наводно, у томе није био толико упоран, „чак и по цену да цео подухват пропадне, ни Петар ни његови наследници никада не би доспели на престо“¹⁷⁴.

У категорију истих, непоузданих тврђења, спадају и она, по којима је Апис водио главну реч кад се доносила одлука о дану извршења преврата, а затим тврђења, да је он „испланирао све појединости веома прецизно, онако како доликује професионалном генералштабном официру“¹⁷⁴.

Како је већ речено, план напада на двор израдио је пуковник Машин, до у детаљ. А Апис је имао само један задатак – да заједно са другим младим официрима упадне у двор.

170. Милан Ж. Живановић, Солунски пројект, 25.

171. Исто, 24.

172. Дејвид Мекензи, Апис, 13.

173. Исто, 45.

174. Исто, 50.

[Према распореду утврђеном од Машина, официри – јуршници, међу којима се налазио и Апис, подељени у три групе, имали су да се састану на три разна места. Прва група код „Коларца“, друга у кафани „Скупштина“, а трећа у Официрском дому. Овој трећој групи требало је да се у један и по сат по поноћи прикључе прве две групе...]

[Тако како је било испланирано, тако је и урађено. У уговорени час сви официри одређени за упад у двор напали су се у Официрском дому.] Сви су били „у невероватном расположењу“, каже се.¹⁷⁵ Војна музика непрестано је свирала коло краљице Драге. Официри су све на скап пили, напијајући непрестано здравице за здравље Александрово и за срећан живот Драгин. Међутим, у суседној сали, официри су један по један полагали заклетву да ће се убити ако завера не успе...]

„Упола пијани“, још се каже, „официри су дошли у такво стање да су почињали многе некоректности, шкочећи на тај начин самој ствари за коју су се жртвовали...“ Један официр, захваћен пићем, пред сам час упада у двор, свратио је у кафану „Бели орао“ у близини Официрског дома, и ни пет ни шест довикнуо кафецији који се управо спремао да крене кући, да ће краљ Александар бити бачен у ваздух! Уплаћивши се, очевидно, властитих речи, он је потегаво револвер на запрепашћеног бирташа, везао га за један стуб у кафани, угасио светлост у локалу, закључао га, а кључ стрпао у свој џеп, и онда пошао на зборно место...

[Од свих официра – јуршника који су упали у двор рањена су двојица – Апис и поручник Младен Мидивојевић. Апис је рањен од једног стражара у груди, леви кук и у бутину десне ноге. Према наводима Слободана Јовановића, тако рањен, и лежећи на поду, он је командовао стражару да испали на њега и остале метке: с испражњеном пушком, стражар не би био сметња за Аписове другове који су на долазили...]¹⁷⁶

175. А. Бар, Мајска револуција у Србији, 250.

176. Слободан Јовановић, Моји савременици, 412.

Завереници из 1903. године

ДВОР И ВЛАДА У ВРЕМЕ ЗАВЕРЕ

1. Прва сазнања о завери

У приликама у којима је организована, и како је организована, и затим ко су све биле личности које су јој пришле, односно које су у њих биле упућене, завера против краља Александра и краљице Драге није могла остати тајна. Сазнало се за њу јо док је била у зачетку... Сазнао је за њу — апсолутно је доказано — и краљ Александар.

Први који су постојање завере одали били су они официри који су пришли завери, па се, онда, покајали што су то учинили. Захваљујући њима, о припреми државног удара били су једновременно обавештени и министар војни, и управник полиције у Београду, и краљ Александар. Тим доставама, међутим, а делом и зато што су неке од њих садржале контрадикторне информације, није поклоњена пажња какву су оне заслуживале.

Једну од достава, која се чинила особито уверљивом, примио је лично краљ Александар — у јануару 1902. године. У њој је било речено, да је „склопљена официрска завера за обарање постојећег режима“. Наведена су у њој и имена неколицине официра који су уистину припадали завери...

Крајем фебруара 1902. године, министар војни добио је писмо од једног капетана, у којем је поред осталог било речено:

„Склопљена је официрска завера чији сам и ја члан. Завера је врло разграната, успех јој је осигуран и кад завера успе највише штете од тога имаћете ви... Ја сам у стању да спречим извршење завере, да вам

помогнем да ваш углед још више скочи на двору и да се испуне све жеље које се иначе неће испунити...¹⁷⁷

Упућеност министра војног, Милована Павловића, у постојање завере, потврђује и његов зет, Божидар Јанковић.¹⁷⁸ Он каже, да му је „поуздано познато“, да је његов таст знао „да има извесног нерасположења међу официрима према краљу. Један од официра-завереника био је ухапшен. Но мој таст, мислећи, да ту нема ничег озбиљног и да би најбоље било, да се то утиша, замоли краља да се истрага прекине и он из затвора пусти, што је и учињено“.

На два месеца пред 29. мај 1903. године, министар војни је добио једно писмо о постојању завере састављено телеграфским знацима Морзеове азбуке...

Уочи самог преврата, министар војни добио је писмо од потпуковника Миће Живановића, којим га је овај обавештавао о одлуци завереника да упадну у двор. Али, како се тврди, он то писмо није прочитао и оно је пропађено у његовој блузи — кад је био убијен. Зет министра војног, међутим, ово оспорава. „Не верујем, познавајући мога таста, да ће он држати у џепу једно писмо, примљено од његовог шефа одељења, а да га не отвори...“

За доношење суда о држању министра војног уочи преврата, од значаја је податак до којег је дошао војни аташе Аустро-Угрске у Београду. Према том податку (с којим је он упознао свог шефа генералштаба 20. јуна 1903. године) и сам министар војни био је склопио једну заверу, али не с циљем да се краљ Александар убије, односно свргне с престола, већ да се он само принуди да се разведе од краљице Драге.

По оцени аустро-угарског војног аташеа, та завера министра војног није била ништа друго до његов очајнички покушај да се краљ Александар спасе од сигурне катастрофе.

Министар војни треба да је био убеђен, да би нерасположење у официрском кору против краља Александра моментално ишчезло, само кад би се он раздвојио од краљице Драге.

Тако како треба да је мислио министар војни, тако би се можда и догодило, али не у мају 1903. године, када су две велике силе, Аустро-Угарска и Русија, „надлежне за Србију“, биле ставиле крст на краља Александра и дале подршку завереницима...

177. Дневни лист, 19. 06. 1911, 29. мај 1903, Успомене и документа.

178. Архив Србије, Поднесак Б. Јанковића министру војном од 7. 01. 1910.

Евидентно је, иначе, да је краљ Александар могао спасти и себе и престо само да је могао наћи снаге да се одвоји од краљице Драге. Она је била узрок свих његових несрећа — било је убеђење не само министра војног него и многих других људи у Београду, а и посланика Аустро-Угарске.

Одличан познавалац и краља Александра и краљице Драге, аустро-угарски посланик је, и у једном извештају свом министру грофу Голуховском у Бечу,¹⁷⁹ рекао, да је краљица Драга кобна по краља Александра већ и због тога што је потпуно „овладала њим“. Нарочито после лажне трудноће...

Описујући краљицу Драгу, аустро-угарски посланик је рекао, да је она била жена изразито јаке воље, врло амбициозна, материјалиста до похлепности, безобзирно осветољубива... На двору је она желела да држи све у својим рукама, а пре свега, финансије. Сваког месеца добијала је 100 хиљада франака из цивилне листе. Шкртица, она је пазила на сваку пару. Према казивању управника двора (аустро-угарском посланику), краљица Драга је сваки рачун који би стизао у дворску канцеларију лично проверавала. Без њене сагласности ни плаћање сатнице женама које су прале подове у двору није могло да уследи... Од новца који је одвајала на страну, добар део послала је у иностранство и њим, наводно, купила две куће — у Паризу и у Бриселу.

Из једног другог извештаја аустро-угарског посланика (министру Голуховском у Бечу, од 6. јула 1903. године) види се пак, да не стоји да је краљ Александар, сазнавши да се припрема завера против њега и краљице Драге, баш седео скрштених руку... Обавештење о томе, аустро-угарски посланик добио је и од Љубомира Каљевића, министра спољних послова у влади образованој после преврата, 29. маја 1903. године ујутру.

Уочи самог преврата, по личном наређењу краља Александра, састављена је „проскрипциона листа“ која је садржала имена 50 његових главних непријатеља и непријатеља династије Обреновић уопште. Та листа састављена је у београдској полицији...

По Каљевићевим сазнањима, листа је, у препису, дата једном робијашу који је радио на државном имању у Топчидеру. А тај робијаш имао је задатак да о 10. јуну, кад краљ и краљица буду пошли да посете место погибије кнеза Михаила, у њиховом правцу испали неколико метака у ваздух. Код овог робијаша је затим, при претресу,

¹⁷⁹ Државни архив у Бечу, РА XIX, S, 45/1903, извештај од 28. 06. 1903.

требало да буде пронађена „проскрипциона листа“. Сва лица чија су се имена налазила на њој имала су одмах да буду лишена слободе.

Како је Каљевић истакао, до тог масовног хапшења сигурно би и дошло, само да се краљ Александар није одао. Неколицини официра у које је мислио да може имати пуно поверење (а који су иначе припадали завери) он је рекао — да ће му се ускоро пружити прилика да се једноом заувек ратосиља својих непријатеља.

Листа о којој је реч заиста је била начињена. За њу се сазнало и у широј јавности — после преврата. Она је пронађена у ладници писаћег стола краља Александра...¹⁸⁰

Андре Бар¹⁸¹ је изнео, да се краљ Александар, подстакнут до-
ставама да му официри раде о глави, био упустио и у једну необичну
игру. Да би проверио јесу ли му одређени официри сасвим верни,
стоје ли непоколебиво уз њега, он је наредио да се на адресе тих
официра пошаљу писма са поштанским жигом из Сремске Митро-
вице — у име некаквог тобожњег револуционарног одбора, и да се
позову на буну у корист Петра Карађорђевића...

Више од краља Александра, много више, завером и завереницима
треба да се бавио његов шурак, брат краљице Драге, Никодије
Луњевица. Он је најмарљивије прикупљао све доставе и на основу
њих, и обавештења до којих је дошао на други начин, саставио скоро
потпуно тачан списак официра — завереника.

Податке о свему овоме објавио је „Дневни лист“¹⁸², очевидно ин-
формисан са правог места.

„Дневни лист“ је био и новина која је саопштила јавности, да до
пред крај 1902. године, „чак почетком 1903, није постојао неки сасвим
одређени план завере нити су пак дељене неке улоге у завери. Затим,
да је било доста официра који нису хтели да приступе завери, али
који нису ником ни одали да завера постоји. Један од тих официра
био је зет председника владе генерала Џинџар-Марковића, капетан
Јован Миљковић, ордонанс краља Александра, кога је 29. маја 1903.
убио у конаку завереник потпоручник Боривоје Јовановић. Онима
који су га позвали у заверу, он треба да је рекао: „Нећу, не могу, кра

180. О томе је писало више листова, поред других и „Штампа“, „Устанка Србија“ (орган старо-
радикала у то време), „Одјек“ (орган младо-радикала, односно самосталаца). Види: „Штампа“,
30. мај 1903, „Одјек“, 9. 06. 1903.

181. А. Бар, Мајска револуција у Србији, 104.

182. Дневни лист, подлистак штампан у јулу и августу 1911. године.

љев сам ордопанс. Седим за његовим столом и једем с њим хлеб и со. Пошто сте ми ствар доставили у поверењу, ја вас као поштен човек пећу издати. Али знајте, ако ја будем дежуран кад станете извршавати свој план, учинићу све да вас ометем. Чуваћу свог краља, а ви ме се чувајте!“

2. Игнорисање достава и дојава о завери

И без дојава појединих официра-завереника краљ Александар и његови први доглавници и сарадници лако су могли да закључе да се нешто озбиљно припрема, да то „нешто“ може бити само преврат.

Било је довољно да пажљиво проуче писање ондашњих опозиционих листова — па да се озбиљно забрину.

Под утицајем незадовољних официра (завереника и других), читав низ листова писао је тако као да револуција у земљи само што није избила.¹⁸³ У „Српској застави“, „Одјеку“, „Малом журналу“, „Дневном листу“ скоро да није било дана а да у њима не освану алузије на краља и краљицу. Те алузије биле су више него провидне, и оне су садржале чак отворене претње краљевском пару.

„Мали журнал“ је, на пример, у више махова истицао, да је Србији „потребна једна револуција каква је била велика француска револуција, и један Робеспјер и један Дантон“.¹⁸⁴

Кад је образована влада генерала Џинџар-Марковића, у новембру 1902. године, „Српска застава“ је писала, да је она „плод личног режима, резултат пркоса и ината“ и да се против ње „треба борити свом снагом и свим средствима“.

У ово исто време, „Дневни лист“ је претио, да ће „зликовачка власничка крв упрскати улице, а мозак им ће се просипати по калдрми“, и даље — да ће „народ једнога дана потражити задовољења и жестоко ударити на своје крвнике...“

Овакво писање опозиционе штампе разјаривало је краља Александра, али то је било све. Да стане на пут таквом писању — није могао. Он је једино могао да преко полиције забрани продају појединих бројева опозиционих листова, али ни то трајно, јер је за коначну и трајну забрану био надлежан суд. А судови су, по правилу, укидали из

183. Божо К. Маринићанин, Управитељске забелешке, II, 70-71.

184. Дневни лист, 25. 06. 1911.

речене полицијске забране не налазећи да су инкриминисани чланци у супротности са постојећим Законом о штампи.

Да би како-тако стао на пут бљувању убитачне ватре опозиционих листова на себе и краљицу, владу, краљ Александар је, у октобру 1902. године, покушао да се нагоди са шефовима Либералне и Самосталне странке, чији су органи имали посебно велики утицај на формирање јавног мијења. Али у томе није успео... Кад је његов опуномоћеник и повереник, управник полиције у Београду, Божо Маршићанин, поставио питање вођи самосталаца, адвокату Љуби Живковићу, зашто дозвољава да самосталски „Одјек“ пише против краља Александра, добио је одговор, да је „писање у листу посао редакционог одбора у шта се он слабо меша, јер му његови адвокатски послови то не допуштају“. Иначе, он, Живковић, лично није „нелојалан према краљу, већ је само човек слободоуман“. Одговор Јована Авакумовића био је сличан Живковићевом одговору - да „он и не зна шта се у „Српској застави“ пише, јер је једнако на путу по својим адвокатским пословима“.

То што су Маршићанину изјавили Живковић и Авакумовић, то није била истина. У „Српској застави“, на пример, што су знали и београдски цивљани, ниједна једина реч није могла да буде одштампана без Авакумовићевог благослова.

Већ и због такве ситуације у штампи (опозиционој), краљ Александар је приметно губио контролу над својим поступцима. Није могао ни да се контролише у довољној мери...

У извесним моментима спопадала га је таква узнемиреност, да је био спреман да верује да му и најближи сарадници желе намаћи омчу на врат... Слушаоцима 2. класе Више ратне школе, у једном таквом тренутку, он је рекао да тачно зна да су сви они завереници, и да их, казујући им то у лице, упозорава...¹⁸⁵

Што се више ближио 29. мај, дан преврата, краљ Александар је био све склонији промени својих расположења. Али био је и све обавештенији о завери против себе. Једну нарочито важну доставу примио је 18. марта 1903. године. У њој је, поред осталог, било речено, да ће се, у недељу 23. марта, одржати демонстрације ђака, трговачких помоћника и радника, а недељу дана потом - на Цвети, нова главна демонстрација. Демонстранти ће нагнати у београдску тврђаву, „где ће се налазити тада Ваше Величанство на свечаности.

185. Ратни архив у Бечу, ЕВ, 919/1903, извештај од 15. 06. 1903.

Кад демонстранти почну у тврђаву улазити, официри завереници, под изговором да Вас од раздражених демонстраната склоне, одвешће Вас у зграду активне команде, и тамо Вас поубијати".¹⁸⁶

Достава је садржала сасвим тачне податке и она је могла потицати само од неког важнијег учесника у завери, оног који је био упућен у постојање плана (Машина, Дамњана Поповића и Петра Мишића) да се на Цвети краљ Александар и краљица Драга убију на Калемегдану...

[И на сам дан пред своју погибију, краљ Александар је примио два писма која су се тицала завере. Ауторима тих писама, што са писцима других достава углавном није био случај, краљ Александар је одмах и у потпуности поверовао. Тог истог дана, по подне, а затим увече, затражио је од председника владе, генерала Цинцар-Марковића, да предузме хитне мере за појачање заштите двора, њега и краљице Драге лично. Не верујући, међутим, писмима које је краљ примио, овај није предузео ништа. Чак је рекао краљу да су све то празна нагвања и да страховању нема места...]

Истог мишљења као генерал Цинцар-Марковић био је и генерал Лазар Петровић, краљев први ађутант. Да би краља умирио он се понудио да те ноћи, изузетно, и сам спава у двору.

[Све ово казује, да је краља, 28. маја 1903. године, заиста био захватио страх од смрти. И то велики. Али тај страх код њега није био „од јуче“. Он се није јавио на пречај... Према извештају аустро-угарског војног аташеа од 15. јуна 1903. године (написаног четири дана по преврату), краљ Александар и краљица Драга „живели су у смртном страху већ дуже времена“. Ломљени страхом за сопствени живот, они се нису усуђивали да напусте двор. Нису смели ни да оду на свечаности на које су били обећали да ће доћи. На пример, на свечаност заказану за 8. април 1903. године, на Цвети.

Потврду за постојање страха за живот код краљевског пара, војни аташе Аустро-Угарске видео је и у томе што је после мартовских демонстрација појачано полицијско обезбеђење двора. Затим што је издата нова наредба, 5. априла 1903. године, да двор искључиво чувају војници Краљеве гарде...

Посебан доказ за војног аташеа Аустро-Угарске, да су краљ и краљица били „обрвани страхом за свој живот“, било је то, што се

краљ Александар није усудио да изиђе ни на балкон двора „када су му приређене овације од велике групе певача“.

Упућен у то, да је краљ Александар у више махова упозорен да се спрема завера против њега, војном аташеу Аустро-Угарске није било схватљиво зашто краљ није ништа одлучно предузео против својих непријатеља, зашто није наредио да се сумњиви похapse. Тражећи одговор на то питање, војни аташе је узео у обзир следеће могућности: да се краљ Александар плашио да би тиме могао да изазове политичаре и целу јавност против себе, на једној страни, а на другој — да је у крајњој линији мислио да му нико ништа не може будући да су му верни гардисти, лични ађутанти, цело министарство војске, као и полиција и жандармерија.

Све су ово претпоставке, ипак. Јер, има довољно доказа да је краљ врло озбиљно намеравао да се обрачуна са завереницима, како је већ поменуто. Из тог разлога он је изменио скоро цео судијски састав у Београду, да би био сигуран да ће они које је намеравао да ухапси бити најстрожије кажњени...

Нису нетачни ни наводи, да је краљ Александар намеравао да уведе ванредно стање у земљи и формира преки суд. О томе је он, управо у данима пред 29. мај 1903. године, имао више разговора са председником владе, генералом Цинцар-Марковићем. Међутим, председник владе се с том краљевом намером није слагао, па је, наводно, чак понудио и оставку...

Према писању „Народног листа“ (број од 7. јула 1903. године), да су се краљ Александар и генерал Цинцар-Марковић сложили у погледу мера које је требало предузети против завереника, краљ Александар и краљица Драга остали би у животу. „Ово је факат“, речено је у „Народном листу“, „који се не да ни чим побити, и данашња влада и сви завереници уопште треба да положи најлепши венац на гроб Цинцар-Марковића, а да су из свег срца захвални живим члановима владе, који су их спасли од сигурне пропасти...“

Једном „глув и слеп“ за доставе о постојању завере, а други пут спреман да на основу достава нареди сечу свих оних за које му је јављено да му раде о глави, краљ Александар се, све у свему, пред преврат понашао изразито недоследно, а на махове је допуштао себи да буде лаковеран преко сваке мере, да багателише и оне дојаве у које се није ни могло ни смело сумњати. Кад му је, на пример, управник града Београда, Божо Маршићанин, реферисао да је својим ушима

чуо како његов ађутант, потпуковник Наумовић, „под гасом“ говори, „да му је све црно пред очима кад одлази у двор на дежурство“ и да би и краља и краљицу појео „са све говнима“, он се само насмејао...¹⁸⁷

Такво понашање краља Александра није Маршићанину било увек разумљиво. Он га је покушао да објасни брзим променама краљевог расположења, посебно брзим „падањем у ватру“. Али тако како је брзо падао у ватру, тако исто се краљ брзо и хладио. Очас би заборавио на оно што га је узбудило и био је тада, „јер је имао златно срце“, склон попуштању и забораву.

О 23. марту 1903. године, кад су избиле демонстрације у Београду, краљ Александар се, међутим, приказао у једном другом светлу... Према писању листа „Нови покрет“, он треба да је тада издао управнику града следеће наређење: „Кољи, немилосрдно убијај, та бунтовничка крв мора да пљусне потоцима по Теразијама и на Калемегдану!“¹⁸⁸

У самим демонстрацијама, краљ Александар је морао да види доказ да упозорења које је добио непосредно пре тога нису лишена основа. Поготову је морао да се замисли кад је својим ушима чуо да поједини официри, којима је министар војни из двора телефоном наређивао да изведу своје трупе на улице, одбијају да то учине тражећи посебну писмену наредбу.

Једну од најозбиљнијих, можда, информација уопште, да је постојање завере доказана ствар, краљ Александар је добио 30. априла 1903. године. Тог дана му је реферисао управник града Маршићанин, да располаже поузданим обавештењем о официрима који су умешани у заверу. Информант је био један официр, Катић⁷ по имену, чији је брат био полицијски капетан са службом у Београду. На основу тога, краљ је издао наређење министру војном да се изврши хапшење тих официра. И то је учињено. Али надзорни официр у војном затвору, и сам завереник, саопштио је ухапшенима ко их и чиме терети и, шта више, омогућио им је да се договоре како да се бране... Епилог свега био је, да је официр који је заверенике пријавио, из страха од освете — на суочењу порекао све оно што је претходно исказао.

Истог дана, 30. априла 1903. године, једну информацију о постојању завере краљ Александар је добио из Беча — од свог нека

187. Исто, 94-95.

188. Нови покрет, број 41, Београд 1906.

дашњег министра Вукашина Петровића. То бар тврди сам Петровић у својим сећањима.¹⁸⁹ Питање је, међутим, да ли је то и тачно, с обзиром на Петровићеве везе са представником Петра Карађорђевића у Бечу, Јашом Ненадовићем, као и са неким припадницима завере — Генчићем и адвокатом Аџом Новаковићем. Ако би било тачно, то би најпре могло значити једно: да је Петровић покушавао да у исти мах тка на три разбоја: обреновићевском, карађорђевићевском и аустроугарском. Није искључено, такође, да је Петровићева дојава имала други циљ: да збуни и узбуни краља Александра како би био парализан и постао неспособан за неку озбиљнију акцију, и да је била саставни део тактике коју су завереници примењивали у земљи.

Андре Бар пише, да је краљ Александар „за време од шест месеци готово свакодневно добијао анонимна писма, у којима му је наговештавано да ће бити убијен“. У неким од тих писама навођена су и имена завереника, међу којима су се налазиле и личности опште познате као приврженици династије Обреновић. Поједини завереници слали су краљу доставе против самих себе...

Поред других, и потпуковник Петар Мишић је једном приликом самог себе „денунцирао“. Кад је краљ Александар прочитао ту његову доставу, позвао га је себи и рекао му, пружајући му писмо: „Узмите и прочитајте. Ево шта о вама пишу. Је ли то истина? А ја сам се према вама показао тако добар, прозвео сам вас за потпуковника“.

Тобож увређен што се посумњало у њега, Мишић је одговорио: „Величанство, ако Ви верујете да сам ја способан за тако штогод, значи да сматрате да сам недостојан да служим у вашој војсци. Само још једну реч, Величанство, и ја ћу здерати своје еполете и бацити вам их пред ноге...“

У игри „збуњивања и узбуњивања“ краља Александра уочи преврата учествовала је и аустријска полиција. Јер и она је достављала информације о постојању завере... Да ли је то чинила по „вишем налогу“, да би влада Аустрије имала „чисте руке“ ако би дошло до каквих компликација, или пак из добрих намера, и што је сматрала да јој је то дужност, неизвесно је. Тек она је то чинила... Наводно, од аустријске полиције краљ Александар је добио уочи преврата и скоро комплетан списак завереника, на челу са Дамњаном Поповићем, који се у то време налазио на служби у Пироту. У достави аустријске

189. Архив САНУ, 7247/VIII.

полиције речено је и то, да ће Поповић, „исте вечери“ – 28. маја 1903. године – стићи у Београд, да би узео у своје руке команду над завереницима. Уверен да је тачно то што му је јавила аустријска полиција, краљ Александар је тражио да се Дамњан Поповић одмах ухапси. Управник града Београда, Маршићанин, одвратио га је, међутим, од тога. „Како ће он доћи у Београд без одобрења“, треба да је Маршићанин рекао краљу, „то ћемо га ухватити на делу када буде излазио из воза“. ¹⁹⁰

О целој овој ствари вођен је разговор и у влади. Министар Живан Живановић, за кога се тврди да је и сам учествовао у завери, али „с врховима прстију“, уписао је свог шурака, Аписа, са тим што је чуо на седници министарског савета, а овај треба да је обавестио Дамњана Поповића – преко жене му, телеграфски, па он није ни кренуо из Пирота за Београд.

Пошто је све тако испало, по Андре Бару, пуковник Машин је преузео улогу Дамњана Поповића...

Недолазак Дамњана Поповића у Београд 28. маја 1903. године увече, треба да је деловао на краља Александра охрабрујуће, учинио је да он помисли да су дојаве о завери ипак само нагађања, приче у које нема разлога да се верује (Тако је он изгледа оценио и упозорење из Букурешта, да је против њега организована завера. То обавештење добио је од своје тетке, дворске даме на румунском двору, госпође Маврокордат. Њу је у постојање завере упутио румунски краљ Карол, а његов информатор био је један представник аустро-угарске владе). ¹⁹¹ Да је било друкчије, извесно, краљ вече пред своју смрт не би провео у извршном расположењу. Уживао је у концерту Војне музике и за богатом софром сваки час је подизао чашу, да би наздравио својим гостима – министрима, међу којима се налазио и Павле Маринковић. ¹⁹²

Само деведесет минута по завршетку ове гала-вечере, завереници су извршили јуриш на двор...

Многи су се питали, да ли је краљ Александар са краљицом Драгом могао да избегне свој трагични завршетак. И углавном закључили – да није могао да избегне, да је такав његов крај био неминован.

190. А. Бар, Мајска револуција у Србији, 248.

191. Албин Кучбах, Der Brandherd, 138.

192. Београдски дневник, 9. 04. 1920, Кад би оживео.

Да испадне како се десило, краљ Александар је, извесно, много сам допринео, пре свега својим ђудљивим понашањем према људима који су требало да буду штит и мач династије, затим својим одлукама, често донесеним изненада и смушено, тако да су се оне окретале против њега, и још дубље га гурале у живо благо опасно као крајци хоботнице.

Мада неоспорне и политичке интелигенције, краљ није водио довољно рачуна о нужности политичке увиђајности. Она као да је за њега била непознат појам... И у томе, према неким мишљењима, треба да лежи један од главних узрока његове катастрофе.¹⁹³

Узрока катастрофе, и то оних најкрупнијих има, међутим, још — толико заправо да се сви они једва могу и побројати.

По редоследу значаја, и с обзиром на то у којем се кругу зачала и уопште у којем се кругу родила идеја о завери, на прво место дошло би незадовољство у официрском кору.

У односу на време кад је краљ Милан био командант активне војске, положај официра под краљем Александром био је веома лош. На „елиту српског царода и српске државе“, какав је случај био под краљем Миланом, официри нису више били ни налик. Таворили су... Тамо од 1902. године, официри нису чак примали плате по неколико месеци, па су били принуђени да се задужују — и код пекара, месара, кафеџија...

Високе самосвести, официри су се под Александром осећали малте не као најбезвреднији сталеж у друштву.

На разбуктавање незадовољства међу официрима одлучио је утицао и краљев избор Драге Луњевице за своју супругу, наравно. Зар они да стоје у ставу „мирно“ пред једном женом сумњивог владања, да служе у пуку који носи њено име — говорило се међу официрима. И многи су од њих — и они којима никад не би ни на памет пало да устану против свог врховног команданта, свог владара — у проглашењу Драге за краљицу видели атак на себе, удар на своју част и своје еполете.

Било је и тога, да су се међу официрима пронјосили гласови, да је за малу бригу државе о официрском кору, и војсци у целини, највише крива — краљица Драга, о чијем су се накиту, тобож баснословне вредности, испредале читаве легенде. Такви гласови, да је краљица Драга крива што је положај официра лош, била су, међутим, само интригантска препричавања...

193. Слободан Јовановић, Влада Александра Обреновића, III, 381.

Строго узевши, ни краљ Александар није (једини) био крив за тежак положај официра. Њему се може пребацити да се према појединим војним старешинама односио на недопустив начин, да је многе офицере и гонио (присталице краља Милана, особито по својој женидби) али о неком његовом свесном запостављању војске, посебно у материјалном погледу, о томе не може бити ни речи (Овај закључак не доводи у питање ни тврдња, да је он из буџета министарства војног наводно потрошио 620 хиљада франака за куповину једне палате у Бриселу за краљицу Драгу).¹⁹⁴

Прави и главни кривац за тешко материјално стање у војсци биле су економске прилике у земљи. Државне касе биле су константно празне и није се могло, као кад је краљ Милан налазио у Србији, на војску трошити не осврћући се на финансијске могућности државе.

Сам краљ Александар имао је сталне кубуре са новцем. Понекад је свакојаким довијањима и богорађењем долазио до средстава за попуњу празнине у свом личном буџету. Кад му је београдска општина, као свадбени дар, паручила јахту у Италији, на пример, он је од ње затражио да му половину суме обезбеђене за ту сврху исплати на руке, с тим да он, кад јахта буде готова, тај износ дозначи бродоградилушту...

Да би колико-толико санирао своје новчане прилике, краљ Александар је који месец пред преврат наводно приморао министра финансија да му, противно уставним одредбама и законима, изда апанажу унапред за три године.

Стално у оскудици, краљ Александар се чак посио мишљу, према тврдјењу познатог радикалског министра финансија Лазара Пачуа у Народној скупштини после преврата, да Кошутњак изда под закуп „једној коцкарској банци“.¹⁹⁵

У свежњу властитих кривица краља Александра за 29. мај 1903. године, сигурно је да су од кључног значаја били његово самодржавље и настојање да приграби свеколику власт, и законодавну и извршну. Мешајући се у све, и увек „добар“ за неко изненађење и владе, и војске, и народа, за време док је владао он је углавном само орао brazde зловоље и сејао мржњу према себи.

Сликајући стање у земљи под краљем Александром, истина искључиво у најурњим бојама, Ђорђе Генчић је у Народној скупштини, 17. децембра 1903. године, рекао:

194. А. Бар, Мајска револуција у Србији, 120.

195. Стенографске белешке Народне скупштине, 4. 06. 1903.

„Нико у држави српској не беше више сигуран ни чашћу, па ни животом. Сваки Србин, који имађаше какве год политичке вредности, а при томе и одважности да зло злим изазове, не беше сигуран да ће омркнути па ни осванути у свом дому. Политика препада, изненађења и застрашивања слављаше своје тријумфе у несрећној отаџбини Србиновој. А све то беше последица једног неприродног, по неморалности својој управо монструозног брака последњег Обреновића, који газећи и људске и Божанске законе, попе на краљевски престо једну дојучерашњу друштвену куртизанку, које учини те српски народ негда поштован и одважан од целог света, постаде предмет посмеха и презирања целог образовног света, а краљевски пар српски објект за најскандалозније сарказме и продукције по јавним локалима европским за увесељавање...“

У Народној скупштини, у више наврата, указивано је и на то, да је завера од 29. маја била у ствари одговор на терор који је краљ Александар иницирао после Ивањданског атентата 1899. године, а затим на проливање крви недужних грађана током демонстрација у марту 1903. године. Једна крв, како је рекао Јаша Продановић,¹⁹⁶ повукла је другу... „Ова је друга крв кобан и неминован резултат оне прве крви; да није било оне невинне грађанске и дечје крви, не би ни краљевска крв попрскала теразијски дворац“.

По слову Продановићевог излагања у Народној скупштини, краљ Александар је, својим поступцима, сам себе „ликвидирао“. Он је „морално абдицирао“ још пре 29. маја... „На њему није остало ништа од краља. Он је изгубио све праве атрибуте владалачке и био је само узурпатор или простим народним речима: то је био крунисани хајдук, који се одметнуо од закона земаљских у намери, да чини кажњива дела... Убиство његово, према томе, било је само нужна одбрана једног народа од узурпатора, који је прекинуо све везе са Богом и народом; то је било дело социјалне неопходности, социјалне правде и социјалног морала“.

Сасвим друкчије него Јаша Продановић, или посланик Милутин Станојевић (који је тврдио да су за све што је у земљи рђаво урађено под последњим Обреновићем више криви краљеви саветници него он сам) о завери од 29. маја говорили су прваци Напредњачке странке. По њиховом мишљењу, о утицају политике и поступака краља

196. Исто, 16. 10. 1905.

Александра на формирање завере - не би могло бити ни помена о помену. Узрок свему што се збило 29. маја 1903. нису били ни краљева самовоља, ни неуставна владавина, ни спровођење терора, већ — анархизам, који је у Србију донела Радикална странка. Тај анархизам захватио је и војску, у којој је одувек било — „трулежа“. Тиме, и само тиме, „даје се објаснити факат да се у нашој војсци могао наћи онолики број официра, готових да, гажењем своје војничке заклетве, уђу у мучки комплот против краља и врховнога команданта свога“.¹⁹⁷

197. „Видело“, 7. 05. 1906, Таласи анархије.

Део други

НОВА ЕРА

КРАЉЕВАЊЕ ПЕТРА КАРАЂОРЂЕВИЋА

1. Режим у Србији после преврата

Тек што су измрцварена и гола тела краља Александра и краљице Драге бачена кроз прозор у дворски парк, вођство завере се упустило у расправу о томе какву владу треба образовати — војну или цивилну. У први мах изгледало је да је већина за формирање једне „чисто војничке револуционарне владе“ на челу са Дамњаном Поповићем. На крају, међутим, превагнуло је мишљење да се влада „створи из цивилних редова и то из представника свију странака, али да она буде под контролом завереника и директно буде потчињена пуковнику Дамњану Поповићу“.

При састављању министарске листе, Петар Мишић је предложио да се од радикала у владу узме Стојан Протић, али с тим нису били сагласни сви припадници војног вођства завере. Речено је, да је Протић „исувише компромитован као агенат прошлог режима и као Драгин чиновник“, будући да је био комесар Народне банке. Ипак, пре свега зато што међу радикалима није било „згоднијег човека“, решено је да се Протић узме у владу и одмах су по њега послата два официра...¹

Протић је постављен за министра унутрашњих послова, уз услов да има да ради искључиво по инструкцијама Дамњана Поповића.

Већ у случају Протића видело се да војно вођство завере (пре свега Јован Атанацковић, Дамњан Поповић, Петар Мишић, Алек-

1. По неким твђењима, Стојана Протића је за министра полиције предложио Љуба Каљевић. Потомак (праунук) кнеза ражањског Милића (деда му се звао Стојан и био је прота — отуд презиме Протић), Протић је вођама завере, кад су га довели пред њих, наводно рекао: „Зашто сте ме довели кад ја нисам завереник?“

Краљ Петар I Карађорђевић

сандар Машин) настоји да има све копче у својим рукама, да све контролише и за све се пита, а кад је реч о министрима — да је њихово да само извршавају оно што им се заповеди.

Под овим околностима образована влада није само формално била војна влада. У то се први уверио Ђорђе Генчић, који је рефлектовао да буде министар унутрашњих послова и већ био почео вршити ту дужност. Међутим, морао се приклонити одлуци војног вођства завере и пристати да Протић дође на његово место...

Као што се Генчић морао равнати према жељама војног вођства, то исто морао је да чини и Јован Авакумовић. Мада је био наменован за председника владе, он се због тога осећао деградираним. Чак је био и увређен. Сматрао је да као припадник главног завереничког одбора заслужује друкчији третман. Затим и као права жртва краља Александра међу политичарима... Наиме, кад је краљ Александар, 1. априла 1893. године, извршио државни удар, Авакумовић је са својом либералском владом, запамћеном по неуставном и незаконитом раду, једноставно — збрисан, бачен у политички залењак.²

Упркос томе што није био задовољан начином на који се војно вођство завере односило према њему, Авакумовићу ипак није ни на ум падало да се одрекне додељене му функције. Напротив. Све је чинио да је сачува, а пре свега послушношћу према војном вођству...

Влада образована после преврата, под председништвом Авакумовића, имала је следећи састав: министар спољних послова — Љубомир Каљевић, министар војни — генерал Јован Атанацковић, министар народне привреде — Ђорђе Генчић, министар грађевина — пуковник Александар Машин, министар унутрашњих дела — Стојан Протић, министар правде — Љуба Живковић, министар просвете — Љуба Стојановић и министар финансија — Војислав Вељковић.

Тако како је била састављена, влада је мало коме одговарала. Нису њом били задовољни ни сви њени чланови. Али главни проблем настао је када је у службеним новинама објављено, да је она, 12. јуна, поднела оставку и да је састављен нови кабинет.

У Народној скупштини је, у вези с тим, 16. јуна 1903. године (на IV редовном састанку) постављено питање права владе да управља државним пословима до нових избора. Посланик Милан Васић је рекао: „Да ли је по парламентарном реду, који постоји у уставним

2. Види: Димитрије Ђорђевић, У сенци Аустро-Угарске, Историја српског народа, VI/1, Београд 1983, 109.

земљама и који ми мислимо код нас установити, да ли је по томе реду питано председништво Скупштине о саставу владе, и ако је питано, да ли влада мисли изићи са програмом свога рада пред Народно представништво, пошто је изишао указ о саставу ове владе“.

Посланик Настас Петровић је пак рекао, да је „револуционарна“ влада добила поверење Народног представништва „само дотле, док краљ не дође у земљу и не положи заклетву на Устав. Према томе, Скупштина није дала поверење влади и после заклетве краља на Устав. Свакако потребно је да се овде чује, да Народно представништво није поклатио Влади то поверење до скупштинских избора, него само до онога дана док његово Величанство не положи заклетву на нови устав“.³

Новој влади је нарочито пребачено што је пропустила да се „јави Народног Представништву, да се покаже народним посланицима“, те „да се види — кад је она постала без консултације Народног Представништва да ли она ужива поверење Народног Представништва“, да ли је „то влада већине скупштинске“.

Речено је сем свега, да по Уставу Народна скупштина „не може радити без владе“. Влада мора прво доћи у Скупштину, па тек после тога може се у Скупштини „прећи на рад“. Иначе би први акт Скупштине био — „противуставан рад“.

Критике изречене у Народној скупштини на рачун владе имале су за резултат то, да се комплетна влада, на челу са Авакумовићем (сем министра народне привреде) појавила већ сутрадан, 17. јуна 1903. пред народним посланицима. Али само због тога, да би председник владе прочитао указ краља Петра — да се „закључују седнице Народног Представништва, сазваног прокламацијом Владе Краљевине Србије од 29. маја ове године, за 2. јуни ове године, у Београду“.

Овде треба рећи, да је после заклетве краља Петра на Устав (12/25. јуна 1903), прва влада обновљена у истом саставу, а да је 2/14. августа реконструисана. Уместо генерала Атанацковића, самосталаца Љубе Живковића и Љубе Стојановића, и либерала Војислава Вељковића, чланови владе постали су Леонидас Соларевић, Мих. П. Јовановић (самосталац), Добросав Ружић (радикал) и Аца Берисављевић (либерал).

Краљ Петар се заклео на устав из 1888. године, чији је стварни творац био краљ Милан Обреновић. Тај устав, који је био и резултат

3. Стенографске белешке Народне скупштине, 16. јун 1903.

дуге борбе Радикалне странке са краљем Миланом, био је правна основа парламентарне демократије после преврата, а за Радикалну странку исто што и светиња. У овом уставу (суспендованом од краља Александра Обреновића 9. маја 1893. године), радикали су видели гарант ограничења владарске моћи и основу за осигурање учешћа народних маса у управљању државом. По мишљењу социјал-демократа,⁴ међутим, овај устав „радикалне интелигенције и буржоазије“ био је „реч за обесправљивање радничке класе“. И, наводно, управо због тога, радикали су толико и инсистирали на његовом увођењу после преврата од 29. маја 1903. године. Преко њега, како је такође казано, радикали су најбоље могли да спрече „радне слојеве, у првом реду радништво, да може да искаже своју слободну вољу“.⁵

Истина је пак та, да је баш захваљујући томе што је после преврата уведен устав из 1888. године, и радништво у Србији добило правну могућност да се организује, да формира и своју посебну политичку партију.

У којој мери је ново уставно стање омогућавало народу у, целини узето, учешће у политичком животу земље, види се и из податка, да је изборно право у Србији (упркос везивању права гласа за одређено пореско задужење) било у то доба осигурано већем броју грађана него што је то био случај, на пример, у Енглеској, Немачкој, Холандији, Аустрији, Италији. У свему 23 одсто становника Србије имало је изборно право — према 8,6 одсто у Италији, 16,7 одсто у Енглеској, 19,9 одсто у Аустрији, 22 одсто у Немачкој.

Већ на првим изборима после преврата (8/21. септембра 1903. године) видело се шта значи у земљи један либералан устав - за парламентарну демократију, у првом реду. Становништво је у пуној слободи исказало своју вољу и у исти мах јасно дало до знања у кога има највише поверења. То су били радикали — Пашићеви и самосталци. Они су добили 141 посланичко место у Народној скупштини, а либерали Јована Авакумовића, иако су вршили изборе — само 17 посланичких места (Напредњаци једно једино).

Пораз Авакумовића и његових либерала на овим првим изборима после преврата био је такав, да се они од њега нису могли никад више опоравити, да су били осуђени да се крећу само по периферији политичке сцене у Србији.

4. Димитрије Туцовић, „Борба“, 20. 04. 1914.

5. В. Делић, Б. Павићенић, Докази за једну тезу, нова мисао, Београд 1953, св.8, 214.

На неки начин, пораз Авакумовића и либерала био је и разумљив. Народ није био сагласан са наметнутом владом... А влада Авакумовића била је наметнута влада. И, онако како се понашала од првог дана, она народу није уливала поверење...

Кад је формирана, и саму себе назвала револуционарном, Авакумовићева влада објавила је прокламацију у којој је речено да су краљ и краљица — погинули и да су се због тога, „у овом озбиљном и судбоносном тренутку“, „пријатељи земље и народа споразумели и образовали владу“.

У прокламацији је, истовремено, речено, да одмах ступа на снагу — не устав из 1888. године, него устав од 6. априла 1901. године... Затим, да се за 2. јун 1903. године сазива Народно представништво које је краљ Александар Обреновић распустио 24. марта...

У додатку прокламације, министар унутрашњих послова, Стојан Протић, позвао је све окружне начелнике (полиције) да прокламацију обзнане грађанству и свим подручним властима, одржавају ред и да свим посланицима и сенаторима распуштеног Народног представништва саопште да уочи 2. јуна морају бити у Београду.

Прокламација је имала велики одјек у грађанству. О њој се говорило свуда и на сваком месту... Они грађани који су више хтели да сазнају, грабили су се о вапредна и редовна издања новина, нарочито у Београду. А у тој шуми од свакојаким листова могло се прочитати и то, да је било суђено — „да буде што се десило“, да је „тако морало да буде“ и да се, због тога, треба „помирити са свршеним чином, заборавити што је било...“⁶

Чињеници, да је прва влада формирана само који сат после преврата, дат је велики значај у историографији и публицистици. То је протумачено и као доказ „несебичности“ завереника... У „Новој Европи“⁷ је речено, да је „за последњих двадесет година било у свету више револуција, и доста државних удара, у којима је једино учествовала, или прву реч водила, војска; али има само један пример, да су коловође, након свршенога чина, уступили место другима, — да други заводе нов политички режим. Тај једини и изузетни пример јесте 29. мај...“

Важније, много важније од констатација ове врсте, јесте факат, да влада образована после преврата није уопште била израз народних жеља. Ни за шта се ту народ није питао. Њега нико није питао

6. „Вечерње новости“, Београд 29. маја 1903.

7. Револуционирање српске војске, Нова Европа, XV, број 12, 419.

ни да ли се слаже да цови владр Србије буде Петар Карађорђевић. За све су се питали само водећи (војни) завереници. Држећи све у својим рукама, они су били апсолутни господари ситуације и нису ни мислили на то да власт „врате народу“, већ да успоставе такву власт каква њима одговара.⁸

Своју моћ и силу, „успостављачи новог стања“ настојали су да свуда и у свакој прилици покажу. Чак на нападан начин. И то је имало за последицу „потмуле вулканске потресе милитаризма“, како се својевремено изразио социјал-демократа Душан Поповић, довођење земље у стање сталног превирања и борби између политичких странака и завереника, пре свега између радикала и завереника који ће постати нарочито агресивни по оснивању Црне руке, 1911. године.

С обзиром да су после преврата формирали владу какву су хтели, владу беспоговорних послушника, завереницима, а то ће рећи војном вођству завере, један чисто војни кабинет није ни био потребан...

Сигурни да ће наименована влада радити онако како то они хоће, завереницима је било најважније да узму војску у своје руке, затим заузму кључне позиције на двору, како би слабовољног краља Петра могли „држати на узици“.

После 1906. године, кад су пензионисане главце завереничке војне вође, доминацију милитаристичких кругова у унутрашњем политичком животу покушали су да остваре млади завереници. То су били углавном непосредни извршиоци убиства краља Александра и краљице Драге Обреновић, потоњи челници Црне руке.

„Послушничка влада“, формирана одмах после преврата — историјска је истина, у пуном смислу те речи „прејудицирала“ је вољу народа, намећући му династију Карађорђевића и одлучујући о уставном исретку.⁹

Формално, Петра Карађорђевића изабрало је и прогласило за владара Србије народно представништво — Скупштина и Сенат (2/15. јуна 1903. године) у саставу у коме се налазило пре државног удара од 25. марта (7. априла), који је извршио краљ Александар Обреновић. Оно је одлучило и да се врати на снагу устав из 1888. године, што је било у ствари незаконито, будући да је за тако што била надлежна Велика народна скупштина.

8. М. Бартош, Око једне тезе о Солунском процесу, Нова мисао, год. I, бр.8, Београд 1953, 268. Види и: Милан Ж. Живановић, Солунски процес, Београд 1955, 17-54.

9. М. Бартош, 270.

Обе одлуке, „Народно представништво“ донело је у нерегуларним условима, и — у страху. Посланици су малтене стражарно спроведени у Београд, и ту су, као аутомати, чинили оно што им је било заповеђено, „извикивали оно што су стварни господари ситуације замислили“.¹⁰

Требало је да прођу пуна три месеца од преврата па да Србија добије парламентарну владу (после избора од 8/21. септембра 1903). То је била коалициона влада, састављена од Пашићевих радикала и самосталаца, на челу са генералом Савом Грујићем.

У образовању Грујићеве владе, неки аутори би хтели да виде „епилог завере“ и крај мешања војних завереника у политику.¹¹ Међутим, тврдње у овом смислу стоје на глиненим ногама... Војни завереници су се и после доласка Грујићеве коалиционе владе на чело државне управе „гурали“ у политику, покушавали да буду тутори политичким странкама, да их упрегну у своја кола. С неким партијама ће због тога доћи у сукоб, а с некима ступити у савез, као што је то био случај 1914. године, кад су покушали и да изврше државни удар.

Што је време више протицало, војни завереници су све енергичније наступали са захтевима који нису били у складу са парламентаризмом, сматрајући при том да они, већ због чина од 29. маја 1903. године, имају право да одређују шта ће се радити у Србији и ко има права, од политичких партија, да земљом управља.

На заслуге војних завереника, и њихова права која из тога проистичу, нарочито наглашено указао је у Народној скупштини Ђорђе Генчић, одмах после првих општих избора на којима је он са својим либералима био управо „покошен“. Да није било њих, војних завереника, рекао је Генчић — у Србији никад не би дошло до државног удара нити пак до успостављања парламентаризма.

Пашићеви радикали су оценили, да Ђорђе Генчић овако говори из посебних разлога и да све што каже — каже „с нарочитом тенденцијом“.

Та „нарочита тенденција“, рекао је у Народној скупштини, почетком децембра 1903. године, истакнути радикалски првак Светолик Симић (један од оних ретких радикала који су од самог доласка на престо краља Петра били радо виђени на двору)“ стајала је у вези са Генчићевим уверењем да „српски народ није способан за парла-

10. Исто.

11. М. Ж. Живановић, Солунски пројект, 17-54.

ментарни живот".¹² И, осим тога, да за новонастало стање „искључива заслуга припада само оним младим официрима и да није било њих да спасу земљу сви бисмо пропали. Међутим, о овоме питању може да се мисли и друкчије... Ми можемо и дужни смо да будемо у најпотпунијој мери захвални оним младим људима, који су пред дилемом: отаџбина или краљ, решили да је отаџбина преча. И ми смо тим људима одали у најпотпунијој мери захвалност. Али кад је реч о томе, да је искључива и једина заслуга само њих, а да ми, који смо се 30 година крхали кроз ову политичку борбу, чији су прваци трунули по апсанама и плаћали главама на Краљевици и по другим местима за своја начела, да та наша страдања нису ни колико је црно испод нокта допринели да се омогући знаменити чин од 29. маја — онда ми допустите да таква тврђења јавно, пред свима обележим и као нетачна и као неполитичка... Оно што је извршено 29. маја, никоме не би могло ни на ум пасти да извршује, да за такво дело раније није било приправљено земљиште. А ми смо ти који смо га приправили, ми радикали, који смо и за време преког суда и после њега трпели и страдали, изложени страховитим гоњењима, само за то, што смо се у раду руководили идејама слободе и тежњама да се кроз парламентаран режим обезбеде народу погодбе за правилан и здрав развитак. Да ова млада господа официри, у своме одушевљењу, нису знала, да ће њихово дело бити прихваћено са онаквим одушевљењем са каквим је прихваћено, никада се не би усудили ни приступити извршењу онога што су извршили. Избришите из наше новије историје политичке радикалну странку и све оно што је она последњих година радила и урадила, па се запитајте, да ли би могло бити оно што је било. — Не, никада! У томе баш, у овој пуној сагласности између народа и официра који су се јавили као извршиоци онога што је он, народ, сматрао као неизбежну ампутацију за своје опорављање, и лежи прави значај, политички значај догађаја од 29. маја“.

Шеф радикала, Никола Пашић, мислио је пак — и то рекао такође у Народној скупштини, да је 29. мајем завршена борба од 1883. године, (Тимочка буна, коју је краљ Милан крваво угушио са стајаћом војском). „Сам 29. мај био је последица свију оних лажних и намештених завера, свију оних уставних преврата, и гажења која су пре 29. маја постојали“.¹³

12. Стенографске белешке Н. скупштине, 28. 12. 1903.

13. Исто, састанак од 14. 10. 1905.

2. Избор Петра Карађорђевића за краља

Уз јак ангажман полиције, Народно представништво (Скупштина и Сенат) састало се у Београду 2. јуна 1903. године, да би „испуњавајући дужност према отаџбини“ извршило избор владара и „донело одлуке о уставу“.

За политичку јавност, питање устава било је важније од личности владаоца, који је био знан и коме се, истина само ту и тамо, већ клицало. Божа Савић, у свом листу „Мали журнал“ (прво јутарње издање од 2. јуна 1903) отворено је упозоравао на опасност која прети Србији ако остане у важности устав из 1901. године, а не врати се на снагу устав из 1888. године, који народу „ујемчује његова права и слободе“.

Опасност о којој је Савић говорио, уистину је постојала. Противници толико слободоумног устава из 1888. године налазили су се и међу самим припадницима Народног представништва, малтене „першуб“ довучених у престоницу. Упирући прстом у њих, Савић је у „Малом журналу“ писао, да су у питању издајници, који иду на то, да у „Народној скупштини изиграју и упропасте свето дело српских официра. Они хоће поново да баје Србију у вртлог политичке борбе... да предају Србију на милост и немилост новом владару, па да он, по свом нахођењу, дели народу ову или ону слободицу“.

За Савића и његов лист било је „извесно“ да ће Петар Карађорђевић бити изабран за српског краља. И било је „извесно“ да је он „слободоуман човек“. Међутим, ипак не би трбало оставити „да све зависи од његове милости, јер онда се сместа почиње да развија камарила, мрачњаци завађају владоца са народом, онда почиње из нова борба, јад и чемер!“

Савић је преко „Малог журнала“ тражио, да се прво прими устав из 1888. године, па тек онда да се понуди круна Петру Карађорђевићу. „Зато молимо народне посланике да приме Устав од 1888. године и сами поставе услове новом владару, а он ће их, извесно, примити, јер је родољуб, јер је син славнога војда, оца Србије, како га велича песник. Он ће пристати на највеће слободе, стога га зовите само у слободну и уређену Србију, а не међу робље, какво желе народни непријатељи и несавесни сплеткароши“.

Свој чланак („Спасавајте част Србије и српске војске“), објављен на првој страници „Малог журнала“, Савић је завршио речима, да посланик, који „не прими“ прво устав из 1888. године већ се одмах изјасни за избор Петра Карађорђевића за владара, не може бити

сматран за родољуба, ни за правог Србина, већ за издајцу „кога треба за свагда жигосати“.

Овај чланак наишао је на особито добар пријем код Пашићевих радикала, који су хтели да Петра Карађорђевића виде на престолу Србије, али само под условом да се закуне на устав који осигурава напостављање парламентарне демократије и штити је од владаочеве самовоље.

„Осигурани“ војском „од узнемиравања и ометања у раду“, народни посланици и сенатори су тајним гласањем (прво посланици па сенатори) у 11 часова увече изабрали за новог краља Србије Петра Карађорђевића. Пре него што се приступило гласању, међутим, сви посланици и сви сенатори, као по команди (или баш по команди, што ће пре бити случај) устали су са својих места и узвикнули у један глас: „Живео Петар Карађорђевић, краљ Србије!“¹⁴

Само гласање била је пука формалност. За Петра Карађорђевића изјаснили су се сви присутни чланови Народног представништва — њих 158, и председавајући Петар Велимировић, некадашњи одушевлени присталица руског анархисте Михаила Бакуњина, после свега „огласио“ је да је за краља Србије, са правом наследства престола у његовој династији, изабран Кнез Петар Карађорђевић.¹⁵

Како је „Политика“ у једној прилици изнела,¹⁵ Петар Карађорђевић је постао владар Србије у знаку броја 13 (1·9·0·3 = 13). Тај број био је и број свих Карађорђевића. До тог броја „Политика“ је дошла сабирајући поједине цифре у пет разних година, које чине најистакнутије, најрадосније и најсрећније догађаје у историји династије. У знаку броја 13, Карађорђе је дигао устајак на Турке (1·8·4 = 13), Петар Карађорђевић је рођен (1844. године, 1·8·4·4·4 = 13), исто тако и његов други син, Александар (1889. године, 1·8·8·9·2 = 13).

Ако је судити по цифрама, писала је „Политика“, идући велики догађај у породици Карађорђевић треба очекивати 1921. године (1·9·2·1 = 13). Како је те године краљ Петар умро, а Александар постао краљ Југославије, „Политика“ као да је погодила са својом „математичком варабином“.

Петар Карађорђевић није био у Београду кад је пала одлука о његовом избору за краља, већ у Женеви. Обавештен телеграфски о томе, он је упутио две захвалне депеше у Србију — једну председ-

14. Прва седница Народног представништва у новом двору, 2. јун 1903.

15. „Политика“, Број Карађорђевића, Београд 27. 10. 1912.

нику владе Јовану Авакумовићу, а другу председнику Народног представништва Петру Велимировићу.

Из Женева Петар Карађорђевић је упутио још две депеше: једну у Беч, а другу у Петроград. То су биле „молидбене“ депеше... Оне су се тицале његовог признавања за владара Србије и подршке коју је он очекивао и од Аустро-Угарске и од Русије.

Аустријског цара Франца Јозефа (у телеграму од 2/15. јуна 1903. године), Петар Карађорђевић је „најпонизније“ молио да према њему има „симпатија“ какве је имао према његовом оцу, кнезу Александру Карађорђевићу.

Знатио пре него што је Петар Карађорђевић упутио телеграме у Беч и Петроград, већ сутрадан по преврату, министри спољних послова Аустро-Угарске и Русије (гроф Голуховски и гроф Ламсдорф) успоставили су контакт, да би ускладили ставове према догађају у Београду и уопште према новонасталим приликама у Србији. За оба министра било је најважније да се у Србији што пре реши питање новог владара. Петар Карађорђевић био је за њих у датом часу најбоље решење. И управо зато, они су му одговорили „запањујуће брзо“, како је то констатовао аустро-угарски посланик у Београду.¹⁶ „Морам да признам“ стоји у тексту аустро-угарског посланика, „да тако брзо и безусловно признање нисам уопште очекивао, али ни барон Ерентал, у то време наш амбасадор у Петрограду. Он је сматрао да је наша тактика затварања више од једног ока искитрена. Гроф Ламсдорф му је рекао, да остаје само нада да нови суверен није умешан у крвави атентат и да ће отуд у догледном времену поступити строго према убијама. Гроф Голуховски је био пак мишљења, да је за Аустро-Угарску најбитније да у суседној Србији буду успостављени мир, спокојство и стабилне прилике. А највише изгледа да то буде остварено даје режим Петра Карађорђевића, дакле династије која је већ владала у Србији. Ми бисмо морали зато да овај режим по помоћуству подупиремо... Кад се он буде стабилизовао, онда би се од краља могло тражити да се 'откаје' крвопролиће. Сада, у овом часу, краљ сигурно није у позицији, сигурно нема моћи да би могао да заверешике, којима има да захвали за престо, са одговарајућом строгошћу позове на одговорност. Једно само условно признање или категоричан захтев да се казне садашњи властодршци могло би само да уздрма положај краља Петра, изазове грађански рат и доведе

16. Думба, 189.

до међународних компликација, што бисмо ми морали да избегнемо по сваку цену. Једна здрава реална политика, за коју се ми залажемо, била би са својим резултатима чак моралнија, јер би она пре довела до елиминисања и осуде завереника“.

И из ових разлога, по аустро-угарском посланику, гроф Голуховски је у телеграму, послатом у име цара, изразио симпатије и пријатељска осећања према краљу Петру, осуђујући, у исти мах, крвопролиће од 29. маја.

Телеграм који је стигао краљу Петру из Петрограда, био је за нијансу „хладнији“ од оног из Беча.

Како је посланик Аустро-Угарске у Београду навео у својим сећањима,¹⁷ он и руски посланик Чариков добили су истоветне телеграфске инструкције од својих влада — да „јединствено наступају, договарају се о сваком свом кораку и строго пазе да се ни у ком погледу не сударају“. Са „револуционарном“ владом, сем изузетно, нису смели ступати у додир. Исто тако нису смели успостављати контакт ни са појединим министрима... Руски посланик се, међутим, тога није држао. Већ 17. јуна он је саопштио свом аустријском колеги да је тог дана посетио министра спољних послова и да је *de jure* признао револуционарну владу као легалну српску владу. То је он, наводно, учинио на своју руку (полазећи од садржаја телеграма који је краљу Петру стигао из Петрограда), а све са образложењем да ће он сада „одмах моћи да компетентно утиче на састав нове владе“ коју је краљ Петар имао да наизменује.

По сазнању аустро-угарског посланика, у тој новој влади краљ Петар наводно није желео да види ни Ђорђа Генчића а ни Александра Машина. Међутим, на његове жеље завере се нису обазирале. Могло је бити само онако како то они хоће... Јер, краљ је у то време био, по речима аустро-угарског посланика, „исто што и заробљеник завереника“.¹⁸

Што-шта у вези са превратом од 29. маја 1903. године, аустро-угарски посланик Константиин Думба није навео у својим сећањима. На пример, да је дочуо, да Русија није ништа знала о припреми преврата... Међутим, то што је пропустио да наведе у својим мемоарима, рекао је Милошу Божићевићу, током једног разговора.¹⁹

17. Исто, 191.

18. Исто, 193.

19. М. Божићевић, *Die auswärtige Politik Serbiens*, III, 12.

Наводно, званична Русија била је толико изнанађена догађајем од 29. маја 1903. године, да је у првом моменту предложила влади Аустро-Угарске да окупира Србију док се у њој не успостави ред... Али је брзо, затим, променила свој став — управо због Аустрије, и похитала да призна нови режим у Београду. Посланик Чариков је све чинио да у Београду створи утисак, да Петар Карађорђевић за свој долазак на престо Србије има пре свега да захвали Русији...

И посланик Чариков и званична Русија били су, иначе, уверени, да ће Петар Карађорђевић, „морално и материјално обавезан Русији“, водити стопроцентну славенофилску политику...²⁰

Од свега што је Константин Думба рекао Богичевићу, и што је изнео у својим мемоарима, најтачније је било то, да је краљ Петар, по доласку на престо Србије, био „исто што и заробљеник завереника“ и да су му због тога, руке биле потпуно везане.

За постојање једне писмене обавезе краља Петра завереницима, посланик Думба није знао. А она је заиста постојала... По неким твђењима, њу је од краља Петра „измамио“ Дамњан Поповић, како је већ наведено, а по неким — ту обавезу је на састанку у Љубљани Генчићу предао Јаша Ненадовић. Према наводима адвоката Аце Новаковића²¹, краљ Петар се у писменој изјави коју је добио Генчић, обавезао, 1) „да ће уставно владати“, 2) „да завереницима неће никад никакво зло учинити и да ће их, ако потреба захтева, одмах амнестирати“, 3) „да за случај неуспеха (завере) неће ништа да зна и да ниједног емигранта неће издржавати ни помагати“, 4) „да ће, на случај успеха завере, и ако постане краљем, онеме који је на то трошио, трошкове надокнадити“.

Са доследним испуњењем преузетих обавеза, кад је постао краљ Србије, Петар Карађорђевић се није баш много журио. Делоm зато што се у прво време морао борити са многим проблемима, поред осталог и материјалним. Једна од преузетих обавеза тицала се надокнаде издатака онима који су завереницима ставили новац на располагање. Како стоји у Новаковићевим казивањима о преврату, један од оних којима нису били надокнађени издаци, био је Хаџи-Тома. До у јесен 1911. гдине Хаџи-Тома није добио од краља Петра ни динара — иако му је он то лично загарантовао приликом сусрета у Луцерну. Шта више, краљ Петар се никад није сетио ни да Хаџи-Тому прими

20. Исто, 11.

21. „Трибуна“, 26. 09. 1911.

у двору... „Да ли је томе узрок сувишна благодарност или нешто друго, не знам“, рекао је Новаковић у свом тексту у „Трибуни“.

3. Казивања о краљу Петру

Кад је ступио пред Народно представништво у Београду, Петар Карађорђевић је посланике и сенаторе поздравио са „Помоз Бог, браћо!“ А одговорено му је — „Бог ти помогао, Господару!“ После краљеве заклетве на устав, подељена је његова прокламација, у којој је, поред осталог, речено:

„Ја хоћу да будем истинити уставни краљ Србије. Устав и све уставне гаранције за слободу и права народна, те основе правилног и сретног развитка и напретка народног и државног живота, за Мене су светиње, које ћу вазда најбрижљивије поштовати и чувати“.

Прокламација је добро звучала, и уистину њој се мало шта могло замерити. Било је остало само још да је краљ Петар и испуни...

Док је прокламација, тако, била углавном добро примљена, сам краљ Петар, као личност, примљен је са многим резервама.

У часу ступања на престо он је већ био човек чија су се плећа повијала под теретом година и, несумњиво, под теретом бурног живота.

Аустро-Угарски посланик Думба, који је краља Петра први пут видео на железничкој станици, кад је стигао у Београд, описује га као човека „ниског раста, необично мршавог, али врло живахног“, и каже да је показивао „извесно достојанство и углађеност, спојене са великом природношћу. Његови дуги бркови давали су му ратнички изглед. Његова жута боја лица одавала је пак да пати од болести јетре...“²²

У очима Думбе, краљ Петар је био храбар, и ту своју храброст он је показивао и на тај начин што је без икаквих мера заштите, без пратње, залазио међу народ. „Ја сам се тој његовој неустрашивости“, каже Думба, „дивио у највећој мери“.

Разговоран, краљ Петар није био. „Устручавао се да говори, а понекад је био и сметен и управо најван у својој немоћи“, каже Думба.

Андре Бар²³ је налазио, да краљ Петар има танак и слаб глас, па кад је говорио — изгледало је као да пева. „Тај глас се никако није сла-

22. Думба, 194.

23. А. Бар, Мајска резолуција у Србији, 274.

гао са његовим дугим и густим брковима који су му давали изглед старог ратника... Он чини утисак човека који или добро не чује или се боји да се у свом говору не заборави и не каже нешто што не би морао ни требао рећи“.

Зато што је у ствари био странац у Србији,^{23-А} краљ Петар се тешко сналазио међу људима с којима је долазио у додир. При том, он није умео ни да као краљ Милан па и краљ Александар, „подеси“ разговор онако како је то народ у Србији желео. Његове речи нису се лепиле за људе...

Многи грађанин, како је писала „Правда“²⁴, био је разочаран и самим изгледом круписане главе. „Маса је излазила да види новог краља и очекивала је да види човека и наочитијег и бољег — бољег по њеном схватању од пређашњих краљева. Очекивала је човека који ће задивити све, задобити све и задовољити у сваком погледу свачија очекивања, а пред њу је међутим излазио скроман старчић, каквог нико није очекивао, кога нико никад није видео; који није никог познавао а који је, стојећи пред њима, читао неке џедуље место да држи импровизовани говор који би је — ту масу — одушевио...“

Од свих листова, „Правда“ је годинама, иначе, о краљу Петру писала са највише злоће, чак и презира, не устручавајући се ни да каже, да је он стигао у Београд „гладан и жедан“ „праћен „поворком изгладнелих рођака“, још док се земља „пушила од краљевске крви...“

Због тога што „Његови родитељи нису оставили никаквих добрих успомена“, писала је „Правда“ такође²⁵, „и помињани су само кад се помињало зло или када се њихова имена могла наводити као јевтин подсмех, због тога није ни првога дана нико, осим његових удворица и шпекуланата, веровао ни у његову памет, ни у његово знање, ни у његово искуство. Он се четрдесет и пет година није спремао за свој будући позив, због којег никад није зазирао од крви, већ је цео тај дуги низ година проводио у кибицовању, у стварању паклених планова, у склапању завере, у подстрекивању да се за његов рачун пролива крв“.

О деветогодишњици владавине краља Петра, 1912. године, „Правда“ је писала, да је он за све то време био „само један аутомат који је потписивао најглупље указе и најпротивречније законе. Он је био један навијен аутомат који је умео да изговара само четири речи: 'Ја

23-А. Думба, 191.

24. „Правда“, Београд 22. 12. 1908.

25. „Правда“, посебно број 182 од 4. 07. 1912.

сам строго устајан! И као сваки аутомат, он није био кадар да мисли: он је, у исто време кад је то изговарао, потписивао чуда од неуставности, он је допуштао да с њиме тргује и његов најглупљи слуга, да се продаје његов потпис и када он од тога нема користи“.

За девет година владавине краља Петра, даље по „Правди“, „само се три или четири пута јављала његова иницијатива: када треба деци да изради плату, када треба удавати кћер и када треба његову сину зидати скупу кућу. Он подсећа на оне приглупе људе чија се памет буди само онда када је у питању његова кеса. Он иначе ни за шта нема интереса, ништа не зна, ништа не воли. Он је далеко од културе, као какав паланачки чивитар... Он више воли да у кући, у својој каци, има својега купуса, него да му ко, буд зашто, понуди којег оригиналног Рембранта...“

Уверење издавача листа „Правда“ и чланкописаца Јове Адамовића било је, да краљ Петар није „никаква залога“ за будућност Србије. „Европа сматра Србију као полушегу, полу лудницу, а њега као човека необично погодна за хумористичке листове, када га не сматра за интелектуалног творца свих крвавих завера“.

Настојећи да краља Петра представи у што ружнијем светлу, као „вежидреши“ личност, као владара створеног за увесељавање својих поданика, „Правда“ је пред балканске ратове увела посебну рубрику - „Серенисимус“. Ту је објављивала текстове у којима је краљ Петар својен на ниво једног грофа Бобија, бечког цедотупавца коме никад није било јасно да ли је кожа зебре црно-бела или пак бело-црна. У једној прилици, у овој рубрици је објављено, на пример, да се краљ Петар на забави Кола српских сестара обратио једној младој девојци следећим речима: „Како сте, госпођице, шта вам раде деца?“

У „Правди“ су, током година, у серијама објављивани и епиграми који су се односили на краља Петра и двор, попут овог:

*„Хајд ђолако... хајд мајано
Сви смо равни ђред ојанком —
Племићство је код нас нула!
Тако беше. Али јаком
И сад боме свашта биће.
Која ћемо у ђлемиће?
Е, ђа то је све збој враже
Ајанаже!“²⁶*

Потцењивање и извргавање руглу краља Петра у штампи преносило се и на народ, па је, тако, у кризној 1907. години, и на јавним местима долазило до немилих сцена. Како је изнесено у Народној скупштини²⁷, трећег дана вашара у Смедереву, напили су се општински полицајци, наводно либерали по политичком уверењу, и на сав глас стали најружније псовати краља Петра...

Због свега што је говорено и писано против краља Петра у Србији, од доласка на престо па до неформалне абдикације у пролеће 1914. године, у иностранству, а нарочито у Аустрији, стално се истицало да брод Карађорђевића „плута из једне кризе у другу“.

У једну од велики криза запали су и краљ Петар и цела династија Карађорђевића 1909. године, после одрицања принца Ђорђа од престолонаслеђа. Тада је бечки лист „Ноје Фраје Пресе“ писао, да је краљ Петар, „притешњен од завереника, у чијој се власти налазе и двор и држава, без меродавна утицаја на странке и парламент, без популарности у земљи, изгубио сваку веру у будућност“.²⁸

Тако, како је писао бечки лист, није, међутим, било. Ни те, 1909. године, краљ Петар није сигурно био изгубио сваку веру у будућност. Али је, то стоји, проводио немирне дане и ноћи...

Србија се и 1909. године, као и дотле, у односу на краља Петра делила у два тора, у два блока. Људи из једног блока сматрали су да он уопште није достојан положаја који заузима, видећи у њему правог истребитеља династије Обреновић и поврх тога, „окорелог аустрофила“. Припадници другог блока, пак, нису доводили у питање његово краљевање ни у ком погледу, али су тражили да он коначно почне да делује као прави владар.

Овом, другом, блоку припадали су и — напредњаци. По њима, што краљ није наступао „као прави владар“ зато није био крив само он, већ, и то у највећој мери, они који су имали највећи утицај на државне послове. А то су били радикали... Мање-више стално на влади од преврата 1903. године, они су, како су истицали напредњаци, стајали на становишту — „да владалац нема никакве друге дужности до те да даје свој пристанак за све оно што једна влада, подржавана скупштинском већином, захтева од њега“.

27. Реч Косте Тимотијевића, Стен. белешке Народне скупштине, 3. 12. 1907.

28. Види и: „Правда“, 22. 03. 1909.

29. „Правда“, 27. 08. 1912.

Напредњаци су сматрали да се с таквом праксом мора прекинути. Истог мишљења били су и народњаци (националисти). „Српска застава“, орган Националне странке, писала је да је „крајње време да се том несрећном стању учини крај и да тај крај учини владар, јер му то падаже његова дужност, која је и много већа и много компликованија, по што то радикалне владе тврде и он верује“.

„Српској застави“ (и њеном управо цитираном напису — „Краљевске дужности“) у свему је дала подршку напредњачка „Правда“²⁹, уз нагласак — да у Уставу „има један не мали број одредби, које краљу дају изрично многа права, а којих се он сада својевољно одриче...“

У штампи првог блока, оног који је окупао противнике новог стања, краљу Петру је чак оспоравано право да буде владар Србије, будући да је за краља изабран „од незаконите скупштине“.³⁰

Мада је то било тачно, да је Петра Карађорђевића за краља изабрало „неактуелно народно представништво“, у ствари под једну врсту морања, он ипак није био неки нелегалан владар. Поред осталог и зато што на његов избор није ставила никакву примедбу ни Народна скупштина изабрана на потпуно демократским и слободним изборима у септембру 1903. године. И, на крају, што је његов избор за владара био међународно признат — прво од Аустро-Угарске и Русије.

4. Краљ Петар између Русије и Аустрије

Иако је постао владар Србије уз подршку Аустро-Угарске, и зато ушао у одређене обавезе према њој, то никако не значи да Петар Карађорђевић није имао никаквих веза са Русијом. Напротив. Имао је. И те везе биле су старог датума... Да су се испунили планови Русије, он би још 1868. године постао владар у Србији. Како се чита у текстовима неких аустријских историчара³¹, после погибије кнеза Михаила, Русија је била зато да Петар Карађорђевић постане владајући кнез у Србији. Закључак тих аустријских историчара заснива се, поред осталог, на једном чланку објављеном у руском листу „Голос“ од 22. маја/3. јуна 1868. године. Реч је о чланку тада веома угледног Андреје Александровича Краевског, у којем је доказивано,

30. „Народни лист“, Београд 13. 07. 1905.

31. Hans Obersberger, *Österreich zwischen Russland und Serbien*, Köln-Graz 1958, 5.

да је династија Обреновића неспособна да осигура „словенску будућност“ на Балканском полуострву и да „постоји смо један једини кандидат, који би заслужио српски престо, Петар Карађорђевић, син Александра Карађорђевића“.

Недељу дана по објављивању овог чланка у „Голосу“, у Београду је убијен кнез Михаило Обреновић. Захваљујући „само присебности Илије Гарашанина и неких других државника“, по тврђењу аустријског историчара Иберсбегера³², планови Русије да Петар Карађорђевић постане владар Србије — пали су у воду.

Не би се смело previdети, да је већ трећег дана по погибији кнеза Михаила, дипломатски представник Русије у Цариграду, гроф Игњатијев, поставио питање великом везиру (Али-паши) да ли би Турска пристала да Петар Карађорђевић постане кнез Србије. „Ако Срби пађу да им за њихову срећу треба Петар Карађорђевић“, треба да је одговорио велики везир, „Порта ће га потврдити за књаза српског“.³³

Ни после довођења малолетног Милана Обреновића у Београд, на кнежевски престо Србије, Русија није одустала од својих замисли да Петра Карађорђевића види као владара у Србији. Тврди се, чак, да је званична Русија подржала женидбу краља Александра Обреновића са Драгом Машин, само зато да би га дискредитовала и на тај начин створила шансу за долазак Петра Карађорђевића на српски престо. Доказа за то има довољно... Што се тиче самог Петара Карађорђевића, и он је рачунао са Русијом у својим плановима да дође на српски престо. Али ипак мање него са Аустријом, бар како је то било пред преврат 1903. године.

Кад је, после свега, Петар Карађорђевић постао краљ Србије, министар спољних послова Русије, Владимир Николајевич Ламсдорф, похитао је да свом колеги у Бечу, грофу Голуховском, поручи, да би му и Русија и Аустрија „морале бити захвалне“, што је „пристао да дође у Београд“. Како је руски министар нагласио, на тај начин осујећено је избијање анархије и претварање Србије у републику...

32. Исто, 5.

33. Цитат према: Власт. Ђорђевић, Моја одбрана пред Судом, Београд 1906, 60. Види и: Јован Ристић, Спољашњи односи Србије новијег времена, III, Београд 1901, 5. Ристић треба да је, наводно, „сондирао терен“ у Цариграду не за Петра Карађорђевића већ за црногорског кнеза Николу.

Аустро-угарски амбасадор у Русији, Ерентал, делио је у свему мишљење министра Ламсдорфа. У извештају од 12. јуна 1903. године, он је рекао, да је „боље овог краља акцептирати него немати никаквог краља у Србији“.³⁴

У опредељењу Русије за Петра Карађорђевића, за његово довођење на престо Србије, одлучујућу улогу играла је политичка рачуница, то је изван сваке сумње. Русији, наиме, није било непознато да је Аустро-Угарска, још од 1883. године, показивала занимање за Петра Карађорђевића, упркос њеним добрим везама са краљем Миланом Обреновићем. И то као за „резерву“ за сваки случај... Одређени кругови у Русији су и због тога тражили да се Петру Карађорђевићу поклони већа пажња. Тајни саветник руског цара, А. Мајков је у часопису „Руска мисао“ (свеска 12. из 1883. године) писао, да ће Русија, ако привуче на своју страну породицу Карађорђевић, или барем кнеза Петра, Аустрији тиме отети из руку једно од најјачих средстава, којима дави Србију, и овој ће омогућити да слободније дише, мисли и ради“.³⁵

Није тешко закључити, да овај чланак пије тек тако написао А. Мајков, „дејствителни тајни саветник и камерхер цара руског“. Случајности ту није било... Руски цар Александар III управо те, 1883. године, 30. јула, у лицу свог ађутанта грофа Ордова-Денисова, кумовао је Петру Карађорђевићу на Цетињу, на његовом венчању са кнегињицом Зорком, кумчетом кнеза Михаила Обреновића III. Тиме је један руски цар по други пут постао српски кум, будући да је пре тога кумовао и Милану Обреновићу (Трећи пут, један руски цар постао је српски кум кад се венчавао краљ Александар Обреновић са Драгом Луњевицом).

Ово „срођавање“ Петра Карађорђевића са руском царском фамилијом није било по вољи Аустрије, реметило је њене дугорочне и стране планове у погледу Србије. И, од овог часа, толико разграната, хиљадуглава обавештајна служба Беча појачава свој надзор над Петром Карађорђевићем. Систематски и стрпљиво прати се сваки његов корак, посебно кад би се он нашао на тлу Двојне монархије...

Шта је све Аустрија знала о Петру Карађорђевићу и како га је ожењивала, види се и из акта министарства спољних послова од 14.

34. Државни архив у Бечу, РА X, 119/1903.

35. В. Ђорђевић, Моја одбрана пред Судом, 87.

јуна 1903. године, у којем се између осталог каже — у погледу личности краља Петра — да је у питању човек „просечног дара и поштеног карактера“, „склон удобном животу“.³⁶

Из овог акта видљиво је и то, да се у Бечу „одувек“ гледало на Петра Карађорђевића као на легитимног претендента на српски престо. Поред осталог и зато што је његов отац, кнез Александар Карађорђевић, приликом абдикације пренео био на њега сва права престолонаслеђа.

Петрово полагање права на престо Србије оспоравао је, међутим, од његове браће од стричева, синова прворођеног Карађорђевог мушког потомка Алексија — Алексе (рођеног 1859) и Божицара (рођеног 1861), особито од Алексе. Њихов главни аргумент био је да отац Петра Карађорђевића није од Народне скупштине (15. 9. 1842. године) изабран за наследног кнеза и да, према томе, није ни могао да право престолонаслеђа преноси правоваљано ни на кога.

У једном другом акту министарства спољних послова Аустро-Угарске, од 12. 12. 1901. године³⁷ (кад је Јаша Ненадовић прихваћен као представник Петра Карађорђевића у Бечу) поновљени су дотле прикупљени подаци о претенденту на српски престо, укључујући ту и податке који су се тicali његове ране младости.

Наведено је, да је Петар Карађорђевић основно образовање добио у Мађарској, у Темишвару (где је и рођен), и да му је први учитељ био Стеван Поповић, „општепознати агент Карађорђевића“. Помењуту је, даље, да је Петар апсолвирao официрску школу у Сент Сиру, да је узео учешћа у немачкофранцуском рату 1870-1871. и да је одликован Крстом легије части, а да је после тога ступио у француску војску „одајући се лакомисленим уживањима“.

По наговору оца, речено је, даље, у акту који се цитира, Петар је покушао да у босанско-херцеговачком устанку (1875) игра „активну улогу“, али „једва да је и трага показао од устаничке генијалности свог деде Црног Ђорђа“, па се брзо вратио „веселом животу“, углавном у Паризу.

Према аустријским сазнањима, Петар се од ране младости показао „као лош домаћин“. „Проћердао“ је брзо свој иметак и због тога задао много брига свом оцу. Управо због његове „прешироке руке“,

36. Државни архив у Бечу, РА XL, к.316.

37. Исто, РА I, XXXIII/24.

отај је морао продати једно имање у Румунији и више кућа у Будимпешти. Тамо у 1883. години, на две године пред очеву смрт, Петар је био материјално потпуно руиниран човек. Дугови које није могао да плати износили су, наводно, четврт милиона франака...

У овим приликама Петар се оженио Зорком, најстаријом кћерком црногорског кнеза Николе, и настанио на Цетињу. Једини извор прихода била му је апанажа од 20.000 франака годишње, коју му, међутим, таст није уек исплаћивао на време и у пуном износу.

На Цетињу, Петар је у свему провео 10 година. Али то нису биле лаке године за њега... Ипак, допеле су оне и неко добро. Оне су му помогле да се од „бонвивана трансформише у озбиљног старешицу породице“.

Док му је домицил био у Црној Гори, Петар је често долазио у Беч. Трошио је мало, цавише у „Дрејервој цивилци“, али све рачуне ни ту није увек могао да подмири сам, већ је био упућен на помоћ пријатеља своје фамилије.

Што се тиче гледања Петра Карађорђевића на Аустро-Угарску, у акту министарства спољних послова у Бечу је речено — да је оно — „позитивно. Одувек, он је изјављивао да гаји најискреније симпатије према Монархији, у којој је рођен и која је за његову фамилију одувек била друга домовина“.

У акту о којем је овде реч, наведено је такође, да се Петар Карађорђевић током последњих 20 година налазио под сталним надзором, али да никад „баш ништа“ није утврђено што би „доказивало да је успоставио какве сумњиве контакте“. Постоји, отуд, „основа, да се аустрофилске симпатије кнеза Петра прихвате са поверењем..“

На овакву позитивну аустријску оцену Петра Карађорђевића утицало је извесно и то, што се знало да он „са великом скепсом“ гледа на Русију, што је уверен да је „руска политика себична“ и што он на њу, због тога, „не полаже“.³⁸

Мада се уистину овако изражавао о Русији, Петар Карађорђевић је (у време кад је већ био и писмено обавестио министарство спољних послова у Бечу да ће, кад постане краљ Србије, водити аустрофилску политику, молио руског цара (крајем 1902. године) за подршку — за свој долазак на престо Србије, а ако то не би могло — за свог сина Ђорђа).

У писму руском цару, Петар је истицао, „да ће у случају изненадног обезглављења српског краљевског престола настати отимачине

38. Уп. М. Екмечић, Аустро-Угарска обавештајна служба и мајски преврат у Србији 1903, 228.

између српских претендената, а дотле ће запад учинити своје, да какав поручник седне на престо, а из овога недогледне политичке трзавице прозиру се..." Молећи руског цара да ово има у виду, Петар је у свом писму додао, да је он већ стар човек, а његов син „сад је баш у току, кад се може упутити тамо, где велика словенска царевина жели".³⁹

Своје контакте са Аустријом, и обавезе које је преузео према њој, Петар Карађорђевић је прикрио од руског цара, наравно. Из разлога сасвим јасних... А што се тиче његовог држања према Бечу по доласку на престо, оно је било управо онако како се он обавезао и да ће бити. То се види и из изјаве коју је у његово име дао Јаша Ненадовић аустро-угарском посланику у Београду у јуну 1903. године. Ненадовић је рекао, да је овлашћен да изјави, да је краљ Петар безгранично захвалан за подршку коју му је пружио цар Франц Јозеф и што му је омогућио да дође на престо Србије.⁴⁰

То што је Ненадовић саопштио аустро-угарском посланику, то је овај имао прилике да чује и из уста самог краља Петра. И колико му је то било драго, толико га је то и забрињавало... Аустро-угарски посланик је, наиме, проценио, да краљ Петар у ствари понавља само оно што му Ненадовић каже, што му он сугерише — кад је о спољној политици реч.⁴¹

Временом, код аустро-угарског посланика се учврстило уверење, да краљ Петар није самосталан владар, и да ће тешко то икад и бити.

5. Троструки ланац завереника на двору

Осим Јаше Ненадовића, велики утицај на краља Петра и на његове одлуке имали су, у прво време, његов лични секретар Живојин Балугџић и завереник Дамњан Поповић, који је, уз друге своје функције, био и први краљев ађутант.

Поповић је био, како је већ поменуто, прича за себе. Млео је споро, али достигну... и остваривао је све што је хтео, понашајући се,

39. Исто.

40. Државни архив у Бечу, RA, Liasse S, извештај од 29. 06. 1903. По тврђењу Вукимића Петровића, Петар Карађорђевић је преко Јаше Ненадовића изјавио влади Аустро-Угарске, да кад постане краљ Србије, неће допустити никакав подземац рад у Босни и Херцеговини.

41. Држ. архив у Бечу, RA XIV, 46/1903, извештај посланика од 7. 10. 1903.

истина, према краљу Петру увек врло уљудно, опако како то чини највернији међу вернима.

Тако како се Поповић односио према краљу Петру нису се, међутим, увек односили неки други утицајни завереници, Милош Божановић, на пример. Као ађутант престолонаследника Ђорђа (касније ће постати и министар војни), он је често допуштао себи да се према краљу Петру понаша надмено, а понекад и да се држи према њему као себи равном... О томе има трага и у извештајима аустро-угарског војног аташеа у Београду, нарочито у извештају од 24. октобра 1903. године. Ту је изнесено, да је краљ Петар, изнервиран Божановићевим држањем, овом рекао: „У каквом смо ми то односу, да ви себи можете да допустите да се тако понашате према мени? — Одговор Божановића треба да је био: „Величанство, у ортакком!“⁴²

Слично Божановићу, према краљу Петру треба да су се понашали и неки други завереници, Петар Мишић, на пример. Према руском листу „Новости“ (штампаном у Петрограду, број од 7. августа 1903. године), Мишић је у једној прилици наводно рекао краљу Петру, који је стално натезао са новцем: „Господару, Ви добијате 1,200.000 динара годишње, и чини ми се да бисте се тиме могли задовољити!“

Добро обавештени како се односе завереници према краљу Петру, и он према њима, мериторни кругови у Бечу су већ после неколико месеци од успостављања новог режима у Београду закључили, да су у том погледу нужне промене — самог краља Петра ради, а и његове аустрофилске политике ради.

Посланик Аустро-Угарске у Београду упозорен је из Беча, 27. новембра 1903. године, да ће краљ Петар, ако не буде приморан да се разрачуна са завереницима, продужити да с њима сарађује до судњег дана. Завереници су они који доминирају... Они конвенирају краљу Петру, који сам у себи није нашао довољно снаге да би их „јустифицирао“, а и народу — због њиховог положаја на двору.⁴³

У одговору на ово упозорење, аустро-угарски посланик у Београду је 30. новембра 1903. потврдио све на шта му је Беч скренуо пажњу и при том истакао, да се краљ Петар (супротно сугестијама цара Франца Јозефа) окружио троструким ланцем завереника. За до-

42. Ратни архив у Бечу, КА МА, 25-8/99 извештај н. аташеа од 24.10. 1903.

43. Држ. архив у Бечу, РА XIX, 8.

каз, он је приложио списак свих завереника са службом на двору и у јединицама Краљеве гарде. Сви ађутанти, према том списку, били су завереници — Дамњан Поповић, потпуковник Боровоје Драгашевић, мајор Гојко Ђурић, потпуковник Милош Божановић, мајор Бранко Јовановић, мајор Стеван Миловановић. За сваког ађутанта дати су ближи подаци, пре свега о учешћу у завери.

Као почасни ађутанти, из редова завереника поменути су генерал Јован Атанацковић и пуковник Александар Машин.

Од завереника, старешина у Краљевој гарди (а све те старешине били су завереници) поменути су мајор Миливоје Анђелковић-Кајафа (командант Гарде), Драгутин Окановић, Александар Грујић, Петар Живковић.⁴⁴

Извештају аустро-угарског посланика о „троструком ланцу“ завереника око краља Петра, претходио је један извештај војног аташеа, у којем се доказивало, да су завереници „свемогућни“, да они могу да раде што год хоће и што им само падне на памет.

Као пример „свемоћи“ завереника на двору, и уопште, војни аташе је навео случај са наименовањем коњичког потпуковника Љубомира Лешјанина за маршала двора, односно анулирањем тог наименовања.

Лешјанин је био маршал двора и под краљем Миланом, а у време наименовања за маршала двора краља Петра налазио се на дужности војног изасланика Србије у Цариграду.

Кад је краљ Петар потписао указ о томе, међу завереницима је настала права узбуна. Уследио је њихов протест и код владе и код владара. А на крају десило се то да је уништен цео тираж службеног листа са тим указом и одштампан нови број — без тог указа.⁴⁵

Да би се како-тако забашурио цео овај случај, и сачувао образ и владе и краља Петра, у једном од следећих бројева службеног листа објављен је указ о постављењу потпуковника Лешјанина за дворског маршала II класе, с тим што је имао да остане и даље на дужности војног аташеа у Цариграду. За маршала двора постављен је завереник потпуковник Боровоје Драгашевић...

44. Исто, K47, извештај 158, A-Ц.

45. По једној „домаћој“ верзији, која се тиче оног случаја, неколицина млађих официра (Вемић, Љубомир Вуловић и још неки други) упали су у Државну штампарију и обуставили штампање службеног листа — по налогу пуковника Дамњана Поповића и генерала Јована Атанацковића. По другој, поплачење службеног листа са указом о наименовању Лешјанина за маршала двора наредио је лично краљ Петар, а на захтев генерала Атанацковића, који је одмах за захтев постао — на утицајитио тражење пуковника Машина и пуковника Петра Милића.

Због целог овог случаја дошло је до велике затегнутости у самој влади. Један број министара, углавном либерала, тражио је да се хитно предузму мере према официрима који су издејствовали повлачење указа о наименовању потпуковника Лешјанина за маршала двора. Тражена је њихова суспензија. У питању су били: пуковник Дамњан Поповић, потпуковник Петар Мишић, мајор Лука Лазаревић и мајор Милорад Поповић.⁴⁶

Захтев да се на првом месту суспендује Дамњан Поповић није била никаква случајност. За цео свет он је важио за главну личност међу завереницима и сматрало се да има највећи утицај на краља.

И у извештајима представника Аустро-Угарске у Београду, при помињању завереника — Дамњан Поповић се увек помиње на првом месту.

У извештају аустро-угарског посланика од 21. јуна 1904. године, каже се да је Поповић, кад је допратио краља Петра из Женева у Београд, већ био стекао велико поверење „иначе сумњичавог“ Петра Карађорђевића. По свој прилици до тога је дошло зато, што је Поповић умео да се представи не само као енергичан човек и ауторитет међу завереницима, већ и као личност која је и „душом и телом“ ода на новој владалачкој кући.

Захваљујући поверењу које је стекао код краља Петра, Поповић је, у друштву с Александром Машином, Петром Мишићем и Луком Лазаревићем, постао и први фактор у војсци. За њега (и те његове најближе другове из завере) везују се многа пензионисања официра после преврата, затим премештаји официра из Београда на сасвим неважне положаје у унутрашњости.

Све што су Поповић, Машин, Мишић, Лазаревић и други прваци међу завереницима радили (у прво време владавине краља Петра), све то треба да је рађено пре свега у једној намери — да би се, са свим другим учесницима у завери, осигурали од неког контра-удара и евентуалног позивања на одговорност за догађај од 29. маја 1903. године.

Према извештају аустро-угарског посланика од 30. маја 1904. године, Поповић и његови другови настојали су у исто време да дођу до што више новца. Понекад и из личне касе краља Петра...

До највише новца треба да је дошао Дамњан Поповић. Скупио га је толико, да је у близини двора почео да гради луксузну кућу чија се вредност процењивала на 75 хиљада франака.

46. Ратни архив у Бечу, КА, МА, 25-8/67, извештај војног аташеа од 13. 08. 1903.

Тек у пролеће 1904. године, краљ Петар је успео, истина само делом, да олабави свилени гајтан који су главни завереници били обавили око његовог врата, а крај у својој руци држао Дамњан Поповић. Тада је он из своје непосредне близине удаљио Дамњана Поповића... Заједно с њим из двора су одстрањени ађутанти Боривоје Драгашевић, потпуковник, мајори Бранко Јовановић и Стеван Милонановић (гардијски официри) и капетан Радослав Станојловић. Све је то сређено на леп начин — у форми унапређења.

У ово време, а што у јавности није одмах запажено, већ је било започело одвајање младих официра — завереника од старијих завереника, од вођа завере. И до све самосталнијег иступања младих завереника...

О првој годишњици преврата, 11. јуна 1904. године (по новом календару), млади завереници су иступили са захтевом да се тим поводом одржи свечани бал. Сем балом, дан преврата требало је да буде обележен и једним збором великошколаца. Али, одлуком краља Петра, и то у последњем моменту — све је то одложено...

По ојени аустро-угарског посланика⁴⁷, и питање бала и питање збора великошколаца били су повод (и прилика) за одмеравање снага владе и завереника, али и моменат да краљ Петар покаже да он не стоји увек и у свему уз заверенике.

Већ сама вест да се годишњица преврата жели обележити одржавањем једног елитног бала, била је узбудила дипломатски кор у Београду, а највише, изгледа аустро-угарског посланика. Не оклевајући, он је у свему затражио објашњење од Живојина Балугџића, у том часу приватног секретара краља Петра, али и од Николе Пашића, тада министра спољних послова. Пашићев одговор био је — пашићевски, „округао па на ћоше“. Из његових речи могло се закључити и да ће бити и да ћеће бити бала... Поменуо је он, при том, да ће се тог дана одржати и божја служба у спомен на краља Александра и краљицу Драгу, као и на браћу Дуђевица, па већ кад се та служба одржава, не би имало смисла да се не дозволи официрима да обележе — дан револуције. На крају, да се у ствари и не ради о некаквом балу, већ о уобичајеној суботњој музичкој вечери у Официрском дому.

Налазећи да се најављена приредба не би смела отказати, с обзиром да би се то могло протумачити у јавности као знак слабости режима, Пашић је још рекао — да се он лично већ изјаснио против приредбе,

47. Држ. архив у Бечу, РА XIX, S, K.49/1904, извештај посланика од 12. 06. 1904.

мада она, сама за себе, не би смела бити схваћена као „прослава убиства“, већ само као свечаност поводом извршене револуције...

Балугџићев одговор био је друкчији него Пашићев. Он је рекао да је решено да се не одржава никаква приредба и да је он већ саставио обавештење за јавност у том смислу. Али да су против забране уложили протест пуковник Петар Мишић, као председник управног одбора Официрског дома, и Дамњан Поповић, у својству команданта Дунавске дивизије. На њихов захтев, председник владе Сава Грујић интервенисао је код краља Петра и овај је сторнирао већ допесену одлуку о забрани приредбе...

Информисан од Балугџића како уистину ствари стоје, аустро-угарски посланик затражио је од Пашића да спречи одржавање приредбе. Притом је допустио себи да официрску приредбу поводом дана преврата упореди, због убиства краљевског пара Обреновић о том дану, са — „плесом канибала“.

Аустро-угарски посланик није се уздржао ни од претњи. Рекао је Пашићу да краљ Петар, у колико се приредба одржи, неће годи-
пама бити примљен ни на једном двору у Европи.

У нешто блажој форми, против официрске приредбе уложили су протест и посланици Италије и Немачке.

Пошто се, у међувремену, протесту прикључио и посланик Русије (и сложио се са својим колегама да о дану одржавања приредбе демонстративно напусте Београд), влада се морала састати у напредну седницу — 10. јуна 1904. године. У двору. Под председништвом краља Петра. Њена одлука је била — да се не одрже ни бал, ни пак студентска манифестација...

Уз саопштење јавности ове одлуке, у службеном листу објављен је апел грађанству да о 11. јуну сачува ред и мир и - да се уздржи од било каквих демонстрација због заказаног опела жртвама 29. маја 1903. у цркви Светог Марка.

Непријатељима Србије не сме се дати повод за ликовање и перфидне интерпретације, наглашено је у апелу, и речено, затим, да ће грађанство 15. јуна имати прилике да да изрази својој радости због промена насталих у земљи, будући да ће тог дана на свечан начин бити прослављена годишњица једногласног избора Петра Карађорђевића за краља Србије.

Анализирајући све што се збило, аустро-угарски посланик је закључио, да је цео случај „врло поучан“. На првом месту он је показао у којој мери је „сирових схватања“ и „самосвесног пркоса“ официрска

клика која на двору одлучује о многим питањима. На другом месту, колико је немоћан „сенка краљ“. Он прво прихвата став својих министара и забрањује одржавање било какве прославе или манифестације поводом годишњице преврата, а онда на инсистирање официра-завереника, повлачи одлуку о забрани, да би на крају, под притиском дипломатског кора и владе - забрану по други пут изрекао.

У извештају од 12. јуна 1904. године, аустро-угарски посланик је поменуо, да је краљица Наталија за тај дан хтела да наручи два опела у Саборној цркви: једно за кнеза Михаила, а друго за свог сина, краља Александра Обреновића. Њен адвокат је благовремено поднео молбу надлежним властима, али она није сасвим позитивно решена. Одржавање помена кнезу Михаилу није допуштено са образложењем да помени нису одржавани ни у време владе краља Милана. Што се тиче помена краљу Александру, он је дозвољен, али не у Саборној цркви, већ у цркви Светог Марка...

Како су у цркви Светог Марка сестре краљице Драге већ биле заказале божју службу за краља Александра, краљицу Драгу и њихову побијену браћу, краљица Наталија је повукла своју молбу.

Опело у цркви Светог Марка одржано је у суботу, 11. јуна у 10 сати пре подне, с мало присутних. Већином су то биле жене. Чинодејствовало је и 11 сештеника. Све би протекло у најбољем реду, да парох цркве није забранио да се у цркву унесу венац од свежег цвећа у облику круне са почетним словима имена краља Александра и краљице Драге и два палмова венца „за спомен на мученичку смрт“ браће Луњевица.

6. Три прославе краља Петра

Већ како је било најављено у посебном саопштењу јавности, 15. јуна 1904. године (по новом календару), београдска општина организовала је прославу прве годишњице ступања на престо Петра Карађорђевића. Специјално формиран одбор виђених грађана предложио је краљу Петру да се у његову част приреди банкет за 500 најугледнијих грађана престонице. Али он тај предлог није прихватио, бојећи се да би банкет могао да изазове лош утисак... Како су аустријски доушници на двору јавили аустро-угарском посланику,⁴⁸ пре него што је донео ову одлуку, краљ Петар је морао да консултује своје

„анђеле чуваре“, а они су му саветовали да позив за банкет не прихвати, тобож због постојања опасности да буде жртва атентата....

У овим околностима, „виђени и лојални грађани“ Београда морали су преиначити програм прославе. У Саборној цркви је одржано молепствије, а затим је образована поворка од општине до двора... Честитку председника општине, који је ишао на челу поворке, краљ Петар је саслушао стојећи на балкону.

Мада је протекла у скромним оквирима, прослава прве годишњице доласка на престо Петра Карађорђевића била је топло поздрављена од већине листова који су излазили у Београду. Нарочито је истицано, да су доласком на престо Петра Карађорђевића успостављени законитост и поштовање Устава. „Политика“ је, међутим, у свом чланку приметила, да са осигурањем уставности није све постигнуто „што постићи треба. Уставношћу је само ударена основа за поштен рад у земљи..“

Убрзо после овако обележене прве годишњице доласка на престо краља Петра, али много помпезније, прослављени су његов имендан и рођендан — 12. јула/29. јуна 1904. године. Овај дан је прослављен као национални празник... На пријему у двору појавио се цео дипломатски кор. Сви представници страних држава добили су по први пут позив за дворску гала-вечеру...⁴⁹

Прослава краљевог имендана и рођендана обележена је и додељивањем новоустановљеног ордена Карађорђевог звезде, о којем је вођена веома жива дебата у Народној скупштини — 21. децембра 1903. године.⁵⁰

По предлогу владе, ново одличје требало је да добије назив — „Карађорђевог орден“. Али за тај предлог нису били многи посланици. Више посланика било је за то да нови орден добије назив — „Српска звезда“. На крају, после изношења сијасет про и контра образложења, усвојен је назив — „Карађорђевог звезда“.

Миленко Веснић, кад је образлагао зашто нови орден треба да носи назив Карађорђевог звезда, рекао је — да је Карађорђе „постао и у других народа легендарна личност“. По тврђењу француског писца Мишоа, рекао је Веснић, Карађорђе је био — Француз, рођен

48. Исто, извештај посланика од 17. 06. 1904.

49. Исто, извештај посланика од 13. 07. 1904.

50. Стен. белешке Народне скупштине, 35. састанак.

у Нансију. Био је прво Наполеонов војник, а потом је служио у аустријској војсци, из које је иступио да би се око 1800. године пребацио у Србију. Веснић је изнео и то, да Арнаути „такође претендују“ на Карађорђа као на свог човека и да сматрају да је он „јунак кога су они поклонили Србима...“

Било је предвиђено, да новоустановљени орден првог реда може имати у Србији само десет лица, четрдесет другог, 150 — трећег, и четвртог реда 300.

Изузетно, краљ Петар је, о свом имендану, односно рођендану, када је по први пут и уследила додела високог одликовања, добио право да „безгранично располаже овим орденом“.⁵¹

Прво знамење велике и највеће части у Србији за владавине династије Карађорђевића, Карађорђева звезда првог реда, допала је — личном краљевом одлуком — његовим малолетним синовима, Ђорђу и Александру, а затим његовом брату, кнезу Арсену, и његовом сину — кнезу Павлу (Александар је ту своју Карађорђеву звезду, или неку другу, у својим млађим данима, како је то сам признао свом ађутанту, поклатио — једној Францускињи, с којом се неко време волео. „Замислите колики сам магарац био“, треба да је рекао сетивши се целог случаја).⁵²

Официри који су највише допринели да Петар Карађорђевић дође на престо Србије, такође су одликовани Карађорђевог звездом, али — другог реда. Били су то: генерал Јован Атанацковић и пуковници Александар Машин и Дамњан Поповић. Карађорђево звезду III реда добили су Ђорђе (Ђока) Михаиловић и Петар Мишић, IV реда — Милош Божановић, Лука Лазаревић, Миливоје Анђелковић-Кајафа, Љуба Костић и Борислав Грујић. Драгутин Димитријевић-Апис, и убице краља Александра и краљице Драге — Михаило Ристић, Велимир Вемић и Илија Радивојевић-Чича — нису се нашли међу првоодликованима.

Од цивила — завереника, Карађорђевог звездом (II реда) одликовани су Јован Авакумовић и Ђорђе Генчић.

Уистину добро организовану и лепу прославу имендана и рођендана краља Петра помутиле су, међутим, демонстрације у главном

51. „Самоуправа“, број 149, 1904.

52. Панга Драшкић, Мемоари, Београд 1990, 74.

граду Шумадије, у Крагујевцу. Оне су биле уперене против завереника, пре свега. И уопште против војске.

Демонстрацијама је претходило облепљивање целог Крагујевца плакатама тек основане Лиге против милитаризма — 27. јуна 1904. године.

На дан 29. јуна, око 10. часова увече, „маса Крагујевчана“ се испунила пред Офицерским домом, у којем су официри крагујевачког гарнизона прослављали имендан и рођендан краља Петра. Заорили су се повици демонстраната: „Доле са официрима и подофицирима, њиховим помагачима и мангупима!“

Према извештају одштампаном у листу „Војска“ (број од 27. јула 1904. године) демонстранти су се у неко доба латили и ватреног оружја ... Запраштали су револвери.

Официри су на ватру одговорили ватром. Алармирано пуцњавом, пред Офицерски дом дојурило је једно одељење војника и после велике гужве — ред је успостављен. Неколико демонстраната је ухапшено...

Оцењујући овај догађај, лист „Војска“ је закључио, да је у питању био напад „управљен против целог официрског кора“, а да су његови главни инспиратори социјалистички листови „Радник“ и „Радничке новине“.

Кад је овај догађај у Крагујевцу већ био заборављен, па и сама прослава имендана и рођендана краља Петра, приређено је једно ново и много веће славље у Србији — 21. септембра 1904. године. Било је то крунисање краља Петра... Том приликом одржана је и велика војна парада. Двојица вођа завере од 29. маја 1903. били су главни команданти јединица које су на паради учествовале — генерал Јован Атанацковић и пуковник Дамњан Поповић...

Радикалска „Самоуправа“ је писала (број 210 из 1904. године), да је више од 100 хиљада људи било изишло на улице кроз које је пролазила дуга поворка на челу са краљем Петром — „с круном на глави, заогрнут плаштом, са Скиптаром у десној и Шаром у левој руци, на богато опремљеном белцу, кога су за уздице водила два гардијска официра...“ Круна је била тешка четири килограма, а огртач, проткан златом, преко 14 килограма...

Ипак ојени аустро-угарског посланика, крунисање краља Петра обављено је на заиста импозантан начин. Али, по њему, у очи је падало релативно мало учешће народа. Чак су и сељаци из околине

Београда дошли у малом броју. Од ентузијазма и већег одушевљења — ни трага. Ни штампа се није била постарала за „добар штимунг“. Напротив. Више листова подвргло је критици двор и државу због расипништва, представљајући крунисање као непотребан луксуз.⁵³

Приликом крунидбене свечаности, химна „Боже правде“ — није се чула. Као „славопојка Ореновићима“, као „химна тирана“, она је била непожељна. У ствари, она је била укинута после преврата, као што је био укинут и читав низ празника — као празник обнављања Србије и дана ослобођења градова од Турака под кнезом Михаилом...⁵⁴

За опозициону штампу, и уопште за противнике новог режима, укидање химне („суспендовање“, како се говорило) био је доказ више за антинародну политику „занављача нове ере“.

Опозициона штампа је, у вези с тим, позивала „све пране Србе“, да „певају стару лепу химну, јер је она Богу угодна, те ће Бог нашу молитву услишити и својом моћном руком одбранити од зла и сваке напасти“.⁵⁵

Тек у децембру 1908. године, у чаеу очекивања рата са Аустро-Угарском, после пет и по година од забране, одлучено је да се „српској држави и српском народу врати одузета химна“.

Повратак старе химне неки листови пропратили су и оваквим коментарима:

„Мародери и подлаци похитали су да уклоне све, ама све што је стајало у вези са уништенима (Обреновићима) и да збришу са лица земље и испред очију и памети људске сваку успомену на њих“.⁵⁶

Стање у Србији, у време укидања химне „Боже правде“, овако је пак описивано:

„Рушени су дворови и домови; уништавани споменици; мењан текст историје, укидани празници и ордени...“

По укидању химне „Боже правде“ покушала се наћи замена за њу. У ту сврху одвојена су знатна средства, у злату, али до одговарајуће химне није се дошло. Штампа противника новог стања, и ди-

53. Думба, 212.

54. Текст химне „Боже правде“ написао је Јован Ђорђевић, књижевник, оснивач Српског народног позоришта у Новом Саду, први директор Народног позоришта у Београду и наставник краља Александра Обреновића. Као песму збора он је овај текст унео у своје драмско дело „Маркова сабља“, изведено приликом пута 10. 08. 1872. поводом ступања на владу кнеза Милана Обреновића IV. Музички отац химне био је Словенац Даворин Јенко (Он је музички отац и толико популарне химне: Ираше се гледице на сред земље Србије)...

55. „Опозиција“, Београд 16. 03. 1905.

56. „Правда“, број од 10. 12. 1908.

пастире Карађорђевић, злурадо је писала, да, „иако је многи песник затезао жице на лири и гледајући у гомилицу злата покушавао да се одушеви и отпева нешто срдечно и величанствено, ипак није успео. Све што се чуло звонило је натегнуто и извештачено; све је потицало не из одушевљења него из жудње за новцем, и сваки покушај остао је само рђав покушај и ништа више“.⁵⁷

Међу знаним и незнаим стихотворцима, са својим текстом за нову химну појавио се и угледи песник Алекса Шантић. Али ни из трупа његове лире нису потекли стихови који би били прикладни за српску најсвечанију песму...

Поводом Шантићевог текста за химну, Лазар Комарчић⁵⁸ је написао, да химна коју је Шантић понудио „нема у себи ни труна онога чисто народног, душу и срце потресујућег осећаја, што кад још акордима народне мелодије забруји инстинктивно сваког на ноге подиже, а руком кане се маша...“

Све је, по Комарчићу, у Шантићевој химни „остало спрчено, натегнуто и перазумљиво“. Многе строфе биле су прави галиматијас. А завршна строфа – „збрка од мисли“:

*„Нек бели оро,
Прене, сине,
И нове славе да нам ѿлог:
С Авале ѿлаве
Нек се више -
Јединством светим сјасе род“*⁵⁹

И тако, кад су пропали сви покушаји са новом химном, и кад је требало подићи дух народа пред сукоб са Аустро-Угарском, 1903. године суспендована химна Обреновића поново је одјекнула Србијом. Том догађају дале су све новине велики публицитет, а нарочито оне које су сматране опозиционим. У „Правди“ је тако, у броју од 16. децембра 1908, објављена и једна песма под насловом „Српској химни“:

*„Пет ѿдигна, химно мила,
Пројатана ти си била,
Пројатана, ал — невина!“*

57. Исто.

58. Комарчић Лазар (1839-1909), учитељ (изучени теразија и крчмар), покретач и уредник листа „Будућност“, уредник напредњачког „Видела“, приповедач (Један разорен дом, Записник једног покојника).

59. „Пштамп“, 5. 03. 1906.

*Сад ће ојет твоји ласи:
'Боже правде, Боже сјаси...'
Најајати српске јруги
И доказа даће жива:
Песма земљи није крива
Нејо - људи!..."*

Не само због „укинућа“ химне „Боже правде“, наравно, одушевљење народа за краља Петра о првој годишњици његове владавине, али и пре тога, није заиста било велико. То није уочио само аустро-угарски, него и амерички посланик у Београду, Џек Џексон. „Као што нема ни трага жалости за убијеним краљем“, написао је он у свом извештају Вашингтону, „тако нема ни одушевљења за новог краља...“⁶⁰

7. Дворска камарила

Утисци странаца о ситуацији у Београду и у Србији после преврата, и, посебно, утисци о малом одушевљењу народа за краља Петра, пису били нетачни, у основи. Србија је тада била растројена земља и, углавном, подељена у два блока — у блок такозваних династичара (присталица династије Карађорђевић) и такозваних антидинастичара (противника династије Карађорђевић). Обе ове струје, добрим делом чинили су људи који су се пре свега равнали према својој личној рачуници. Симпатије, односно несимпатије према новом владалачком дому нису код њих играле скоро никакву улогу... Зато се могло и догодити, да су најбољи карађорђевићевци одједном постали они који су до преврата били најбољи обреновићевци. По својим особинама и својој нарави, антидинастичари се нису у бити разликовали од династичара, али су имали ту несрећу, „да их је промена Господара затекла на местима која су их одвећ обележавала и везивала за ранији режим, и које је губитак дворске милости вратио у запећак из кога немају снаге да се истргну својим способностима нити наде да ће их који скори случај и милост васкрснути...“

Из круга „расходованих пуковника, пензионисаних полицајаца, ражалованих официра, „пузавих политичких бауљара“, и тако даље, образовала се најјача опозиција новоме режиму. „Разуме се, ни помена

60. Види: Богдан Поповић, Мајски преврат и САД, Југословенска ревија за међународно право, Београд 1961, 1, 80-98. —Извештај од 18. 06. 1903.

о разлогу ни начелу, ни о широком жаљењу старе династије ни о стварној мржњи на нови поредак ствари“, писао је „Дневни лист“. Њихова отворена срдба није управљена ни на име ни на традицију; Обреновићи, Хабзбурговићи, Карађорђевићи и Његоши мало значи: у питању су њихови лични, породични односи са новом фирмом, курс њихових понуда на новој династичкој берзи, срећнији и завиднији изглед њихових конкурената, њихових дојучерашњих другова али који су знали стићи и утећи у тренутку када је пређашња лађа тонула...“⁶¹

Сем струја династичара и антидинастичара, по доласку краља Петра на престо формирале су и разне котерије. Њихова појава била је управо најбољи знак, да има „некег трулог у држави Данској“. Напредњачко „Видело“ ће рећи, да је за „једно друштво врло симптоматично кад се у њему котерије намноже“, да је то доказ да се не верује у „добру будућност“ друштва и да се само гледа на то како да се обезбеди сопствена личност, а на опште друштвене интересе и не мисли“⁶²

Најопаснију котерију чинили су завереници, извршиоци преврата од 29. маја 1903. године – према листу „Опозиција“ од 19. септембра 1904. године. „Опозиција“ је писала: „Немоћни да свој поступак оправдају ма једним умесним разлогом, без довољно грађанске куражи да изађу на чистину завереници, повезани котеријом, прете из својих бусија...“

Истичући да су се „о сукњу котерије завереника обесиле остале котерије“, и видећи у постојању котерија опаку болест, „Опозиција“ је позивала све грађане да Србију спасавају од тог зла.

Једна од првих котерија настала је на самом двору, у средини око неолучног краља Петра, и уживала његову подршку. Она је од првог часа била веома агресивна и постала је брзо, својим уплитањем у државне послове, озбиљна претња парламентарној демократији. Никола Пашић назваће је дворском камарилом. Њој су припадале неке старе присталице династије Карађорђевић, неки официри из војног вођства завере (генерал Јован Атанацковић, пуковник Дамњан Поповић) и – краљу Петру толико блиски Јаша Ненадовић и Живојин Балугџић.

Са дворском камарилом, Србија је имала три главна политичка средишта, три центра, три у ствари непријатељска табора. Два

61. „Дневни лист“, 6. 09. 1906.

62. „Видело“, 15. 04. 1906.

центра чиниле су Радикална и Самостална странка... Али постојао је и четврти центар. Њега су чинили антизавереници, такозвани контраћи, са либералима и напредњацима иза себе.

Борба између ових центара вођена је понекад на крв и нож и дуго се није знало ко ће бити победилац. Могло се, међутим, наслутити. Победник је могла бити, и на крају је тако и испало, само Радикална странка, која је на свом челу имала најстрљивијег, најискуснијег и најнештијег политичара и државника у Србији, Николу Пашића. Уз примену и шећерлеме и прута, и час пактирајући са дворском камарилом против самосталаца, час се удружујући са самосталцима против ње, непрестано при том разгарајући борбу између њих, Пашић је рашчишћавао терен, док на послетку није сломио и самосталце и дворску камарилу.

Кад је разбијена дворска камарила, Србија је — пуна је то истина — била ослобођена једне велике море. Међутим, то није значило да је Србија тада била ослобођена свих мора... Јавила се једна нова групација, један нови центар моћи. Тај нови центар моћи чинили су официри-завереници, углавном они који су својим сабљама исцасипили мртва тела краља Александра и краљице Драге Обреновић и који ће, 1911. године, основати Црну руку — и постати њено језгро.

Колико је дворска камарила, док је постојала, била моћна, видело се 1905. године. Она је тада бацила на колена и једног Пашића, и на владу довела Самосталну странку... Затим 1906. године, када је оборила владу генерала Саве Грујића.

Мада је имала у својим редовима утицајне завереничке вође (генерала Атанацковића и пуковника Дамњана Поповића), дворска камарила није била по вољи свим завереницима, нарочито оним млађим — због Ненадовића и Балугџића, у првом реду. У ово време већ формирали као група за се, млађи завереници су на Ненадовића и Балугџића гледали као на смутљивце, интриганте, који су, тобож штитећи краља Петра, стварали зид око њега, и кроз капију тог зида пропуштали само изабране, оне који су били њима одани.

Године 1905, кад се Пашић најжешће био ухватио у коштац са дворском камарилом, млади завереници били су уз њега.

И не желећи то, у борби са дворском камарилом вођу радикала подржали су и социјал-демократи. У „Радничким новинама“ на дворску камарилу бачено је силно дрвље и камење... И већ како се то догађа у политици, „Радничке новине“ добиле су пуну подршку од своје

највеће непријатељије, главног антизавереничког гласила у Србији — „Опозиције“. Са очитим задовољством, „Опозиција“ је у броју од 1. фебруара 1905. године цитирала „Радничке новине“ у опом делу у којем се каже, 1) да је камарила, састављена од људи без икаквих скрупула, од „политичара против којих је цела Србија без разлике на партијску деобу“, да је то „клика коју за ову земљу вежу још само безобзирни изгледи на новац и положаје“, и, 2) да је политика, „којом камарила хоће да окује Србију“, не само „политика реакције и корупције, него и политика савршене издаје, политика убиства Србије као самосталне државе“.

„Радничка борба“, лист Крсте Цицварића, у броју од 25. фебруара 1905. године, писала је о дворској камарили као „најмоћнијем политичком фактору у земљи“. То је, речено је, „једна хајдучка дружина која за свог харамбашу има човека који по својој безобзирности у борби за власт и новац подсећа на најгорње примере из наше прошлости...“

У дворску камарилу Цицварић је сврставао и самог краља Петра. И самосталски „Одјек“, у јануару 1905. године, критички је писао о дворској камарили. У броју од 20. јануара он је тим поводом упозорио и самог краља Петра да се „као неодговорни чинилац“ не сме упуштати у политику али ни да не сме допустити да то чине људи из његове најближе околине.

Као глава дворске камариле у јавности је највише нападан Живојин Балугџић, лични секретар краља Петра.

✓ Јерменин пореклом, Балугџић је годинама био верни сарадник краља Петра, још у време када је он смео само да машта о доласку на престо Србије. Обављао је за њега многе мисије, тајне и јавне. Користећи своје бритко перо, као новинар он је много допринео компромитацији краља Александра Обреновића...

Неоспорно вешт и окретан човек, и врло образован, Балугџић је имао једну велику ману: амбиције су му биле увек веће од могућности. И зато он, упркос „јаким леђима“ на двору, никако није успевао да после преврата постане онај фактор у Србији који је желео да буде. У тежњи да што пре постане нешто највеће могућно, стално је налетао на шиљате врлике за које је мислио да су обичне притке, и остајао да подерана тура виси на њима.

На путу остварења својих многобројних планова, Балугџићу је сметало још нешто: жеља да истовремено ради више ствари у исти

мах, да тка у исто време на више разбоја, поред осталог и на разбоју обавештајне службе министарства спољних послова Аустро-Угарске...

Сметало му је, на крају и то, што није умео да људе мери правим аршином, што их је најчешће потцењивао, тако да је из дуела с њима по правилу излазио као губитник.⁶³

Међу листовима у Србији, који су најдрже писали о Балугџићу, нарочито 1905-1906. године, налазила се и „Самоуправа“. У броју од 27. јуна 1906. она је Балугџића назвала — „моралном фукаром“. У броју 11, 15. и 19. из 1905. године, пак, „Самоуправа“ је о Балугџићу писала као о денунцијанту, издајнику своје отаџбине и подлом слуги туђина. Писала је „Самоуправа“ о Балугџићу и овако: „Пошто је своју отаџбину јавно денунцирао туђину, г. Ж. Балугџић дао се на денунцирање владе, која има уза се већину у српском народу, потурајући јој свој грех, на име, да је она показала педовољно поштовање према узвишеној личности Владачевој тиме, што је одговарајући на бесомучне нападе, у којима се он, без икакве потребе, послужио ауторитетом Владачевим и тиме показао своју безобзирност према месту, према коме је, он нарочито, био дужан показивати највећу пажњу и поштовање — морала одбијати незаслужене нападе... Г. Балугџић је клеветао људе, вређао саветнике Круне, називао их најпогрднијим именима, потурао им издају земље, крађу, казивао све што пуст и смушен човек може рећи...“

За овакво писање о приватном секретару краља Петра, „Самоуправа“ је имала много разлога. Баш у пролеће 1905. године, Балугџић је био ударио у све своје ратне бубњеве, и кренуо у борбу против Николе Пашића на све или ништа. Са краљем Петром за леђима, он је сматрао да су се стекли сви услови за обрачун са вођом радикала, па је против њега покренуо кампању какву Србија дотле није видела. Лист чије је ступце Балугџић највише користио био је „Мали журнал“. У броју од 15. априла 1905. године, он је објавио чланак „Пашић у служби Краља и отаџбине“ и у њему вођу радикала назвао „политичким трговцем, који у свима приликама гледа искључиво своје користи“.

Балугџић је за Пашића чак рекао, да је главни кривац што се „парламентарни режим у Србији претвара у једну од најстрашнијих диктатура, какву је Србија преживела, у диктатуру једнога — Н. Пашића“.

63. Види и: „Смелост“, Београд 7. 07. 1905.

У суштини, то што је Балугџић пребацивао Пашићу, приписивао му у грех, то је он хтео да оствари, да се са дворском камарилом наметне целом друштву, постане фактор број 1. у Србији и уз Краља Петра буде, једном речи, старији од свих институција у земљи, па и од саме Народне скупштине.

Проникнувши у Балугџићеве намере, и у намере свих осталих чланова његовог друштва, „Дневни лист“ је за целу камарилу рекао да представља скуп „политичких хермафродита“, „смесу удизица и джорана из којих се праве чланови реакционарних влада“, стални „и платажни хор ласкаваца, достављача и церемонијалних фигураната у династичним парадама“.⁶⁴

Главна оцена „Дневног листа“ била је, да Балугџић и дворска камарила „упропашћују Србију и воде низбрдицом стање створено 29. маја 1903. године“. Док се Балугџић „кревељи и преврће, баца прах у очи, иза његових леђа, далеко од вреве, добро сакривени, прикупљају се у тамним кутовима сумњиви људи, да поделе ћар. То су они исти људи, који су и под краљем Миланом и под краљем Александром правили зајмове и поручивали топове, они исти што су се увек пацали око престола чим је имала да се изведе каква нечиста операција. Они су помагали државне ударе и прослављали укидање устава, припремали атентате и председавали преким судовима... На највећу несрећу за све нас, без њих није могао бити ни велики историски чин од 29. маја. Одмах је било јасно да ће они продужити свој стари занат, да ће њихова обесна теревенка и даље притискивати и гушити Србију, и да ће се под њиховим канџама српски народ превијати од бола и у новоме режиму...“.⁶⁵

Отворено, и без икакве оградe, „Дневни лист“ је оптужио Балугџића и дворску камарилу да су у служби „оне силе, која је највећи непријатељ српских интереса“, Аустро-Угарске, дакле.

Један од повода за овакво писање „Дневног листа“ било је заузимање и Балугџића лично, и целе дворске камариле, па и самог краља Петра, за набавку топова у Аустро-Угарској, код фирме „Шкода“.

„Дневни лист“ је категорички захтевао да се са Балугџићем и дворском камарилом — „раскине“. Јер, „њихове заслуге нису тако велике и тако трајне, да им се мора оставити на вољу да раде шта хо-

64. „Дневни лист“, 6. 09. 1906.

65. Исто, 18. 01. 1905.

ће. Они немају права, због тога што су, с прилично велике даљине, учествовали у 29. мају, да Србију унижавају пред страним светом и да је продају Аустрији, да сеју мржњу, да раздиру српску војску стварајући у њој два непријатељска табора, и да изазивају грађански рат“.

Све то што је објављено у „Дневном листу“, све је то почивало на провереним подацима. Постојала је сила једна од доказа која је то потврђивала и допуштала да се са пуном одговорношћу каже — да су Балугџић и дворска камарила, заједно с краљем Петром, крмили аустро-угарским обалама...

Балугџић је годинама радио за Информациони биро министарства спољних послова у Бечу, за обавештајну установу која је била „министарство у министарству“. Као конфидент имао је висока редовна примања — између 3.500 и 4.800 круна.⁶⁶

Мислећи на Балугџића, и његову достављачку активност, Драгина Лапчевић је рекао у Народној скупштини (10. децембра 1905. године) да „све државне тајне, и то најкрупније, које засецају дубоко у интересе наше државе, наше земље, нашег народа, које се од наше јавности крију као тајне, врло често се саопштавају у бечким значајним и полузваничним листовима“.

Посебно због чланака које је објављивао у бечким листовима, Балугџић је навукао општу мржњу јавности на себе (Једно време, Балугџић је био и шеф српског пресбира, и све што би у тој функцији сазнао, јављао је или аустро-угарском министарству спољних послова или би то користио за своје написе у бечким листовима). Створен је био читав фронт против њега. У том фронту налазили су се и антизавереници. Био је то фронт „антибалугџијара“, како се изразио лист „Опозиција“ (у броју од 17. септембра 1904. године).

У фронту „антибалугџијара“ и противника дворске камариле нашли су се, крајем 1904. године, и завереници — и они старији, из вођства завере, и они млађи. Томе је у многоме допринео Пашић својом вештином. Он је привукао себи главне заверенике, међу њима и оне који су дотле ишли са дворском камарилом и Балугџићем руку под руку. На тај начин он је не само ослабио дворску камарилу, него се, придобијајући главне заверенике за себе, отарасио једног јаког противника, који је представљао главну опасност за његову политику, на

66. Види и: Андрија Раденић, Аустро-Угарска и Србија 1903-1918, Документи из бечких архива, Београд 1973, 59.

једној страни, а главну препреку, на другој страни, његовом настојању да топове за српску војску набави у Француској, а не у Аустро-Угарској (за шта се залагао и краљ Петар лично).

Пашић је главне заверенике успео да одвоји од дворске камариле у јануару 1905. године. Цена је била, уз друго, да Радикална странка, и влада којој је Пашић стајао на челу, и Пашић лично, јавно признају заслуге завереника за „спас Србије од анархије и пропасти“.

Саопштење о томе објављено је у „Самоуправи“, у броју 13 од 17. јануара 1905. године, управо у јеку кампање коју је Балугџић био повео против Пашића и радикалске владе.

„Овлашћени смо од краљевске владе да изјавимо“, речено је у том саопштењу, „да она има несумњивог уверења да официри, који су узели учешћа у догађају од 29. маја, немају ништа заједничког с кампањом, коју је г. Балугџић покренуо и други листови прихватили. Шта више, Краљевска влада има непосредног сазнања, да поменута кампања не само што нема њихове симпатије, већ је они и не одобравају, јер подрива веру у уставни и парламентарни ред и баца сенку на велике тековине, које су поменутим догађајем задобијене. У политичка питања, за која Краљевска влада одговорност носи као и у управу земаљску, нити су се мешали нити ће се мешати, јер су уверења да им то положај и позив забрањује. Заложивши свој живот за спасење Србије од анархије и пропасти, они су учинили дело, које је цела Србија прихватила и одобрила. После тога они су одмах предали управу земље влади, састављеној из свију странака и од тога доба нису се никад мешали, нити ће се мешати у земаљску управу“.

Од каквог је политичког значаја било разбијање дворске камариле, види се већ из тога, да је она у свим министарским кризама после преврата 1903. године имала пресудну реч: успела је да се у тој мери наметне Србији, да је постала „важнији политички фактор него Народна скупштина“.⁶⁷

Кад је, тако, „минирао“ дворску камарилу, Пашићу је било још само преостало да њене главне барјактаре, Јашу Ненадовића и Жижину Балугџића, удаљи с двора. То није било лако, али он је и у томе успео. После дугог колебања, краљ Петар је пристао да се растане од својих најближих сарадника, али под условом да се они „не баце под лед“, већ да се „прекомандују“ у дипломатску службу.

67. Камарила и ситуација, „Стража“, Београд 5. 05. 1912.

Противници Николе Пашића нису могли да не признају, да је он, ослобађајући земљу дворске камариле, постигао велику политичку победу. Али су сумњали да је постао — јачи. Напротив, тврдили су да је он, остваривши победу над камарилом, „капитулирао пред завереницима“. Напредњачко „Видело“ је чак настојало да докаже, да су завереници, који су изненада постали Пашићеви савезници, много опаснији по земљу него Јаша Ненадовић и Живојин Балугџић, и они који су с њима вукли за исти конопац. За „Видело“, завереници су били прави „неодговори чиниоци“, прави „фактички суверен у држави...“⁶⁸

68. „Видело“, 4. мај 1906.

ГОДИНЕ НЕМИРА И НЕСПОКОЈСТВА

1. Србија у туђем и у свом огледалу

После преврата од 29. маја 1903. године, посебно због начина на који су убијени краљ Александар и краљица Драга Обреновић, Србија је постала прокажена земља у Европи. Завладало је уверење да у њој царује „општа анархија“, а да је њен нови владар, Петар Карађорђевић, обичан — убица. Свему овоме у многоме је, заправо одлучно, допринела штампа у западним земљама Европе, а нарочито неке телеграфске агенције, као што су биле Волфова агенција у Берлину или Ројтерова агенција у Лондону.

За познати француски лист оног времена, „Тан“, Србија је после преврата постала „гнездо нереда и церада“, прђија завереника, који утичу не само на све односе у војсци но и на државне послове⁶⁹.

Западна Европа једноставно није могла, а није ни хтела, да разуме мајски преврат. Чак је и један Жан Жорес⁷⁰, знаменити вођ француских социјалиста, био огорчен на Србе — због 29. маја 1903. Када га је Јован Скерлић замолио, 1908. године, да се заузме за Србију (у време анексионе кризе), он је то одбио, рекавши: „Никад вам не можемо опростити мајски атентат!“

Од западно-европских држава, анатема Србије после 1903. године највише је допринела Велика Британија. Одмах после 29. маја, она је демонстративно прекинула дипломатске односе са Србијом,

69. Цитат према: „Самоуправа“, број 123/1904. године.

70. Жорес (Jaurès), убијен пред Први светски рат, 31. 07. 1914. Истакнути противник рата. Аутор познате Историје социјалиста (Histoire socialiste).

захтевајући да се казне кривци за смрт краља Александра и краљице Драге Обреновић. Тиме је она у самој Србији отворила једно крупно питање—завереничко питање, које ће дуго времена бити кључно политичко питање у земљи и изазвати крупне проблеме, поред осталог на релацији двор — политичке странке.

Сем Енглеске, динаматске односе са Србијом прекинула је и Холандија. То је учинила и Румунија, али само за једно кратко време. Румунски краљ се одрекао VI пука, који је носио његово име, јер је и тај пук, под командом Петра Мишића, одиграо једну од главних улога у извршењу преврата.

Међу новинарима, писцима и публицистима у Западној Европи, мало је било оних који су били спремни да у преврату виде нешто друго до злочин, почињен на бестијалан начин над легалним владаоцем Србије. Један од ретких европских публициста, који је на 29. мај 1903. гледао са разумевањем, био је Француз Андре Бар. За њега догађај у београдском двору није био „резултат силе, нити непромишљених будалаштина каквих преторијанаца, него логична последица дуговремених очајања и неизбежан чин којим је народ, свестан својих права, у ништавило претворио господаре, који су га уморили својим деспотизмом“.⁷¹

Оцењујући преврат као „српску револуцију“, Бар је истицао, да је он имао „и практично и морално дејство. Практично дејство зато, што је донео победу народа над угњетачима и убудуће пружио народу еру мира и напретка; морално дејство зато, што је он извесним лицима опомена, па шта више и поука, чије наравоученије треба добро запамтити“.⁷²

Овим и оваквим гледањима Бара, оштро се супротставила Берта Сутнер, позната аустријска пацифисткиња, добитник Нобелове награде за роман „Доле оружје“. Она је осудила „победоносне солдачине који постају апсолутни господари ситуације, који бирају једнога краља пошто су другог убили, који огњем и мачем уводе режим који је њима по вољи“.

Критикујући Бара што је нашао толико лепих речи за извршиоце преврата, Берта Сутнер је изнела, да ће они, пошто их је Народна скупштина ослободила од казне а црква благосиљала, покушати да

71. Уп. Књижевни север, Суботица, април-мај 1929, св. 4-5, 132.

72. А. Бар. Мајска револуција у Србији, 115.

злоупотребе своју власт. „Војнички дух имаће тако јак утицај у земљи, да ће Србија врло лако бити увучена у ратне и освајачке авантуре, и ми ћемо можда бити видети да ће идеје о Великој Србији проузроковати међу балканским народима такав устанак, који ће велике силе тешком муком моћи да угуше од страха да не изазову светски рат“.

Кроз уста свакако добромислеће и добронамерне аустријске књижевнице, говорила је, у ствари, Западна Европа, заинтересована у то време за одржање статус квоа на Балкану, а то ће рећи — за даље господарство Цариграда на овим просторима.

С каквим се тешкоћама, међутим, Србија рвала после преврата — утицајне кругове у Западној Европи једва да је и интересовало. А Србија је тада преживљавала тешке дане...

Слика Србије тога доба била је све пре само не и лепа. Хаос је харао њом. Један дан је био бурнији од другог, већ како то бива кад се један режим сруши, а други тек почне да се учвршћује.

„Свргнутих маски“ било је у Србији толико, да им се ни број није могао одредити. Многи који су „кадили“ Обреновићима и где треба и где не треба, међу првима су ускочили у „заверенички табор“. Они су заверенике обасипали честиткама и проглашавали их за „спасиоце отаџбине“, грлили их и љубили...⁷³ Ти људи, сврстани у многе групе, пису, у исти мах могли довољно да наkritикују стање под краљем Александром Обреновићем. По ономе што су они говорили, ништа под овим краљем није добро рађено у Србији, све је назадовало, па и привреда. Међутим, а независно од финансијских тешкоћа које су притискале администрацију у годинама пред преврат, статистички подаци показују, да су управо под краљем Александром Обреновићем предузете многе мере у правцу оживљавања привреде. Захваљујући Закону о повластицама у индустрији (донесеним 1898. године), број индустријских предузећа стално је растао. Док је Србија 1898. укупно имала 28 мањих индустријских предузећа са укупно 1.702 радника, у време преврата, 1903. године, број индустријских предузећа се попео на 105, а број радника на 4.066.⁷⁴

Са ове основе, индустрија је после преврата наставила да се развија (пored осталог и услед прерастања занатских радионица у индустријска предузећа). То је имало за резултат и повећање броја

73. „Дневни лист“, 27. 03. 1909.

74. Ул. А. Вучо, Природна историја Србије, Београд 1955, 226.

радника. Године 1908. радника је већ било око 100 хиљада, а 1911. свих 200 хиљада.⁷⁵ Положај запослених, међутим, био је врло тежак. У појединим предузећима, као у Чачку и Ужицу, радно време износило је 17, 18 па и 20 сати.⁷⁶

О забрињавајућем положају радника вођена је жучна дебата у Народној скупштини у јануару 1904. године. Завереници из 1903. године, као Ђорђе Генчић, сматрали су да положај радника није ни издалека тако лош како се приказује. Тим поводом „Политика“ је (16. јануара 1904) писала: „Док је таквих тешко је радити и неће бити боље...”

Тражећи побољшање свог положаја радници су од 1904. године почели чешће да ступају у штрајк. Поред других, то су чинили и кројачи и обућари запослени у Официрској задрузи, која је била у рукама официра — завереника, да би 1911. прешла у руке црнорукаца.⁷⁷

Понекад су се штрајкови радника крваво завршавали. Такав је случај био са штрајком у фабрици шећера на Чукарици, у фебруару и марту 1907. године. У налету полиције на штрајкаче живот су изгубила три радника...

После преврата, ни земљорадницима у Србији нису зацветале руже. Тешко је било и њима... А они су чинили највећи део становништва (Србија је у време промене режима имала укупно 2.617.078 становника).⁷⁸ Поседи су били мали, од 1 до 5 хектара. Уситњена и ниска производња (услед обраде земље на екстензиван начин — још се добрим делом орало дрвеним плугом), затим перманентно опадање цена пољопривредних производа у односу на цене занатских и индустријских артикала, па презадуженост сељака, све је то утицало да живот на селу буде живот у беди и немаштини.

У један мах, ситуација је била нарочито тешка у Београдском округу. Према „Политици“ од 4. априла 1905. године, у овом крају владала је чак и глад, па је прикупљана помоћ у храни за народ из тих села...

Уз све проблеме с којима се држава морала суочавати после преврата, постојао је и један посебан проблем, који се тичао хајдучије и криминала уопште. Од формирања прве владе после преврата, па

75. Драгина Лапчевић, „Борба“, јун 1911, 417.

76. Исти, Историја социјализма у Србији, 127-128.

77. „Политика“, 5. 04. 1905.

78. Статистички годишњак Краљевине Србије, Београд 1906, 132.

до 15. маја 1905. године,⁷⁹ за хајдуке су проглашена 64 лица, већина из Шумадије. Број убиства је у ово исто време премашивао бројку од 700 годишње. Крађама се ни број није знао, толико их је било — близу 600 месечно. Према подацима објављеним у службеном листу (Српске новине, број 101), само у 1904. години у Касационом суду било је на решавању 7.050 кривичних дела — више него што је икад запамћено у Србији.

Хајдучија је ипак била једно од највећих зала која су снашла Србију после 29. маја 1903. године. Разбојници — одметници су чинили таква недела да се људима и од самих прича о томе жежила кожа... Управо у 1904. години, од пролећа до јесени, почињени су многи свирепи злочини. У селу Виру, у Бољеначком срезу, хајдуци су 8. маја те године на ватри испекли једног сељака — Лазу Живановића. То исто, истог дана, хајдуци су урадили са Драгићем Милошевићем у селу Бучју, у Заглавском срезу. Двадесетог августа пак, хајдуци су „ишчеречили“ Перицу Чоловића из Љутица, одсекавши му главу, руке и ноге...

Лист „Трговински гласник“, у броју 85, о хајдучији и злочинима у Србији уопште, као и о другим појавама „карактеристичним за друштвено стање“ у првим годинама после преврата, писао је овако:

„Лупешке појаве учесташе у незапамћеној размери. Крађе, похаре, преваре, разбојништва, убиства постали су редовне појаве у друштву и у држави нашој. По нашим селима од лупежа и крадљиваца ништа није сигурно; по нашим општинским судницама раскошила се крађа и злоупотреба; по нашим државним надлештвима и касама намножили су се дефицити, дефранданти, подмитљивци и уценитељи; многа се загонетна тековина оснива на почетној превари; многи чиновнички раскош на миту и проневери; многа политичка каријера па и посланички мандат на злоупотреби општинске касе“.

Неки листови, а нарочито лист „Штампа“, за хајдучију и криминал у целини у земљи, окривљавали су радикале, а у првом реду Стојана Протића, министра полиције и у првој влади образованој после преврата. „За живот и имање грађана Србије није било фаталнијег министра“, писала је „Штампа“ у броју од 2. јуна 1905. године. „Он је управо зао удес Србије... Кад год је тај неспреман а бандоглав човек на управи српске полиције — у Србији гину људи као мухе. Лична и

имовна безбедност угрожена је толико колико никада до њега. За Стојанове управе, као у некој битки, час на једном час на другом крају ове измучене земље падају главе грађана српских. Тада се хајдуци и уопште злочини људи јављају у масама по Србији да српске грађане убијају, кољу, черече, пеку, па ножеве набадају, поткивају, пале...

Појава корупције у јакој мери била је такође једно од обележја нове ере настале после 29. маја 1903. године. Новине су о томе стално писале, особито указујући на корупцију у државној управи... „Политика“ је, на пример, у броју од 10. априла 1904. године, у чланку под насловом „Скандал у министарству војном“, изнела, да је у овој установи дошло до туче између начелника Ж. Бабића и народног посланика М. Арсенијевића — због провизије за вату.

Овај случај корупције није био једини кад се радило о набавкама за потребе војске. Њих је било сијасет и до њих је стално долазило од 1904. па све до повлачења српских армија у Албанију, 1915. године. Године 1908, пред анексију Босне и Херцеговине, откривено је, тако, да је Балканска банка испоручивала војсци жито помешано са песком...⁸⁰

Једна већа афера у снабдевању војском откривена је у јулу 1910. године. Тада су ухапшена два пуковника — Влајић и Рашић, одговорна за пријем артиљеријске муниције купљене у иностранству. Због овог случаја министар војни, Степа Степановић, био је приморан да поднесе оставку...⁸¹

И усред Првог светског рата избијале су афере у вези са снабдевањем војске. Према „Политици“ од 3. маја 1915. године, у аферу која се односила на лифериције опанака српској војсци било је умешано више угледних београдских трговаца и неколико официра високих чинова.

Орган црнорукаца, „Пијемонт“, у броју од 30. септембра 1914. године, у време кад је српска војска водила крваве битке са аустро-угарским корпусима, у напису „Лиферанти трују војску“, затражио је најстрожију казну за познатог београдског милионера (и резервног официра) Константина Кочу Поповића, сопственика парног млина „Захарија“ — због испорука неисправног брашна за исхрану људства и неисправних мекиња за исхрану стоке.

80. Песак за јело, „Политика“, 10 0. 6. 1908.

81. „Политика“, 4. 07. 1910.

„Злочин Коче Поповића не сме остати некажњен. У ове велике историјске дане, један протоколисани ајдук, чија је грађанска смрт годинама одлагана због јаких родбинских веза, не може се заклонити иза плећа самосталских поглавица и јехтичавих софизама нечасних адвоката...” Свој чланак, „Пијемонт“ је завршио следећим стиховима:

*„Поповићу трај ти се угро
Као што је шареним коњима;
Млијeko те српско разјубало,
Од тебе се излеми љубави
Да их народ по њрсту казује...”*

2. „Партизанство“ у Србији после преврата

Кад се има у виду шта се све збило после преврата, и у годинама потом, најисправније би, можда, било рећи да је мира и спокојства у Србији било најмање. Кривицу за то носили су многи фактори — унутрашњи и спољни...

Сводећи рачун о стању у Србији после преврата, до тамо у 1906. годину, Напредна странка је истицала, 1) да је у администрацији завладао хаос, 2) правда стављена у службу личних и партијских прохтева, а лична и имовне безбедност угрожене безвлашћем у земљи, 3) да су велики и свети интереси отаџбине запостављени због личних и партијских интереса, а здрава национална политика замењена сметеношћу и облетањем, 4) да је ауторитет државних власти сведен на нулу, 5) да је деморализација завладала у свима правцима, а да су детективи прекрили све јавне локале, 6) да је убијена вера у светињу закона и законитост радњи земаљских власти, 7) да се невини грађани, како цивилног, тако и војничког реда стављају под суд и осуђују, 8) да у земљи полећу главе на квантум, 9) да се у престоници руше штампариие и редакције, а прерушеним агентима поседнути су домови и канцеларије свих оних који нису у вољи „херојима“ и њиховим протекторима, 10) да се обарају најчеститији и најспособнији официри на испитима, а пропуштају се присталице режима, 11) да се хапсе људи без решења, а слободумнијим грађанима прети се пасквилима, 12) да је народ ослабљен, 13) да су сталне кризе и трзавице, учестане промене министарства и распуштања Скупштине, опструк-

ције народних посланика, непрестано премештање чиновника, непрекидна гласања и трчање за већином — постали редовни облици државног живота, 14) да за ministre долазе јучерашњи писари и људи без довољно спреме и искуства, за председнике општина и кметове долазе, у великој мери, људи, који су за неисправна дела осуђивани или бивали под полицијским надзором, а за народне посланике бирају се, у многим погледу, прекорне личности...⁸²

По мишљењу Напредне странке, и како је писао њен орган „Видело“,⁸³ за све је био крив — преврат од 29. маја 1903. године. Он није био темељ-камен за једну демократску и парламентарну Србију, већ „прелаз из једног апсолутизма у други“, с том разликом, што је „апсолутизам од пре 29. маја одводио, каткад, у најгору руку, опозиционаре у затвор, откуда су они често долазили на министарске столице, а мајски апсолутизам све противнике живота лишио...“⁸³

На зло стање у Србији после преврата указивао је и у Народној скупштини. Поједини народни посланици настојали су да докажу, да је у земљи зацарио режим „неваљалства и корупције“ и да он „не води у Призрен и Скопље, у Сарајево и Мостар, него води у народну револуцију...“⁸⁴

Настрану оваква и слична претеривања у ојени прилика у Србији, доба настало после преврата не би се ипак могло ојени као период беспрекорне уставности, за коју је, наводно, најзаслужнији био краљ Петар. Пуна и права истина била би, да су после 29. маја 1903. године, на једној страни, Србију заплуснули таласи општих слобода, да су зацветали многи дотле гушени цветови, али и да је, на другој страни, изђикао силан коров и да сила топуза није престала да делује — кад коришћена од владе и круга око ње, кад од извршилаца преврата, кад од појединих струја, група и партија. На махове, а услед тога, Србија је личила на голему арену у којој се свако тукао са сваким, имајући пред очима само властите интересе.

У улепшану историју спадају, отуд, тврдјења, да је од ступања на престо Петра Карађорђевића у Србији све потекло у најбољем реду, да се, поред осталог, Србија престала „трошити у унутрашњим међусобним партијским борбама и размирицама“ и да је отпочела „једна нова струја у политичком животу“, да се „краљ и политичари свих

82. Да сведемо рачун, „Видело“, 25. 04. 1906.

83. „Видело“, 8. 04. 1906.

84. Михаило Шкорић, Стен. Белешке Народне скупштине, 5. 02. 1907.

страдања и праваца, а и омладина, окрећу једном општем, народном и државном идеалу...“⁸⁵

Преврат од 29. маја 1903. године учинио је уистину крај једном „зулумћарском, тиранском режиму“, тако тиранском да је „пред олтаром и кандило плакало“,⁸⁶ али је то било углавном све. Основу за политички, економски и интелектуални напредак требало је тек створити... То, међутим, није било лако постићи. Ваљало је засукати руке до лаката... Ипак, и временом, у том погледу много се постигло — захваљујући парламентаризму, који је, уз све своје мане и недостатке, био главна запрека фалсификовању народне воље.⁸⁷

Према радикалској „Самоуправи“ (од 3. маја 1904. године), „олуја“ од 29. маја 1903. била је рашчистила „оно велико сметиште, на коме су се тако брзо развијале и шириле најотровније бациле и мизантропске политичке, које су тровале и кужиле атмосферу Краљевине Србије“. Али, мада је обележио почетак једне нове ере у Србији, преврат ипак није створио једну сасвим нову ситуацију у земљи, и то зато што није „уништио све отровне клице мрачњаштва и реакције“, тако да је Србија продужила да буде „за понеке мародере и чапкуне погодно земљиште на коме могу врло zgodно да се одигравају најразноврсније комедије и пајацулци“. Отуд се у Србији, према „Самоуправи“, још могло наћи „на корњаче, које би хтеле да лете као јастребови; још има кокошију, које, кад се испну на дуд, мисле да могу орлушине представљати. Заостали су рестлови пропалог режима и његове неколике сићушне шићарције надимљују велики планови. Јарац мисли да само за то што има браду може владика постати...“

Општрица „Самоуправе“ била је пре свега усмерена на оне људе у Србији који су мислили и веровали „да се може икад повратити оно црно перонско доба, када су Александар и Драга са својим ћирицима и лажисаханима газили по крви дечијој...“ А тих и таквих људи („политичких творова, јазаваца и хијена“) није било мало. Било их је чак много, много више него што се мислило и што је, потом, у историографији забележено...

Владимир Дедијер је рекао у свом делу „Сарајево 1914“⁸⁸, да је у Србији (до анексионе кризе 1908-1909. године) власт „била поде-

85. М. Павловић, Отац и син. Уп. Крв словенства 1914-1924, Београд 1924, 50-62.

86. Крста Цицварих, Београдски дневник, број 46, 1919.

87. Види: Милош. М. Милошевић, Корупција и насиље, Београд 1925, 60.

88. В. Дедијер, Сарајево 1914, II, Београд 1978, 72.

љена између цивилних и војних власти. Нови краљ Петар Карађорђевић дозволио је политичким партијама да воде главну реч у цивилним питањима, док су завереници имали пресудну реч у војсци. Тако, међутим, и у свему — није било. Поготову се не чини тачним, да је краљ Петар „дозволио политичким партијама да воде главну реч у цивилним питањима“. Прво, позиција краља Петра, кад је дошао на престо, није уопште била таква да је он неком и нешто могао да дозвољава... Он се налазио у једној врсти тунела, чији су улаз контролисали завереници, а излаз — политичке странке.

За краља Петра најважније је било да се одржи на престолу, да престо осигура за своје потомке. У светлу ових његових тежњи морало би се сагледавати и његово свеукупно држање — било да су политичке партије у питању, завереници од 29. маја 1903. или пак антизавереници („контраћи“) са својим покретом.

Што се тиче политичких партија, оне су биле понајмања опасност по краља Петра и његову династију. Ни антизавереници нису били тако опасни по њега као што се обично мисли. Најопаснији по краља Петра и његову династију били су — завереници од 29. маја 1903, они који су га и довели на престо Србије.

У потпуно безопасне противнике краља Петра, и монархизма у Србији, спадала је она група интелектуалаца коју су чинили Јован Жујовић, Јован Скерлић, Божа Марковић, и с њима, али као група за себе, либерални правци — Стојан Рибарац, Војислав Вељковић и за заверу од 1903. године толико заслужни Ђорђе Гепчић.

Нереално процењујући ситуацију, Жујовић, Скерлић и Марковић су са својим истомишљеницима покушали да одмах после преврата претворе Србију у републику. Они су то и објавили у „Дневном листу“ — 31. маја/12. јуна 1903. године, али су, пред претњама завереника, брзо одустали од свега. На неки начин, с њима се догодило исто што и са Драгишом Станојевећем, социјалистом па радикалом, па опет социјалистом, који је 1868. године, по убиству кнеза Михаила, покушао да прогласи републику...

Уистину, питање облика владавине у Србији после преврата није се уопште озбиљно постављало. Чак ни теоријски. Објављивање чланка у „Дневном листу“ за републичко уређење Србије, одмах по 29. мају, није било ништа друго до — „латонска манифестација“. Било је довољно да један подофицир са групом војника упадне у редакцију „Дневног листа“ и узапти све одштампане бројеве, а да вође завере

подвикну на заговорнике републике (Скерлића, Марковића, Жујовића), па да замре сваки разговор о републици, а камоли акција за њено успостављање, каже Милан Грол.⁸⁹

Мада није имао никаквог разлога да се плаши да би му политичке партије могле угрозити престо, краљ Петар је ипак зазирао од њих. Оне су му задавале велике бриге и у више махова га доводиле у искушење да покуша да их „уразуми“ неуставним средствима...

Оптерећене кликашким сепаратизмом, политичке партије у Србији после преврата биле су у једној врсти сталног рата. Закрваљеност међу њима била је најочљивија појава. Иако су, саме по себи, биле најбоља могућна одбрана земље од владареве самовоље, од диктатуре, оне су својим поступцима ишле, пре свега, на руку једној старој, хроничној болести код Срба — партизанству. Како је једном приликом рекао Владан Ђорђевић,⁹⁰ партизанство у Срба узимало је свој данак почев од Првог устанка... Тада су се „партизани“ делили на „вождову и војводску партију“, касније — на „уставобранитеље и књажеву партију“, на „Вучићевце и Обреновићевце, онда на Карађорђевићевце и Обреновићевце, на дукатовце и либерале, док се у наше дане нису групирали у социјалисте, радикале, напредњаци, фационаше, народњаци, самосталце, заверенике, антизаверенике, у селачку и радничку странку...”

Без обзира на своја имена, „партизани“ су, по Владану Ђорђевићу „по своме раду били једнаки. И онда и сада убијали су и протеривали своје владатеље, убијали се и протеривали међусобно, и онда као и данас сваки Србин, који није мислио као партизани, проглашен је од свију партизана за издајника отаџбине, а издајника убити то је увек било патриотско дело. Само је у томе разлика, што се у средњем веку политички противник спаљивао на ломачи, или му је одсечена рука или нога, или су му избодене очи, или му је ишчупан језик, а у просвећено доба XIX и XX века политички противник се баца у врачарске рупе, удара на точкове шибца, стреља, линчује, јаше, кува у цибри, поткива, пржи на тихој али дуготрајној ватри партизанских новина; данас уместо руке, ноге, језика или очију, ишчупају му част и образ, и вуцарају их по блату годинама; данас им само каљају

89. Милан Грол, Републиканска демократија, „Мисао“, III, св.1 и 2, Београд 1920, 969.

90. В. Ђорђевић је изведен на суд под оптужбом да је у свом делу „Крај једне династије“ одао — „државне тајне“.

дућане, фирме и породичну срећу, и разоравају им домаће огњиште, данас их трпају у казамате, апсе, луднице, или им отимају хлебац и терају их из отаџбине да се потуцају у туђини од немила до недрага, или им пале сена, секу воћњаке, чупају винограде...”

Много тога што је Ђорђевић навео, уистину се догађало у Србији у годинама после преврата. Довољно је, уосталом, само бацити поглед на записнике са састанака Народне скупштине, па се у то уверити. На седници Народне скупштине одржане 23. новембра 1907. године („кржаве године“, назване тако због убиства двојице противника краља Петра у београдској Главњачи), изнесен је, на пример, случај који се збио после избора у Миросаљачкој општини у Колубарском срезу. Ту је између политичких противника дошло до обрачуна као на каквом ратишту. Проливена је и крв... „Читав бој се био“, речено је у Народној скупштини. „Севале су тојаге и будаци, чак су и пушке праштале...”

Обрачун политичких противника у селу Миросаљци био је повод једном песнику да састави овакве стихове:

*„Политика ова коси
Која косом, која сриом.
Једној сјусту, другој носи...
Изборна је сложна маса -
Сложно иће сви под руку.
И сложно ће да се иласа,
И сложно ће да се туку!
И праштаће сложна илава -
Само слоја све сјасава...”⁹¹*

За закрвављеност на политичкој сцени, страначки прваци окривљивали су једни друге. Врло често без икакве оградe...

Разрачунавања у том смислу, и уопште, међу првацима политичких партија, и странака као целина, била су на дневном реду не само уочи и за време избора, него и после њих. До разрачунавања долазило је и у Народној скупштини, а особито у штампи.

Стално трајући рат политичара и странака између себе преносио се, наравно, и на масе, на широке народне слојеве, тако да сусед суседу није био политички противник, већ непријатељ, малтене душманин.

91. „Правда“, 18. 06. 1905.

Од странака које су се после преврата појавиле на политичкој сцени, неке су биле — „живи лешеви“, као, на пример, Либерална странка. На њу је 29. мај деловао на „један разоран начин“. Ниједна друга странка није ушла у нову еру толико оштећена. „То је“, писала је напредњачка „Правда“, ⁹² „ваљда дошло као казна за једну странку која се целог века поносила својом приврженошћу династији Обреновић, а чији су људи, у много већем броју и мноого активније него људи из других двеју странака, из Радикалне и Напредне странке, имали удела у драми која је стала живота последњег изданка те исте династије...“

После преврата, Либерална странка се распала на Народну странку Стојана Рибарца, затим на групу адвоката Ж. Величковића, чији је орган био лист „Опозиција“, и на групу — Јована Авакумовића, у којој су се „више или мање“ окупили људи који су стајали у вези са 29. мајем.

Авакумовић се није дуго одржао на челу своје групе. Био је — одгурнут. А њен нови шеф постао је Војислав Вељковић. Група се назвала — Либералном демократијом.

Нова групација се нарочито безобзирно понела према Ђорђу Генчићу. Она га је „формално најурила“ из својих редова...

Дубоко увређен, Генчић је повео прави рат против својих некадашњих другова из Либералне странке. Превасходно је при том атаковао на Стојана Рибарца, кога је назвао — Херостратом Либералне странке.

По Генчићевом уверењу, Стојан Рибарац је био стварни гробар Либералне странке. Он треба да је изазвао расцеп међу либералима, разишавши се, прво, са Јованом Авакумовићем, који је, поставши председник владе по вољи вођа завере од 29. маја 1903, мислио — да поново долази златно доба либерала, као што је било оно до државног удара краља Александра Обреновића, 1. априла 1893. И да ће он, као учесник у завери, неприкосновено моћи да управља Либералном странком. Међутим, све је испало друкчије. Управо због учешћа у завери (свеједно што је у њој био само „декоративни шраф“), странка му је највише и замерила и назвала га чак — издајником. „Београдске новости“ су писале (6. октобра 1903), да је он, као председник странке, „неовлашћено ступио у заверу, којој је био циљ „она ужасна

крв која је просута из тела последњег Обреновића 29. маја. И док је он закулисно, са крвожедним завереницима комбиновао напад и извршење онога ужаса, дотле је код својих политичких пријатеља, свагда изигравао као глумац, улогу лојалног опозиционара... Зар се не зна за његово бегство из Београда 28. маја увече, а повратак брзим возом рано изјутра у Београд, где га је на жељезничкој станици дочекао екипаж оног истог краља коме је он спремио ужасну смрт..."

„Београдске новости“ тражиле су од либерала — да са Авакумовићем раскрсте, да „сперу крваву мрљу“ коју је он на њих „набадио“.

После свега тога, Стојану Рибарцу није било трудно, да Авакумовића скрши у странци и пошље га у забран политичке безначајности и политичког заборавља.

Као шеф Народне, односно Националистичке странке, и победник не само над Авакумовићем већ и Ђорђем Генчићем, Рибарац је оценио, да му праву шансу за успех у политици нуди само приклањање новој династији. Насупрот Авакумовићу и Генчићу, који су се сврстали у фронт противника Петра Карађорђевића, Стојан Рибарац се претворио у „разумног династичара“. Режиму је то, наравно, било добродошло... Што је он и под Обреновићима важио као велики „династичар“ — то је за режим било без значаја. Сем Стојана Протића, мало ко је хтео и да се сети, да је Рибарац, као члан владе образоване 9. августа 1892. године, починио многи „смртни грех“, најактивније учествујући у изборном терору, у „вандалском гоњењу чиповништва, које је своју савест поштовало“, у „хајци на учитеље и њихову нејач..."⁹³

О либералима, и Стојану Рибарцу посебно, „Самоуправа“ је годинама писала са презрењем. У броју од 29. августа 1908. године, она је за њих рекла, да су и у новом режиму задржали старе особине — били су „подмукли, дволични, превртљиви и перфидни“.

У односу на либерале, радикали су били нешто сасвим друго. Време после преврата било је пре свега њихово време. Али ни они нису остали монолитни. И они су у нову еру ушли разједињени. Радикали око Пашића чинили су странку за се (стари радикали), а странку за се чинили су млади радикали — самосталци.

Странка којој је Пашић стајао на челу била је партија са највећим угледом у народу. Али, упркос томе, многи су мислили да су њени

93. „Самоуправа“, број 297, 1904. Види и: Ст. Протић, Нигита нисмо заборавили, „Самоуправа“ број 302.

дани избројани... Тог уверења био је и Милован Миловановић. По његовом мишљењу (из лета 1904. године), странка је била у тако разријеном стању, да се више није могла „ни закрпити, ни опоравити“.⁹⁴

Миловановић, међутим, није био у праву. То што је он рекао, то, једноставно, није стајало. Као што нису стајали ни негативни судови о Пашићу, Стојану Протићу, Лазару Пачуу — да, на пример, Пашића држи на власти „лиферантско-предузимачка струја“, да Протић „само уцропаићава државу“, да је Пачуова памет „негативна“.

Пашић, Протић и Пачу (три главна стуба Радикалне странке) били су све друго само не оно што се за њих говорило. По својој памети, и владању „политичким занатом“, они су све своје противнике остављали далеко за собом. Особито Пашић, који је у најширим радикалским масама доживљаван као неприкосновени вођа, и који је то уистину и био.

У свему, ово „радикалско тројство“ било је јединствено, и скоро да се идеално допуњавало. Све је ту „штимало“, мада се радило о људима сасвим различитих особина... Пашић је „умео са сваким“, Протић, прзница и свађалица — мало с ким, док Пачу никад није ни показивао да му је стало до задобијања симпатија у партијској војсци.

Две сасвим нове политичке странке у Србији у ери после преврата биле су Сељачка странка, односно Српска народна сељачка слога и Социјал-демократска странка. Прва (председник Милосав Куртовић из Шапца, потпредседници Милан Андоновић, професор Велике школе и Стеван Веселиновић, професор богословије) није дуго потрајала на политичкој сцени. Понајмање успеха она је имала код сељака. То је била једина странка у Србији која је свог шефа називала — вођом. Много озбиљнија и популарнија од саме своје појаве била је Српска социјалдемократска странка. Она је основана 20. јула 1903. године, а програм јој је био копија Ерфуртског програма Немачке социјалдемократске странке.⁹⁵

Као странка, социјал-демократи су поздрављали преврат од 29. маја 1903. године. Из изјава које су они давали чак се могло закључити да је преврат — и њихово дело. „Оно што је социјална демократија почела“, писале су „Радничке новине“, „војска је довршила... Војска је тај чин извршила у споразуму са представницима поли-

94. Димитрије Ђорђевић, Милован Миловановић, Београд 1962, 71.

95. Види: В. Крестић, Р. Љушић, Програми и статути српских политичких странака до 1918. године, Београд 1991, 347.

тичких патија, па је ту ствар поверила и неким нашим друговима... Ми потпуно акцептирамо догађај извршен 29. маја ујутру”.

Крсти Џицварићу био је то повод, да у „Дневном листу“, у броју од 27. марта 1909. године, напише, да „испада“ да је „паду Обреновић династије социјална демократија допринела више него официризавереници, јер су ови само извршили оно што је она почела“.

Џицварић је тврдње социјал-демократа окарактерисао као „једну голу политичку обману, једну лаж срачунату па наивност и необавештеност публике у Србији“. Јер, „као што се несумњиво зна, официрска завера била је склоплена много пре мартовске демонстрације. Та је демонстрација само нешто убрзала извршење мајског догађаја, али није била пресудна у тој ствари: последњи би Обреновић пао од завереничке руке и у случају да није било те демонстрације. Сем тога, наша социјална демократија није била организатор мартовске демонстрације, већ је њен организатор буржоаска великошколска омладина... Најзад, није истина ни то да је ма ко од социјалних демократа био посвећен у мајску заверу. Као и остала публика у Београду они су само били нађушили да се нешто кува, али шта је све у ствари они су знали толико исто колико и сељаци испод Мироча и Златибора“.

Сем Социјал-демократске странке, све су партије биле монархистичке. Али на краљеве прерогативе нису све гледале истим очима. Неке партије су биле за то, да се „рашире ти прерогативи“, а неке да се сузе. Међутим, карактеристично за обе групе ових монархистичких партија било је настојање да се владар искористи за њихове непосредне циљеве, да се, преко њега, помогну власти. Захваљујући лабилности краља Петра, стално опседнутог решавањем проблема у својој породици, и његовом настојању да се пошто-пото учврсти на нестабилном престолу, поједине партије су понекад и успевале у томе, као што је то био случај са Самосталном странком 1905. године. Лично краљ Петар, као и Александар Обреновић некад, у више махова је јасно давао до знања да једне партије и политичаре хоће а друге неће, без обзира на чијој је страни већина народа.⁹⁶

Због тога што код давања мандата за састав владе краљ Петар није увек поступао строго уставно, а посебно што је, док га Пашић није „притерао уза зид“, толерисао вршљање „неодговорних фактора“ на двору – заверенике и дворску камарилу са Јашом Ненадовићем

96. Потпуна сличност, „Одјек“, 30. 06. 1906.

и Живојинком Балугџићем на челу, политичари су се (нарочито 1905. и 1906. године) питали, да ли се то не враћа време од пре 29. маја 1903. године.

Политичари који нису увек били задовољни поступцима краља Петра, његовим држањем особито у кризним моментима, нису били задовољни ни држањем завереника, поред осталог због њиховог утицаја на краља. Али, тим политичарима, и политичарима уопште, још мање су били задовољни завереници. Могло би се чак рећи да завереници, и они који су стајали уз њих, генерално нису добро гледали на политичаре. Они су их јавно називали — „окорелим покварењацима“.

Лист „Војска“⁹⁷, у којем су се највише питали највиђенији завереници, Петар Мишић и други, овако је судио о политичким странкама:

„Партије су раздвојене у велики број фракција, без начелних разлика и разлога воде крвничку борбу међу собом у личном или партијском интересу, бацајући опште добро у запаћак. Две најјаче странке у земљи (Радикална и Самостална странка) стоје једна према другој готово једнаке по јачини, и узајамно се паралишу у сваком раду. Слабије партије не бирају средства да уздрмају положај владајуће странке. У тој борби ништа није свето, ни од чега не презају до окорелости покварени политичари. Реакционарни елементи, одавно заборавивши на стид, ни најмање не зазиру да се и најподлијим средствима послуже, само да би доказали, како је некада било боље...”

Према „Војсци“, цео јавни живот у Србији „представљао је слику дегенерисане демократије, коју је Аристофан овако окарактерисао: ‘Дрека угушила разлог, сујета заменила патриотизам, грдња и клевета потисле истину... демагошко удворништво надјачало је државничку мудрост — кобасичар надвикао државника ...’“

Бранећи заверенике и њихово дело, „Војска“ је (број 40. из 1904. године), потежући најјаче аргументе, настојала да докаже, да нема ни трунке истине у тврдњама (неких политичара и политичких странака) да су, 1) извршиоци дела од 29. маја 1903. били искључиво мотивисани личним интересима, и, 2) да су се извршиоци преврата претворили у котирију која утиче на све послове, која господари земљом.

Негирајући да су се завереници удружили у посебну странку, да представљају „извесну странку“, „Војска“ је истицала да су они извр-

шењем преврата завршили своју улогу, да су се „слили“ у масу осталих официра, тако да се „цео официрски кор стопио у заверенике, акцептујући потпуно њихово дело“.

У акцији неких политичких кругова, поведеној да би се доказало да су официри-завереници привилеговани, да су „постали котерија“, „Војска“ је видела паклени план да се српска војска разједини, у њу унесе раздор. У питању је био, по „Војсци“, „безуман грех, толико опасан по војску и земљу, да се с правом може назвати издајство отаџбине“.

На ове кругове, о којима је писала „Војска“ и којима је било главно да изазову што већу узбурканост духова у земљи, указивао је и Стојан Протић у „Самоуправи“, поред осталог и у броју 250 из 1904. године. У Србији после преврата, писао је Протић, дошло је до двеју специфичних подела међу политичарима — на оне који су подржаваоци личних режима и на оне који су против њих. И управо због такве поделе могло је доћи до тога, да се на истој страни нађу „и прави, искрени представници конзервативне струје и поборници демократских идеја...“

3. Завера у нишком гарнизону

Тврдње изнесене у листу „Војска“, да се цео официрски кор „стопио у заверенике акцептујући потпуно њихово дело“ биле су — политички ћорџи. Тако ствари нису стајале — ни 1906. године, кад је „Војска“ тако писала, још мање у првим месецима после преврата.

У августу 1903. године, за време бављења краља Петра у Нишу — био је то његов први пут у унутрашњост земље — откривена је контра-завера међу официрима нишког гарнизона. Она треба да се зачела у јулу месецу... Војном аташеу Аустро-Угарске⁹⁸ било је дојављено да њој припадају, односно да је воде генерал Антоније Богичевић, рођак убијеног краља Александра Обреновића, генерал Лазар-Лаза Лазаревић, командант Војне академије, генерал Јован Белимарковић, пуковник Стеван Јовановић, командант жандармерије, мајори Влада Филиповић, Антон Јовановић и Лука Лазаревић, командант пешадијске подофицирске школе, капетани Душан Станковић и Риста Тодоровић, поручици Воја Чолаковић и Божидар Грујић, потпоручник Димитрије Лазаревић, син генерала Лазара Лазаревића.

98. Ратни архив у Бечу, КА, МА. 25-8/60. Извештај од 25. 07. 1903.

Мајор Лука Лазаревић, капетан Душан Станковић и поручник Божићар Грујић учествовали су у преврату од 29. маја 1903. године.

Како је званично саопштено, циљ контра-завере откривене у Нишу, било је „уклањање завереника из војске“, то и ништа друго. Међутим, није се само о томе радило. Било је у питању и нешто друго: устајање против новог стања и против династије Карађорђевић.

Контра-завера је релативно брзо и лако откривена, и угушена без крвопролића. По неким мишљењима тако се десило пре свега зато што њени припадници „нису имали никаква кандидата за престо...“⁹⁹

Мада је разбијена без крви и без већих државних потреса, контра-завера откривена у Нишу („Нишка афера“, како је названа) није остала без последица. Она је означила почетак растројства у војсци, поделу официрског кора у два непријатељска блока, која ће имати завршницу у обрачуну такозване Беле и Црне руке, између завереника — црнорукаца и оних који су били против њих.

На вест о откривању завере у нишком гарнизону, више листова гракнуло је у један глас, да није у питању „невина ситница“, већ да се ради о издаји отаџбине...

„Мали журнал“ је аферу у Нишу оквалификовао као „праву заверу, коју су створили српски непријатељи преко својих најамника, преко проданих душа, а наперену против династије Карађорђевића, против унука храброга и славног Војда, противу краља Петра...“

„Мали журнал“ је тражио да се „издајници одмах изведу на суд, да им се удари на чело срамни жиг, да су своју отаџбину хтели да упропасте“.¹⁰⁰

Као главне кривце за контра-заверу, „Мали журнал“ је означио „аустријске агенте и измеђаре“.

За прокламацију антизавереника, у „Малом журналу“ је речено, да је њу написала „најамничка рука коју је платила Аустрија“, и, затим, да је она доказ да се ради о једној испланираној завери против самога краља Петра и његове династије.

По „Малом журналу“, велики део кривице „за немили догађај у Нишу“ падао је на „српску најамничку штампу“ — „Народни лист“, „Вечерње новости“, „Штампу“.¹⁰¹

99. Нова Европа, књ. XVI, 1, 11. 07. 1927, 16.

100. „Мали журнал“ 25. 08. 1903.

101. Исто, 23. 08. 1903.

Стојан Протић

Од познатијих политичара, контра-заверу у Нишу међу првима осудио је првак Самосталне странке, Јаша Продановић. „Официри-учесници у преврату“, изјавио је он у Народној скупштини,¹⁰² „представили су остварење једне велике идеје и по цену свога живота решили су се, да ослободе народ од тираније. Они се показују као јунаци и борци за боље политичко стање, дакле као политички људи, а такви људи морају да сnose све што и други политички људи сnose од штампе. Они официри који су учествовали у срамној Нишкој афери, такође су изишли из свог круга и поступили су као рђави политичари, те их не треба заштићивати специјалним одредбама“.

Према првој процени војног аташеа Аустро-Угарске, контра-завереници у Нишу и нису толико били ~~узели на нишан краља Петра, колико официре — заверенике~~. Њихов циљ треба да је био пре свега да ослободе краља Петра од утицаја завереника...¹⁰³

У извештају аустро-угарског конзула у Нишу од 3. септембра 1903. године, наводи се, да је контра-завера откривена на следећи начин: један официр је одао команданту дивизије, генералу Божи Јанковићу, ~~постојање листе потписане од 63 официра, који су били одлучили да краља Петра приморају да из војске одстрани све учеснике у завери од 29. маја 1903. године.~~

По том извештају, ~~а што није било тачно~~, вођ контра-завере био је поручник Слободан-Спира Пешић, командир 1. чете 2. батаљона II пешадијског пука у Нишу. Без устручавања, сасвим отворено, он треба да је рекао генералу Јанковићу, да су он и његови другови решили, уколико краљ Петар не испуни њихове захтеве, да одређеног дана побију све официре — заверенике, укључујући и оне на двору.¹⁰⁴

Откривање контра-завере у Нишу, војни аташе Аустро-Угарске у Београду је описао нешто друкчије... Један потпоручник, чије име није навео, наводно је целу акцију одао капетану Љуби Костићу, а овај је о томе одмах обавестио пуковника Машина и Ђорђа Генчића, који су неким послом били допутовали у Ниш. Не часећи ни часа, Машин је наредио да се сви официри, потписници меморандума, сместа ухапсе.¹⁰⁵

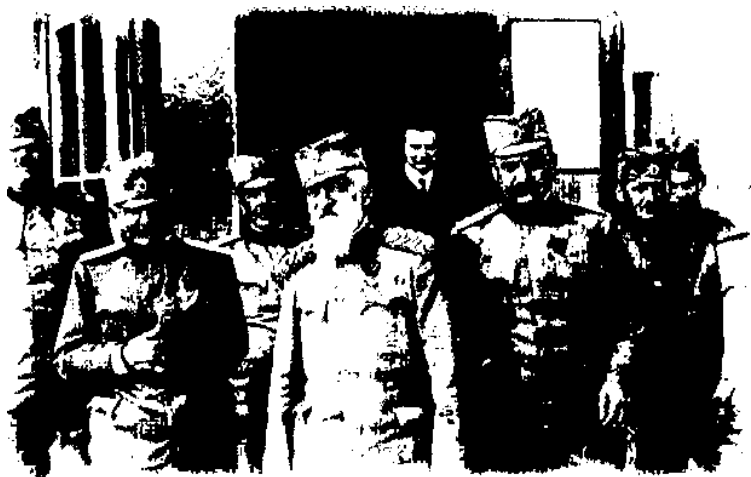
Према неким домаћим изворима, хапшење контра-завереника у Нишу уследило је тек пошто је влада размотрила информацију о

102. Стен. белешке Народне скупштине, 31. 12. 1903.

103. Држ. архив у Бечу, ПА XIX, Извештај од 21. 08. 1903. Види и: КА, МА, 25-8/71, Извештај војног аташеа од 17. 08. 1903.

104. Држ. архив у Бечу, ПА XIX, К.46, Извештај од 3. 09. 1903.

105. Ратни архив у Бечу, КА, МА, 25-8/87 и 88.

Генерал Божидар Јанковић (у средини)

постојању завере. Председник владе Јован Авакумовић, министри Ђорђе Генчић и Стојан Протић, и пуковник Александар Машин, били су за то да се прво тачно утврди који официри припадају контра-завери, и који су потписали захтев да се завереници одстране из војске. Према Драгиши Васићу, тај задатак поверен је капетану Драгутину Димитријевићу-Апису и он је одмах отпутовао у Ниш...¹⁰⁶

На вешт начин, Апис треба да је успео да од једног подофицира, извесног Светозара Животића, измами списак свих официра — потписника меморандума. На његов захтев, затим, генерал Божидар Јанковић је, у својству команданта Моравске дивизијске области, издао наређење за хапшење контра-завереника.

Осим у Нишу, неки официри, као контра-завереници, ухапшени су исте ноћи у Београду и Голупцу.

Главни доказ против ухапшених официра била је сама петиција, меморандум, како се већ све назива, у којој је, поред осталог, стајало — да је „злочином од 29. маја набачена ружна мрља на официрски образ и мундир“ и, даље, да лични углед официра и „велики земаљски интереси, којих је војска чувар и заштитник, захтевају императивно да се одвратна мрља скине...“

За „скидање мрље“ постојала су два пута: 1) да се сви „неваљалици“ просто истребе, у један дан, по целој земљи, у свим гарнизонима где год их има; 2) да се „корпоративно“ постави захтев „за удаљење њихово из војске на свагда, без мундира“.¹⁰⁷

После „брзопотезне“ истраге, сви похапшени официри изведени су на суд и почетком септембра осуђени на казне заточења, односно затвора. Све изречене казне, потврдио је Велики војни суд — 26. септембра 1903. године. Капетан Милан Новаковић, као подстрекач и главни организатор контразавере, и капетан Добривоје Лазаревић, осуђени су на по две године робије и губитак чина. На по тринаест месеци затвора осуђени су потпоручници Александар Тодоровић, Милан Дрндаревић, Илија Цветковић и Јеврем Ђорђевић, а сви остали на по четири месеца затвора. Међу овим последњим налазили су се и неки потоњи генерали — Никола Чоловић, Жарко Протић и Милан Вуковић.

Првоокривљени капетан Милан Новаковић, на суду се није држао као оптужени, већ као онај који — тужи. Уместо да доказује да

106. Драгиша Васић, *Данетсто трећа*, Београд 1925, 176-181.

107. Уп. Велика Србија, 27. 08. 1903.

није крив, он је настојао да суд увери да би уместо њега на оптуженичкој клупи требало да се налазе официри учесници у завери од 29. маја. Јер, они су не само прекршиоци заклетве, већ и убице и — плачкаши. Они би пред судом морали одговарати и за „преторијанско терорисање краља Петра“.

Изречене казне биле су строге. Међутим, краљ Петар је мислио другачије. Аустро-угарском посланику рекао је да сматра да су казне — преблаге.¹⁰⁸

Више него краљ Петар, изреченим казнама нису били задовољни завереници — краљеви ађутанти, али и сви други завереници. Они су у учесницима контразавере у Нишу видели своје крвне непријатеље и били су уверени да би их они побили само кад би им се за то пружила прилика.

Војни аташе Аустроугарске¹⁰⁹ није био склон да поверује да је осудом официра из нишког гарнизона уништено свако контра-завереничко расположење у војсци. Он је био уверен, да су тога свесни и краљ Петар и влада. Али да се не усуђују да иду до краја. С једне стране што су хтели да пркрију право стање у војсци, а с друге што су се плашили да би то могло да унесе узнемиреност у народ, који је добрим делом стајао уз контра-заверенике, „контраће“.

Као и војни аташе Аустро-Угарске, и Андре Бар, француски публициста,¹¹⁰ сматрао је да је Београд средиште контра-завере откривене у Нишу. Као коловођу он је означио генерала Магдаленића, „старог пријатеља краља Милана“, чија је супруга била — „шеф шпијунаже“ краља Александра Обреновића(!).

С повцем наводно добијеним од Аустрије, Магдаленић и његова супруга успели су да „купе“ 24 официра.

Један од главних помагача генерала Магдаленића, био је, по Бару, пуковник Васић. А трећи у колу — нишки дивизијар Јанковић...

Кад је откривена контра-завера у Нишу, у одбрану ухапшених официра први је устао београдски лист „Вечерње новости“ (по Бару, поткупљен од Беча са 60 хиљада динара). Овим новинама одмах се прикључио „Народни лист“...

Према „Великој Србији“ (број од 27. августа 1903.), генерала Магдаленића теретио је у истрази капетан Добривоје Лазаревић.

108. Држ. архив у Бечу, ПА XIX, К 46/ извештај од 30. 09. 1903.

109. Ратни архив у Бечу, КА, МА, 25-8/90, извештај од 2. 10. 1903.

110. А. Бар, Мајска револуција у Србији, 166.

Рекао је да му је генерал дао новац у аустријским форингама за пут по Србији ради врбовања официра за контра-заверу.

На изреченим казнама официрима у Нишу (16. септембра 1903. године) није остало. Велики војни суд их је поопштрио (26. септембра исте године). Једини члан суда који је издвојио мишљење и био за то да се осуђенима казне не поопштравају, већ да се пониште, био је генералштабни пуковник Петар Бојовић.

Поопштравање казни био је повод за нове нападе на заверенике од 29. маја у јавности, па и претње. Више официра, активних и пензионисаних, изјавило је војном аташеу Аустро-Угарске да располаже информацијама да права борба тек почиње и, осим свега, да контра-завереници имају у свом поседу изванредно важна документа.¹¹¹

Нарочито много обавештења војни аташе је добио о генералштабном капетану Милану Новаковићу, првооптуженом на процјесу у Нишу. Тај млади човек био је рођени брат министра привреде у влади генерала Цинцар-Марковића, убијеног 29. маја 1903, Љубе Новаковића. Током истраге он је „предусретљиво“ признао, да је био „и творац и подстрекач завере“, да је саставио проглас официрима и штампао га у Београду, али да свим тим он није желео да изазове буну и растројство у официрском кору, већ да „спасе официрски кор од растројства и срама који је ударен на српски официрски мундир“.¹¹²

Објашњавајући својим читаоцима шта су капетан Новаковић и његови другови хтели да постигну организовањем завере у Нишу, „Велика Србија“ (број од 30. августа 1903. године), истицала је, да је њихова главна жеља била да се официри-завереници од 29. маја истисну са двора и одстране из војске. И то силом, а пошто се није успело да маршал двора новог владара постане један Обреновићевац, пуковник Лешјанин...

У три тачке, затим, „Велика Србија“ је сажела намере контра-завереника: 1) слабење „ефекта револуције“, 2) заплашивање двора, и 3) изазивање пометње у земљи пред изборе за Народну скупштину.

О капетану Новаковићу, „Велика Србија“ је, уосталом као и други листови, писала много и углавном — непроверено...

Рођен у Краљеву 1871. године, Новаковић је био полазник генералштабне Николајевске академије у Петрограду, у Русији. Једно време провео је на школовању и у Француској. Фантаста, и у доброј

111. Ратни архив у Бечу, КА. МА, 25-8/99, извештај од 24. 10. 1903.

112. Велика Србија, I. 09. 1903.

мери неуравнотежен, он је у Француској, на вест да је у Јужној Африци избио рат између Бурја и Енглеза, одмах решио да Бурима крене у помоћ. Смислио је план да сакупи 200 Црногораца и уз финансијску помоћ Русије отпутује у Африку... Руси тај предлог нису прихватили. За овај план није показао никакво интересовање ни представник Јужноафричке републике у Паризу...¹¹³

Негде у јулу 1903. године, капетан Новаковић се вратио у Београд. Под утицајем француске штампе, која је о преврату од 29. маја писала само као о монструозном злочину, он заверенике није могао ни да смисли. Сматрао је да они заслужују само осуду, то и ништа друго. У свој дневник, 8. јула 1903. године, записао је, да у Србији владају „несрећа и лом“ и да су за све то криви — завереници, а с њима и влада, „састављена од конгломерата револуционарних и екстремних елемената, која сматра за дужност — и ако израз огромне мањине — да пречишћава. Пензије и рашчишћавање ен грос. Ово чини да број незадовољника расте све више и више... Команданти дивизија, команданти бригада, команданти пукова, батаљона, командири и др. — све се то премешта, намешта, пензионише...“¹¹⁴

По повратку у Београд из Француске, капетан Новаковић је требало да буде постављен за ордонанса краља Петра. Наводно је био потписан и указ о томе, али све је пало у воду после упада официра у штампарију и уништења службеног листа са указом о наименовању пуковника Лешјанина за маршала двора... И тако, уместо на двор, капетан Новаковић је стигао у Ниш, у 16. пешадијски пук.

Већ 15. августа 1903. године, капетан Новаковић је у Нишу повео акцију за одстрањење официра-завереника из војске. Пред својим колегама он их је оптуживао да су на „варварски начин убили владајући краљевски пар, прекршили светињу заклете, укађали мундир...“

Све што је говорио официјерима у Нишу, све је то капетан Новаковић изнео и у свом прогласу „Српском официјерском кору“, који је био једна врста меморандума, али и петиције, и који је био поднесен официјерима на потпис.

С потписивањем прогласа није било неких већих проблема. На то су утицале и плански ширене вести, да је за уклањање официра-завереника од 29. маја и сам краљ Петар, а и његов брат — кнез Арсен, што није одговарало истини.

113. Александар Тодоровић, живот и рад Милана Ј. Новаковића, Београд 1907.

114. Исто, 15.

Проглас официрима капетан Новаковић је саставио 27. јула 1903. године. У њему је он царево и имена 68 официра који су учествовали у завери од 29. маја и који су се „умрљали мародерством и обичним убиством“. „Именом отаџбине, именом части, именом љубави према независности слободе Србије“, Новаковић је позивао све официре (незаверенике) да „неодступно и тврдо“ поставе захтев: „Мундири доле, они или ми!“

„Један начин“ да се земља отараси завереника био је, да се „сви ти неваљалци просто истребе у један дан по целој земљи, у свима гарнизонима где год их има“, а други начин, да се „корпоративно кичења њихово удаљење из војске за свагда, без мундира, у року који ће се одредити“. Ако би тај захтев био одбијен, сви официри требало је да „положе своје сабље и сами се уклоне из војске“.

За „први пут и начин“, у прогласу је речено, да он „дефинитивније манифестује наше расположење према учињеном злочину и напуштеном одлучност да се такви злочини у нас више не понове, јер је интензивнији и несравњено инструктивнији и за садашњост и за далеку будућност поред тога што сасвим одговара тежињи учињеног злочина“.¹¹⁵

За дан одлуке, односно изјашњења који од два начина да се примени, и тако „спере ружна мрља са образа и мундира официра“, био је одређен 27. август 1903. године, рођендан престолонаследника Ђорђа.

До овог изјашњавања није дошло, међутим, јер је завера пре тога била откривена, а сви потписници прогласа изведени на суд.

Бранилац оптужених је у својој завршној речи казао: „Ако оптужени буду осуђени, нека им је утеха, да су осуђени само зато што су љубили своју отаџбину!“ А државни тужилац, пак, рекао је: „Ако суд пусти оптужене и каже да нема кривичног дела, онда је тиме потписао смртну пресуду целој српској војсци, као засебној установи“.¹¹⁶

4. Опозициона штампа на удару завереника

Случају у Нишу, штампа је посветила велику пажњу. Неким листовима, међутим, то је био повод да зазвоне на узбуну — да је „отаџбина у опасности“. „Мали журнал“ је чак тражио (у броју од 29. августа

¹¹⁵ „Мали журнал“, 29. 08. 1903.

¹¹⁶ Велика Србија, 23. 09. 1903.

1903. године) да се најхитније формира организација, која би издајницима „стала за врат“ и тако „револуцију од 29. маја потпуно завршила“. То је требало да буде — Народна одбрана. Пре него што се она оснује, имао се формирати један (главни) одбор, чија би дужност била да „води рачуна о свима главнијим најамницима, шта раде, да ли и у којој мери раде, па ако се увери, да раде о глави отаџбине или мирних грађана, да се просто униште као год што најамници прете да униште оне родољубиве официре, који спасоше земљу од Драгиног и Александровог разврата“.

Овај позив „Малог журнала“ био је у ствари позив на стварање једне организације која би дејствовала за себе, као каква паравојска, и, у крајњој линији, позив на грађански рат...

На дан 31. августа 1903. године у Београду је одржан велики протестни збор грађана и омладине против антизавереника и листова који су их подржавали — „Народног листа“, „Вечерњих новости“, „Београдских новина“, „Београдских новости“.

Уз Јована Скерлића, глумца Добрицу Милутиновића, затим Недељка Дивца, на збору је, по оштрили свог говора, нарочито био запажен студент Љубомир Јовановић-Чупа, који ће осам година касније постати идеолог Црне руке и главни уредник њеног органа „Пијемонт“. Он је говорио тако као да камцијом млати око себе... „Глава је утучена, али је остао реп, али и њега морамо умртвити“, рекао је он, поред осталог, у својој беседи. „Хирургија је најбоље средство за то. Двадесет девети мај није завршен. Ђубре треба на ђубриште...“¹¹⁷

На збору је усвојена резолуција, у којој је за штампу која је подржавала анти-заверенички покрет, речено, да служећи једној котерији непријатеља свакога напретка жели да „створи анархију у земљи“, „компромитује српски народ и његову политичку зрелост“, и „злоупотребљавајући садању слободу изврши своје издајничке планове и стране непријатељске аспирације“.

„Сви честити грађани“ у Србији позвани су да „најдубље презру“ те листове и спрече растурање њихово, тиме, 1) „што их неће читати“, 2) „што ће живо порадиити да их други не читају“.

Са збора је упућен апел свим продавцима новина да престану „да про-дају реакционарне листове“, а трговцима — да у тим листовима не штампају своје огласе.

117. Исто, 1. 09. 1903.

У резолуцији усвојеној на збору чак је тражено да се имена свих оних „који купују, читају, продају и помажу ове листове износе на јавност и жигошу“.

Сем у Београду, протестни зборови против „реакционарне штампе“ и антизавереника одржани су и у неким другим местима у Србији — у Горњем Милановцу, Врању, и тако даље.

Нападајући листове који су подржавали антизаверенике, „Велика Србија“ је (у броју од 30. августа 1903) истицала, да они „у својој дрскости“ не знају за границе, да чак краља Петра („неприкосновену особу“) сликају под круном за чијим леђима ступа један костур који хоће да му ту круну скине, јер она није његова“.

За „Велику Србију“ сви „контраћи“, и официри и цивили, били су окорели реакционари, корупционаши, „проигране политичке индивидуе чија је прошлост у народу обележена гажењем устава, стегом, насиљем и убијањем слободе и права грађанских“. Сам капетан Милан Новаковић, вођ антизавереника, био је пак „продана душа“, „аустријски шпијун“ и „сулуди Дон Кихот“.

На овакво и слично писање режимских листова о антизавереницима, опозициона штампа је одговарала пооштреним нападима на заверенике од 29. маја, уз непрестано понављање да они нису ништа друго до обични злочинци. Ови напади били су нарочито жестоки од лета 1904. године, када је у Београду почео излазити (15. августа 1904.) лист „Опозиција“. У свом првом броју, ово гласило је учинило две констатације: да завереници нису извршили преврат 29. маја 1903. године „за љубав парламентарне демократије“, а затим, да у Србији никад није било више плаћених жбирова и тајних агената него по успостављању новог режима...

Како је речено у уводнику првог броја, „Опозиција“ је себи поставила за циљ, да постане „органом свих оних без разлике партијске боје, који увиђају, да земљу ваља лечити од зла и да се у тој родољубивој тежњи ваља духовно ујединити, јер, кад се то постигне, одзвониће за снага и лажним апостолима, који су изван владе демагози а на влади најдрњи реакционари“.

„Опозиција“ (лист сестара убијене краљице Драге, како се говорило), видела је у 29. мају 1903. године наставак 29. маја 1868. када је жртвом пао кнез Михаило Обреновић. И писала: „Све је то једна глава смислила, једна злочиначка рука извршила: у једном истом циљу, ради једне исте сврхе, некад непостигнуте, а сада остварене“.

Да би могла „указати прстом“ на оне који су били „интелектуални кривци за убиство два Обреновића“, „Опозиција“ је познала сваког који шта зна „о духовним оцима оба крвава 29. маја“ да се јави редакцији, уз гаранцију „највеће тајности“, за свако саопштење.¹¹⁸

Сасвим у складу са захтевима капетана Милана Новаковића, и антизавереничког покрета чији је вођа он био, „Опозиција“ је из броја у број тражила да се завереници од 29. маја 1903. изведу на суд, као што је то урађено са убицама кнеза Михаила Обреновића. „Србији нема напретка, док се год питање о завереницима не реши онако, како то правда и човечност захтевају“, речено је у броју од 12. октобра 1904. године. „То је услов, који се мора пре свега и свачега испунити, јер ће иначе сваки народни посао рамати.“

Међу личностима на које је „Опозиција“ особито насртала налазили су се, поред других, пуковник Александар Машин (један од оних Чеха што раде у корист Аустрије), пуковник Леонидас Соларевић („Грк“), генерал Јован Атилаковић (који би „као Влах у Румунији био какав бојарин“), пуковник Дамњан Поповић („Белави паша“) и тадашњи министар војни Радомир Путник. Пребацујући Путнику што се ставио „у службу краљоубица“, „Опозиција“ је у броју 119 из 1905. године покренула и питање његовог српског порекла. „Отац овог човека родом је из Аустрије, чији је поданик и био; мајка му је Немаца, Његов старији брат и сад је жив и налази се као паша (ђенерал) у турској војсци под именом Јусуф Рајзендер-Путник, а он, дакле наш Рајзендер — заузима у Србији положај ђенерала и место министра војног“.

Поставши министар војни, Путник је — и по мишљењу војног аташеа Аустро-Угарске¹¹⁹ — беспоговорно испуњавао жеље завереника, које му је преносио краљ Петар, а на другој страни је протезирао своје рођаке и пријатеље из редова радикала. Радило се ту, између осталог, о решењу питања краљевих ађутаната, постављању завереника на највише командне положаје, пензионисању великог броја способних официра (неподобних новом режиму), измени војног закона у духу захтева завереника, и тако даље.

Мада је уистину настојао да завереницима што више изиђе у сусрет, Путник је понекад доносио и одлуке које њима нису биле по

118. „Опозиција“, Ко су интелектуални кривци, 30. 04. 1905.

119. Ратни архив у Бечу, КА, МА, 25-8/85, извештај од 11. 09. 1904.

вољи, поготову кад су били у питању прекомандовања појединих официра — завереника. И због тога је јавно грђен и критикован и од листова који су подржавали заверенике. У „Малом журналу“ (у броју од 10. септембра 1904. године), који је и тада важио за неку врсту органа завереника, жестоко је нападнут због тога што је прекомандовао у Књажевац извесног мајора Николу Илића. Али ипак, Путник је највише нападан у штампи због форсирања завереника и њихових унапређења супротно законским прописима. Године 1907. напади штампе на Путника били су нарочито чести.¹²⁰ Зато што се тада држао радикала, називан је у штампи — њиховим лакејом, чак и „посилним Николе Папића, Стојана Протића и Лазара Пачу“.

Као што јој је сваки повод био довољно добар да би могла да нападне заверенике — појединце, вође њихове, заправо, и оне који су им били спремни да служе, као један Путник, тако је „Опозицији“ сваки повод био добродошао да би могла да каже да нови режим води земљу у сигурну и неповратну пропаст.

У бројним чланцима, „Опозиција“ је упорно настојала да докаже, да нови режим мисли само на — „рушење и разарање“. Наводила је да је срушен стари двор, да је разорено место на којем је убијен кнез Михаило, да чак, постоји намера да се сруши и сам споменик кнезу Михаилу пред Народним позориштем...

„Рушите, разоравајте и бесните подле и неваљале душе“, узвикивао је са стубаца „Опозиције“. Уклањајте испред својих очију све споменике оних, који су Србију створили слободном, независном и моћном краљевином, али упамтите, да ће народ, тај захвални и непристрасни народ, зидати од мермера и алабастера споменике и цркве онима, који сте ви убили, и чије споменике данашње ви рушите и разоравате!“

Уз „Опозицију“, јаке ударије новом режиму задавао је „Народни лист“, који је продаван у неких 10 хиљада примерака — колико је радикалска „Самоуправа“ продавана током целе седмице.

Велику бригу новим властима задавао је једно време и Пера Тодоровић, док је издавао своје „Огледало“. Интересовање за ову новину било је толико, да је четврти број, на пример, био распродат у 15 хиљада примерака, чиме се ниједан други лист дотле није могао похвалити...

120. Види и: „Политика“, 3. 07. 1907.

Тодоровић се у „Огледалу“ бавио и стањем у војсци, али много и краљем Петром, због чега је морао побећи у Земун — да не би доспео у затвор и био суђен за дело увреде владара.

Кад је Тодоровић пребегао у Земун, и ту наставио да штампа „Огледало“, влада у Београду затражила је од владе Аустро-Угарске да се он одатле удаљи, будући да представља опасност за мир и ред у Србији. Подносећи реферат својој влади о целом случају, аустро-угарски посланик у Београду заузео је став, да захтеву Београда не би требало удовољити. Поред осталог и зато, што је од доласка на престо краља Петра штампа у Србији потпуно слободна и што су од 17 свезака „Огледала“ забрањене само две, и то по четрнаест и више дана по појави у продаји. И, затим, што је Тодоровић престао да напада краља Петра и што се у својим чланцима искључиво бави компромитованим официрима-завереницима.¹²¹

Као посебан разлог што Тодоровића не би требало удаљити из Земуна, аустро-угарски посланик је навео, да би једна таква мера била у Београду протумачена тако као да влада Аустро-Угарске не одобрава нападе на заверенике, да чак стоји уз њих...

У служби антизавереника, контраћа, била је и „Српска застава“, орган Либералне странке — после повлачења из ње Јована Авакумовића. Затим, биле су „Београдске новости“ и „Београдске новине“, које је дуго времена финансирао краљ Александар Обреновић. „Београдске новости“ нарочито оштро су нападале краља Петра, тражећи његову абдикацију.

Захваљујући либералном закону о штампи од 1. марта 1891. године, сви поменути листови могли су да пишу управо онако како су хтели (са извесним ограничењима када се радило о владару). Поготову о војним завереницима од 29. маја 1903. године. Двору, влади и војним завереницима, њима нарочито, то није било ни право ни по вољи. Сматрало се да опозициона штампа, својим нападима на војне заверенике, уноси немир у војску, растројава је и слаби. И да би се томе стало на пут, одлучено је да се хитно донесе нови закон о штампи. Већ 28. новембра 1903. године, влада је изишла пред Народну скупштину са предлогом новог закона о штампи...

У члану 1. предлога новог закона о штампи речено је, да је „штампа у Србији слободна“, а у другом члану — да „сваки Србин има

121. Држ. архив у Бечу, ИБ 3347/4, извештај од 8. 12. 1903.

право, да у границама закона искаже своју мисао писмено, штампом и у сликама". У трећем члану речено је пак, да се „не може установити ни цензура, ни каква друга превентивна мера, која спречава излазак, продају или растурање списа и новина". По члану 12, новине и друге штампане ствари могле су бити забрањене (узапњене) само ако садрже: 1) увреду краља или краљевског дома; 2) увреду кога страног владооца или њихова дома; 3) позив грађанима да устају на оружје.

Образлажући потребу доношења новог закона о штампи, Стојан Протић је у Народној скупштини (31. децембра 1903. године) велику пажњу посветио заштити војске од „неправедних напада" штампе. „Војска треба да буде нешто високо, нешто узвишено, што не треба да се дира и напада", рекао је он. „Официри треба да се чувају и бране што они не учествују у активној политичкој борби, а правило њихове службе забрањује им да се путем штампе бране".

На сличан начин у Народној скупштини, говорио је о потреби заштите војске од „злонамерних новина" и радикаски првак Света Симић, тајни саветник краља Петра. Он је рекао, да поједини листови, као што су „Народни лист", „Вечерње новости", „Нова застава", за „главни објект" напада и клевета узимају војску, све са „најважнијом тежњом" да се изазове „расцеп и забуна у војсци, да се ослаби уверење у њену моћ да одговори својим задацима... А тим тежњама ми хоћемо да станемо на пут и да не дамо да се у војску уноси анархија, не стога, што хоћемо да створимо једну привилеговану класу, него стога што она треба да послужи као гаранција за наше националне идеје".¹²²

Више посланика из редова партија које су биле у опозицији према влади, настојало је да докаже управо то што је Симић — негирао. Новим законом о штампи, говорили су они, влада жели да војску „стави у изузетан положај", да је заштити од сваке критике, а да од војних старешина створи касту „недодирљивих".

Став непоправивог либерала, и једног од вођа завере од 29. маја, Ђорђа Генчића, био је, да би „новинари најпре требали да заслуже да имају слободну штампу" будући да они не штеде „ничије име, ничију част", да својим писањем изазивају запрепашћење „свих свесних и разумних патриота", који се питају — „куда све то води".

Кад би се поверовало у све оно што штампа пише, говорио је Генчић, „неминовно би се морало доћи до једног неутешног закључ-

122. Стен. белешке Народне скупштине, 31. 12. 1903.

ка, да српско друштво броји своје последње дане, а народ српски као организована политичка чињеница на Балканском трополу да већ стоји над оном провалијом изнад које стоје исписане кобне речи: „бити или не бити“.

Замерајући листовима који нису „једнодушно као српски народ“ поздравили чин од 29. маја, Генчић је рекао:

„Браниоци стања од 29. маја, користећи се слободом која им је благодарећи самопожртвовању српске војске 29. маја осванула, покушали су и покушавају и данас, да дело ослобођења народног од једног најсрамнијег режима назову преторијанским, а извршиоце тог знаменитог дела — Преторијанцима. Ја отсудно протестујем против те непатриотске несрпске тврдње тих жалосних представника српске штампе, јер да ти узорити синови српски беху у истини Преторијанци, они би после свршеног чина приграбили и сву власт у своје руке, па би после ја питао те новинарске јунаке, били смели о томе случају писнути...“

Дајући подршку предлогу новог закона о штампи, Генчић је за одредбе које су се тицале заштите војске од напада у штампи, изјавио, да је њихов „смер“ да се „српска војска заштити од оних и онаких ровења појединаца, који су нечистим и скроз упрљаним рукама својим створили ону фамозну аферу ‘о скидању мрља са официјерског мундира’, да од ње отклања све оно што би реметило ред, дисциплину у њој, те да она у истини остане оно што је и до данас била: милом узданицом васколиког народа српског“.¹²³

Генчић је посебно замерио опозиционој штампи што учеснике у пучу од 29. маја назива — завереницима. „Ако уопште може бити речи о завереницима, онда би тај назив доликовао много пре оној неколијини сажаљења достојних представника српске војске, који, обманути и заведени на странпутицу од неких свадбених ђенерала, инсценираше ону, истина детињасту, али и ружну Нишку аферу, која је позната под именом ‘прања и чишћења мундира’“. Извршиоци преврата од 29. маја „нису били завереници, већ то беху истински револуционари, прави апостоли слободе народне и до самопрегорења одана деца своје намучене отаџбине“.

Кад се у Народној скупштини водила дебата о предлогу новог закона о штампи, нарочито су „севале варнице“ по питању члана 22, из главе четврте, у којем су третирани „злочини и преступи штампом

123. Исто, 17. 12. 1903.

учињени". Тим чланом била је предвиђена казна затвора од два месеца до једне године и новчана казна од 300 до 1. 000 динара за - „свако потстицање, посредно или непосредно, учињено према лицима војенога реда, у намери, да се одврате од вршења војних дужности и послушности према законитим старешинама у свему ономе, што они наређују за вршење закона и законих правила војних, као и дражење против појединих официра или класа официрских, или сејање раздора или неповерења у војсци..."¹²⁴

Већ и због заузимања да се овај члан новог закона о штампи пошто-пото прими, Ђорђе Генчић је постао мета свих опозиционих листова. Увек и поново указивало се на његово учешће у завери од 29. маја 1903. године. Један од листова који га је непрестано „черечио“, био је лист „За отаџбину“. Међутим, док га је тамо до 1906. године углавном нападао због учешћа у преврату од 29. маја и убиства краља Александра и краљице Драге Обреновић, од тада га је нападао због печег сасвим другог—због учешћа у припремама новог државног удара, овог пута усмереног против династије Карађорђевић.

Ти напади листа „За отаџбину“ на Генчића били су равни денунцијацији. Али нису почивали на потпуно исконструисаним подацима...

Разочаран пре свега у краља Петра, и сматрајући да је неправедно одгурнут у страну, Генчић се заиста носио мишљу да Карађорђевиће замени једном новом династијом.

Под насловом „Пажња влади и јавном мњењу“, лист „За отаџбину“, који је у ствари био орган у међувремену основаног Друштва за законито решење завереничког питања, писао је:

„Генчић и његова група спремају се да слисте Устав и прокламују вапредно стање докопав се неограничене власти. У томе случају веле, полетеле би главе многим и многим истакнутим политичарима, међу које рачунају и радикалне прваке. Позивамо владу и јавно мњење да озбиљну пажњу обрати на ову ствар, јер ће иначе у томе случају гарнизони сами одрећи послушност и решити завереничко питање онако, како они у даном моменту нађу за сходно. Чувајте Устав! Чувајте ред и мир у земљи, чувајте државну самосталност Србије, јер је овај нови удар чисто њој намењен!“

Одмах, већ сутрадан, 6. јуна 1906. године, Ђорђе Генчић је одгорио листу „За отаџбину“ преко „Штампе“ Св. М. Јакшића, у то време финансираног од министарства спољних послова Аустро-Угарске...

Одговор Генчића био је колико уперен против листа „За отаџбину“, толико, па и више, против Друштва за законито решење завереничког питања. Називајући то удружење скупом „војничких и разних других политичких шкартова“, Генчић је рекао:

„Ама ко то и од кога да чува Устав, мир и ред у земљи, па чак и државну самосталност Србије? – Самосталност земаљску хоће да бране бедници, који на сваком кораку отаџбину издају, они, који још не посустадоше призивајући стране државе да се умешају у чисто унутрашње ствари независне Краљевине Србије. Самосталност Србијину хоће да чувају бегунци од 29. маја, којима образ подноси да шаљу чак и меморандуме једној страни држави да је побуде: да узме иницијативу за сазив једне међународне конференције, да реши једно питање које су они сами измислили и створили - да реше завереничко питање! Па да остали народи не позавиде кукавном српском народу, коме као да је добри Бог доделио незавидан усуд: да мора непрекидно рађати и гајити положаје, Брацковиће!“

У часу кад је писао овај свој одговор листу „За отаџбину“, Генчић се, после једног дужег прекида, поново нашао међу официрима - завереницима од 29. маја, и то оним млађим, пре свега, који су били, као и он сам, незадовољни развојем политичких прилика у земљи и, особито, држањем краља Петра. Уздајући се у њих, свакако, Генчић је свој одговор завршио овако:

„Борба на коју драже и коју људи од 29. маја не траже, наћиће, нека се у то нико не вара, све другове, све честите и исправне официре српске војске и пријатеље њихове збијете у једну густу и непробојну фалангу, решене да умру, ако је таква воља Божја, за идеју којој су 29. маја служили и коју је цео српски народ са ретком једнодушностју као своју прихватио... Сви за једнога и један за све, била је и остаје девиза људи од 29. маја. То нека не забораве разни интерпеланти и остали поборници стране интервенције. То нека добро утуве и они који, понесени својом болесном маштом, крећу свом снагом својом да било од Артемизиних, било од Драгиних прљавих сукања сашију — нов барјак Србије!“

Док се Генчић, тако, убојитим речима обрачунавао са антизавереницима и њиховим органом, поједини официри — завереници од 29. маја, чинили су то на свој — и за ондашње прилике не баш примеран начин. Физички су нападали своје противнике, а новинаре, који су их ружили држећи страну антизавереницима, кад тукли, а кад позивали на двобој...

На двобој је, на пример, изазван уредник „Народног листа“, Милан Павловић. А изазивач је био — маршал двора краља Петра, Бошњак Чолак-Антић.

Овај двобој одржан је на Бановом брду, 16. марта 1905. године. Противници су пуцали један на другог са удаљености од 20 корака. „Случај је хтео да обе стране остану неповређене и ако је бој бијен озбиљно по свим прописима и с мушком одважношћу с обе стране...“¹²⁵

Опису овог двобоја између уредника „Народног листа“ и маршала двора Бошка Чолак-Антића, „Опозиција“ је дала велики простор. Али важније од тога било је саопштење, да је редакција одлучила, да убудуће „не одбије ни један позив на двобој људима од части, који би тај позив правдали. То је једини пут, да се запуше уста опим кукавицама, који отрпе и најнеће увреде, и шамаре и батине, а на двобој пити кога позивају, пити би коме смели да изађу, а овамо чине прекоре неком трећем што се није одазвао позиву на двобој сваке битанге... Двобоји, којих ће сада бити и од којих ће неминовно многи бити и крвави па може бити и трагични, насигурно ће показати и то, да ће представници власти, који у овај мах представљају и све оно, што је у друштву неморално и неваљало, одмах дизати тужбе против људи, који су позиве на двобој прихватили и изазивачи излазили на јуначки мејдан“.

У броју од 11. фебруара 1906. године, међутим, „Опозиција“ је писала, да па „основу фундаменталног начела о двобоју“, официри не би смели „позивати грађане на двобој“. Ако то ипак учине, онда врше једно насиље, једну неморалност, која је у опреси са сваким појмом о давању сатисфакције двобојем. Није, дакле, каваљер него је најобичнији провокатор (изазивач) на кажњиву радњу сваки онај официр, који у Србији позива грађанина на двобој... Кад је реч о официрима завереницима, који су погазили своју војничку заклетву и дужну верност према свом краљу, те дигли на њ руку и мучки га убили — онда је позивање грађанина на двобој не само некаваљерска и неморална ствар, него је прави атентат на основе и моралности и па начело о сатисфакцији на јуначном али и часном мејдану. Мучке убице, који би требали да на Карабурми заврше свој зликовачки живот — лишени су права на сатисфакцију... Зликовцима није дато право да могу с часним људима излазити на мејдан. Ако те, дакле, добри и честити Србине, па био ти грађанин или официр, позове на

125. Види: „Опозиција“, Београд 17. 03. 1905.

двобој завереник, односно вероломник и убица - плуни га и иди својим путем даље“.

Пишући овако, „Опозиција“ је, извесно, имала у виду да се баш завереници, они млађи, били први који су исукали своје сабље на новинаре и издаваче новина. Крајем 1904. године, (9. децембра) капетан Милан Гр. Миловановић-Пилац, Драгутин Димитријевић-Апис и Тодор Павловић, покушали су да продру у стан власника листа „Опозиција“ (адвоката Живојина С. Величковића) — „ради објашњења“. А кад је Величковић, потом, упозорен да му се „спрема велико зло“, са породицом наврат — нанос пребегао у Земун, тамо га је сачекао телеграм једног потпоручника (Павла Јуришића, презимењака генерала Павла Јуришића-Штурма). Тај потпоручник је тражио задовољење за увреду нанесену му у белешци „Мундир и шпијунажа“, објављеној у „Опозицији“ број 116.

За овим, стигао је у Земун још један телеграм—од капетана Миловановића-Пилца, Димитријевића-Аписа и Тодора Павловића. Као и Јуришић, и они су тражили задовољење, али за чланак — „Ко су они“, такође објављен у „Опозицији“.

За двобој који је тражио потпоручник Јуришић, адвокат Величковић је одредио своје сведоке — пуковника Живојина Мишића (потоњег војводу, кога су завереници, као обреновићевца, били отерали у пензију) и Светислава Исаковића, такође пензионисаног пуковника. А за двобој са капетанима Миловановићем-Пилцем, Димитријевићем-Аписом и Тодором Павловићем, Величковић је за сведоке именовао Милоша Васића, бившег министра војног и Драгомира Радуловића, банкара. Како су се они због тога нашли у неприликама, адвокат Величковић је одредио нове сведоке, двојицу ражалованих официра (осуђених због учешћа у Нишкој афери) — Милана Дрндаревића и Милорада Цветковића.

Пошто двобој није могао водити са свом тројицом изазивача, адвокат Величковић је за противника изабрао капетана Милована Гр. Миловановића-Пилца.

На састанку сведока, 15. децембра 1904. године, у „Гранд хотелу“ у Београду, заступници капетана Миловановића-Пилца, Драгутина Димитријевића-Аписа и Тодора Павловића, захтевали су да Величковић „безусловно да задовољење путем двобоја, остављајући му да бира као невојник оружје — било сабљу или пиштољ“. Заступници односно сведоци адвоката Величковића, пак, изјавили су да он

„не може да прими двобој од људи, који су по његовом мишљењу у ствари онаки како их је изено у новинама“.¹²⁶

Објашњавајући зашто није прихватио позив на двобој тројице капетана, учесника у завери од 29. маја (и каснијих црнорукаца), адвокат Величковић је у „Опозицији“ рекао, да завереници „нису привилегисана корпорација (призната законом), те овде не би могло бити говора ни о личној ни о увреди корпорације, а за то ни говора о задовољењу части, путем двобоја. Сем тога, њих има 80. Ако би се допустио преседан у начину и само код овог једног случаја, и у томе случају Величковић победио свог противника, сутра дан би се јавила друга тројица и тражила исти начин задовољења... докле се свих осамдесет не би изређали...“

Нека три месеца после овог неодржаног двобоја, адвоката Величковића је усред дана, код кафане „Руски цар“, цапао један официр, „у намери да га живота лиши“, како је објављено у „Опозицији“ од 16. марта 1905. године.

Полиција, која се налазила у близини, није ништа предузела против нападача. „Изгледа по томе“, казано је у „Опозицији“, „да човек треба да навуче официрску униформу, па да му је слободно убити свакога који му се у овом лепом Београду не свиђа... Овај догађај нам показује, да треба да се наоружавамо и да будемо готови бранити свој живот оружјем од људи који кидишу на све оне, који нису запљуснути краљевском крвљу и који нису мрцварили краљевске лешеве...“

Кад је, међутим, у „Опозицији“ објављен чланак „Ко су они?“, због којег су капетани Миловановић-Пилац, Димитријевић-Апис и Тодор Павловић тражили задовољење од адвоката Величковића, полиција је одмах интервенисала, и то најенергичније. Цео тираж листа је узапћен. Привремено, истина, јер истог дана, суд је укинуо изречену забрану растурања листа, наставши да у инкриминисаном чланку „нема ниједног израза, који представља позив грађана да устану на оружје ради кажњавања извршилаца чина од 29. маја 1903. године“.¹²⁷

Поименце, у чланку „Опозиције“ није поменут ниједан од учесника у завери из 1903. године, али је за све њих речено да представљају групу која „узима сву власт у своје руке и силом, коју власт,

126. Исто, 27. 12. 1904.

127. Исто, 8. 12. 1904.

злоупотребљена, може да има, хоће да принуди цео српски народ да се одрекче морала и да ликвидира са поштењем. Такав један одред наоружаних власника проглашава језуитску формулу: 'Ко није с нама тај је против нас' за државни принцип и сурово гони свакога, ко се усуди поштовати своју савест и бити човечан..."

Последње реченице у чланку „Опозиције“ гласиле су:

„Ми видимо да она шака људи, која је убила краља, убија и власт, јер је безправно држи у својим рукама, и закон, јер се увлачи у њ и титра се њим, и земљу, јер постоји у њој као врховна власт, и ако никаквом одредбом ни Устава нити икога другог закона није предвиђена. Видимо да се злочин проглашава за заслугу, а разбојништво за пожртвовање..."

Овим чланком „Опозиција“ је дала одушке и свом протесту против напада завереника на адвоката Величковића у октобру и почетком децембра 1904. године. Последњег дан аоктобра 1904. године, група питомаца Војне академије упала је у редакцију „Отаџбине“ на Позоришном тргу, разбацала све рукописе које је нашла и пообијала фијоке свих писаћих столова. Направила је за кратко време, прави дар-мар, псујући издавача и све новинаре на сав глас. Полиција је и овог пута била у близини, али није интервенисала. Појавила се на лицу места тек кад је све било готово и само да би констатовала штету...¹²⁸

На дан 2. децембра 1904. године, око 19. часова увече, пред својим станом, физички је нападнут адвокат Величковић. „Непозната лица“ засула су га каменицама и погодиле у слабине и леђа. У самоодбрани, адвокат Величковић је потегао револвер, отворио ватру на нападаче, и растерао их.

Према напису у „Опозицији“ од 7. децембра 1904. године, нападачи су могли бити само — „најамници“, које су „поткупили“ или завереници од 29. маја или београдска полиција или и једни и други заједно.

Као доказ, да је полиција имала умешане прсте у овај напад, „Опозиција“ је навела, да је непосредно пре тога „главом управник града Београда“ дошао у стан адвоката Величковића и „саветовао“ му да се „ма где за неко време ван Србије склони, иначе он не јемчи за његов живот..."

128. Исто, 31. 10. 1904.

Жртва терора није био само издавач „Опозиције“, већ и издавач „Народног листа“, Сава Шибалић. У марту 1905. године, један официр, с корбачем у руци, напао је Шибалића усред кафане „Руски цар“. То је био повод „Вечерњим новостима“, да у броју од 23. марта 1905. године напишу, да се „корбачем бију пси а не српски грађани, и кад један српски официр то не зна, онда је такав његов поступак достојан сажаљења и најоштрије осуде...“

5. Антизаверенички покрет и „крагујевачка афера“

Осуда капетана Милана Новаковића и других официра у септембру 1903. године није означила и крај антизавереничке акције у Србији. Напротив. Две године по пуштању Новаковића са робије (18. септембра 1905. године, у минут тачно после 24 месеца), акција се поново разбуктала, али овог пута је имала све карактеристике организованог покрета.

На дан 30. октобра 1905. године, у Београду је основано Друштво за законско решење завереничког питања. Његов организатор био је капетан Новаковић. У једном часу друштво је бројало око 700 чланова...¹²⁹

Главни „теоретичар“ овог „контрареволуционарног покрета“ („контраћског“, како се говорило), био је професор Универзитета у Београду, Живојин Перић. Он је написао читав низ расправа у којима је настојао да докаже да 29. мај 1903. није „никаква револуција, већ најобичнији атентат, чије ауторе треба ставити под суд и осудити их као најгоре злочинце“.¹³⁰

На другој по реду конференцији Друштва, дефинитивно је утврђен програм и друштво конституисано (Председник Гача Поповић, судски пуковник у пензији, потпредседник Лука Лазаревић, министар у пензији, секретар капетан Милан Ј. Новаковић. Међу члановима управног одбора налазили су се Светомир Николајевић, бивши министар и председник владе¹³¹, Павле Бошковић, генерал у пензији,

[29. Казивате брата капетана Новаковића Војиславу Ј. Вучковићу, види: Историјски часопис, Београд 1965, XIV-XV, 177.

[30. Крста Јицићарић, Смрт Драгутина Димитријевића, Београдски дневник, број 49, 1919. г.

[31. Према радикалској „Самоуправи“ (број 123 из 1904. године), за Светомира Николајевића „Друштво је била пуцпа фраза“.

и други). Циљ друштва био је, по речима капетана Новаковића, да се „успостави једно ново стање у земљи, како би се стогодишња држава, дваестпетогодишња Краљевина Србија“ извукла из понижавајућег положаја, који је искључиво резултат 29. маја 1903. године, и тако спасла од уништења... Својим оклевањем да предузме мере против починилаца злочина од 29. маја 1903. године, режим у Србији води земљу у сигурну пропаст, будући да ће Европа бити принуђена да силом интервенише, и то „на начин који ће доцније покољењима служити на страх и пример“.

Како је капетан Новаковић посебно истицао, свима онима који подржавају заверенике и омогућују им да буду на највишим положајима у држави, не пише се добро. „Сви ти људи морају пасти; странка, која их буде подржавала, мора пропасти; владе, које их буду подржавале, морају пасти; држава, која их буде штитила, мора пропасти“.^{131А}

Покушавајући да по сваку цену докаже, да је покрет који је настао његовом заслугом у свему у праву, Новаковић је нарочито указивао на следеће: 1) да 29. мај није народно дело, 2) да 29. мај није никаква револуција, 3) да народно представништво (Скупштина и Сенат) није имало право да „благослови“ и „ослободи сваке одговорности извршиоце 29. маја, јер по Уставу оно није имало права „ни помиловања, на амнестије, ни аболуције“. Та права припадала су по Уставу само владаоцу...

Орган Друштва био је лист „За отаџбину“, како је већ наведено. Он је почео излазити 10. децембра 1905. године. Појава овог листа изазвала је читаву узбуну, а код завереника од 29. маја, владе и двора — велику узнемиреност и забринутост.

Лист „За отаџбину“ нашао је многе читаоце. И због тога, био је стално у визиру власти. Непрестано су му прављене тешкоће, и то тако велике, да је с муком излазио само до 23. августа 1906. године. Тог дана је угушен... Полиција је, једноставно, хрупила у штампарију, размонтирала све машине и одвезла их у непознатом правцу — тобож због неплаћених дугова...

131-А. Из аустро-угарских докумената је видљиво, да је капетан Новаковић био у сталном контакту са представницима бечке владе у Београду, послаником и војним аташеом (Дворски архив у Бечу, ПА, XL, K.163, посебно извештај од 29. 04. 1906). године, Мада је „реферате“ капетана Новаковића радо примао посланик Аустро-угарске о њему као личности није имао неко високо мишљење. Извештеји (у извештају од 10. 10. 1905. године) да се капетан Новаковић по издржанској дугогодишњој робији појавио на Теразијама у униформи српског генералштабног официра, али без еполета и сабље, глуми искривљених бројним страпавим одликовањима, посланик је рекао, да је он већ и тиме остављао утисак „свадљивог и полуделог човека“, и да би с тога могао да интигавереничком покрету нанесе само штету...

Капетан Новаковић је покушао да нађе другу штампарију, али у томе није успео. Ни спремиост да плати душло вишу цену од убицајене није помогла... Ниједан једини штампар није смео да прихвати његову понуду — толики је страх био од полиције у тек започетој четвртој години владавине Петра Карађорђевића.

Од свега што је капетан Новаковић могао да уради у овим условима, било је, да напише (и објави) једну брошуру — „Афера листа За Отаџбину и Моја“ у којој је изнео, да се власт понела „узурпаторски, и не хајући за закон, и према њему лично и према листу за који је он био одговоран“. Чим се брошура појавила у јавности, „државна ала“ полове се устремила на капетана Новаковића. Оптужен је за увреду министра унутрашњих послова и полиције, изведен на суд и по хитном поступку осуђен на месец дана затвора...

Ова осуда Новаковића имала је за последицу настанак великог колебања међу члановима Главног одбора Друштва за законито решење завереничког питања. Неспремни ишта да ризикују, чланови одбора су окренули леђа свом главном бојовнику и оставили га самог на попришту борбе. Одлуком од 20. децембра 1906. године, на својој 31. седници, главни одбор је решио да „не хотећи, уопште, да води борбу на нелегалном терену, престане са својим функционисањем...“¹³²

Оставши сам, капетан Новаковић, међутим, није хтео да баџи „копље у трње“. Није се хтео склонити у заветрину... Како и на који начин, тек он купује једну штампарију и у марту 1907. поново покреће лист „За Отаџбину“. Чим је лист поново покренуо — ухапшен је, да би издржао казну која му је била изречена у трајању од месец дана затвора, а на коју се жалио. Кад је казну издржао, и опет затим, почео са издавањем свог листа — полиција га је по други пут за кратко време лишила слободе... Под лажном оптужбом да је украо неке „штампарске матрице“ ухапшен је 25. августа 1907. године и спроведен у оно време злогласну Главњачу, из које није жив изишао...

У рано јутро 16. септембра 1907. године, заједно са још једним затвореником (Максимом Новаковићем, жандармеријским поручником у пензији, окривљеном за покушај убиства своје жене) Новаковић је био изрешетан жандармеријским куршумима.

У међувремену, догодила се — „Крагујевачка афера“. Радило се ту о завери откривеној међу подофицирима (и официрима) у крагујевачком гарнизону.

По плану, наводно, израђеном у Београду, требало је да 1. маја 1906. године официри и подофицири, сами или уз помоћ радника, заузму пошту и телеграф, железничку станицу и сва државна надлежства и похалсе све официре привржене режиму на челу са командантом дивизије. После тога, побуњеници су требало да крену за Београд...

У односу на заверу у Нишу, која, строго узевши, и није била никаква завера, већ више протест једне групе официра, завера у Крагујевцу имала је многе елементе праве побуне. И ко зна како би се завршила, с колико крви, само да је којим случајем успела.

Пуким случајем, завера је откривена — петнаестак дана пред избијање побуне. По једној верзији, њу је „провалио“ један активни поднаредник, Милован Брадић по имену. Допавши затвора због неког кривичног дела, и да би избегао казну — он је одао властима шта се у Крагујевцу спрема, а у шта је био добро упућен јер је и сам био приступио завери. На основу његовог признања, 17. априла 1906. године увече, похапшена је већа група припадника крагујевачког гарнизона и одмах подвргнута најстрожијем испиту.

На суд је изведено 35 подофицира и официра. И сви су они осуђени на дугогодишње заточење — на 20, 15, 10, 8 и 6 година робије.

Министар војни у то време био је Радомир Путник. У Народној скупштини,¹³³ он је заверу у Крагујевцу назвао — афером (Тако је назвао и контроверзу у Нишу) „Међу подофицирима нишког, а поглавито крагујевачког гарнизона“, рекао је Путник, „раширена је била мисао, да се изврши нов преврат, да се одузме силом власт од законитих војних старешина и преда новима, по чијом би се наредбом даље радило... Истрага је морала дуго да траје, пошто је криваца имало много, а дело је сложено, заплетено и уз то, од највеће важности, јер је означено као злочин против државе и државне власти“.

Оптуженима из крагујевачког гарнизона судио је војни суд, без присуства јавности. Јавности је једино саопштено, да је у питању једна велика велеиздајничка афера, чији је циљ био да се у земљи изврши преврат. У Народној скупштини чули су се, због тога, гласови, да је организовањем тајног суђења прекршен Устав, јер његов 152. члан јасно каже — да је „суђење у судовима јавно“.

133. Стен. белешке Народне скупштине, 4. 07. 1907.

Важније од тога да ли је суђење требало да буде тајно или јавно, за посланика Живојина Рафајловића било је — да „крагујевачка афера“ показује да се „у војсци јављају болесни симптоми“, да у њој није све како треба...¹³⁴

Уистину добро упућен у догађај у Крагујевцу (јер је по одобрењу министра војног проучио целокупна судска акта), посланик Рафајловић је у Народној скупштини поред осталог рекао:

„У крагујевачком гарнизону, који спада у најјаче гарнизоне, извесан број подофицира договорио се на један злокобан догађај, да једне ноћи, а та је ноћ заказана за 17. и 18. април, повежу све своје претпостављене старешине и ако би се ко успротивио да и оружјем до свога циља дођу. Везујући их, одстрањујући их од војске — команданте, да поставе нове команданте, нове управнике пошта и телеграфа а све по нахођењу и својој вољи. За тим, кад тај посао буде свршен да оставе један део војске, који ће чувати Крагујевац, а са осталом војском да се крену на Београд да површе и остале послове. Из самога овога, ви видите, колико је то крупна, замашна и судбоносна ствар била по Србију, не само по српску војску него и по целу отаџбину. Ја нећу да улазим у анализу узрока, који су изазвали подофицире да на овакву злокобну мисао дођу; ја ћу само рећи, да је то последица тога болеснога стања. Војна власт дужна је да води непосредан надзор над радом и дисциплином у војсци. У овом случају имали су успеха, да за времена сазнаду о тој афери и онемогуће је; истина, да начини, којима се дошло до сазнања нису ни исправни ни морални, али у овом случају, ја бих признао, да се до циља дође, не би се смела бирати средства...“

Наглашавајући да се „лично разуверио читајући акта“ да са афером у Крагујевцу не стоји онако како се мислило у јавности и у војсци, посланик Рафајловић је рекао, да је учињена „грдна и велика грешка“ што се окривљенима судило иза закључаних врата. „Баш је у интересу Србије, у интересу српскога народа требало да се та ствар јавно суди, да се пресуда после свршенога суда одштампа те тако и народ и војска, да дођу до јасне слике, или што је исто да се разувере у рђавом мишљењу како о тој афери имају“.

Посланик Рафајловић је упознао Народну скупштину и како се уопште дознало за заверу у Крагујевцу. „У српској војсци“, рекао је

он, „био је некад некакав Љуба Радовић, артиљеријски поднаредник, који је због својих рђавих дела из војске отпуштен. Стицајем прилика, пријатељством пријатеља тај човек је поново враћен у војску и одређен за гарнизонара у Нишу. Један господин, који се јако интересује овим антагонизмом између официра, а који припада официрима који одобравају данашње стање у војсци, врло је лако дошао до тога подофицира, као ћата способна за његове махинације. Тога човека, тога наредника, он употреби као средство, да преко њега сазна све што се ради у гарнизону нишком. На ту циљ он му је давао и новаца, давао му је и средстава да може са подофицирима по кафанама седети, пити разговарати и тако даље, те да у том стању које се донекле може назвати неурачуњљивим, долази до извесног сазнања, које је одмах, исте ноћи, па ма то било и у поноћи, саопштавао дотичном господину“.

Као агент — провокатор, поднаредник Радовић је, према излагању посланика Рафајловића, слат и у друге гарнизоне. Почетком априла 1906. послат је у Крагујевац, да би извидио има ли у овом граду војних лица која раде против новог стања. Представљајући се као антизавереник, он је врло брзо успео да сазна да његове колеге спремају „једну крупну ствар“. И, чим је то сазнао, одмах је, не часећи ни часа, похитао кући команданта дивизије, Степе Степановића, да би га о томе обавестио, а овај је, не оклевајући, наредио да се осумњичени похapse.

Посланик Рафајловић изнео је и то да су се пре откривања комплота у Крагујевцу, у тамошњем гарнизону, али и у неким другим гарнизонима у Србији, појавили разни „прогласи и прокламације“ у којима је критиковано стање у војсци. У прогласу који је, на пример, кружио међу подофицирима у 3. пешадијском пуку у Пироту, указивано је на „крајње рђаво стање у војсци“ и истицано да подофицири „само раде и муче се“, а да официри „само беру масло озго, добијају чипове и положаје“. То стање могло се поправити само на тај начин ако би се ^{се}устало против неправде и за подофицире извојевала права „која официрима следеју“, па „ма и са оружјем у руци“.

Као особиту занимљивост, посланик Рафајловић је саопштио својим колегама у Народној скупштини, да је проглас подофицирима у Пироту, који је он цитирао, стигао у једном једином примерку у гарнизон и то — у „једном обичном коверту, адресован генералном адресом: „Подофицирима трећег пешадијског пука, Пирот. „Питам,

и себе и вас", рекао је Рафајловић, „да ли је било могуће, да ли би имало смисла да једну, овако тешку ствар, за коју се иде за колац, подофицири, за које се не може рећи да су без икаквог васпитања, шаљу у обичном коверту не на адресу једног лица, но на све подофицире, па ма коме у руке пало?! Ја мислим, господо, да је ово писмо лажно и да је тај проглас удешен да би се подофицири компромитовали...“

Сем у овај проглас, посланик Рафајловић је изразио и сумњу у постојање једне посебне подофицирске прокламације, како је то тврђено и на суду, мада суду није био презентован ни један једини њеп примерак.

Што се тиче четворице официра, окривљених и затим осуђених за учешће у „подофицирској афери у Крагујевцу“, посланик Рафајловић је рекао: „Савесно сам тражио и прегледао услове за њихово окривљавање, и ја их нисам могао наћи; могао сам наћи претпоставке, извесна сумњичења, али директне оптужбе, директне кривице, саучесништва, ја нисам могао наћи. Један од ових официра био је капетан Војин Максимовић, зет генерала Цинцар-Марковића. Он је уистину био незадовољан стањем у војсци због свемоћи завереника у њој, али није доказано да је ишта учинио што би се могло назвати „велеиздајом противу Краља и противу Отаџбине“.

По мишљењу посланика Рафајловића, није било доказа ни за кривицу једног другог капетана, по имену Грбовића. Он је осуђен на 10 година робије само зато што је једном од оптужених подофицира, док се налазио у затвору, казао - „Здраво друже, имаш ли дувана?“

За тако строгу осуду официра, а без доказа, посланик Рафајловић је у првом реду окривио министра војног, Радомира Путника и затражио је да он поднесе оставку. „Кад код оваквих изгреда и переда у војсци треба што више енергије, што јачих руку и чвршће песнице да сваког нагна на своје место, на ред, на службу и дисциплину, ако га не може нагнати на дружељубље и узајамно поштовање, — онда, у том времену на министарској столици седи г. Путник, који, нећу да кажем хотимично, али тек кроз прсте погледа многе ствари, које се поновљене, јављају у војсци много јаче, много интензивније, много више потенциране“.

Посланик Рафајловић није рекао да је Путник привржен, односно наклоњен завереницима, што је иначе одговарало истини, али је зато нагласио — да је управо за време Путниковог министровања

двојство у војсци постало више него очигледно: блок за себе представљали су завереници и њихове присталице, а блок за себе - њихови противници. Припадници овог другог блока, међутим, нису били контрзавереници, већ само — незадовољници.

Указујући на велики утицај завереника у војсци, и окривљујући их за настали антагонизам у њој, посланик Рафајловић је рекао да ни министар војни то не може порећи, а ако пориче, да је он сам — тај утицај. Онда је г. министар војни „пун завереник, и врши оно што би вршио Машин или Дамњан Поповић, јер ако није једно, онда је друго“.

Као „кардиналне погрешке“ министра Радомира Путника, посланик Рафајловић је навео, 1) да је пензионисао једног мајора, Окановића, како би се овај могао бавити уређивањем завереничког листа „Нови покрет“, а кад је овај лист обустављен, вратио га је у војску и поставио за „самосталног команданта пука коњичког у једном самосталном гарнизону“ у Краљеву; 2) да „олако сматра“ уличне изгреде официра, завереника, који наспред Теразија „голим сабљама“ насрћу на народне посланике чак их и „масакрирају“; 3) да уопште олако прелази преко недоличног понашања официра-завереника на јавним местима, али и у служби.

Као посебан пример гледања кроз прсте министра Путника официрима-завереницима, посланик Рафајловић је поменуо случај једног официра, који је пред мајорски испит, са откоченим револвером у рукама ишао од једног до другог члана комисије и претио да ће их побити само ако га на испиту оборе... а да за то није уопште позван на одговорност.

Због свега што је изнео, посланик Рафајловић је сматрао да „српска војска нема рачуна, односи који морају да владају у њој немају рачуна да на челу имају човека који ће заступати интересе једне мале групе људи“. Министар војни Радомир Путник морао би да се „часно повуче са свог положаја“. На тај начин он би учинио „доброту самом себи“ и „склонио се од могућности да му војни историји забележе име црним словима“, а војсци помогао да се „спасе свих оних људи који је воде у пропаст“.

Овим својим излагањем, Рафајловић је међу посланике у Народној скупштини, али и у целокупну јавност, бацио опасно семе буре. У исти мах, он је допринео томе да питање подофицирске буне у Крагујевцу, и питање осуде учесника у њој, дуго остане актуелно и да дуго задаје бриге и влади и двору.

Кад год би се у Народној скупштини поставило питање осуде подофицира и официра у Крагујевцу, уз истицање да је изречена пресуда незаконита, влада је увек настојала да докаже - супротно. На седници Народне скупштине од 9. марта 1909. године, на пример, владин посланик и министар правде у време суђења подофицирима и официрима у Крагујевцу, Коста Тимотијевић, запенушено је покушао да увери Народну скупштину да у „крагујевачкој афери није ништа подметнуто“, да је све било доказано. Позвао се и на то да су „многи подофицири признали да су спремали и приготовили план да се војска побуни, повежу старешине, и тако даље. И ја сам стекао уверење да би за Србију била несрећа, да је овим безумницима исплао план за руком. И ако ми хоћемо да имамо војску као други народи, а ваљда сад увиђамо да је треба имати, онда се такви подвизи не смеју фаворизирати, већ сузбијати...“

Пошто су пропали сви покушаји да се укину, односно преиначе пресуде изречене припадницима крагујевачког гарнизона, покренута је иницијатива да осуђени буду помиловани. Међу онима који су се zaloжили за помиловање, налазио се и један члан тадашње владе — Јован Жујовић. На седници владе од 5. октобра 1908. године он је свој предлог за помиловање образложио и тиме, 1) да се крагујевачка афера у јавности сматра за измишљену, 2) да је окривљенима суђено тајно против Устава и закона, 3) да ни новом режиму неће бити благословено ако му противници труну и умиру по апсанама.¹³⁵

Против помиловања „Крагујевчана“ (и реактивирања официра пензионисаних због сумње да су против новог режима), били су министар војни и завереници. Они су се, наводно, бојали, да би у случају рата, који се очекивао са Аустријом због анексије Босне и Херцеговине, били — побијени. Како Жујовић каже у свом дневнику, завереници су били спремни на све само да би спречили реактивирање официра удаљених из војске због неслагања са новим режимом. Прваку Самосталне странке, Љуби Давидовићу, они су запретили да ће му „децу поклати ако још буде захтевао реактивирање (тих) официра“.¹³⁶

Ипак, и на крају, покренута иницијатива за помиловање „мученика из крагујевачке афере осуђених по незаконитој пресуди“, како се изразио Стојан Рибарац, дала је жељени резултат. На дан 16. фебру-

¹³⁵ Ј. Жујовић, Дневник, I, Београд 1986, 152.

¹³⁶ Исто.

ара 1909. године, „Крагујевчани“ су помиловани, али у склопу општег помиловања осуђених због политичких кривица посебно учињених према владару... Краљев указ о томе гласио је:

„Желећи дати доказа Нашег Краљевског Милосрђа и потврдити веру у родољубиву једнодушност драгог нам народа, а по праву које нам даје члан 50. и 51. Устава, Опраштамо и предајемо у заборав: све кленете и увреде учињене до данас Краљу и члановима Краљевског дома...“¹³⁷

Према подацима изнесеним у Народној скупштини, било је помиловано преко 5.000 „грађана и кућних старешина“.¹³⁸

У својој речи, упућеној влади, краљ Петар је истакао, да је, ступајући у Србију, изјавио, да прашта све увреде нанесене њему и његовом дому. „Тај мој акт изгледа многи нису хтели да разумеју, јер су у брзо почели неосновани напади на ново стање. У озбиљним тренутцима, у којима се Србија сад налази, Ја се поново користим правом које Ми је Устав дао, праштам кривице, у нади да ће се тај Мој владалачки акт боље разумети и достојније оценити. Изјављујем, међутим, да ово помиловање дајем само због изузетних прилика осуђеницима који се греше о основе политичког поретка“.

Мада је краљев указ значио најлепши дар за толико и толико хиљада осуђеника и чланова њихових породица, од једног дела штампе он је одмах био нападнут. Оштре критике изречене су и у самој Народној скупштини... По ојени више посланика, краљев указ није био у складу са Уставом, будући да њим нису обухваћене све политичке кривице, а обухваћена је кривица учесника у припреманој буни у Крагујевцу.

Тврђењима ове врсте супротставио се напредњак Павле Маринковић. „Не могу да се начудим“, рекао је он, „да се извесна господа нису ни близу показала толико ватрена кад је погажен Устав приликом осуде ових људи, а сад тако живо протестују — под изговором повреде Устава — против њихова помиловања.“¹³⁹

Током дебате о краљевом указу, а пре свега о томе да ли је он или није у складу са Уставом, изнесено је да ни први указ о аболуцији криваца, који је потписао краљ Петар по ступању на престо, 1903. године, није био у складу са Уставом. Тај указ је гласио: „Опраштамо

137. Стен. белешке Народне скупштине, 7. 03. 1909; „Српске новине“, број 38, 18. 02. 1909.

138. Исто, 9. 03. 1909.

139. Исто, 10. 03. 1909.

и предајемо забору сва дела дражења грађана и противстајања према властима земаљским". По речима Драгољуба М. Јоксимића, тим првим указом краља Петра, „аболирано је и једно дело, којим се руши темељ сваке правне државе. Тај указ аболирао је и дело из параграфа 293. Кривичног закона. А тај параграф налази се у глави XXX Кривичног закона који говори о повреди туђих ствари, садржи казнену-правну заштиту права сопствености и има овакву одредбу: „где су се двојица или више њих договорили и туђе покретне или непокретне ствари разграбили, опустошили или уништили да се казне робијом до десет година".¹⁴⁰

Да се овде мислило на пљачку извршену у двору, и на развлачење личне имовине краља Александра и краљице Драге Обреновић од стране завереника — јасно је само по себи, као што је само по себи јасно шта се тиме желело постићи.

6. Убиство вође антизавереничког покрета

Кад је помилована група подофицира и официра из крагујевачког гарнизона, вођ антизавереника, капетан Милан Ј. Новаковић, већ се није налазио међу живима. Био је убијен у затвору, како је већ речено.¹⁴¹

Убиство капетана Новаковића изазвало је велико узбуђење у јавности. Дошло је и до масовних демонстрација у Београду...

Убиство је оцењено у јавности као врхунац полицијске самовоље. Један од ретких листова који је покушао да оправда владу због убиства капетана Новаковића (и његовог садруга у затвору, такође Новаковића по презимену) била је „Самоуправа". У броју од 21. септембра 1907. године, орган Радикалне странке је писао, да су убијени били „сулуди људи, који у овој земљи нису признавали ништа осим своје самовоље и неког уображеног прана. Ти су људи упорно игнорисали и изигравали суверену вољу Народног представништва и следствено и целог народа, која се у неколико пута изливала у потпуно одређену форму примања и одобравања двадесет деветог маја..."

¹⁴⁰ Исто.

¹⁴¹ Исто, 10. 12. 1907. - Како је изјавио Павле Д. Маринковић, у убиству капетана Новаковића учествовао је и један затвореник, Радисав Јепић, који је одмах по убиству Новаковића пуштен на слободу и постављен за службеника у монополу дувана.

Убиство двојице Новаковића није било једино убиство после преврата за које су сносиле одговорност полицијске власти. Злочини сличне врсте догађали су се стално. А сваки час се дешавало да су поједини грађани, ни криви ни дужни, тучени и пребијани по затворима, кињени до смрти.

По правилу, злочини полиције били су заташкавани, а кад није било друге — оправдавани, понекад и на управо апсурдан начин. Министар унутрашњих дела, Љуба Јовановић (Патак), који ће се толико ангажовати у припреми процеса црнорукима у Солуну, 1917. године, на седници Народне скупштине од 23. фебруара 1910. године, овако је покушао да одбрани полицијске органе од оптужби да пребијају грађане у затворима: „Морам да кажем да има код нас код једног дела људи, који долазе у везу с полицијом и који задају посла полицији, израђених навика и обичаја да симулирају те туче тиме, што један другог у апси изгребу или добро лупе, те се услед тога појаве маснице. Они то раде у намери как би се само лекарски те маснице могле констатовати...”

Убиство двојице Новаковића, које је „Самоуправа“ назвала — „сулудим“, не изгледа да је било само ствар полиције, међутим. И други фактори треба да су били у то умешани... Има много разлога да се верује гласовима да је и сам двор био уплетен у цео случај.

Министар унутрашњих послова у време убиства двојице Новаковића, радикал Настас Петровић, изјавио је у Народној скупштини, да су Новаковићи погинули у борби са жандармима, „коју су сами без икаквог стварног повода, без икаквог разлога изазвали“.¹⁴²

Посебно, министар је нагласио, да се „органи власти нису огрешили ни о један законски пропис. Радили су оно, што је законом за такве случајеве предвиђено“.

Новаковићи су се налазили у истражном затвору. Максим Новаковић од 3. августа 1907. године (по тужби своје супруге, за дело покушаја убиства), а капетан Милан Новаковић од 25. августа исте године — по тужби једног приватног штампара за наводно дело крађе „штампарских матрица“.

По верзији министра унутрашњих послова, на дан 16. септембра 1907. године, око 7 часова ујутру, Новаковићи су „улучили згодну прилику, кад апсанција није био у својој соби, где се налазило оружје

142. Стен. белешке сазија Народне скупштине за 1907. годину, књ. I, списак 2.

жандармско, да изиђу из своје апсеничке собе, из оквира у коме су морали да буду и из кога нису никако могли без допуштења да изађу, и да уђу у хапсанцину собу, да је закључају, да шчепају оружје хапсанцино и преко стотину убојних метака и да отворе паљбу кроз прозор те собе, која гледа на улицу и на врата њена...”

Ватра коју су отворили Новаковићи, изазвала је „многе и многе грађане београдске да дођу пред главну полицију, и у том моменту цела велика пијаца, цео парк око велике пијаце па чак и ограда око тога парка, била је начичкана светом. Већ само то што се толика маса накупила тамо и што такве масе у свима готово приликама, кад се тако покупе, могу врло лако без великог размишљања поћи за извеснима, којима је у интересу да не реда буде...”

Управо због ове опасности, министар унутрашњих послова, који се у том часу и сам налазио у главној полицији, издао је наређење, да се Новаковићи „што пре савладају“, али — „живи“.

Жандарми су, наводно, покушали да изврше добијену заповест, али су Новаковићи на њих отворили паљбу из пушака. На ватру је одговорено ватром, и тако су, према министровим речима у Народној скупштини, „у пушкарању пала оба Новаковића“.

Образложење које је министар унутрашњих послова дао у Народној скупштини зашто је примењена сила према двојици Новаковића, нису прихватили посланици који су интерпелацијом захтевали да се цео случај детаљно размотри у парламенту и против криваца поведе поступак (Димитрије Илиџановић, Коста Тимотијевић, Стојан Рибарац, Воја Маринковић, и други). Доказујући да је „власт починила злочин убиством два српска грађанина, без пресуде, у зидинама Београдске полиције, у присуству министра унутрашњих дела“, посланик Илиџановић је рекао, да је то убиство „поништило друштвену основицу — сигурност, заљуљало темељ законитости, општу вољу заменило самовољом, која води расулу државном... Овим убиством нанесена је мрља на светао образ Србије, као да је земља безвлашћа“.

За народног посланика Михаила Ј. Ђорђевића, убиство двојице Новаковића био је само доказ више, да је од Србије начињена земља „по имену уставна и парламентарна, а у ствари земља лажних слобода“.

Посланик Живојин Рафајловић, који је Народну скупштину упознао са позадином и нишке и крагујевачке афере и упро прстом у министра војног, тада генерала Радомира Путника, као на једног од главних криваца, био је категоричан у тврдњи да је злочин над дво-

јицом Новаковића био „плански припремљен“. То није доводила у сумњу ни чињеница, да су Новаковићи дограбили пушке из апсанцијске собе... Они јесу то учинили, али само зато што је капетан Милан Новаковић отварањем ватре хтео да „анонсира Београду да су му дани избројани. Јављао је Београду: 'Мене ће убити за који тренутак!'“¹⁴³

Своје наводе, да је капетан Новаковић био свестан да жив неће изићи из полиције, посланик Рафајловић је поткрепио читањем његових писама дотурених супрузи – 7. и 15. септембра 1907. године. У првом писму поменут је и пуковник Дамњан Поповић, истакнути завереник из 1903. године, а у којем је Новаковић видео свог заклетог непријатеља. „Пред вече су код Церовића (тадашњег управника полиције) били Дамњан Поповић, Лука Лазаревић и комесар савске полиције, и извезли се на колима. Кува се оно... У писму супрузи од 15 септембра 1907. године, дан уочи своје погибије, капетан Новаковић је пак рекао: „Нисам ни данас спроведен сулу и нећу бити ни спроведен скоро... Мени је решено: или предаја или гроб“.

За ова писма министар унутрашњих послова није рекао да су лажна, фалсификована. На њих се он једва и осврнуо. Али је зато Народну скупштину упознао са текстом прогласа који је Новаковић написао у затвору и „успео да га из полиције испомље“. У том прогласу, Новаковић треба да је поред осталог рекао: „Ако у понедељак запраште пушке у Главној полицији, знак је да ми је живот у опасности. Сви наши пријатељи треба да знају за ово и да се добро наоружани нађу око Велике пијаце. Великошколце известити. Известити Н.Н... да буде готов са Новоселцима и Палилулцима... Известити поручника... да дође у везу са жандармима. Известити мајора... Известити бившег подофицира и... комите. Известити Зајечар, Ниш, Крагујевац, Смедерево... Известити... глумца и ... омладину. Полицајце и офицере чистити, заверенике разуме се. Оружја има код жандарма и у Главној чаршији... Како припуцају пушке у Главној полицији одмах повикати: Убише Новаковића, доле полиција, доле завереници! Тај узвик нека пролети кроз цео Београд. Руља нек отме управу града Београда. Заузети централе: телефонску и телеграфску. На дивизији покидати телефон макар пушчаним метцима. Посести излазе из Београда. Не дати војсци да излази из касарни, ако неће уз народ.

143. Стен. белешке Народне скупштине, 5. 12. 1905.

Жандарме позвати да стану уз народ, иначе само одузимати оружје. Знак распознавања ако буде лепо време: скинути капе с глава... Ја ћу се моћи одржати 2 до 3 дана. У длаку поступити и без одлагања".¹⁴⁴

Не коментаришући ближе документ који је предочио Народној скупштини, министар унутрашњих послова Настас Петровић, рекао је, да га је прочитао само због тога, да би доказао „да је пуцање покојног Милана Новаковића збиља било извешан сигнал, који је он хтео да да неким људима у Београду и у Србији за своје намере..."

Представник Самосталне странке, Љубомир Стојановић, оценио је целокупно излагање министра унутрашњих послова као „збир противречности“ и рекао, да је, и без обзира на то, јасно, да је почињено убиство „чисто политичке природе“. То је „уверење целог света и у земљи и на страни. И ако би хтео неко противно да доказује, да је то морало бити тако, као што је рекао министар, да жали што се ово десило, али је морало да се изврши пред стицајем околности, то би се веровало исто онолико колико и оно што је министар говорио, да су се сами они убили".¹⁴⁵

Да је у питању било политичко убиство, и то посебне врсте, за Љубу Стојановића доказ је био и то, што Новаковић није био „партијски противник једне или друге политичке странке, него је био прононсирани противник новог режима, данашње династије. Кад је то познато, и кад се то зна у целом свету, како је обележен Новаковић, и какав је његов политички положај у земљи, онда то убиство не сам што гађа владу, него погађа преко владе и даље“.

Под тим „и даље“, Стојановић је мислио — на двор. На круну. И рекао је, да би, ваљда, био што јаснији: „Теоријски није немогуће да владалац учествује у политичким убиствима. Ко може, на пример, тврдити, да је преки суд дело Владана Ђорђевића, а да није владаочево. У сваким таквим деликатним питањима влади је на првом месту дужност, да стане испред владоца, да га заклони, ако би сумња могла да падне на њега. Влада у овом случају или то није хтела или то није умела учинити“.

Околност, да се око убиства капетана Новаковића дигла невиђена узбуна, Стојановић је објаснио тиме, да су се времена променила, да „свако време има свој обичај, своје нарави. Кад су се политичка

144. Исто, 8. 12. 1907.

145. Исто.

убиства дешавала за време Карађорђа за време кнеза Милоша, за време Александра Карађорђевића под Вучићем, онда су се све те ствари мирно гледале. То је била обична ствар, да, када је дошао на владу Обреновић, он туче Карађорђевића, и обратно. Такав је био политички морал, политичка зрелост српског народа. Али кад су се таква убијства вршила под краљем Миланом и краљем Александром, нису тако неосетно пролазила. Друго је време наступило, друкче се реагирало! И данас много се јаче реагује, а то зато што свет верује, да је са 29. мајем престала политичка тиранија, и што је свет политички васпитанији и моралнији. И ако би се и после 5-6 година десио онакав догађај, барикаде би се подигле по Београду. Народ културно напредује, а не падајује!

Закључак Стојановића био је, да у Србији, зато што је су Устав и парламент, „не могу и не смеју бити династичка гоњења и династичка убиства (тако је већи број посланика окарактерисао убиство капетана Новаковића), а ако их и буде, онда је одговорна влада и Скупштина и њена странка“. Влада би морала да се причува „да се народ не запита зашто је био 29. мај“.

Запажен говор у Народној скупштини одржао је Стојан Рибарца. Супротстављајући се тврђењу министра унутрашњих дела, да су Новаковићи „могли постати опасни за јаван ред“, да је „њихово поуздање могло загоризити јавном миру и реду у престоници“, он је указао на неке чињенице које су имале пуну снагу доказа. А пре свега на то да су Новаковићи пуцали према улици, затим, да је капетан Новаковић убијен „метком из револвера“ и то тек „кад су жандарми ушли у собу и пошто је он претходно био рањен пушчаним метком“.

За Рибарца је било изван сваке сумње да је у главној полицији „држава починила злочин“. Подвлачећи то, он је казао:

„Карађорђе је и после Иваковца и Мишара и усред бојне време имао памети да оцени и срца да својим пиштољем изрекче правду и оцу своме и брату своме. Хоће ли његов крунисани унук да напусти ту традицију својег претка и да одржи владу, која врши званична убиства?“

На истој седници Народне скупштине (28. новембра 1907. године), о убиству двојице Новаковића говорио је и напредњак Војислав Маринковић. У свом излагању он је пошао од тврђења органа Самосталне странке, „Одјека“, да је капетан Новаковић био „нека врста рђавог Дон Кихота“, и рекао — да није битно, да ли је

капетан Новаковић био „рђав или добар Дон Кихот“. Битно је, да је он био „човек који је могао бескрајно да верује у једну ствар, да само у њу верује и да сам војује за њу ако је потребно противу целог света. Њему се у том погледу није могло приступити ни разлозима ни претњама ни обећањима, ни једним од оних начина, које је влада имала на расположењу да утиша колико толико своје политичке противнике...“

Међу посланицима који су сматрали да је капетан Новаковић убијен зато што је „радио“ против династије Карађорђевића, налазио се и шеф социјал-демократа Драгиша Лапчевић. Његово излагање у Народној скупштини протумачено је од посланика Драгољуба М. Јоксимовића тако, да је династија Каарађорђевића „имала рачуна да смакне једног свог противника“. ¹⁴⁶

Посланик Јоксимовић је током дебате о догађају у главној полицији, иначе заузео став — да „убиство капетана Новаковића није смело бити последица његовог рада. Није смео бити убијен један човек, што се бори и против овога стања и против завереника... Борити се против завереника није дело које заслужује смрт па чак пита више није дело које би заслуживало било робију било затвор“.

Водећи борбу против завереника, капетан Новаковић није кршио закон. Он је „могао да се бори против завереника. Он је имао једно уверење политичко да су завереници сметња правилном развоју наше земље и отпочео је борбу против њих на свој начин, је ли то какав грех? Није никакав!“

Посланик Јоксимовић је тражио да Народна скупштина протестује против политичких убиства. „Доста се у овој земљи лила крв за Карађорђевиће и Обреновиће. Крајње је време да се једном почне лити крв за напредак народа. Било је у овој земљи врачарске рупе и гургусовачке куле, и убијстава о којима песме певају: ‘Чудиће се и земља и трава, где се деде Џукићева глава’ Али ми нећемо допустити и не треба и не смемо допустити да се јављају династичка рођења у новом облику. Међутим, ово што је и како је урађено са Новаковићима, чини утисак нове династичке борбе, која се несвесно обнавља“.

Предлог посланика Јоксимовића, да Народна скупштина, „грозећи се убиства у Главној полицији“, „најодсудније протестује против њега, осуђујући како поступке министра унутрашњих дела, тако и

владу“ — није прихваћен. За предлог су гласала 54 посланика, а против — 81. Прихваћен је, међутим, предлог, да се „остави суду на оцјену одговорност управних органа ако би је било“. ¹⁴⁷

Расправа о убиству двојице Новаковића у Народној скупштини, у ствари о убиству капетана Милана Новаковића, вођена је на петнаест седница, из дана у дан, и пре и после подне. Био је то велики окршај опозиције са владом. Најзначајније у целој дебати било је пак то, што се из уста многог посланика чуло, да је народ у већини незадовољан новим режимом, да је у ствари доживео велико разочарење, поверовавши, да после 29. маја „неће бити више никаквих безаконја, да неће бити никаквих политичких убистава, да неће бити преких судова или полицијских гоњења, као што је раније било“. ¹⁴⁸

147. Касацциони суд је 13. марта 1908. одлучио да се као кривци за убиство у београдској полицији позову на одговорност Михаило Церовић, управник града Београда (тада нећ у пензији) и Јанко Вукасовић, потпуковник и командант жандармерије (Вечерње новости, 14. 03. 1908).

148. Стен. белешке Народне скупштине, 8. 12. 1907.

ЗАВЕРЕНИЧКО ПИТАЊЕ

1. Сукоби у официјерском кору

После убиства капетана Милана Ј. Новаковића у главној полицији у Београду, антизаверенички покрет, којем је главни циљ била промена режима у Србији, престао је да постоји као организована снага. Тиме су влада и двор били ослобођени једне велике море...

Већа мора за владу и двор од антизавереничког покрета било је, међутим, завереничко питање. Оно је представљало крупан, и најкрупнији, како спољно-политички тако и унутрашњо-политички проблем.

Још у првим месецима новог режима, у августу 1903. године, члан владе Јована Авакумовића, Војислав Вељковић, указао је на постојање завереничког проблема. Он је то учинио у једној изјави бечком листу „Die Zeit“, рекавши, да се један део официра који су извршили преврат 29. маја претворио у завереничку странку, која је — „просто напросто постала држава у држави“.¹⁴⁹

Како старији, тако и млађи војни завереници почели су се после преврата понашати тако као да су — „савест и нације и друштва“. Покушавали су да се мешају у све, и што их се тицало и што није, посебно настојећи да избришу све трагове који су потсећали на доба пре 29. маја 1903. године. Тако су, уз друго, издејствовали да се забрани ношење ордења из доба Обреновића, Орден кнеза Милоша, на пример.

149. „Народни лист“, Београд 10. 08. 1903. По мишљењу издавача „Народног листа“, Сале Шибалића, Вељковићева изјава треба да је била реакција на поништење указа, којим је његов зет, Лешјанин, био именован за маршала двора...

Млађи завереници, који су себе сматрали главним заслужницима за преврат, често су се понашали обесно и безобзирно. Кршили су и основна правила у војсци — да носилац нижег чина први поздравља по чину вишег од себе...

Запосевши многе важне положаје у војсци, завереници су постали нека врста пара-владе, у првом реду надлежне за војне послове...¹⁵⁰

О завереницима, и њиховој активности после преврата, Напредна странка је говорила као о великом злу, као о несрећи по Србију, и тражила је да им се по сваку цену стане на пут. „То с правом очекује Отаџбина“, писао је орган напредњака — „Видело“.¹⁵¹

Набрајајући у „Виделу“ шта све завереници самовласно и самовољно чине, Напредна странка је нарочито наглашавала да се они служе „свим могућим“ средствима да киње и муче сваког оног официра, који је имао ту срећу да не буде кривоклетник као они и ту част да не буде саучесник њихов у догађају од 29. маја 1903. године“.

Као што су показала суђења у Нишу и у Крагујевцу, завереници нису знали за милост кад су у питању били њихови противници. Њима је било довољно да у неког официра посумњају да не прихвата ново стање, па да нареду његово хапшење и издејствују његову осуду.

Како се строго поступало са официрима који нису пристајали уз заверенике и који нису престали да гаје симпатије према династији Обреновића, показује случај са групом официра из Ниша — поручником Николом Петровићем и потпоручницима Павлом Константиновићем, Светоликом Урошевићем, Вукашином Илићем и Заријом Васићем. Зато што су капетану Милану Ј. Новаковићу, вођи анти-завереничког покрета телеграфски честитали нову, 1907. годину, и, осим тога, што су у кафани „Србија“ више пута наручивали од оркестра да им свира познату песму „Род родила ранка крушка под Милошићем“,¹⁵² они су по кратком поступку осуђени од Војног суда (под председништвом Дамњана Поповића) на губитак чина и одстрањење из војске.

Мада цео случај није био ништа друго до једна „багатела“, лист „Војска“, једно од гласила завереника, поклатио му је велику пажњу:

150. Уп. Слободан Јовановић, *Моји савременици*, Виндзор 1962, 403.

151. „Видело“, *Војска и политика*, Београд 10. 04. 1906.

152. Песма „Род родила ранка крушка“ била је врло популарна и певала се у Србији, нарочито у Тамнави и Мачви, и после Првог светског рата. Њен почетак гласио је: „Род родила ранка крушка под Милошићем, под њом седе младо момче Обреновића, па препева сву Србију Обреновића...“

„Зар то нису кривије тежега значаја, кад шест активних официра у униформи и под кокардом свога Врховног Команданта и Краља, могу и смеју у присуству грађана, на јавном месту свима и свакоме приступачном, да пијанчећи у песми глорификују Србију Обреновића, кад су се на верност и оданост своје Врховном Команданту и Краљу заклели и посећи знаке активних официра у Његовој војсци служе?“¹⁵³

У Народној скупштини, сваки час, малтене, постављано је питање министру војном зашто је ухапшен неки официр. На седници Скупштине од 22. јула 1906. године, од министра војног (Радомира Путника) затражено је објашњење зашто је ухапшен пешадијски мајор Миливоје Ђорђевић. Одговор министра је био, да је хапшење морало бити извршено, будући да је мајор Ђорђевић критиковао и осуђивао догађај од 29. маја 1903. године... По наводима министра Путника, мајор Ђорђевић је „доказивао, да у војсци неће доћи до реда и мира, све док у њој командују и вршљају завереници, који, као официри, нису смели погазити заклетву и убити онога краља, коме су је дали. Уз то је удешавао нарочите тајне састанке са официрима који су противни чину од 29. маја и његовим извршиоцима, искључујући са тих састанака официре противне стране; па је тако начинио међу официрима своје команде раздор и расцеп у толикој мери, да је се морало прибећи новоме размештају читаве команде“.¹⁵⁴

Лист „Штампа“ је у ово време (број од 3. јула 1906) писао о „епидемији хапшења“ официра и подофицира. Они „леже у гомилама по хапсанама, већином не знају ни сами због чега, а над осталим који још нису у хапсу шири аветињска крила тајанствена инквизиција, која прима оберучке и најодвратнију доставу, и најлажнију денунцијацију, и најподлији рапорт... Иде се на истребљење официрског кора, али се иде не отворено, не како личи официрима, већ мучки, као што је тај подли начин већ нашао довољно присталица, које ипак имају дрскости да говоре о својој официрској части“.

То што је „Штампа“ тврдила, то је у основи било тачно. Официри и подофицири били су стално под присмотром, и било је довољно да се на улици или у кафану поздраве са неким својим ражалованим колегом, „контраћем“, па да буду позвани на одговорност.¹⁵⁵

153. „Видело“, 10. 05. 1906.

154. Стенографске белешке Народне скупштине, 22. 07. 1906.

155. „Правда“, 22. 05. 1905.

За критику новог режима, и стања у војсци, чак најдобронамернију, следовало је хапшење и извођење на суд. Међу вишим официрима који су доживели ову судбину налазио се и потпуковник Михаило Јанковић, командант 14. пука у Књажевцу (некадашњи ађутант краља Александра Обреновића и војни аташе Србије у Бечу). Он је ухапшен у октобру 1903. године због само неколико критичких речи које су се тицале прилика у војсци.

За овакво поступање према официрима који нису били по вољи завереницима, највише је окривљиван пуковник Петар Мишић. О томе се говори и у извештајима аустро-угарског војног аташеа у Београду. Незадовољни официри су изјављивали, да Мишић, због свог осиног диктаторског понашања, заједно са свим другим завереницима, заслужује да буде стрељан без икаквог суда.¹⁵⁶

У извештају војног аташеа од 9. марта 1906. године, наведена је писмена изјава групе подофицира из 18. пешадијског пука, да завереници морају бити или „масакрирани или похапшени и изведени пред ратни суд“.¹⁵⁷

Нетрпељиво, и уистину непријатељско држање завереника према официрима који нису припадали њиховом кругу, трајало је и трајало. Потврду за то пуди и податак, да у јесен 1908. године, када је изгледало да је рат са Аустро-Угарском неминован, ниједан официр, извикан као „контраћ“, није унесен у распоред за мобилизацију...

Протестујући против оваквог поступка завереника, а не желећи да остане по страни кад је требало бранити државу, један официр — „контраћ“, који је био удаљен из војске упутио је преко листа „Правда“ (25. новембра 1908.) отворено писмо министру војном, у којем је рекао — да у ситуацији у којој се земља налази, „унутрашње распре и унутарња борба морају престати и сви се морају жртвовати за спас отаџбине“.

У овој јавној поруци министру војном, речено је и то, да је свамана „официра — контраћа“, по појмовима који владају у војсци, та, што „резонују а не убијају краљеве, краљице, министре, ђенерале, не пуцају на колеге, не туку командире, не нападају народне посланике, новинаре и грађане“.

¹⁵⁶ Ратни архив у Бечу, МА, 25-8/53, Извештај од 5. 07. 1903.

¹⁵⁷ Исто, 25-8/18, извештај од 9. 03. 1906.

2. Случај војводе Живојина Мишића

Убрзо после јавне поруке министру војном, објављене у „Правди“, а свакако и због ње, извештан број официра, пензионисаних пре времена и из разних разлога (углавном и без навођења разлога) враћен је у војску, реактивиран. Међу њима налазио се и (војвода) Живојин Мишић, тада пуковник по чину.

Мишић је пензионисан 4. марта 1904. године. Он је био један од оних официра („добрих и одличних“, како је писала „Правда“) ¹⁵⁸ који су одстрањени из војске као „недовољно поуздани“, јер их је тукао глас, да су привржени краљу Милану и краљу Александру Обреновићу.

У својим мемоарима војвода Мишић каже, да је за њега „остала тајна“ зашто је „безразложно и изненадно“ пензионисан.

Према извештају аустро-угарског војног аташеа у Београду од 14. априла 1904. године, Мишић је пензионисан због свог одбојног става према завереницима. А непосредан повод треба да је било једно писмо његове кћерке, у којем је она, изражавајући мишљење свог оца, врло лоше „оцртала“ заверенике...

У извештају од 19. марта 1904. године, војни аташе се по други пут за кратко време дотакао пензионисања Живојина Мишића. Поновио је своју оцјену да је Мишић противник завереника, али је навео и то — да је Мишић „врло коректан, частан официр, тих и скроман, енергичан, и један од најбољих српских генералштабних официра“ ¹⁵⁹

Кад је пензионисан, Мишић је скинуо униформу са дубоким убеђењем да ће завереници „убрзо доћи главе српској војсци“ ¹⁶⁰. Огорчен због поступака завереника, заједно са пуковником Вукоманом Арачићем, ¹⁶¹ такође пензионисаним без стварног разлога, и он је наступио као говорник на неколико зборова Српске народне сељачке слоге, политичке странке која је била антизавереничка. У својим говорима, Мишић је оштро критиковао заверенике, називајући их и „гробарима дисциплине у војсци“ ¹⁶².

158. „Правда“, 16. 09. 1912.

159. Ратни архив у Бечу, ЕБ, 5452/1904.

160. Марко, Пред Кумановску битку, Нова Европа, XVI, 26. 11. 1927, 336.

161. В. Арачић је пензионисан већ 2. јула 1903. године, као — обреновићевац. Реактивиран је тек 1. 11. 1913. године и произведен у чин генерала. У рату 1914-1918. био је командант Тимочке дивизије II позива и командант Ужичке војске.

162. Као у напомени 160.

Војвода Живојин Мишић

Будно пратећи све што се збивало у српском официјерском кору, и са официјерима који су пензионисани као непоуздани, војни аташе Аустро-Угарске је 30. маја 1904. године известио свој генералштаб и о томе — да се Мишић „бадио у политику“ са пензионисаним пуковницима (Светиславом Исаковићем и Обреном Миливојевићем).

У пензионисање Мишића био је умешан и Радомир Путник, у том часу министар војни. Потоњи војвода није се, наводно, у свему томе понео најкоректније...¹⁶³

Као министар војни, Путник је дао „свој амин“ не само за пензионисање Мишића, него и већег броја других официјера, и не интересујући се при том за разлоге. Тиме је он изгубио много од свог угледа у јавности, а у војсци продубио јаз између официјера-завереника и официјера њима пенаклоњених.

Тако олако давање сагласности за пензионисање и најбољих официјера, војни аташе Аустро-Угарске у Београду протумачио је¹⁶⁴ потпуном везаношћу Путника за заверенике. Зато што је одмах после 29. маја 1903. године реактивиран, и унапређен у чин генерала, он се према завереницима осећао морално обавезним и није се усуђивао да одбије ниједан једини њихов захтев.¹⁶⁵

У јесен 1904. године, против Путника је била поведена жестока кампања у штампи, чак и у неким листовима блиским завереницима. У једном „Малом журналу“, на пример.

Нападе штампе Путник је изазвао и тиме што је издао наређење официјерима да не читају одређене новине — „Опозицију“, „Дневни лист“, „Народни лист“, „Мали журнал“. Како је у тим листовима речено, овим је он „погазио Устав и законе, јер је изишао из круга, који му они одређују... Сва недоследност те мере још је фрапантнија када се зна, да извесни официјерски кругови, на очима министровим, воде политику, па зато их не само не постиже никаква казна, него им то још подиже важност и значај у очима министровим“.¹⁶⁶

„Опозиција“ је (у броју од 1. фебруара 1905. године) чак писала, да је Путник својим поступцима, и слепо служећи завереницима, престао да служи Србији и српском народу...

163. Уп. Живојин Мишић, Моје успомене, Београд 1978, 232-233.

164. Ратни архив у Бечу, КА/МА, 25-8 51, извештај од 18. 04. 1904.

165. Путник је и сам био неправедно пензионисан за владе краља Александра Обреновића, 14. 10. 1896.

166. „Опозиција“, 12. 10. 1904.

Због своје често испољаване неодлучности и неенергичности, Путник је добио надимак — Пиле. „Чик-бук, нек се и једна земља похвали таквим чим. Ем пиле, ем министар...“¹⁶⁷

По Живојину Мишићу, за пензионисање официра свих чинова, за „прочишћавање“ официрског кора од непожељних старешина, највише су били криви такозвани — заверитељи. То су били они официри „који нису смели да метну главу у торбу“ као завереници, али који су „већ после неколико дана или недеља, онако мушки и дволично, пришли правим завереницима, истичући се доцније испред њих“.¹⁶⁸

У заверитеље и „пришипетље“, на неки начин, спадао је и Радомир Путник.

Као и у време краља Александра Обреновића, из војске протеране старешине нису смеле бити поздрављане од својих другова. „Уистину ми је било врело чудновато, а често и смешно“, каже Мишић, „како се поједини завереници — међу њима и моји ранији ђаци са Више школе — понашаху приликом случајног сусрета са мном. Обично би затурили капу назад, подизали главу унис и, са затуреним рукама уназад, звиждукали као да ме нису ни познавали...“

Кад је Мишић реактивиран, и постављен за помоћника начелника Главног генералштаба (што је био и кад је пензионисан 4. марта 1904. године), официри у генералштабу, као и сам министар војни, правили су се као да ништа није ни било. Путник је рекао: „Ето, господине Мишићу, ми опет заједно“ — и то је било све.

Ово Мишићево реактивирање неће бити и последње. Још једном ће он бити пензионисан, па реактивиран — по други пут, пред напад Аустро-Угарске на Србију 1914. године.

Мишић је по други пут пензионисан 1913. године, после упада Арнаута на српску територију и напада на малобројне српске снаге, углавном из 19. пука мирнодопског састава.¹⁶⁹ За тај упад Арнаута (и погибију 1. 000 и рањавање 2. 000 српских војника) Мишић је проглашен за главног кривца, и — пензионисан.¹⁷⁰

За разлику од првог, ово друго по реду Мишићево пензионисање имало је веома великог одјека у јавности, свакако и зато што се он

167. Исто, Број од 2. 04. 1905.

168. Ж. Мишић, Моје успомене, 235.

169. „Пијемонт“, 25. 10. 1913.

170. Стен. белешке Народне скупштине, 27. 02. 1914.

истакао у рату с Турском (1912. године) био одликован Кара-ђорђевоом звездом с мачевима и унапређен у чин генерала...¹⁷¹

Мишићево друго пензионисање (12. септембра 1913. године) уследило је на предлог министра војног, Милоша Божановића, завереника из 1903. године.

По Сави Скоку,¹⁷² „оне исте снаге које су Мишића 1904. године послале као непожељног у пензију поново су га одстраниле из војске, јер су сматрале да им сада, кад је требало уживати плодове победе, он више није био потребан“.

Ко је све стајао иза Божановићеве одлуке, може се само претпоставити. Није уопште искључено, међутим, да је у све био умешан и Драгутић Димитријевић-Апис, 1913. године први и главни фактор у Црној руци. Он, наиме, није никако подносио Живојина Мишића, чак га је и мрзео, видећи у њему „окорелог напредњака и потајног противника завереника“.

На Аписову аверзију могло је утицати и то, што се Напредна странка много заузимала за Мишића. Кад је Мишић 1909. године реактивиран, наиме, напредњаци су то у свом листу „Недељни преглед“ (број 11) најтоплије поздравили, истичући да његова „интелигенција, хладнокрвност и присебност чине да је он баш индигиран за највише положаје у рату“.

Године 1913, радикалска влада је са своје стране објашњавала, да је Мишић пензионисан зато што је „проказао једну државну тајну“ и усто „желео да и после демобилизације продужи функцију Врховне команде“.¹⁷³

У Народној скупштини, представник владе је изјавио, да постоји и један посебан разлог што је Мишић одстрањен из војске. Тај разлог тицао се наводно погрешног распореда трупа у новим областима, услед чега су Арнаути могли лако да пређу границу и српској војсци „нанесу озбиљне штете“.

171. У Балканским ратовима. Ж. Мишић је био помоћник начелника штаба Врховне команде (војводе Путника). Непосредно је учествовао у планирању и руковођењу операцијама против турске Вардарске армије. После Кумањевске битке унапређен је у чин генерала (Указ о унапређењу Мишића у чин генерала, а Путника у чин војводе, краљ Петар је потписао у Скопљу, 20. октобра 1912). У рату против Бугарске, 1913. године, Мишић је био иницијатор противофанзије која је одлучно утицала на коначан исход битке на Брегалници.

172. Саво Скоко, Ул успомене војводе Мишића, Београд 1978, 332-333.

173. Стенографске белешке Народне скупштине, 27. 02. 1914. — Види и: „Самоуправа“, 5. 10. 1913.

С обзиром да је Мишић пензионисан „без саслушања и без икакве одбране“, посланици опозиције (Михаило Ђорђевић и други) оценили су да се у целом случају ради „о мучком атаку на једног спремног и ваљаног официра“.

Међу посланицима који су изразили сумњу у разлоге које је влада навела за Мишићево пензионисање, налазио се и првак Само-сталне странке, Милорад Драшковић. У свом говору он се дотакао и владиних навода, да је Мишић пропустио „учинити и извршити једну поверљиву, крупну и судбоносну мисију, која му је била поверена још 1908. године...“

Цитирајући изјаву владе, да је она „била пренеражена нехатношћу Мишићевом, да је била запрепашћена сазнањем уочи рата 1912. године, да је генерал Мишић оставио неизвршену једну мисију, која му је дата још 1908. године, а тицала се високих интереса земаљске одбране“, Драшковић је рекао: „Улазећи у рат (1912) влада је тог човека поставила за начелника главног штаба и њега је међу првима унапредила за генерала... Том и таквом Мишићу, који је учинио, по писању владиног листа, једну крупну индискрецију, који је проневерио једну државну тајну, јер оно што је само знао он и што је само знала влада то су говориле убрзо и жене по журевима...“

У одбрану Мишића, 1913. године, али не толико њега ради — намеће се као закључак — колико у циљу задавања што јачих удараца радикалској влади Николе Пашића, и у исти мах у циљу сузбијања гласова о постојању Црне руке, најодлучније устао је и „Пијемонт“, гласило управо оних официра који су највише допринели првом пензионисању Мишића, 1904. године...

„Пијемонт“ је (у броју од 3. октобра 1913. године) оптужио радикалску владу да је „мучки, без икаквог повода и објашњења, скинула ђенералске плетенице честитоме и спремноме ђенералу Живојину Мишићу“.

Посебно, и врло наглашено, „Пијемонт“ је демантовао гласове, да иза Мишићевог пензионисања стоји — „некаква Црна рука“, о „чијем постојању или непостојању“, он, „Пијемонт“ појма нема... Црну руку измислили су радикали и алармирали јавност преко листа „Трибуна“. А тако што „могу чинити само људи који, сем труле савести и бескрајно дуге историје грехова, немају у себи ничег другог. Јер, шта се може мислити о државницима који, да би очували бирачку масу и власт, јавно, без икаква основа и доказа, кукају пред

народом и Европом, како у нашој уставној и парламентарној држави постоји једна — изван и против воље народа — држава, која се зове Црна рука?! Зар то није безбожничка лаж и пренемагање појане-ћеног хурјака, када влада... тврди да мора свој потпис стављати испод одлука које јој диктира једна шака „мрачних типова“, сакупљених у некакву Црну руку? Ако Црна рука, као некаква организација чији су циљеви превратнички, антидржавни, антипарламентарни, постоји — каква је то влада која трпи такву превратничку организацију? Зар у држави сме постојати једна антидржавна држава?...”

Чланак „Пензионисање ђенерала Ж. Мишића“, „Пијемонт“ је завршио изразом наде, да ће опозициони политичари „лако увидети зашто радикали рашчешавају на своме краставом образу гнојницу што се зове — пензионисање ђенерала Мишића“.

Писање „Пијемонта“ било је Мишићу по вољи. И зато је он, извесно, и пристао, да се управо преко њега обрати јавности и објасни због чега је уистину пензионисан...

Као и кад је први пут пензионисан, 1904. године, и овог другог пута Мишић је сазнао да је одстрањен из војске — из службених новина!

Сутрадан по објављивању указа о пензионисању, Мишића је позвао на разговор Радомир Путник, тада начелник штаба врховне команде, и прво што је рекао, било је:

„Звао сам Вас, господине Мишићу, да Вас упитам: знате ли Ви зашто сте пензионисани“.

Мишић је одговорио да не зна, па је на томе и остало. И тиме је разговор био завршен. У изјави „Пијемонту“, међутим, Мишић је казао, да је чуо да је Путник, кад му је саопштено да је он пензионисан као „издајник“, то прокоментарисао следећим речима: „Ако је Мишић издајник, онда сам и ја издајник!“ Да ли је пак Путник ишта предузео, да пензионисање спречи — о томе Мишић није ништа рекао сараднику „Пијемонта“.

После свега, Мишић је затражио пријем код министра војног, Милоша Божановића. „Не да протестујем“, рекао је Мишић у изјави „Пијемонту“, „но да га упитам: зашто ме је ставио у пензију и то да ми, као официр од части, каже праву истину...“

Током разговора, до којег је дошло 26. септембра 1913, министар је рекао Мишићу, да је његово пензионисање извршено „по неоступноме тражењу министра финансија, г. Пачуа“, а из следећих разлога: 1) што је железничке вагоне „неправилно давао појединим личностима“, 2) што је наређивао „наплату некакве контрибуције

таксе у Кривој Паланци противно министровим наређењима“, 3) што се „незгодно изражавао о г. министру финансија“.

То што му је министар Божановић поверио, то је Мишић верно поновио не само у изјави „Пијемонту“, него и у изјави „Правди“ и „Српској застави“. Али министар Божановић га је демантовао... Услед свега тога, цео случај око Мишићевог пензионисања још се више искомпликовао, и његовом разрешењу није се видео крај.

Седмог фебруара 1914. године, у Народној скупштини проговорио је о Мишићевом пензионисању и Никола Пашић, председник владе. „Ако је неко крив за упад Арнаута крива је Врховна команда, односно њен шеф у томе моменту, ђенерал Живојин Мишић, који је стављен у пензију“, рекао је он.

Пашићева реч имала је тежину, али Мишић је није оставио без одговора. Недељу и нешто дана касније, 19. фебруара 1914. године, он је дао једну врло опширну изјаву и у њој је за упад Арнаута на територију Србије окривио — радикалску владу. Она је била та која је наредила „по престанку дејства Врховне команде, са некаквих политичких разлога, да се наше трупе повуку са дотадање граничне линије према Албанији, линије која је била најодличнијих тактичких положаја, брижљиво утврђена стрелаљким опкопима и јачим утврђењима... Кад је зауставила трупе на врло незгодноме земљишту за осматрање и одбрану, онда је њена императивна дужност била да нареди сада друкчије груповање наше снаге према томе ослабљеноме фронту или да повећа са којим пуком пешадије тамошње трупе услед потребе друкчијега груповања. Влада ово није учинила, већ је тамошње трупе необједињене у командном смислу оставила на онако незгодном земљишту и изложила их да једнога дана буду изненађене у ненадном насртају неорганизоване руље“.

После ове, у извесној мери и натегнуте Мишићеве изјаве, „Самоуправа“ је, 20. фебруара 1914, поновила тврдњу владе, да је за упад Арнаута на српску територију и страдање српских војника крив само он (Мишић) и то утолико више што је располагао подацима о прикупљању Арнаута на граници...

3. Пензионисање главних завереника

Владе Аустро-Угарске и Русије, које су толико допринеле устоличењу Петра Карађорђевића за краља, никако нису биле

задовољне развојем ситуације у Србији, посебно због јаког утицаја завереника на државне послове.

Преко својих представника у Београду, обе владе су настојале, још од краја 1903. године, да краља Петра наведу да „обузда“ заверенике и, као прво, удаљи их из своје непосредне околине. Нарочито агилан у том правцу био је посланик Аустро-Угарске... Како је он известио свог министра у Бечу, грофа Голуховског, краљ Петар је, у другој половини децембра 1903. године, почео схватати да мора учинити крај свемоћи завереника. „Дошао је онај психолошки моменат, у којем је краљ Петар, пробуђен из своје летаргије, постао свестан да бар један корак мора начинити у сусрет нама, ако не жели да се изољује од иностранства“.¹⁷⁴

Инсистирајући на удаљавању завереника са двора, владе Аустро-Угарске и Русије су у ствари подржавале став Енглеске, која је прва затражила од Србије да заверенике уклопи са свих њихових функција.

Потиснути заверенике у позадину, међутим, није било ни лако ни једноставно. Јер, они су имали одређену моћ у својим рукама...

Краљев приватни секретар Живојин Балугџић, саопштио је аустро-угарском посланику 11. децембра 1903. године, да завереници не пристају чак ни на то да буду премештени из Београда у унутрашњост (размештајима и премештајима извршеним после преврата, скоро сви јојни завереници, њих око 125 на броју, налазили су се на окупу у престоници). Они су се наводно бојали, да би, ако би се као појединци јавили у гарнизонима у унутрашњости, били изложени великом ризику.

На питање аустро-угарског посланика, да ли се краљ Петар плаши да би себе довео у опасност ако би се раздвојио од завереника који га окружују, Балугџић је одговорио — да о тако чему нема ни говора. Цео проблем са завереницима састојао се у следећем: завереници су сраховали да би на њихово место, ако би се они повукли, дошли њихови непријатељи, „контраћи“, и да би онда краљ Петар потпао под њихов утицај. Догодило би се, затим, то, да би завереници били суспендовани са својих функција у војсци и, на крају, изведени на суд и осуђени. У том случају краљ Петар не би ни прстом мрднуо за њих... Због свега тога, завереници би се пре одлучили на обрачун са својим непријатељима и на проливање крви у Београду него на нешто друго.

¹⁷⁴ Дворски архив у Бечу, РА, XIX, Varia, K/47/1903.

Балугџић је овде пре свега мислио на млађе официре-заверенике, непосредне извршиоце преврата од 29. маја 1903. године. Старији завереници, вође завере у ствари, већ су тада били дали до знања да би под одређеним условима били вољни да се повуку са својих положаја...

Лично ненаклоњен младим завереницима, и бојећи их се, Балугџић је поставио питање аустро-угарском посланику, „да ли би Аустро-Угарска и Русија гарантовале краљу Петру опстанак на престолу ако би он пристао да се одвоји од завереника, а они се одлучили на неку акцију против њега“.

Потврдан одговор на ово питање Балугџић није добио.¹⁷⁵

Последњих дана јануара 1904. године, током свог боравка у Бечу, Балугџић је код утицајних личности у тамошњем министарству спољних послова покренуо и питање завереника у Србији. „У строгом поверењу“, како је забележио у свом потсетнику дворски саветник Л. Б. Хан (од 27. јануара 1904. године)¹⁷⁶ „господин Балугџић ми је саопштио, да краљ Петар и влада настоје да се „компромитовани“ завереници добровољно повуку у приватан живот. Чисто људски, краљу Петру тешко пада да на њих изврши притисак, с обзиром да за круну њима дугује захвалност. Договорено је стога, да одијум и непријатности у вези са овим преузме Скупштина и једном повом одлуком створи услове за патриотску жртву завереника..“

Према једној анализи војног аташеа Аустро-Угарске у Београду,¹⁷⁷ краљу Петру је било стало до тога да се завереничко питање реши што пре, али то није значило да је он намеравао и да престале да буде њихов ослонац.

Уз краља Петра, као сигуран ослонац завереника важила је Самостална странка. Њен орган, „Одјек“, није једном упозорио противнике завереника, да је „сваки онај ко осуђује посредне и непосредне извршиоце преврата, непријатељ Србије, непријатељ Српства“.¹⁷⁸

Оцену војног аташеа Аустро-Угарске, да завереници уживају подршку самосталаца потврдио је, годину дана касније, и то у

175. Исто.

176. Исто, Presseabteilung, C.K.185.

177. КА, МА, 25-8 15/1904. Извештај војног аташеа од 10. 02. 1904.

178. „Одјек“, 21. 12. 1904.

својству председника владе, шеф самосталаца Љуба Стојановић. У изјави бечком листу "Die Zeit", крајем јула 1905. године, на питање кад влада намерава да реши завереничко питање, он је одговорио:

„Завереничко питање је давно решено. Кад се једна револуција с победом заврши, онда је већ самом победом оправдана; не успе ли, онда је она велеиздаја, и кажњава се смрћу. Историја је међутим већ научила свет, да је српска револуција победоносно завршена. Две скупштине су њу одобриле. Парламент се неће бавити питањем које већ историји припада“.

Постојање завереничког питања у Србији негирао је и генерал Сава Грујић, кад је он био на челу владе. У изјави загребачком „Србобрану“, он је рекао, да су „сви партијски људи, политичари, који имају да приме и понесу оговорност за своје политичке изјаве, — солидарни у томе да завереничко питање у Србији не достоји“.¹⁷⁹

Тако како су изјављивали Стојановић и Грујић, тако није уистину било. Завереничко питање је постојало и јавност је тражила да се оно коначно реши. „Вечерње новости“ су, на пример, упозоравале и двор и владу, да би даље одлагање решења завереничког питања могло да буде кобно, јер се иза њега „помаља једно друго, много крупније питање, које смо ми после 29. маја држали да је за свагда скинуто с дневног реда“ — при чему се мислило на питање опстанка династије Карађорђевић на престолу Србије.¹⁸⁰

Као једно од могућих решења завереничког питања, „Вечерње новости“ су предлагале (у броју од 28. новембра 1904. године) да се донесе закон, по коме би се сви пукови морали премештати из једног места у друго, тако да сви прођу кроз Београд и Ниш. По мишљењу „Вечерњих новости“, завереничко питање није било „акутно због мржње на заверенике, већ зато, што је београдски гарнизон узео монопол на Београд...“

Да би склонио краља Петра да што пре нешто предузме против завереника, аустро-угарски посланик се повезао и са Хаџи-Томом, верујући да он има великог утицаја на краља Петра.

Међу познатим личностима које су се ангажовале на решењу завереничког питања „у миру“, налазио се и Стојан Новаковић. Од посланика Русије у Београду он је тражио да његова влада (у коју су

179. Уп. „Видело“, 21. 04. 1906.

180. Забуна у народу, „Вечерње новости“, 23. 03. 1906.

завереници полагали велике наде, према једној дојави коју је примио војни аташе Аустро-Угарске) да сагласност за удаљење са двора Дамњана Поповића и поручника Боривоја Грујића, али овај није о томе хтео ни да разговара. Ако би већ неког требало удаљити са положаја на којем се налази, онда би то најпре требало учинити са мајорем Миливојем Анђелковићем-Кајафом, командантом Краљеве гарде, и мајорем Љубомиром Костићем, старешином пешадије Краљеве гарде, мислио је он.

Напослетку, и после многих окапања, у зиму 1904. године, завереници су уклоњени са ађутантских положаја у двору. Тиме се мислило да је урађено оно најважније, и да ће иностранство с тим бити задовољно. Међутим, влади Енглеске, њој у првом реду, то није било довољно. Краљ Едвард није хтео да попусти ни кад су га за то замолили представници Русије и Италије, изјављујући да „због етичких и религиозних разлога енглеског народа и своје сталешке солидарности“, он не може олако прећи преко једног „грозно извршеног злочина“.¹⁸¹

По мишљењу Чеде Мијатовића (изнесеном у „Виделу“ од 5. априла 1905. године), прави разлог што су Енглези поле преврата прекинули везе са Србијом, био је тај, што су Народно представништво и српска влада одобрили „оно грозно убијство постављајући убијце и заверенике на високе положаје у двору, у војсци и у државној управи“.

Држање Енглеске према Србији после преврата, такво какво је било, имало је ипак дубље разлоге него што се то истицало и у многоме друкчије него што су били они које је наводио енглески краљ.

Енглеска, и почетком 20. века међу великим силама главни заговорник очувања цјелокупности Турског царства, већ на глас да су у Београду почињене свирепости над краљевским паром, опозвала је свог посланика из Србије. Енглески двор (краљ Едвард VII и краљица Александра) није хтео, како је изјавила влада у Лондону, да његов посланик долази у службени додир са завереницима одговорним за почињено дело, што је значило да док ико од завереника остане у државној служби (на двору и у војсци) дотле о обнови дипломатских односа не може бити ни речи.

181. Види: Љилана Алексић, Допринос Италије обнављању српскоенглеских односа 1903-1906, Историјски часопис, Београд 1971, XVIII, 433, као и (Љ. Алексић) Односи Србије са Француском и Енглеском од 1903. до 1914, Београд 1965, 82-83.

У прво време, у Београду се због оваквог става Енглеске према завереницима, и Србији, нико није посебно забринуо. Гледало се на то више као на неки израз ђудљивости Енглеске, која ће брзо проћи као што се брзо и јавила, а поготову зато што су Аустро-Угарска и Русија, тада за Србију најважније велике силе, признале ново стање, признале избор Петра Карађорђевића за краља.

Краљ Петар, онакав какав је био у то време, на једној страни жудан признања од свих европских дворова, а на другој сав усредсређен на то да се не замери завереницима који су га довели на престо, дуго времена није се усуђивао ни да мисли на то да удовољи жељама енглеског двора и енглеске владе. Тек кад су протекле две године, он је (заједно са владом) почео увиђати да се питање сређивања односа са Енглеском не сме више одлагати.

Прва личност која је изабрана да покуша да са владом Енглеске оствари споразум и тако реши завереничко питање, био је Јован Жујовић, научник — геолог, у јавности познат и као социјалиста и републиканац. Он је био један од оних ретких народних представника, ако не и једини, који се 2. јуна 1903. године, када је Петар Карађорђевић биран за краља, није појавио на заседању Народног представништва. „Пред свршеним чином, који су завереници отворено истицали притисци притисак на Народно представништво, сматрао је за излишно да се одазове сазиву завереничке владе“.¹⁸² Због овога проглашен је не само за противника династије Карађорђевић, већ и завереника. Један од виђенијих завереника чак му је поручио, да би лако могао да остане и без главе на раменима...¹⁸³

Једно време ни краљ Петар није добро гледао на Жујовића. Било је то због тога што је Жујовић рекао краљевом личном лекару, Кости Динићу, да је двор добио више од једног милиона динара из Беча да би утицао на владу да топове за српску војску наручи у Аустрији...

Сређивање односа са Енглеском, Жујовић је покушао да оствари уз помоћ Милована Миловановића, који се тада налазио на дужности посланика Србије у Риму. Миловановић је уживао велики углед у дипломатским круговима „вечног града“, а што је било посебно важно — одлично је стајао са енглеским амбасадором у Италији, Егертоном.

182. Војислав Ј. Вучковић, Јован Жујовић и завереничко питање, „Књижевност“, Београд 1957, 484 (број 11, св. за новембар 1957).

183. Исто, 481.

Пре него што је то Жујовић и очекивао, Миловановић је преко енглеског амбасадора успео да успостави контакт са Лондоном и одатле добије одговор, да би се дипломатски односи са Србијом могли обновити без даљег, али под условом да се главни завереници, њих петорица, одстрани из војске, односно државне службе. Влада у Београду се с тим одмах сложила, и требало је још само да се и краљ Петар с тим сагласи. Али он ту сагласност није хтео да да, поред осталог и зато што Аустро-Угарској у том моменту није ишло у рачун да се Србија приближи Енглеској. Влада у Бечу чак је све учинила да то спречи. И то на врло рафиниран начин... Гроф Голуховски, министар спољних послова Аустро-Угарске, поручио је краљу Петру да ће га цар Франц Јозеф свечано примити у Бечу — и ако дође у пратњи завереника!¹⁸⁴

Кад су пропали сви покушаји да се краљ Петар наведе да да сагласност за пензионисање завереника према списку енглеске владе, Жујовић је демонстративно поднео оставку на свој положај у влади, чиме је изазвао велику пометњу на двору. Несигуран у много чему, а особито кад је спољна политика била у питању, краљ Петар се уплашио од последица свог устезања да допусти да се главни завереници пензионису и — пристао је да уради што се од њега тражило. Дао је реч да ће потребне указе потписати... На то је Жујовић повукао своју оставку. Међутим, већ сутрадан, краљ Петар се предомислио, па је Жујовић поново поднео оставку, и она је овог пута била коначна.

То што Жујовићу није успело (да среди односе Србије са Енглеском), пошло је за руком — Николи Пашићу.

Пашић је целом послу приступио на врло смишљен начин, држећи се свог старог правила — да нешто да, али за узврт да нешто и добије. Преко Милована Миловановића поручио је енглеској влади, поред осталог, да је у највећем интересу Енглеске да среди своје односе са Србијом и подржи српску политику „Балкан балканским народима“. Препусти ли Балкан Русији и Аустро-Угарској, последице ће бити фаталне... Отправнику послова енглеског посланства у Београду, пак, он је рекао:

„Може се разумети па и одобравати становиште Енглеца у погледу 29. маја, и ја нећу да га браним, али мислим, и надам се, да садањи мир у Србији и чврста намера краља Петра и његових министара да

184. Јован М. Јовановић, Борба за народно уједињење 1903-1908, Београд 1938, 101.

се држе строго Устава, не може оставити Енглеску равнодушном. Србија потпуно разуме шта значи пријатељство Енглеске и у политичкоме и у трговачкоме погледу, и озбиљно би желела да се односи с њом обнове“.

Више као узгред, Пашић је поменуо да Србија стоји пред променом трговинских уговора са свима државама, и да би било добро кад би Енглеска — кад до тога ускоро дође — буде присутна у Београду. Склапањем једног уговора између Србије и Енглеске, Србија би се ослободила економског притиска Аустро-Угарске, а Енглеска би проширила своју сферу трговине.¹⁸⁵

Кад је проценио, затим, да је моменат „удесан“, Пашић се директно обратио енглеској влади са молбом да му се саопште услови под којима би она била спремна да обнови дипломатске односе са Србијом. Опет као узгред, он је поставио питање, „да ли би пензионисање четири главна завереника задовољило лондонску владу, јер су њих четворица вољни да се уклоне; ако би то задовољило енглеску владу, онда би он већ сад предложио за посланика Србије у Лондону М. Ђ. Милићевића, тадањег посланика у Берлину“.

Одговор Лондона је био, да се разговори о обнови дипломатских односа могу започети одмах, али да се пре тога уклоне са својих положаја — пуковник Дамњан Поповић, у том часу командант Дунавске дивизије, Александар Машин, начелник Главного генералштаба, пуковник Леонидас Соларевић, управник Војне академије, генерал Јован Атанацковић, у то време канцелар краљевских ордеиа, пуковник Петар Мишић, гувернер престолонаследника Ђорђа, потпуковник Лука Лазаревић, командант београдског гарнизона, мајор Љубомир Костић, командант пешадије Краљеве гарде.

Тако како је из Лондона захтевано, тако је и урађено. На трогодишњицу преврата, 30. маја 1906. године, у Српским новинама (службеном листу) објављен је указ о пензионисању главних завереника — генерал Атанацковић је у међувремену био поднео оставку.¹⁸⁶

Док је доде стигао, Пашић је морао да пролије — „чабар зноја“. Вођи завере од 29. маја, особито Дамњан Поповић и Александар Машин, били су тврда орах, већ и због велике наклоности краља

185. Види, ближе: Васа Казимиrowић, Никола Пашић и његово доба, II, 32.

186. У указу краља Петра, потписаног 16. маја 1906. (а потписаног и од министра војног генерала Путника и министра финансија Лазара Пачу), у тачки 2. речено је, да је решено да се пензионисанима, „из признања на предусретљивости с којом су своје положаје ставили на расположење влади“, пензија одреди у целом износу њихове садашње плате“.

Петра према њима. Стицајем околности, међутим, Пашић је у њиховом сламању добио помоћ са стране од које то није никако очекивао... Млађи завереници, наиме, на челу са Миланом Гр. Милановићем и Драгутином Димитријевићем-Алисом, на скупу свих завереника у Смутековцу, ненадано су се изјаснили за пензионисање својих старијих другова, па ако не може друкчије, онда — силом.¹⁸⁷

Овај податак испуњава све услове да буде прихваћен као тачан. Као и податак, да су старији завереници, вођи завере, све покушали да своје пензионисање спрече. У листу „Војска“ они су истицали, да се Енглеска недопустиво меша у унутрашња питања Србије и да то представља „повреду духовне самосталности Србије“. Домаће политичаре оптуживали су пак да желе да учине и више него што Енглеска тражи, уништавајући тако достојанство земље.¹⁸⁸

Кад је извршено пензионисање завереника, „Војска“ је то оценила „као приношење њихово на жртвеник од стране владе“. И одајући им признање за „мужанство и патриотизам“, писала је: „Господину пуковнику Машину и господину пуковнику Дамњану, потпуковницима г.г. Мишићу и Лазаревићу и мајору г. Костићу стискамо срдечно руку при расстанку са њима...“

Како је време показало, пензионисање старијих завереника имало је за последицу и то — да се распао дотле јединствени блок завереника од 29. маја. Главни завереници кренули су једним, а млађи другим, својим путем, који ће их на крају довести до Црне, односно Беле руке.

Одвајање млађих од старијих завереника дало се наслутити још 1904. године, после поделе одликовања учесницима у завери 1903. године, а поводом крунисања краља Петра. Млади завереници су сматрали да им је нанесена неправда приликом доделе највиших одликовања, и зато су окривљивали своје старије другове.

Због начина на који су истакнути завереници били пензионисани, нарочито оштро критикован је Никола Пашић. Истицано је да су завереници у ствари били награђени од његове владе „за повраћај добрих односа Србије са Енглеском“. Посланици Напредне странке изјавили су у Народној скупштини,¹⁸⁹ да је Пашић, „познат са свога

187. „Београдски дневник“, 1. 04. 1920.

188. „Војска“, На освјету 1906. године, Београд 7. 01. 1906.

189. Стенографске белешке Н. скупштине, 22. 07. 1906. (реч Павла Маринковића).

мајсторлука да противнику доскочи и подвали а да он то и не при-
мети, овим указом (о пензионисању завереника) „сасвим ту мајсто-

рију доказао, јер је њиме клот оспорио официрима „заслуге“ за 29. мај“, а наградом им само замазао очи. У исти мах он је побо го нож међу њих и бацио јабуку раздора међу заверенике те ће настати клање међу њима: што су једни добили дуплу пензију а други нису. Ако је он дао њима те пензије у износу њихове плате зато што су то они за-служили, зар су само они заслужили? Камо међу њима честитог старије г. Авакумовића? Па зар да он муфте оде у пензију код толиких заслуга пошто је провезао краља Петра у фијакеру први пут кроз Београд? Па зашто г. Генчић да добије само просту пензију? Зашто су награђени ови официри а не и они? Зато што су ови држали фактичку власт у рукама; зато што су ове морали молити, па да пристану показали се великодушни! А откуд долази та њихова толика сила и снага? Од сабље! Но то није она сабља за коју је рекао Јоле Пилетић кнезу Николи, кад му је овај затражио као знак рашчињења: „Ево узми ово гво-ждје!“ Па лупнувши се по прсима гордо додао: „Ја сам сабља!“

Доказујући да је Пашић пензионисањем главних војних завереника „бацио јабуку раздора“ међу заверенике, првак напредњака Павле Маринковић није уопште погађао у празно. Напротив. Али јабука раздора није пала само међу војне и цивилне вође завере, него и међу млађе и старије заверенике — непосредне починитеље злочина над краљем Александром и краљицом Драгом Обреновић.

Што се тиче јавности, оне најшире, она је у пензионисању главних завереника хтела да види коначно решење завереничког питања, и подржавала га је. Чак је и опозициона штампа за тај чин излазила само похвалне речи. За поједине листове из овог блока пензионисање завереника било је „разбијање олигархије једне групе официра, који се нису ослањали на официрски кор а стајали су у отвореном непријатељству са грађанима, шорали се законима а Устав употребљавали за јаницаје“.¹⁹⁰

Тврђења о разбијању олигархије „једне групе официра“ није било петачно — кад се има у виду да су већ у то време пензионисани официри били група за се, а остали завереници нешто сасвим друго и увелико на путу да се формирају у посебну организацију са далекосежним циљевима.

¹⁹⁰ „Штампа“, Београд 18. 05. 1906.

Под знаком питања стоје пак тврђења, да су већ у ово време млади завереници имали своје изабрачко вођство, и да је први човек у том вођству био Драгутин Димитријевић-Апис.

Од свих тврђења везаних за односе међу завереницима и расположења међу њима, и за ефекат пензионисања главних завереника, посебну пажњу заслужује тврђење Напредне странке — да се ни после свега не може рећи да је завереничко питање коначно решено. И то зато, што је, као прво, завереничко питање било „мајско питање“, чиме се хтелo казати „да су официри који су убили краљевски пар и остале личности, учинили дуплу кривицу: прекршили су најосновније одредбе оштега Кривичнога закона, а затим су ту своју одговорност потенцирали гажењем војничке заклетве...“ А као друго, што пензионисањем неколицине завереника није сузбијен утицај завереника у земљи. Штавише, „сам краљев указ је најбриљантнији доказ постојаности завереничког уплива...“¹⁹¹

Напредњаци су били изразили сумњу, да ће Енглеска пристати на обнављање дипломатских односа са Србијом. Ако пак и пристапе, писало је „Видело“, онда то може бити само зато што је — „обманута“ од стране Пашића, чији „византијски методи могу само погоршати а никако побољшати стање дипломатских односа са Србијом“.

Прогнозе напредњака нису се оствариле. Тачно после три године и 57 дана бојкотовања, на дан 7. новембра 1906. године, у 11 часова и 45 минута пре подне, енглески посланик појавио се у двору, да би краљу Петру предао своје акредитиве. Том приликом он је изјавио, да му чини част и задовољство што излази пред српског краља, да би обновио „пријатељске односе, који су тако сретно постојали у прошлости између Србије и Велике Британије“.¹⁹²

Непосредно пред решење завереничког питања у смислу захтева Енглеске, у београдској штампи јавила су се мишљења да завереничко питање, без обзира на евентуални споразум са Лондоном, остаје отворено све док се не реши и питање одговорности завереника за убиство краља Александра и краљице Драге Обреновић...

„Правда“ је у броју од 3. маја 1906. године писала, да „Скупштинској одлуци од 2. јуна 1903. године недостаје највиша санкција. Незаконита влада Краљевине Србије, која је тога дана држала фактичку

191. „Видело“, Србија и Енглеска, Београд 27. мај 1906.

192. „Одјек“, Београд 8. 08. 1906.

краљевску власт у својим рукама и која је свесна била тога положаја, јер је ип со гро ге потписивала краљевске указе, које је надлежни министар премапотписивао, није дала нужну санкцију, нити је то решење Народне скупштине у форми прописаној за публикување обавезних законодавних решења публикувано. Јер потписивање такве одлуке значило би аболирање од кривице, владоу је Уставом дано само право амнестије". Из ових разлога, по „Правди“, сасвим је природно било што се постављало питање „да ли се могу казнити убице од 29. маја“.

С обзиром да је Казнени закон Краљевине Србије предвиђао да се „судом неће истраживати и кривац казнити за злочинства за које закон доноси смрт, кад злочинству прође тридесет година“, „Правда“ је сматрала да има места извођењу завереника на суд. Она је, сем тога, истицала, да завереници „с пуним правом страхују за своје главе“.

Право решење завереничког питања било би, отуда, 1) „или да се сви завереници уклоне из земље за време од 27 година“, и, 2) „или да се подвргну суђењу редовних судова са надом у краљеву милост“.

Ово што је „Правда“ предлагала 1906. године, то није било ништа ново. У овом и сличном смислу писало се и говорило навелико и раније, па и у 1905. години...

4. Народна скупштина о стању у војсци

Кад се, 1905. године, у Народној скупштини расправљало о завереничком питању, многим посланицима је у дебати полазница била „зло стање“ у војсци, које је, по њиховим речима, завладало одмах по извршеном преврату.

Сматрајући да је 29. мај 1903. био почетак свих проблема у војсци, посланик Живојин Рафајловић је на седници од 10. децембра 1905. године, рекао, да је тај датум био „дан изненађења, који је целу српску војску и цео српски народ застрашио... Избором новог краља ситуација је разбистрена и државни живот почео је редовним током“. Међутим, трагови 29. маја су остали... „У војсци више нема оне органске везе, која војску војском чини, нема у њој братске љубави, нема дружељубства, нема јединства, нема слоге. На такву војску не можемо ми да рачунамо, па такву војску ми не смемо да трошимо. Па

ипак има лека да се војска излечи, лек није скупојен; али амбиција људи који кажу да су 29. маја жртвовали главе, да спасу отаџбину, амбиција њихова не да се то изврши. Они се плаше, они се боје, они мисле ако сиђу са положаја, ако пусте власт из својих руку, да неко хоће њихове главе. То је грех и помислити. Србија, отаџбина наша, нема више глава за бацање. Ја верујем, имао сам прилике и да разговарам са поштеним људима из те групе, који кажу: Ми смо жртвовали много више за отаџбину, жртвоваћемо и ове мале наше платице. Па што то не учине? Не смеју. Ја тражим, да Народна скупштина својом главом загарантује њихове главе. Нека се из војске уклоне; нека војску ослободе овога зла. Јер, говорити о војсци онде, где има нечег трулог; говорити на пример у таквој војсци о заклетви и о верности, то је, ако не апсурд, а оно иронија. Сва је, дакле, тежина питања у томе, да се та група људи, који су извршили чин од 29. маја, и који су, како се то већ неколико пута поновило, три Скупштине узастопице одобриле, да се та група с тиме задовољи, па да се са својих места у војсци удаљи“.

За „целовито решење“ завереничког питања, али „без бруталности и суровости, без освете улице“, у Народној скупштини 1905. године заложио се и Стојан Рибарац.

Повод за велику расправу у Народној скупштини о завереницима и о војсци, била је престона беседа краља Петра при отварању заседања Народне скупштине, 3. октобра 1905. године. У њој је он рекао, да је срећан што може уверити представнике народа „да је војска готова да једнодушно и одушевљено одговори својој дужности“ и да „потпуно оправда наде“ које он и српски народ „на њу полаже“.

Са краљевом изјавом која се тицала војске, први се није сложио посланик Живојин Рафајловић. У своје лично име, и у име своје странке (Националне странке), он је рекао, да је краљева изјава „неискрена“, с обзиром да „постоји бојазан“ да у војсци „има нечег трулог...“¹⁹³

Наводећи разне примере недисциплине и деморализације у војсци, посланик Рафајловић је главну пажњу посветио изгредима официра (нападима млађих старешина на старије), а нарочито указао на појаву, да млађи официри, повезани са завереницима, одлучују ко ће им бити командант пука, да они прописују шта њихови коман-

193. Стенографске белешке Народне скупштине, 10. 10. 1905.

дантти смеју а пита не смеју да чине, све под претњом да ће им иначе бити — „просута црева“.

Не доврћући се на виšekратне повике министра унутрашњих послова, Стојана Протића, да је лаж то што говори, посланик Рафајловић је изнео и следеће: 1) да су официри 20. пешачког пука тражили да се смени командант пука, и да им је учињено по вољи, „што није смело да буде“; 2) да су млађи официри, под вођством једног капетана, „искидали еполете једном официру 18. пука и испљували га у друштву са војницима“, а кад се он жалио — лишен је чина, тобож зато „што није бранио своју част“; 3) да се пет војника 5. пука удаљило из касарне, „отишло у шуму с оружјем и категорички тражило да им се смени командир чете“, на шта је министар војни телеграфски наредио да се командир чете смени...

О „немилим појавама“ у војсци говорио је и Војислав Вељковић (на седници Народне скупштине од 18. октобра 1905). „Има сада у војсци појава које су за највеће жаљење и које показују да у њој ни издалека још није све онако, како бисмо ми патриоте желели да буде. Пре 29. маја, у оно време општег расула и деморализације, било је неминовно, да се то опште расуло и деморализација распростране и на војску: најбољи доказ за то јесте већ и сам догађај од 29. маја. У једном друштву у коме би све било на свом месту, у коме би и у војсци било све у своме реду, не би се такав догађај ни могао десити; не би се десио нигде, па ни код нас. А што се то десило, то је већ доказ да ни тада у војсци није било све како ваља...“

За стање у војсци настало после преврата, Вељковић је рекао да је оно врло озбиљно и врло компликовано и зато, што се „поред недисциплине, у извесне госпoде јављају и политички прохтеви и што се иза њих крију и извесни политички шпекуланти који са највећом злурадoшћу и апетитом те појаве посматрају, прате и покушавају да их експлоатишу ради својих политичких смерова и тежњи“.

Примедбе на понашање официра, бар већина тих примедби, које су се чуле у Народној скупштини, биле су оправдане. Испадн официра били су такорећи свакодневна појава. У 1904. и 1905. години, официри (завереници и заверитељи) често су наступали као праве кабадахије. Сматрајући да имају право да „кроје правду“, они су физички нападали чак и народне посланике, оне чији им се говори у Народној скупштини не би допали. У редакције новина упадали су

кад год су хтели, редовно у паровима, по двојица, и витлајући сабљама викали да „неће да трпе да се о томе и томе пише по новинама“. ¹⁹⁴

На седници Народне скупштине од 27. јуна 1907. године, изнесено је, да нема дана а да се не деси какав испад официра у Ужицу, Нишу, Крагујевцу и Београду и постављено је питање „докле ће официри бити тако разуздани“.

У „Дневном листу“ од 30. априла 1908. године, објављен је велики чланак под насловом „Официрски скандали“, у којем је, поред осталог, казано:

„Код нас официрски скандал постаје једна стална социјална појава, једно укоренењено друштвено зло против кога се ништа не може само зато што га чини један привилеговани ред људи... Ништа није необично сутра дан после каквог великог скандала видети официра, који је играо жалосну улогу главног јунака, да се весео, с неком врстом самохвалисања, окружен својим друговима, који као да се диче њиме, шета најживљом београдском улицом, вукући победнички сабљу. Одмах после учињеног напада на народне посланике, прошле године, извршиоци тога херојског дела ушли су у једну од великих београдских кафана и, с гордошћу Наполеона после тријумфа код Јене, хвалили се својим успехом“.

Најчешће, официри-изгредници су своје испаде образлагали тиме, да су морали реаговати на увреде нанесене краљу и члановима краљевског дома. Не улазећи у праве разлоге напада официра на грађане, па и на народне посланике, радикалска „Самоуправа“ је у броју од 5. фебруара 1907. године објавила следећи текст: „Увреду нанесену краљу, дужан је да одбије сваки лојалан грађанин. Увреду дому Краљевом, а краљ је први официр у земљи, има и права и дужност да одбије сваки официр“.

Овај папис у „Самоуправи“ био је повод посланику Милану Петковићу, да у Народној скупштини, 6. фебруара 1907. године, изјави:

„Ја знам, да у опште Краљ треба да буде нека врста персонификације правног поретка у једној земљи, и он у исто време мора бити заштитник тога правног поретка, вршећи као неку врховну контролу, да сваког онога, који правни поредак, који вољу закона у једној земљи не поштује, да свакога тога натера на поштовање тога поретка и те

194. Исто, 14. 02. 1914. (реч Војислава Маринковића).

воље. Међутим, кад би се примила та теорија, да су официри зато, да увреде које се наносе ма коме, они бране на свој начин, онда би се дошло до тога закључка, да судови не би могли бити, у неким приликама, надлежни да суде ствари које треба да суде по закону...”

Посланици владине, радикалске групације, нису углавном ни покушавали да оспоре наводе посланика који су се тицали актуелног стања у војсци и, посебно, недопустивог понашања официра — завереника и њихових подржавалаца. Уместо тога, они су настојали да докажу, да је до 29. маја 1903. године било много, много горе стање у војсци, да је тада долазило до много већих изгледа официра. Један је официр, по речима посланика Мила Радојковића, искасапио једног нишког трговца насред нишке пијаце “на правди бога, а да га због тога није ни глава заболела. Шта више, прикачен му је орден за храбро држање... Један други официр, пак, коњички поручник Велимир Тадић, био је искасапљен на Топчидерском брду од својих колега — „па ником ништа...”.¹⁹⁵

Посланик Радојковић изнео је и више примера „бездушног односа“ официра према војницима — у време владавине краља Александра Обреновића. Описао је како су официри наређивали да се поједини војници оседлају и по целу ноћ јашу у штали, да се свлаче до гола и на цичи зими рибају гужвама сена и песка, да по шест сати „шиљбоче у месту са по 12 пушака или два туџета на леђима...”

Са описивањем стања у војсци у време владавине краља Александра Обреновића, представници владине странке у Народној скупштини нису могли да обеснаже тврдње опозиционих посланика које су се тицале стања у војсци после преврата. Било је то само траћење времена... То је први схватио Стојан Протић, па је, на седници Скупштине од 17. октобра 1905. године, рекао, да би сви који желе добра и земљи и војсци, требало да имају у виду, да је „мајска револуција, као догађај засебна ствар, а понашање и држање појединих официра после тога, сасвим одвојена и засебна ствар”.

Док се, тако надугачко и нашироко, расправљало у Народној скупштини о завереничком питању, и питању понашања официра из редова завереника и заверитеља, године 1905. искрсло је још једно крупно питање — питање где набавити модерна артиљеријска оруђа за српску војску.

195. Исто, 15. 10. 1905.

Радикалска влада сматрала је да се питање набавке топова мора најхитније решити, јер, „Србија не може бити спокојна докле није наоружана“, рекао је Пашић на седници Народне скупштине 14. октобра 1905. Али никако набавком топова у Аустро-Угарској, што је била жеља краља Петра...

Било је општепознато да је краљ Петар хтео да се куповином топова у Аустро-Угарској реваншира за све оно што је она била учинила за њега — пре доласка на престо и после тога. „Ми смо били краљу Петру при његовом ступању на престо толико изишли у сусрет“, каже у својим мемоарима аустро-угарски посланик у Београду Константин Думба, „да нам је са више страна пребађивано да смо заузели опортунистичко држање, иако се ту радило само о настојању да се што пре консолидују прилике у Србији“.¹⁹⁶

Нека два месеца по доласку краља Петра на престо, његова десна рука (у то време) Јаша Ненадовић, „најсвестраније се потрудио“ код аустро-угарског посланика, да се овај заузме у Бечу како би краљ Петар добио „један приватни зајам, толико му потребан за сређивање прилика на двору“. „Ја сам се“, каже посланик Думба, „морао на крају, по налогу министра спољних послова, обратити генералном директору Лендер-банке (Länderbank) и нашем заузимању има краљ Петар да захвали што му је одобрен зајам у висини од преко једног милиона франака уз врло повољне услове, а без икаквих гаранција, мада један осигуравајући завод у Европи није пристајао да с њим склопи уговор о осигурању живота...

Кад се поставило питање набавке топова, краљу Петру се понудила прилика да на делу покаже своју захвалност Бечу и потврди да је заинтересован, заједно са својим министрима, за продубљење привредних веза са Аустро-Угарском. „Мој задатак је био, да све предузнем како би наша фабрика добила налог за испоруку 50 или 60 батерија српској војсци“, вели Думба.

Радило се о топовима фабрике Шкода. Добијањем поруџбине од Србије, ова фабрика би се спасла од стечаја, који јој је претио услед слабе прође њених производа. Колико је то питање било важно и за ту творницу и за Астрију, види се и из тога, да су посланика Думбу, у личном контакту, молили да се за то максимално заузме не само министар спољних послова Голуховски него и сам цар Франц Јозеф.

196. Думба, 217.

У прилици да стекне највеће могућно признање највиших фактора у држави, посланик Думба је кренуо у праву офанзиву... Главни помоћници су му у томе били краљу најближи људи — Јаша Ненадовић и Живојин Балугџић.

Послапику Думби је од нарочито велике користи био Живојин Балугџић. Али и од највеће штете... У обавези да служи Аустро-Угарској и кад је била у питању набавка топова, Балугџић је „својом апсолутном недисциплином и својом острашћеношћу“ у многоме омео настојања посланика Думбе.¹⁹⁷

Ослањајући се на краља Петра, Балугџић је повео прави рат против Пашића — због топова, залажући се за интересе Аустро-Угарске. Али је овај рат изгубио. С њим и краљ Петар... Уместо у Аустро-Угарској, Србија је наручила топове у Француској.¹⁹⁸

5. Иницијативе за свргнуће краља Петра с престола

Година у којој је решавано топовско питање, 1905, била је година врхунског незадовољства главних вођа завере од 29. маја 1903. краљем Петром. Пре свега због тога, што је краљ Петар дао сагласност да се испуне захтеви Енглеске... То незадовољство било је толико, да су завереници, на предлог Дамњана Поповића, узели у разматрање удаљење краља Петра с престола.

Постојала су два плана: по једном краљ Петар је требало да се примора да се одрекне престола у корист престолонаследника Ђорђа, а по другом — да се краљ Петар одрекне престола, Устав суспендује, а онда он врати на престо, али не више као „уставни владар“.

И о једном и о другом плану завереници су расправљали у стану Луке Лазаренића. У расправи је узело учешћа 17 официра — завереника. На крају је решено да се одбаје оба плана. Пао је чак предлог да се краљ Петар упозори на опасност која му прети и да се од њега затражи да сместа удаљи од себе Дамњана Поповића и суспендује га са дужности коју је вршио.¹⁹⁹

На питање удаљења краља Петра с престола, овим, међутим, није била стављена тачка. Већ у новембру исте, 1905. године, оно је

197. Исто, 219.

198. Види ближе: Васа Казимировић, Никола Пашић и његово доба, II, 46.

199. Државни архив у Бечу РА XIX, 83-A-B, K.52, извештај од 7. 09. 1905.

поново покренуто. То је учињено на скупу педесет тројице официра — завереника, сазваном због намере краља и владе да се удовољи захтевима Енглеске и одређени број официра одстрани са својих положаја...

Један већи број млађих завереника, на челу са Антонијем Антићем, био је за свргнуће краља Петра с престола. Али су они остали у мањини... Што се тиче удаљења главних завереника са њихових положаја, по захтеву Енглеске, ни по том питању није била постигнута сагласност. Пуковници Александар Машин и Дамњан Поповић енергично су устали против тога, али је за то био пуковник Петар Мишић. Он је предложио да се и он, а и сви остали који су се налазили на списку енглеске владе, сами повуку са својих функција...

Мишићев предлог наишао је на највећи отпор код првих сарадника краља Петра — код Јаше Ненадовића и Живојина Балугџића. Према извештају војног аташеа Аустро-Угарске, они су сматрали да би у том случају, а посебно ако би са својих дужности били уклоњени Александар Машин и Дамњан Поповић, њихова позиција била толико ослабљена да би могли да рачунају само са једним — да и сами буду удаљени са двора. Уистину уплашени, они су изјавили, да Мишић није нормалан, да је нервни болесник „којем је место у душевној болници“.²⁰⁰

Обавештавајући свог министра у Бечу шта је све сазнао о плановима завереника да краљ Петар, у овој или оној форми, напусти престо, аустро-угарски посланик је у извештају од 27. априла 1905. године рекао, да је краљ Петар „стигао дотле, да се њега нити ко боји, нити пак ко очекује од њега да ишта озбиљније предузме“.

Краљ Петар треба да је био свестан „свог слабог положаја“, а „неспособан да нађе право решење за излаз из тешкоћа у које је запао“ наводно се сам носио мишљу да абдицира...

Аустро-угарски посланик је сматрао, да би абдикација краља Петра била „чисто самоубиство династије... Престолонаследник Ђорђе је необуздан, недисциплинован, и сасвим заостао у свом образовању; при том пргав, грозан, право страшило за своју послугу. Према једној верзији, он треба да је епилептичар; ја, међутим, мислим да он пати од напада беса, што се види и из тога да он све ствари разбија по својој соби. Његов однос према краљевском оцу је рђав. Отац пак није довољно јак да би престолонаследника, као што је то

200. Ратни архив у Бечу, КА, GS, 25-8-106, извештај војног аташеа од 8. 11. 1905.

чинио 1904. године, егземпларно казнио. Изгледи за будућност династије су према томе врло рђави...”

На одстрањењу краља Петра с престола, 1905. године нису радили само завереници од 29. маја 1903. На томе је радила и једна од завереника сасвим независна група, у чијем се вођству налазио и издавач „Штампе“, новинар Светолик Јакшић. За ову групу аустро-угарски посланик у Београду није знао... Прве информације о њој добио је од обавештајне службе министарства спољних послова у Бечу, која је деловала у оквиру такозваног Литерарног бироа.

Начелник те службе (Jettel), у строго поверљивом писму од 4. априла 1905. године, означаио је као вођу ове завереничке групе Милоша Петронијевића, некадашњег аташеа Србије у Бечу и секретара краља Александра Обреновића. У организационом погледу, група треба да је била већ далеко одмакла, а циљ јој је био да уместо краља Петра на престо Србије доведе једног страног принца... У крв којој групе нису хтели да загазе. Њихов план је био да се краљ Петар и цела његова породица једноставно протерају из земље.

Лично Светолик Јакшић био је за то, да на престо Србије дође аустријски надвојвода Франц Фердинанд. Ако то не би могло да се оствари из било којих разлога, у обзир би дошао један немачки принц и, евентуално, италијански војвода од Аосте.

Насупрот Јакшићу, неки други припадници вођства групе, пуковник Милош Васић, бивши војни аташе Србије на Цетињу, и Његов кум — пензионисани генерал Михајло Магдаленић — били су за то, да на престо Србије дође црногорски принц Данило. Они су са црногорским принцом били успоставили контакт и послали му, уз други писмени материјал, и копију једног писма које се тицало учешћа краља Петра у преврату од 29. маја 1903. године.

Мада је мислио да комбинација за цетињском династијом Петронића нема услова да успе, Светолик Јакшић је ипак повезивању са Цетињем давао велики значај и видео у томе један од начина за збијавање краљ Петра с престола Србије.

Како је, даље, из Беча јављено аустро-угарском посланику у Београду, „официјелни кругови у престоници, специјално дворска странка, не изгледа да су сасвим необавештени о томе шта се спрема“, као ни о томе да је за све иницијатива потекла са Цетиња. Зато они и настоје да Цетињу — „контрирају“. У штампи је, на пример, лансирана вест, да је принц Данило добио из диспозиционог фонда 200 хиљада динара...

Уверење Информационог, односно Литерарног бироа министарства спољних послова у Бечу било је, да постоје шансе да управо Јакшићев пројект успе (довођење странца на престо Србије). То утолико више, што краљ Петар нема „апсолутно никаквих присталица у земљи, а династија Петровића не ужива у Србији никакве симпатије“.

Посланик Аустро-Угарске у Београду није се сложио са свим оценама начелника Јетела. Не оспоравајући да међу официрима-завереницима расте нерасположење према краљу Петру, он ипак није био спреман да поверује да би једна њихова завера у датим околностима имала успеха. Он није веровао ни да је завера Јакшићеве групе таква да би се смело и помислити да она има икаквих услова да успе... „Ја не могу ни да замислим, да би се војска у Србији, од које на крају крајева све зависи, у својој већини икад изјаснила за црногорског принца...“

За Јакшићев пројект довођења неког страног принца на престо Србије, посланик Аустро-Угарске је чак рекао да му се он не чини ни довољно озбиљним. Јакшић, уредник Штампе, способан је новинар, али је и познат као мућкарош и продана душа. Ја не могу да верујем да он стоји иза тог пројекта. Пре, ако већ ико, онда Петронијевић, који се, међутим, налази у затвору. У обојици ја више видим јунаке на перу него личности од акције. Сем тога, они би морали прво да осигурају себи подршку у војсци...“

У извештају од 11. јула 1905. године, аустро-угарски посланик је рекао, да што време више протиче, све је јасније да је питање опстанка краља Петра на престолу централно питање у Србији. А што је то тако, највише је крив сам краљ Петар... Он није успео да успостави прави контакт са представницима интелигенције и привреде, нити је пак успео да се приближи сељацима.²⁰¹

Питање опстанка краља Петра на престолу „потенцирала“ је и личност престолонаследника Ђорђа. Опште је мишљење да би он као владар био још горе издање краља Александра Обреновића...

Мишљење посланика делио је у свему и војни аташе Аустро-Угарске у Београду.²⁰² Он је усто истицао, да је краљ Петар изгубио и „оно мало симпатија“ у народу, које је имао у часу доласка на пре-

201. Државни архив у Бечу, Varia, K.252, извештај од 11. 07. 1905.

202. Ратни архив у Бечу, KA, EB 790, F.5467, извештај војног аташеа од 22. 06. 1905.

сто. А томе су, по његовом сазнању, у највећој мери допринели анти-завереници и уопште присталице династије Обреновић и, посебно, повили које су стајале уз њих. Сваку прилику, буквално сваку, поједини листови су користили да народ увере да су краљу Петру избројани дани на српском престолу. Кад се 11. јуна 1905. године, на пример, на двогодишњицу преврата, између осам и девет сати увече, на небу изнад Београда указала јака светлост (у питању је била комета, односно метеорит), ти листови су писали, да је то „божји знак“ да је дошао крај краљу Петру и његовој династији. У „Народном листу“ чак је тврђено, да су се на небу јасно разазнавала три слова — П.У.А. која су значила — „Петар убија Александра“.

На одређени начин, слабљењу позиције краља Петра у 1905. години доприносиле су и политичке партије. Незадовољне његовим односом према њима, оне су стално имале да му нешто замере. Пашићевци су сматрали да им краљ није уопште наклоњен, а што се тиче самосталаца — један део њих сматрао је да би за Србију било најбоље ако би она постала република... Међу њима се налазио и Јован Жујовић. „Убеђени републиканац“, он је и као члан владе (самосталске) узимао краља Петра „на мицрос“. Између осталог, најенергичније се супротстављао испуњењу финансијских жеља краља Петра...

Краљем Петром били су незадовољни и либерали и напредњаци.

Године 1905. долазило је и до тога, да поједини учесници у преврату од 29. маја 1903. године јавно прете краљу Петру да ће му „сврсити коцке“. Мајор Љубомир Костић, командант пешадије Краљеве гарде, кад је сазнао да је и краљ Петар за то да се главни завереници пензионису, а међу њима и он, узвикнуо је пред групом официра: „Александра смо бацили са првог спрата, а Петра ћемо бацити са трећег!“²⁰³

6. Покушај наспоставе Команде активне војске

У 1906. години, кад се најжучније расправљало о војсци и у Народној скупштини, и кад је питање пензионисања главних завереника било на домаку решења, у кругу војних завереника покренуто

је питање поновне успоставе Команде активне војске, у своје време формиране од краља Милана.

Заверенички лист „Нови покрет“, у броју од 8. маја 1906. године, писао је о поновном успостављању Команде активне војске као о готовој чињеници, уз напомену да је за положај команданта већ одређена права личност...

Намера војних завереника очевидно је била да васпостављањем Команде активне војске учине командовање војском што независнијим од министра војног, од владе, па и самог краља Петра.

На то је, међу првима, указала Напредна странка. „Нема никаква ни политичка ни војна разлога који би говорили за васпостављање Команде активне војске. На против, сви и политички и војни разлози говоре против тога“, писао је њен орган, „Видело“.²⁰⁴

Иза супротстављања Напредне странке накани завереника крио се страх, то је изван сваке сумње, да би то могло да доведе до њихове апсолутне превласти у земљи, до увођења војног режима, а тиме и до ликвидације политичких странака. „На првом месту“, истицано је, „завођење активне команде свело би значај министра војног на улогу фигуре, која игра онако како је други навију и потпуно паралисало тежњу која се имала у виду при стварању министарске одговорности, а то би било у очевидној супротности са нашим земаљским Уставом и на штету праве уставности којом се у нас толико парадирала“.²⁰⁵

Ако се има у виду, да је творац команде активне војске био краљ Милан, предлог за њену веспоставу био је уистину изненађујући. И мало је ко био спреман да то тумачи чисто војним потребама...

Ни сам краљ Милан није формирао Команду активне војске из чисто војних разлога. Играли су ту улогу и политички разлози, али и лични — да би после абдикације повратио свој утицај на државне послове.²⁰⁶

Као командант активне војске, краљ Милан је све учинио што је само могао да би од војске начинио главни стуб државе, а од официрског кора најпоузданији инструмент своје династије. У исти мах, и класу за себе. Као никад дотле, официр у Србији био је обасут привилегијама. Био је далеко најбоље плаћени државни службеник...²⁰⁷

204. „Видело“, 11. 05. 1906.

205. Исто.

206. Исто.

207. Слободан Јовановић, Влада Милана Обреновића, II, Београд 1934, 363-365.

Реформе које је краљ Милан спровео у војсци, оцењене су и као — „револуционисање српске војске“.²⁰⁸ А тумачене су и његовом жељом, да се освети Бугарима за пораз који је претрпео на Сливници, 1885. године („Турци су“, наводно, „долазили у обзир тек после Бугара, а на Аустро-Угарску није при том уопште помишљао, будући да је судбину своју и свога сина искрено био везао за Беч“).²⁰⁹

Што му је пошло за руком да оствари своју замисао у погледу војске, краљ Милан је имао да захвали, како се наводи, читавом низу околности. „У најмању руку, његов рад као команданта активне војске не би био од толиког замахаја и историјског утицаја на ток догађаја у земљи, да за министра-председника није дошао др Владан Ђорђевић, који је свесрдно излазио у сусрет његовим реформаторским захтевима, иако су ови тражили несразмерно повећање војног буџета на рачун осталих ресурса. Без онако издашне материјалне потпоре, тешко да би краљу Милану пошло за руком да поврати веру у срца клонулих војника и да од војске начини народну узданицу. Ма шта се иначе мислило о државничкој способности Владана Ђорђевића, једно му се мора признати: да је он онако својски излазио у сусрет жељама и захтевима Главног команданта исто толико из страха и претеране оданости према личности краља Милана колико из наклоности према војсци“.²¹⁰

Као прво и најзначајније што се краљу Милану приписује у заслугу, било је „развијање кадровских батаљона у кадровске пукове“. То „формацијско развиће сталног кадра поставило је основу свим војно - државним успесима за последњих двадесет година“.²¹¹ Преко ноћи се, на тај начин, учетворостручио број кадровских јединица. Како за оволико војске није било довољно старешина, краљ Милан је за командире чета поставио из Војне академије тек изишле потпоручнике. На чело батаљона и пукова, поставио је такође младе официре, који по старим правилима не би уопште дошли у обзир за такве положаје...

Да би војсци што брже обезбедио довољан број старешина, краљ Милан је скратио школовање у Војној академији на две године, а број

208. Марсо, Револуционирање Српске војске под Миланом Обреновићем, Нова Европа, XV, број 12, Загреб 11. 06. 1927, 405-418.

209. Исто.

210. Исто.

211. Исто.

питомаца повећао за читаве стотине. За четири године (1898-1901), Војна академија дала је око 500 официра (28-31 класа), а две класе (29-30) завршиле су школовање једне и исте године (1899).

У свему овоме, краљу Милану је у значајној мери помогао ондашњи министар просвете, Андра Ђорђевић. Он је донео нови закон о средњим школама и њим преполовио број гимназија у земљи, тврдећи „да је касарна више учинила за писменост у народу него школа“. За многе младе људе, услед свега овога, даље школовање у гимназијама постало је немогуће, и они су, поготову младићи из сиромашнијих породица, масовно похрлили у Војну академију. „На тај начин је Војна академија за неко време гутала сав интелигентни подмладак Србије...“

Пред питоцима Војне академије, краљ Милан се врло често појављивао, и магнетски деловао на њих — својом уистину лепом и привлачном војничком фигуром, својом речитошћу, својом оптроумношћу.

Тако, главном заслугом краља Милана, Војна академија је од 1898. године престала да буде школа само за децу „виших слојева“. Она је постала стејште младића из свих слојева, одличних моралних и интелектуалних квалитета. Њих је краљ Милан чак и форсирао, видећи у њима најбољи материјал за стварање посебне, официрске, касте у Србији, већ каква је постојала у Пруској.

Још нешто заслужује да буде посебно поменуто: слободоумље код младића који су се уписивали у Војну академију није уопште сметало краљу Милану. Није му сметало ни лако приметна наклоност младих официра према демократији. И то треба да је такође утицало на велику популарност краља Милана код свих официра. У томе треба да лежи и објашњење зашто су официри, листом, са огорчењем примили к знању да је краљ Александар Обреновић наредио да се пуца на краља Милана, ако би се он усудио да пређе границу и покушао да га спречи да се ожени Драгом Машин.

После преврата од 29. маја, годинама, војна политика краља Милана била је изложена критици — кад оправданој, а кад неоправданој, неоснованој. Много пута је речено да је војска под командом краља Милана „била једна област које је била не само ван домашаја критике, него и ван домашаја закона; зато су се у војсци дешавала чуда од не-исправости и за то нико није одговарао; официри су имали само да чувају краља Милана и његову династију; иначе они су могли радити шта год хоће...“²¹²

212 „Стража“, Београд 3. 01. 1912.

У Народној скупштини чуло се безброј пута после преврата, да је последица политике краља Милана према официрима била та да су се они осилили преко сваке мере и да су, пекажњено, често чинили свакојаке испаде. Њихов омиљени „шtos“ је био, да истерују грађане из кафана... Много пута се дешавало и то, да они „из пакости“, ако им се не потпише меница, потегну сабље из корица....²¹³

У очима познавалаца реформи које је краљ Милан спровео у војсци, изгреди официра, који су иначе били евидентни, нису ипак били такви да би се смео потјенити значај тих реформи, а посебно значај формирања Команде активне војске.

Један од оних официра који су дали високу оцену Команди активне војске био је војвода Живојин Мишић.

„Појава Активне командe с њеним устројством“, каже Мишић „изазвала је велико интересовање у официрском кору. Знајући краља Милана као врло енергичног човека, већ првих дана сви команданти и други официри максимално су се старали о свим питањима, за што бољи рад и ред по командама и у извођењу што потпуније наставе. Настао је, дакле, сасвим нови дух и полет по свим војним надлештвима...“²¹⁴

„Активна команда“ деловала је две пуне године. Њен утицај на опште командовање, образовање и васпитање војника био су заиста велики. А све је то било дело краља Милана. Поучен искуством из српско-турског и српско-бугарског рата, он је био управо неуморан у спровођењу реорганизације војске, њеном наоружању, обуци и у целокупном подизању борбене способности српске војске — што се најбоље видело у балканским ратовима, а затим у Првом светском рату.

Стару војску од 40 батаљона, краљ Милан је повећао на 60 батаљона и од њих формирао 15 пукова са по 4 батаљона.

Као командант, краљ Милан је свим старешинама служио за углед. Својим радом он је официре подстицао на ревност у служби.²¹⁵ Али кад је краљ Александар обзнанио да се верио са Драгом Машин, револтиран тиме, он је телеграфски поднео оставку на положај команданта активне војске. То је учинио из Немачке, куда је био допутовао да би обавио претходне разговоре о женидби краља Александра са немачком принцезом Александром од Шаумбурга-Липе...²¹⁶

213. Стен. белешке Народне скупштине, 17. 12. 1903.

214. Ж. Мишић, Моје успомене, 204.

215. Исто, 208-209.

216. У својим успоменама Ж. Мишић каже (209. страна) да је краљ Милан отпутовао у иностранство пошто га је краљ Александар разрешио дужности команданта активне војске.

Док се налазио на челу активне војске, краљ Милан је највеће повоље имао са радикалима. Они су из принципа, али и из страха, били велики противници активне војске. Залагали су се за народну војску. Међутим, после преврата од 29. маја 1903. године, и кад су дошли на владу, они су заузели сасвим друкчији став: не само да више нису били за народну војску, већ су за стајаћу војску показали највећу могућу бригу. Њихова жеља је била да Србија добије што јачу војску, што боље опремљену, стално имајући пред очима опасност која је Србији претила од Аустро-Угарске, али и нужност обрачуна са Турском, под чијом се влашћу налазио добар део територија на које је Србија рефлектирала.

Повећана брига радикала за активну војску, била је и повећана брига за официрски кор. Плате официра биле су стално повећаване, а редовно су исплаћивани и разни додаци — за коње, за слуге. Добивали су официри и дрва бесплатно (пуковници 27 кубних метара годишње!), месо из војних касапница по нижим ценама, а имали су и право на попуст од 50 одсто за подвоз на железници и паробродима.

У оквиру своје војне политике, политике према војсци, радикали су били пуни обзира према учесницима у завери од 29. маја 1903. године. И настојали су да они буду што задовољнији, а да цео официрски кор буде што јединственији...

О великој бризи радикала за војску говори и податак, да су они, као влада, у циљу што бољег наоружања војске, закључили два велика зајма у року од три године — 1906-1909. Док је закључење првог зајма Народна скупштина одобрила релативно лака срца (зајам од 15 милиона динара), са другим зајмом је ишло много теже. Опозиционе странке пружиле су јак отпор, посебно због тога што је највећи део зајма био предвиђен да се утроши управо за „преоружање“ војске.

Током дебате у Народној скупштини о овом другом зајму (у новембру 1909. године), изражено је велико неповерење у војску, у њену бојеву способност и уопште у „војну политику“ владе. Поједини народни посланици су чак изјављивали да је трошење „толиких пара“ за војску несврсисходно, да се оно не може ничим оправдати у условима у којима се Србија налазила.

Влади је осим свега пребацивано, да она, кад је у питању војска, све препушта — генералштабу.²¹⁷

217. Стен. белешке Народне скупштине, 29. 11. 1909.

Уверења да прекомерно улагање у војску (и њено формацијско увећање) није ништа друго до расипање пара, један посланик²¹⁸ је у Народној скупштини рекао:

„Деценијама је српски народ давао на српску војску, кад у виду зајма, кад у виду приреза а сваке године редовно уз буџет. Сваке се године говори, како је то неодложна потреба и како те велике суме новаца изискује наоружање српске војске. Милијуни су трошени, новца је нестајало а наоружања није било. Ви се сећате да смо 1906. године дали из тога зајма једну велику суму за наоружање српске војске и прошле године, анексија Босне и Херцеговине затекла нас је не само пенаоружане, него је војска била и босонога и голотрба. Ко пам јамчи да и ови милијуни, који ће се дати на наоружање српске војске неће отићи тамо и оним истим путем којим су отишли толики милијуни до сада, које смо давали за наоружање српске војске“.

Не спорећи, „у начелу“, потребу наоружања војске, напредњак Војислав Маринковић је на седници Народне скупштине од 1. децембра 1909. изјавио:

„Кад би се сабрале све суме које смо ми издали на војску, било буџетски, било у ванпредним кредитима, видело би се да би Србија са тако колосалним сумама, могла толико економски да коракне, да би може бити, била углед међу државама. Ми за све те силне паре нисмо имали ни из близа такву војску какву смо требали имати према тим огромним издатцима. Томе је био једини разлог што војна управа никада није била у сагласности са политичком управом, што се никад није умела постићи хармонија између финансијске и економске моћи земље и њених војних задатака. Кад смо 1907. године послали анкетну комисију у министарство војно, ми, који смо били чланови те комисије констатовали смо факат: да је живот војске стављен на једну основу, савршено различну од оне коју је требало имати према вотумима Народног представништва, према буџету државном и према законима земаљским...“

Маринковићу је особито сметала „превелика аутономија“ војске, односно министарства војног. Нигде у свету министарство војно није било у тој мери аутономно „од остале државне управе“ као у Србији. У целом свету „организација војске и формација“ спроводе се према ономе што Народно представништво одобри...

218. Исто, 1. 12. 1909. (реч Јована Стојковића).

Јован Цвијић

Маришковић је захтевао, да „број и каквоћу војске“ не одређује генералштаб, ни министар војни, него влада, а уз напомену, да Србија „не може имати велику војску са деморалисаним незадовољним официрским кором и велику војску са деморалисаним и незадовољним подофицирским кором. Тај официрски и подофицирски кор не могу бити задовољни, ако се држи већа војска по што се може држати...“

Велики противник зајма за „преоружање“ војске био је још један напредњак, познати аустрофил Живојин Перић, професор Универзитета у Београду. И то зато, како је рекао, што „у моралном погледу“ у војсци није све како треба. „Ја морам, са жаљењем, констатовати и признати, да је морални елеменат у нашој војсци врло рђав“, рекао је он у Народној скупштини 1. децембра 1909. године. „Он је рђав не од онога дана када су заклети официри убили краља Александра, свог врховног команданта, јер и међу официрима може бити, онако као и у другој класи људи, преступника. Морални елеменат у нашој војсци поремећен је од онога дана када су радикали те официре не само и даље оставили у војсци, и оставили их на положајима, него су их још и декорисали...“

Радикале, све без изузетка, Радикалну странку у целини, професор Перић је оптужио за ступање у сарадњу са завереницима, што је, наводно, имало за последицу — дестабилизацију војске, удаљење из ње великог броја спремних и најспремнијих официра. „Ја ћу“, рекао је Перић, „оставити овде на страну многобројне трупне официре, које су радикали после 29. маја пензионисали, и ако су и ти официри били по војну службу корисни, па ћу се само зауставити на школованим официрима, које су радикали из војске удаљили. Ја ћу прочитати њихов списак, како бисте видели да не претерујем кад кажем да су радикали ставили у пензију једну масу официра...“

За професора Перића, војна политика радикала била је отуд — „антидржавна“.

Критикујући владу што тражи од Народне скупштине да јој одобри закључење зајма од 54 милиона за војску, Перић је рекао, да би влада боље урадила и „за напредак војске, када би из ње уклонила официре-заверенике којима ту није нити може више бити места“.

У својим говорима у Народној скупштини, професор Перић је настојао да докаже и то, да брига радикала за војску и њено наоружање није одраз бриге за одбрану земље, јер њима није стало до

„дефанзивне спољне политике“. Србија „не води нити може да води такву политику. Ако би она хтела то чинити, она би се имала просто неутралисати, по примеру Швајцарске и Белгије, у коме би јој случају требало много мање војске. Напротив, Србија води офанзивну спољашњу политику, и она мора такву политику водити. Она мора водити политику која тежи уједињењу целог српског племена...“

Посебно, професор Перић је сматрао, да Србија не може „водити политику велике државе“, понашати се у спољној политици као велика сила, јер „ко хоће много да обухвати, тај не може да стегне“. ²¹⁹

Један други професор Универзитета у Београду, Јован Цвијић, није се слагао са Перићем. Он је имао сасвим другачији став према војсци, и у свему је подржавао радикалску „војну политику“. Он је истицао да Србија „мора да прекине сваку партијску политику и распру, која је убиствена и ужасна; она мора створити јаку војску. Србија мора да постаје војнички логор“. ²²⁰

Став професора Перића, и других водећих напредњака, био је, да, ако се уопште жели остварити „српско јединство“, онда се треба окренути обезбеђењу „српских интереса у Турској, политичку акцију упутити у правцу Санџака, Старе Србије и Македоније... Радикали греше када, и после анексије Босне и Херцеговине, управљају наш национални рад на Запад: они греше, јер се, на тај начин, они баве затвореним питањем, док напуштају једно отворено питање, или питање које се, бар, сваки час може отворити“.

Из излагања аустрофилских напредњака у Народној скупштини произилазило је, да Србија никако не би смела да води политику упорену против Аустро-Угарске, будући да би таква политика имала за резултат да Србија не добије ништа ни на Истоку ни на Западу. Јер, у Русију се не би смеле полагати велике наде, с обзиром да „искреност руске политике наспрам Србије“ стоји под великим знаком питања...

Барабар са напредњацима, као противници зајма за војску, 1909. године, наступили су социјал-демократи. Они су у новом зајму за војску видели само повећање „државне и народне беде“. ²²¹

Према подацима које су социјал-демократи изнели у Народној скупштини, од 1881. па до 1909. године, у Србији је на војску утро-

219. Исто.

220. Уп. „Недељни преглед“, број 32, Београд 23. 11. 1908.

221. Стен. белешке Народне скупштине, 5. 12. 1909 (реч Трипке Кацлеровића).

нено из буџета 502,021,370 динара, а од зајма преко 540. 000. 000 динара.²²² Сав тај силап новац „отишао је у бездан“, по тврђењу социјал-демократа.

Социјал-демократи су били и противници повећања сталног кадра на 40.000 војника и стварања војске која би у случају рата бројала 400. 000 људи.

Устајање опозиције у Народној скупштини против једног новог зајма за војску, 1909. године, и уопште против војне политике радикала, имало је и један посебан, политички разлог: она се бојала да би Радикална странка, са јаком војском, и осигурањем свог утицаја у цеој, могла да постане толико јака да је нико и никад више неће моћи да макне с власти. То је чак отворено и речено у напредњачком „Виделу“, још 1906. године, у броју 6. „Војска не сме припадати коме, нити имати својих нарочитих симпатија за ма коју политичку групу људи у држави... У погледу политике она мора бити интактна, и може се употребити само онда, кад је њена помоћ апсолутно потребна, да се поврати поремећени законски поредак у држави, за који посао није моћна грађанска власт“.

222. Зајмови који су закључивани у иностранству били су веома скупи, скоро лихварски. Од зајма закљученог 1906. године у Паризу (са синдикатом банака на челу са Отоманском банком) од номиналних 95,000,000 динара у злату, у државну касу Србије (после свих одбитака, емисионих трошкова и тако даље) унесено је свега 81,700. 000. Види: Стен. Белешке Народне скупштине, 5. 12. 1909.

ЗАВЕРЕНИЦИ И КАРАЂОРЂЕВИЋИ

1. Незадовољство краљем Петром

После пензионисања главних завереника на захтев Енглеске, а под условима који су оштро критиковани у Народној скупштини од стране посланика опозиционих странака („као злоупотреба закона о чиповницима и као „оштећење државне касе“)²²³ млади завереници просто су размахнули крилима. Сад више нису били упућени на вођство завере од 29. маја 1903. године, и могли су потпуно самостално да одлучују и шта ће и како ће радити.

По броју гледано, млади завереници нису били нека снага. Али су зато били монолитни. По међусобној привржености они су личили на мускетаре — где један ту и сви остали. „Њих је заједницом чинила пре свега идеја за чије су се остварење борили“, каже Милан Ж. Живановић.²²⁴

У почетку усредсређена пре свега на то да ојача свој положај у војсци, осигура свој привилеговани статус у њој, група је временом стала показивати све већу тежњу да врши улогу контролора не само у војсци, него и на двору и у целом друштву.

Због ових својих очевидних тежњи, група је стално била с неким у сукобу и стално је претила предузимањем „последњих мера“, извршењем једне „нове револуције“, ако треба.²²⁵

223. Стенографске белешке Народне скупштине, 7. 07. 1906.

224. Живановић, Солунски процес, 30.

225. „Самоуправа“, број 305, 1919.

Милован Миловановић

Делујући, тако, као јединствена група, млади завереници су истицали да су остали на окупу зато да би могли „бранити нову владавину и саме себе од оних елемената који пису одобравали чин од 29. маја и у скупштини били противни целом новом стању, и радили против њега“.

По мишљењу Љубе Јовановића-Патка, одбрана властитих интереса била је прави разлог самоорганизовања младих завереника.

У 1909. години, млади завереници били су нарочито агресивни. Они су више пута покушавали да своје циљеве остваре уценама и уопште терористичким методама... Према дневнику Велимира Вемића (забелешка од 26. децембра 1909. године), пронађеном у Солуну 1916. године, једна од првих жртава уцене младих завереника треба да је био Милован Миловановић. А једна од првих жртава физичког напада — Војислав Вељковић, због његовог оштрог иступа против почишалаца 29. маја 1903. у Народној скупштини. Њега је усред бела дана, на једној сахрани, напао извесни Ристо Тохол из Мостара...

Осим што су настојали да у војсци заузму што одговорније положаје, сами или преко њима привржених и уопште наклоњених им официра, млади завереници су хтели да и жандармерију „узму под своје“. Управо године 1909, у време припрема за организовање једног новог преврата, они су покушали да свог човека, тадашњег мајора Илију Радивојевића-Чичу, истакнутог учесника у убиству краља Александра и краљице Драге Обреновић, доведу на положај команданта жандармерије. Међутим, иако су целу акцију врло вешто водили, уз ангажовање неутралних угледних личности, тада у овој својој намери нису успели. Рачуне им је помутио ондашњи министар унутрашњих послова, Љуба Јовановић-Патак, који је, како сам каже, „прозрео целу игру“ и све на време осујетио.

После пензионисања главних личности у завери од 29. маја, млади завереници су започели широку акцију за проширење свога круга врбовањем нових присталица међу официрима. У том циљу они су приступили формирању „гарнизонских клубова“, чије се вођство постављало изнад претпостављених старешина, спроводећи пре свега наређења централног клуба у Београду²²⁶.

Младим официрима — завереницима, нарочито од пролећа 1906. године, ишла је на руку околност, да је међу политичким партијама

226. „Видело“, број од 10. 04. 1906.

непрестано трајала жестока борба. У настојању да савладају своје противнике, прваци појединих странака тражили су савезника и међу њима тетошећи их и чак проглашавајући их за „неприкосновене личности“ с обзиром на њихово учешће у завери од 29. маја.

За напредњаке, постојање „неприкосновених личности“ била је оче-видност од самог преврата. А што је било најгоре по Србију, по њиховом мишљењу, те неприкосновене личности, награђене на разне начине за дело од 29. маја 1903. године, нису биле задовољне оним што су добиле. Хтеле су још више, а пре свега хтеле су да осигурају услове за своје „фактично господарење у земљи“.

Две најјаче политичке странке у земљи, Радикална и Самостална странка, биле су тога свесне, али су затварале очи пред тим, руководећи се својим тренутним интересима. „Видећи у њима моћног фактора који даје и одузима министарске фотеље“, обе странке су своје држање према завереницима „удешавале с погледом да ли се они на њих смеће или мрште“.²²⁷

По Слободану Јовановићу, све до анексионе кризе 1908-1909. године, утицај младих завереника осећао се само у војсци.²²⁸ А од тада они су се стали уплитати и у спољну политику... То, међутим, не изгледа да је тачно. Има доказа да су млади завереници и пре тога покушавали да свој утицај прошире и изван војске и буду „неприкосновени браниоци“ новог стања.

Било је то посебно видљиво 1905. године, када се поставило и питање свргнућа краља Петра с престола...

Лист „Опозиција“ је тада имао много разлога да преко својих стубаца упути отворено писмо министру унутрашњих послова и упита га — да ли он „сматра да се то слаже са дужношћу грађанском и војничком, по којој је забрањено свакоме без разлике да се меша у послове, за које није позван ни законом ни службеним положајем својим“.²²⁹ Затим, да упита, да ли министар унутрашњих дела и влада „сматрају да је то у интересу мира и реда и свачије безбедности кад се комплотери састају у редовне седнице и на тим састанцима осумњичавају

227. Исто, број од 21. 04. 1906.

228. Писмо Слободана Јовановића леди Пеџет, супруги енглеског посланика у Београду 1910-1913, који је 1917. апеловао на регента Александра да помилује осуђене у Солунском процесу. Види: Глас канадских Срба, 8. јун 1961; Сл. Јовановић, Моји савременици, 477-485.

229. „Опозиција“, број од 2. 04. 1905.

и поједине чланове садашњег кабинета и читаве политичке групе и знатап део јавних гласила у земљи да су антидинастични и саветују се о мерама које би они 'ради спаса земље' требали да предузму?"

Слободан Јовановић би био потпуно у праву, да је рекао — да су млади завереници 1908-1909. године кренули у — офанзиву. Таква колистатација била би у свему на месту. Јер тако је уистину било... У ту „офанзиву“ они су пак могли кренути и зато што се Србија од почетка 1908. године налазила у вртлогу свих могућих тешкоћа — и на унутрашњем и на спољном плану.

У пролеће 1908. године, због опструкције опозиционих странака, Народна скупштина је морала бити распуштена (13. априла), а нови избори заказани за 31. мај.

У јулу 1908. образована је влада на челу са Петром Велимировићем. Министар спољних послова у овом кабинету био је Милован Миловановић.

Политичке прилике у земљи биле су толико замршене и толико су се међупартијске распре биле разбуктале, да је аустро-угарски посланик у Београду (гроф Форгач) могао да у извештају својој влади од 20. јула 1908 мирне душе каже, да се „Србија налази у анархичним приликама“.

На спољно-политичком плану, главни проблем за Србију било је држање Аустро-Угарске (Управо у овим данима Двојна монархија је била појачала своју активност у правцу затварања обруча око српске државе). Не баш тако мали проблем за Србију представљала је Црна Гора — због „бомбашке афере“ на Цетињу, иза које су у ствари стајали аустријски доушници. Између владе на Цетињу и владе у Београду дошло је чак до дипломатског рата...

Велику бригу влади Србије задавало је и држање Бугарске. Са овом државом сваки час је могао да избије оружани сукоб због расламсавања борби између српских четника и бугарских комита у Македонији.

Од догађаја који су се збили изван граница Србије у лето 1908. године, и који нису остали без утицаја на прилике у Србији, најважније је било избијање младотурске револуције, организоване од младих официра. Тај догађај, како би се смело закључити, деловао је на младе заверенике у Србији тако, да су и они све чешће почели говорити да ни они не мисле остати скрштених руку...

Праву преломницу у држању младих завереника представљало је проглашење анексије Босне и Херцеговине од стране Аустро-Угарске, објављено 22. септембра/5. октобра 1908. године.

Кад је декрет о анексији био објављен, у целој Србији настало је велико узбуђење. Тај чин схваћен је као први корак Аустро-Угрске усмерен на уништење и саме Србије као самосталне државе.

Милован Миловановић био је у овом часу одговоран за ресор министарства спољних послова. Пун себе, и без способности да осети каква су права расположења народа, он чини нешто што је мало ко могао да очекује: не саветујући се ни са ким, он саставља протестну ноту, у којој је предложио да се за Босну и Херцеговину Србији да — „одговарајућа накнада...”

Са овом својом нотом, Миловановић је постигао само једно: изазвао је против себе све живо у Србији, а у највећој мери - младе заверенике, будуће црнорукце. Они су га прогласили за издајника националних интереса и неће моћи да га довољно нагрде због тога ни 1911. године, кад се буду организовали као Црна рука и кад буду покренули свој лист „Пијемонт”.

Млади завереници су сматрали да са Аустро-Угарском треба ступити у рат. Међутим, за рат Србија није уопште била спремна... То је било мишљење и војводе Живојина Мишића. Он је краљу Петру рекао: „Величанство, ја држим да ми нисмо спремни за рат у овом тренутку, јер нам много штошта недостаје...”²³⁰

Ни Никола Пашић није одобравао Миловановићеву ноту. На тајној седници Народне скупштине, он је Миловановићеву ноту оценио као „напуштање терена морала и правде”. По њему, тражење компензација значило је у ствари признавање анексије Босне и Херцеговине. Ако би Србија, на крају крајева, и била принуђена да прихвати политику компензација, онда то она неће учинити по својој вољи, већ само под притиском јаче силе...

Притисак „јаче силе”, о чему је Пашић говорио, није изостао. Србија је, у марту 1909. године, била присиљена да прихвати анексију једном нотом, коју је Беч био саставио.

На седници Народне скупштине од 18. марта 1909. године, Миловановић је прочитао писмено саопштење које су му предали, дан раније, посланици Немачке, Енглеске, Француске, Италије и Русије, а у којем је нарочито истакнуто, да влада Србије има да ноту Беча

230. Живојин Мишић, Моје успомене, 252.

препише „од речи до речи“ и достави је аустро-угарској влади у најкраћем року.

„Србија признаје да није била повређена у својим правима свршеним чином, који је створен у Босни и Херцеговини“, речено је у тој ноти. Затим, да ће Србија „напустити држање протестовања и опозиције, које је заузимала према анексији од прошле јесени“, да ће, даље, „променити правац своје садашње политике према Аустро-Угарској, те убудуће одржавати с њом односе доброг суседа“.

Према слову наметнуте јој ноте, Србија је била обавезна „да поврати своју војску у стање, у коме се налазила у пролеће 1908. године, у погледу њене организације, дислокације и бројног стања, разоружа и распусти добровољце и чете“ и спречи „образовање нових нерегуларних јединица на њеном земљишту“.

Неким круговима у Србији, чак ни оволико попуштање владе Србије великим силама није било довољно. Они су хтели да влада Србије учини мно-го, много више - да „уједињење Срба оствари у оквиру Аустро-Угарске“.²³¹

Прихватање диктата великих сила у погледу Босне и Херцеговине, неки су хтели да протумаче као „природну последицу“ свега што се догодило 29. маја 1903. године. У Србији се тада није догодило „ништа добро“. Земља је „разграђена, а народ у њој оголио и обосои“ и пао „у физичку и моралну декаденцију. Парламентарни режим није донео народу никакве користи... Он је само дао маха ситној, страсној и убитачној унутрашњој борби...“²³²

У овим и оваквим приликама, млади завереници су видели велику шансу да постану ако не одлучујући, а оно један од најважнијих фактора у земљи. О томе су они и јавно говорили...

Да би јавности скренули пажњу на себе, и истовремено показали да се никога не боје, они су управо 1909. године, не тражећи ни од кога ни дозволу ни сагласност, што су као официри морали да учине, организовали прославу шестогодишњице преврата од 29. маја 1903.

Овај догађај забележила је сва штампа и прокоментарисала га на различите начине, зависно од тога како је који лист гледао на сам преврат и на његове извршиоце.

Сами слављеници изјављивали су, да се нису „сакупили ради неке политичке акције у садашњости и будућности, ради оцењивања

231. „Штампа“, 26. 11. 1909.

232. „Правда“, 15. 01. 1912.

појединих уставних поступака садашњих одговорних министара, по ради прославе једног дана кога су сви своје главе ставили у торбу и када су извели једно корисно дело за земљу“.

Не оспоравајући завереницима-слављеницима, да су извршили „једно корисно дело“, „Дневни лист“ је изразио мишљење, да већ због начина на који је оно изведено, дан преврата не би требало прослављати. „Ту је било много крви и много страшних ствари...“²³³

„Дневни лист“ је апеловао на официре-заверенике да „целу ствар предаду забораву“, да „не врше никакве демонстративне прославе“, да се не издвајају од осталих официра, да „све чине да српска војска буде једна душа“.

Непуних пет месеци по шестогодишњици преврата и, у ствари, шестогодишњици довођења на престо Србије Петра Карађорђевића, у октобру 1909. године млади завереници су се били „организовали да протерају династију Карађорђевић“.²³⁴ Драгутин Димитријевић-Апис, у то време већ увелико њихов предводник, треба да је рекао пред пуковником Богданом Дамњановићем, да се мора поправити оно што се покварило 1903. године...²³⁵

Како Јован Жујовић каже у свом дневнику, протеривање династије Карађорђевић требало је да буде извршено у најкраћем року. И – без проливања крви. Све је требало да се изведе „мирним путем“. Очекивало се да ће „пуцати само принц Ђорђе“. Планирало се да се „отерају“ влада и Скупштина и уведе војна диктатура – док нова Скупштина не изабере новог владарца...²³⁶

Према Жујовићевим сазнањима, за овај план младих завереника треба да је знао и Никола Пашић.

Као и 1903. године, и овог пута је Ђорђе Генчић био у све умешан. Он је био тај који је у име младих завереника већ био успоставио везе са одређеним круговима у Енглеској, е да би један енглески принц постао краљ Србије (Мрзац краља Петра, Генчић је наводно био спреман да на престолу Србије види чак владара Бугарске, Фердинанда).

Долазак једног енглеског принца на престо Србије одговарао је и Петру Мишићу. Исто тако и истакнутом напредњаку Павлу Ма-

233. „Дневни лист“, 4. 06. 1909.

234. Непознати дневник Ј. Жујовића, „Политика“, 14. 08. 1986, 15.

235. Ј. Жујовић, Дневник, I, 179.

236. Године 1909, 11. октобра, образована је влада од представника двеју најјачих политичких странака – Радикалне и Самосталне странке. Председник владе био је Н. Пашић. Ј. Жујовић је био министар просвете и црквених дела.

риповићу. Чак и једном Милораду Драшковићу, који је међу самосталским првацима важио за великог карађорђевићевца. „Земља пати од тежег недуга“, рекао је он Јовану Жујовићу 21. августа 1909. године. „Са овом династијом нема јој лека. Ви треба да идете у Енглеску и тражите Србији краља“.

Жујовићево уверење је било, да 1) Енглеска „не би хтела тиме да изазове једно ново европско питање, 2) да је „српска круна мала за једнога принца гордог Албиона“, 3) да би том енглеском принцу требало „ставити у изглед нешто више: на пример балканско или илирско царство, а то треба спремити делимичим унијама и федерацијама на Балкану“.

Из ових разлога, а и уопште због затегнутих прилика у земљи, у јесен 1909. године, Жујовић није био за промене на престолу. За промене није био ни Јован Скерлић... Пошто је Скерлић имао једног пријатеља међу младим завереницима, пао је договор између њега и Жујовића, да се том официру скрене пажња на опасности које са собом носи покушај промене на престолу. А те опасности, по њиховом уверењу биле су: 1) интервенција са стране, 2) крвопролиће у земљи, 3) формирање персоналне уније са Бугарском, 4) Ђорђе Генчић, чији потези нису били предвидљиви, и који је увек имао спремна бар два изненађења у свом политичком јанцику.

У Генчићу, Жујовић је видео најопаснијег човека по династију Карађорђевић. И није у том грешно... Незадовољан држањем краља Петра према њему, и Јовану Авакумовићу, он је постао прави „предузимач за променавање династије“. Већ у сплеткама, и вичан подилажењу људима, он је 1909. године убедио водеће младе заверенике да је долазак једног енглеског принца на српски престо већ осигуран и да су за то главни људи и Радикалне и Самосталне странке...

Тако како је Генчић уверавао младе заверенике да ствари стоје, тако није било. Посебно није одговарало истини да су радикали били за промену династије Карађорђевић. Кад су се проширили гласови о постојању намере да се с престола Србије збаца краљ Петар, и да се врше одређене припреме у том правцу, они су били иницијатори у влади да се сместа у министарству унутрашњих послова формира посебна служба за праћење младих завереника. Први извештај о раду ове службе, поднесен је влади већ 23. октобра 1909. године. Извештај је био министар унутрашњих послова Љуба Јовановић-Патак. У свом реферату, он је поред осталог рекао: 1) да су 19. октобра

официри-завереници држали скуд код „Касине“, а увече код „Коларца“, 2) да су на тим скуповима говорили против краља Петра, јер им не даје положаје који им као заслужним за 29. мај припадају, 3) да хоће да краља промене.

Према списку који је министар Јовановић прочитао, на оба скупа, и у „Касини“ и у „Коларцу“, било је присутно 23, односно 25 завереника. Међу њима налазили су се Драгутин Диитријевић-Апис, Јосиф Костић, Милан Гр. Миловановић-Пилац, Петар Живковић... Од политичара на оба скупа било је запажено присуство Ђорђа Генчића.

Учешће Ђорђа Генчића на скуповима завереника није било ништа необично. Он је био спреман да се удружи са сваким — само да би се династија Карађорђевић протерала из Србије.

Како је гледао на династију Карађорђевић, Генчић је изнео у писму свом пријатељу Јашу Ненадовићу, некадашњем представнику Петра Карађорђевића код аустро-угарске владе у Бечу, с којим се договорио да обавезно буду убијени краљ Александар и краљица Драга Обреновић, У том писму (од 23. маја 1907. године)²³⁷, Генчић је, пре свега, истакао, да се „Круна, као други уставни и законодавни фактор, одрекла својих права и прерогатива која јој Устав прописује, те тиме припомогла да се у земљи створи једно несретно стање... За данашњу заоштреност у земљи ја не кривим ни прошлост, па ни једне и друге радикале (Пашићеве радикале и самосталце), јер они на првом месту воде рачуна о својим партијскополитичким интересима, па тек у другом реду о интересима земље...“

По Генчићевом „најдубљем и најискренијем уверењу“, за заоштреност и поремећеност политичке равнотеже у земљи, крив је био, „једино и искључиво“ краљ Петар, чија је девиза „као уставног модератора и регулатора“ била — „laisser faire, laisser passer“ и „après moi le déluge“.²³⁸

Своју војничку „улогу командовања“ краљ Петар је „ограничавао на то — да сабљу паше и да присуствује сечењу колача о пуковским славама“. А што су му „касарне празне, што му војска нема ни најнужније потребе, и што му војници, што но реч, иду и голи и боси — то се унука Карађорђа ама баш ништа не тиче!“

237. Архив Србије, ЈН - 28. Писмо од 23. маја 1907.

238. После мене потоп, фр.

Коментаришући изјаву краља Петра групи француских официра, другова са школовања у француској војној академији (да је он „популаран у Србији“), Генчић је рекао, да то представља самохвалу, будући да се из писања готово целокупне српске штампе види све друго само не то.

У писму Јашу Ненадовићу, Генчић је навео и разговор који је имао са принцем Ђорђем, тада још престолонаследником.

Изјаву принца Ђорђа, да су сви Карађорђевићи „поштени и популарни“, он је оценио као смешну, кад се зна да он, Ђорђе, „то поштење своје тече потписујући бланко-меније београдским зеленашима, а популарност своју — ловeћи по ваздан рибу на ади Циганлији и завлачећи се, по околини Београда, по рупама и лагумима где јазавци бораве! У данима пак, кад се и он политиком бави, он прети Карабурмом творцима данашњег стања, које је од њега, једног обичног и сиромашног кадета руског, направило наследника престола и будућег краља Србије!“

Генчића је дубоко увредило што је принц Ђорђе назвао оне који су династију Карађорђевића довели на престо — „цукелама“, и што им је јавно претио да ће их сатрти кад постане краљ.

У „цукеле“ принц Ђорђе је сврставао и свог рођака, Јашу Ненадовића, тада посланика Србије у Цариграду.

„Ето, мој драги Јашо“, рекао је Генчић даље у свом писму, „шта све мени задаје бриге и до очајања ме доводи. И зар није тамна и незавидна слика будућности Србије при оваквим прохтевима и велејитетима²³⁹ будућег краља Србије? Зар није тешка одговорност пред народом, пред историјом и пред Богом људи, којима тај будући краљ прети Карабурмом?! И треба да иду на Карабурму, јер од узданице њихове, од новоствореног наследника они... они ништа друго нису ни заслужили... Али што је најгоре и најтеже то је: што у тој очајној ситуацији као да нема ни зрачка наде на какву год поправку... Систем 'laissez faire' и 'laissez aller' донео је своје грке плодове и самој породици... Као да неко проклетство Божје почива над овом земљом и над њеним доскора двома, сада већ једном династијом... Неутешна је слика коју данас представља српска владајућа породица, а још је неутешније то, што поглавар, који је једини позван да у својој породици

239. Веласитет, француска реч (Velléité), рудиментарно хтење, прохтев, М. Вујакија, Београд 1954, 146.

заведе ред, дисциплину и, кад већ не може бити речи о узајамној љубави, бар међусобно поштовање, неутешно је велим, што тај поглавар, у невршењу своје дужности бар према породици, заборавља на библиску изреку: Пропаст твоја од тебе Израилу...”

На седници владе (а била је то коалициона влада Пашићевих радикала и самосталаца), настао је најпотпунији мук после реферата министра унутрашњих дела, Љубе Јовановића. Мук је, затим, сменило оштро реаговање неких чланова владе, и то онда када је министар унутрашњих послова рекао, да располаже и информацијама да завереници рачунају „на помоћ странака на власти“, мислећи при том на Самосталну странку.

„Јаша (Продановић) први плану“, каже Јован Жујовић,²⁴⁰ „и захтевао да се завереницима официрима — одмах одузму команде, јер за врло кратко време може бити доцкан. Грмео је против војне диктатуре, против размажености завереника, готов је да се с њима бије, не жали погинути, неће да седи у кабинету као Живан Живановић.²⁴¹ За време његовог прескакања ја сам га више пута умиривао, указивао сам да би његова метода била оправдана кад би стајали пред бунтом, али су за сада то само антидинастични разговори као што се сада воде у целој земљи у свима друштвима. Напад на заверенике може да изазове веће огорчење и убрза њихову акцију. Треба их осматрати, дознати њихов план и побуде“.

На овој седници владе, о завереницима и њиховој намери да оборе династију Карађорђевић с престола, говорио је и радикал Стојан Протић. Он је изнео да је баш уочи седнице владе имао дужи разговор с Ђорђем Генчићем, и да је „овај одрекао да хоће да прогони династију...”

По сазнању Стојана Протића, завереници и пису били толико против краља Петра колико против принца Ђорђа. Они су поглавито против њега, јер их он стално дражи — претњама.

Принц Ђорђе је уистину „дражио“ заверенике, младе офицере, већ и самим тим што им је јасно и у свакој прилици давао до знања да их се не боји, и да ће им, само ако се усуде да га и „дарну“, властитим рукама сломити вратове.

240. Ј. Жујовић, Непознати дневник, „Политика“ 15. 08. 1986, 17.

241. Алузија на држање Живана Живановића, зета Драгутина Димитријевића-Аписца, министра у влади краља Александра Обреновића.

Један од најнеобузданијих младих завереника, Војислав-Воја Танкосић-Шиља, познат по брзом „падању у ватру“, имао је и сам прилике да се увери у којој је мери принц Ђорђе „тврђ орах“ и шта је све способан да уради. Исмејан, увређен и понижен од принца Ђорђа, Танкосић је хтео, у децембру 1908. године, да га изазове на двобој. Како то није било могућно, он је поднео оставку на службу у војсци, и она му је одмах уважена.²⁴²

Ово је учинило да млади завереници још више омрзну принца Ђорђа. И ту своју мржњу они нису уопште крили. Видело се то и када је краљ Петар наредио команданту тврђаве у Београду да напусти службени стан да би се у њега могао уселити принц Ђорђе... Тада је дошло до отвореног протеста завереника, па је краљ Петар био принуђен да повуче издато наређење и за смештај свог сина нађе друго решење — куповином једне куће у Крунској улици...

Са Протићевим мишљењем, у погледу нетрпељивости завереника према принцу Ђорђу, Никола Пашић се у потпуности слагао. Али није био за то да се око свега диже велика бука. Мислио је да би се све могло решити у тишини. Цело питање могло би се у том смислу решити, рекао је Пашић, „кад би се дало знати да обе радикалне групе пеће са завереницима, али и кад би се штогод предузело против принца Ђорђа“.

2. Завереници и принц Ђорђе

У јесен 1909. године, кад су завереници толико интензивно радили на одстрањењу династије Карађорђевић из Србије, принц Ђорђе већ није био престолонаследник. Али је он зато, и баш тада, био почео акцију за свој повраћај на положај престолонаследника. Његови први савезници били су углавном — „контраћи“, официри из табора противника завереника од 29. маја 1903. године.

Принц Ђорђе је био приморан „извесним личним и политичким приликама“, да се (25. марта 1909. године) одрекне свих права и прерогатива који су му по Уставу припадали. Крунски савет прихватио је његову оставку, а одмах затим то је учинила и Народна скупштина. Право на наслеђе престола пренесено је на његовог млађег брата,

242. „Српске новине“, 10. 12. 1908; „Звено“, 12. 12. 1908.

Никола Пашић

Александра. За многе, то је било за спас Србије. Јер, принц Ђорђе је, како је писао „Дневни лист“ 15. марта 1909. године, „могао бити добар вођ хајдучких гомила у варварском друштву, али који је савршено немогућ за владара једне уставне и културне земље“.

Пуца је истина, да принц Ђорђе никад није могао довољно да зажали што је абдицирао. Он је сматрао да је преварен, и то је стално говорио, па и 1913. године, после српско-турског рата.

Те, 1913. године, он се свима и сваком жалио и на то, да га двор и влада гурају у страну, а брата му, Александра, форсирају свуда и на сваком месту. „А зар је бољи Александар“, рекао је он Јовану Жујовићу 16. јула 1913. године, у Крунској улици, кад су се случајно срели. „Шта он ради? Све други раде у његово име. И за њега други командује...“²⁴³

Искрен, честит, али напрасит, како је већ све описан, принц Ђорђе се никако није могао помирити с тим да брат буде испред њега. А то је био случај и код Александра, за кога је много пута казано да је „лукав, злобан, грамзив, диктаторски расположен“.²⁴⁴

Генерал Драгутић Милутиновић, који је годину дана био наставник принца Ђорђа, а знатно дуже Александров ађутант, рекао је за Ђорђа да је као ученик (1908. године) био пажљив и марљив, али да је био пуст, нарави плаховите и преке. Умео је речима да сече као пожем („Што на уму, то на друму“ Радио је много шта што би му се као 21-годишњаку могло и кроз прсте прогледати, али не и као престолонаследнику. „Изводио је вратоломна јахања на коњу, учествовао на јавним тркама, помамно јурио аутомобилом“. Све је могао само не и да се скраси на једном месту...

За Александра, који је био четврто и последње дете краља Петра, генерал Милутиновић је рекао, да је добио врло лошу оцену од директора Пажевског корпуса у Русији, у којем се школовао. Наводно је тај директор изјавио, да за корпус није никаква штета што Александар одлази, а затим да би било боље за Србију да он не буде владар, већ Ђорђе, јер нема потребних квалитета за ту дужност...²⁴⁵

У очима многог Србина, принц Ђорђе је био сушта слика и прилика војла Карађорђа. И већ и због тога био је једно време обожаван.

243. Ј. Жујовић, Дигеник, II, Београд 1986, 26-27.

244. Јаша Продановић, Моји односи са престолонаследником Александром, „Република“, Београд 6. 01. 1948.

Нарочито велике наде у њега полагали су српски националисти. „Гледајући у њега као да гледате у Карађорђа“, писано је по новинама.²⁴⁶ Али по новинама је писано и то, да баш зато што је имао особине „старог Карађорђа“, његов „карактер и његове особине“, он и није остао на положају престолонаследника. Показало се да Карађорђево особине нису у сагласности са духом времена...

Због преке нарави, ње можда пре свега, принцу Ђорђу није било лако могућно да крајем 1909. године поврати своја права на престолонаслеђе, а на чему се он био тада свестрано ангажовао. Многи нису хтели ни да чују за то, а у првом реду завереници и њихови пријатељи.

Кад се ово питање постављало, завереници су увелико радили на припремама за одстрањење целе династије Карађорђевића са престола Србије. Они су тада имали већ успостављену организацију у свим гарнизонима и веровало се, према сазнањима Косте Куманудија²⁴⁷, да им је „сва војска на расположењу“.

У кругу младих завереника, који су били главни фактор у свему, нашли су се и непозвани, и вођи завере од 29. маја 1903. године - Дамњан Поповић, Александар Машин и Петар Мишић.

— Према саопштењу Петра Живковића неким виђеним самосталцима (Кости Куманудију, Јовану Скерлићу, посебно Скерлићу с којим је био у блиским везама), завереници су били одлучили да не употребе начин од 29. маја 1903. године при одстрањењу династије Карађорђевић с престола, а затим да не предузимају ништа док политичари не кажу своју реч...

На томе су нарочито инсистирали пензионисани пуковник Дамњан Поповић и Драгутин Димитријевић-Апис, први човек међу младим завереницима.

Како је рекао Петар Живковић, „главни подстицај“ младим завереницима за акцију била је „борба са принцем Ђорђем од кога очекују ускоро препад“.²⁴⁸

Услови за неки „препад“ принца Ђорђа на заверенике, међутим, није уопште било. Принц Ђорђе је само претио... А он је то чинио непрестано још од 1907. године, углавном једећи се што су га они

245. Архив САНУ, 11444.

246. „Стари Београдски дневник“, 7. 08. 1922.

247. Коста (Коча) Кумануди (1874-1962), професор Универзитета у Београду и правни писац, политичар, истакнути члан Самосталне странке.

248. Ј. Жујовић, Непознати дневник, 17.

сваки час, „сваком згодном и незгодном приликом“ потсећали на то, да Карађорђевићи „свој престо имају њима да заблагодаре“. ²⁴⁹

Заоштравању односа између принца Ђорђа и младих завереника у многоме је доприносила и штампа, особито лист „Правда“, понекад пишући све и свашта. Према „Малом журналу“, ²⁵⁰ „Правда“ треба да је у знатној мери допринела и избијању сукоба између принца Ђорђа и принца Александра...

У сваком случају не изгледа нетачно да један од разлога абдикације принца Ђорђа треба тражити у његовом сукобу са младим завереницима на једној, и са братом Александром на другој страни.

И Владимир Дедијер каже, да су млади завереници, а нарочито Апис, играли значајну улогу приликом измене у престолонаслеђу ²⁵¹ Аписа, као „главног иницијатора Ђорђевог абдикације“, означава и Милан Ж. Живановић. ²⁵² Како Дедијер, тако и Живановић, своје тврдње (стиче се утисак) темеље на дневнику Велимира Вемића, у којем стоји забележено да је још 5. јула 1907. године било решено да се „лудаку да течност“, то јест да се он отрује (састанку на којем је то речено присуствовали су Вемић, Апис, Владимир Туцовић, Антоније Антић, Стојан Поповић и Милић Симеуновић). Апис је имао пет флаша неког отрова код себе...

Негде у фебруару 1909. године у акцију младих завереника против принца Ђорђа треба да се умешао и принц Александар. ²⁵³ Он треба да је о томе водио разговор и са Аписом, прво преко посредника, а затим лично.

Један између тада младих завереника, Александар-Аџа Благојевић, тврди, да је „идеја да се Ђорђе склони по сваку цену почела у време анексије Босне и Херцеговине, а кад је Ђорђе својим понашањем и према аустро-угарском посланику довео себе у немогућност да буде на положају престолонаследника“. ²⁵⁴

Најужем кругу упућених у план уклањања принца Ђорђа треба да су припадали дворски лекар, који је обезбедио отров, и Петар Живковић.

249. Види и: „Штампа“, 25. 11. 1907.

250. „Малы журнал“, 28. 05. 1909.

251. В. Дедијер, Сарајево 1914, II, Београд 1978, 94.

252. М. Ж. Живановић, Апис, Београд 1955, 756.

253. Исто, 549.

254. Архив САНУ, 13609.

Од Петра Живковића, „као најобазривијег и најлукавијег“, наводно је потекао предлог да се у заверу против принца Ђорђа увесе и принц Александар, како би „као будући престолонаследник и краљ био потпуно у рукама завереника и постао гаранција за њих, да им се не може ништа догодити...“ То је одмах било прихваћено и Живковић је затим Александра увео „у ту страшну заверу“.

Када је требало да се Ђорђе отрује, Александар је, по договору са Живковићем отпутовао у Беч, тобож ради лечења...

У међувремену код завереника се јавио страх, да би Александар могао, кад дође на престо, да од себе одгурне заверенике, да се чак окрене против њих. Због тога је, по тврђењу Аце Благојевића, решено да Петар Живковић отпутује у Беч и од Александра измами писмо из кога би се могло видети да је и он упућен у тровање принца Ђорђа.

Живковићу је успело да добије то писмо и донесе га у Београд. Показао га је завереницима и предложио Апису да га он задржи код себе. Овај је то одбио, али се брзо предомислио и затражио од Живковића да му га ипак да. Али Живковић се сад изговорио да је писмо уништио...

Како Аца Благојевић даље тврди, Живковић није уништио Александрово писмо, већ га је задржао код себе. После 1918. године, он је Александру рекао да писмо чува у сефу једне банке, и ако би му се ма шта десило, оно ће бити публиковано у страним новинама.

По уверењу Благојевића ово писмо било је „једно од оних веза које су држале Александра уз Петра Живковића, чак и онда када он није био вољан да сарађује с њим...“

Што принц Ђорђе, на крају крајева, није био отрован — заслужан је наводно био Апис. Он је „целу ствар“ поверио ордонансу принца Ђорђа, мајору Стојану Поповићу, који је онда разбио флашу са отровом „из које је принц Ђорђе требало да пије при вожњи по Сави“.

Описујући случај са слугом принца Ђорђа, Стеваном Колаковићем, Аца Благојевић каже, да је тог дана, када је Колаковић смртно повређен, Ђорђе нашао обијен свој писаћи сто и установио да су нека писма из њега однесена... Како се „доцније сазнало“, то треба да је било дело Петра Живковића...

Супротно податку из дневника Велимира Вемића, као иницијатора тровања принца Ђорђа у пролеће 1909. године, неки писци помињу Петра Живковића, и кажу, да је он „на своју руку“ створио

„део план“. ²⁵⁵ За тај свој план, вели се, Живковић је придобио Александра, али се свему „категорички успротивио Апис, сматрајући да питање промене у реду наследства треба решити на други начин, али не желећи да се сам меша у дворске ствари. Клиџе касније мржње Александрове према Апису имају свој почетак баш у том отпору и првом неслагању између њих“.

У целини узето, што-шта је остало нерасветљено у вези са планираним тровањем принца Ђорђа. Чак се сасвим сигурно не зна ни према када је то требало да буде учињено. Поуздано се не зна ни ко су били главни актери плана о тровању... Многа тврђења у том погледу не чине се веродостојним, већ и зато што се као главни актери означају управо они официри који ће се касније паћи у главном табору противника Аписа и Црне руке, Петар Живковић на пример.

Владимир Дедијер каже, да се „ни разни секундарни извори не слажу у томе када је та акција предузета, 1907. или 1910. године“. ²⁵⁶ Затим, да „не постоје извори који би доказали да је Александар лично наредио физичко уклањање принца Ђорђа“.

За сагледавање држања Аписа према прицу Ђорђу, од значаја је чињеница да је по одлуци краља Петра Апис био одређен да прати принца Ђорђа на његовом путу по Европи. На том путу они су се толико зближили, да је изгледало да су постали пријатељи. Међутим, тешко да је то баш тако било, свеједно што се то тврди и у мемоарима Ђорђа Карађорђевића, очевидно писаним туђом руком. ²⁵⁷ Биће да је било обратно, да се управо током овог путовања зачала нетрпељивост између њих, која ће се убрзо претворити у непријатељство. ²⁵⁸

У мемоарима принца Ђорђа може се прочитати и следеће:

„Завереници устају против мене. Једна мања група, коју води Апис, отворено ради на моме уклањању са престола... Изгледа да ова група не преза ни од злочина: отац је ових дана добио доставу да је неколицина млађих официра, заједно са Аписом, на неком тајном скупу говорила да угодном приликом изврше атентат и реше питање у корист Александра“. ²⁵⁹

255. Боровоје Нешковић, Истина о Солунском процесу, Београд 1953, 20.

256. В. Дедијер, Сарајево 1914, II, 97.

257. Тврди се да је мемоаре Ђорђа Карађорђевића написао познати новинар „Политике“ Ђоко Ђатовић.

258. Ђ. Карађорђевић, Истина о моме животу, 203.

259. Исто, 221.

О умешаности Александра у план његовог уклањања из живота, принц Ђорђе уопште не говори. Не помиње ни Петра Живковића... По његовим речима, само је „бунтовна природа Аписа поново тражила крв“.²⁶⁰

У Апису, принцу Ђорђе је видео човека „охолог по природи, превише самоувереног и некомпромисног“, личност која је волела да „доминира“ и која се „утапала у политику“, којој је политика била „основ и циљ живота“.

Како принц Ђорђе каже у својим мемоарима²⁶¹, Апис је почео да га избегава од првог часа по повратку из иностранства, из Швајцарске и Италије, где су заједно боравили 1906. године – принц Ђорђе са пасошем на име „Грофа од Орашца“. „У прво време био сам изнепађен. Нисам знао шта је изазвало промену у Аписовом држању и утицало да заборави наше заједичке дане проведене у иностранству. Мој начин живота, који је неким сматао, није могао да буде стран човеку као што је био Апис, који је исто тако волео живот као и ја, и слично мени желео да искористи дане младости. Нешто доцније разумео сам Аписову промену: он се удаљавао од мене јер је већ био прешао другој страни – оној која је желела да види Александра на престолу... Александар је изгледао попустљивији и више склон утицају, а то је била њихова велика заблуда, заблуда коју су ускоро осетили и на сопственој кожи“.

Определивши се за Александра, Апис је чак и првацима социјал-демократске странке (Триши Кацлеровићу) говорио да се Ђорђе безусловно и у најскорије време мора лишити права на престо.

„Увек без кочница и компаса“, како пише Слободан Јовановић, Апис је све учинио што је само могао да се оствари комбинација са Александром као престолонаследником.²⁶²

Према казивању Владимира Туцовића, у Солуну 1917. осуђеног на смрт па помилованог, Апис је први увидео да је Ђорђе „незгодан и да би престолонаслеђе требало да пређе на млађег сина краља Петра, Александра, који је у то време још био ђак у Петрограду“.²⁶³

260. Исто, 222.

261. Исто, 344.

262. Сл. Јовановић, *Моји савременици*, 407.

263. Архив САНУ, 14434/7.

Први пут о томе треба да су млади завереници решавали у јесен 1907. године (Апис, Петар Живковић, Антоније Антић, он, Туцовић, и још неки други завереници), на скупу у стапу Антонија Антића. И било је одлучено, да се због тога, преко Јаше Ненадовића, дође у везу са Александром.

Пошто је успостављен контакт са Александром, коначна одлука је пала на састанку одржаном 5. октобра 1907. године у кући Владимира Туцовића у Делиградској улици број 4.

За све ово, на неки начин, сазнао је принц Ђорђе, па је прво напустио на Аписа и Петра Живковића, а онда и на Туцовића — на једној дворској забави. Али, каже Туцовић, Апису Ђорђе „није смео ништа, а Петар Живковић је после напада на њега, добио осуство за Француску и тамо остао 15 месеци“.

Док се Петар Живковић налазио у Француској, „продужен је рад у корист Александра. Апис се повезао са политичарима и обавестио их „да већина официјерског кора жели промену престолонаследника“.

У договору са Аписом, заверенички лист „Нови покрет“, чији је власник био књижевник Радоје Домановић, повео је бесомучну кампању против принца Ђорђа. Кад је настрадао његов слуга, Стеван Колаковић, лист је принца Ђорђа оптужио за убиство и назвао га — Ђорђем Кара-Колаковићем!

Аписово непријатељско држање према принцу Ђорђу, потврђивало је, уз свега друго, ону стару истину — да се добро увек не враћа добрим...

Кад се Апис, 1906. године, налазио у Немачкој, у Берлину, принц Ђорђе се према њему показао врло пажљивим. Слао му је тада и повац... у Којој мери је Апис тада био захвалан принцу Ђорђу, потврђује његово писмо од 6. јуна 1906. године, које се налази у Архиву Србије и које не изгледа да је игде досад публиковано.²⁶⁴

„Са дубоким осећајима захвалности и неизмерном радошћу“, писао је Апис принцу Ђорђу, „усуђујем се, да Вашем Величанству поднесем моју вечиту захвалност за превелику пажњу Вашег Величанства према мени вазда верном, верном и оданом Вашем Величанству слуги.

Помисао сама, да ме Ваше Величанство није заборавило и милостиви знак сећања Вашег Величанства испуњава ме осећајима превелике радости и даје ми снаге да све моје силе употребим у служби

Булган 6-11-1926 ин

Bumpe Bucoracibus.

Са дубовим остранима
закључаним и писаним
папиром, заштитом и да Радни
Радикалног одбора, који већ
у закљученом са одбором
напољу Радни Радикалног
одбора неће бити видљив,

Kepton a against Samuel Dean.
Janello, exoner.

Novoselo sela, Ja me Rane
 Benkavosto nije zastopirao u
 umotvoru Zana sekaca, Rane
 Benkavosto nazivao me vester.
 Jina vjebena pogoda u goji
 me sredi, Ja sve ruzje sene
 zopomni u sjeni Rane Be-
 nkanova sa gubom zvezden

Ja to uważam być wstrząsającym
dla nas, ponieważ, że nasze
wzrosty gospodarcze, nasze Państwo
Demokratyczne, z owym naszym systemem
którego oczekujemy w przyszłości.

 J. motina Raima Bernat-
skė g. Kąjzyskų otelovavon,
Jai su man kosta Raimo Be-
natasvės gytonis gyvonis Svyta
Bernas Sabarim

George H. Kaufman
Emerson College, Me.

Айисово йисмо
йринуу Ёорћу

Вашег Величанства са дубоким уверењем да се никада нећу моћи одужити Вашем Величанству на, за мене тако драгоценој, пажњи Вашег Величанства у оној мери у коликој моји осећаји то диктују.

Ја молим Ваше Величанство, у најдубљој понизности, да се смем назвати Вашег Величанства дубоко одани слуга и вечито захвални, Драгутић Т. Димитријевић, Ђенералштабни капетан I класе“.

У својој препонизности (а можда само да би се препонизним представио), Апис је Ђорђа у писму ословљавао са „Величанство“, уместо са — „Височанство“. Али, важније од свега овога је то, да Апис принципу Ђорђу није дуго остао „дубоко одани слуга и вечито захва-
лаш“.

После Ђорђевог абдикације, у коју треба да је била умешана и аустро-угарска обавештајна служба,²⁶⁵ Апис је „пореметио“ своје односе и са Александром. Да ли својом, или Александровом вољом, то није сасвим разјашњено. Али сигурно је да се то десило онда када је постало познато да се завереници носе мишљу да династију Карађорђевића одстране из Србије и доведу на престо Србије једног страног принца — о чему има трага и у дневнику Велимира Вемића, у забелешци од 5. новембра 1909. године.

Да Апис формира негативно мишљење и о Ђорђу и о Александру, на то је, извесно, утицао и Дамњан Поповић. Овај пуковник, пензионисан на захтев Енглеске, јавно је говорио да ниједан од синова краља Петра није за владара. За самог краља Петра пак, говорио је, да је „најнеспособнији међу свим живим Карађорђевићима... Кад сам га познао обема сам се рукама лупао по глави и рекао: Несретниче, шта си урадио?“²⁶⁶

Младим завереницима, на челу са Аписом, највише је сметала „мекоћа“ краља Петра. Због ње су га грдили на сва уста... Међутим, у једном часу им је та краљева мекоћа одговарала. То је било онда када су мислили да ће преко краља Петра моћи да сузбију радикале и у земљи успоставе своју војно-политичку власт, 1913/1914. године. Тада су они настојали да докажу да је краљ Петар — „богомдани краљ“. У свом листу „Пијемонт“, у броју од 29. јуна 1913. године, а поводом краљевог 70. рођендана, они су ударили у саме суперпохвале седог монарха. Краљ Петар је у „Пијемонту“ слављен и као владалац коме

264. Архив Србије, фонд Војислава Јовановића Марамбоа.

265. „Политика“, 12. 03. 1909.

266. Непознати дневник Ј. Жујовића, „Политика“, 20. 08. 1986.

је устав, „та највиша воља народа, највећа светиња“. Истицано је да је он „несумњиво поштен човек и неоспорно мудар дипломата“, да су његова главна „политичка средства лично и политичко поштење, бескрајно стрпљење и стојичка умереност“. И, затим, да његовим ретким особинама, којима се не може похвалити ниједан српски владалац, „имају Он и Србија да захвале за све горостасне успехе Краљевине Србије. Наша Отаџбина ће бити још већа, још силнија, још уређенија, ако наследници Њ. В. Краља Петра усвоје те дивне особине, као своје најбоље, највеће и најомиљеније наследство“.

Овај хвалоспев младих завереника (у 1913. години већ црно-рукаца) није био ништа друго до израз потребе тренутка, а иначе — варка, обмана и краља Петра и јавности. За њих су Карађорђевићи били и остали црвена марама — уколико не би били спремни да им се приклоне и служе њиховим циљевима...

О способности младих завереника на челу са Аписом да трајно мрзе, и да својим противницима не опраштају, говори, уосталом, случај принца Ђорђа. Толико принцу захвални Апис у 1906. години, у јануару 1910. године, заједно са осталим својим друговима, вукао је коцку - ко од њих да убије принца Ђорђа.²⁶⁷

Из тактичких разлога, међутим, Апис и његови другови су мењали, али само привидно, однос према својим противницима. Такав је случај био и са односом према принцу Ђорђу. После оснивања Црне руке, почетком 1912. године, њима се учинило да би им и Ђорђе могао бити од користи, па су раширили вест, да су га позвали да се из Француске врати у земљу, и да ће тек после тога одлучити какве мере да предузму код владе и на двору.²⁶⁸

Колико је принцу Ђорђе био спреман да поверује у то да су завереници променили став према њему — питање је (мада су и њему били потребни савезници). Ако се пође од јесени 1909. године, то је мало вероватно. У завереницима он је видео своје главне противнике. У њима и у влади...

Кад је покренуо акцију за повратак својих права на престононаслеђе, принцу Ђорђе је организовао и штампање властитих новина, листа — „Реформа“. Чланци у овом листу били су тако срочени да је изгледало као да их је све принцу Ђорђе лично писао. Речи у њима биле су тако оштре како само могу бити ударци корбача... Нарочито

267. Исто, „Политика“, 19. 08. 1986.

268. „Стража“, 16. 01. 1912.

безобзирао, лист је био према влади. У броју од 31. децембра 1909. године, у чланку под насловом „Краљ ће повести коло“, неки министри названи су — „потуљеним велеиздајницима и злонамерницима“. А у броју од 1. јануара 1910. године, у једном другом чланку, цела влада је названа „гујом, којој ће се скоро стати на врат“.²⁶⁹

Због оваквог писања „Реформе“, у влади је настала велика узбуна. Али сви министри нису били за то да се према листу принца Ђорђа предузму неке мере пресије. Пашић је сматрао да то што се објављује у „Реформи“ нема никакве важности, нема никакав политички значај. Министар унутрашњих послова, Љуба Јовановић-Патак, мислио је пак друкчије. Он је сматрао да случај са листом „Реформа“ није нимало безазлен, да „Реформа“, мада је само „листић“, представља ипак одређени проблем, то утолико пре што се он штампа о трошку дворске цивилне листе...

За министра полиције, питање листа „Реформа“ било је у ствари питање принца Ђорђа, питање његовог повратка на положај престолонаследника. И зато је он тражио да се принчево питање једном и дефинитивно реши — или уклањањем из земље или интернирањем „у који гарнизон подаље од железнице“, или пак одузимањем војног чина.

На седници владе од 2. јануара 1910. године, о захтеву министра полиције није донесена никаква одлука. Али се видело да већина министара није против удаљења принца Ђорђа из земље. Више од свих за то је био Јасна Продановић... За евентуално стављање у затвор принца Ђорђа он није нипошто био, сматрајући да би то била — „комендија“.

На следећој седници владе одржаној 4. јануара 1910. године, настављена је расправа о принцу Ђорђу. Никола Пашић је изнео, да је он о славу принца Ђорђа у иностранство разговарао и са краљем Петром, и да је овај с тим сагласан, да је, заправо, он то и сам већ хтео да учини. Али, да је израчунао, да би у ту сврху требало издвојити 110.000 динара годишње, а он не би могао дати више од 60.000 динара... По Пашићу, ова тешкоћа могла би бити савладана ако би држава „одредила кесу“.

Поводом Пашићевог предлога, да се принц Ђорђе упуту у иностранство на трошак државе, међу члановима владе разбуктала се жестока распра. Неки су били за то, неки против. За то је био, на при-

269. Званични уредник „Реформе“ био је Дамјан Дамјановић, звао Мали Дача.

мер, Јаша Продановић, а одсудно против — Јован Жујовић. Жујовић је сматрао да би то, без обзира на форму у којој би било спроведено, имало — „карактер прогонства“. Сем тога, он је био против да се у ту сврху троши државни новац. Он је рекао и то, да би „Ђорђеове бруке и трошкови на страни били већи, и од веће штете не кад остане овде под надзором“.

Било је и предлога, да се принц Ђорђе упуту у Италију и тамо смести на лађу која „незгодне прилике по три године вози по свим океанима“. Али то је одбачено са образложењем, да би тиме принц Ђорђе био осуђен на самоубиство. Он би сигурно скочио у море, из кога се не би лако „избавио као оно из Саве код Аде Циганлије...“

Мрмљајући кроз зубе — „Гороган, гороган“, Стојан Протић је рекао, да принца Ђорђа „не ваља ни удаљавати из Србије, а не ваља ни ако даље овде остане; опет би га странствовање могло зар и променити, а овде је то немогуће. Удаљење није што и прогонство...“

Испоставило се на послетку, на седници владе од 4. јануара 1910. године, да су сви чланови владе, сем Николе Пашића и Јована Жујовића, за удаљење принца Ђорђа из Србије (Пашић је био више склон полумерама — кажњавању принца Ђорђа затвором, па одузимањем чина). Главни Жујовићеви аргументи су били, да би протеривањем принца из земље био погажен Устав, који је прогонство из земље изричито забрањивао, и да би оно, сем свега, „убило углед и краља и Србије“.

У свом дугом излагању, Жујовић је рекао и ово:

„Може Краљевић Ђорђе и драговољно сада поћи у иностранство; особито ако му се даде доста пара, па да олакша менична плаћања. Али ће се вероватно брзо вратити чим му се то прохте или му нестане крупних сума за расипање...“

По Жујовићевом мишљењу, удаљење принца Ђорђа из земље могло би зато „не личити на прогонство само ако би он на страни ступио у какву војску или у какву школу. Али, у војску он не би, а у школу — неће... Кад није хтео да иде на науке у Бон брат му, Краљевић Александар, за кога је комисија израдила план учења, а влада и краљ тај план одобрили, који би тамо био испраћен с лепим жељама, надама и средствима који би тамо био лепо дочекан у примамљивој универзитетској средини — зар би отишао да учи принц Ђорђе који би се на то присиљавао“.

Првак Самосталне странке, академик Љубомир Стојановић, био је такође против удаљења принца Ђорђа из земље. „Нека остане овде

да разбија главе људима. Свет ће пре увидети да их (Карађорђевиће) треба све заједно најурити“, рекао је Стојановић Јовану Жујовићу 6. јануара 1910. године. „Кад би имао аудијенцију код краља, он би му рекао да абдицира. Изјавио би да је то његово лично мишљење, после чега би одмах сазвао Главни одбор Самосталне странке и дао оставку, ако одбор не би усвојио његово мишљење“.

Као и неки други виђени политичари, и Стојановић је у ово време био уверен да би за Србију било најбоље ако би на престо дошла нова личност, пре свега из иностранства. „За месец – два паћи ћемо је. Почећемо са Енглезима, Немца нећемо“.

Због случаја принца Ђорђа, због колебљивости краља Петра уопште узев, династијом Карађорђевића није тада био задовољан ни Стојан Протић. Он је сматрао да је она „потрошила фонд од имена Карађорђевића“.

Династијом Карађорђевића био је незадовољан и Милован Миловановић. И он је без даљег пристао да изврши налог самосталних министара у влади и у Енглеској потражи нову династију за Србију... „Тај би задатак ја боље по други свршио“, рекао је. „И то из Берлина. Ако би кад устребало, ласно бих отишао у Лондон. Наша питања решиће Енглеска споразумно са Немачком. Оне се приближују. Приближује се и Аустрија Русији...“²⁷⁰

У ово исто време, и договарања завереника о одстрањењу династије Карађорђевић била су стално на дневном реду. Према дневнику Велимира Вемића, та договарања нису престајала од јесени 1909. године. Завереници су се стално окупљали и стално о томе дискутовали... О удаљењу династије већало се и 23 октобра 1909. у кући Владана Ђорђевића, у Његошевој улици број 30. Али договор није постигнут па се са разговором наставило у кафани „Москва“, у „проширеном друштву“. Међу придошлицама налазили су се и потпуковници Александар Срб²⁷¹ и Боровој Јовановић. Ова двојица, са још неколицином завереника, нису били за то да се династија Карађор-

270. В. напомену 267.

271. А. Срб је 1916. године из Солуна упућен у Русију, да би од Срба и других Јужних Словена, руских заробљеника, организовао добровољачке одреде. Кад је покренут Солунски процес, одбио је да се одазове позиву суда. Ступио је у руску армију под командом генерала Корнилова, а затим, кад је војска овога била разбијена, приступио је формирању одреда од југословенских заробљеника за борбу на страни Црвене армије. У Одеси је успео да створи одред од 700 бораца. У месту Таганрог, међутим, био је убијен од властитих војника, које је предводио извесни капетан Куреп – наводно што се на њихов рачун обогатио. Вили: „Слобода“, орган југословенске револуционарне федерације, Москва 1918, број 2.

ђевића удаљи с престола, а за шта су се залагали Апис и његови најближи другови. Они нису били ни за то да се принц Ђорђе лиши живота... Како је свако тврдокорно бранио свој став, дошло је до свађе, до правог скандала пред великим бројем кафанских гостију...

Обавештен од полицијских органа, који су имали малтене свуда присутне доушнике, шта се догодило у „Москви“ и због чега је до свађе дошло, министар унутрашњих послова Љуба Јовановић-Патак, погрешно је проценио да се мора умешати у цео случај. Међутим, испао је — „грбав“, како се говорило, јер је на крају оцењено да је он покушао „да напакује кривицу најисправнијим официјирима и компромитује најчвршће стубове владавине“.²⁷²

Тек што је овај случај био заташкан (на интервенцију двора и виђених самосталаца) у штампи је, у јануару 1910. године, поново за кратко време, покренуто питање принца Ђорђа, а у вези са листом „Реформа“ који је он издавао. Већ саму појаву овог листа, „Дневни лист“ је пропратио врло оштрим коментаром.²⁷³ „Он који ипаче није ништа учио, који ниједну паметну књигу није прочитао, који ништа не зна — покренуо је лист да изнесе своје политичке идеје и каже како би он Србијом владао, — када би Србија доживела ту велику несрећу...“

Према наводима „Дневног листа“, саветници принца Ђорђа били су, поред других, пуковник Милош Васић и генерал Магдаленић. Делом и под њиховим утицајем, принц Ђорђе је у „Реформи“ напао и самог краља Петра („што влада уставно“), а затим прваке Самосталне и Радикалне странке, називајући их „поквареним политичарима“. Једино војску није нападао. Истицао је чак да би војска требало да буде „стварни господар земље...“

Цео случај с принцом Ђорђем, и његовим листом „Реформа“, био је за „Дневни лист“ само скандал више на двору, једно поглавље више „у дворској скандалозној хроници“. И оно што се једино могло пожелети, било је — „да нам они, који су на платном списку Србије са више од милиона динара, не коштају поред злата образом читаве земље, образом који у дневној светској политици кошта стотинама милиона и може коштати судбином читаве једне земље“. Краљу Петру, „Дневни лист“ је пак директно поручивао: „Престоли се могу лако добити и лако изгубити: али ми Србија других немамо откуд че-

272. „Самоуправа“, број 306, 1919. године.

273. „Дневни лист“, 3. 01. 1910.

кати. Ако династија не осећа своје обавезе части према земљи, треба јој рећи да те обавезе постоје..."²⁷⁴

На принца Ђорђа „Дневни лист“ се нарочито окомио у броју од 20. фебруара 1910. године, а због његове наводне изјаве једном француском листу да он себе сматра равним — Стевану Немањи!

3 Принц Ђорђе пре и после абдикације

Абдикација престолонаследника Ђорђа није била једнодушно примљена у Србији. Док су једни тај догађај поздравили, други су сматрали да до њега није смело доћи. И како се и у ово време у Србији често догађало, формирала су се два табора: за и против принца Ђорђа. На тај начин, питање престолонаслеђа запретило је да се „окрене у лично династичко питање“.²⁷⁵

Табор противника товарио је принцу Ђорђу „на грбачу и оно што јесте и оно што није учинио“, а други табор је хтео да му припише само најлепше особине, покушавајући да од његове „личне афере“ направи „народно, државно и династичко питање“.

Закрвављеност између одва два табора створила је једну крајње напету ситуацију и проузроковала настајање свих могућих интрига и лажних вести.

Београдом и Србијом колале су приче, да је Ђорђе у ствари дао оставку из протеста што је Русија признала анексију Босне и Херцеговине, али и приче — да је оставка уследила на притисак Аустро-Угарске, која „није могла да пређе“ преко Ђорђевог „великосрпства и аустрофобије“.

Непобитна истина је, међутим, била, да је Ђорђе, отеравши у смрт свог слугу Стевана Колаковића, био принуђен да абдицира...²⁷⁶

За целокупну штампу, убиство Стевана Колаковића било је догађај без премца, „најбољи ескап од анексије Босне и Херцеговине“.

274. Исто, 5. 01. 1910.

275. Исто, 15. 03. 1909.

276. Ст. Колаковић је из Ђорђевог куће пренесен у болницу у ноћи између 27. и 28. фебруара 1909. године, а 4. марта је умро (од акутног гнојавог и дифузног запаљења трбушне марамије које је наступило као непосредна последица перфорације танког црева). У извештају лекара је, поред реченог, наредено, да се „намеће закључак“ да је „дрвени зид на опасном месту пукао“ услед дејства какве тупе силе која је споља утицала на потрбушину“).

Није било листа који о томе није писао надугачко и нашироко. И углавном — не штедећи принца Ђорђа. „Недељни преглед“, у броју 12. из 1909. године, писао је: „Расположење у публици није било повољно по Престолонаследника, што је врло објашњиво кад се има на уму да су му његов необуздан темперамент и његово оштро понашање према потчињенима у неколико ранијих прилика створили извесну репутацију која је чинила вероватним и оно у шта се иначе не би смело веровати“.

Осам дана по смрти Стевана Колаковића, 12. марта 1909. године, принц Ђорђе је упутио писмо председнику владе Стојану Новаковићу, у којем је изнео — да се одриче „свих права и прерогатива које му по Уставу припадају“. Три дана потом, 15. марта, краљ Петар је издао прокламацију, у којој је рекао, да је „Краљевић Ђорђе, досадашњи престолонаследник, нашао се побуђен да на права и прерогативе Престолонаследника поднесе абдикацију“. Ову прокламацију потписала је цела влада на челу са председником Стојаном Новаковићем.

Прокламација је у ствари била признање кривице принца Ђорђа за смрт Стевана Колаковића, а и задовољење свима онима који су још 1908. године били повели жестоку кампању против њега...

За краља Петра цео случај био је тежак удар. Сигурно један од најтежих у животу.

Свој потпис на акт о абдикацији принца Ђорђа, краљ Петар је ставио само две године и седам месеци после објављивања прокламације о његовом пунолетству, 27. августа 1905. године. Тада су краљу Петру сузе навреле на очи... Тог дана Ђорђе је унапређен у чин потпоручника, и краљ Петар је тим поводом рекао: „Мили мој сине, велика је радост моја била када Ми те је Бог пре 18 година подарио. Још већа је радост Моја данас, када те као пунолетна производим за официра Моје миле и храбре војске“.

О дану Ђорђевог пунолетства, на Бањици је одржана велика свечаност. Била се искупила сила једна од народа...²⁷⁷ Ту је био постројен и комплетан 18. пешадијски пук, који је носио престолонаследниково име.

Краљ Петар се обратио војсци посебном поруком, у којој је рекао:

277. Према писању „Вечерњих новости“ (28. 08. 1905.), на путу до Бањице, још у раним јутарњим часоцима, виделе су се густе поворке људи и колоне кола и фијакера. Велики број људи стајао је „у шпалери“ у улици Краља Милана до Славије, да би посматрао свечану поворку која је у осам и по часова кренула из двора према Бањици, а у којој су се налазили краљ и припадници Ђорђе и Александар.

„Уводећи Мора сина Престолонаследника Ђорђа у редове Моје драге војске, Ја сам желео, да Он буде ваш друг, да се с вама васпита у врлинама које красе војника, и да се научи, да у служби Отаџбине гледа своје пајсветије дужности“.²⁷⁸

У Народној скупштини, у својој престоној беседи одржаној на дан 3. октобра 1905. године, краљ Петар је пак изјавио:

„Испуњен родитељском радошћу због навршеног пунолетства Мора сина – Престолонаследника, Ја се журим да ту радост с вама поделим... Ја ћу, у споразуму с владом, тако упућивати, како ће Србија, када Богу буде угодно, у Његовом Краљевском Височанству Престолонаследнику Ђорђу, добити краља прожета заветним српским мислима и дужностима уставног владара“.

Кад је изговарао ове речи, краљ Петар није ни слутио шта ће се у пајскорије време збити са његовим првенцем. Није могао ни помислити да ће он постати стална мета напада не само штампе у земљи него и у иностранству, нарочито 1908-1909. године...

Међу новинама у Србији, које су гадно и најгадније писале о престолонаследнику Ђорђу истицао се лист „Звоно“. У сталној рубрици „Шта ради Он?“, „Звоно“ је (у броју од 13. јануара 1909. године), на пример писало (без помињања имена), да принц Ђорђе, 1) „лађарџки псује и бездушно ногама туче и зубима уједа свога брата и сестру“, 3) да „сумануто и чиме год стигне млати послугу“, 3) да „пуца на птице у кавезу“, 4) „пљује у јело за време кувања, кад му тог дана није ко по вољи“, 5) „коњма гура живо месо у зубе па им после чупа гриву и погама их бије у трбух“, 6) „откида псима реп руком“, 7) „пуца кроз врата, у дувар, у слике...“²⁷⁹

Било је то сасвим друкчије сликање принца Ђорђа од оног из 1903. године, када се о њему писало само у хвалоспевном стилу, кад

278. Ђорђе је ступио у српску војску на свој рођендан, 27. августа 1903. године, као редов 18. пешадијског пука. За каптара је произведен 27. 02. 1904, за поднаредника 27. 08. 1904, а за наредника 27. 02. 1905. На дан 27. 08. 1905. произведен је у чин потпоручника, а 27. 08. 1906. добио је чин поручника.

279. Подаци које је користило „Звоно“ лако су могли потицати од Живојина Балугџића, приватног секретара краља Петра. Балугџић је у оном смислу достављао извештаје и аустро-угарском посланику у Београду (Државни архив у Бечу, Информациони биро, број 136, број 144, нарочито). У извештају посланика (број 136) каже се, да му је Балугџић саопштио, да „ниједан сауга, ниједан ађутант не може да издржи код принца Ђорђа, јер их он на најбруталан и неурачуљан начин псује и атакује. У двору је он недавно после доручка напао свог брата Александра и хтео да га – удави. Он Александра гони са особитом мржњом, оптужујући га да настоји да се дочепа престола и да је плаћеник Аустрија“. Види и: Васа Казимировић, Никола Пашић и његова доба, II, 34-35.

се он величао као праунук бесмртог војда и „син справедљивог краља Петра“ и када се прорицало да ће он бити „велики краљ“.²⁸⁰ Тада су у јавност лансиране и приче о њему као „неустрашивом од најранијег детињства“, и навођено, да је, као осмогодишњи дечак на Џетињу „успешно делио мегдане у славу шумадијског витештва“ са најмлађим сином кнеза Николе...

У доба велике кампање против принца Ђорђа, код неких листова, познатих по свом антикарађорђевићевском курсу, дошло је одједном, 1908. године, до промена у држању према њему. То је, пре свега, био случај са напредњачком „Правдом“. Антизаверенички и антикарађорђевићевски лист „За отаџбину“, видео је у том преокрету у држању „Правде“ према принцу Ђорђу – „династичко измеђарење“, њеп „нови занат“, који се доскора сматрао специјалношћу „Малог журнала“.

Главни уредник „Правде“, Јова Адамовић, управо у време када је његов лист највише нападан од гласила „За отаџбину“, објавио је у пет наставка пуну садржину једног свог разговора са принцом Ђорђем.

До овог разговора треба да је дошло на иницијативу принца Ђорђа, коју недељу по објављивању у „Правди“ отворених писама њему и краљу Петру. Та „отворена“ писма тицала су се Босне и Херцеговине, и држања краља Петра и принца Ђорђа према овим покрајинама.

У отвореном писму краљу Петру²⁸¹, потсећајући га да је прошло већ пет година „како је сео на престо Србије који је крвавим мачем мучких убица био упражњен“, главни уредник „Правде“ је рекао:

„Овде у Србији нико те није знао. Био си унук великога Војда; али си био и син доброћудног али слабог Александра. Дошао си нам без свога имена, без своје прошлости; дошао си нам незнан и нечувен, са родословом и путничком торбом у руци. Али Босна те је знала – тврдила је бар да те је знала...²⁸² Босна ти је дакле дала оно што ниси имао кад си дошао к нама. Дала ти је парче прошлости, дала ти је парче историје, дала ти је парче имена и тиме ти је пружила могућност да ти се поред имена твога великога деде и слабомоћног ти оца, спомиње и име твоје – име Петра Мркоњића... Ти си данас, Петре Мркоњићу, краљ Србије. Ти си данас врховни командант цело-

280. „Велика Србија“, 27. 08. 1903.

281. „Правда“, 24. 09. 1908.

282. Од устаничких вођа Петар није био добро прихваћен и морао је напустити Босну. За војног старешину устаника у Босни извикан је Мирослав Хубмајер, један Словенац у аустријској служби.

кушне војске српске... Заузми се за Босну! Извуци из корица витешки мач ако је у истини витешки, поведи нас све у Босну, па да за њу гинемо — да с њоме умремо. Немој оклевати... Ако нам Босна и Херцеговина пропадне без покушаја од наше стране да је спасемо, теби нема дуга опстанка у овој земљи... Боље ти је да бранећи Босну изгубиш круну, но чувајући круну да изгубиш Босну!"²⁸³

Отворено писмо принцу Ћорђу (под насловом „Од Тополе Ћорђе“), објављено је у „Правди“ 14. септембра 1908. године, две недеље пре оног његовог познатог говора грађанима Београда, који су се (28. септембра 1908. године) били искупили пред његовом кућом у Крунској улици, а у којем је поред осталог рекао:

„Осећам се поносним што сам војник и што ћу бити добровољачки вођа народа, који хоће да мре за своју нацију и њену част... Нека живи ко хоће да мре! Нека мре ко хоће да живи!"²⁸⁴

Непосредан повод да се „Правда“ отвореним писмом обрати и принцу Ћорђу, била је вест, да он, у пратњи Пашчића, одлази у званичну посету Петрограду.

Констатујући да се принц Ћорђе „наједанпут узвисио у рангу и достојанству своме“, „Правда“ је истицала, да је „сваком Србину мило видети, како је овај младић, о коме се последњих година говорило више ружно но лепо, сад одједном за ових двадесет дана више порастао по за свих последњих пет година! Он је канда дорастао за ове велике акционе тренутке. Његов темперамент, и сувише бујан, плаховит, прек па чак и неспособан у редовним приликама, као да се лепо урамљује у ово ратно расположење. Можда би за резонирање, потребно строго уставном владоу боље пристајао младић хладнији, сређенији, више филистар и више принц, али за ове дане очајне борбе, који потсећају на наше устанке, с више се вере погледа у овога горолома!"

Отворено писмо принцу Ћорђу у „Правди“ завршавало се речима:

„Праунук има да бира или да буде од Тополе Ћорђе или принц Ћорђе Караћорђевић, каквих је већ било по белом свету“.

Сем истоветног гледања на питање Босне и Херцеговине, уредника „Правде“ и принца Ћорђа спојио је и исти став према завереницима. И један и други били су љути противници завереника и видели су у њима не само опасност по Србију, већ и по себе саме.

283. Због овог чланка полиција је узаптила „Правду“ од 24. 09. 1908.

284. „Правда“, 29. 09. 1908.

Мада је „Правда“ много пута најгоре писала о династији Карађорђевић, вређајући и краља Петра и целу његову породицу, ударајући чак и на част његове кћери, принц Ђорђе је преко свега прешао и упустио се са њеним уредником у врло дуг и искрен разговор.

Из уста главног уредника „Правде“, принц Ђорђе је чуо и због чега се овај лист толико пута постављао „критички“ према краљу Петру и династији Карађорђевић, због чега их је тако безобзирно нападао.

„Доласком Вашег оца на престо Краљевине Србије“, рекао је главни уредник „Правде“, „један велики део интелигентних, поштенних и вредних људи стављен је тако рећи ван закона. Све што се није нашло у редовима радикала и самосталаца, и што није имало никакве везе са завереницима, денунцирано је као шпијун и измећар уништене династије. Чиновници су отпуштани на квантум из службе, официрима су стваране кривице, трговцима и занатлијама одузимање су лиферације и послови, а свима од реда чињене су све могуће сметње само да не дигну главе...“

Врло смирено, што код њега није био чест случај, принц Ђорђе је саслушао свог саговорника, чак се сложио са свим тим што је он рекао, али је одбио да прихвати да је за све то крив његов отац. „Мој отац је строго уставан владар, добар и поштен човек“ и он „није заслужио да га тако нападају и грде... Он би за ову земљу сутра ако устреба први главу дао...“

Принца Ђорђа је нарочито болело то што је „Правда“ у неколико махова назвала краља Петра - пијаницом, иако је било општепознато да он никад ништа не пије. И желео је да сазна зашто је то „Правда“ чинила...

„Зато Величанство“, одговорио је главни уредник „Правде“, „што су и очеви свију оних које су Ваши пријатељи нападали исправни људи. Зато што мој отац није чивутин био а људи које сте Ви плаћали ипак ме називаху чивутином. Зато што Павле Маринковић није крао бразлетне краљице Драге, а Ваши су људи то ипак причали...“

На саопштење главног уредника „Правде“, да све што је „Правда“ објавила о краљу Петру и о њему, Ђорђу, да је она све то сазнала од људи који су залазили у двор, принц Ђорђе је овако реаговао:

„Знам ја то добро, знам ја све те вуњаре који против мене рове, али ја не марим. Нек причају и лажу шта хоће, ја само молим Бога да лође до рата, да узмем моју јединицу па да им покажем, цукелама, како се гине за отаџбину...“

Разговор се дотакао и 29. маја 1903. године. Главни уредник „Правде“ је рекао, да га народ није „поздравио симпатично“ и да сви они који другчије тврде — лажу, као што не говоре истину ни они који причају да је краљ Петар омиљен у народу.

Што краљ Петар није постао омиљен у народу, криви су били - завере-пији, мислио је главни уредник „Правде“. Они су „безобзирно гледали само себе и своје рачуне, а то је све стављено на рачун краља Петра, јер се није могло веровати да се све то не ради са његовим знањем и саизволењем“.

Тему о завереницима, главни уредник „Правде“ је пачео зато што му је она највише била на срцу, али и зато што је знао да односи између принца Ђорђа и завереника нису добри.

„Чим се почело зуцкати да су завереници против вас“, рекао је он принцу Ђорђу, „и да им Ви не дозвољавате да се над Вама натресају како су то били научили, свет је почео другчије да суди о Вама... Кад су почели избијати на јавност Ваши сукоби са овим и оним завереником, свет је почео на Вас гледати сасвим другчијим очима. Почео је сумњати у истинитост онога што се рђаво о Вама причало... Ако сте пратили развој догађаја, могли сте приметити то и по држању саме наше штампе. Она је испочетка бележила сваки рђав глас о томе какав сте Ви и шта сте радили, а чим је у јавност продрло уверење, да сте на ратној пози са завереницима и да их конабите, рђави гласови о Вама и Вашим авантурама примани су с највећом резервом, и многи листови а међу њима и 'Правда' престали су да се према Вама служе оним тоном којим су се до тада служили“.

Све ово што је главни уредник „Правде“ рекао престолонаследнику Ђорђу, све је то било истина. Али је истина била и то да је Ђорђев сукоб са завереницима дао „штоф“ многим листовима, и у земљи и у иностранству, да пишу све и свашта, па и то, да принц Ђорђе намерана да рођеног оца уклони с престола... Мађарски лист „Пестер Лојд“, у броју од 25. августа 1908. године, објавио је чланак у којем се тврдило да се „цео српски официрски кор обратио српском престолонаследнику да се заузме, те да краљ Петар одмах абдицира у његову корист, јер се даље не може трпети владавина завереника“. У овом напису казано је, сем свега осталог, да је престолонаследник Ђорђе „са петицијом официра с 906 потписа, захтевао од краља Петра да се сместа „отпусте и влада и завереници“, а „амнестирају“ сви осуђени официри. Уколико се овом његовом тражењу не удовољим, он ће се „ставити на чело официрске револуције против краља“.

Овакве и сличне чланке објављене у Аустро-Угарској преносиле су новине које су излазиле у Србији, и оне које су биле против завереника као и оне које су биле против престолонаследника Ђорђа, а само су понеке то чиниле са оградом или пак са примедбом — да су у питању „чисте, чифутске измишљотине“.²⁸⁵

У штампи једном започета кампања против престолонаследника Ђорђа узела је нарочито великог маха с почетка 1909. године. Дневни лист „Звоно“ је, 14. јануара 1909. године, објавио отворено писмо принцу Ђорђу, у којем му је поручивао да „Србији нису потребни никакви вођи“, да „српски народ неће владаре вође, који теже за тим да народу господаре, већ народ хоће и жели владаре, који ће бити у служби народу, и слушати народ“.

Исти лист је (у броју од 25. априла 1909. године) писао, да се принц Ђорђе „ишчаурио врло брзо по доласку у Србију у личност којој није ништа свето и која ни за какве дужности неће да зна“. Да би, „пуст, несавитљив, нерадан и лењ за сваки посао који душу облагорођава и разум развија, своје мане прикрио — изигравао је улогу средњовековног ритера без страха и прекора, нападајући и вређајући без разлике свакога, који год се тим негативним особинама његовим није хтео да поклони...“

После абдикације, и кад је Ђорђе покренуо акцију за повраћај на положај престолонаследника, „Звоно“ га је прогласило — за опасног по државу. У броју од 27. августа 1909. године, оно је изнело као „проверену вест“, да је принц затражио од владе да се сазове Велика народна скупштина и на њој реши његово питање, а затим да је од новог престолонаследника, брата му Александра, захтевао да сместа напусти Србију, јер „може бити крви...“

По мишљењу „Звона“, кад је стављао потпис на акт о абдикацији, принц Ђорђе није веровао да ће његова оставка „на звање и чин“ бити уважена. Он је био убеђен да ће подношењем оставке само „нагнати надлежне, да глас револтиране јавности Српске угуше“. Али се преварио...

Потврду за ово, да се принц Ђорђе преварио похитавши са својом оставком, „Звоно“ је нашло у принчевом инсистирању да остане у земљи као и у његовом настојању да прикупи око себе што већи број „оних елемената којима од 29. маја 1903. године на овамо ништа право није“.²⁸⁶

285. Исто, број од 27. 11. 1908.

286. „Звоно“, 25. 04. 1909.

Став „Дневног листа“ био је, пак, да би принц Ђорђе, и да се није догодило убиство Стевана Колаковића, био лишен права на престо-
лонаслеђе. На то би га, на један или други начин, приморали завере-
ници из 1903. године.²⁸⁷

Као „жив ми Тодор да се чини говор“, „Дневни лист“ је ојенио
тврђења социјал-демократа да су они принудили Ђорђа на абдика-
цију и тиме „спасли светски мир“ — што су одмах прихватили
аустријски и немачки социјал-демократи.

Сам принц Ђорђе је, у изјави београдском дописнику листа „Бер-
линер тагблат“, рекао, да је „афера Колаковић била само последња
каш у готово пуној чаши клевета против њега и његовог живахног
темперамента“, да је она била — „знак судбине“.²⁸⁸

„Мали журнал“ је писао, да је смрт принчевог слуге Стевана Ко-
лаковића била посебно добродошла Аустрији...²⁸⁹ Она је „успела у
свом пакленом плану... Пестолонаследник је одступио... Влада срп-
ска није умела ни једне рећи у корист овога племенитог младића, ето
јој сада, нека пада ничице пред Форганем (тадашњим послаником
Двојне монархије у Београду), нека му се извињава, јер је највећи аус-
тријски противник у Србији помоћу њених агената уклоњен. Аустрија
не да слави велику победу, без крви, без борбе, а ти Србији зави се
у грло, јер су те издали твоји рођени синови, постигли су, што су
хтели, уклонили су најхрабријега и најенергичнијег српског гра-
ђанина и војника, који је искрено и жарко волео своју отаџбину и свој
народ“.

У мају 1909. године, „Мали журнал“ је направио праву сензацију
објављујући серију написа о принцу Ђорђу, под мотоом — да „време
све доноси, неког ороси, неког покоси, неког узвиси, некога понизи,
да га опет узвиси...“ У првом наставку (број од 24. маја 1909. године)
„Мали журнал“ је писао, да је Ђорђе принц „незахвалне судбине“ и
да „узрок томе лежи у неколико до њега самог — његове бујне
природе, али поглавито и више због непосредне повремене околине,
и општег ненормалног и партијског и државног живота...“

„Мали журнал“ је навео и шта је све који лист писао о аферама
принца Ђорђа, плански се ангажујући на убијању његовог доброг
гласа. За „Дневни лист“ је речено, да је објавио читав један списак

287. „Дневни лист“, 27. 03. 1909.

288. „Мали журнал“, 23. 03. 1909.

289. Исто, 13. 03. 1909.

принчевих афера, поред осталог и са официрима — учесницима у завери од 29. маја 1903. године. То исто учинио је и лист „Звоно“, близак Самосталној странци.

Како „Правда“ није увек „ударала у исте жице“ са „Дневним листом“ и „Звоном“, „Мали журнал“ је закључио, да се „преко леђа младог Краљевића водила борба између једног дела напредњака и самосталаца...”

„Правда“ је дуго времена била један од оних листова који су непрестано представљали краљевића Ђорђа „као принципијелног противника твораца новог стања“. И то није остало без утицаја на официре — заверенике из 1903. године. Између њих и краљевића Ђорђа почело је долазити до сукоба... Писање „Правде“ о томе да завереници непрестано ружно говоре о Ђорђу, учинило је, према „Малом журналу“, да Ђорђе, са своје стране, поверује да завереници најактивније раде против њега...

Крајем лета 1910. године, „Мали журнал“ је покренуо поново једном питање повраћаја принца Ђорђа у његова права на престонопаслеђе. Указујући на „неуставност акта о абдикацији“, он је покренуо и питање кривице краља Петра — што је до абдикације дошло. Као старешина династије, краљ није смео допустити да се деси што се десило. „Он је требао да рачуна на све последице, па да и владу и Краљевића упуту на своје место и да не искористићавају незадовољни елементи ову неуставност, која ће се тек осветити, ако садањи Престолонаследник Александар постане владалац Србије“.

У броју од 25. септембра 1910. године, „Мали журнал“ је опоменуо „црну мафију“ (под којом је подразумевао и владу и двор, све противнике принца Ђорђа), да је на једно заборавила, „прогуравши абдикацију“: да се Ђорђе одрекао права на престо само за себе, али не и за своје потомство. „Шта ће бити, ако се Краљевић Ђорђе ожени и добије сина? На кога онда прелази престо?... Ђорђе може и не бити, али ће бити његова сина, који ће имати већа права него данашњи Краљевић Александар“.

Понављајући много пута изречену тврдњу, да је Ђорђе „жртва личних интрига“ „Мали журнал“ је, на крају, изразио наду да је „једаред време“ и да сам краљ Петар „покаже своју иницијативу, да покаже да је Краљ... Не буде ли тога, буде ли Краљевић Ђорђе и даље у овом положају — Карађорђевићи слободно могу узети капу“.

Случај принца Ђорђа повлачен је по новинама и у другој години после његове абдикације. Поједини листови су сваку прилику кори-

стили да јавност подсети на то, да је „пријем абдикације био неуставан акт“. Кад је престолонаследник Александар унапређен у чин мајора, о свом рођењању, „Мали журнал“ је и то довео у везу са принцем Ђорђем... и то унапређење протумачио као „срачунат потез“, да би Александар „у старешинству прескочио старијег брата“, а који је и сам био одавно стекао право да буде произведен у мајора.²⁹⁰

Око тога, да ли је „пријем абдикације био неуставан акт“, дуго су вођене дискусије, годинама заправо. Временом су се искристалисала три главна мишљења. Прво мишљење је било оно које је заступала влада — да је принчева оставка потпуно у сагласности са Уставом. Друго, да абдикација није у супротности са Уставом, али да није сагласна „са општим принципима правне науке, јер чудновато је да се неко може одрећи извесног наслеђа пре него што је и створена могућност да он то наслеђе прими“. Треће мишљење, мишљење присталица принца Ђорђа, било је, да је „акт оставке изведен апсолутно противно Уставу“ и да „ни краљ, ни Влада, ни Скупштина нису били надлежни да ту оставку приме и уваже“. За цео случај, надлежно је могло бити само једно тело — Велика народна скупштина...

Заступници овог трећег мишљења поставили су одмах и захтев, да се сазове Велика народна скупштина и донесе одлука — да се оставка уважи, али да се Ђорђе „врати у права којих се оставком одрекао“.²⁹¹

Један од повода да се у штампи, и иначе, расправља о Ђорђевим „неизгубљеним правима на престо“, било је доношење Дворског статута, „Породичног правилника за чланове Српског Краљевског Дома“. Тај статут је састављен 30. августа 1909. године и потписан од стране краља Петра, и према потписан од тадашњег председника владе Стојана Новаковића, који је до абдикације говорио да је Ђорђе „прави дијамант, истина неуглачан“. Уз краља Петра, као чланови краљевског дома, статут су потписали — престолонаследник Александар, принц Ђорђе, принцеза Јелена, кнез Арсеније и његов син Павле.

Из разних разлога, Дворски статут није одмах ступио на снагу, већ тек 24. фебруара 1911. године, а пошто је претходно саопштен Народној скупштини — „ради знања“.

Статутом је било предвиђено, да краљевском дому припадају и потомци Александра, Ђорђа и Павла...

290. Исто, 6. 12. 1911.

291. Види: Петар Гребенац, Недељни преглед, Број 24, 371.

У време кад је припреман Дворски статут, били су се пропели гласови да ће принц Ђорђе бити одређен за наследника свог брата Александра. Овим гласовима давао је маха и сам принц Ђорђе, изјављујући, да ће „српски народ једног дана бити изненађен једном прокламацијом његовом са којом он објављује ступање своје на престо српски“.

Износећи ово у броју од 25. септембра 1909. године, „Звоно“ је истицало, да је дошло време да се заувек престане са обзирима према бившем престолонаследнику. „Његову усијану бунтовну главу ваља расхладити и отворено му рећи једном за свагда: не можеш ти, брале, бити краљ ове земље не по томе што си се ти те високе части сам одрекао, већ по томе што теби оскудевају све моралне особине које су за тако једно узвишено место потребне. Субјекту — који у необузданости својој и злоупотребљавајући свој изузетни положај, српске грађане кипећом водом шури, једне шури а друге онако клот премлаћује, таквом човеку није место на престолу, већ онамо куда се шаљу сви типови из реда обичних смртних, који таква злочина дела врше“.

Принцом Ђорђем, и посебно покушајима да се он врати на положај престолонаследника, морале су се позабавити и политичке партије, а пре свега Радикална и Самостална странка. Став Радикалне странке био је, да је то питање решено, једном за свагда. То је недвосмислено речено у „Самоуправи“ (у броју од 29. септембра 1909. године) и при том пребачено конзервативцима, заправо њиховом органу „Правди“, да на „један посве перфидан начин разгребивају питање о оставци пређашњег престолонаследника“, питање „које је једанпут већ свршено и чије поновно покретање може одвести врло штетним обрtima...“.

У „Дневном листу“, који је одражавао ставове Самосталне странке (у чланку „Династичка пустиловина“), казано је, да „ни за кога није тајна да је бивши престолонаследник скупио око себе једну гомилу бивших људи, презадужених официра, политичких коцкара, власти, пара и освете жедних реакционара, жигосаних новинарских најамника, индивидуе сумњиве прошлости и сумњивих нарави, целу једну рпу моралнога и социјалног олоша који нема шта да губи и који је готов на сваку пустиловину и прљавштину“.

По оцени „Дневног листа“, покретање питања повратка принца Ђорђа на положај престолонаследника ишло је само у рачун Пеште и Беча, заинтересованих да Србији наметну ново династичко питање,

као што је било питање Милана и Наталије, Александра и Драге. „Они поуздано држе да ћемо се ми због витешког бившег престолонаследника који тако џентлеменски држи дану реч, и који са мангунима и пустоловима ствара једну странку, да ћемо се ми због таквога света покрвити, да ћемо бацити Србију у низ трзавица и потреса, онеспособити је за препорођај и одбрану, омогућити дефинитивно крхање целог српскога народа“.

За „Дневни лист“ било је „јасно као дан“, да не само Србија, него и династија Карађорђевића „нема горег и опаснијег непријатеља по што је бивши престолонаследник“.

Усвему се слажући са „Дневним листом“, „Звоно“ је у броју од 4. октобра 1909. године, рекло и то, да за Ђорђем Карађорђевићем „није заплакало ничије око, а и да је које заплакало оно би сигурно ло сад већ испало...“

Упркос оваквим и сличним оцјенама, питање принца Ђорђа и његовог повратка „у права престолонаследника“ остало је још дуго година актуелно, чак и кад је Први светски рат завршен и формирана Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца. За време заседања Уставотворне скупштине, пријатељи принца Ђорђа су иступили са тврђењем, да његова изјава из 1909. године нема више важности и да он полаже пуно право на престолонаслеђе. Али ова акција постала је убрзо беспредметна, будући да је донесен нови Устав а Александар у међувремену постао краљ... То је увидео и сам принц Ђорђе, па је затражио да се само регулишу његов положај у војсци и његово право наслеђа на заоставштину краља Петра. И — питање његових сталних месечних примања као члана краљевског дома.

На захтев краља Александра, очевидно, влада Николе Пашића је, 11. августа 1922. године, издала један специјални коминике о свему томе што је принц Ђорђе тражио да се реши, а који је „Београдски дневник“ назвао — „још једном срамотом“.²⁹² У том коминикеу, поред осталог је речено: „Његово Височанство Краљевић Ђорђе примао је редовно 12 хиљада франака месечно, а и Њ. В. Краљ давао му је, у више махова, из своје приватне касе новчана средства. Његово Величанство Краљ, кад Му је повећана цивилна листа, изјавио је готовост да ће дати Краљевићу Ђорђу из Своје цивиллисте 600 хиљада динара годишње, кад станује у земљи, или 365 хиљада франа-

ка, кад буде становао у иностранству. Ову би суму примао Краљевић Ђорђе поред своје редовне апанаже од државе“.

Како је у коминикеу наглашено, Краљевић Ђорђе „није пристао на ову понуду, тражећи већу суму. Краљевић Ђорђе, међутим, бавећи се у иностранству није имао држање какво се очекује од једног члана Владачког Дома, па и по повратку у Домовину његови поступци према узвишеној особи Његовог Величанства Краља такви су, да налажу Влади дужност да у смислу Дворског статута промисли о мерама које би се у сличним приликама морале применити“.

Многим политичарима толико непријатни, али увек добро обавештени Крста Цицварић, објавио је ускоро потом, у „Београдском дневнику“ (број од 1. септембра 1922. године), један чланак под насловом „Грађанин Ђорђе К.“ и у њему — „вест дана“, да је принц Ђорђе „кажњен двојакм казном: 1) да до даље наредбе има становати у Нишу, 2) да се за двадесет месеци искључи из свију почести које му припадају као члану Краљевског Дома. Тако је одлучио краљ Александар, у смислу одредаба Дворског статута, а по саслушању министарског савета“.

Сутрадан, Цицварић је, у новом чланку, изнео како је дошло до „нове неслоге“ у Дому Карађорђевића, уз напомену, да се ради „о много озбиљнијем догађају него што се у први мах мислило“. Као главне кривце за „обнову неслоге“, он је означио неке официре и неке политичаре. Од официра, раздору треба да је највише допринео краљев први ађутант, доцнији министар војни, генерал Миливоје Зечевић.²⁹³ „Да би задобио наклоност ранијег регента а потоњег краља Александра, он би му често чинио доставе против Краљевића Ђорђа, доставе које су морале утицати на расположење регента односно краља према његову брату“.²⁹⁴

293. Генерал (дивизијски), М. Зечевић био је ађутант краља Петра од 1909. до 1911. године, а његов први ађутант и помоћник министра војног од 1919. до 1920. Министар војни био је 1921. – 1922. године.

294. Цицварићев Београдски дневник, 2. 09. 1922.

Део трећи

ЦРНА РУКА

ТАЈНО УДРУЖЕЊЕ „УЈЕДИЊЕЊЕ ИЛИ СМРТ“

1. Политичка организација официра

Само коју недељу пред осмогодишњицу преврата од 29. маја 1903. године, јуришници на копак и починиоци убиства краља Александра и краљице Драге Обреновић, млади завереници – основали су тајну организацију „Уједињење или смрт“.

Било је то после вишекратних покушаја ових официра да се краљ Петар са својом династијом одстрани из Србије, а на престо доведе један страни принц...

За датум оснивања организације обично се, а погрешно, узима 9. мај 1911. године, дан о којем је десет чланова Врховне централне управе потписало њен Устав.

У публици, у јавности, у народу, организација је одмах названа – Црном руком. По Слободану Јовановићу, она је тако названа због тога „што су њени главни чланови припадали кругу завереника од 29. маја који су означавањем под тим именом.¹ Милан Ж. Живановић мишљења је, да је назив Црна рука „злонамерно убачен у јавност“. То треба да су учинили ондашњи престолонаследник Александар и њему блиски официри Петар Живковић и Јосиф Костић, да би на тај начин „истакли њен терористички карактер“.² У овом смислу писао је у „Политици“, у броју од 5. јула 1952. године, и адвокат Првослав Васиљевић, бранилац Драгутина Димитријевића-Аписа на обновљеном Солунском процесу у Београду 1953. године. Чедо А. Поповић,

1. Сл. Јовановић, Моји савременици, Виндзор 1962, 271.

2. М. Ж. Живановић, Солунски процес, Београд 1955, 31.

један од осуђених у Солуну 1917. године, међутим, као „кума“ Црне руке означио је познатог аустријског новинара и агента министарства спољних послова у Бечу, Леополда Мандла. Он треба да је у једном свом чланку први назвао организацију „Уједињење или смрт“ Црном руком, а затим је тај назив прихваћен од штампе у Београду...³

Иако формирана у највећој тајности, и као строго тајно удружење, Црна рука није дуго остала никаква тајна. За њу се сазнало врло брзо и она је у пуном смислу те речи постала – јавна тајна. О њој се говорило свуда, у свим круговима, али не на исти начин: у неким са подсмехом, у неким са злурадосћу, а у неким са страхом.

Понеке приче о Црној руци биле су управо фантастичне. По једној од њих, принц Ђорђе је био обећао стати на чело Црне руке...

Лист „Јутро“ изазвао је праву узбуну у јавности једним својим написом у којем је речено да је Црна рука већ припремила списак личности које треба да буду убијене, а међу којима се налазио и сам краљ Петар.⁴ Затим, да је вођство Црне руке предало ултиматум краљу Петру са читавим низом захтева које је он требало да испуни. Уколико то не би хтео, или не би могао, имао је да се одрекне престола у корист престолонаследника Александра. Од престолонаследника, пак, затражено је да се унапред обавезе да ће без условно поштовати жеље Црне руке. А уколико он на то не би пристао, на престо је требало да буде доведен принц Ђорђе...

На основу обавештења која је наводно добило од једног припадника црне руке, „Јутро“ је у броју од 6. новембра 1911. године саопштило својим читаоцима, да црнорукици нису у ствари противни ни краљу Петру „ни ма коме из владајуће династије Карађорђевића“. Они „само хоће да увере најнадлежније, да је у интересу Круше и династије, да се ступи у борбу на живот или смрт. Јер, по уверењу вођства Црне руке, и ако изгледа да је све почело нормалним током, Србија се налази пред судбоносним догађајима, за које не треба дозволити да буду убитачни, већ их треба искористити за бољитак и Српства у опште, и Србије на по се. Зато је Црна рука решила да један члан организације изложи краљу Петру уверење Црне руке и да га замоли, да он, као стари јуначки борац и у Босни и у Француској, опет стане на чело српске војске и поведе је у борбу за ује-

3. Чед. А. Поповић, Рад организације „Уједињење или смрт“, Нова Европа, XVI, 10-11, 26. 11. 1927, 308-329.

4. „Јутро“, Београд 3. 11. 1911.

дишење, а да не дозволи да га неискрени саветодавци увере о потреби одржавања мира који је Србију већ довео на ивицу пропасти”.

Уколико би краљ Петар одбио молбу црнорукаца, писало је „Јутро“, у Врховној централној управи организације било је решено да се од краља затражи абдикација у корист престолонаследника Александра.

Како је поменуто, о овој одлуци Црне руке био је обавештен престолонаследник Александар...

Из писања „Јутра“ могло се видети и то, да је полиција располагала информацијама о постојању Црне руке, да је чак повела и истрагу, и да већ зна ко све припада њеном вођству — један активни пуковник, командант жандармерије, један бивши министар, један генералштабни мајор, неколико капетана I и II класе, неколико чиновника разних министарстава...

Питајући се како се то могло десити, да се тако брзо све дозна о једној тајној организацији (и „формалној завери“), основаној по угледу „на сличне револуционарно — патриотске завере у Русији и у Западној Европи“, „Јутро“ је мислило да узрок томе треба да лежи, 1) „у небрижљивости самих завереника“ и, 2) „у жељи патриота из Црне руке да се јавност заинтересује за њихов покрет и да после уз њих стане још и велики број сада незаинтересованих и неангажованих у појединим политичким партијама“.

Према писању „Јутра“ од 30. октобра 1911. године, чланови Црне руке били су „многи млађи људи из најугледнијих породица“.

Сигурно у свој извор информација, „Јутро“ се (у броју од 2. новембра 1911. године) супротставило изјави команданта Дунавске дивизије и команданта Београда, пуковника Милоша Божановића, да ниједан официр престоничког гарнизона не припада Црној руци... „Ми смо“, писало је „Јутро“, „у стању да категорички тврдимо, 1) Није истина да у Црној руци нема активних официра. Активни официри, и то велики део баш оних који су играли видну улогу у завери од 29. маја организатори су Црне руке, 2) Влада ћути из непојамних разлога вероватно због угледа војске. Али влада је тачно обавештена о свима појединостима Црне руке, 3) Управник вароши Београда реферисао је неколико пута и председнику владе и министру полиције о Црној руци, 4) Влада је решила да поведе најенергичнију истрагу по целој овој мистериозној афери, а истрагу воде и полиција и војне власти, 5) Г. Божановић, који тврди да официри нису чланови Црне руке и

да ниједног официра нема у најновијој завери, демантује свој рад, јер је и сам ипак члан Црне руке“.

У везу са Црном руком, „Јутро“ је довело и министра војног, генерала Степу Степановића, тврдећи да он „тачно зна“ ко су чланови Црне руке.

Велику пажњу Црној руци посветиле су и „Радничке новине“, орган српске социјал-демократије. У броју од 29. октобра 1911. године, овај лист је писао:

„Добили смо и ми Црну руку! То је једна мистериозна, језовита организација српских патриота: једне групе официра и интелектуалаца са патриотском, а можда и шовинистичком идеологијом. Сам назив је већ страشان: чисто вам се чини као да вам неки дугачки коштани прсти иза леђа стежу врат!“

„Радничке новине“ су сматрале, да Црна рука жели, 1) да „унутра пречисти ситуацију“, и, 2) да „споља уједини Српство“. А што се тиче њених чланова, да њих има — од „три феле“, да постоје три групе. Прву чине официри и интелектуалци који о политици „ни појма немају“, другу — „убеђени реакционари“, а трећу, најмалобројнију групу — „револтирани егоистичком и корумпираном политиком свију досадашњих партија које су биле на влади“.

Осим што су на Црну руку гледали као на „антидемократску организацију, која намерно или ненамерно поткопава основе парламентарног режима“, социјал-демократи су сматрали да је она превасходно милитантно удружење и „живи пример милитаристичке заразе у Србији“, заразе која је у то време била захватила целу Европу.⁵

На Црну руку као „на злу појаву у Србији“, указао је и дневни лист „Трибуна“. У броју од 5. новембра 1911. године, он је писао, да Србију, која је „пометена“ и „мало способна да унутра спроведе модерну државу“, никако не може спасти „једна гомила људи који, по свима својим квалификацијама, имају најмање права да воде“. У исти мах, „Трибуна“ је изражавала страх, да ће Црна рука „унети закрвављеност у нашу политичку борбу и у овој земљи, где су политичка убиства готово свакодневна и где се политички противници тако често премлаћују секирама, унеће се још више разбојничких инстинката. То ће све учинити Србију још беднијом земљом и ми не сумњамо да ће — ако се тој организацији одмах не стане на пут — Србијина

5. „Радничке новине“, 18. 04. 1912.

егзистенција бити доведена у питање... Не, треба бити начисто с тим да ће — не спречи ли се ова организација одмах у почетку — Србија врло брзо увидети да се не може у исто време проигравати слобода и бити слободан“.

Кад су се пројели први гласови о постојању Црне руке, и сазнало за њене аспирације да утиче на унутрашњо-политички живот, с главним циљем да „суспендује“ парламентарну демократију као наводно извориште свих тешкоћа у земљи, на свој, „умерени начин“, на узбуну је зазвонила и „Политика“. У броју од 1. новембра 1911. године, она је писала, да су „из Беча почели да круже гласови о некаквој великој тајној организацији у Србији, и да ће њен главни циљ бити стварање персоналне уније Србије са Бугарском. Мисли се да су у ову групу умешани и многи официри београдског гарнизона...“⁶ У броју од 6. новембра 1911. године, пак, „Политика“ је обавестила своје читаоце, да је њеном сараднику „један човек рекао, да друштво, рецимо да се зове Црна рука — одиста постоји“, да је основано пре више месеци са чисто патриотским циљем, да броји преко 2.500 чланова, и да је „отуда природно што су му прилазили поглавито млађи официри и омладина“.

У овом чланку („Официри и политика“), „Политика“ је посебно истакла, да ни у једној држави, у којој су официри добили већи утицај у политици, није ишло добро. „А нама којима су унутрашња срећност и апсолутно одређене дужности у држави прва гаранција за сваки успех државних и националних интереса, највише је потребно да будемо без сваког другог утицаја на политику, осим Парламента“.

Извлачећи закључке на основу писања листова у Србији, за страну штампу била је „готова чињеница“, да је циљ Црне руке да изврши преврат, дигне „крваву револуцију“.

У појединим страним новинама, као што је био париски „Тан“ (Temps), чешки дневник „Lidove Noviny“ који је излазио у Брну, бечка „Neue Freie Presse“, чланци објављени о Црној руци садржавали су, међутим, пуно тачних података. То је, наводно, утицало на врховну Централну управу Црне руке да „у одређеној мери“ смањи неке своје активности, посебно на плану врбовања нових чланова, тако да по тврђењу Чеде Поповића, укупан број чланова „није износио више од сто“.⁸

6. Цитат према: Милодраг Симић, „Политика“ 1904-1915, Београд 1989, 158.

7. Види и: L. Bittner, Die Schwarze Hand, Berliner Monatshfte, X, 55.

8. Чед. А. Поповић, Нова Европа, као у напомени бр. 3.

С обзиром да је штампа у иностранству у највећој мери користила листове у Србији, па и оне најнесериозније, као главни извор информација и о Црној руци и о политичким приликама у земљи, орган владајуће, Радикалне, странке, „Самоуправа“, напао је тај део српске штампе и назвао га „шпекулантима са злочиначком фантазијом“. Ако „постоји већ нека Црна рука, њу не треба тражити ни у официрским организацијама, ни у тајним друштвима — њу тамо нећете наћи, њу треба тражити по редакцијама неких наших листова, који хоће да зараде новац и не мислећи какво грдно зло чине својој отаџбини и своме народу“.⁹

Писање „Самоуправе“, „протоковано“ је и тако, да је Радикална странка хтела да заштити Црну руку, будући да јој је она у том часу била потребна ради успешније борбе са конкурентским партијама, Самосталном странком у првом реду.

Првак Самосталне странке, Јаша Продановић, написаће чак — да до формирања Црне руке никад не би ни дошло да није било радикала. Она је била „политичко чедо радикалних првака. Они су је однеговали; они су јој дали највишу моћ... Радикална странка 1906. године савила је кичму пред завереницима и просјачки богорадила за власт. Ставила их је изнад круне, изнад Народне скупштине, изнад владе и изнад интереса земље...“¹⁰

Уистину, такво тумачење настанка Црне руке није стајало. То је добро знао и сам Јаша Продановић, али он је толико мрзео Радикалну странку, и Николу Пашића посебно, да је затварао очи пред необоривим чињеницама...¹¹

У време кад се највише и најнеконтролисаније говорило о Црној руци, „Дневни лист“, чији је уредник био Јован Скерлић, писао је: „Ми смо одлучно против сваке политичке организације официра. Устав и закони то забрањују. И то је већ довољно, да се једна таква организација као противуставна и противзакон осуди...“ Налазећи да је појава Црне руке „знак слабости владине и болесног стања у држави“, лист је упозораво на опасност која држави прети од сваког офи-

9. „Самоуправа“, 20. 01. 1912.

10. Ј. Продановић, Црна рука и радикали, „Републнка“, 11. 07. 1920.

11. У својој беспопредној критици Пашића и радикала, Продановић је достигао врхунац јеткости у чланку објављеном непосредно после Пашићеве смрти у децембру 1926. године (Српски књижевни гласник, Београд 16. 01. 1927, 123-133). Тај чланак, уз све друго, није био ни - пристојан. Види: Васа Казимировић, Никола Пашић и његово доба, I, 114-115.

цирског удруживања, па и од Црне руке, ма колико она „испадала неозбиљна и лудачка“. ¹²

Гласове о постојању Црне руке „Дневни лист“ је потврдио у броју од 28. октобра 1911. године. Изнео је да је она „основана по угледу на организацију португалских републиканаца под монархијом“, чак да јој је и заклетва скоро истоветна са заклетвом португалских републиканаца. По свом називу (Уједињење или смрт“), Црна рука треба да је патриотско удружење, а да њени чланови „треба да до крајњег пожртвовања раде на уједињењу Срба...“ „Уистину“, било је мишљење „Дневног листа“, то „није тако у ствари. Патриотски циљ је истакнут само ради фирме и да се лакше наврбују необавештени људи у организацију. Свој главни и једини циљ организација има баш у нашим унутрашњим приликама... Највише што би се могло десити, то је, да се из те организације — судећи по памети оних који њоме руководе — изроди какав несмишљени и лудачки пуч, који би, уз задовољан смех његових твораца, проузроковао свакако и извесне штете самој држави“.

У чињеници, да је Црна рука организована као тајно удружење, „Дневни лист“ је видео доказ за њену решеност да своје циљеве оствари на нелегалан начин.

У „Дневном листу“, изнесено је и то, да министар војни, Степа Степановић, стоји под утицајем официра из Црне руке (и због тога је тражено да се он одмах уклони са свог положаја). Затим је описано како је организована Црна рука... Наведено је, да су њу сачињавале групе од по пет чланова и да је она имала Централну управу од седам чланова, чија су имена била апсолутна тајна за све чланове организације. Сви заврбовани полагали су заклетву на послушност Централној управи, пред једним од њених чланова. „Како тај члан управе мора бити непознат, то он на полагање заклетве долази под маском и за време целе церемоније полагања заклетве, он је покривен једним црним плаштом...“

Овако документовано, и у свему тачно, „Дневни лист“ је могао да пише захваљујући информацијама које му је дотурио један члан Црне руке, др Милан Гавриловић, у Крајевини Југославији вођ Земљорадничке странке. Он је „Дневном листу“ предао и препис устава Црне руке. ¹³

12. „Дневни лист“, Београд, 6. 11. 1911.

13. М. Гавриловић је једно време био и уредник „Политике“. У евиденцији чланова Црне руке имао је број 406.

Због овога, и кршења заклетве коју је положио 18. јуна / 1. јула 1911. године, по уставу Црне руке Гавриловић је требало да буде кажњен смрћу. Међутим, против њега нису предузете никакве казнене мере, свакако и зато што је он тада био угледан члан Самосталне странке и у исти мах један од поверљивих људи Николе Пашића. Лако је могућно да се вођство Црне руке није усудило да против Гавриловића ишта предузме и из страха од јавности, да се не би пружио доказ да је Црна рука одиста терористичка организација (Управо овај случај са Гавриловићем, оптужени на Солунском процесу покушаће да искористе као доказ да Црна рука у ствари није имала никакав терористички карактер, како је тврдио државни тужилац).^{13-A}

Међу листовима који су дуго оклевали да потврде постојање Црне руке налазио се „Мали журнал“, један од најчитанијих листова тог времена у Београду и у целој Србији. У броју од 7. новембра 1911. године он је о Црној руци тако писао да се стицао утисак да она и постоји и не постоји. „Ако заиста и постоји, онда она није оно што се мисли, нити је она представник оних принципа којих се држе Талијани, чланови тајног лоповског удружења Црне руке, која је у Америци јако развијена...“

Подржавалац младих официра-завереника, ипаче, „Мали журнал“ је у Црној руци хтео да види — ако већ постоји, како се оглађивао — чисто национално удружење, чији чланови „морају уживати не само наклоност, него и сваку врсту потпоре од стране грађана“.

Само три дана потом, у броју од 10. новембра 1911. године, „Мали журнал“ је о Црној руци писао — као о чињеници, и доводио је у везу са доношењем новог закона о устројству војске. Истичући да њено вођство представља заступника целог официрског кора, лист је упозоравао владу да ће оно водити рачуна да ли ће се нови војни закон „преко колена усвојити у Народној скупштини“. И као узгред поменуо, да је Народна скупштина „вероватно слушала да се једна српска влада, у својој седници, забавила сазнањем једне изјаве — како се један официр изразио поодавно, да официрима не стоји на путу ништа, да исправност брзометне артиљерије и њених зрна опробају на парламенту...“

Новине које су тврдиле да су прве сазнале за постојање Црне руке, и то објавиле, биле су новине Крсте Јицварића, „Ново време“. То оне нису учиниле „из сензационалистичких разлога“, већ, како је

речено, „ради тога што тај факат има велики политички значај, што он представља собом један важан политички догађај“.¹⁴

Мишљење „Новог времена“ је било, да Црна рука није никакво тајанствено друштво, већ „озбиљан покрет који је себи ставио у задатак да се бори за политичка права официра. Може се подузеће београдских официра коме допадати или не допадати, тек оно је сасвим озбиљно: официри, без чије помоћи Радикална странка не би данас била на влади, хоће да се мешају у политику исто као што се мешају и грађани, који њима, официрима, често нимало пису измакли по своме политичком васпитању...“

Конспиративни карактер официрског покрета, „Ново време“ је објашњавало тиме, да „официри по природи свога службеног положаја не могу јавно водити политику“. У исти мах, оно је истицало, „да се не може порећи, да је околност да официри хоће да се политички ангажују веома симптоматична и карактеристична: то је збиља знак реакције, али не реакције међу официрима, већ реакције, или боље речено, корупције међу радикалима! Том корупцијом притиснута је цела земља, али негодовање према њој највеће је и најчистије међу официрима, јер они у тој корупцији узимају најмање учешћа. Стога се не треба чудити што сад иницијативу за даљи политички прогрес наше отаџбине узимају официри: остала наша интелигенција сад је махом састављена из штребера и каријериста и није, изгледа, у стању да се одушеви низашта друго осим за класу и виши положај“.

Супротстављајући се тврђењу неких листова, да „официрска опозиција већ по себи значи реакцију, то јест политички назадак“, „Ново време“ је поставило захтев, да се официрима дају политичка права, иначе, „не даду ли им се та права, они ће стварати тајне организације и изазивати потресе и преврате у земљи, са свима оним опасним последицама које прате ту и такву политичку практику. Ако нећете преторијанство, увуците официре у демократију!“

При овим својим ставовима у „Новом времену“, Крста Цицварих, међутим, није дуго остао. По стављању свог пера у службу листа „Стража“ он је од тих ставова одступио и организацију официра (Црну руку) назвао „осионом, незајажљиво амбициозном официрском котеријом, која своје прохтеве истиче и изнад највиших фактора у држави“.^{14А}

14. „Ново време“ Крсте Цицвариха, 4. 11. 1911.

14-А. „Стража“, 11. мај 1912.

„Стража“ се није устручавала ни тога да наведе (број од 16. јануара 1912. године) који су све високи и највиши официри чланови тајне организације. Међу првима поменула је министра војног генерала Степу Степановића. Али је при том исправила „Дневни лист“, наводећи да је генерал Степановић члан Црне руке не од самог почетка, већ од онда „када је она добила одређени вид“. У Црну руку увео га је његов зет, краљев ађутант, мајор Јовица Јовичић...

Како је у „Стражи“ објашњавано, Црној руци је „било у рачуну да има у својим редовима и генерала Степановића, а њему је опет ишло у рачун да се држи уз Црну руку, јер је увиђао да би још само официри сакупљени у тајној организацији, могли бити уз њега и за њега, ако он приђе њима...”

Кад је ово објављено у „Стражи“, положај генерала Степановића као министра војног био је уздрман. У вођству Радикалне странке, у радикалској влади, сазрела је одлука о његовом смењивању... Црна рука се, међутим, томе успротивила. Да би јој доскочио, Стојан Протић је као кандидата за новог министра војног предложио пуковника Милоша Божановића, свог личног пријатеља, против кога вођство Црне руке, већ и зато што је био завереник из 1903. године, није могло да има ништа против.

Вест о овоме „Стража“ је пропратила коментаром, да се довођењем Божановића за министра војног неће у ствари ништа променити, будући да је и он, као и генерал Степановић, активан члан Црне руке. Лист „Јутро“ је пак истуило пред јавност са тврђењем, да Божановић није постао члан Црне руке од своје воље, да је он то учинио „на миг једног меродавног фактора и свог личног пријатеља, који је сматрао да ће преко њега најпоузданије сазнати истину и похватати све конце тајне организације“.¹⁵

Знатно пре „Страже“ и „Јутра“, о Божановићу као члану Црне руке писало је „Ново време“. И згражавало се због тога... Командант престоничке дивизије, који на тај положај долази по нарочитом поверењу круне и владе — члан тајне организације, којој „круна и влада сметају да изврше уједињење Српства... Он јавно председава завереничкој котерији код „Коларца“, а једновременно одржава интимне везе са Малим Дачом, који је ватрени пријатељ Краљевића Ђорђа. Он је присни пријатељ Пашића, Пачуа, Протића и Аце Станојевића...”¹⁶

15. Овде се мислило на Стојана Протића.

16. „Ново време“, 8. 11. 1911.

За „Ново време“, око Божановића све је било јасно, само се није могло знати — „ко ће овде на крају крајева бити насапуњен?!“

„Насапуњени“, на крају, испали су „Ново време“ и сви они који су веровали да ће Божановићу због Црне руке бити извучена крпара испод погу. Десило се обрнуто: упркос свему он је наименован за министра војног.

Више листова, а међу њима и „Стража“, вест о овоме пропратило је жалопојкама, истичући да се од њега „војска нема чему добром надати“. ¹⁷

„Стража“ је без оgrade писала, да је Божановић „просечно слабе интелигенције и медиокритетске способности“, да је „сав усредсређен на то да што брже напредује у служби“, али да је баш због тога одговарао вођству Црне руке на положају министра војног, да је био као „поручен“ да им буде „слепо оруђе и машице“.

2. Престолонаследник Александар, Бела и Црна рука

Пророковање „Страже“, да ће Божановић моћи да Црној руци добро послужи, показало се као тачно, када се против Црне руке организовала једна група официра, учесника у завери од 29. маја 1903. године. То су били млади завереници који нису хтели приступити Црној руци — Петар Живковић у првом реду. Они су образовали своју групу, која ће добити назив — Бела рука.

Према Милошу Богичевићу, од Живковића и његове групе треба да су потекли „дискредитујући гласови“ о Црној руци као о једној „чисто терористичкој организацији, која под патриотском фасадом ради на увођењу преторијанске диктатуре у Србији и која припрема атентате на државнике и владаре“. ¹⁸

Већ тада су се, наводно, почеле ширити и вести да Црна рука припрема атентат на престолонаследника Александра... ¹⁹

И аустријски историчар Иберсбергер је мишљења, да се већ у ово време зацела стварати Бела рука, која ће као оруђе престолонаследника Александра и радикала „сломити врат“ Црној руци у Солуну 1917. године (Супротна твђења, као, на пример, твђење Мустафе

17. „Стража“, 17. 05. 1912.

18. М. Богичевић, Mord und Justizmord, Süddeutsche Monatshefte, 26, 346.

19. Hans Übersberger, Österreich zwischen Russland und Serbien, Graz 1958, 245.

Краљ Александар I Карађорђевић

Голубића, да је Бела рука образована „у току Солунског процеса“, не испуњавају услове да буду прихваћена).²⁰

Кад је дошло до првог сукоба између заматака Беле руке и већ формиране Црне руке, превагу су имали црнорукци. Они су били знатно јачи. Преко својих веза, они су успели да издејствују да се белорукци по казни преместе са службом у унутрашњост, и поврх тога — да са званичног места буде објављен деманти о постојању Црне руке.

Према писменој изјави шефа полиције, Душана Алимпића (прочитаној на суђењу црнорукцима у Солуну, али неунесеној у судски записник) било је издато наређење од стране владе да се Црна рука остави на миру...²¹

За такво држање према Црној руци, радикалска влада је, извесно, имала „дебеле разлоге“. Али ако је она постојала да спречи да се око свега диже бука, опозицији тако што није ни на ум падало. На седници Народне скупштине од 8. јуна 1912. године, питање Црне руке, али и Беле руке, као „контра-организације“, покренуо је првак Самосталне странке, Милорад Драшковић. У постојању и једне и друге организације он је видео поделу Србије на „војничку и грађанску“ и оценио то, као и само формирање Црне и Беле руке, као велику несрећу по државу. „Нема две Србије“, рекао је он. „Нема војничке и официрске Србије на супрот грађанској Србији. Ако их има, пропале су обадве! Грађанска Србија, која само у облику редовних кредита даје 40 милиона динара сваке године за војску, има право, већ и због тог дара, да очекује од војске 'достојније уздарје...'“

Као што је „Стража“ и претсказала, црнорукци су, кад је дошло до првог сукоба са белорукцима, имали на својој страни — Милоша Божановића. Он то, међутим, никад није признао...

У својој изјави од 25. јула 1917. године²², рекао је, да се истрагом „није могло доћи до истине“ (да постоји Црна рука), и да је он због тога позвао на разговор официре на које се сумњало да су чланови Црне руке (а све тобож у циљу смирења официра „услед оптужби једних против других“ и спречавања да дође „и до проливања крви“).

20. Мустафа Голубић (Никола Ненадовић), Балканска федерација, број од 1. 12. 1924, I, 9, 109-111 („Тајне београдске камариле“).

21. Чед. А. Поповић, Нова Европа, XVI, 310.

22. Писмена изјава упућена са Крфа министру унутрашњих послова Љуби Јовановићу-Патку поводом једног чланка у окупацијским београдским новинама („Београдске полине“), број 197 од 25. 07. 1917. Уп. Б. Нешковић, Истина о Солунском процесу, Београд 1953, 59-60.

Официри које је он позвао на разговор били су: пуковник Миливоје Анђелковић-Кајафа, потпуковници Александар Глишић и Милан Гр. Миловановић, мајори Илија Радивојевић-Чича и Драгутин Димитријевић-Апис. Од њих је он „хтео да сазна“ да ли „заиста постоји у официрском кору каква тајна организација и јесу ли они њени чланови“. По његовим речима одговор је био — да не постоји. Сви упитани су „дали часну реч, да не знају за никакву тајну организацију у официрском кору, нити су чланови њени и да ја као командант места могу слободно и са чистом савешћу заступати и код Краља и код Владе то гледиште и енергично настати да се томе стане на пут и да се, шта више, достављачи те тајне организације казне као клеветници. Тако сам и урадио...“²³

После свега, Божановић је „учинио представку“ министру војном, Степи Степановићу, а по Степановићевом савету и краљу Петру, и захтевао да се, „у интересу реда у Београду извесни официри одмах преместе у унутрашњост“.

Удаљење официра из престонице, оних који су били раширили глас о постојању Црне руке (Јосиф Костић, Петар Живковић и други, и били стално у околини престолонаследника Александра) уследило је уз сагласност и краља Петра и владе.

На Крфу (кад је у Солуну поведен поступак против црнорукаца), Божановић ће рећи — из страха, очевидно, да се и сам не нађе на оптуженичкој клупи — да „тек сад види да је организација постојала, само су је они, који су њени чланови били, од њега крили, а шта више користили се његовим поверењем према њима и његовим високим положајем у војсци, за остварење својих планова“.

И у својим успоменама, Божановић је настојао да докаже, да су гласови о постојању Црне руке били за њега велико изненађење. Наводно, он је за постојање њено први пут сазнао од окружног начелника у Београду, кад је овај о томе добио поуздана обавештења од Петра Мишића...

„Мени је ово изгледало мистериозно, али сам се ипак дао на посао. Одмах сам позвао официре у које имам неограничено поверење и распитао их о томе. Нико ми ништа не умеде о томе рећи... Једног дана, у разговору са мајором Јосифом Костићем, на моје

23. При ојени ове изјаве генерала Божановића ваља имати у виду, да је она написана у преме: кад је он био удаљен из војске (пенсионисан) због веза са тада такође пензионисаним војводом Радомиром Путником и неким од ухапшених црнорукаца.

питање, шта зна о Црној руци, рече ми: 'Зар ви то не знате, а то је јавна ствар; о томе се по кафанама говори; да су у Црној руци официри-завереници: Илија Радивојевић, Драгутин Димитријевић, Туцовић — осам официра из жандармерије...' Позовем мајоре Драгутина (Аписца) и Илију (Чичу) и упитам их о томе. Напоменух Илији, како ми је Костић говорио да он — Илија, врши заклинање чланова, да је заклео Туцовића, коме је овај познао глас и ако је био под маском. Сви ми одговорише да је то једна измишљена будалаштина и да то није истина".

У међувремену новине су продужиле да пишу о Црној руци, и Божановић је о томе имао разговор са Стојаном Протићем, тада министром унутрашњих послова, као и са министром спољних послова и председником владе, Милованом Миловановићем.

„Сутрадан (30. септембра 1912.) лист 'Политика' донесе вест — опширну“, каже Божановић у својим сећањима, „како сам ја — као командант дивизије и места био код министра председника и министра унутрашњих дела, и како сам их уверавао, да Црна рука не постоји. Министар војни ме упути, да се донесе исправка да ја то нисам чинио. Одем код г. Протића, коме то саопштим, и овај нареди те 'Самоуправа' донесе истог дана исправку. Трибуна, не прочитавши ту исправку у 'Самоуправи', поче да ме напада па и да ме уврћује у чланове Црне руке; она је убројила у чланове и министра војног...

Сем „Трибуне“, Божановића је нарочито безобзирно напала „Стража“. „Може се рећи, да је борба очајно вођена... Што је најгорње у овој афери било, то је то што је на челу официра, који су намерно патурали нама (завереницима од 1903. године) превратничке смерове, стајао и престолонаследник Александар. Они су му толико напунили главу, да је био убеђен, да смо против њега и династије..."

О истрази вођеној по питању пријаве официра из круга престолонаследника Александра да постоји тајно удружење Црна рука, Божановић каже:

„Истрага је показала, да је мајор Туцовић говорио Јосифу Костићу и Петру Живковићу о потреби неке организације у циљу патриотском; то је потврдио и поручник Петар Јуришић... Према овоме компромитован је као клеветник: пуковник Барјактаровић, мајор Јосиф Костић и мајор Петар Живковић, јер су ови приписивали томе друштву превратничке смерове..."

Због тога што је проведена истрага, престолонаследник Александар треба да се жестоко наљутио. „Био је“, каже Божановић,

„огорчен и нерасположен према свима нама, па и према министру војном. На Бадњи дан, када сам тог јутра и послао сва акта о траженим одговорима појединих официра министру војном, улети у моју канцеларију престолонаследник, поздрави се са мном и поче да пита шта сам учинио и шта мислим ја о томе; тражио је и акта и ја сам послао ађутанта да их врати из министарства“.

Божиновић је престолонаследнику рекао, да се вођеном истрагом није могло утврдити да ма који од официра припада тајној организацији, и да је било само речи о томе да би требало створити једно друштво „у циљу патриотском“. Према томе, „лица која се јављају као оптуженици испашће клеветници и биће по закону кажњени! У „интересу реда и спокојства у престоници“, Божановић је био за то да се официри-клеветници преместе из Београда у унутрашњост... Престолонаследник Александар се, међутим, с тим није сложио. Он је сматрао да „сви треба да иду под суд, па ма били и ослобођени, само нека се обележе“.

После овог разговора, престолонаследник Александар је сасвим променио своје држање према Божановићу. На пријему приређеном у част америчког посланика, 3. јануара 1912. године, он није чак хтео ни да се поздрави с њим...

„Стање је било неспособно“, каже Божановић, „и морало се пресећи... Знајући нерасположење официра према свему што се дотле догађало, решио сам се на одсудан корак. Отишао сам г. министру војном и претставио му стање, с тим да (га он) претстави и Краљу и Престолонаследнику“.

Министру војном Божановић је рекао:

„Стање је такво да се више трпети не може. Три, четири официра, напунили су главу Престолонаследнику, да смо ми у тајној организацији и да идемо и против Краља и против Престолонаследника, дакле против ове династије... Зар се може и замислити, да људи, који су за династију Карађорђевића ставили све: живот свој и своје породице на коцку, могу сада, после непуних 10 година, радити против те династије. Немогуће. И кад је тако, мора да се кида, или, или, јер ако се та ствар остави и даље нерешена, може доћи до покоља уличног, а ако то наступи, ко зна, г. министре, где ће се зауставити...“

Као командант Београда, Божановић је био спреман да гарантује ред и мир у гарнизону само онда, ако се из престолонаследникове

околине уклоне људи, који му „кроз капиџик сваког дана главу пумпају“. А то су били мајор Јосиф Костић, мајор Петар Живковић и пуковник Барјактаровић.

Са свим тим што је Божановић рекао, министар војни је био сагласан, и он је „израдио“ да Божановића прими краљ Петар.

Одлука краља Петра била је да се поступи по Божановићевом захтеву. Одмах затим састављен је и указ о томе. Међутим, иако је указ био потписан, престолонаследник Александар је покушао да спречи да се Петар Живковић и Јосиф Костић, они у првом реду, прекомандују на службу у унутрашњост. Интервенисао је у том смислу и код начелника Генералштаба, Путника, а и код министра војног — Степе Степановића. Али безуспешно. На крају је предложио министру војном да се измире мајори Илија Радивојевић-Чича (председник Врховне централне управе Црне руке) и Драгутин Димитријевић-Апис са Петром Живковићем и Јосифом Костићем, и тако се цео случај преда забораву.

На измирењу завађених страна, ангажовао се, затим, престолонаследник Александар и лично. „Он је позивао сваког за себе, Драгутина, Илију, Драгомира Ж. Стојановића, Милана Гр. Миловановића-Пилца и са њима о измирењу говорио“, каже Божановић. „Није успео, јер ови нису хтели ни да чују за то. На против, они су убедили Престолонаследника, да је он био на погрешном путу, што се у њихове интригантске мреже уплео; и он им је то признао. Он се са њима измирио и молио их да све што је било сасвим баје забораву, као и он што ће учинити“.

После свега овога, уследио је премештај у унутрашњост Петра Живковића и других официра, за које се престолонаследник толико заузимао.

Правдајући престолонаследника што је допустио да буде тобож „насанкан“, краљ Петар је рекао Божановићу:

„Шта ћеш, моја су деца лаковерна, и све што им се каже верују. Међутим, ја такав никад нисам био. Говорио сам му ја, Александре, не веруј у све што ти се говори, а за ове — превратничке смерове Црне руке — не веруј, то је апсурд, то би значило, да ти људи сами себи међу нож под грло. То је немогуће!“

На свему овоме цео случај се ипак није завршио. Јер, престолонаследник се поново окупио официрима кажњеним премештајем из Београда у унутрашњост. Како је Божановић сазнао, Александар је

то учинио зато што се тих официра плашио, посебно Петра Живковића, који је „у рукама имао нека документа, која би, кад би се изнела у јавност, компромитовала престолонаследника. Био би један скандал...”

По Божановићевим сазнањима, постојала су и писма из којих се видело да је престолонаследник Александар знао за Црну руку „и шта она хоће“. Међутим, кад је „пукла тиква“ између њега и Драгутина Димитријевића-Аписа, онда је он говорио како ништа не зна шта они раде; говорио је Стојану Протићу како су му измамили паре за „Пијемонт“, а и то, да је он уверен да то друштво хоће „да чини преврат“, да иде и против радикала...

По најдубљем уверењу Милоша Божановића, за „аферу Црне руке“ из 1911-1912. године, највећу кривицу сносио је престолонаследник Александар. Његово дело треба да је било и „покушај стварања контра-организације“, „Беле руке.“ Уместо да иде на то, да се у војсци, у официрском кору, поврати вера у старешине, јединство мисли и хармонија у раду, он иде на то, да буде главни виновник квропролића и револуције у земљи.

Крајем фебруара 1912. године, баш кад се краљ Петар био озбиљно разболео, црнорукци су изненада одлучили да среде своје односе са престолонаследником Александром. „Ово је“, вели Божановић, „било потребно колико ради наше сигурности, толико и ради самог Престолонаследника, као будућег владара...”

Пре састанка са Александром, каже Божановић, „нас десеторица смо утврдили шта да изнесемо пред њега...” Тачка по тачка, све је то стављено на хартију. Састављач текста био је Божановић...

Мемоар, како Божановић назива тај текст, садржао је углавном следеће:²⁴

- „1) Министар војни мора бити човек, који је посведочио, да је пријатељ стања оствареног 29. маја 1903. године и пријатељ људи који су то стање створили;
- 2) Људи који су довели династију Карађорђевић на управу Србијом, пријатељи су те династије, што су својим држањем то и доказали;
- 3) После краља Петра наследство прима Престолонаследник Александар; свака друга и могућа помисао на наслеђе престола, мора се енергично сузбити. Војска је та, која то може учинити и нико други;

24. Архив САНУ, 14434/5.

- 4) Кад Престолонаследник Александар као будући краљ буде имао вере у нас, и ми у њега, онда ће он наслањајући се на своју војску моћи лако и без тешкоћа отправљати државне послове;
- 5) Да би се отклониле интриге, и да би искрена веза постојала између нас и Краља, његова околина мора бити искрена и одана и једној и другој страни. Ово важи поглавито за првог ађутанта и првог секретра краљевог;
- 6) Ко одступи од ових идеја тиме сасвим разрешава другу страну за самоопредељивање“.

Састанак са престолонаследником одржан је у кући Миливоја Анђелковића-Кајафе. Он је био и онај који је „мемоар“ прочитао. Престолонаследник Александар био је сагласан са свим тачкама. Једино питање које је он поставио, било је — „Кад он буде краљ, ко ће бити престолонаследник до његове женидбе“. Одговорено му је, да је то „ствар његова, али Краљевић Ђорђе не може бити из разлога тога што би он у том случају могао поставити питање: кад сам ја престолонаследник, онда зашто да не будем и краљ, кад сам већ старији“.

Сећања Милоша Божановића садрже и неке друге значајне податке који се тичу односа престолонаследника Александра према Црној руци, као и тврђења да је престолонаследник Александар стајао иза штампања успомена адвоката Аце Новаковића на 29. мај у листу „Трибуна“, а у којима су поименце наведени неки истакнути црнорукци...

Кад је адвокат Новаковић почео са објављивањем својих текстова о преврату 1903. године, црнорукце је обузело велико незадовољство... На састанку у кафани „Москва“, којем је присуствовао и Божановић, донесена је одлука да се даље штампање Новаковићевих сећања — обавезно обустави. Двојица црнорукаца, потпуковник Драгомир Ж. Стојановић и мајор Илија Радивојевић-Чича, одређени су да се са Новаковићем „споразумеју“ у погледу тога.

На овом састанку у „Москви“, Божановић је изразио сумњу, да адвокат Новаковић штампа своје мемоаре у „Трибуни“ са знањем престолонаследника Александра. Своју сумњу он је овако образложио: 1) „Чудо ми је да ниједан опозициони лист не узе да то штампа, нарочито 'Правда', која је о томе и сама писала раније, а знам да је њој рукопис нуђен, па је одбијен“; 2) „Од куда то, да баш 'Трибуна' да се прими тога посла, кад главни сарадници тога листа и Наум Димитријевић стоје добро, врло добро са престолонаследником. Није могуће да је то примљено на штампу без знања Престолонаследниковог“.

Божановићеве сумње показале су се наводно као на месту...

Са адвокатом Новаковићем, потпуковник Стојановић (тада ађутант министра војног) и мајор Радивојевић-Чича „постигли су договор“, да у даљем штампању мемоара буду изостављена сва имена, а да се други део мемоара (о владавини краља Петра од јула 1903. до краја 1911. године) уопште не објављује.

Пристајући на све што су црнорукци од њега тражили, Новаковић се правдао, да он није знао „да ће то нас да вређа, а вели, био је принуђен на тај корак јер му изгледаше да смо га сви напустили, а и двор га не гледа“, каже Божановић.

О мемоарима адвоката Новаковића, Божановић је разговарао и са краљем Петром, и из његових уста чуо да „није лепо“ што се мемоари штампају и да би то „могло и да шкоди“. Краљ Петар треба да је тада рекао, да му је Аџа Новаковић долазио и „тражио 50 хиљада динара, па да не износи мемоаре“. Затим, да су из „Трибуне“ хтели да дознају од њега да ли се он „љути што је обустављено штампање мемоара...“

Сем Божановићевих забелешки о првим данима Црне руке, и о томе како се за њу сазнало у јавности, ко је њено постојање открио, постоје и забелешке истакнутог црнорука Владимира Туцовића.²⁵ По њима, главни кривац за откривање Црне руке био је Петар Живковић. Он је наводно, провалио постојање организације „из освете према Драгутину Димитријевићу-Апису“, а пошто је и сам (од Туцовића) као завереник из 1903. године био позван да приступи организацији. Своје сазнање о Црној руци Живковић је прво саопштио ондашњем министру војном, Стени Степановићу. (На то је Апис њега, Живковића, пријавио Степановићу као — хомосексуалца).

У време кад је поведена истрага поводом његове пријаве, Живковић и њему блиски официри састали су се у хотелу „Париз“ у Београду, и ту се договорили да оснују своју организацију — Белу руку, тврди Милош Божановић у својим мемоарима. Све то, наводно, учињено је са „благословом“ престолонаследника Александра...

Састанак групе официра за које је престолонаследник био заинтересован, и које је он протежирао, у хотелу „Париз“ — одишта је одржан. И уистину се том приликом говорило о црнорукцима и договарало како да се они сузбију у својој агресивности. Али нема баш никаквих доказа за то, да је тада, а како то тврди Божановић, створено неко удружење под називом Бела рука. Ни говора о томе.

25. Исто, 14434/7.

Све упућује на то, да је то била пакпадна конструкција, створена с циљем да се Живковић и људи око њега представе и као разбијачи јединства војске...

Божановић, и сви црнорукци од првог до последњег, истичу у својим и усменим и писменим казивањима, да се престолонаследник Александар окренуо против њих нахушкав од Петра Живковића и његовог друштва, од белорукаца. Међутим, мало ко и да помиње, да су и они непрестано настојали да Александра „напуђају“ на Живковића и официре из његове групе, оцрњујући их на најгори начин, приказујући их као удворице, каријеристе, некарактерне, кукавице и уопште изопачене људе. У том погледу ни први човек Црне руке, Драгутин Димитријевић-Алис, није био никакав изузетак. Он се служио тим средствима, видећи у Живковићу и осталим белоруцима главну сметњу својим настојањима да преко престолонаследника Александра ојача не само своју личну, него и позицију Црне руке — у првој години њеног постојања.²⁶

Догађај за себе, а у вези са Црном руком у свим могућим причама о њој као о удружењу које припрема покор у Србији, било је иступање у Народној скупштини (9. јануара 1912. године) једног од вођа завере од 29. маја 1903. године, Петра Мишића, пензионисаног на захтев Енглеске и у међувремену изабраног за народног посланика на листи Радикалне странке у Крајинском округу.

У интервелаацији „на господина председника министарског савета“, он је рекао:

„Поодавно се наша јавност бави изношењем факата, да у нашој војсци постоји и развија се извесна тајна организација, доводећи је у везу са министром војним и командантом Дунавске дивизије, кога су неки листови отворено окарактерисали и назвали шпијуном, чикајући га, ако има куражи, да то демантује. Сва ова изношења није демантовала ни Влада, ни министар војни, па ни командант Дунавске дивизије. Сада сам пак дознао, да доиста постоји тајна официрска организација и да се она, као што изгледа, развија под окриљем садањег министра војног и команданта Дунавске дивизије, који, мада су о њој још у октобру месецу извештени, ипак нису ништа против ње предузимали. Команданта Дунавске дивизије, известио је о тој организацији — њеним творцима и члановима — један пешадијски мајор, који је био врбован за ту тајну организацију, а министра војног

26. Исто, извод из дневника М. Божановића за 1911. годину, заоставштина М. Ж. Живановића.

један трупни командант београдског гарнизона чији су официри такође врбовани за њу. У место да по овим извештајима предузму најстрожији извиђај, Министар Војни и командант дивизије, прешли су ћутке преко тога, те је ствар за неко време била заташкана..."

Кад се гласови о постојању Црне руке нису више могли пречути, министар војни и командант Дунавске дивизије, према слову интерпелације Петра Мишића, одлучили су да ступе у акцију. „Али не да би утврдили право стање ствари, већ да би угушили гласове о постојању Црне руке. Под фирмом истраге, они су обележили поједине официре као растураче лажних гласова”.

Спроводећи тобож истрагу, и командант дивизије и министар војни „ишли су у тој ствари тако далеко”, да су тражећи одговора од појединих официра као сведока, овима „унапред наговештавали, да је опасно да кажу све што знају...”

Упркос свему томе, случај Црне руке није могао бити заташкан. „На површину је избила страховита слика, да су у разним командама београдског гарнизона заиста врбовани официри за тајну организацију. И у место да се бар сад, свом енергијом коју закон за такве ствари прописује, настане, да се ствар изведе на чистину и кривци подвргну закопој одговорности, Министар војни се одлучио да казни сведоке, да би кривце заклонио”.

Мишићева интерпелација имала је великог одјека у јавности, посебно у политичким круговима. Била је она један нови, снажни доказ, да у војсци, у официрском кору, влада двојеност, али и да се више не ради само о подели официра на заверенике и антизаверенике, као што је дуго био случај, већ о подели на антизаверенике, црнорукце и белорукце.

Слажући се са свим овим што је Петар Мишић рекао у Народној скупштини, на једној страни, напредњачка „Правда“, лист који је основао Павле Маринковић (политичар који је изменио сто и једно занимање, од глумца до адвоката и новинара),²⁷ на другој страни је изнела, да Мишић није имао морално право да у Народној скупштини постави питање Црне руке. Јер, он није био исправан официр — док је носио униформу. Он је био „међу првима који су у Србији уништили не само дисциплину, већ и све основе на којима војска стоји

и разрушили све лепе традиције у нашој војсци, која је под Обреновићима све више и више добијала карактер једне европске војске”.²⁸

Према ономе што је „Правда“ писала, ни радикали Николе Пашића нису имали морално право да се „пофронте“ против Црне руке. А што су они то учили, и што су дигли свој глас против „љупе анархије која хоће да утиче на државне послове“, то је био израз – страха... Они се боје „да их Црна рука не обори, да не изгубе власт. Кад им је та иста официрска олигархија дала власт у шаке, она је била оправдана, добра, патриотска па чак и херојска група. Сад, кад хоће да им одузме власт, она не ваља...”

Зачикавајући радикале, „Правда“ је писала, да се они у ствари не усуђују да јавно ишта предузму против Црне руке. „Камо та сила радикалска? Они веле да је народ уз њих, да имају већину и у народу и у Скупштини. Па кад је све тако, зашто немају куражи да поведу отворену борбу против њу неколицине десетина официра. Црна рука је доказ јасан као дан, да пред неколико оштрих сабаља сва радикалска већина и сила оде у дим. Где су ти лафови радикални, који су се борили против Обреновића и бајаги ове срушили? Нигде ги нема. Као оно: 'Бјесно Туре ал' се крсту клања'...”

3. Црна рука — оснивање и оснивачи

Према њеном уставу, предоченом суду у Солуну, организација „Уједињење или смрт“, Црна рука, основана је 9/22. маја 1911. године. Према дневнику Велимира Вемића, пак, датум оснивања био је — 10/23. септембар 1911. године. А по тврђењу члана Врховне централне управе, Чедомира А. Поповића, датум оснивања удружења био је 9. март 1911. године... Датум од 9/12. маја односи се на дан када су у чланство Врховне централне управе кооптирана још три члана, и када су га они потписали са свим осталим члановима.

Од радикала, и политичара уопште, за постојање Црне руке први треба да је сазнао Стојан Протић, у то време министар полиције (Претпоставља се да је он информације о томе могао најпре добити од Илије Радијковића-Чиче, председника Врховне централне управе

Војислав Танкосић-Шиља

Црне руке и, тада, команданта жандармерије). Протићу је, извесно, било и знало ко све од познатијих завереника припада новооснованој организацији, али нешто ближе о њеном устројству и правилима њеног рада — тешко да је знао.

Прониси којих су се морали држати чланови Црне руке били су врло строги. За њихово непоштовање биле су предвиђене ригорозне казне...

Устав Црне руке, пронађен у Солуну, потписали су, као чланови Врховне централне управе, Илија Радивојевић, Богдан Раденковић, Чедомир А. Поповић, Велимир Вемић, Љубомир С. Јовановић, Драгутин Димитријевић-Апис, Војислав Танкосић, Илија М. Јовановић-Пчињски, Милан Васић и Милан Гр. Миловановић-Пилај.

Циљ организације био је „остварење народних идеала — уједињења Српства“. Њен члан могао је бити сваки Србин, без обзира на пол, веру, место рођења, као и сваки онај који буде искрено служио овој идеји. Према члану 2. Устава, организација је претјостављала револуционарну борбу културној, стога јој је „институција апсолутно тајна за шири круг...“ У члану 4. је речено, да за „испуњење свог задатка, организација према карактеру свог бића, утиче на све службене факторе у Србији као Пијемонту и на све друштвене слојеве и целокупни друштвени живот у њој“, и да „спроводи револуционарну организацију по свим територијама на којима Срби живе...“²⁹

По Милану Ж. Живановићу, Црна рука била је „тајна национално-револуционарна организација“. Она није била „организација официра-завереника, иако су сем двојице грађана, остала петорица оспивача, који су били истовремено и чланови Врховне централне управе, били официри-завереници“.³⁰

Иницијатива за стварање Црне руке потекла је од Богдана Раденковића, националног радника из Косовске Митровице. Уз неке друге писце, то тврди и Милош Богићевић, за кога је Раденковић ипаче био — „типичан сањар и идеалиста“.³¹ Раденковић треба да је дао и име организацији — „Уједињење или смрт“. Наводно, његова жеља је била да Црна рука буде једна врста ВМРО-а.³²

29. Уп. М. Ж. Живановић, Солунски процес, 670; Б. Непковић, Истина о Солунском процесу, 301-305.

30. М. Ж. Живановић, Солунски процес, 30.

31. М. Богићевић, Mord und Justizmord, 345.

32. Изјава Василија Трбића, заосталих Драгине М. Стојадиновића, Народна библиотека у Београду, Р 736/1/27.

Како се наводи, Раденковић и није хтео да приступи стварању Црне руке док за то није добио пристанак двојице официра-завереника: потпуковника Илије Радивојевића-Чиче и мајора Драгутина Димитријевића-Аписа. Тек после тога организација је створена...³³

Аустријски историчар Ханс Иберсбергер³⁴ уврстио је Раденковића у „пропоненте“ Црне руке, исто као и Воју Танкосића, Велимира Вемића и Љубу Јовановића-Чупу. За Драгутина Димитријевића-Аписа он пак каже да је био један од оснивача Црне руке. (Сам Апис, међутим, изјавио је на суду у Солуну, да је био „само обичан члан“ организације „Уједињење или смрт“, а да јој је приступио зато што је после анексије Босне и Херцеговине стање српског живља у Старој Србији и Македонији „било очајно“).³⁵ Историчар Димитрије Ђорђевић сматра да Апис није био само један од оснивача Црне руке, него — „њен зачетник и душа“.³⁶

С обзиром да је Раденковић и од Велимира Вемића означен као онај који је дао идеју за формирање Црне руке, поред осталог и на суду у Солуну (и с обзиром да то Раденковић на суду није порекао)³⁷, Љуба Јовановић-Патак је закључио³⁸, да све говори за то, да је Раденковић уистину био „покретач идеје“, а да су Вемић, Љубомир Јовановић-Чупа и Војислав Танкосић — што се види и из Вемићевог дневника — били они који су највише учинили на реализовању те идеје.

Тек када се са припремама озбиљније одмакло, тек тада је „у велику тајну“ био укључен Драгутин Димитријевић-Апис. Њега треба да је до у тајчине о свему обавестио Војислав Танкосић-Шиља.

Богдан Раденковић је био онај члан вођства који је сматрао да Црна рука, ако се с њом жели постићи нешто значајније, мора да буде масовна организација. Он је био за то да она буде центар око кога ће се окупљати сви Срби који су вољни да раде на националним пословима. Апис треба да је, пак, мислио, да Црна рука треба да буде пре свега војничка организација, организација официра и командни центар свих националних акција. Али се на крају приклонио Раден-

33. М. Ж. Живановић, Солунски пројект, 31.

34. Hans Übersberger, Österreich zwischen Russland und Serbien, 239.

35. Извештај са претреса у Солуну, 169.

36. Историја српског народа, VI-1, 199.

37. Види: Тајна превратна организација, Солун 1918, особито стр.31, 89, 167-169.

38. Љуба Јовановић (Патак), Смишљање и припремање Црне руке, „Самоуправа“, I. 01. 1920.

ковићевом схватању, које се у многоме подударало са схватањем Љубе Јовановића-Чупе — да Црна рука треба да постане један покрет, једна политичка партија, чак.

То што су Раденковић и Јовановић желели да постане Црна рука, то се није догодило. Из многих разлога. Она је до краја остала бројчано слаба организација. Она никад није успела да продре у широке масе, и у суштини испала је оно што је Алис и хтео — тајна организација официра. На суду, у Солуну, Алис је рекао:

„Успех за увођење нових чланова био је много лакши међу официрима него међу цивилима, и изгледа да су официри били енергичнији него ли цивили при увођењу нових чланова. И ако је било доста мистерије и церемонија око увођења нових чланова, код официра је лакше ишло због већег другарства и поверења, које код њих постоји“.

Саме припреме за оснивање Црне руке трајале су неке две године. Доказ за то нуди и дневник Велимира Вемића. У овом дневнику налази се и податак, да се међу младим завереницима из 1903. године и пре Богдана Раденковића почело размишљати о стварању једног покрета, који би окупио око себе све здраве националне снаге у земљи.

У септембру 1908. године, Вемић је о томе разговарао са академиком Јованом Цвијићем, и предложио му да он, као угледан научник, стане на чело тог покрета, али је овај то одбио, рекавши да „треба јачих људи од њега, који би повели ствар“.³⁹

По проглашењу анексије Босне и Херцеговине, кад се за национални рад све живо стало интересовати, али и када је дошло до трежњења у погледу пада у велике силе, Русију, у првом реду, Вемић и његови пријатељи поново су узели у разматрање могућност стварања једне организације која би у националном раду била ефикаснија од свих других, па и од Народне одбране. Једанаест дана по признавању анексије Босне и Херцеговине од српске владе, 29. марта 1909. године, о томе је Вемић разговарао са Љубомиром Јовновићем-Чупом у хотелу „Москва“ у Београду, али и о покретању једног листа, који би јанкости тумачио ставове организације и радио на окупљању људи око ње. Међутим, нешто конкретно, после свега, није урађено. Поред осталог и зато што је иначе толико активни и предузимљиви Чупа

39. Забелешка у дневнику Велимира Вемића од 19. 09. 1908; Види и : „Самоуправа“ од 1. 01. 1920.

отпутовао у иностранство, у Брисел — као стипендиста министарства спољних послова.

Све до 8. фебруара 1910. године, Вемић у свој дневник није више унео ни слово о стварању неке организације. А у забелешци од тог дана записао је, да су се он, Војислав Танкосић и Богдан Раденковић договорили да се „образује један клуб са револуционарним смером“, и да Раденковић „изради статут према статутима Буршева и карбонера“. Отуда, неће бити погрешно да се прихвати као тачно, да су за оснивање Црне руке били посебно заслужни Вемић, Танкосић, Раденковић и Љуба Јовановић-Чупа. А најзаслужнији — Раденковић и Јовановић.

Раденковић и Јовановић били су сигурно најобразованије личности Црне руке. И ако ико од црниорукаца, онда би се они могли назвати родитељима организације. А уз њих и Танкосић...

Раденковић и Јовановић били су два сасвим различита типа људи. Јовановић — сав нерв, у извесној мери разбарушен и као у грозници, а Раденковић смирен, уздржан у кретањима и у изражавању мисли, на први поглед — потуљен, а у ствари конспиратор као у причи.

Раденковић је рођен знамените 1875. године, кад су се Срби у Босни и Херцеговини дигли на оружје против Турака, да би се припојили Србији. На Косову, у селу Бугарићи (после 1913. године — Србовићи), недалеко од Косовске Митровице. Учио је богословију у Призрену, а школовао се и у Цариграду. Једно време службовао је као наставник у српској гимназији у Скопљу, а једно време налазио се на дужности секретара Митрополије у Скопљу. Због свог националног рада, у Турској је осуђен на 101 годину робије, али је успео да побегне из затвора и пребаци се у Србију.

Кад је почела четничка акција у Старој Србији и Македонији 1904. године, Раденковић јој се прикључује и постаје председник четничке акције у Македонији. Године 1908, после младотурске револуције, бива биран за председника централног одбора Српске демократске лиге у Скопљу, организације која је себи ставила у задатак да се бори за интересе Срба на политичком, економском и просветном плану. (У резолуцијама, усвојеним на првој скупштини одржаној 2/11. фебруара 1909. године, тражило се, поред осталог, признање српске народности и слободне употребе имена Србин, враћање Србима отетих имања, давање права селима да сама бирају свог свештеника — Бугарина или Србина).

На изборима од 1909. године, Српска демократска лига добила је три посланика и једног сенатора, а толико исто и на изборима 1911. године.⁴⁰

На почетку првог балканског рата, Раденковић се лађа пушке и као четник учествује у борбама на Косову. Међу првима је ушао у ослобођену Приштину 1912. године...

Познавалац прилика у Старој Србији и Македонији, Раденковић је за време бављења у Београду много допринео да се питање Срба у Турској схвати као питање које се најпре мора решити. Био је у својој агитацији за акцију у Старој Србији и Македонији управо неуморан. Повезивао се и са политичарима, највише описима из Самосталне странке — углавном преко Јанке Продановића, који му је био зет.

Али круг у који је најрадије залазио у Београду, и агитовао за акцију у Старој Србији и Македонији, био је круг младих официра-завереника из године 1903, у којима је он видео „богомдане револуционаре“.

Крајем 1910. године, Раденковић је такоређи свакодневно био у друштву младих завереника из 1903. године. То је било време када је он покушавао да у Београду издејствује интензивирање четничке акције у Македонији. У овим својим напорима, он, међутим, није имао успеха. Влада се тада из многих, а пре свега спољнополитичких разлога, није усуђивала да одлучи на тако што. Сматрала је да моменат није подесан. Тврдокоран какав је био, Раденковић „долази на мисао да акцију отпочне путем приватне иницијативе“, каже Чедомир А. Поповић. „Решио се да покуша са стварањем једне организације, разуме се тајне — због прилика под којима се имало радити, која би, обухватајући шире слојеве, заинтересовала и значајну владу, и приволела је да прихвати оно што саме народне масе већ буду чиниле по властитој иницијативи. Са таквом идејом, он је већ имао и готов план за једну такву организацију“.

Са својом идејом Раденковић је упознао тројицу људи — Војислава Танковића, Љубомира Јовановић-Чупу и Велимира Вемића. И они, и „не размишљајући много“, прихватају ту идеју... „Тако је, дакле“, по речима Чедомира А. Поповића, „почело стварање једне нове органиазције, чија је основа имала да буде: спровођење револуцио-

нарне акције у покрајинама ван Србије“, и којој је убрзо приступило више официра — мајор Илија Радивојевић-Чича, Драгутин Димитријевић-Апис... На предлог Војислава Танкосића, Богдана Раденковића и Љубе Јовановића-Чупе, организација је добила назив — „Уједињење или смрт“, каже Чедомир А. Поповић даље. На њен статут, оснивачи су, њих седморица, ставили своје потписе 9. марта 1911. године и постали чланови Врховне централне управе (председник Илија Радивојевић-Чича, а секретар Велимир Вемић). Нешто касније, 9. маја 1911. године, ово тело добило је три нова члана: Илију Јовановића-Пчињског (артиљеријског официра који је четниковао у долини реке Пчиње), мајора Милана Васића и потпуковника Милана Гр. Миловановића-Пилца (после балканских ратова, члан Врховне централне управе постао је и Радоје Лазић).

Не само зато што је од њега потекла идеја за стварање организације, већ уопште, на Раденковићево мишљење полагали су много сви чланови Врховне централне управе. Он није био склон доношењу исхитрених одлука и све је настојао да претходно „добро одваже“. Мислећи пре свега на националне задатке у Турској, он се није слагао са Велимиром Вемићем, на пример, да с Црном руком треба најпре остварити „промене унутра“, „поскидати“ све оне који се са програмом Црне руке не слажу и, практично, узети управу у земљи у своје руке. Ценио је да би такво опредељење могло да нанесе само штету организацији, доведе у опасност и само њено постојање, а да Србију ослаби — и онеспособи је као државу за извршење задатака који пред њом стоје. Он је био за један други пут: за успостављање таквих веза са владом које би организацији омогућиле да на њу врши сталан утицај, а како би она радила „у духу њених идеја“.

Имајући у виду Раденковићеве напоре, затим да је он добро био прихваћен и од саме владе, и имао леп положај у министарству иностраних дела, Љуба Јовановић-Патак није могао себи да објасни зашто му је била потребна једна организација каква је била Црна рука. Међутим, није га ни осуђивао због тога. Штавише, показао је и одређено разумевање за то, полазећи од искрене Раденковићеве жудње да Стару Србију и Македонију што пре види ослобођене и припојене Србији.

У сваком моменту спреман да учини све за Српство и Србе, Раденковић је пристао и да се кандидује за митрополита Рашко-призренске епархије, а на предлог — Драгутина Димитријевића-

Аписа, како неки црнорукци тврде. Било то тачно или не, то што се тиче Аписа, доказана је чињеница да је Раденковићеву кандидатуру за митрополита подржала српска влада, и Милован Миловановић лично. Али тешкоће су биле велике... Оне су долазиле како од стране Васељенске патријаршије у Цариграду, тако и од владе Црне Горе, заинтересоване да за митрополита буде изабран њен кандидат, Гаврило Дожић, каснији патријарх српски у Београду.⁴¹ Осим свега, постојале су и тешкоће „техничке природе“ ... Било се превидело, да је Раденковић био постао само обичан монах, који у ствари и није свештено лице јер нема права на чиновејствовање, а не јеромонах, како је погрешно саопштено цариградском патријарху. Забуну је први открио посланик Србије у Цариграду, Јаша Ненадовић, па је Миловановића обавестио да Раденковић треба, ако се нешто жели да постигне, да хитно буде рукоположен за јеромонаха, а „ако је могућно и да се за архимандрита произведе“.⁴²

С обзиром да Раденковићева кандидација није могла друкчије да буде као пуноважна прихваћена од Васељенске патријаршије, Раденковић је на брзину у манастиру Тресковцу код Прилепа (а не у Хиландару, како се у неким историографским делима погрешно наводи), произведен у архимандрита и на тај начин формално испунио услове да буде кандидован за митрополита.

Званично, Раденковић је био кандидат владе Краљевине Србије, као што је Дожић био кандидат владе Црне Горе.

Одлуком Патријаршије у Цариграду, и после многих интервенција у његову корист, кандидат Црне Горе, Дожић, изабран је за рашко-призренског митрополита. Раденковић је на то скинуо мантију и вратио се у Београд...

Док се водила борба око тога ко ће од двојице кандидата бити изабран за митрополита, православни на Косову поделили су се у два табора. Једни су били за Дожића, а други за Раденковића. Између те две групе, у ствари српске и црногорске, у Приштини је чак дошло до туче — у цркви, за време божје службе, 13/27. маја 1912. године.⁴³

По повратку у Београд, Раденковић је наставио да ради на националним питањима, и био је чешће у прилици да се сретне и са

41. Документи о спољној политици Србије 1903-1914, V, св.1, док.13.

42. Исто (ДОСП), Јаша Ненадовић Миловану Миловановићу, 16/29. VI 1912, док.бр.543.

43. Исто, V, св.1, док.410.

престолонаследником Александром. По тврђењима са више страна престолонаследник га је радо видео у свом друштву и једно време га је обасипао великом пажњом, називајући га својим — „драгим попом“. Али кад је повео обрачун са Црном руком, престолонаследник више није хтео ни да чује за њега. Једва се смиловао да допусти да га, пред саму смрт, из затвора у Солуну пребаје у болницу...

После Првог светског рата, у „Политици“ (број од 30. јула 1922), Григорије Божовић је написао, да је Раденковић „незаслужено пао од руке, којој је више од двадесет година био најпрегачкији помагач, највернији јужно-србијански ослонац“. И, сем тога, да је (иако „неуказни саветник и пријатељ краља Александра“), у тренутку „једног националног помрачења, осуђен незаслужено као издајник и сахрањен позорно као какав злочинац у ковчегу од неоструганих дасака, из кога су му преко солунске калдрме стрчале мртве ноге од колена...”

Сведок те жалосне сцене са преносом Раденковићевих посмртних остатака био је београдски адвокат Драгољуб Илић. Он је оставио забележено, да је сандук био прекратак за Раденковићеву „високу прилику, тако да су му ноге штрчале преко сандука... Кад су кола са сандуком пролазила поред куће у којој је обитовао регент Александар, случај је хтео да се он у том тренутку појави на балкону. Он је видео мучан приказ, па је упитао ађутанта кога то тако сахрањују. Кад је добио тачан одговор, хитро се повукао са балкона и залупио врата за собом”.⁴⁴

Други „духовни родитељ“ Црне руке био је Љубомир С. Јовановић-Чупа. За њега је Драгутин Димитријевић-Апис рекао, да је био „занесењак и идеалиста, испрва националиста, а при крају национални манијак, мистик и мрачњак... фрамасон. Устав Црне руке писао је по утледу на слободне зидаре. Отуд је он волео те тајанствености за које су заправо сви знали. Зато се полагала тајна заклетва, у замраченој соби. Кад је објашњавао сам чин заклетве он је био прави глумац. Овако би он стао, ставио шаку на срце и заносно говорио: 'Ја, Љубомир С. Јовановић, ступајући у организацију 'Уједињење или смрт', заклињем се Сунцем што ме греје, земљом што ме храни, Богом, крвљу својих отаца, чашћу и животом, да ћу од овог часа па до смрти верно служити задатку организације и увек бити спреман да за њу поднесем све жртве'...”⁴⁵

44. Архив САНУ, 14434/37.

45. Стеван Зеј, Аписов тамничар, 74.

Према ономе што је Апис рекао заменику надзорног официра у затвору у Солуну, Јосифу Протићу, Јовановић је био „најзагрејанији да се створи Црна рука, сам је написао њен устав, правила понашања чланова, сам је нацртао печат...“⁴⁶

То што је рекао свом тамничару, то је Апис, мање-више, изјавио и пред судским већем у Солуну, 1917. године. Рекао је да је Чупа „углавном израдио“ устав Црне руке, а уз сарадњу Богдана Раденковића.⁴⁷ И сам, између осталог, саставио текст заклетве.

Велимир Вемић је, међутим, изјавио на суду, да „мисли“ да су устав Црне руке „израдили“ Богдан Раденковић и Војислав Танкосић, „овлашћени“ од Аписа, Љубе Јовановића-Чупе и Илије Радивојевића-Чиче.⁴⁸

Чедомир А. Поповић је на суду у Солуну, пак рекао, да су састављачи устава Црне руке били Богдан Раденковић и Љуба Јовановић-Чупа.

По изјави Богдана Раденковића, такође на суду у Солуну, устав Црне руке, уз његову сарадњу, написали су Љуба Јовановић-Чупа и Војислав Танкосић-Шиља. Чупа је због тог посла, а да би се упознао са њиховим „унутрашњим уређењем“, приступио масонима...⁴⁹

Без обзира на различите изјаве људи који су га знали, као проверено може се сматрати да је Љуба Јовановић-Чупа био несвкладишања личност. Био је то човек чврстих ставова, храбар, некористољубив. Уз много лепе особине, међутим, имао је и две мане: био је сиров и спор.

Син народног посланика Станише Макањића-Јовановића, Чупа је рођен 1877. године у селу Брезови код Ивањице (Стари Влах), а смрт га је покосила 25. јуна 1913. године у Скопљу. Био је рањен у борби са Бугарима код Криволачких висова, 21. јуна 1913. године, у три часа ујутру. Та рана није била смртоносна, и он би је сигурно преболео, да у болници у Скопљу није постао жртва колере...⁵⁰

Извесно време, Чупа је шегртовао у једној бакалници, а када је добио место ђака-слуге у кући неког државног службеника у Београду, уписао се у гимназију.

46. Исто, 75.

47. Извештај са претреса у Војном суду за официре, Солун 1918, 167.

48. Исто, 31.

49. Исто, 46. - Сем устава и пословника Црне руке, суду у Солуну предочена су и два списка чланова Црне руке (списак В. Вемића и списак Радоја Лазића), као и текст заклетве који је потписао Апис. Види странице 357-368.

50. „Политика“, 28. 07. 1938. (Деведесет пет година од смрти Љ. Јовановића - Чупе).

На Великој школи студирао је права.

Као студент био је један од предводника омладине на демонстрацијама од 23. марта 1903. године. И, да не би дошао затвора, побегао је у Аустрију, у Беч.

После преврата од 29. маја, вратио се у Београд, и главни је покретач студентског клуба „Словенски Југ“ и листа под истим именом... Године 1907. завршио је студије у Београду и као државни стипендиста одлази потом у Брисел на постдипломске студије.

Попут неких других црноорукаца, и Чупа је припадао организацији слободних зидара. Као што је Богдан Раденковић рекао на суду у Солуну, и Владимир Дедијер каже, да је Чупа ступио у ред масона само зато да би проучио њихову „организациону технику и да би упознао методе конспиративног рада“.⁵¹ По мишљењу Љубе Јовановића-Патка, међутим, треба да је друкчије било... Чупа треба да је приступио масонима тек пошто је Црна рука била основана...⁵²

Дедијера, на неки начин, демантује и Зоран Ненезић, темељити проучавалац историје масона у Србији и Југославији. Он каже, да Чупа „никада није иступио из слободно-зидарског савеза, а још мање се с његовим идејним основама разилазио“.⁵³

Од познатијих црноорукаца, слободно-зидарском савезу припадали су Војислав Танкосић-Шиља и пуковник Милан Гр. Миловановић (За овог другог се каже, да се претпоставља да му је у Солуну опроштена смртна казна зато што је био масон, будући да су и престолонаследник Александар и краљ Петар били масони).⁵⁴

Није безначајан податак, да су масонска ложа „Уједињење“ у Београду, којој је Чупа припадао, и Црна рука имале у свом програму „готово истоветна гледишта о националном ослобођењу и уједињењу...“

Да ли је деловао под утицајем масона или не, тек Љуба Јовановић-Чупа био је сигурно један од најагилнијих чланова вођства Црне руке. Сметало му је, међутим, у раду то, што није увек имао довољно мере, нарочито у писању и говору.

Као што је извесно, да је Чупа што-шта „позајмио“ од масона исто је тако извесно да је понешто „позајмио“ и од руског анархисте

51. В. Дедијер, Сарајево 1914, I-II, Београд 1978, 79. Види и: Б. Ненезић, Истича о Солунском процесу 113-114.

52. „Самоуправа“, 25. 01. 1920.

53. Види: Зоран Д. Ненезић, Масони у Југославији (1764-1980), Београд 1984, 325.

54. Ст. Зеј, Аписов тамничар, 146.

Бакуњина, још више од Сергија Генадовича Нечајева, толико лоше оцењеног од Светозара Марковића, а толико хваљеног од Мите Џенића.⁵⁴ А

Врло је вероватно да је Чупа, боравећи у Бриселу, имао прилике да се ближе упозна и са учењем Бланкија⁵⁵ и Буонароттија.⁵⁶ Од Бланкија он је могао научити да се власт најпре може освојити силом, путем завереничке организације (а сачувати завођењем „револуционарне диктатуре“), а од Буонароттија — како треба чланове тајног удружења инфилтрирати у јавне институције и организације.

У уставу Црне руке поновљене су неке формулације из Катехизиса Бакуњина и Нечајева (члан 1 и члан 5). То се нарочито види из члана 30. Устава Црне руке, у којем се каже: „При ступању у организацију сваки члан треба да зна да ступањем у организацију он губи своју личност...“

Кад би се, на основу свега што је преузео од других, и делом уградио у устав Црне руке, хтела да изрекне оцена о Чупи, онда би он најпре могао да буде сврстан у групу илумината⁵⁷ и карбонара⁵⁸. Сами симболи Црне руке, који су на његов предлог уграђени у њен печат, били су симболи — карбонара (лобања и укрштене кости, кама, бомба, боцица са отровом...)

Што се тиче „позајмица“ од Бакуњина и Нечајева, посебно Бакуњина, у уставу, односно пословнику Црне руке, највидљивије су оне које се односе на правила незана за функционисање организације, евиденцију чланова — по бројевима, на пример.

У бити, и у најважнијем, Чупа је био далеко и предалеко од славног руског анархисте, као што је и сама Црна рука била далеко од организација које је Бакуњин стварао седамдесетих година у Европи, поред осталог и са српским студентима у Швајцарској. Довољно је, уосталом, погледати само први број „Пијемонта“ (од 3. септембра 1911. године) у којем је објављен јавни програм Црне руке, па се у то

54-А. „Радник“, број 50, 6. 06. 1881.

55. Louis Auguste Blanqui (1805-1881) следбеник Буонароттија.

56. Buonarrotti, Philipp-Michel (1761-1837), француски револуционар за кога је Михаил Бакуњин рекао да је био највећи револуционар 19. века.

57. Илуминати („просветитељи“), слободно-зидарско-филозофски тајни сажези (у Немачкој 1776-1884). Имали су деистичка и републиканска гледања.

58. Карбонари, тајно италијанско политичко удружење, приобитно организовано у циљу борбе против Француза. После 1823. године деловало у Паризу, као „Charbonnerie“. Од 1841. нестало са сцене.

уверити. Уместо локалне самоуправе, за шта се залагао Бакуњин, на пример, у „Пијемонту“ је захтевано да се у Србији уведе најпотпунији централизам и да се, „руководећи се идејом етатизма“, централизам у свему „претпостави децентрализму“.

Упркос овоме, Чупа је ипак тврдио, да се његове мисли и мисли Бакуњина и бакуњиста — „додирјују“.⁵⁹ То је он рекао и Владимиру Гађиновићу⁶⁰, црнооруку из Босне, који га је иначе веома ценио (...У чланку „Срајевски атентат“, који је Лав Троцки прво објавио у кијевској „Мисли“,⁶¹ изнесено је, да је Гађиновић за Чупу рекао, да је био „једна од централних фигура у Београду, да је био Маџини⁶² младе Србије, неуморни радник и доследни аскет, фанатични агитатор...“)

Гађиновић и Чупа срели су се у редакцији „Пијемонта“, у септембру 1911. године. И тада је Чупа рекао: „Ево како! Ви сте Бакуњиста... Наше се мисли додирјују. Али погледајте на стварност па ћете се сложити са мном: треба јаче оснажити покрет националне идеје, иначе ће пропасти...“

Национална идеја — за Чупу је уистину била светиња. Али, он је био и приврженик идеје о Балканској федерацији. О тој идеји он је говорио као о „великој и светој“.⁶³ Међутим, увек и само под условом — да то не буде на штету Србије. Његов непоколебљив став је био, да — и без обзира на Балканску федерацију — Србији треба да припадне Вардарска долина, нарочито њена десна страна, и из моралних разлога, „којих Бугарска нема“. Док би „за Бугарску добијање ових крајева значило просто проширење државе, за Србију значи повраћај светиња, васкрс народног идеала, оваплоћење епске легенде о буђењу Марка и његова Царца, о излазу његовог топуза из сињег мора...“

На рат с Турском, 1912. године, а затим на рат с Бугарском, 1913. године, Чупа је гледао као на историјску неминујућност. И истицао је

59. У овом смислу Љ. Ј. Чупа говорио је и Владимиру Гађиновићу. Види: В. Гађиновић, Одјаци и писма, Сарајево 1956, 86-87.

60. Према истраживањима Аустријанаца Виртлеа (F. Wirthle, Die Spur führt nach Belgrad, Беч 1975, 55) Гађиновић не само да је био члан Црне руке, него је био и плаћени агент српске обавештајне службе. По твђењима Виртлеа, Гађиновић се од националисте „испалио“ у социјал-револуционара и од Младе Босне начинио — „руску идејну колонију“. Даље, по твђењу Виртлеа, Гађиновић је био организатор атентата на Франца Фердинанда у Сарајеву.

61. Троцки је овај чланак објавио и у својој књизи „Године великог прелома - Људи старе и нове епохе“, Москва 1919, у поглављу „Дечади који су изазнали рат“.

62. Маџини, Ђузепе (1805-1872), борац за ослобођење и уједињење Италије.

63. Брошура, „Од брата брату“, Београд 1913, на Срећење.

у „Пијемонту“ да су Срби „фатално детерминисани свршеним историјама и претцима“, онда — „ступњем балканске културе и цивилизације. На крају, да су Србе „детерминисала још два фактора: милитаризам и капитализам“.⁶⁴

Трећи главни „родитељ“ Црне руке, Војислав Воја Танкосић-Шила, био је сасвим друкчијег кова него Богдан Раденковић и Љуба Јовановић-Чула. Био је то ршум-човек, спор на речи, а брз, чак и пребрз на орозу свог оружја. Важио је за првог бојовника организације, за њен — „пламени мач“. Он као да није знао за посусталост у извршавању задатака које му је организација давала.

За разлику од неких других завереника из 1903. године, па и неких црноорукаца, имао је — „чисте руке“. Није га опседала жудња за пољем, и није се дао поткупити... Лако се, међутим, давао напујдати на некога, и тада — тешко томе. „Истеривање правде“ било му је у крви. И указивање на неистину... Као члан комисије која је у Француској примала пушчану муницију за српску војску, направио је читаву аферу одбијајући да муницију примљ, будући да је мислио да је неисправна. Алармирао је и јавност, давши једну изјаву новинама не само о лошем квалитету муниције него и о неправилностима у раду појединих чланова комисије. Све је то имало за последицу да је, на крају, повучен из Француске и враћен у Београд.⁶⁵ У доношењу ове одлуке учествовао је, односно играо главну улогу, истакнути црноорукац, члан Врховне централне управе, генералштабни мајор Милан Гр. Миловановић-Пилац, тада шеф генералштабног одсека министарства војног. Али, истина је, тек пошто је више пута покушао да Танкосића убеди да не треба да ствара „афере пре времена“.

Због особина које је имао, Танкосића су многи поштовали, али више је било оних који су га се само — бојали. Општепознато је било да с њим „нема шале“ и да би он пре главу изгубио него што би одустао да уради нешто што је био наумио...

Чедомир А. Поповић је рекао у солунском затвору,⁶⁶ да аустријски престолонаследник Франц Фердинанд не би ни био убијен у Сарајеву — да није било Танкосића. Он, наводно, није хтео да заустави атентаторе иако му је то Апис био наредио. Рекао је човеку који

64. Исто.

65. Интервју са Петром Мишићем, Стенографске белешке Народне скупштине, 9. 01 1912.

66. Аписов тамничар, 86-87.

му је пренео Аписово наређење: „Марш! Не верујем да је одлучено да се не пуца! Па, и да јесте, ја нећу натраг...“^{66 А}

Рођен у селу Рукладе (Мургаш) у Тамнави, код Уба (16. октобра 1881. године), у породици досељеника из Босанске Крајине, Војислав Танкосић се нарочито ангажовао у четничком покрету, прво као завереник из 1903. године, а затим као црнорукац, од 1911. године, о чему говори и више извештаја аустро-угарског посланика у Београду, поред осталог и извештај од 12. новембра 1911. године.⁶⁷

Одмах после преврата од 29. маја, у зиму 1903-1904. године, по договору са својим друговима завереницима, прерушен у трговачког путника, он се пребације у Скопље, да би проучио тамошње људе и прилике... У пролеће 1905. , пак, он стиже у Македонију с пушком у руци и реденицима на грудима.

„Сангвиничан, упечатљив, склон да подражава и да манифестује, са извесном уметничком жицом“, каже Љуба Јовановић-Патак,⁶⁸ Танкосић је „четништву дао нешто ново чега дотле није било у њему... До њега, четници и четовође, војводе — настојали су да остану у сенци, да што мање падају у очи, често се понашали и живели — сасвим хајдучки. Већина је крила своју припадност четничком покрету, и, по правилу, узимала друга имена — као Војин Поповић (Војвода Вук). Танкосић се, међутим, држао сасвим друкчије. Он се није устручавао да чак изазовно шета кроз Београд у четничкој одори и залази у највиђеније и најпосећеније кафане и гостионице на Теразијама... Било је у томе пркоса, али највише жеља да се четничка акција популарише и влади и јавности стави до знања, да она заслужује свеопшту подршку, ако Србија хоће да испуни свој национални задатак“.

Од часа Танкосићевог ангажовања у четничкој акцији, каже Љуба Јовановић-Патак даље, „четници постају оружани чинилац за деловање на унутрашњи живот Србије“. То, међутим, није била само Танкосићева заслуга, већ и свих његових другова, посебно од тренутка формирања Црне руке. То је био став организације, њена

66-А. Оно је свакако занимљиво саопштење, поготову што потиче од човека који је 1914. године био гранични официр у Ужицу. Постоји, међутим, и један документ који су пронашли аустријски историчари а који говори о покушају српске владе да се атентатори задрже на граници. Ради се о једној забелешци Николе Пашића, објављеној у Бечу 1945. године. Види ближе: Васа Казимировић, Никола Пашић и његово доба, II, 266-269.

67. Државни архив у Бечу, RA Serbien, XIX/62, 94/A.

68. „Самоуправа“, 2. 01. 1920.

одређена политика, која је у ту сврху користила положаје својих чланова у војсци.

4. Четничка акција и црнорукци

Као што се види и из примера Војислава Танкосића, завереници из 1903. године су, пре него што су и створили Црну руку, показали велико интересовање за четничку акцију, за коју, неки, кажу — да није имала ничег прогресивног у себи, да је искључиво „одражавала експанзионистичка схватања милитаристичких кругова у Србији”.⁶⁹

Почетак четничке акције обзнао је велики збор, одржан 17/30. августа 1903. године пред спомеником кнеза Михаила у Београду под паролом — „Слобода свима неослобођеним Србима са Србијом заједно или смрт и самој Србији”.⁷⁰

Више од 10 хиљада људи учествовало је на овом збору. Међу њима су били и представници свих политичких партија: Аца Станојевић (у име Радикалне странке), Љуба Стојановић (у име Самосталне странке), Живојин⁷¹ Перић (у име Напредне странке), Живан Живановић (у име Либералне странке).

Непуну годину дана после овог збора, 1904. почела је у Србији „четничка акција”, организовање борбених чета и њихово упућивање у Македонију и Стару Србију.

У суштини, ово је био наставак већ једном започете четничке акције, тамо у 1879. години... На заузимање познатог либерала и председника општине у Нишу, обожаваоца краља Милана, Колета Рашића, ове године је формиран четнички одред под командом Миљка Крстића.⁷¹ Следећи одред формиран је у марту 1880. године под командом Спире Црне-Големцијског. И један и други одред, међутим, били су нападнути од турске војске и жандармерије чим су прешли границу и претрпели тешке губитке...

Иницијатива за почетак четничке акције 1904. године потекла је од групе виђених београдских грађана, шефа санитета Београдске општине др Милорада Гођевића и богатог трговца Луке Ћеловића, и — једног од вођа завере из 1903. године, генерала Јована Атанацко-

69. В. Делићер, Б. Панићенић, Нова мисао, Београд 1953, 245.

70. „Велика Србија”, 18. 08. 1903; Књижевни Север, Суботица 1929, св. 4-5, 141 (Србија после Мајског прецрта).

71. Види: Јован Хаџи-Василасић, Четничка акција у Старој Србији и Македонији, Београд 1928.

вића. Они су основали Главни одбор четничке акције, у који су, уз друге, ушли трговац Никола Спасић, а од официра — младих завереника из 1903. године — Драгутин Димитријевић-Апис.

Камуфлаже ради, акција је добила назив — Београдска задруга, по новчаном заводу који је за њу обезбедио највећи део потребних новчаних средстава.

✓ Прва чета (22 борца), под командом војводе Апићелка Алексића, прешла је турску границу 10. маја 1904. године, али је одмах била и уништена (у месту Красти, на левој страни реке Пчиње). За њом је границу прешла друга чета, под командом Глигора Соколовића, а затим трећа, под командом Јована Бабуњског. Обе ове чете пробиле су се у Велешку област, где су биле врло активне бугарске комите. И одмах се сукобиле са њима... До жестоке борбе дошло је 27. априла 1905. године у близини велешког села Ореца у Орешким Ливађима, у којој су бугарске комите биле потучене. Погинуо је и њихов чувени војвода Стефан Димитров. Тешко рањен, и пре него што ће се опростити од живота, он треба да је „горко закукао“: „Македонијо, Македонијо, жалос за мајка за да не пошнам од душманските турски курушуми, већ да погинам од братските српски курушуми“.⁷²

Песма „Спремте се, спремите четници, силна ће борба да биде“, треба да је настала поводом ове борбе.

Победа српских четника над бугарским комитама имала је великог одјека у Србији. Нарочито међу студентима и средњошколцима, али исто тако и међу учитељима, књижевницима, па и глумцима. У четничке одреде јавиле су се на стотине младих људи, и многи од њих оставили су своје животе на Козјаку, Чelopeку, Табановцу, Бајловцу...

Многе младе људе није ништа могло задржати од ступања у четнике и одласка у љуте бојеве с Турцима и Бугарима у Македонији. Нису их у томе могли спречити ни жандармерија ни војска. Ни уплашити строге казне које су им биле изрицане, као што је то био случај са познатим глумцем Добривојем-Добрицом Милутиновићем...

Временом, српске чете у Македонији практично су загосподариле и десном и левом обалом Вардара и свуда стварале своје ор-

72. Исти, Књижевни Сепар, Суботица 1929, 4-5, 157.

ганизације. На левој страни Вардара, најактивнији је био војвода Јован Довезенски. Кроз његову чету и организацију прошле су многе потоње четничке војводе, као што су били Коста Пећанац и Спаса Гарда.

После војводе Довезенског, четничком организацијом на левој страни Вардара руководили су, једно време, црнорукци Војин Поповић-Вук и Војислав Танкосић.

О четништву, као о виду оружане борбе народа за своје национално ослобођење, у Србији су први текстови објављени 1848. године. Матија Бан штампао је пољска правила о герилском војевању, допунивши их, у ствари прилагодивши их, домаћим приликама и потребама. Али много значајнија публикација о четништву била је она која је објављена у Београду 1868. године. Писац је био генералштабни капетан Љубомир Ивановић. У својој студији, написаној за потребе министарства војног, он је пошао од тога, да четници треба да дејствују у „строгом сагласју“ са редовном војском, заправо под надзором команде редовне војске. „У почетку рата не може бити ни говора о четицама које би се из житеља а у нашу корист образовале. Њих ће тек главне вође чета, који су од главнокомандујућег познати и на посао упућени, гледати да прикупе, уреде и правац им даљем раду даду“.

Студија капетана Ивановића значајна је и по томе, што се из ње види, да четничка акција није замишљана као акција усмерена на поробљавање народа који су са Србима живели у истим областима Турске. „Први услов за успех чета“, каже се у студији, „да на житеље не нападају, на против, да су одбрана и заштита житеља па ма које вере да су ови, а тиме ће бити придобијени да раде у корист чета и војске која чете изашиље“.

У литератури насталој после Другог светског рата, четничка акција, пре свега у Македонији (а тамо се она углавном и одвијала), оцењена је скоро искључиво као израз империјалистичких тежњи Србије, односно њене буржоазије (свеједно што Србија тада није имала праве буржоазије).⁷³ И у потпуности је изједначавања са бугарском комитском акцијом. Међутим, доказано је, да су бугарске комите у Македонији пре свега повеле рат против Срба и против

73. С. Ст. и Д. Тр. Четници, Војна енциклопедија, Београд 1950, Београд 1950, II; Љубиша Докастић, Кроз историју Македоније, Загреб 1964.

Коста Миловановић-Пећанац

оних Македонаца који су пристајали уз Србију. Чак су Бугари били основали и једно посебно удружење за борбу против Срба — „Удружење за убијање Срба“. Циљ свега тога био је да се Македонија у целини осигура за Бугарску...⁷⁴

Оцењујући четничку акцију, Љуба Давидовић је својевремео рекао, да свака српска глава која падне у Македонији представља „лову крваву талију којом се доказује право Србије на Југ“.⁷⁵

За социјал-демократе у Србији, учесници у четничким акцијама нису били патриоте, већ пре — разбојници. Поводом банчења једне групе четника у Београду, по повратку из Македоније, „Радничке новине“ су писале, да је „бедни Београд“ постао опасан град, да су комите — „губа, која се мора искоренити свим средствима“.

Говорило се у ово време и то, да су наводно у Београду саграђене многе куће и отворене трговачке радње од новца који је одвајан за четничку акцију или пак од новца који су четничке вође опљачкале у Македонији.

Догађало се такође, да су поједини листови на злурад начин писали о поразима српских чета у Македонији и Старој Србији.

Критике изречене на рачун учесника у четничкој акцији тицале су се и црнорукаца, па и оних који то нису заслуживали, једног Илије Радивојевића-Чиче, Михаила Ристића-Уче (војводе М. Џервинца), Владислава Ђорђевића, Војина Поповића (војводе Вука), Војислава Тапкосића-Шиље, за кога је речено и то, да је „човек сурове душе и спреман на свако зло“.⁷⁶

Без обзира на све критике учесника у четничкој акцији, и на све заблуде у вези са њом, једно се не може довести у питање — да је ова акција „сведочанство о менталитету једног времена, о раширеном осећају националном“. Има много истине у констатацији и Милана Грола, да су се „пожртвовања у четничкој акцији на Југу изравнала с најпрослављенијим јунаштвима из устанка 1804. и 1815. Ако се има на уму запос с којим су се опасностима у тој борби излагала такозвана господска деца, подвизи су превазилазили многа славна дела наше историје. И Ракић се ту истински одужио свом поколењу кад

74. У време кад и у Србији, 1904. године, и у Грчкој је покренута комитска акција. Први организатор грчких комитских чета треба да је био грчки митрополит у Костуру, Германос Каравелелис. Био је организован и посебан „Македонски комитет“ са седиштем у Атини.

75. Уп. Споменџа Љубе Давидовића, 12.

76. Ситон-Вотсон, Сарајево, Загреб 1926, 94.

му је испевао песму На Гази Местану. Та четничка акција сликовитије но сви други примери, даје карактеристику времена. У одећама македонским или арнаутским, под грубом чохом, реденицима око груди, обрасли у браде, ту су се вољно нашли заједно дојучерашњи радници, ђаци, млади потпоручници и подофицири. И пре смрти која их је вребала с часа на час, грознија него у рату, ту је требало подносити непогоду, глад, жеђ, непроспаване ноћи, и дисциплину немилосрдну. У том узнесењу поколења нешто је било што историја додељује сваком добу...⁷⁷

Велико разумевање за четничку акцију показао је и Слободан Јовановић. Драгутин Димитријевић-Апис, је на суду у Солуну изјавио, да му је Јовановић рекао поводом четничке акције, да се „Српство може спасти само бомбом, ножем и пушком“.

Већ како је то поменуо Милан Грол, четниковао је и песник Милан Ракић. Као припадник одреда војводе Вука, он је 1912. године прешао границу на Мердарима. Са шубаром на глави и реденицима укрштеним преко којуха, ушао је на челу једне колоне у Приштину, у којој је дуже време био конзул...

Да би популарисали четнички покрет међу омладином, и осигурали што више добровољаца за четничку акцију, црнорукци су настојали да продру у разна омладинска удружења, поред осталог и у Савез трезвене младежи. Преко толико им наклоњеног војводе Путника, у јуну 1912. министра војног, они су издејствовали дозволу да официри могу недељом и празником изводити обуку чланова Трезвене младежи. У оквиру овог Савеза формирали су и посебан „четнички покрет“, који је јавности представљен као покрет сличан покрету енглеског генерала Баден-Паула (скаутског).

Орган Црне руке, „Пијемонт“ (у броју од 26. јуна 1912. године), писао је, да „четнички покрет даје велике изгледе на успех, јер он одвијава омладину од свих ружних навика а у исто време је учи и упућује на друго боље, корисније, племенитије и лепше занимање. Заједно са Соколским покретом, који четничко васпитање не само што не искључује, већ га само допуњује, ми полажемо данас највеће наде на оба ова покрета и надамо се да ће и један и други паћи довољно одзива код свију интелигентних синова ове земље који су на првом месту дужни да помогну њеном напретку и препорођају“.

77. Милан Грол, Из предратне Србије, Београд 1939, 12-13.

Као и у неким другим приликама, и кад је писао о нужности укључивања омладине у четнички покрет, орган Црне руке, „Пијемонт“, указивао је на Немачку — као на узор. „Први људи Немачке, почевши од немачког цара па до сеоских учитеља помажу покрет међу омладином... Немачки народ који данас располаже најбољом војском и с најсавршенијим оружјем држи да и то није довољно у борби за превласт немачког народа, те се и он обраћа омладини која још није стигла за војску, обраћа се дечацима и девојчицама од 12-18 година и тражи и међу њима сараднике на великом националном и културном послу. Тиме постиже двојаку корист: омладина се васпитава морално, физички и национално, а отаџбина добија свесну, спремну и одушевљену младу снагу“.

Преко својих представника у Београду и њихових доушника, Аустро-Угарска је с великом пажњом пратила четничку акцију у Србији и све што је с њом стајало у вези. И то од самог почетка, 1904. године. Њени органи чак треба да су проваљивали Турцима кретање појединих четничких одреда и на тај начин доприносили њиховом уништењу. О томе су писали и неки београдски листови...

Из извештаја које је Беч добијао од свог војног аташеа у Београду, видљиво је да су војне власти Двојне монархије било обавештене скоро о свакој чети која је формирана на територији Србије и да су знале кад је која чета и под чијом командом прешла турску границу.⁷⁸

Према брошури војводе Косте Пећанца „Четничка акција 1903-1912“ штампаној у Београду 1933. године, више чета које су кренуле из Србије било је уништено у Турској (чета Анђелка Алексића, па чета војводе Владе Ковачевића). Међутим, на велики петак, 16. априла 1905. године, српски четници забележили су једну крупну победу над турском војском на Челопеку. У овој борби учествовало је више српских чета под командом поручника Јанићија Миџића, војводе Саватија Милошевића (несуђеног атентатора на краља Александра и краљицу Драгу Обреновић), Аксентија Рујанца-Бацете, капетана I класе Борка Паштровића, Павла Јачинског, Ђорђа Скопљанца, Доксима Михаиловића из Галичника. У овој борби, од завереника, и потоњих црнорукаца, учествовали су, уз друге, Војин Поповић (војвода Вук) и Војислав Танкосић.

78. Извештај од 3. 09. 1904.

Војин Пољовић – Војвода Вук

Четничка акција била је интензивна све до 1908. године, до избијања младотурске револуције у Турској. А тада је, привремено, обустављена, да би, затим, била обновљена 1909-1910. године, а расламсала се у пуној мери у 1911. години.

Разбукување четничке акције у 1911. години била је и реакција на злочине бугарских комитета. Према „Политици“ (број од 5. јануара 1911. године) већ крајем 1910. на тлу Македоније и Старе Србије дејствовале су 254 бугарске (и грчке) комитетске чете, које су убиле 130 људи...

Током 1912. године, кад је Милован Миловановић све чинио да с Бугарском склопи уговор о савезу, влада Србије је настојала да четничку акцију пренесе из Македоније у Стару Србију, на Косово. То је био израз потребе да се на овом подручју обезбеде интереси Србије с обзиром на планиране акције у вези са предстојећим балканским ратом.

Преносећи четниковање на Косово, влада Србије је, у исти мах, повела пропагандну акцију међу Арнаутима, да би их уверила да су њихови интереси идентични са интересима Срба, да Србија на њих гледа као на српску браћу и да ће они, кад Србија победи, у оквиру Србије имати осигурану слободу своје вере, свог језика и својих обичаја.⁷⁹

Тражење заједничког језика са Арнаутима био је резултат нужде, нема сумње, поред осталог и зато што су они представљали сталну опасност по српски живаљ. Арнаути су непрестано чинили злочине над Србима. У ноти српске владе Турској од 26. маја 1898. године наведено је, на пример, да су Арнаути у 1897. години починили над Србима „више од четири стотине злочина“.⁸⁰

Осим што су чинили зулуме над Србима у Косовском вилајету, Арнаути су сваки час прелазили на територију Краљевине Србије и нападали и пљачкали погранична села.

У лето 1901. године, арнаутски првак Иса Бољетинац, с чијом су сарадњом толико рачунали црнорукци (и у прилике на Косову слабо упућени Драгутин Димитријевић-Апис), окомио се најбезобзирније на Србе. Његова акција запретила је да се претвори у општи јуриш Арнаута на Србе, како би се они истребили, посебно у западном делу

79. Види одговарајућа акта, у: Нусрет Шехић, Четничтво у Босни и Херцеговини, Сарајево 1971, 36.

80. Преписка о арбанашким насиљима, Београд 1899, 16.

Косовског вилајета. И ко зна шта би се све десило, да тада није Русија интервенисала код Порте у корист Срба...

Од пролећа 1902. године, зулуми Арнаута над Србима били су опет једном узели врло опасне размере. То је била очевидност, и само је Аустро-Угарска сматрала да су ти зулуми измишљени, а у сваком случају да су вести о њима пренаглашене и претеране.

Крајем марта 1903. године, арнаутски зулуми били су „прешли све мере“.⁸¹ Арнаути су чак упадали у српске цркве за време бого-служења, правиле неред у њима и пљачкали их — у Вучитрну, на пример.

Арнаути су се понашали као „главни господари“. На Србе су гледали као на своје највеће непријатеље, поред осталог и зато што су се бојали да би они уз помоћ Србије могли постати главни фактор у овим областима.

Мада је све ово било добро познато у Београду, тражење споразума са арнаутским вођама била је прешност — поготову 1912. године, пред први балкански рат. Тада на Косово одлази више црнорукаца, међу њима и Војислав Танкосић-Шпиља. О својој мисији, Танкосић је детаљно информисао Богдана Раденковића преко конзулата у Приштини.⁸² Било је то баш у часу дизања на оружје Арнаута против турске власти. Како је Танкосић изнео, у четама побуњених Арнаута налазио се и „приличан број Срба“. Српска села била су главне базе арнаутских чета, слабо наоружаних и без довољно муниције и хране.

Танкосићево мишљење било је, да се „у побуњеном Арнаутлуку на Косову и Метохији повољни резултати могу очекивати само онда, ако се Арнаути делимично још боље снабду оружјем и муницијом. Све ово требало је извести до 1. јула, оставити им јули и август за дејство, тако да у септембру они малаксали, немоћни пређу у Србију на одмор, у том случају они извешан број остају у Србији као таоци и варнице којима можемо према вољи палити Арнаутлук“.

Код арнаутских вођа, Исе Бољетинца, Садик Раме и других, Танкосић је наступио као „изасланик Њ. В. Краља и сина“ и „у збиљи код њих изазвао пуну веру у оваквој улози“ — свакако и због тога што није био шкрт у обећањима да ће им Србија помоћи... Конзул Србије

81. Владимир Ћоровић, Односи између Србије и Аустро-Угарске у XX веку, Београд 1936, 21.

82. ДОСП, V, св./1, док.525 од 11/24. VI 1912.

у Приштини, међутим, није био сагласан са свим тим што је Воја Танкосић говорио, обећавао и предлагао да се уради. Он није био ни за спаљивање арнаутских побуњеника већим количинама оружја. „Ако нема изгледа да ће се моћи ступити у активнију акцију није без опасности раздавати у већим количинама оружје само Арнаутима. Мора се увек узимати у обзир и та могућа евентуалност да, доцније, изванредан део тог оружја може бити окренут против наших сународника...“

Ово мишљење српског конзула у Приштини (др М. Ђ. Милојевића) у свему је уважао Милован Миловановић, и телеграфски наредио да се Танкосићу дају упутства, да Арнаутима „не чини никаква обећања“.

Уочи самог почетка рата с Турцима, 1912. године, четничка акција је поново узела маха и у Македонији. Црнорукац Војин Поповић (војвода Вук), постао је тада руководилац Горског штаба у масиву планине Козјак. Поручник Миливоје Чолак-Антић постао је пак старешина Прековардарског горског штаба на подручју Пореча. Задатак оба горска штаба био је, да делују као претходници српске војске при њеном продору у Македонију, да организују обавештајно-диверзантске акције у позадини турске војске, да подстичу народ на устанак против Турске.

Пре него што је српска војска прешла границу код Враћа и Преполца, четници су запосели цео Козјак, и подигли сва козјачка села у борбу против Турске. А кад је рат с Турском започео, четници су увек били испред војске, јуришајући као рисови на турске јединице. Више војвода је при томе оставило животе на бојном пољу: у Козјаку, на пример, Јован Грковић-Гапон, код Куманова Доксим Мишаиловић из Галичника, пред Прилепом Спаса Гарда.

Наводи се, а што је тачно, да су четници под командом црнорукаца започели окршаје с турском војском и пре него што су то смели учинити. Наводно, они су то урадили по наређењу Драгутина Димитријевића-Аписа. Он треба да им је поручио, да „на његов миг приметну какву граничну кавгу, како се ратни напор земље не би завршио као обичан шантаж за неколико владичанских места“.⁸³

С тим у вези речено је, да је један црнорукац, старешина једне четничке формације, ову Аписову поруку рђаво схватио, па је, и не

83. Магсо, Пред Кумановску битку, Нова Европа, XVI, број 10 и 11, Загреб 26. 11. 1927, 337.

чекајући миг од Аписа, одмах заподенуо борбу на граници, која је могла причинити велике неприлике трупама које су позади њега подилазиле граници.

Тај официр-црнорукац био је Војислав Танкосић. У време док је још текло прибирање српске војске, он је код Мердара изазвао сукобе који су потрајали четири дана... Са својим (Лапским) одредом, он је имао задатак да на фронту Моравске дивизије II позива неопажено пређе границу ради дејства у непријатељској позадини, али када отпочну ратне операције. Међутим, он је у зору 3. октобра са својим четницима напао турску караулу „Репољу“, а затим караулу „Мировије“...⁸⁴

5. Друштво „Српско јединство“ и сазнања Беча о Црној руци

Нека два месеца по откривању постојања Црне руке, у Србији је, на Светог саву 1912. године, основано друштво – „Српско јединство“. Његово језгро чинили су резервни официри, углавном они који су пензионисани после преврата од 29. маја 1903. године, на челу са генералом Михаилом Срећковићем,⁸⁵ и који су били противници завереника и Црне руке.

У прогласу друштва речено је, да у војсци „многе ствари не иду добро како односно администровања и материјалне опреме тако и у погледу командном и васпитном“, да „друштвени и државни живот у многим питањима скреће на опасну страну“, и да се „рад односно националних задатака налази у неоправданом застоју“.⁸⁶

У прогласу је тражено да се у војсци „узданици српској“, што пре изврше – „поправке путем ојачања старешинског ауторитета, сузбијања тежње појединаца, који би покушали да ненадлежно и штетно утичу на вишу војну управу или чак на ток државних послова“. Тражено је, затим, „одстрањивање свега онога што за собом повлачи

84. Исто.

85. Сем генерала Срећковића, у главном одбору „Српског јединства“ налазили су се још и Љубомир Остојић, пензионисани пуковник у пензији, Сјетозар Непић, генералштабни пуковник у пензији, Михаило Делинац, мајор у пензији, Тома Толоронић, капетан II класе у пензији. Међу члановима налазили су се, уз друге, пуковници у пензији - Јован Маринковић, Светислав Исаковић, Н. Петровић-Чекеринац, потпуковници Ђорђе Марковић, Лука Војовић, Андреја Јовановић, Милош Милошевић.

86. Уп. „Правда“, 14. 01. 1912.

у официрском кору оскудију узајамног поверења, слоге и другарске искрености, без чега старешински кадар не може ни корака напред...”

Сматрајући да је војска „огледало свог народа“, да и род и војска „представљају једну целину“ („наоружани народ“), оснивачи друштва „Српско јединство“ су истицали у свом прогласу да се мора повести више рачуна „о народном животу, те и ту прионути на посао око потребних поправака, јер сазнаје се: да вера и морал у народу опада; свештеници и учитељи, ти непосредни пионири просвете народне добијају све више доказа о непоштовању вере, власти и туђих права; да лични интереси готово преовлађују свуда: у школи, цркви, општини и у другим самоуправним телима; да порез са прирезом почиње да премаша финансијску моћ народа, тако да земљорадник, запатлија, трговац и чиновник осећа већ извесну нелагодност односно тога; да су сви друштвени редови политички поцепани...“

Због јаке „партијске поцепаности“, због унутрашње политике и економских прилика, васпитање народа у духу његових националних задатака сасвим је стало, те наша браћа с друге стране с чуђењем погледају сад у Пијемонт Српства. Тако не сме и даље остати, и рад на овом питању мора да крене напред...

С обзиром да је дало гласа од себе управо у време када се највише говорило о Црној руци (и о крајње забрињавајућем стању у војсци), јасно је само по себи зашто је „Српско јединство“ уопште и основано. И шта су његови оснивачи, листом противници учесника у завери од 29. маја 1903. године, хтели у ствари да постигну.

Био је то покушај да се створи фронт против Црне руке и ослабе, па и униште њене позиције у војсци и у официрском кору.

По Петру Мишићу, и према ономе што је он изнео у Народној скупштини 16. јануара 1912. године, до оснивања „Српског јединства“ не би никад ни дошло, да Црна рука, својом активношћу, није изазвала анархију у војсци, која се почела делити - „на црнаће, на заверенике који су против црнаца, легалаца, контраћа и неутралаца“, тако да је у војсци створено тамањ толико странака, колико има и политичких странака у земљи“.⁸⁷

87. „Видело“, број од 20. 04. 1906. године („Војска у забуну“), писало је, да се официри деле на „официре-заверенике, на официре који нешто одобравају завереницима а много штошта им замерају, на официре који заверенике гледају као своје противнике, и који им ништа не одобравају и најпосле на официре индиферентне, којих се ништа не тиче, ни догађај од 29. маја, нити завереници, нити противници оних...”

Вођство друштва „Српско јединство“ рачунало је са подршком круне, посебно са подршком престолонаследника Александра, верујући да је он, а како се тада говорило и у најширој јавности, „на смрт“ завађен са Црном руком.

Подршка двора, и престолонаследника Александра, друштву „Српско јединство“, изостала је, међутим. Поред осталог и зато, што је у међувремену дошло до једне врсте помирења између престолонаследника и Црне руке, између официра њему блиских, белорукаца, и официра-црнорукаца.

Кад је до овог помирења дошло, раширили су се гласови да су све несугласије отклоњене и да не постоји никаква опасност од нових сукоба, а поготову од — „котрљања глава“.

Напредњачкој странци све је ово било сумњиво. Њен орган, „Правда“, писао је у броју од 16. јануара 1912. године: „Па кад је тако велика опасност претила од Црне руке, како се могао онај, коме је опасност грозила, измирити са својим крвним непријатељима“, мислећи на престолонаследника Александра. Закључак „Правде“ био је, да то у ствари значи, да неке опасности по круну од Црне руке у ствари није ни било. „А кад није било те опасности, па су официри са најистакнутијих положаја проносили такве гласове, значи да су клеветали и да су намерно денунцирали, да су бацали најнесрећлију забуну и раздор у Војску, и онда каква казна следује? Па ипак све то пролази без последица...“

Ускоро потом, а после појаве престолонаследника Александра у друштву официра за које се знало да припадају Црној руци на Светосавској забави, „Правда“ је писала (у броју од 15. марта 1912. године) да је то доказ, да је престолонаследник „капитулирао пред Црном руком“ и да су црнорукици постали „доминирајући сталеж“.

О наводном тријумфу Црне руке над Александром, писале су, такође 15. марта 1912. године, и социјал-демократске „Радничке новине“. По њима, сад је било потпуно јасно, да је официрска тајна организација постала свемоћна, да јој је дато да чини шта хоће...

Према „Радничким новинама“, Црна рука је била један од главних криваца за „хаос у политичком животу“, за „дивљачки покољ између појединих политичких партија“ и, сем свега, и у крајњој линији, за „настало неповерење маса према Скупштини, према слободама, за симпатије према државном удару, за расположење према реакцији“.

У овом истом броју, „Радничке новине“ прогласиле су Само-сталну странку за „главни инструмент“ Црне руке. „Она је пристала

да се стави у службу те реакционарне клике, што у мал није представљала пож који би официри сручили у груди парламентаризма...”

За неке друге листове, за „Српску заставу“, на пример, кривицу за то што је Црна рука постала толико моћна, сносила је и сама влада на челу са Милованом Миловановићем. Она је наводно била најтачније обавештена о постојању и раду тајног официрског удружења, а сам Миловановић знао је имена „предводника и оснивача њених“. Међутим, влада „није ни прстом мрднула да растури ту организацију и да официре из ње упути на њихове праве и једине дужности. Она је учинила нешто сасвим друго. Учинило јој се да је много боље ухватити везе с тим официрима, него узимати их на одговор, па их је на тај начин заклонила од законске одговорности и покорила се њеном утицају“.⁸⁸

Оба листа, и „Радничке новине“ и „Српска застава“, у много чему били су у праву. Јер, очевидно је било, да су црнорукци, радећи на остварењу својих циљева, „узели на себе један од атрибута врховне државне власти — да руководе националном политиком и то служећи се свим средствима, па и терористичким“.

Војислав Ј. Вучковић каже:

„Ма колико побуде оснивача Црне руке биле родољубиве и појмљиво њихово разочарање у српске политичаре, несумњиво да је постојање таквог удружења стајало у супротности с основним уставним начелима једне правне државе и с војним законима. Настојање државних службеника и приватних лица да на своју руку, мимо законите власти, воде националну политику, излагала је земљу опасности од унутрашње анархије и спољних заплета“.⁸⁹

Све што је о Црној руци говорено и писано, све је то регистровала аустро-угарска обавештајна служба. Извештај за извештајем путовао је из Београда у Беч...

Први извештај о Црној руци Беч је добио у новембру 1911. године. Био је то извештај аустро-угарског посланика у Београду, Угропа, од 12. новембра 1911. године. У њему је, поред осталог, речено, да је Црна рука тајна официрска организација, настала као израз незадовољства официра својим положајем у друштву и својим малим утицајем чак и на војна питања, а услед концентрације све

⁸⁸ „Српска застава“, 6.07.1912.

⁸⁹ В. Ј. Вучковић, Унутрашње кризе Србије и Први светски рат, Историјски часопис, Београд 1965, 179.

власти у рукама радикала. Њено оснивање имало је за циљ да сузбије „самопладу радикала“.

Други извештај о Црној руци, Беч је добио од војног представника Аустро-Угарске у Београду, Гелинека, 20. новембра 1911. године. Оцена војног аташеа била је, да је Црна рука основана с циљем да оствари „великосрпску идеју“, а пошто претходно из Србије одстрани сва лица која овој идеји стоје на путу, укључујући ту и самог краља Петра...⁹⁰

Закључци војног аташеа били су, 1) да је изван сваке сумње да официри настоје да делују политички и да желе да осигурају свој политички утицај, 2) да се организација, ако се покаже као тачно да она обухвата 50 одсто официра, тешко може сузбити и да ће њена активност имати одређене последице, поред осталог и по односе српске државе са Монархијом.

Најопширнији извештај о Црној руци Беч је добио 27. јуна 1912. године од свог дугогодишњег агента у Београду, књижевника Теодора Стефановића Виловског, једно време шефа пресбиреоа српске владе. Он је Црну руку представио као организацију завереника из 1903. године, што је и било тачно. И нагласио, да она не ради само против радикала, него и против краља Петра и престолонаследника Александра, и да јој је крајњи циљ да постане „господар ситуације у Србији“.⁹¹

По наводима Виловског, чим је Црна рука организована, њено вођство је успоставило контакт са престолонаследником Александром, желећи да га „што пре“ доведе на престо Србије. У том смислу постигнут је и одређени споразум... Али кад је договорена акција требало да буде спроведена, у новембру 1911. године, Александар се поколебао, па је све пало у воду. Последица тога је била, да су вође Црне руке оптужили Александра због кршења дате речи...

„У својој недоумици или још више из страха да се не сазна за његове везе са Црном руком“, рекао је Виловски у извештају Министарству спољних послова Аустро-Угарске, „Александар је направио ту грешку, што је све што је знао саопштио влади, рекавши да га је Црна рука хтела да наведе на државни удар против рођеног оца, Да

90. Ратни архив у Бечу, Рес. Нр.245; Види и: Österreich - ungarische Aussenpolitik (ÖUA)- III, 574, док.2966.

91. ÖUA, док. број 3590.

би то и доказао, он је извршио притисак на неколицину му верних официјера, потпуковника Барјактаревића и мајора Живковића, да сведоче против својих колега у циљу подизања оптужнице против њих за дело злочина против владара. Поступивши тако, Александар је президео стварну моћ официјера који су припадали Црној руци. Они су сад и сами поставили захтев да се спроведе истрага, убеђени да ће она испасти у њихову корист... Министар војске био је њихов човек. И у команданту Дунавске дивизије Божановићу, надлежном за испитивање целог случаја, имали су они свог моћног савезника...”

Током истраге, црнорукци су негирали све што им је стављано на терет, а што се тиче државног удара, они су тврдили, да су, чим су сазнали да престолонаследник Александар жели да се докопа круне, овога озбиљно упозорили на последице тога и на крају га од свега одвратили...

Први који је црнорукцима поверовао, треба да је био — краљ Петар, по сазнањима Виловског. Прочитавши протокол комисије, он је рекао, да „у изјаве својих официјера уопште не сумња...”

Виловски је дојавио Бечу и следеће: 1) да је Црна рука припремила терен за организовање једне неутралне политичке партије чији би принципи били конзервативни и која би пре свега требало да заштити државу од штетног радикализма, 2) да црнорукци отворено позивају да ће „у датом моменту краљу Петру бити изражена жеља да учини крај радикалском опшарењу, а он ће бити ваљда толико паметан да се не супротстави овој оправданој жељи”.

У овом смислу, углавном, Беч је обавестио и један други агент Аустро-Угарске, новинар Милан Плута (из Земуна), у августу 1912. године. Само, он је у понечему био одређенији од Виловског... Поред осталог, рекао је да Црна рука спрема преврат у Србији и да ће он бити изведен у часу продора Аустро-Угарске у Стару Србију. Црна рука ће срушити владу, увести војну диктатуру и ступити у рат...⁹²

Како се види, влада Аустро-Угарске била је добро обавештена о Црној руци, и то још у првим месецима њеног постојања. Па ипак има тврђења, да званични Беч није уопште био упућен у постојање Црне руке. Милош Божићев, на пример, каже: „Несхватљиво је да аустријска влада, која је управо због свог обавештајног и шпијунског система била тако омрзнута, до 1914. године ништа није знала о

постојању организације Уједињење или смрт, њеном утицају и деловању. Да је чувени аустријски ултиматум из 1914. године почињао са речима: 'У Србији постоји удружење које се зове Уједињење или смрт, чији је циљ уништење аустро-угарске Монархије, чији су чланови високи војни и цивилни службеници и којем влада, чак и Крупа дају моралну и материјалну помоћ' — ја врло сумњам у то да би српска влада добила од Антанте ону помоћ коју је ова дала".⁹³

У истом часопису, у којем је Богићевић објавио ове своје редове, 1928. године, његов пријатељ, аустријски историчар Ф. Визнер, настојао је да докаже да је Црна рука била у ствари инструмент српске владе и да је од ње била помагана и „материјално и духовно“.

Тврђења Милоша Богићевића, његова пре свега, о наводној необавештености аустро-угарске владе о постојању Црне руке до 1914. године, демантовао је, можда то и не желећи, аустријски историчар Лудвиг Битнер у часопису 'Berliner Monatshefte'.⁹⁴ У свесци за јануар 1931. године, он је изнео, да је у Бечу, још 1911. године, био формиран посебан архив Црне руке и да су у један досије, поред осталог, одлагали исечци из свих листова у Европи, који су писали о Црној руци.

Аустријски листови углавном су писали о Црној руци као о „тајном савезу“ основаном са задатком да са Народном одбраном ради на уједињењу свих Срба, и парочито истицали да она има у свом програму и вршење терористичких аката. Међу онима које је Црна рука осудила на смрт, помињани су Никола Пашић, Стојан Протић и Аца Стојановић.⁹⁵

Црном руком се врло интензивно бавила и штампа у Немачкој. Лист „Deutsches Volksblatt“, у броју од 22. маја 1912. године, на пример, писао је, да је и управник Официрске задруге, Чедо Јовановић, јавно признао да уистину постоји Црна рука, и да њој припада и министар војни — Степа Степановић. Али да Црна рука није уперена против постојећег режима, већ да стоји уз њега, што се види и из изјаве депутације Црне руке краљу Петру, да је већина официра „зато да радикали остану на власти“.

93. M. Bornheim, Die serbische Gesellschaft Vereinigung oder Tod, genannt die Schwarze Hand, у: Kriegsschuldfrage, IV, 688.

94. Ludwig Bittner, Die Schwarze Hand, Material aus dem Wiener pressearchiv, Berliner Monatshefte, januar 1932, 55-64.

95. Wiener Mittagszeitung, 6. 02. 1912.

Овај лист је ипаче тврдио (у читавом низу чланака), да је српској влади добро познато ко све припада Црној руци. У броју од 17. октобра 1913. године изнесено је, да је на захтев Црне руке пензионисан војвода Живојин Мишић – за „одмазду“ што је иницирао нападе у штампи на генерала Дамњана Поповића, једног од главних вођа завере од 29. маја 1903. године.

Непосредно после написа о Живојину Мишићу, „Дојес Фолкс-блат“ је (број од 24. октобра 1913) писао о великом сукобу између радикала и Црне руке. Али је изразио и мишљење, да ће се завађене стране брзо измирити „како би удружени продужили да земљу експлоатишу...“

Мишљење овог немачког листа било је, да је против Црне руке „тепко нешто предузети, јер иза ње не стоји само велики број официра, већ и цивилни ултраши. Руководиоци Црне руке су активне краљоубије, који од преврата скоро без прекида владају мишистарством војске и тиме у самој влади имају најутицајнију позицију“.

6. Црна рука и њени циљеви

Само на основу устава, ма како он брижљиво био анализиран, не би се без даљег могло утврдити чему је Црна рука уистину стремила у унутрашњој политици. Али кад се има у виду шта су црнорукци све предузимали (и пре него што је Црна рука била формално основана), намеће се као закључак, да је њеп циљ било успостављање једне врсте војне диктатуре. Та диктатура имала је да буде прикривена и требало је да буде спровођена преко неке политичке странке, у којој би црнорукци имали претежан утицај и могли у ствари њом да управљају.

У овом светлу гледано, оријентација Црне руке на сарадњу са Самосталном странком, а и неким другим странкама, постаје лако разумљива. На другој страни, постаје лако разумљиво и њено ступање у прави рат са Радикалном странком, нарочито од 30. августа 1912. године, када је образована хомогена радикалска влада са Николом Пашићем као председником и Стојаном Протићем као министром унутрашњих послова.

Није једном казано, да је Црна рука „у погледу схватања унутрашњег друштвеног уређења Србије представљала крајње реакционарну политичку организацију“, да је, реакционарна на плану

унутрашње, имала реакционарне погледе на спољну политику... „Национал-шовинистички ставови видљиви су и из њеног проглашавања Хрватске, Црне Горе, Македоније и Далмације српским покрајинама (члан 7 Статута Црне руке). Ти ставови били су најочигледнији израз великосрпског шовинизма“.⁹⁶

У Народној скупштини 1912. године, на Црну руку је указано и као на једну од највећих опасности по парламентаризам у Србији. „Свима реакционарима“, рекао је социјал-демократа Драгиша Лапчевић, на пример, „био је баук конвенат Јакобинаца, али свима пријатељима слободе мора бити баук конвенат Црне руке. Конвенат Јакобинаца и конвенат Црне руке у једном су слични: у једној суровој доследности. Као што су Јакобинци били консеквентни републици, тако исто је Црна рука консеквентно монархистична; Јакобинци су били консеквентни револуционари, људи из Црне руке консеквентни реакционари. Народна скупштина мора о томе водити рачуна због тога, што је Црна рука ставила у први ред својих пригнућа уништавање парламентаризма, а задржавање какве Народне скупштине, онакве каква је била под Владаном и другим владама, која би била не сенка народног парламента, већ горка иронија тога“.⁹⁷

Црној руци приписивана су и „расистичка схватања“, која су „нарочито дошла до изражаја у 1912. години“, после формирања пангерманског Савеза немачке омладине (Jung-Deutschland Bund), на чијем се челу налазио пруски фелдмаршал Колмар Голц, протагониста плана „Drang nach Osten“.⁹⁸ Повод, па и разлог да се овако нешто припише Црној руци, било је писање њеног органа, „Пијемонта“, да би Србија требало да се угледа на Пруску, односно Немачку...

На процесу у Солуну, Црна рука је окарактерисана као „терористичко-превратничко и реакционарно-револуционарно тајно друштво“, основано „у циљу недопуштеног и непозваног мешања у државне послове и неодговорног утицаја на државну управу и политику“.

Постоје и друкчије оцене, међутим, и по њима је Црна рука била „патриотска, национално-револуционарна организација, којој је био главни и једини циљ борба за уједињење Српства“.⁹⁹

Нека врста наследнице Црне чете, која је својевремено била основана од виђених Срба у Руми (на иницијативу песника Ка-

96. В. Дедијер - Б. Павићевић, Нова мисао, број 8, Београд 1953, 244.

97. Стенографске белешке Народне скупштине, 7. 05. 1912.

98. Као у напомени 96, стр. 231.

ханског),¹⁰⁰ Црна рука имала је извесне сличности са немачком Војном лигом, основаном у јануару 1912. године у Берлину. Ову организацију основали су виши немачки официри, који су тражили јачање немачке војске и „већи, интензивнији рад на националној германској политици“.¹⁰¹ Њој су припадали и најпознатији немачки генерали тога доба...

На Црну руку наводно је извршила одређени утицај и официрска организација у Турској — Лига официра спасилаца, која је у јулу 1912. године ултимативно захтевала да се парламент одмах затвори.¹⁰²

Као и Лига официра у Турској, и Црна рука је истицала, да су официри најпозванији, и дужни, „да пре свију прискоче у помоћ отаџбини и спасу је од страначке пљачке“.¹⁰³

Нека гледања челних људи Црне руке, а пре свега њених идеолога, једног Љубе Јовановића-Чупе, у што-шта чему подударала су се са својевременим погледима Уједињене омладине српске.¹⁰⁴ Посебно по питању земаља које би се имале наћи у једној „свесрпској заједници“. Како се види из једне публикације коју је Омладинска заједница објавила 1867. године, „венац српских земаља“ чиниле су Србија, Црна Гора, Банат, Срем и Бачка, Зета, Стара Србија, Босна и Херцеговина, Приморје, Хрватска и Словенија.

Швајцарац А. Рајс, овако је мислио о Црној руци:

„По свему што сам чуо и што се открило за време Солунског процеса, удружење Уједињење или смрт познато у јавности под именом Црна рука било је удружење које је имало два циља. Први циљ био је патриотски: уједињење свих Срба, циљ коме су се придружила војна лица која су била у сукобу са државом. Други циљ био је: организација војне диктатуре, која би укинула демократске слободе. До ове војне диктатуре, која нема ништа заједничког са републиканским уређењем, требало је да дође уз помоћ неке врсте

99. М. Ж. Жигановић, Солунски процес, 189.

100. Кахански, Стеван Владислав (1830-1900), песник, национални радник. Аутор познатих песама „Хеј трубачу с бујне Дрине“, „Са Авале оро клинџе“.

101. „Пијемонт“, број 40, 1911. године.

102. „Правда“, број 191, 1912. године.

103. Исто, број 197.

104. Уједињена омладина српска, основана је у Новом Саду, 1866. године, под утицајем либерала (на скупштини омладине, углавном ђака, књижевника, политичара и трговаца). По Ј. Скерлићу, организација је представљала мешавину немачких Burschenschaft и Tugendbunda, грчке Хетерије и италијанског карбонарства и Младе Италије. Види: Ј. Скерлић, Омладина и њена књижевност, Београд 1905; Енциклопедија Ст. Стојановића, IV, 690.

комитета од петнаест чланова које је изабрао и којима је руководио Димитријевић (Апис).¹⁰⁵

Црна рука оцењена је и као „нездрава појава у младој српској демократији“,¹⁰⁶ као организација која „никад није постала национално-револуционарни покрет“. По Милану Бартошу, она то никад није ни могла постати... Јер, њен програм је био „шовинистичко-расистичко-милитаристичко-антисоцијалистички, много реакционарнији од програма најдеснијих парламентарних странака тадашње Србије“. ¹⁰⁷ Својим програмом, „својим преторијанством и настојањем да утичу на политику, црнорукци су чак и нужно постали брана прогресу и демократији у Србији“, а упркос чињеници да су први људи међу њима „имали многе и пуног поштовања достојне особиле, почев од грађанског поштења до спремности да свој живот положи на олтар отаџбине“.

Кад је обновљен Солунски процес, 1953. године у Београду, у часопису „Нова мисао“, за Црну руку је речено, да је она „била и остала оруђе најреакционарнијег крила српске буржоазије, како у његовој унутрашњој политици гушења свих демократских слобода и завођења отворене диктатуре буржоазије, тако исто и у спољној политици као експонент хегемонизма српске буржоазије“. ¹⁰⁸

Ова оцена није била далеко од својевремене оцене Аугуста Цесарца, који је Црну руку сврстао у групу „котерија и камарила“... ¹⁰⁹

Непосредно после Првог светског рата, лист „Трибуна“ (број 1858 из 1919. године) приписао је Црној руци антидржавни карактер... „Црнорукци су у најкритичнијем времену, захваљујући својој тајној превратничкој организацији, доводили, у неколико махова, у питање и саму егзистенцију државе. Њихова је опасност била утолико већа, што им је секундирао, и поготово отворено, и сам опозициони блок“.

Према „Трибуни“, „најкритичнији моменти били су у мају 1914. године, кад пред први светски рат, у мало што није оборена непарламентарним путем Пашићева влада, захваљујући познатој ортачини Црне руке и опозиционог блока; у децембру 1915. године и у почетку

105. Историјски гласник, Београд 1984, 104.

106. М. Бартош, Народна армија, број 725, 11. 06. 1953.

107. Исти, Нова мисао, Београд 1953, 279.

108. В. Дедијер - В. Павићевић, Нова мисао, број 8, 257.

109. Аугуст Цесарец, Избор чланака, Београд 1962, 70.

јануара 1916. у Драчу и Скадру, кад је, за време оне беде и смрти, Црна рука спремада преврат — и најзад покушани преврат на Солунском фронту, 29. августа 1916. године у очи прве офанзиве, који је и довео превратнике пред суд“.

Оптужбе на суду у Солуну, да је Црна рука била терористичка организација, Драгутин Димитријевић-Апис покушао је да ублажи изјавом, да је по својим статутима она имала „карактер и израз мало револуционарно-терористички“, али да се то „да разумети и објаснити тиме што је то нарочито писано под атмосфером ондашњих македонских акција у којима су оваква средства добила донекле самим радом на пракси извесну легитимацију...“¹¹⁰

Својеврсну оцјену Црне руке, и Аписа као њеног вође, дао је истакнути црнорукац и члан Врховне централне управе Милан Гр. Миловановић-Пилац. То је он учинио у разговору са замеником надзорника затвора у Солуну, ондашњим поручником Јосифом Протићем,¹¹¹ рекавши, да је Црна рука била — „чудовишна организација“, да је била „права завера против круне и престолонаследника Александра...“ Што је Црна рука била таква, крив је био Апис, пре свега он. „Е, Драгутине, Драгутине, милу ли ти пану, у шта нас ували“, псовао је Миловановић. „Увек се утрпавао да буде вођа, глава, ован предводник. Још док смо каплари били... А у суштини... он је кукавица! Ку-ка-ви-ца! Јес, очију ми. Он је у стању да нареди, да потпише наредбу да се хладно побије цео свет, али он сам, он лично ни буву није смео да згњечи... Као гадио се крви“.

Док је Миловановић, тако, за све што се догодило с Црном руком, њим и другим црнорукцима, окривљавао Аписа, пуковник Владимир Туцовић (брат социјалисте Димитрија Туцовића) сматрао је да Апис не сноси никакву кривицу, већ артиљеријски мајор Љубомир Вуловић. „Е, Вуловићу, мајку ти јебем усрану... Ти си зао дух Аписов! Ти ћеш му, а не Александар доћи главе!“

Туцовић је Јосифу Протићу рекао и то, да је Вуловић „лично Луцифер“ и да до свега не би дошло само да се он није налазио уз Аписа.¹¹²

110. Б. Нешковић, Истина о Солунском процесу, 163.

111. Јосиф Протић, потпуковник у време Краљевине Југославије, командант гардијског коњичког пука, водио је дневник као надзорни официр затвора у Солуну. Те белешке користио је Стеван Зељ за своју књигу Аписов тамничар, Шимановић, 1987.

112. Аписов тамничар, 106.

Један од сталних праваца рада Црне руке тицао се њеног продирања у државне установе и друштвене организације. Сви чланови били су обавезни да се у томе максимално ангажују, а све у складу са тачком 4. устава, у којем је речено да ће организација утицати „на све службене факторе у Србији као Пијемонту и на све друштвене слојеве и целокупни друштвени живот у њој“.

Прво удружење на које су црноруки базирали око била је Народна одбрана, основана у јеку анексионе кризе, у децембру 1908. године, — по Владимиру Дедијеру,¹¹³ а по М. Миленовићу¹¹⁴ — почетком октобра 1908. године, што је тачно. Као мало које удружење у новијој историји Србије, Народна одбрана је за рекордно кратко време постала уистину свенародна организација. Њој је приступило и старо и младо, и у њој су се пашли и најљући политички противници. Само током два месеца, у октобру и новембру 1908. године, у Србији су основана 223 окружна и средња одбора. На дан 8. октобра, у Београду је образован Средишњи одбор, састављен од најугледнијих грађана. Према програму који је усвојио овај одбор, Народна одбрана је имала да „подиже, храбри и јача националну свест“, да „врши уписивање и скупљање добровољаца и образује добровољачке јединице и припрема их за оружану акцију“.¹¹⁵

На иницијативу Главног одбора, формиран је и одред четника од неколико стотина добровољаца, који су обучавани у употреби свих врста оружја и експлозива, како би, „не бирајући начина, нанели непријатељу што више штете. Они су требало да буду претходници наших пукова, страх и трепет позадини непријатељевој...“

Кад се влада Србије, под притиском великих сила, морала сагласити са анексијом Босне и Херцеговине, Главни одбор Народне одбране „вратио је мач у корице“, растурио четнички одред, и своју активност усмерио на „јачање националне свести, јачање витештва и уношење нових мера у друштво како треба радити“. Нови правац у раду имао је да се одвија под паролом „Све за Српство и за Отаџбину“.

Сталан задатак Народне одбране био је „борба против завађености код Срба уопште а у првом реду борба против политичке завађености, као најјаче и најопасније по народну будућност...“

113. В. Дедијер, Сарајево 1914, II, 85.

114. В. Енциклопедија Ст. Станојевића.

115. Народна одбрана, Београд 1911, 5.

Најављујући борбу „против политичке завађености“, Народна одбрана је истовремено истакла да она не ступа у борбу „и против странака и политике“. Јер, она „зна најбоље да се живот данашње државе и народа не може замислити без политичких странака. Она зато не ратује против политичких странака. Оно против чега се она бори то је превелика заоштреност у нашем политичком животу и себично коришћење политиком код појединаца, уколико тога има у нас, а да има знамо сви!“

За Народну одбрану „Отаџбина и Српство“ долазили су испред свега, па и испред политичких партија, које би морале „постати групе које ће се такмичити у корисној служби отаџбини и народу, а морају престати да буду логори за истребљивање политичких противника...“¹¹⁶

У очима Аустро-Угарске, Народна одбрана је била изразито „великосрпска и антиаустријска организација, у бити терористичка, и она ће, као таква, бити доведена у везу (као један од криваца) за атентат на Франца Фердинанда у Сарајеву, 1914. године.“¹¹⁷

Према наводима Ситон-Вотсона, Народна одбрана и Црна рука су и у Аустро-Угарској и у другим европским државама биле у свему изједначаване, иако су оне „биле сасвим различите организације, чак у многоме и једна другој противне“, а да су се људи који су се налазили на њиховом челу, „често управо душмански односили једни према другима“.¹¹⁸

Кад се Народна одбрана реорганизовала и променила свој програм рада, она је најмање била по вољи — Црној руци. Свакако и зато, Црна рука је покушала да Народну одбрану стави под свој утицај. Али од свега је успела само једно да оствари — да свог члана, капетана Милана Васића, прогура на место њеног секретара...

У поређењу са Народном одбраном, Црна рука је била прави кепец-организација. Ни говора о томе, да је она бројала 150 хиљада чланова, како су тврдили Милош Божићевић (у својој књизи о Солунском процесу)¹¹⁹ и Мустафа Голубић у једном извештају Коминтерни из 1924. године.¹²⁰

116. Исто, 44.

117. Junker Carl, Dokumente zur Geschichte des Europäischen Krieges 1914, Wien 1914, 20.

118. Ситон Вотсон, Сарајево, Загреб 1926, 93.

119. М. Божићевић, Le Proces de Salonique, Paris 1928, 3.

120. В. Делијер, Сарајево 1914, II, 87.

Према исказу Драгутина Димитријевића-Аписа на суду у Солуну, 1917. године, Народна одбрана од самог свог оснивања „иако је доста радила“, није радила онако како су црнорукци мислили да би требало да ради. И због тога је, по Апису, у ствари и решено - да се оснује Црна рука...¹²¹

По мишљењу Аписа, и целог вођства Црне руке, Народна одбрана је требало да се пре свега оријентише на непосредне припреме за рат, као што је то једно време и чинила, у доба анексионе кризе - организујући логоре за обуку четника, као што је био логор у Ђуприји, на пример, у којем је Војислав Танкосић био командант.

Преко Народне одбране, као масовне, свепародне организације, вођство Црне руке желело је, уз друго, да ојача своју сопствену позицију, како би се лакше могло носити са политичким партијама и како би их лакше могло да примора да воде онакву политику, и на унутрашњем и на спољном плану, каква њему одговара.

Одређену улогу у свему овоме требало је да одигра члан Врховне централне управе Црне руке, Милан Васић, као секретар Народне одбране. У томе као и у „организовању револуционарног рада“ међу Србима изван Србије...¹²²

7. Црна рука и двор

Окренута само себи и својим циљевима, и према приликама и тренутним интересима делећи људе (и групе) у Србији на непријатеље и на пријатеље, Црна рука се према двору, према круни, није увек држала на исти начин, већ једном овако а други пут онако. За узврат, и круна се тако односила према њој... Једном је она прве људе Црне руке засипала почастима и поклонима, а други пут је потезала камдију. То посебно важи за престолонаследника Александра, од 1914. године стварног владара Србије. У одеђеном часу, 1917. године, он ће се чак латити и мача — да би са Црном руком рашчистио једном за увек...

Принц Ђорђе Карађорђевић је о Црној руци говорио не само као о антидемократској него и као о антидинастичкој организацији.¹²³

121. Аписов тамничар, 71.

122. Чед. А. Поповић, Рад организације „Уједињење или смрт“, Нова Европа, XVI, Загреб 26. 11. 1927, 314.

123. Ђ. Карађорђевић, Истина о мом животу, 347.

Краљ Петар се пак дуго колебао да на Црну руку гледа тако као принц Ђорђе... Једном приликом, он треба да је Ђорђу рекао: „Можда Црна рука заиста ради закулисно, али ма шта она радила, нико нема права да се меша у њену делатност све док се не покаже да су њене радње уперене против државе и Устава. Ја мислим да ће све то остати пуке бунтовничке жеље, прокламоване било у поверљивим разговорима, било на папиру“.

По принципу Ђорђу, под утицајем краља Петра и његове политике, ни Александар није у први мах показивао нетрпељивост према Црној руци. Са Аписом је био успоставио чак и пријатељске односе, и пристао да да прилог у новцу за орган Црне руке „Пијемонт“.¹²⁴

Кад је покренут процес у Солуну, краљ Петар је променио своје мишљење о Црној руци. Изјаснио се за строго кажњавање на суд изведених приорукаца. На питање да ли мисли да на смрт осуђене треба помиловати, он је наводно рекао: „Побијте их!“¹²⁵

Временом, главни противник црнорукаца постао је престолонаследник Александар. И – најопаснији. Поред осталог и зато што у напад никад није кретао сам. Увек је умео да у одлучном часу нађе себи одговарајућег савезника...

Године 1912, Александров савезник била је Радикална странка. Због тога га је напредњачка „Правда“ назвала – „Радикалским Краљевићем“¹²⁶. То су била претеривања, без сумње. Јер, Александар је био – Александар. Он ни тада није био никакав „лист на ветру“. Без обзира на то што је био „млад и неискусан“, он је тачно знао шта хоће. И био је начисто са радикалима, као, уосталом, и са црнорукцима...

Управо у лето 1912. године, Александар ће црнорукце назвати – „несретницима“. А повод да се овако изрази, био је покушај црнорукаца да у своје руке узму команду у четничком логору у Прокупљу, основаном крајем 1911. године.

На овај логор, у којем је Војислав Танкосић био главни инструктор, црнорукци су гледали као на своју институцију, и нису допуштали да се у њен рад ико меша. Александар је пак хтео, да у логору команду над четницима имају њему блиски официри, на челу са Алимпијем Марјановићем.¹²⁷

124. Исто, 346-347.

125. М. Ж. Живановић, Солунски процес, 644.

126. „Правда“, 13. 07. 1912.

127. А. Марјановић (рођен у Доњој Цетињи), пуковник, ађутант краља Петра од 1913. године.

Александру

29. III. 912.

Поштом донесе Милом сестра.

Кривошине сам постоје и однемогора
Александра Марјановића, који се
вечерас врати у Београд. Он ће вас
изјутро одвести својим милом и
поборницима у војску у команди у
прокљетице. Разговарао сам с њим
по дуге и гласно сам се да је
он потпуно искористио официјер и
да му се може веровати. Он мисли
на одобрава рад и сумњаву напредујућу
потпуно оних неспешних.
Ја сам саслушао је још једном и
својим амер филозофима' алто' и'аи, сам

Писмо Александра карађорђевића о
„сумњивој патриотској политици“ црнорукаца

Марјановић је Александру лично био веома одан, и то је овај ценио. Али није био ни без квалификација за командно место у четничком логору у Прокупљу. Имао је чин мајора, био је учесник у завери од 29. маја 1903. године, а имао је и искуство у четничком ратовању – од 1908. до 1911. године био је старешина четничке организације у источном Повардарју.

Због Марјановића дошло је до затегнутих односа Александра са Црном руком. Али он није хтео да се лично упушта у директну расправу са црнорукцима. Препустио је то министру Јовану Јовановићу-Пижону. У писму које му је упутио 29. јула 1912. године из Аранђеловца, где се налазио на опоравку, он је за Марјановића рекао да се уверио да је у питању „потпуно исправан официр и да му се може веровати“ и, осим свега, да Марјановић „никако не одобрава рад и сумњиву патриотску политику оних несретника“ – при чему је мислио на црнорукце.¹²⁸

Мада је у црнорукцима видео „несретнике“, и мада је осећао јаку аверзију према њима, Александру у ово време није ни падало на ум да се са њима упусти у неки обрачун. Били су му они тада потребни, поред осталог и због Арнаута... Управо због Арнаута на Косову, и осигурања савезништва са њима кад почне рат са Турском, Александар се 17. августа 1912. године састао са Богданом Раденковићем, чланом Врховне централне управе Црне руке. У писму у којем је Јована Јовановића-Пижона обавестио о овом разговору, Александар је рекао: „Налазим да би Раденковић могао сада користити ако би га послали Арнаутима ради разговора са шефовима односно прилика које морају наступити и бити начисто један пут, шта све можемо од њих очекивати, како би они примили нашу акцију и шта се после има радити. Пошто је све ово врло важно не треба ништа жалити. Ако усвајате мој предлог, ви га (Раденковића) позовите и наредите му да се одмах крене те да будемо што пре извештени. Говорите му о четама и о раду истих у случају наше мобилизације. Треба да је све спремљено – наравно што најраније – јер и они могу чинити велике услуге“.¹²⁹

Александар се није тек тако одлучио за Богдана Раденковића, као преговарача са Арнаутима. Он је добро знао ко је Раденковић и колико је он био противник било каквог компромиса са Турцима.

128. Архив Југославије, 80-37-6-172.

129. Исто, 80-37-8.

Било му је, извесно, познато и то, да је Раденковић међу црнорукицима заступао гледиште, да се „уједињење нашег народа може извести и постићи само револуционарном акцијом и револуционарним радом у неослобођеним покрајинама“.¹³⁰

Случај са Богданом Раденковићем, као и случај са Алимпијем Марјановићем, поткрепљује она мишљења, да је Александар, нарочито од 1912. године, настојао да се меша и у питања за која директно није био надлежан. Како се каже, то је био одраз његових превеликих амбиција, његове „велике жудње да влада, и да буде краљ – господар, краљ самодржац“.¹³¹

Уистину, Александар је био врло амбициозан. А његове главне амбиције, пре него што ће од свог оца преузети владарске дужности 1914. године, биле су – да у војсци води главну реч.

Боље него иком другом, ове Александрове амбиције биле су познате вођи радикала, Николи Пашићу. И он је, и због тога, у пролеће 1911. године за Александра смислио једну нову функцију у војсци – функцију главног војног инспектора.

Социјал-демократи су били први који су се против тога побунили, видећи у свему томе „концентрацију солдатеске“ и успостављање врховне команде по угледу на врховну команду краља Милана.¹³²

Повика социјал-демократа била је испрефорсирана, јер је истина била сасвим друкчија. Иако је смислио успоставу главног војног инспектората, Пашић јој није придавао никакав значај. Он је био далеко и од помисли да са владом испусти из руку главни надзор над војском. И зато је, извесно, и рекао – да ће војни инспектор имати само једну дужност: да контролише војне магazine и врши надзор над чувањем војне спреме.

Пашићу се, међутим, није веровало. Поготову кад се рашчуло, да престолонаследник Александар, у својој новој функцији, позива официре на разговор, сазива „читаве зборове“ и „приређује им банкете на којима се врши агитација за нови закон о устројству војске“.

Са много страна указивано је на то, да је постављање Александра на положај главног инспектора војске у ствари потез који њега треба

130. Чед. А. Поповић, Организација „Уједињење или смрт“, Нова Европа, Загреб, 11. 06. 1927 (књ. XVI).

131. М. Ж. Живановић, Солунски пројект, 33.

132. „Радничке новине“, 11. 03. 1911.

да доведе на чело официјерског кора (и официјерског покрета, Црне руке, у ствари), и затим га учини јединим господарем у земљи.

У „Радничким повинама“, могло се о Александру прочитати и ово:
„Нас ни мало не изненађује што овај младић узима на себе веће улоге него што би одговарале и његовим годинама, и његовој спреми, и његовоме положају. Нас не изненађује ни то што он заборавља како су пролазили они пре њега који су узимали на себе улогу агитатора за милитаризам... Ми се и овог пута обраћамо одговорној влади, са питањем: Које су то концесије које су при последњој промени министра војног учињене официјерској кисти и које су окуражиле овог младића да развија свој барјачић?“¹³³

„Барјачић“ престолонаследника Александра испао је, међутим, врло брзо — барјак. И то захваљујући многим околностима, али у првом реду његовој упорности и доследно спровођеној тактици да око себе има јаку и у свему му одану групу официра. Прикупљајући официјере око себе, њему је главно било да су они — послушни. Да ли су завереници или пак антизавереници — није му било битно. За њега су отуд били прихватљиви и црноруки, кад су се појавили на сцени... У очекивању да ће их моћи да веже за себе, он је једно време тражио њихово друштво и био предусретљив према њима. Наводно, он се чак носио мишљу да постане члан Црне руке, е да би је могао да искористи за своје циљеве...

Код водећих црнорукаца постојала су расположења да се са Александром што тешње сарађује, и то је истина. Али, као што је он мислио да њих искористи, тако су и они мислили да њега искористе.

Да Црна рука постоји, Александар треба да је сазнао од Аписа... То тврди, поред других, и Милан Ж. Живановић, који каже да је Апис то учинио „по одлуци својих другова из Врховне централне управе“¹³⁴. Војислав Ј. Вучковић, пак, ставља то под знак питања. „Нема вероватноће“ да је Апис обавестио Александра о постојању Црне руке, свеједно што је на молбу Аписа дао 20 хиљада динара као прилог за покретање „Пијемонта“, каже Вучковић.¹³⁵

О самом односу Александра према Апису, и овога према Александру, такође постоје различита твђења. По једнима, Александар и Апис су се врло брзо зближили и чак постали пријатељи. Као доказ

133. Исто.

134. М. Ж. Живановић, Солунски процес, 34.

135. В. Ј. Вучковић, Унутрашње кризе Србије, Историјски часопис, 179.

узима се, поред другог, и Александрова брига за Аписа кад се он био разболео... На другој страни наводи се, да Александар уистину никад није трпео вођу Црне руке, да га је чак — „патолошки мрзео“, видећи у њему „сметњу и препреку за остварење својих планова“. А што се тиче Аписа, опет — да је он према Александру „увек био до крајности коректан“.¹³⁶

Против ових оцена говори што-шта, поготову ако се однос Александра и Аписа посматра у целом њиховом трајању, а не само у појединим временским фазама. Обојица јаке и самосвесне личности, они су могли да се сложе и да остану у непоремећеним односима једино под условом да се један другом подреде, а што у ствари ни један ни други нису ни хтели ни могли.

„Фанатик до сржи“, и иначе вешт у придобијању људи, Апис се у погледу Александра показао недовољно проницљивим и, посебно као лош познавалац људских карактера. Оштроуман, брзог схватања, а царски обдарен вештином за вођење интрига, Александар опет није био човек који се лако да обрлатити. Усто, њему је било својствено да, никад ништа не заборавља и да онима с којима се једном сукобио испостави свој рачун, па ма кад то било.

Већ од самог почетка сукобљавања, видело се да Апис није дорастао Александру. На неки начин то изгледа да је и самом Апису било јасно, јер како иначе протумачити његов покушај, да Александра фасцинира бројем официра који стоје уз њега и који су спремни да на једну једину његову реч учине све за њега. Слободан Јовановић помиње да је Апис у једном моменту организовао да официри, његови пријатељи, потписују „јемство за њега...“¹³⁷

Према аустријском историчару Хансу Иберсбергеру, прави разлог што су се брзо пореметили односи између Александра и Аписа, треба да је био тај, што Апис није пристао да Александар стане на чело Црне руке...¹³⁸ у томе би могло да буде неке истине, будући да је Александар у почетку заиста показивао извесне симпатије за Црну руку. То је потврдио и Апис, на суду у Солуну...

Поремећења односа између Александра и Аписа дуго нису била трајна, чињеница је која се не би смела губити из вида. Све је зависило од тога кад је ко коме, у којој мери и у ком часу био потребан.

136. Као у напмени 134, 45.

137. Сл. Јовановић, *Моји савременици*, 412.

138. Hans Übersberger, *Österreich zwischen Russland und Serbien*, 243.

Пуковник Милутин Д. Лазаревић, лични пријатељ Аписа, у Солуну осуђен на 15 година и 8 месеци заточења, у рапорту под-песеном команданту места у Лутри, 1916. године, изнео је, да га је ретент Александар, 1915. године, на Торлаку код Београда, молио да посредује између њега и Аписа, како би дошло до помирења. При том Александар треба да је „дао обећање да ће све што је било у прошлости бацити у заборав“, под условом да се Апис и његова група посвете искључиво војним пословима.¹³⁹

Деловало се, такође, да иницијатива за помирење и сарадњу потекле од Аписа...

Без обзира на све то, и на повремену сарадњу, на повремено савезништво, као што је то био случај у 1910. години (кад је Апис подржао Александра у његовом настојању да пре времена преузме владарске дужности од свог оца), Александар и Апис као да су били предодређени да буду противници. Нешто је стајало између њих, а то „нешто“ свако од њих тумачио је на свој начин. Апис је, на пример, гонорио, да му код Александра смета то, што он од људи „тражи само удвориштво“, а он, Апис, није удворица. „Ако се од мене тражи“, рекао је Слободану Јовановићу, „да престолонаследнику изувам још и чизме, ја то нећу и не могу!“¹⁴⁰

Генерал Драгутин Милутиновић мисли, да је Александар почео да „фрчи“ на Аписа убрзо пошто је постао престолонаследник. И то зато што је сазнао, да су Апис и његови другови планирали да збаје династију Карађорђевић с престола Србије, и за владара доведу једног страног принца. Мада неки сматрају да је у питању била сплетка коју је „измислио“ Петар Живковић,¹⁴¹ то је била пуна истина, како је већ описано.

Генерал Драгутин Милутиновић каже,¹⁴² да је Александар то што је сазнао рекао Апису, а да му је овај, не поричући ништа, одговорио:

„Да, а шта ви мислите да смо ми ставили главе у торбу да се ви двојица (Александар и Ђорђе) свађате и отимате око престола као о какве играчке. Варате се, јер ми смо у стању да и по други пут ставимо главе у торбе“.

139. Стенографске белешке Народне скупштине; Б. Непковић, 227.

140. Сл. Јовановић, Моји савременици (Апис), 43-44.

141. Дерид Мекензи, Апис, 94.

142. Архив САНУ, 11444.

По уверењу генерала Милутиновића, све што се касније догодило, све је потекло одавде, све је овде и у овоме имало своје корене.

Ђорђе Карађорђевић вели опет, да му је Александар у Паризу, у фебруару 1912. године, рекао о Апису:

„Имам поверљива обавештења да он нешто бушка. Сујета му не да мира. Демагог је и агитатор. Немам утисак да увек бира средства, а вечито је незадовољан нечим... Кад си ти био престолонаследник, хтео је да убије тебе, сутра ће можда пожелети да и мене уклони“.¹⁴³

По тврђењу Милана Ж. Живановића,¹⁴⁴ за сукоб Аписа и Александра, за избијање непријатељства међу њима, био је једино и искључиво крив — Александар. Њему је, ради „остварења самодржачких циљева био потребан официрски кор, који ће бити одани и слепи извршилац његове воље у управљању и употреби те силе. Међутим, у официрском кору па самим тим и у војсци, одлучујући утицај имали су пуковник Апис и официри-завереници са осталим својим друговима и сарадницима. Они, пак, не само да нису били вољни да буду Александрово оруђе у остварењу његових планова, већ су они тим његовим плановима били одлучно противни а његовим настојањима одлучно се одупрли... Они нису 29. маја 1903. убили Александра Обреновића да би омогућили Александру Карађорђевићу да успостави своју личну владавину. Александар је то знао и стога му је било јасно да догод пуковник Апис и његови другови официри-завереници буду у војсци и док они буду имали одлучујући утицај у официрском кору, да он дотле војску неће моћи потчинити својој вољи а то је истовремено значило да неће моћи ни своје планове остварити... Самим тим, они за Александра постају не само његови најглавнији и највећи него и врло опасни противници... А како је пуковник Апис имао међу друговима одлучујући утицај, мржња Александрова према пуковнику Апису временом је постајала све већа и у њој је најзад сазрела мисао убиства“.

Од тога ко је био више а ко мање крив за сукоб, Александар или Апис, чини се много важнијим нешто друго: да је до тог сукоба морало доћи и да се он могао завршити само на један начин — потпуним поразом једне или друге стране. Александар је хтео једно, а Апис и Црна рука нешто сасвим друго. Александар је хтео не само

¹⁴³ Ђорђе Карађорђевић, мемоари, 304.

¹⁴⁴ М. Ж. Живановић, Пуковник Апис, Београд, 1955, 34.

да краљује, већ и да влада, не обазирјући се при том ни на ког, а понајмање на Југну руку. А Апис и његови другови сматрали су да они имају пуно морално право да саодлучују о томе шта владар и у ком часу може да чини, да процењује шта је у ком часу корисно и добро за Србију и њене националне циљеве. Ово своје „морално право“, црнорукци су заснивали на својим заслугама за преврат од 29. маја 1903. године. У истицању тог свог моралног права они су ишли тако далеко, да су јавно тврдили да представљају један од три најважнија фактора у историји Србије, рачунајући то од 1804. године. Први фактор био је Карађорђе, „први плеонер и херој, који је први дигао заставу ослобођења“. Други — Јован Ристић, који је Србији „вратио њене градове и осигурао јој слободу и независност у ратовима 1876-1878“. Трећи фактор, то су били они, црнорукци, „хероји од 29. маја 1903. који су својим пожртвовањем спасли земљу од сигурне пропасти и повратком на престо Србије династије од крви највећег човека из нове српске историје осигурали развој нашег народног и државног живота“. ¹⁴⁵

Јединствени у овоме, црнорукци, међутим, нису били јединствени у томе на шта организација треба да се најпре оријентише, на какве задатке, да ли на оне на унутрашњем или спољном плану. Према томе за шта је ко био, они су се рано поделили у две струје. Формирала су се два блока — по Љуби Јовановићу - Патку. Један су чинили „превратнички елементи“, заинтересовани пре свега за „унутрашњу акцију“, а други — „патриотски елементи“, заинтересовани за ослободилачку акцију у Турској и Аустро-Угарској. На челу „превратничких елемената“ налазио се Апис, за кога је Љуба Јовановић-Патак утврдио да је још у јануару 1910. године учествовао „у спреми“ Црне руке, био „један од главних међу свима“, ¹⁴⁶ а на челу „патриотских елемената“ — Богдан Раденковић. „Превратнички елемент“ био је доминирајући у организацији, захваљујући у првом ред Аписовој личности...

Аписа су одиста највише интересовала унутрашња питања и за све време он је управо око њих углавном водио борбу са бројним противницима, како својим лично, тако и Црне руке као организације. Али мало је кад из тих борби излазио као победник. Био је углавном — губитник. Посебно то важи за борбе које је водио са Александром...

¹⁴⁵. „Писмо“, 3. 01. 1912.

¹⁴⁶. „Самоуправа“, 3. 01. 1920.

Као губитник, пак, није се увек држао тако како се то очекивало, већ и с обзиром на његов ауторитет у Црној руци. Да ли из страха од самог фијука сабље над својим вратом, што је мање вероватно, или што се можда држао изреке — „робом икад, гробом никад“, тек, кад је реч о његовим изгубљеним биткама са Александром, он је био спреман да после њих падне и на колена, да склопи руке молећи за милост...

У Солуну, Алис се прво одрекао Црне руке, изјављујући да увиђа да због ње треба да буде „осетно кажњен, те да више никоме не пада на памет упуштати се у склапање тајних друштава“.¹⁴⁷ Затим... На дан 30. марта/12. априла 1917. године, он је Александру упутио једно молепствено писмо, преклињући га да му поштеди живот... То писмо оцењено је не само као „необично“ него и као „капитулантско“.¹⁴⁸ У овом писму, он је, поред осталог, рекао: „Ваше Височанство, најтежи бол и најтежа душевна страдања сносим од момента од кад ми је саопштена тужба да сам ја хтео да проснем крв Вашег Височанства. Ја бих, Ваше Височанство, морао бити не човек, не звер, већ монструм, кад бих и помислио да Вашој личности пожелим зла... Ако је до свега овога дошло нехотице, стицајем прилика, ја онда морам да Ваше Височанство молим за краљевски опроштај, јер, признајем да сам ја много крив, управо ја сам, ако не и једини, а оно главни кривац, што је дошло до ових потреса. Крив сам, ако ничим другим а оно само тим што нисам имао одлучности да без икаквих обзира и без икаквих мојих ситних личних осетљивости изиђем пред Ваше Височанство и све интриге у зачетку уништим... Мени остаје само то да Ваше Височанство молим за опроштај и да на њега рачунам само надом да је Ваше Височанство у свом срцу сачувало још коју кап благонаклоности према мени“.

8. Програм Црне руке у огледалу „Пијемонта“

Упоредо са припремама за оснивање Црне руке текле су и припреме за покретање њеног органа, дневног листа „Пијемонт“. Коначна одлука да се са листом крене, треба да је донесена 22. фебруара 1911. године, по договору Велимира Вемића и Љубомира Јовановића-Чупе.

147. Љ. Јовановић - Патак, „Самоуправа“, 24. 01. 1920.

148. В. Делијер, Сарајево 1914, II, 130-132.

У целом послу главни је био Чупа. А главна финансијска средства треба да је обезбедио београдски предузимач Васа Теших, уз услов да добије концесију за изградњу новог здања Народне скупштине...¹⁴⁹

Први број „Пијемонта“ изишао је из штампе 21. августа 1911. године и углавном је садржао програм Црне руке, који је ојењен и као „скроз реакционаран“, већ и зато што се у њему тражила „ликвидација буржоаске демократије, потпуно завођење отворене диктатуре буржоазије у облику преторијанства“.¹⁵⁰

Већ на основу првог броја, пажљив читалац је могао да закључи, да је лист покренут пре свега зато, да би бранио, објашњавао и популарисао она гледања по којима Србија „не може бити Пијемонт ако нема спремну војску“.

У листу је истицано, да је „историја потврдила и да ће то још дуго сведочити: да су сви народи, који нису хтели или могли издржавати своју војску, губили своју слободу и пошто су постајали робови морали су за казну издржавати војску својих освајача. Ову освештаву истину искусиће и Србија, само ако не хтедне или не могне спремити своју војску“.

Не само у првом броју, него и у осталим бројевима потом, „Пијемонт“ није крио тежњу да буде гласноговорник војске, заговорник јачања милитаризма, будући да се „само помоћу њега, у веку милитаризма, могу одржати и велике и мале државе“. У склопу тога, он је изражавао незадовољство „војеном политиком“ у Србији, коју су водили радикали.

Доказујући да се не води добра „војена политика“, да праве „војене политике“ заправо и нема, у „Пијемонту“ је изнесено (у броју од 12. октобра 1911. године) да се у Србији за десет година променило на положају министра војног — десет људи, сваких девет и по месеци по један министар, и да за све има довољно новца у држави, само не за војску... За „излишне“ изборе, који су последица личног или највише партијског егоизма, политичари и државници „одмах паћу кредите и довољно новаца, за наоружавање војске, за њену обуку и спрему нема се потребних кредита или су они толико мали, да је тешко с њима и покушати рад“.

149. М. Богичевић, Mord und Justizmord, 346.

150. Нова мисао, број 8, Београд 1953.

Велику несрећу „Пијемонт“ је видео у томе, што су „министри војени а с њима и цела војска, подређени пандурско-кметовској политици, која је особито данас отела маха. Тој политици жртвовани су сви најбитнији интереси државе, а у првом реду спрема војске. Овим се једино да објаснити жалосан факат, да је у моменту анексије Босне, кад је требало бранити јединство Српског Народа и његову част и достојанство, министар војени морао изјавити: да је војска толико неспремна да ни два дана не може ратовати“.

Док су црнорукци, тако, преко „Пијемонта“ нападали пре свега радикале (а и самог краља Петра) што се годинама тако мало брину за војску, социјал-демократи су пребацивали тим истим радикалима да „воде једну луду, распикућску милитаристичку политику, да најбезобзирније спаже војску занемарујући културне задатке, привредно развијање земље и материјално и духовно уздизање народних маса“.¹⁵¹

Због великих издатака за војску, радикале су у Народној скупштини критиковали и напредњаци и националци. Њихови посланици су говорили да је давање пара за војску чисто арчење народног новца, јер војску каква је могу тући и — Цигани!

Уистину, радикали су чинили све што су само могли за војску, полазећи од тога, да Србији, већ и с обзиром на националне задатке, „нема спаса без јаке војске“. Али, за њих је једно била војска, „узданица народна“, а друго - „неодговорни фактори“ у њој... „Пијемонтезима“, како су људи око „Пијемонта“ били називани (углавном док се није сазнало за постојање Црне руке) управо због тога радикали нису били по вољи. Али не само радикали... Њима, бар у прво време нису одговарале ни друге политичке партије. Они су истијали, да су све политичке странке „доказале свој неморал, некултуру, непатриотизам и да нема наде да ће оне икад бити боље“.¹⁵²

При таквом стању ствари, било је нужно, по „Пијемонту“, мислити „на стварање нове политичке организације, коју би требало да оснују „људи од вредности“.

Иако је очевидно, да је програм „Пијемонта“ био програм Црне руке, после Другог светског рата, а поводом ревизије Солунског процеса 1953. године у Београду, покушано је да се та очевидност

¹⁵¹. „Радничке новине“, 28. 02. 1911.

¹⁵². „Пијемонт“, 21. 08. 1911.

донеде у питање. Чак и то да је „Пијемонт“ у правом смислу био орган Црне руке. У „Политици“ је изречено мишљење да је „Пијемонт“ био „више лист Љубе Јовановића - Чупе и каснијих уредника него орган саме организације“. А што се тиче програма као таквог, да Апис и његови другови нису ни имали један написан и „јасно формулисан програм“.¹⁵³

Писац овог чланка у „Политици“ није негирао, међутим, постојање „идеја-водиља“ код црнорукаца, а нарочито код Аписа. Али те идеје треба да су биле „уствари националне идеје српске буржоазије у приличној мери помешане и са идејама националног романтизма Србије из XIX века. Најкраће формулисане, те идеје биле су следеће: У унутрашњој политици, Апис и његови другови нису ишли даље од критике негативних страна буржоаског парламентаризма (корупције и томе слично), а исто тако нису формулисали ни јаснију политичку платформу. Али како изгледа, они су ипак дошли до извесне антимонархистичке концепције. У спољној политици, основна је мисао Србије: ослобођење Српства испод турског и аустроугарског јарма, Србија — пијемонт велике Србије, Душанова царства итд.“¹⁵⁴

Многе чињенице доказују супротно, да су црнорукци, напиме, имали своју „формулисану политичку платформу“. То је било уочљиво од самог почетка постојања Црне руке. И та платформа није се сводила на „критику негативних страна буржоаског парламентаризма“. Али Србија није била спремна да ту платформу прихвати, у томе је ствар, и у томе лежи одгонетка зашто црнорукци нису никад успели да остваре своје циљеве, а пре свега да створе свенародни покрет под својим вођством.

Курс којег се „Пијемонт“, као орган Црне руке, држао од првог дана свог излажења, био је — да се стање у земљи представи што катастрофалније, и да се јавност убеди у то, да излаз из те катастрофе лежи у реформама свега постојећег у Србији, од државне управе, привреде, финансија, саобраћаја, па до просвете. У броју од 5. септембра 1911. године (у чланку „Доле маске“), „Пијемонт“ је писао, да је народ „го као пушка“, да је постао „цекудтуран, мрачан и пијан, а болестан и гладан; кад је тобож трезан, мамуран и зловољан, увек лењ као и сви варварски народи. Жалосно је гледати га како

153. „Политика“, 21. 06. 1953.

154. П. Васиљевић био је бранилац Д. Д. Аписа на обновљеном Солунском процесу у Београду 1953. године.

невин страда, те човек не зна или пре да га презире или сажаљева... У нашем народу број сваковрсних болесника, алкохоличара, крупних и ситних варалица, легитимисаних државних и друштвених разбојника, број безбожника и развратника свих врста — расте као коров на ђубрету...

„Пијемонт“ се чак питао, да ли је Србија уопште узев још — држава, с обзиром на целокупно стање у земљи, на политику која се у њој води. „Партије су је, а нарочито радикали, направили циганском чергом, у којој нема никаквог ауторитета, никаквог реда, никакве безбедности, никаквог модерног комодитета!“

У очима органа Црне руке, Србија је, све у свему, била земља — анархије. Ни помена о некој правној, уставној и парламентарној држави. Слобода у њој била је „дивљачка да себе и друге тетовира...“

Овако пишући, лист је хтео, како је сам наглашавао, да „здере маску“ са лица тадашњих управљача Србијом, али и да истовремено најави почетак борбе Црне руке за њихово уклањање са државне управе, „јер је то једини, последњи покушај да се царод и држава спасу сигурне пропаст!“

На основу свега што је објавио на својим страницама (током 1911. године), „Пијемонт“ је од дневника „Ново време“ (број од 2. децембра 1911) оцењен као лист са „два лица“: на једној страни наступао је као „конзервативно-клерикално-милитаран“, а на другој као „чисто демократски“, као заступник „праве демократије“.

Критикујући „Пијемонт“ што се залагао за то, да владар у Србији „мора играти прву улогу у спољној политици“, „Ново време“ је писало: „А пошто је спољашња политика нераздвојно везана с унутрашњом, онда то значи да наш владар треба да буде господар српског Пијемонта... То би било оно што се зове владалачки апсолутизам... Ми смо тај апсолутизам имали у прошлости у лицу Обреновића, који сад одједанпут постаје идеал Пијемонту?! Да, демократски идеал Пијемонта јесте лични апсолутизам кнеза Михаила! Пијемонт је, дакле, и конзервативан, и клерикалан, и милитаристички, и демократски и монархистички, и на крају крајева, ништа, апсолутно ништа. *Nihil ex nihilo* — ништа остаје ништа!“

Још веће замерке него „Ново време“, „Пијемонту“, односно програму који је он објавио на својим страницама учинио је „Дневни лист“, орган „левог крила радикалне демократије“, самосталаца у ствари. У броју од 30. октобра 1911. године, овај лист је рекао, да се

„Пијемонт“, „изјашњавајући се против демократије, у ствари залаже за националну акцију која би почела једним грађанским ратом у Србији. То је као онај мудри Шијак који је секиром убио муву на челу своје жене, али у исти мах и своју жену...”

Партежим калибром својих пера, „Дневни лист“ је засуо „Пијемонт“ после његовог чланка (у броју 69, у новембру 1911. године) о припадницима официјерског кора („Данашњи српски официјер“, писао је „Пијемонт“ у том чланку, „треба да се забрине. Треба да се забрине за егзистенцију своје отаџбине и за егзистенцију војске. Данас српски официјер треба да проговори, више заиста нема права да ћути...“). У „Дневном листу“ је стајало: „Другим речима, ви који имате силу, баците под ноге Устав и законе, и на место одговорне владе ставите један официјерски комитет. Да се руши радикализам... има само један пут: принуципијаменто, једна Вартоломејска ноћ над људима из демократаских партија, војна диктатура...”¹⁵⁵

За „Дневни лист“ било је изван сваког двоумљења, да иза „Пијемонта“ и програма за који се он залагао стоји, „поред старих коцкара са превратима, једна група преторијанаца, са дивљом мржњом на пређашње слободе и законе, са жељом за апсолутизам и војну диктатуру; ради тога и тај лист који је само фирма, чини апел на официјере да једним насилничким актом сруше рад уставног режима. Под маском патриотизма, иза 'Пијемонта' се крије једно реакционарско и преторијанско предузеће. Маска је здерана, и једном за свагда знамо ко је шта... Добром Србину и добром демократу не сме бити места у том реакционарном леглу где се наставља оно што се некада радило у дрним кабинетима краља Милана”.

Ударац „Дневног листа“ био је — силовит, тако снажан, да је „Пијемонт“ брже-боље покушао да окрене плочу... У броју од 10. новембра 1911. године, он је уложио велики труд да би доказао — да преторијанци „не мрзе демократију“, јер би то значило „мрзети српски народ“. Они „не војују против парламентарних владавина, и радикализма, као што немају ништа против ни других политичких система, који у радикализму и парламентаризму не налазе решење социјалног и политичког проблема. Они су уздигнути изнад свију политичких система, њихова је улога одређена, то су они, који су одређени да се жртвују за националну идеју...”

¹⁵⁵ „Дневни лист“, 2. 11. 1911. (Сваки на своје место).

У полемици са „Дневним листом“, „Пијемонт“ се осврнуо и на вести о постојању Црне руке и за то оптужио владу и листове који су стајали у њеној служби. „Из владиних извора послате су те вести на страну и сад се тамо разрађују, да би се оправдала пред страним светом насиља и да би такво писање служило као споредно доказно средство“.

Према „Пијемонту“, Црна рука је „створена полицијском уобразиљом“. Она „није ништа урадила, нити ће шта добро ни рђаво урадити — јер не постоји“. Али „ако Црне руке о којој се шире најгнусније лажи и нема у Србији, једна Црна рука, права Црна рука ипак постоји. То је она Црна рука коју су већином образовали политичари и државници Србије, и то још у време краља Милана и краља Александра Обреновића. Ожиљци од њеног стезања око врата Србије још се и данас виде. И та Црна рука морала је бити одсечена. Народ је давао душом и цео свет је мислио, да је Србија за навек спасена Црне руке. Али цео се свет преварио. На оном истом месту, где је одсечена ранија Црна рука, изниче поново, после неколико година, нова Црна рука, сад много црња и снажнија...“

У броју од 31. октобра 1911. године, „Пијемонт“ се поново дотакао Црне руке, овог пута „узимајући за претпоставку“ да она — постоји, и рекао, да само постојање једне такве организације, „социјалне или националне“, и није од одлучујућег значаја, већ шта њени чланови хоће... Ако би хтели да убиствима постигну „социјалну правду или национално уједињење“, били би на погрешном путу. Јер, „убиствима личности ништа се не постиже, не мења се чак ни режим, а камо ли социјална правда“. Истичући то, „Пијемонт“ је поменуо преврат од 29. маја 1903. године. „Најбољи је доказ овоме 29. мај код нас, где су убијени владар, владарка, њихови министри, где су извршене многе измене не само у људима, но и у законима — па видимо да наш друштвени и државни живот није тим убиствима промењен“.

Било је то први пут да таква оцена 29. маја потекне из круга непосредних извршилаца преврата. Али у тој оцени, такође је истина, више је био садржан израз жалости, што су после преврата управу државом добили у своје руке представници политичких партија, они људи који су у већини и пре преврата „ведрили и облачили“ у Србији.

Упркос настојању „Пијемонта“ да докаже, да удружење „Уједињење или смрт“, односно Црна рука, и кад би постојало не би у убиствима и превратној активности видело начин за „мењање на боље

живота Српског народа и Србије“ дизање граје против њега није престајало. Шта више, граја је била све већа и јача, толико јака да је мало кога било могућно уверити да су приче о њој само приче, лагарија и измишљотине. Завладало је опште уверење да Црна рука постоји и да се од ње и у сваком часу свашта може очекивати...

Као једини лист у Србији, „Пијемонт“ је покушао да јавност увери, да се „нагваждања“ о Црној руци заснивају на легенди о постојању једне такве организације у Шпанији, осамдесетих година 19. века, у оквиру револуционарног аграрног покрета (под именом „Мано негра“). А ни та организација у Шпанији није постојала. Њу су измислили шпански полицајци и жандарми да би могли да оправдају свој терор над сељацима и радницима. Сам назив Црна рука шпанска полиција позајмила је од Италијана Д' Алконда, писца романа „По трагу једног злочина“.

Као што је у Шпанији полицији било потребно да измисли Црну руку, тако је и „неком“ у Београду било од користи да покрене лавину названу „афера Црне руке“. „Довољно је да се баци један поглед на панте унутрашње и спољне прилике“, писао је „Пијемонт“ у броју 76. из 1911. године, „па да се види, да је заиста некеме требало, да стварањем овакве афере скрене пажњу с правог стања ствари. Откриће Црне руке пада у време појаве берзијанске афере, која прети да се још више распири... Осим тога треба имати на уму, да се ми налазимо и пред евентуалним изборима. Не наводи ли нас то на сумњу, да се са афером Црне руке иде па то, да се припреми повољно земљиште за изборе“.

За тврдње, да се у Црној руци налазе официри, „Пијемонт“ је рекао да су оне „скроз нетачне и да су бачене у јавност у циљу да се створи пометња у официрском кору, као и да се спречи бар у неколико сарадња. Подржавање тих тврдњења ординарна је денунцијација, наперена против наших официра, треба ли још да напоменемо, да денунцијанти таквим својим поступком свесно или несвесно иду на руку нашим спољним непријатељима. Са колико мало патриотске увиђавности располажу они листови, који ради тога, да би увећали продају, не бирају средства за то: њима је циљ да од Црне руке добију беле петпарце“.

Главни кривци што је створена „афера Црне руке“, били су, по „Пијемонту“, радикали, „творци зле судбине Србије“ и „зао дух српског народа“, којих се „српски народ неће моћи ослободити док

год не буде узео троструку камџију и док год радикалима не ужеже месо у кошуљу".¹⁵⁶

Радикали су одговорили „Пијемонту“ преко своје „Самоуправе“ и назвали „момке око њега“ — „неваљалицама, изродима који раде на упропашћивању своје рођене отаџбине“.

У полемици са „Самоуправом“, а и у полемици са другим листовима, „Новим Временом“, на пример, „Пијемонт“ је непрестано наступао тако као да је овлашћен да говори у име целокупног официјерског кора, у име целе војске. Посебно је при том протествовао против позива појединих листова официјерима, да се укључе „у демократију“, видећи у томе „извођење официјера на ивицу какве провалије испуњене маглom... Војска је нешто сасвим одређено и њен идеал је потпуно јасан. То је идеја која сваког официјера принуђава на самоодрицање и абдицирање његове личности, то је идеја Отаџбине“. А све то као идеал, „стоји изнад свију партија и политичких организација. Пред њом бледи и радикализам и демократија и сви системи политички“. Идеја „српске нације имала је, има и имаће сталне вредности, као реалност, независно од личности владара, од владавине, од политичких система и од разних партија...“¹⁵⁷

Кад год је само могао, кад год је само нашао згодан повод и погодну прилику, „Пијемонт“ је настајао (као у броју од 4. октобра 1911. године) да укаже на то, да је Србији потребна једна нова, свенародна политичка партија. Либерализам и конзерватизам били су „свршили своју политичку улогу“, а радикализам је био на путу да доживи њихову судбину. Поцепавши се неповратно после преврата 1903. године на Пашићеве и на самосталне радикале, он се „направио рачвастим којем, који не иде у земљу... Карактерне особине те нове партије имале су да буду „етатизам, национализам, милитаризам и либерализам“. Пут до ње, био је пак само један: рушење „остатака“ постојећих странака, обарање не само актуелне владе, но и целог владајућег режима...

Определеђујући се за једну нову партију, и само за једну у целој земљи, „Пијемонт“ је истицао, да парламентаризам ни у ком случају није „последња реч политичке мудрости“ и да је он у Србији „за кратко време доказао да као форма владавине не осигурава народним

156. „Пијемонт“, 7. 09. 1911.

157. Исто, 28. 10. 1911.

масама да буду извор и утока власти“, што су радикали обећавали да ће бити кад они дођу на власт. „Али пошто свет живи у веку парламентаризма, ваља остати — „у форми парламентаризма“. Међутим, не треба се надати да ће парламентаризам икад у Србији „подићи културу и цивилизацију, обделати поља, учинити да се ослободи и уједини српски народ, ојачају и очувају грађанске слободе, „јер историја казује толико примера, где су парламенти акламирали тиране“.¹⁵⁸

У овом смислу „Пијемонт“ је писао и у пролеће 1912. године. „Место политике неуспеха и пораза ваља започети политику успеха и победа, треба формулисати принципе нове политике која ће одвести Србију слави и величини а који се састоји у новом режиму васпитања наше Омладине и спреми наше Војске, у реорганизацији наше државе и у регенерисању наше расе. Ову нам политику саветује Историја, ову нам политику препоручује живот... Србија је држава без угледа у свету, Свет на Србе гледа као на слаботице и кукавице. Срби не значе ништа у свету који води рачуна једино о јаким. А што је то тако, кривицу носе српски државници са својом политиком неуспеха и пораза. Под кнезом Михаилом, Србија је добила само градове, под кнезом Миланом такозване неослобођене крајеве, под краљем Миланом Србију је тукла Бугарска (1885.), а 1908. године — Аустрија је отргла две најлепше и најдраже покрајине Босну и Херцеговину“.¹⁵⁹

Себе ради, свог „националног задатка ради“ и „своје ослободилачке улоге“, Србија је, у оквиру те нове политике, коју је тражио „Пијемонт“, морала да постане „једна ратничка, војничка држава“.¹⁶⁰ Да би то постала, и доспела до славе, међутим, на чело Србије морали би доћи људи „с великом интелигенцијом и високим моралом“. Елита је морала постати први фактор у земљи, а елита — то су у првом реду били официри... У броју од 2. децембра 1912. године, у чланку „Стара Србија постала слободни део Велике Србије“, „Пијемонт“ је свој и „правац Црне руке“ овако формулисао: 1) да се „Србија и даље мора и дан и ноћ спремати да би са својим балканским савезницима могла одбранити Балкан од нових освајача. Ова спрема

158. Исто, 1. 10. 1911.

159. Исто, 2. 04. 1912.

160. Исто, 9. 06. 1912.

војске, ма колика била, не може нам бити ни тешка ни скупа"; 2) да се Србија мора држати Макијавелијевог савета: "Имајте добрих пријатеља и добро оружје. Али, ако имате добро оружје, имаћете увек и добрих пријатеља"; 3) да се у Србији "почне неговати култ државе и да наши државници и политичари, руководећи се идејом етатизма, остварују корените реформе у свима гранама државне администрације"; 4) да се у Србији уведу "нови режим васпитања и образовања омладине"; 5) да се у Србији приђе "поправци парламентарног режима, не заборављајући никад наше расне особине и ступањ културе и просвећености у народу. Како парламентарни режим у многама зависи од страначких односа у земљи, то је нужно још сада нагласити спасоносну формулу: ни реакција, ни анархија! Противу демагогије, која компромитује политичке слободе и развраћа народне масе... Наше странке не могу више живети од зборских фраза и магловитих програма. Србији су данас, више него икад, потребни људи, који ће увек имати на уму речи које је Бизмарк казао свом пријатељу Морицу Бушу: 'У политици, ја никада нисам имао времена да будем срећан. Имао сам увек да се борим — и кад бих побеђивао долазиле су бригае са победом, из које је требало извући највећу могућну корист...'"

Тако како је писао, било о чему да се ради, "Пијемонт" је многе изазвао против себе, али није било мало ни оних који су му аплаудирали и који у њему пису видели само новине, већ један нови покрет у Србији. Димитрије Митриновић, на пример, у "Босанској Вили" (број 18. из 1911. године), рекао је за "Пијемонт" да је он "као покрет од великог значења по нашу националну кризу", а за његов етатизам — да је "етатизам правде". Посебно и високо, Митриновић је оценио залагање "Пијемонта" за стварање једне јаке и за акцију увек спремне војске у Србији.¹⁶¹

Залажући се за јачање војске у Србији, стално и непрестано, "Пијемонт" је указивао на Немачку која би у том погледу требало да буде узор Србији. Нарочито много чланака у том смислу објављено је 1911. и 1912. године. Писац тих чланака, у којима се најдиректније истицала позитивна улога немачког милитаризма, био је наводно један сарадник из Берлина — по имену Дависон. Да ли је то био псеудоним неког Србина, добро упућеног у немачке прилике — не

161. П. Палавестра, Догма и утопија Димитрија Митриновића, Београд 1977, 88.

зна се. Али то је лако могућно. Ако је био Србин, а што-шта говори да јесте, онда би то најпре могао бити Милош Божићевић. Неки чланци пак, објављени под тим псеудонимом, могли су лако бити написани и у самој редакцији, и чак потицати из пера самог Аписа, као, на пример, чланак одштампан у броју од 3. априла 1912. године, у којем се, поред осталог, каже:

„Наша војска не пропагира оне идеје које подижу немачку војску. Зашто наши официри не крену напред? Организације патриота нико неће и не сме осудити. Паметан народ, као што је немачки, пошao је одавде... Пођимо и ми одатле и створимо за нашу војску боље услове и бољу будућност“.¹⁶²

У чланцима посвећеним Немачкој, изузетно велика пажња поклањана је активностима разних удружења у правцу јачања немачке војне снаге. Цитирани су у вези с тим немачки генерали, као генерал Лицман,¹⁶³ затим војсковођа Шарихорст — „да је само оружани народ у стању да створи и одржи државу, да речи и говори нису баталјони“,¹⁶⁴ онда Бизмарк — да „без војске нема Немачке: нити би постојала, нити би се одржала“.

Пун одушевљења за све струје у Немачкој које су агитовале за јачање немачке војске, „Пијемонт“ је, поводом великог збора немачких студената у априлу 1912. године, на којем се говорило о немачкој „одбранбеној снази“, написао и следеће: „Колико одушевљења код немачких студената! Колико праве и честите искрености за национални напредак! Како су они дубоко прожмани идејом, да је војска сила изнад свих сила, да је она оруђе изнад свих оруђа... Такав идеал, да је среће, требало би и наша омладина да има. Али пре свега, за такав идеал треба имати људе на врху државне управе, који ће војску подизати, који на њен развитак неће жалити“.¹⁶⁵

Док је према Немачкој и њеном милитаризму показивао много симпатија, према Русији „Пијемонт“ је имао константно резервисано држање. Коментаришући једну изјаву руског посланика у Београду,

162. Апис је у неколико махова боранио у Немачкој, 1905, 1906, 1913 (ове године ради лечења). Види и: „Пијемонт“, 14. 04. 1913.

163. Litzmann, Karl, истакнути немачки војни командант у Првом светском рату; 25. 11. 1914. пробио руски фронт код Березине, а 1915. освојио Ковно.

164. Scharnhorst, Gerhard Johann David (1755-1813), извршио реформу пруске војске и спровео општу војну обавезу.

165. „Пијемонт“, 24. 04. 1912.

Хартвига (да је „немогуће да би Русија издала Србију“), у броју од 27. јуна 1912. године он је написао, да та изјава „пада и продире као сунчани зрак кроз студ и таму“, али да, на жалост, „црне успомене не даду нашој радости и нашим жељама јака крила...“

СРБИЈА У ВРЕМЕ ОСНИВАЊА ЦРНЕ РУКЕ

1. Кад је и со била реткост

Година у којој је основана Црна рука, осма година владавине Петра Карађорђевића, била је једна од најтежих после преврата од 29. маја 1903. И то у многим погледу, па и у економском (мада је само од 1908. па до 1910. основано 266 нових предузећа).¹⁶⁶ Према ономе што је изнесено у Народној скупштини, велики део становништва грцао је у беди и мучио је муку чак и са одећом и обућом. У неким крајевима и со је била реткост, тако да су деца, кад су тражила од мајке какву послатицу, тражила — сланог хлеба!¹⁶⁷

Посланици који су црно, и најдрње, у Народној скупштини, сликали прилике у којима су живели најшири слојеви становништва (а углавном су то били посланици са села), указивали су у исти мах на „расникућство“ једног дела становника по градовима, пре свега у Београду. „Треба стати само на коју било од улица београдских“, рекао је народни посланик Михаило Чолић, „па ће се одмах видети, да онај који према својим приходима треба да носи капу од 10 гроша, тај носи шешир од 10 динара, онај који треба да носи шешир од 10 динара, тај носи читаву трмку на глави! Жене шуште у свили, најскупоценијим хаљинама, људи носе најфиније и најскупоценије одело, сие дупла посла, а овамо се једва петља и тавори на менијама. Ту пре неки дан видео сам једног господина са госпођом у врло богатом оделу; упитао сам једног пријатеља: Шта је тај човек, чиме се занима?

¹⁶⁶ Никола Вучо, Привредна историја народа ФНРЈ, Београд 1948, 224-229.

¹⁶⁷ Стенографске белешке Народне скупштине, 7. 05. 1912.

— а он ми рече да је нижи чиновник. Пре тога, господо, ја сам мислио да томе човеку 100 волова ору и седам воденица међу...“¹⁶⁸

Притиснут немаштином, један део становништва са села био је принуђен да одлази на „аргатовање“ у суседне државе, највише у Румунију. У „печадовину“ углавном су одлазили становници Крајинског, Тимочког, Пиротског и Нишког округа. У питању су биле хиљаде и хиљаде људи у најбољој снази. Тај силан свет, нарочито у Румунији, „водио је најстрашнији живот“.¹⁶⁹ Рад на имањима румунских „бојера“ почињао је у црк зоре а завршавао се у мркли мрак... Кад је који сиромашни сељак полазио у печалбу, сматрало се „као да иде у смрт. Мајке, сестре, синови тих радника — све то плаче... Била је то страховита појава...“

С обзиром да су одлазници на рад у Румунију били искоришћавани на најбестиднији начин, били „бездушно пљачкани“, после преврата 1903. године донесени су извесни прописи који су требало да регулишу односе између печалбара и њихових послодаваца, односно између печалбара и оних који су их врбовали, такозваних драгомана.

Корак са тешком привредном ситуацијом држала је тешка политичка ситуација. У Народној скупштини је доказивано, да је Србија „сасвим разривена и растројена, без ауторитета власти“, да „није економски снажна и привредно развијена“, да „има војску која није на оној висини на којој треба да буде према жртвама које су дате...“¹⁷⁰

Због рђавих економских прилика у земљи, и претварања малтене сваког питања у политичко питање, није било никакво чудо што се управо у време највеће кампање против Црне руке (крајем 1911. године), у Народној скупштини приметна жестока битка око апанаже краљу Петру и члановима краљевског дома као и око давања мираза краљевској кћерци Јелени, у међувремену удатој за брата руског цара.

У случају мираза принцезе Јелене, радило се за Србију и српске прилике о огромној суми — од једног милиона динара (у злату) у готову и осим тога од 400 хиљада динара за набавку спреме. На састанку Народне скупштине од 14. децембра 1911. године, о предлогу закона који је требало да регулише ова питања, рас-

168. Исто, 15. 10. 1905.

169. Исто, 30. мај 1912.

170. Исто, 14. 12. 1911.

иламсала се таква дебата да је изгледало да ће се посланици почупати за косе. Посланик Самосталне странке, Милорад Драшковић, најодлучније устао је против предложеног закона, и „не улазећи пред Скупштином у његово испитивање и не дајући оцену о њему“.

Према подацима изнесеним у Скупштини, Србија је за двор (за „живи-листу“) редовно годишње издавала — један милион и 200 хиљада динара (с обзиром на број становника и материјално стање земље, то треба да је био највећи издатак за један двор у Европи). По закону о апанажи, уз ову суму држава је годишње издвајала 240 хиљада динара за краљеву децу...

„Ја морам“, изјавио је посланик Социјал-демократске странке Триша Кацлеровић поводом свих ових давања династији, „да енергично протестујем против овакве политике која иде до распикућства. То би морао да учини и сваки увиђајнији монархиста...“

Посланик Народне (Националистичке странке), Михаило Ђорђевић, изјашњавајући се против новог закона о апанажи, опоменуо је владара и радикале на влади (који су због арапџмана с краљем Петром хтели да закон пошто-пото буде усвојен од Народне скупштине) да је — „дужност Круне, а у толико пре дужност владе, да се старају, да се интереси Круне и народа нигде не укрштају, да нигде не долазе у сукоб... Веома је опасно, ако се та хармонија поремети, ако влада, желећи да се удобри Краљу, излази пред народно представништво свакога часа са новим потраживањима за рачун Круне“.¹⁷¹

Из излагања посланика Алексе Жујовића, произишало је, да је давање мираза краљевој кћери у износу од укупно једног милиона и 400 хиљада динара у злату доказ — да ни у Србији а ни на двору није ништа у реду. Он је навео, да је у Србији народ и оголио и обосо као никад пре, и позвао је народне посланике, у првом реду оне који су били за усвајање закона о миразу краљевој кћери, да оду „у школе сеоске и загледају у ђачке торбице“ и виде шта се у њима налази: „мало црна хлеба, најцрњег — умешаног од свих врста жита, или комадић паучљиве проје...“

Посланик Радослав Агатоновић, истичући да нема „непопуларнијег закона у народу него што је Закон о апанажи“, да нема „непопуларније ствари у народу него што је питање о миразу“, рекао је: „У народу ћете чути: зашто и владалац сам своју децу не васпитава, кад

народ сам своју децу васпитава. Не можете народу натерати уверење да он, зато што је монархичан, плаћа монархију онако, како то сада мисли г. Стојан Протић. То није било радикалски пре 20 година. Они, који су поникли из идеја Светозара Марковића, морају се данас стидити својих дела...

Предлог Закона о апанажи, односно о миразу краљевој кћери, посланици опозиције оценили су као "суров удар" не само на финансије Србије, него и на „друштвену и породичну наравственост“. Посланик Бора Поповић је, с тим у вези, рекао: „Ако погледате кроз цео наш друштвени склоп од најнижих и најсиромашнијих надничких и сеоских домона, од најзапуштенијих божјачких збегова, па редом кроз све слојеве, док не дођемо до висине краљевског престола, ви ћете видети да таквога примера још није било пред нашом — Народном скупштином, да Народна скупштина још никад није ма и најмањи мираз давала ћерима свог владоца“. ¹⁷²

Посланик Поповић је у свом говору ставио акценат на то, да „нико нема права тражити да се краљева кћи удаје о народном трошку, да народ поред толиких пречих потреба још одвоји од своје сиротиње и да безразложно пуни тамо где је препуно“.

Народни посланик др Војислав Вељковић се супроставио гледањима да при ојени закона о миразу треба водити рачуна о томе, да „свођавање династије Карађорђевић са царском лозом има и политички значај“, да значи много за будућност Србије. Исто тако он се супроставио мишљењима да на давање мираза краљевој кћери треба гледати као на израз народне радости. „Ни помена о тако чему“, био је категоричан Војислав Вељковић. И то зато, што се у српском народу, стицајем историјских и политичких прилика, није развило „фино, деликатно династичко осећање“. Као доказ за своје тврдње, Вељковић је навео крунисање краља Петра... Упркос помпи, круни, плаштовима, „хералдичким знацима и церемонији“, народ је остао хладан. „Публика је све то гледала само са радозналошћу ниже врсте, малтене као какву циркуску кавалкаду, која иде по улијама правећи рекламу друштву које прави представу“.

Председник радикалске владе Милован Миловановић, све је учињено да посланике убеди да је чак нужно да приме предложени закон о миразу. Његови главни „адути“ били су, да то захтевају „интереси земаљски“ и, затим, да је давање мираза краљевој кћери обавеза Ср-

172. Исто, 14. 12. 1911.

бије, утврђена брачним уговором, „написаном и потписаном између Србије и Русије“.

Процењујући, извесно, да ће бити постављено питање зашто је влада потписала тај уговор без одобрења Народне скупштине, ко јој је *дао то право*, Миловановић је на крају свога излагања рекао — да је тако поступљено што се веровало да ће читава земља то разумети и одобрити.¹⁷³

Сем о миразу краљевој кћери, и апанажи члановима краљевског дома, у последња два месеца 1911. године у Народној скупштини вођене су ватрене расправе и о суровом понашању полиције према грађанима и, особито, о злочинима који су у много случајева „носили карактер политичких убиства“. Жртве су били углавном истакнуте присталице Националне и Напредне странке, али и припадници Самосталне странке, као што је био случај са председником Горњотопличке општине Драгутином Стојановићем.¹⁷⁴

Да је до политичких убиства долазило, то није крила ни сама влада. Али по тврђењима њених представника, многа убиства која су окарактерисана као таква, то уистину нису била, већ убиства из користољубља и из других разлога. Према подацима саопштеним у Народној скупштини, за десет месеци у 1911. години забележена су 233 убиства...¹⁷⁵

Недовољно школовањ, недовољно савестан и по правили зависан од многих фактора у друштву (па и од представника појединих политичких партија), полицијски кадар је заиста заслужио оштре критике.¹⁷⁶ Народним посланицима је особито сметала самовоља полицијских власти кад су били у питању општински часници...

За методе којима су се служили полицијски органи, у Народној скупштини је речено, да се они нису разликовали од метода примењиваних у прошлости. Једино нису коришћене шибе,¹⁷⁷ мајке и разбој (мајке за мушке, а разбој за женске). Али зато су ухапшени, и они

173. За предлог давања мираза кћери краља Петра изјаснила су се 73 посланика (од 133).

174. Стенографске белешке Народне скупштине, 15. 11. 1911.

175. Исто, 1. 12. 1911.

176. Исто, 21. 10. 1910.

177. Капа на шибе врипала се на тај начин што су се изабрани људи постројавали у два реда, сваки са прутом у руци. Осуђеник на шибу, скинут до гола, имао је да прође кроз тај шпалир једанпут, двапут, или трипут, већ према тежини дела. Ко би био осуђен да три пута прође кроз шибу, тај не би остајао жив. Реч посланика Јосифа Бојиновића, седница Народне скупштине од 27. 01. 1907.

који су се налазили под истрагом као и они који су већ осуђивани, били окивани као да су дивље звери и тучени до бесвести говеђим жилама... Тражећи да се једном са оваквом полицијском праксом престане у Србији, посланик Јосиф Бојиновић је изнео, да се затвореницима ставља оков на ноге од „десет ока“, на шта га је министар полиције Стојан Протић исправио, да су окови тешки — „само пет кила“.¹⁷⁸

Јаша Продановић, као посланик Самосталске странке, оптужио је полицијске власти, да сnose кривицу за пораст кривичних дела клевете и увреде. Оне су често стварале основу за клевете подижући оптужбе против лица за непостојеће кривице, и никад и не постојећи да окончају у том правцу поведен поступак...

Продановић је нарочито оштро осудио „паковање“ кривица политичким противницима владе и затражио да министар полиције изјави пред Народном скупштином да ће сузбити сличне покушаје полицијских власти и да ће „само такву полицију штитити која чува безбедност и збиља ради на томе да се неваљали, лупежи и људи који пасрћу на имовину и личну безбедност сузбију у границе закона“.¹⁷⁹

Упркос сталном указивању народних посланика на све могуће и немогуће лоше појаве у Србији, и уопште на тешко стање у земљи, најбоље се није много променило — ни у 1912. години. И у ову годину Србија је ушла гушећи се у проблемима свих врста, а у првом реду политичким...

Кад је реч о политичким приликама, оне су за многе биле такве, да се говорило да у Србији уместо демократије, влада — „руљократија“. Први који се управо овако, злурадо, изразио — био је један од најреакционарнијих политичара и државника у новијој историји Србије, Владан Ђорђевић. Али он није био једини који је тако мислио. Тог мишљења била је и Црна рука... У броју од 4. јула 1912. године, њен орган „Пијемонт“ писао је, да се уистину „не може друкчије назвати она маса, која нема никакве културе и просвећености и која вођена одвратним демагозима а гурана црним и мрачним инстинктима, често страховито алкохолизирана, блуди по политичким зборовима и биралиштима“.

По „Пијемонту“, „место владе демократије и демократског режима, Србијом влада банократија и бирократија. Политичке идеје,

178. Стенографске белешке Народне скупштине, 27. 01. 1907.

179. Исто, 2. 07. 1907.

политички морал, партије и партијска дисциплина не постоје: све је било пред касом и класом!".

Указујући на бирократију и банократију као на два велика зла, „Пијемонт“ је пошао стопама Јована Скерлића, који је о томе говорио у Народној скупштини, 5. маја 1912. године. Мишљења да је у Србији цео политички живот запао „у безначаљност, у груписање интереса, прохтева, амбиција“, да се „на штету општега и начелнога истиче личност и безначаљно“, Скерлић је у свом говору рекао и то, да су банке у Србији постале центри политичке моћи, да су се оне претвориле у главне, „осигураче“ гласова на изборима, купујући бираче — меницама! И није у томе уопште грешно. Банке су заиста биле постале крупан политички фактор у Србији тог времена. Скоро да није било новчаног завода у чијем се управном одбору нису налазиле личности из вођства политичких партија...

Као „Пијемонт“, чак и оштрије, о стању у Србији писао је руски лист „Бирзевија Вједомости“. „Тешко да сем Србије у свету постоји још каква земља у којој би услови политичког и друштвеног живота створили огроман друштвени слој дембелана, који ништа не раде и не умеју ништа да раде, па ипак живе сити и пијани и у потпуном благостању, једино помоћу политичког и партијског шантажа и разних злоупотреба“.¹⁸⁰

На „погубно стање“ у Србији указивало се и у Војводини, нарочито у кругу људи око листа „Српство“.¹⁸¹

Кад се читају текстови о стању у Србији пред први балкански рат, посебно они објављени у опозиционим листовима, испада да је Србија била држава на самом рубу пропасти. У њој није ништа функционисало... „У Србији нема више власти“, писала је, на пример, напредњачка „Правда“ у броју од 30. јула 1912. године, „пошто је она изгубила сав свој ауторитет, те је се данас нико више нити боји нити од ње каквом добру нада... Зло је узело у толико маха, да су грађани изгубили сваку веру у могућност отклањања тога зла и да је услед тога настала једна апатија помешана са извесним страхом, што све укупно чини да људи дижу руке од свега и слежући раменима, чекају: шта ће се из свега тога излећи.“

180. „Пијемонт“, 10. 07. 1912.

181. „Српство“, лист који је излазио у Новом Саду почев од 16. 03. 1910. године, био је финансиран од мађарске владе. Власник: др Миладин Смиљаревић. Лист је био орган Српске народне странке, основане у Жабљу 9. 04. 1910. — Види и брошуру: Срби у Угарској и Србији, Нови Сад, јул 1912.

О деветогодишњици преврата, у броју од 29. маја 1912. године, орган Црне руке „Пијемонт“ је писао да је отаџбина у већој опасности него што је била пре преврата 1903. и да његови извршиоци не смеју остати равнодушни, јер њихова „дужност не престаје док живот траје“. Војници су „весталке које не дају да се огањ на олтару Отаџбине угаси! Кад сви други забораве на своју патриотску дужност, кад их савлада умор и заспу и тада ће војници бити ту који неће дати да се Свети Огањ угаси и који се може угасити само са њиховим животом“.

2. Заговорници и „угрозитељи“ парламентаризма

Васпостављањем парламентаризма у 1903. години, у Србији је уистину почело једно ново доба. Али оно није почело расписивањем избора за Уставотворну скупштину, што би са правног гледишта било једино исправно, већ враћањем на снагу Устава од 6/19. априла 1901, који је краљ Александар Обреновић био укинуо 25. марта /7. априла 1903, како је већ поменуто. И, затим, сазивањем Скупштине и Сената изабраних 1901. године, а распуштених 24. марта/6. априла 1903. Била је то, како Војислав Ј. Вучковић каже, једна типична „правна акробација“, ¹⁸² њен први раздео, заправо. Други раздео уследио је четири дана потом. Поново устоличено народно представништво (Скупштина и Сенат) допоси одлуку 2/15. јуна 1903. да уместо управо усвојеног устава из 1901. на снагу ступи устав од 22. децембра 1888. Трећи раздео збио се 5/18. јуна, када је обнародован тај незнатно измењен устав, на који се заклео краљ Петар Карађорђевић...

Без обзира на ове чињенице, недовољно објашњене у историографији, парламентаризам је у Србији постао толико жељена стварност („грађански парламентаризам“, како то подвлаче неки писци). ¹⁸³ И у народу је био одлично примљен. У широким народним масама, у овим условима, Народна скупштина је схваћена као једна нова, највиша власт, која је ту да јој се народ обраћа за све своје муке и невоље. (Народној скупштини појединци су чак упућивали и молбе за слање у бању, ради лечења). Њој се народ жалио и на попа и на жандарма, и на шумара и на финансиа, на официра, али и на самог ми-

182. Војислав Ј. Вучковић, Унутрашње кризе Србије и први светски рат, Историјски часопис, Београд 1965, 173.

183. Димитрије Ђорђевић, Парламентарна криза у Србији 1905. године, Историјски часопис, Београд 1965, 157-171.

нистра полиције... Према пословнику скупштине, све те жалбе и молбе читане су пре преласка на дневни ред сваког заседања а затим прослеђивале скупштинском одбору за жалбе и молбе.

Свима, наравно, парламентаризам у Србији није одговарао. Нарочито онима који парламентарну демократију пису могли ни да смисле, који су је, док су били на власти, гушили и сузбијали на све начине, као што је то био случај са др Владаном Ђорђевићем. За такве, васпостављени парламентаризам у Србији није био ништа дуго до — „неограничена скупштинократија, клубократија и охлократија (владавина пука, светине)“.¹⁸⁴

Управо кад је Владан Ђорђевић ово рекао, 1906, парламентаризам је био ушао у другу годину великих криза и потреса. Прва криза избила је у јануару 1905. године због неусклађених односа владара и Народне скупштине и директно је била везана за сукоб око набавке топова за српску војску. Друга — у мају исте године. Она је произашла из сукоба владе и Народне скупштине по питању закључења иностраног зајма. Трећа криза избила је због завереника из 1903. године, чије је пензионисање тражила влада Велике Британије...

Све те кризе, међутим, биле су преброђене и парламентаризам је опстао — и спасао Србију од многих опасности, па и од увођења војне диктатуре, чему је тежила Црна рука.

Типично за парламентаризам у Србији, нарочито у његово прво време, одмах после преврата, била је појава гурања у политику и оних људи којима уопште није било места на политичкој сцени, којима је било главно да се дочепају посланичког мандата и привилегија које је он собом носио (Због високих дневница-дијурни-за многе је било лукративно бити посланик, поготову за људе са села).

На уистину шароликој политичкој сцени, тој толико, иначе, клизавој клацкалицу, појавили су се, отуд, и бистроумни и бољестојећи сеоски домаћини, трговци и дућанџије, кафеџије, сензали сваке врсте, а затим свештеници и учитељи. Према подацима званичне статистике о социјалном саставу српских скупштина од 1903. до 1908. године, посланика — трговаца било је у овом раздобљу (просечно) 26,87 одсто, земљорадника — 27,81, државних чиновника — 13,28, адвоката — 10,15, учитеља и наставника — 9,22, свештеника — 4,37, занатлија — 1,56, индустријалаца — 1,41, лекара и апотекара — 2,82 одсто, и тако даље.¹⁸⁵

184. Владан Ђорђевић, *Моја одбрана пред Судом*, 97.

185. Статистички годишњак за 1907-1908, 996.

У „најзапелушеније“ странчаре („партизане“, како се тада говорило), убрајани су – свештеници. Многи од њих“, рекао је Андра Ђорђевић у Народној скупштини (на седници од 18. октобра 1905. године), „место да посе у једној руци часни крст, знамење спаса нашег, а у другој грапчицу мира и слоге, па да тако улазе у дом сваког свог парохијанина, они му у дом уносе политички програм своје странке; место да им у дому парохијанина из уста излећу речи хришћанског ближњељубља, излећу им неприкладне погрде на политичке противнике. Они заборављају да народ не гледа обично на оно што свештеник говори и кад о вери говори, већ на то, како свештеник живи“.

За учитеље, Андра Ђорђевић је пак рекао, да су такође, а парочито они по селима, љути странчари. С малим изузетком, они су „улетали страсно у политичку борбу, на штету успеха у своме позиву“.

Такви какви су били посланици, такви су били и њихови наступи у Народној скупштини. Понекад су ти наступи били такви да поједина заседања на поједине моменте пису ни личила на састанке највишег дома у земљи...

Високообразовани првак Самосталне странке, Љуба Стојановић (председник владе 1905. године), такво стање ствари покушао је да објасни околносту да Србија дуго „није живела правим уставним, парламентарним животом“, и да посланици нису имали могућности да науче како се води начелна дебата, па се отуд у скупштини могу чути и говори који би се још само могли поднети на партијским зборовима, а многи „не би ни ту пристали“.¹⁸⁶

Проблем за себе у Народној скупштини представљали су посланици који су били ангажовани у раду са државом, склапали послове са државом или као приватни предузетници (концесионари) или пак као заступници великих фирми и банака, чак и страних, заинтересованих за закључење финансијских послова са српском државом. Њих је било, већ како у којем сазиву Народне скупштине, између четвртине и трећине од укупног броја посланика. Њихова моћ била је велика, и они су у много случајева били главни представници корупције у земљи.

Једна од највећих сметњи правилном функционисању парламента у Србији биле су честе опструкције. По правилу оне су биле

186. Стенографске белешке народне скупштине, 22. 10. 1905.

акт партијског ината... али најчешће израз жеље да се влада онемогући у свом раду, те Скупштина онемогући да донесе одлуку по одређеним захтевима и предлозима владе.

Самостална странка прва је почела са опструкцијама после васпооставе парламентаризма у Србији.

Зато што се догађало да посланици у великом броју не дођу на седнице Народне скупштине, из партијских или личних разлога, седнице су понекад одржавале — „на силу“. То је био повод самосталском „Одјеку“, чак и њему (број од 4. априла 1909. године), да за Скупштину каже, да је она „најскупље и најнерадније надлежство краљевине Србије“. Одазивајући се на позиве шефова клубова, појединци се смилостиве и дођу, али не пропусте нагласити жртву коју чине за отаџбину остављајући код куће — једни винограде у јеку рада, други овце, трећи свиње или недовршене грађевине, или друге личне спекулације, великом већином предузете зарадом на дијурнама које су несавесно примили. Велики број ћути на све позиве и све претње, остаје код својих кућа, отађавајући своје личне послове и спремајући унапред смишљене за изборе на којима се неће стидети тражити још једном мандат народног поверења... И неће бити чудо ако га поново и добију — захваљујући политичкој неразвијености своје средине, која још није научила водити рачуна о томе коме и како даје право да је представља и да решава о судбини земље, и, захваљујући бедном стању свих партијских организација без разлике, у којима се не зна где је ко, зашто је ко на ком месту, нити се располаже моралном дисциплином да се на време уклањају елементи који не представљају ни идеје ни људе, никог и ништа — до расуло, бестидну демагогију, перад, јаловост и немогућност читавог парламентарног режима...”

Мада су, и услед реченог, на парламентаризам у Србији падале многе сенке, он је ипак био нешто најбоље што је Србија имала у ово време. Представљао је он највећи добитак и за српску државу и за српски народ после преврата 1903. године. Покушаји да се докаже супротно, били су пуцњи у празно... А до тога је долазило и у самој Народној скупштини. Из уста појединих посланика мало-мало па се чуло, да парламентарна демократија није за Србију, да српски народ није „зreo за слободе и да их не уме чувати, па чак да се не уме њима ни користити, јер је слобода за народ као нож за дете“.¹⁸⁷

Да код појединих посланика дође до формирања оваквих и сличних мишљења много је допринела и штампа. Неки листови, као, на пример, „Вечерње новости“, престано су упозоравали јавност да се међу „даровима парламентаризма“ налазе и — „данајски дарови“, који се „састоје у томе што је дата могућност непросвећеним да су-жавају слободу рада просвећених“.¹⁸⁸ Овај лист је нарочито истицао, да парламентаризам „може да чини грдне злоупотребе“. И то зато што он „допушта непросвећеној већини да у незнању своме чини оно што није корисно за народ и државу, или још више, он допушта не-савесној интелигенцији коју има сваки народ, а наш највише, да злоупотребљује напросвећеност већине за своје себичне и личне циљеве, који опет неће донети користи народу и држави“.

На ступцима „Вечерњих новости“ могла су се наћи и тврдјења, да је Србија до преврата „имала тиранију и безакоње одозго“, а да по-сле њега „има тиранију и безакоње одоздо или од масе, или од поје-динаца и неодговорних котерија“. Земља је „толико несрећна, да њени синови никад не умеју да одаберу средњи пут између срца и разума, већ се увек иде из једне крајности у другу. Насиље одозго стварало је револуцију; насиље одоздо је разлог за реакцију. Ни револуција, ни реакција не могу земљи и народу донети благостање...“¹⁸⁹

Листови који су овако, попут „Вечерњих новости“, писали о пар-ламентаризму и парламентарној демократији, као и народни посланици, и политичари уопште, који су у том смислу говорили, названи су — „угрозитељима парламентаризма“. За њих, у Народној скупштини, речено је и ово: „У Србији има још доста снажних елемената којима се парламентарни живот никако не допада и који још налазе могућности и средстава да разоравају тај парламентарни живот, излажући га компромитовању и који могу да доводе оне режиме од којих је Србија двадесет и пет година страдала...“¹⁹⁰

Представници Радикалне странке у Народној скупштини, у најопасније „угрозитеље парламентаризма“ (у време велике поли-тичке кризе 1905. године) сврстали су „неодговорне чиниоце“, који се „ненадлежно уплићу између Народног представништва и Круне, и који се старају свим средствима да униште парламентарни живот“. Ти неодговорни чиниоци налазили су се, према тврдјењу радикала,

188. „Вечерње новости“, 9. 12. 1904.

189. Исто, 4. 12. 1904.

190. Стенографске белешке Народне скупштине, 15. 10. 1905.

међу људима којима припада захвалност за чин од 29. маја 1903. године. „Користећи се оним што је извршено 29. маја и својим положајем, ова мала група почела је да врши послове које не сме да врши“. Почела је да улази у политику, „почела је да врши пресију на парламентарне владе...”

Како је време показало, парламентаризам је у Србији успео да надвлада све своје „угрозитеље“. Народна скупштина постала је институција у којој је, увек и на крају, превагнула реч народа. Што је при том долазило до оштрих сукоба међу народним посланицима, од којих је један добар део био као ланцем привезан за вођство својих партија, то није било одлучујуће, то је лежало у самој природи парламентаризма. Посланик Милутин Станојевић је с разлогом рекао да је „Скупштина што и изложба једног народа. У њој се може видети карактер и вредноћа једног народа. Могу се видети и мане и особине појединих партија...”¹⁹¹ Овај посланик био је у праву, посебно у погледу партија. Оне су давале тон свим заседањима Народне скупштине и показивале, уз све друго, да су између себе љуте завађене, да једна на другу гледа као на свог смртног непријатеља.

Пред балканске ратове, 1912. године, радикали су, на пример, за напредњаке (и у парламенту и изван њега) тврдили, да су „увек презирали народ“, да је за њих народ — стока!¹⁹² Напредњаци су пак, називали радикале „професионалним атентаторима речју и делом“ и „династичким лакејима“. И износили су, да су радикали „правили атентате против краља Милана и краља Александра Обреновића, клеветали све владоце“, а кад би се дочепали власти, постајали су „најверније слуге двора, били најсавитљивији лакеји његови“.¹⁹³

Већ и зато што је практично била узела монопол над влашћу, Радикална странка је оптуживана да је у Србији увела режим „потпуно сличан режиму који је био настао од 1842. године“ — у време Томе Вучић-Перишића. Настојало се да докаже, да је разлика била само та, што је Србија „место Вучића добила Пашића, место Државног савета Народну скупштину, која је такође један великашки скуп, а дворски утицаји одсуствују из истих узрока из којих су одсуствовали и под Вучићем“.¹⁹⁴

191. Исто, 17. 10. 1905.

192. „Самоуправа“, 24. 08. 1912.

193. „Правда“, 9. 07. 1912.

194. „Ново време“, 28. 11. 1911.

Бранећи се од напада Напредњачке странке, али и од напада других странака, радикали су доказивали, да они нису „странка авантуриста, којој национални проблем, ма и са ризиком по опште народне интересе, треба да донесе политичку рехабилитацију. Она решење тога питања сматра као свој свети, национални дуг, као дужност у чије извршење она има да унесе и сву снагу и сву памет своју. И зато она и ради не обзирајући се на сумануте испаде својих противника“.¹⁹⁵

Својим противницима радикали су пребацивали да „само зато што нису на власти прижељкују владавицу туђина...“¹⁹⁶

У обрачунавању са народњацима (националцима), радикали су нарочито били оштри. Стално су потсећали јавност на то, да су они били и остали - либерали, и да су се после преврата „преименовали“ у народњаке. „Али, иако је ново име дато старом дућану, еспап у њему остао је исти — политички бофл“.¹⁹⁷

Закрвављеност међу политичким партијама имала је, разумљиво, и те каквог одраза на рад Народне скупштине. Посланички клубови наличили су врло често на ратне логоре... Они су, као и поједини „независни“ посланици, по сваку цену хтели да њихови захтеви буду усвојени — па ма колико они били неправедни и неосновани, себични, ма колико се њихово испуњење косило са општим интересима, било противно важећим законским прописима. „Одбије ли министар такве жеље и захтеве“, рекао је 18. октобра 1905. године у Народној скупштини Андра Ђорђевић, „онда он треба да очекује какву год интерпелацију, којом ће га оборити са положаја. Накратко, и клуб странке владине и поједини посланици гледају често у министру не секретара државе, него клубског и страначког секретара и извршиоца жеља и прохтева њихових. Све су то неутешне појаве, све су то мучни моменти који штетно утичу на правилност и успех рада владиног, на штету општег интереса“.

У међусобној борби политичких странака и струја, у Народној скупштини и изван ње, главне битке вођене су, ипак, око питања парламентаризма и парламентарне демократије, ваља истаћи. Радикална и Самостална странка, две далеко најјаче партије у Краљевини Србији до Првог светског рата, изјашњавале су се за даље развијање демократије

195. „Самоуправа“, 11. 08. 1912.

196. Исто, 26. 07. 1912.

197. Исто, 11. 08. 1912.

и парламентаризма. Неке партије, пак, као Напредњачка странка, одбајивале су и парламентаризам и демократију. Интелектуална перјаница напредњака, једно време, професор Универзитета у Београду Живојин Перић је усред Народне скупштине изјављивао, да је демократија, уопште узев, „теоријски погрешна и практички штетна“ и да је он управо зато конзервативац што је противник демократије, а напредњак — што је противник радикализма.

Тврдећи да демократија „почива на једној неискреној бази“, професор Перић је настојао да докаже, да ни Народна скупштина није суверена, јер „ниједан од ње уведени закон још није закон док га владар не санкционише“. А кад Скупштина није суверена, онда „ни народ не може бити суверен, што радикали иначе упорно понављају. Кад би радикали уистину били демократи, уистину опредељени за принцип народне суверености, они би морали Србију преобратити у републику, у ком би случају Народна скупштина била сама и једина закоподавна власт“. Међутим, они су монархисти, а за демократију су зато што демократија „значи апсолутизам“.

Опредељење радикала за парламентарну демократију није било ништа друго, по професору Перићу, до опредељење за „апсолутизам Народне скупштине“. А бољи је „апсолутизам једног човека него апсолутизам једне Скупштине: апсолутни монарх, пошто је он једна одређена физичка личност, одговара, морално, за своје поступке, док је Скупштина и морално неодговорна. Скупштина, као целина, то је само један појам, а не може се говорити, наравно, о одговорности појмова. Што се лично појединих посланика тиче, ни они нису, за рад Скупштине, одговорни, јер ни један од њих није Скупштина. Демократија, као што се види, заводи најштетнији државни систем, систем код кога диригентна власт, Скупштина, не носи никакву, па ни моралну одговорност. Систем врло опасан, јер је противан начелу да онај који има власт треба и да одговара...“¹⁹⁸

Професор Перић је прорицао, да Србија, „благодарећи демократију“, иде тим путем, да једног дана изгуби карактер државе, да постане ничија ствар, *res nullius*.

Станове професора Перића подржавао је у највећој мери „Недељни преглед“, гласило Народне странке.¹⁹⁹ Овај лист је писао, да Ср-

198. Стенографске белешке Народне скупштине, I. 12. 1909.

199. „Недељни преглед“, број 10, I, 170.

бија „скупо плаћа што је парламентаризам уведен нагло и без икакве постепености“. Тајно гласање пак, прогласио је за велику обману... Сваки напис у неким другим новинама, који је макар и овлаш указивао на негативне појаве „у парламентарној ери“, „Недељни преглед“ је користио као доказ — да је парламентарни режим само „теоријски идеалан“, а „стварно врло рђав и штетан“. Тако је поступио и са једним написом објављеним у „Дневном листу“, у броју од 19. јануара 1909. године. („Министарски пролетеријат“) у којем је казано: „Професори који су једном били министри не враћају се у гимназију, па чак ни на Велику школу ако су били само ванредни професори, пуковници више не иду у труп, адвокати (сем малог броја оних који за министре и иду како би појачали адвокатску фирму) тако исто. Из тих људи, тих потпуно беспослених, тих стално незадовољних и у очекивању нових државних звања, састављено је оно коло имена, које ми називамо министарским пролетеријатом“.

На основу овог написа, „Недељни преглед“ је закључио, „да реални живот показује да је парламентаризам штетан, па чак и опасан за Србију и њене циљеве“ и да „не треба пред тим фактом затварати очи и ићи у идеологију да би се тамо успеха нашло. Оставимо идеологију романтичарима, а ми прегнимо да Србију ослободимо парламентаризма а тиме, у исти мах, и министарског пролетаријата“.

На страницама „Недељног прегледа“²⁰⁰ штампани су и текстови у којима се тврдило, да је парламентарни режим могао бити успостављен пре свега зато што је одмах после преврата 1903. године дошло до расцепа у војсци и што је због тога владалац „изгубио једно од најјачих средстава своје моћи“.

Како је у овом чланку још казано, увођење парламентарног режима (од стране Радикалне странке), приморало је Србију „да води политику по жељама Русије, која никад није истински била наклонена идеји Велике Србије“.

Уместо „апсолутизма на престолу“, по наводима „Недељног прегледа“, Србија је после преврата добила апсолутизам партијских вођа: некад је био Вучић, а сада је Пашић апсолутиста у Србији“. Партијски прваци, и партије с њима, уводећи парламентаризам у ствари су уништили демократију у Србији...

Са „европског гледишта“, лист је даље покушао да докаже, политичке партије у Србији биле су велики — „нонсенс“. Нарочито

200. Прилог Јована Јовановића, Недељни преглед, I, број 32, 515.

велики „понсенс“ било је оснивање Социјал-демократске странке у селачкој земљи... „Видети као социјалисту Ужичанина (а они сачињавају гро наших социјалиста), који пева уз гусле јупачке песме и чува традиционалне обичаје, значи видети карикатуру социјалисте: он иде у социјалисте из оних истих разлога из којих се одмеће у хајдуке или ступа у жандарме...”

Писањем у овом смислу, и посебно својим тврђењем да је за Србију најбоље да у њој „форма владавине буде веома снажна монархија, готово апсолутистичка“, „Недељни преглед“ је изазвао јаку реакцију свих оних листова који су се изјашњавали за парламентарну демократију, а у првом реду „Дневног листа“. У броју од 24. фебруара 1910. године, гласило „радикалне демократије“ писало је да су „Недељни преглед“ и људи око њега не само реакционари, који би да збаце Устав и погазе законе, већ и непријатељи српске државе јер се залажу за српско-аустријску федерацију...

У фронту „антипарламентарних струја“, у јесен 1911. године, снажног гласа од себе давала је и Црна рука – преко свог органа „Пијемонта“. У складу са програмом објављеним у свом првом броју, „Пијемонт“ је писао (број од 1. октобра 1911. године), да нису више „само нихилисти, анархисти, револуционари – социјалисти и чисти синдикалисти који негирају вредност парламентаризма“, већ да има „и добрих буржуја који су дошли до закључка да парламентаризам, какав се практикује, није згодан механизам законодавног тела“. Своју негативну оцјену парламентаризма „Пијемонт“ је заснивао и на оцјенама познатог професора универзитета у Бриселу Адолфа Пренеа и, још више, енглеског филозофа и социолога Херберта Спенсера, „оца еволуционизма“ (Прене је доказивао, да је парламент синоним хаоса, „по коме се групе крећу гуране мрачним инстинктима, љубављу се на узбурканом океану народних страсти“, а Спенсер, у свом делу „Индивидуе против државе“, да је „велика глупост данашње политике божанско право парламента...“).

У оквиру свог антипарламентаризма, „Пијемонт“ је био противник свих политичких партија. Међутим, у 1912. години, ту долази до извесних промена. У овој години вођство Црне руке чини озбиљне кораке у правцу повезивања са Самосталном странком...

Противници Црне руке, социјал-демократи (који су је оптуживали да угрожава парламентаризам у Србији), и сами су, 1912. године, изrekli многе критике на рачун српског парламента. Драгана Лапчевић је изјавио у Народној скупштини, на дан 7. маја 1912.

године, да је „српски парламент без парламентаризма“. И то зато, пре свега, што у њему нити су нишале нити су падале владе... „Тежиште ситуације пренесено је у двор... Народна скупштина је абдицирала од свог права да формира владе и да их обара... Народна скупштина постала је једна чегртаљка, у најмању руку машина за изгласавање“.

Од посланика — појединаца, један од првих који није био задовољан српским парламентом, био је Ђорђе Генчић, један од вођа завере из 1903. године. По њему, парламентаризам у Србији био је биљка „која није за Србију“.²⁰¹

У погледу неверице у парламентаризам и демократију, Генчић и професор Живојин Перић нису били никакав изузетак у Србији од преврата па до избијања Првог светског рата. Ни Милован Миловановић, на пример, није веровао у парламентаризам и парламентарну демократију. Али је он, за разлику од Генчића и Перића, сматрао, да их „практичан политичар мора прихватити као нужност“.

Клањајући се само успеху, Миловановић није много полагао на пачела. Он је веровао само у једну истину, ону коју је проповедао Макијавели. И говорио је (Слободану Јовановићу)²⁰² да је та истина „чиста и непомућена“ а да је све друго — „наивност или лицемерство“.

Све критике парламентаризма у Србији, чињеница је и то, нису биле у исти мах критике парламентаризма уопште. Не. Оне су често биле само израз незадовољства радом Народне скупштине... У Народној скупштини много пута долазило је до тога, да су принципијелне расправе биле засењивале међусобним оптужбама посланика опозиције и владе. Те оптужбе киптеле су и од увреда... Није се једном чуло у Народној скупштини да посланик посланика назове цитковом, лажљивијем, сецикесом, шверцер-патриотом, издајником, туђинским агентом, стоком, неваљалијем... Чак се догађало да мини-стар назове посланика — „кучком“, а овај њега — „магарцем“.²⁰³ Догађало се и то да посланик посланика са скупштинске говорнице позове на двобој!²⁰⁴

Да би се оваквим и сличним испадима стало на пут, морао је бити измењен Закон о пословном реду у Народној скупштини, и забра-

201. Стенографске белешке Народне скупштине 18. 12. 1903.

202. Слободан Јовановић, Моји савременици, 225.

203. „Српска застава“, 16. 02. 1905.

204. Стенографске белешке Народне скупштине, 7. 03. 1909.

пиги (чланом 61) да говорник говорника лично вређа и напада на седницама парламента.²⁰⁵

С обзиром да се често дешавало да посланици са скупштинске говорнице нападају и личности изван парламента, да износе непроверене податке о њима, да ударају на њихову част, председник Народне скупштине, 5. јуна 1910. године, био је принуђен да све посланике упозори — да им је „дужност да воде рачуна о части свију људи које у свом говору додирују у Народној скупштини, јер они имају права да говоре све а они људи о којима је реч и на чију се част удара, немају средстава да се против господа посланика бране, јер су господа посланици заштићени имунитетом“. Поздрављајући то, Павле Маринковић ће рећи, да добар део посланика „није био изучио да сваки пут и у свакој прилици тачно примењује занат парламентарног владања и управљања“.²⁰⁶

Због свега побројаног (па и злоупотребе скупштинске говорнице од стране појединих посланика који су понекад и по сат и по читали огласе о продаји имања у службеним новинама), скупштинске сесије трајале су по правилу врло дуго, и нису се једном завршиле без прaviх резултата. То је давало додатне поводе за критике парламентаризма, за злоупотребу констатације да су посланици, „палазећи се у стадијуму једне парламентарне нирване, упућени да у Скупштини заповедају једни с другима и с владом“.²⁰⁷

Много времена трошено је у Скупштини на питања која су посланици из седнице у седницу постављали министрима, као и на њихове одговоре посланицима. Драгоцено време трошило се исто тако „на међусобице личног и партизанског карактера, које посланици из опозиције са посланицима из владине већине посвакодневно имају...“²⁰⁸

Већина посланика ипак, па и они којима није било лако да савладају парламентарна правила, настојала је да свој посао у Народној скупштини обави на најбољи начин и на задовољство својих бирача. Излазећи на скупштинску говорницу, они су често откривали многе ране у друштву и изговарали и најслободоумније и најдемократскије мисли. Добро су упамћене речи самосталца Алексе Ратарца, на пример, да у

205. Исто, 7. 10. 1909.

206. Исто, 13. 07. 1906.

207. „Правда“, 10. 11. 1906.

208. Исто, 10. 11. 1906.

„Србији не сме бити ни једна власт свемоћна, не сме бити свемоћан Краљ, не сме бити свемоћна Скупштина, не сме бити свемоћан суд, не сме бити свемоћна полиција...”²⁰⁹

Од водећих политичара и државника, на мети критике у Народној скупштини најчешће и највише био је Никола Пашић. Посланици опозиционих странака користили су сваку прилику да се окоме на њега. Он се, међутим, никад због тога није узбуђивао и ретко се дешавало да тражи реч да би се одбранио. Глаголио је своју рано поседелу браву и смеђулио се и кад је за њега речено, да је „за српску државу оно што је имела на једном храсту, државни паразит који гута животне сокове српске државе, који се гоји на рачун српске државе”.²¹⁰

Скоро да се не зна ко је више нападао у Народној скупштини - Никола Пашић лично или његова Радикална странка, која је углавном и била на државном кормилу. Јован Скерлић је, на пример, Пашића и Радикалну странку оптуживао, да су и саму државу ставили у своју службу и да управо због тога Србија и нема парламентарни режим, него — „партизански”, и да у њој влада „неиздржљив режим партијске тираније”.²¹¹ У исти мах, и на истој седници Народне скупштине, Скерлић, међутим, није пропустио да истакне, да су парламентаризам и уставност ојачали самосвест сељака, најбројнијег дела грађана Србије...

На „тапету” посланика нису се налазили само политичари, него и друге виђене личности које су по свом положају стајале изван политике, као што је био случај са високим достојанственицима Српске православне цркве.

У јесен 1910. године, на неколико седница Народне скупштине, била је отворена права баражна ватра на епископа шабачког, Сергија, затим на неколико других владика и читаво туђе свештеника и калуђера, с једне стране због њиховог мешања у политику, а с друге стране због њиховог недоличног понашања...

У дебати о епископу шабачком, Сергију, учествовали су народни посланици са листа скоро свих политичких партија. Док се већина њих бавила само личношћу и радом владике Сергија, социјал-демократски посланик (Триша Кацлеровић) се у својој речи дотакао и неких других црквених главара, и цитирао ону народну изреку: „Нити хвали Брака, нити куди Петака, оба два су брата једнака”.

209. Стенографске белешке Народне скупштине, 5. 07. 1906.

210. Исто, књига VIII, сазив за 1906. годину, реч Ж. Рафајловића.

211. Стенографске белешке Народне скупштине, 26. 02. 1914.

На основу писмене изјаве једног шабачког свештеника, Кацлеровић је, поред осталог, навео, 1) да је владика Сергије из своје епархије отерао све честите и заслужне калуђере, а за старешину у манастиру Чокепници поставио „познатог блудника и моралну пропастицу бекрију Михаила Новаковића“; 2) да у манастиру Петковници држи старешину архимадрита Лукијана, који је манастир упропастио а себе обогатио, и који је, према исказима двојице калуђера, „блуд проводио са својом рођеном сестром Јеленом“; 3) да унапређује и оне свештенике који, као удовици, ванбрачно живе и ванбрачну децу рађају; 4) да сам „блудно живи са Ружом, бившом паложницом калуђера Емилијана Радића из Карловаца и Дује адвоката из Београда“; 5) да је „пијанац последње врсте“.

Дебату о епископу Сергију није могла да заустави ни примедба министра просвете и црквених послова (Драгољуба Аранђеловића, професора Универзитета у Београду), да он „нема власт да казни ниједног архијереја“, да је за то надлежан Архијерејски сабор. Из уста посланика чуло се, да је очевидно да има „некег трулог што се православне цркве у Србији тиче“, али да све није баш тако црно, и да треба правити разлику (и по питању приватног живота), између два реда свештенства — „свијашченичког и монашког“. Док је за огромну већину свештеника световног реда речено да је добра и да добро врши своју дужност, за калуђере је нађено мало лепих израза. Чак је казано, да су они једна рана у животу цркве. „То могу слободно да кажем без икаква претеривања“, рекао је посланик Аранђеловић „Наша је дужност, да тим скандалозним појавама, које се у животу нашег калуђерства одигравају, станемо на пут. Грехота је и велика штета да наћи манастири, задужбине наших царева и краљева, служе као поприште скандалозних ствари, какве сваког дана читамо и слушамо... Ви сви видите да је оно, што раде поједини свештеници и калуђери, одметање од државне власти. Кад би један државни чиновник радио оно, што раде поједини калуђери и свештеници, он би 50 пута био истеран из државне службе и искусио последице таквог сјаја рада, док, међутим, ми стојимо пред таквим фактима, да поједини калуђери и свештеници раде такве ствари, за које нема никакве одговорности и за које они не одговарају. То се не слаже, то се противи принципима државе, и зато је дужност државе да нађе томе лека“.²¹²

„Немиле појаве“ у цркви, у њеном врху, критиковао је и радикал Љуба Јовановић-Патак. Он је рекао, да црквена хијерархија не само

да није на висини свога високог позива, него није ни на висини осталог душтва. И, ако црква „хоће да сачува, не онај положај који је некад у народу имала, него и овај врло скромни положај који је до данас сачувала, треба друкчије да ради и да се стара да и њене хијерархије остану на оној културној висини на којој стоји остали српски народ“.

Указујући на проблеме „калуђерства“ и „лифровање хијерархије из калуђерства“ посланик Јован Марјановић заложio се за „преображај устројства“ манастира, будући да они располажу огромним богатством — само земље више од 180 хиљада хектара. С обзиром да је у свим манастирима било 102 калуђера („ко зна откуд доведених“), на једног калуђера долазило је око 1870 хектара, док на једног домаћина у Србији долази у просеку 90 и неколико ари земље!²¹³

Многа опора реч у Народној скупштини изговорена је против нишког епископа Никанора. Народни посланик Михаило Милић, свештеник, поднео је интерпелацију министру просвете и црквених послова „поводом страшне кукњаве не само верних источно православне цркве већ и свештеничког обојега реда, као и од иповерника, на зле радње, незаконитости, као и гажење најбитнијих уредаба свете цркве од господина Никанора епископа Нишког“.²¹⁴

Дебата о овој интерпелацији потрајала је неколико дана. На седници од 18. априла 1909. године за владику Никанора је речено, да је „мераклија на освећење цркава и продају својих антимиона“, да освећује и цркве које су „против закона подигнуте“, узима „толики новац“ за то, „а свакако да поред те суме ту дође још нешто од по неког механиџе да му црква буде ближа механи“.

Посланици који су критиковали епископа Никанора, и тражили интервенцију надлежног министра, износили су и случајеве кад је владика „мрсио о посном дану“, а све то чинили само зато, како је речено, да би јавност сазнала „да сељак мора да пости а владика не“.

Док су посланици из народа, у свим дебатама у којима су учествовали, говорили једноставно, увек настојећи да „бика ухвате за ро- гове“, са посланицима — интелектуалцима био је углавном друкчији случај. Њихови говори често су личили на предавања у ученим друштвима... Стицао се утисак да они настоје да својим начином изра-

213. Исто.

214. Исто, 7. 04. 1909.

жављања описане Скупштини својим општим знањем, много пута се, и без икакве стварне потребе, служећи цитатима познатих светских личности, правних писаца и књижевника.

Први који је у Народној скупштини осудио овакво наступање посланика – интелектуалаца, био је Павле Маринковић. Он је њихов начин говора у Скупштини назвао – „јаловом еквилибристиком духа“. На седници Народне скупштине од 10. марта 1909. године, он је рекао: „Колико сам ја упознат са многим стварима у књижевности и науци, могу рећи да нема бургије и лудорије за коју човек неће наћи писца, да је његовим ауторитетом поткреси... Ја налазим да они који врло често багателишу и парламент, а српску Скупштину специјално, који се потспрдују са сељачким елементом, који је до скоро био у већини, немају право, јер ја сам уверен да би било још много горе кад би место те наше Скупштине управљала овом земљом каква Академија наука. Јер, кад би то било довољно бити научар, па одмах бити способан за управљање земљом, ми бисмо требали нашу власт да делегирамо Академији наука, па да ову земљу намах усрећимо...”

Поменувши, да је „сељачки елемент” једно време чинио већину у Народној скупштини, Павле Маринковић је рекао нешто што је било потпуно тачно, и што је нарочито важило за 1905. годину. После општих избора у јулу те године, број посланика са села био је упадљиво велики. То је протумачено као израз незадовољства бирача варошанима, чак и као резултат „рата” „сељака против чаршијлија”. „Сељак се дигао против капутаца па неће ни да чује за неке посланике из вароши”, стоји у писму Јована Ј. Вучковића од 28. јуна/11. јула 1905. године. Милану Ракићу, вицеконзулу у Приштини. „Оће рећи да се покаже шта зна”. Пусто, што метнуше оних 15 динара дијурне. Оће да се покрве...”²¹⁵

С обзиром на овакву ситуацију (у 1905. години, али и у 1904. години) „Одјек” је апеловао на интелигенцију да се више ангажује у политици.²¹⁶ Бежати од политике, значи чинити „грех према својој отаџбини... Не може се утицати на политику споља и само усменом критиком, већ ваља ући унутар и обаљивати оно што је слабо и што не ваља... Некад се говорило интелигенцији: Не у политику! А ми довикујемо: Сви у по-

215. Милан Ракић, конзулска писма, Београд 1985, 304.

216. „Одјек”, 25. 12. 1904.

литику! Само тако ћете се одужити свом народу који, свакојако, само од интелигенције може очекивати свој бољитак“.

По правилу, интелектуалци који су улазили у Народну скупштину били су прваци својих странака. Они су у њој водили главну реч, без обзира колико их је кад било, и били су у исти мах прве мегданције својих странака у свим дебатама и расправама.

Од посланика — интелектуалаца, у најпознатије бојовнике својих странака спадали су Јаша Продановић (код самосталаца) и Стојан Протић (код радикала). Они су тукли многе битке, али тако — да је перје летело на све стране...

Жустри и оштрореки Продановић се на Протића често окомљавао на изразито безобзиран начин. Настојао је чак и да га прикаже као човека малог знања, којем би било боље да скупштинску клупу замени за школску... „Ја не могу Протића да подлаћем у школу, а и кад би могао, од тога би било мало вајде, јер њему никаква школа не помаже. Он ништа не може научити. Он овако ради: узме књигу која је штампана на немачком или француском језику, не гледа на њен смисао него само на њене речи и коју год му књигу подметнете само ако је туђа и ако је повелика он јој верује. Књиге се међутим, не читају очима него мозгом, а тај орган код Стојана Протића као да је у рудиментном стању“.²¹⁷

На Стојана Протића („духовног вођу Радикалне странке“, како је он све називан), Продановић је атаковао не само у Народној скупштини него и изван ње, у штампи, највише у листу „Одјек“.²¹⁸ Дајући Протићу за право што је своје чланке потписивао псеудонимом ЈАНУС, Продановић је рекао да радикалски првак има уистину два лица. И не само да има два лица, него да се у њему крију — два Протића, „оба тврдоглава и напрасита“ и оба зналаца свих наука „осим хемије“. Први Стојан Протић, то је „онај из опозиције, страشان љубитељ слободе. Са закрвављеним оком и стиснутом песницом прети он свима њеним непријатељима... С идејама Марксовим у глави а инстинктима буржоаским у души, осетљив је на све промене у политичком животу, као барометар за атмосферске мене...“ Други Стојан Протић, „онај из владе страشان је љубитељ власти. Са закрвављеним оком и стиснутом песницом прети он свима њеним противницима...“

217. Стенографске белешке Народне скупштине, 7. 02. 1907.

218. „Одјек“, 23. 03. 1905.

За „Протићев дух“, Продановић је рекао,²¹⁹ да је „један рђаво слепаћен мозаик из најразличитијих теорија, најсупротнијих писаца, најшаренијих идеја, те представља читаво једно вапшариште“.

Као рис, а понекад и као хијена, Продановић је кидисао и на Николу Пашића. По пакости и недопустљивости, његови напади на вођу радикала преманивали су чак и све оно што је о њему написао аустријски ишијун Леополд Манл, у једном свом извештају министарству спољних послова у Бечу — да је Пашић „глава без оригиналних идеја, мајстор политичке интриге, шпекулант, без скрупула кад је у питању стицање, лажљив као Византинац, тотална глуперда, примитивни Шоп из Источне Србије.“²²⁰

Све оно што је Продановић рекао и написао о Протићу и Пашићу, показује само једно: да он ни у једном часу није био способан да угуши у себи личну мржњу, завист и нетрпељивост према овим стварним испошима српске политике, свакако и зато што је био редовни губитник у политичким бојевима са њима.

Свадљив и неодмерен у својим речима, Продановић је свесно бацао на ломачу сваку објективност кад су били у питању и други његови политички противници. Али, то му се и светило... Већ у другој години парламентаризма у Србији, 1905, он је сам имао прилике да се увери у то шта све може да доживи један политичар који себе не може да држи у шаџи, који туче противника чим год стигне и како стигне, не поштујући ни најосновнија правила пристojности. У листу „Смелост“ (број од 7. јула 1905. године), он је био просто - сатрт. Проглашен је за „политичког развратника, политичког шарлатана, политичког превртљивца“ и за „највећег политичког неваљалца, што га је икад српска мајка родила“.

„Смелост“ је оптуживала Продановића да је главни кривац за расцеп међу радикалима, за разбијање Радикалне странке у две партије — Самосталну и Радикалну странку Николе Пашића. „То је био тријумф лупешке препредености једног недоученог социјал-демократског доктринуса, задахнутог и затрованог напредњачком мржњом према радикалима...“

Ово „черечење“ у „Смелости“ Продановић није никада заборавио. Оно га је пекло као ужарено железно, и гонило на освету — увек поново.

219. Исто, 28. 09. 1906.

220. Српски књижевни гласник, нова серија, XX, број 2, Београд 16. 01. 1927, 123-133. - Државни архив у Бечу, I.B. број 135 и 136, извештај од 30. 01. 1906.

Сем од „Смелости“, Продановић је тада, и потом, добио многи шамар и од других листова, поред осталог и од напредњачке „Правде“. Она га је назвала „политичким адраповијем“, „чешагијом завереничком“, ²²¹ „мистер Јашом од Шатрџице“, ²²² И извржавала га руглу и у стиховима:

*„Бегном Јаши без крајне и њоше
боде очи Пашићево ћоше,
Па да не би остао без трошка
Уређује 'Одјек' на три ћошка...“*²²³

У Народној скупштини (4. фебруара 1904. године) радикал Настас Петровић, професор зоологије, рекао је за Продановића следеће: „Откад постоје Народне Скупштине, у Народном представништву није било разузданијег типа посланичког... Он најпре избаци ординарну, најординарнију клевету, па онда на основу те клевете непрестано брља и маже човека или маже читаво друштво на које се окоми. Он говори о моралу, а у исто време помаже најјеморалније радње... Он хоће да говори чак и о граматички, а пун му је језик стилистичких и граматичких погрешака...“

Један други посланик, Милош Ћосић, пак, казао је, да Продановић може бити све — „бирократа, аристократа само не демократа...“

Свима који су га узимали „на миндрос“, Продановић није стизао да одговори. А можда није ни хтео. Али зато је своје перне буздоване чешће него што је то имало смисла потезао на Стојана Протића. Међутим, Протића није било лако оборити с ногу. Он је био стамени и знао је масу ствари... Боље је, много боље од Продановића био упућен у правне науке — свеједно што му је филологија била струка. И саме бразде које је Протић остављао за собом на политичкој ниви Србије биле су и дубље и трајније од Продановићевих.

Био је Протић и знатан државник, у сваком случају бољи него што су то тврдили, на пример, црнорукци, један Војислав И. Гојковић, по коме Протић није ни могао да „постане државник зато што је био од природе самовољан и груб, готово неотесан, пргав и прек, и увек готов на свађу и препирку“.²²⁴

221. „Правда“, 18. 06. 1905.

222. Исто, 26. 06. 1905.

223. Исто, 6. 03. 1906.

224. Нова Европа, XVIII, св.10-11, 328.

Називан од својих политичких противника и „пуноглавићем“,²²⁵ и оптуживан да је „направио за себе читаву професију бранећи политичка убиства“,²²⁶ Протић је за све оне који су овако о њему говорили и писали уистину био — бич божји. И они су већ и због тога имали разлога да га проклињу...

Проблем за Протићеве противнике (и противнике Радикалне странке, у исти мах) био је тај, што је он од свих њих био јачи парламентарца и успешнији говорник, речника састављеног од самих муња и громава.

Што-шта рђаво што је изнесено за Протића, углавном је резултирало из политичке мржње. Али и из тежње за осветом, будући да му се на други начин није могло паудити.

За Протића је речено и то, да није никакав „неурастеник, као што понекад хоће да се представи, да би извинио своју ароганцију. Он је просто рђав човек и на првом месту он је један страشان кавгација“. (Уистину, Протић је био велики кавгација, и за њега није тек тако казано, да је „Муса Кесеџија Радикалне странке“).

Године 1911, у неким листовима, као у „Малом журналу“, за Протића је тврђено да га „мрзи цела Србија сем његових сродника и цела Радикална странка сем Пашића, Пачуа и Аџе Станојевића“, а да разлог томе лежи — „у његовом циганском карактеру“.²²⁷

Обрушавајући се на Протића, „Мали журнал“ је писао: „Син једног пандура, он има и карактер једног пандура: пред јачим пузи, слабијег гази. И кад га видите на власти, онда слободно можете рећи да је Цигањину пало царство у руке. А такво је царство има већ двадесет година једна Радикална странка: то је царство Стојана Протића. Дрзак, арогантан, инквизиторски нетрпељив и искључив, он свакога ко заусте да штогод против њега каже удари тако рећи песницом у уста, као што се то скоро десило Максиму Сретеновићу, коме је он довикнуо: 'Пути ти, бре, матора магарчино!'“.

Кад је „Мали журнал“ овако ружио Протића, „Ново Време“ је (пишући о Протићу и Продановићу) навело, да је Продановић изјавио, да је Протић — „један тип који је сав садељан од неваљалства, који је сплеткареш, силеџија, једном речи ниска природа“.²²⁸

225. „Правда“, 10. 07. 1905.

226. Недељни преглед, број 5, 1908. године.

227. „Мали журнал“, 24. 04. 1911.

228. „Ново време“, 18. 11. 1911.

У броју од 5. маја 1912. године, лист „Стража“ је писао о Протићу као о човеку који „никад није био подесан за министра, нарочито за парламентарног министра“, јер „оскудева у доброј нарави“, јер је „ћудљив, неприступачан, цандрљив... Као министар он се увек понашао онако како су се понашали либерални капетани седамдесетих година. Будући прост човек, г. Протић је као министар веома надувен (прости се људи увек надму кад добију власт). И будући још и рђаве нарави, он је као господар, као старешина просто несносан“.

Према мишљењу „Страже“, за Протића би било најбоље кад би се бавио само повинарством. „Као повинар, он и има неких несумњивих заслуга; као државник он је правио само глупости“.

Преко свог органа „Пијемонта“, Протићем се, поред осталог 1912. године, бавила и Црна рука, у неколико наврата поредећи га са Милованом Миловановићем. Док је Миловановића приказивао као човека без карактера, „Пијемонт“ је Протићу признавао „да има карактер“, да није „слаботиња“, да је „моралан човек у грађанском смислу речи“, али да је, као и Миловановић, „рђав политичар и никакав државник“. И то пре свега зато што је „по природи свог интелекта сасвим обична памет“, а усто — „самоук у друштвеним и државним наукама“.²²⁹

Све што је негативно речено за Протића, посебно 1911. и 1912, а затим 1914. године, не би ипак могло да доведе у питање следећу истину: да је он (судећи по ономе што је радио, говорио и писао) био странчар прве врсте, безмало без премца у земљи, и да је, за интересе своје партије, до 1918. године сасвим сигурно, био спреман све да учини. Чак и главе да сече...

И Продановић и Протић били су староседеоци на политичкој сцени кад је основана Црна рука, 1911. године. Као политичари од имена они су са ореолом матадора загазили у толико врућу 1912. годину. Али и једног и другог је сасвим неочекивано бацио у засенак професор књижевности Јован Скерлић... Изабран на изборима од 1. априла 1912. године за народног посланика на листи Самосталне странке, он је у Народној скупштини изазвао праву узбуну...

Иако је био новајлија у Народној скупштини, Скерлић није био, ваља на то посебно указати, никакав странац у политици. Газио је он мутним и пуним вировима водама политике још од својих студентских

229. „Пијемонт“, 30. 03. 1912.

дана. Сип београдског шепирије, он се прво нашао на — десници. А после студија у иностранству (као стипендиста краља Александра Обреновића) обрео се на крајњој грађанској левици.²³⁰

Права правцата стихија у раду („То није човек, него стихија“, рећи ће за њега Михаило Гавриловић),²³¹ Скерлић се огледао на много поља — и у новинарству (био је стварни уредник „Дневног листа“ и писац уводних чланака из броја у број) и у науци — на Универзитету и у Академији наука. Стигао је да напише и „дебелу књигу“ — Историју нове српске књижевности, коју је објавио који месец пред своју смрт у мају 1914. године.

Кад је обема ногама загазио у политику, Скерлић се одмах представио као потпуно самосвојна личност и то у тој мери да је једноставно штрчао не само у Главном одбору Самосталне странке него и у целој Народној скупштини. Са говорнице Народне скупштине он је многе ошишу својом кампијом, указујући у исти мах на гнојне чиреве у држави. Загрмео је он и против бирокаратије, и против милитаризма, и против жандара и порезника („пијавица народних“), али и против банкара који су у Краљевини Србији имали огроман утицај на политику, а неки од њих били де факто шефови најутуцајнијих политичких партија.

Свој глас, Скерлић је дизао и против Црне руке — у оквиру своје осуде милитаризма.

Скерлићев говор у Народној скупштини против банкара и банака, против „банократије“, одjekнуо је јаче него експлозија какве бомбе великог и највећег калибра. Данима се само о томе причало... Многе познате, па и најпознатије политичаре, тај Скерлићев говор је управо разгневио. Њим нису били нимало задовољни ни први људи у Самосталној странци. Главни одбор ове странке јавио се оградио од Скерлићевог говора, изјављујући да Скерлић није говорио у име странке, већ у своје лично име... То што је он, међутим, рекао — то није демантовано. И није ни могло бити демантовано... Јер, читав низ политичара, првака најјачих партија, припадао је реду — „банкократа“. Главни акционари и управљачи Земаљске банке, на пример, били су радикалски прваци Аца Станојевић, Милован Миловановић, Милан Капетановић, Настас Петровић, и други. Директор Извозне банке био је

230. Милан Гржа, из предатне Србије, Београд 1939, 133.

231. М. Гавриловић, историчар, и писац познатог дела о Милошу Обреновићу.

Милорад Драшковић, фактички шеф Самосталне странке, а први човек у Прометној банци био је Милош Савчић, бивши министар у самосталској влади и главни мецена „Одјека“, органа Самосталне странке. Руководиоци Привредне банке били су пак Милорад Павловић и Војислав-Воја Мариновић — стварни шефови Напредне странке. Глава Врачарске задруге био је опет Војислав-Воја Вељковић, један од вођа некадашње Либералне странке. Истакнути самосталац (и после 1918. године шеф Демократске странке), Љуба Давидовић, био је члан управног одбора Београдске задруге...

Скерлићев говор о банократији, „Радничке новине“ су прокоментарисале (број од 31. маја 1912. године) тврдњом, да то што је Скерлић рекао не представља никакву новост, да је одавно знано — да се владе у Србији „комбинују од људи који стоје у најинтимнијим везама са великим банкама“, а да се „управе великих банака састављају од политичара који имају највећег утицаја у влади или парламенту“. Затим, да се „између партија и банака све више врши персонална унија“ и да „све више кабинети и новчани заводи почињу представљати једну политичку симбиозу“. Захваљујући њој, могле су се и дешавати, према „Радничким новинама“, „свакојаке необичности“ на политичкој сцени: избор „мутних и најмутнијих“ личности за народне посланике, заузимање места у министарским фотељама од стране људи који то нису заслуживали по својим квалитетима, промене фронтова појединих политичара и избијање у саме врхове странака политичара типа једног Милована Миловановића, Марка Трифковића, Настаса Петровића, Љубе Јовановића-Патка. „Зар не би био комичан онај који би говорио о способностима г. Милана Капетановића, о агилности г. Милована Миловановића, о симпатичним особинама г. Настаса Петровића, о реторском магнетизму г. Илије Илића, о политичкој прошлости г. Михаила Илића, о пожртвовању и страдањима г. Љубе Јовановића? Да; али загледајте само у листу управног и надзорног одбора и у листу акционара Земаљске банке, Француско-српске банке, Управе фондова и осталих важнијих новчаних завода или других којих крупних капиталистичких подuzeћа у Београу и унутрашњости — и ствар ће вам онда бити сасвим јасна!“²³²

Какву су моћ имали „банократи“ у појединим странкама, видело се, можда најбоље, у случају Напредњачке и Самосталне странке. У

првој, и кајасе и (златни) бич држали су Воја Маринковић и Милорад Павловић. Шеф странке Стојан Новаковић био је то само на папиру. Његов непосредни „газда“ био је Милорад Павловић, који је у својим рукама држао Привредну банку. У Самосталној странци, преобладајући утицај имао је Милорад Драшковић. Тај и толики његов утицај у странци нису осигуравали „дубока државничка мудрост“ или његов „неуморни рад за партију“ или „неке његове личне особине које привезују масе, агитаторе и посланике“, већ његов положај у Извозној банци...“²³³

Скерлићев говор о банократији поздравио је и орган Црне руке, „Пијемонт“.²³⁴ Али он ипак није хтео да у Скерлићу види политичара који „крчи коров из државне њиве.“ Да би доказао Скерлићеву „непогодност за политику“, он се позвао на Фридриха Великог и његове речи, да би, ако би хтео да упропасти Пруску, требало само да повери управу филозофима и књижевницима.

За „Пијемонт“, Скерлићев говор о банократији био је само доказ, да он може „у својој политици и парламентарној акцији измалати најлепшу фасаду овој модерној вавилонској кули, што се зове парламентарна фразеологија“. Кад би било друкчије, он би, после отвореног напада на своје партијске пријатеље, вође своје странке, због „банократије и страховите политичке корупције“, морао дати оставку на чланство у Самосталној странци. Али он „није имао куражи да то учини. Задовољио се што је лично политички моралац и свршио је, и овде, на политици речи“.

Скерлићеву „политичку идеологију“, „Пијемонт“ је назвао — „простом копијом идеологије француских радикала...“

После балканских ратова, Скерлић је био један од оних самосталских посланика који су сматрали да успеси Србије у њима нису били резултат рада радикалске владе, већ резултат стицаја околности произишких из погрешака противника Србије... Због тога, он се нашао под снажним маљем Стојана Протића и других радикала. У „Самоуправи“ је његов говор у Народној скупштини на ту тему оцењен као „један вехементан пледоаје против владе, у коме се несумњиво огледа само тежња, да се њен рад по сваку цену, па и цену извртања чињеница, као и на основу потпуно неполитичких претпоставака, омаловажи и

233. Исто.

234. „Пијемонт“, 9. 05. 1912.

умањи. Са жаром политичког неопфита, г. Скерлић се сав предао извршењу своје партијске улоге, заборављајући потпуно на улогу објективна и политички дорасла оцењивача, која би боље доликовала и његову образовању, и његовом социјалном положају.²³⁵

„Самоуправа“ није Скерлића лично вређала, а још мање псовала, а како су то чинили неки други листови, „Правда“, на пример. Она је Скерлића засипала многим увредама називајући га чак и „уштвом“, „ординарном лажовчином“, „пезевенком“, „шинтером“, „подлим сатваром“.²³⁶ (Тако огавно „Правда“ је писала још о једном самосталцу, Љуби Давидовићу, кад је он био министар просвете у самосталској влади. Писала је о њему као о „гејачком ђугуму“, што је познати књижевник Стеван Сремац овако прокоментарисао: „Ем јако, ем тачно!“)

Уз Јована Скерлића, још један истакнути интелектуалац је био посебност на политичкој сцени Србије, на коју су се били прогурали и многи „акламатори свих самоубилачких аката последњег Обреновића.“²³⁷ Био је то Љубомир Стојановић, „Љубо Мосто“, односно „Љуба вјетар“, какве је надимке имао. Филолог знатног домета, пре него што је ушао у политику, био се сав посветио проучавању српске прошлости. У настојању да ту прошлост „оживи“, објавио је, већ до преврата 1903. године, веома запажена дела, почев од Житија краљева и архиепископа српских па до Старих српских записа и натписа. Како је рекао у својој аутобиографији, све до 1897. године он се није мешао у политику. Те године први пут је гласао за радикале Николе Пашића. Због Пашића, две године потом, 1899. био је по казни пензионисан, јер га је телеграмом поздравио по издржаној казни затвора, изреченој му на инсистирање краља Милана Обреновића (због наводне штампарске кривице). После преврата 1903. године, наименован је за министра просвете. А 1904. године постао је шеф Самосталне странке и на том положају остао дуже од седам година.²³⁸

Као политичар, Стојановић је имао извесне сличности са Јованом Скерлићем, с којим се иначе није лично подносио. Био је — „кремен камен“, „праском оштар“.²³⁹ И непомирљив противник читавог низа

235. „Самоуправа“, 1. 01. 1913.

236. „Правда“, 19. 06. 1905.

237. Милан Грол, из предратне Србије, 119.

238. Годишњак Српске краљевске академије, 1923. (32).

239. Милан Грол, 110.

политичара, међу којима се налазио и Никола Пашић, после његовог пада на колена пред краљем Александром Обреновићем у вези са Иванданским атентатом 1899. године. Устајући против Пашића, Стојановић је био руковођен пре свега личним гледањима која су се тицала људских слабости. Склон да „сече као на пању“, умео је и да забрази и да од дрвећа не види шуму... И управо што је био такав, крут у многим погледу, он у дневној политици није имао великог успеха. Губио је битке које иначе не би морао изгубити. Како се мисли, пре свега зато што је с презрењем гледао на погађања и погодбе, тако често пужне у дневној политици, а затим што је у сваком покушају угађања масама видео само — демагогију (због паводне демагогије осуђивао је и самог Скерлића).

Тешко се одричући једном заузетих ставова, Стојановић је 1912. године одбио да прихвати понуду краља Петра да образује владу само зато што је овај захтевао да у тој влади министар војни обавезно буде Степа Степановић... Због тога је дошао у сукоб са главним одбором странке, који је сматрао да он није смео одбити понуђени му мандат. Један члан Главног одбора, посланик Алекса Ратарац, чак му је рекао: „Лако је теби, Љубо, с великом пензијом... Партија ти је дала...“ Ове речи, очевидно непромишљено изговорене, толико су га погодиле, да је дао оставку не само на положај шефа странке него и на државну службу. Дугогодишњи професор Велике школе, председник владе, министар и члан Државног савета, остао је тако, и одједном, без икаквих сталних прихода...

Овим својим поступком, Стојановић је само потврдио већ распрострањено мишљење о себи као личности велике честитости и неприкосновеног морала.

У колу интелектуалаца, чији се глас чешће чуо у Народној скупштини, налазио се и напредњак Павле Маринковић. Сваки његов говор изазивао је велику пажњу посланика, и јавности уопште.

Министар у такозваном Драгином министарству (образованом у јулу 1900. године) Маринковић се после преврата високо катапултирао у Напредној странци, што није било по вољи ни Стојану Новаковићу а ни другим дотадашњим ауторитетима у њој. Унео је у странку нови дух, али му није пошло за руком да „подгреје бабје лето“ и спречи да се она не удави у устајалој води своје прошлости.

Само због рада у Напредној странци, Павле Маринковић сигурно да не би никад ушао у апале значајних политичких прегалаца у

Србији. Право на то осигурало му је нешто друго: његово заузимање за парламентарну демократију, за парламентаризам. Држећи се Канура,²⁴⁰ он је у српском парламетну, на седници од 28. новембра 1911. године, јасно и гласно рекао — да је „боља и најгора Скупштина него најбоља оцаклија или камарила или предсобље“.

Самоуверен и високодостојанствен (што је тумачено као надменост) Маринковић је у свакој прилици давао свима и сваком до знања, да је — коленовић (био је син напредњака Димитрија Маринковића, министра унутрашњих дела под Обреновићима). То му је сметало да буде популаран, али не и да буде црњен...

Сем политике, Маринковић је имао још једну велику страст — позориште.²⁴¹ Волео је и историју, а и — повинарство. Објављивао је запажене чланке у листу „Видело“, а после преврата покренуо је дневник „Правда“.

У души је био и остао присталица династије Обреновић. Кад је краљ Александар, 1. априла 1893. године, извршио државни удар и пресекао „страховладу“ либерала, Маринковић је тај чин одушевљено поздравио у „Виделу“. Написао је да је тај удар био јуначко дело коме је било мало примера у историји...

У време и после балканских ратова, Маринковић је сматран за једног од првих конзервативаца у Србији, делом и због листа „Правда“. У очима радикала, он је био „отмени и тако јевтино слободоумни господин“, али и човек који „заборавља и своју сопствену прошлост“. Пребацивали су му они, с тим у вези, да је „у млађим годинама својим налазио да у Краљевини Србији, која је тада бројала више од пола века од свога ослобођења, треба да постоје и ванредни и преки судови, и познати члан 56, каучук параграф старог тројичког устава, по коме су се могла суспендовати, по нахођењу владе, и сва грађанска и сва политичка права“.²⁴²

Маринковићев став је био, и то је рекао у Народној скупштини, да су времена кроз која је Србија пролазила у прошлости, била доба „штуро у раду“, али „врло плодно у шареним фразама и бомбастиим изразима“. Код нас су увек царовале речи: демократија, реакција,

240. Канур (Cavour, Camillo) 1810-1861, италијански државник, удружио се 1858. са Наполеоном III против Аустрије, а 1861. остварио уједињење Италије.

241. Слободан Јовановић, *Моји савременици*, 343.

242. „Самоуправа“, 2. 12. 1913.

буржоазија и све тако крупне речи као бачва, брадва, амбар... Међутим, ми у ствари пишта од свега тога писмо, него само прости, ситни и голи..."²⁴³

На основу тога како се понашао у Народној скупштини према својим политичким противницима, и уопште у борби са њима, Маринковић је био један од оних ретких политичара-интелектуалаца који су на политичку борбу гледали као на једну врсту спортског такмичења. Полагао је много на фер-плеј и уистину се гнушао лакташа у политици, „Гур-Гура“, у које је убрајао и једног Миленка Веснића из Радикалне странке.²⁴⁴ А таквих је у Србији, на њеној политичкој сцени, било тушта и тма. Од њих и од „патентираних династичара“, Србија је од преврата 1903. године почев имала највећу штету.²⁴⁵

Од интелектуалаца јаког трага у политичком животу Србије оставио је и Милорад Драшковић, који је после Првог светског рата бити убијен у Делницама од младог комунисте Алије Алијагића. Овај угледник Самосталне странке разликовао се од једног Љубе Стојановића, пре свега по томе, што је себе стављао испред странке и што је био склон да у јавности презентује пре сопствене погледе него ставове своје партије.

Као мало који политичар-интелектуалац (завршио је права на Великој школи 1894. године) Драшковић је био обдарен способношћу да — „прави паре“. Прве веће паре направио је кад је основао фабрику сирева у Смедереву, прву фабрику сирева у Србији уопште. Али до главног капитала је дошао кад је постао директор Извозне банке, једне од највећих банака у земљи. Финансијски јак, он је јавно заступао мишљење да у Србији политику треба да воде — „само богати људи“. Због тога, а нарочито зато „што је уздицао Народну скупштину изнад улице“, он је био изложен критици. „Ново време“ (број од 2. децембра 1911. године) писало је, да ствари стоје сасвим друкчије: да са демократског гледишта улица стоји над Народном скупштином. Али исто тако и у моралном погледу, с обзиром да је Народна скупштина (данас) главни резервоар политичког гниба у Краљевини Србији. „Народни посланици најпре се заразе у Народној скупштини,

243. Стенографске белешке Народне скупштине, 26. 05. 1912.

244. М. Веснић (1863-1921), политичар и књижевник, професор међународног права на Великој школи Министар у линије влада. По формирању краљевине СХС, био (1920) председник владе.

245. „Вечерње новости“, 13. 02. 1905.

па тек онда заразу пренесу на улицу, у народ! Такав је случај био и са г. Драшковићем: он је као политичар поникао из уличног глиба и док год је био у томе глибу, он је био чист као злато...

Док је Милорад Драшковић, тако, личним умећем постао „бујер“, један други интелектуалац-политичар, који је у политици такође оставио знатна трага за собом, био је то по — наслеђу. Он се звао Војислав-Воја Вељковић.

Познат као политичар и пре преврата 1903. године, Вељковић је у ери парламентарне демократије, и све тамо до 1918. године, био и остао — појава за себе. Поред осталог, а ако не и пре свега, због тога што је надмашивао скоро све друге политичаре по спремнојности да „мења фарбу“ (у време окупације Београда, 1915-1918. године, паћи ће се чак и у табору сарадника Аустро-Угарске). Својевремени лични секретар краља Александра Обреновића, испирио се после преврата 1903. у великог заговорника парламентаризма (после Првог светског рата паћи ће се у редовима малобројних републиканаца) Све друге интелектуалце - народне посланике тукао је својом беседничком вештином (уз краља Милана Обреновића и Милутина Радацанина он треба да је био најбољи говорник у Србији новијег доба). Његова реч у Народној скупштини пленила је најпре надахнућем и својом бојом. Па ипак, с неким својим колегама — интелектуалцима у Народној скупштини тешко се носио, понекад безнадежно тешко. То је, на пример, био случај са Стојаном Протићем (чија је реч „текла тешко и тромо“, али је имала разорно дејство),²⁴⁶ а затим и поготово са робусним Настасом Петровићем, који је био бољи говорник од Протића, али слабији од њега кад се радило о писаној речи. Више манира партијског кортеша него политичара-интелектуалца, и жестоке нарави, Петровић је наступао као крџалија и у Скупштини говорио као да се налази на каквом збору у провинцијској вароши. То је добро прихваћено од посланика са села, а силно једило посланике — интелектуалце, противнике Радикалне странке и Петровића лично, међу њима и Војислава Вељковића...

Према ономе што су Настас Петровић и други радикали рекли, Вељковићево место морало би бити на ђубришту политичке историје Србије. Међутим, по речима Јаше Продановића, познатог по томе што је имао увек у руци више аршина (једне за политичке против-

246. Слободан Јовановић, Влада Александра Обреновића, III, 216.

нике а друге за политичке и личне пријатеље), Вељковићево место морало би се налазити у галерији српских политичких великана. Највише оцјену Вељковићу, Продановић је дао управо после Првог светског рата, упркос чињеници да је Вељковић био сарадник окупатора и да би због тога морао бити прикован за стуб срама. Истичући да је био „политичар по дужности и савести“, Продановић ће за Вељковића рећи и то, да од политике није желео ни славу ни добит, да није у њој тражио „разанођења и уживања“, да се доследно држао свог политичког правца, непрекидно „али поступно развијајући се у чисто демократском духу и ојачавајући се све више и више у левицарским тежњама!“²⁴⁷

Својевремени либерал-конзервативац, и неоспорног талента за политику, Вељковић ипак није успео да се на политичкој сцени више до неких знатнијих висина. Упркос извесним квалитетима, нужним у политици, он је остао политичар маргиналног значаја. И једва да би био и запамћен да није на себе скретао пажњу својим говорима у Народној скупштини и да у одлучним часовима, кад му се указивала шанса да нешто значајније постане, није показао да је на све спреман само не и на ризик.

3. Политичке странке и струје

Васпостављање парламентаризма и парламентарне демократије у Србији после преврата од 29. маја 1903. године дали су свим политичким странкама и струјама веће могућности да се исказу и развију свој рад него икад дотле. По први пут после толиког времена њихов долазак на власт није више зависио само од воље владара. Свима њима пружала се иста шанса, а успех на изборима зависио је од њих самих, од њихове снаге и моћи. Борећи се за власт (уз коришћење тактике препода и изненађења) оне се нису морале обзирати на владара... Међутим, догађало се, чак је то била и пракса, да су скоро све партије настојале да владара имају на својој страни. Последица тога била је, да је владар, и то не једном, узимао на себе улогу арбитра, и на тај начин, својом арбитражом, утицао на политички живот у земљи у негативном смислу.

247. Споменница Јанке Продановића, Београд 1958, 104-105.

Главна легитимација политичких партија, иначе, и мост до бирача, од којих је зависила њихова судбина, били су њихови програми, њихови ставови према најважнијим проблемима државе и друштва, према потребама народа.

Најстарија, Радикална странка, била је једина партија која 1903. године, о првим општим изборима, није пред бираче изишла са новим програмом. Она је остала при свом старом програму из 1881. године, који је био прихваћен од најширих слојева становништва и који је од ње начинио свепародну партију у најпунијем смислу те речи. У целини узето, тај програм ни после преврата није био застарео. Све што се њим хтелo да оствари у часу оснивања странке, све је то одговарало жељама већине становништва и у новим условима — „унутра народно благостање и слобода, и споља државна независност и ослобођење и уједињење и осталих делова Српства“.²⁴⁸ Од преврата 1903. па до општих избора 1. априла 1912. године, Радикална странка је најчешће била на влади, и остварила је и те како значајне резултате на свим пољима. Себи у заслугу она је могла да припише, 1) да је Србија постала „уставна, парламентарна, са свима слободама грађанским и политичким“, 2) да је „бесправни поданик Србин“ постао „слободан грађанин Србин“.

С поносом, и посебно, Радикална странка је истицала, да је она српску државу ослободила од економског ропства и да за цело „време своје управе није ништа друго урадила, до једино то што је ослободила Србију од економског ропства — довољно би било да стече поверење за дуги низ година. Ми смо могли да извозимо само у аустријску државу и на њене пијаце“, писала је „Самоуправа“.²⁴⁹ „Она је одређивала цене нашим производима, и куповала их је по оној цени по којој јој је воља била... Ми смо то ропство скинули са Србије, са сељака, са свију наших произвођача. Пре четири године међу тим, говорили су ови исти данашњи наши противници, да ће народ пропасти, ако послуша нас, да ће остати без пијаца, без продаје, да ће сељак пропасти, јер неће имати коме шта да продаје. Викали су: Отворите нам границу аустријску, дајте нам уговор прво са Аустријом, па после тражите друге пијаце...“

За будућност, ако његова странка победи на изборима заказаним за 1. април 1912. године, Пашић је, као вођ радикала, обећавао, поред

248. Народна радикална странка, Програм, Статути, издање из 1889, односно 1892.

249. „Самоуправа“, 28. 03. 1912.

осталог, а) да ће Радикална странка чувати „стечене народне слободе од повреда и изигравања, или укидања“, б) да ће „продужити политику мира, при том усавршавати и спремати војску и оно, што још треба за наоружање докупити, како би наша војска била на истој висини спремом наоружања, као што су наши суседи“.

По угледу који је уживала у народу, Радикална странка имала је само једног правог такмаца. То је била Самостална странка (настала из Радикалне странке) која је од 1905. године имала свој посебан програм.²⁵⁰ Тај програм, међутим, није био нешто сасвим ново. У основи, он је био сачињен на начелима Радикалне странке и мање-више био је принципијелног карактера. Само вођство странке сматрало је да се програм и не мора остварити чак ни у случају доласка странке на власт. Радикалној странци то је био добар повод да самосталце представи у јавности као политичку формацију којој и није стало до демократских права народа.²⁵¹ А социјал-демократима да програм самосталаца окарактеризу као „политички опијум за раднике, опијум који их преноси у регионе сна, обмане, илузија...“²⁵²

И својим именом и правцем свог рада, Самостална странка је хтела да се обележи као — „радикална демократија“. И да и на тај начин постане прва странка у земљи. Међутим, у томе никад није успела, мада је у свом вођству имала неке јаке личности млађе политичке генерације. Остала је, како то каже Милан Грол,²⁵³ „једна снага без воље, без правца и поуздања“. Немајући „чврсту начелну кичму“, она се губила у политици опортунизма и шаховских комбинација. У борби са својим противницима она је једном била непомирљива, а други пут компромисна до несхватања. Оскудна у самопоуздању, она ће само једном успети да се домогне власти. И то на неуставан начин, уз помоћ краља Петра и — за кратко.

Сасвим друкчије него Милан Грол, Самосталну странку је оцењивао Јован Скерлић, члан њеног Главног одбора. У говору у Урошевој пивници у Београду, 16. фебруара 1912. године, он је рекао за своју странку, да је она „странка социјалних, привредних и просветних рефорама“, да је „једина демократска странка у Србији и да јој, због тога, припада будућност“.

250. „Олјек“, 1. 06. 1905.

251. „Самоуправа“, 2. 06. 1905.

252. „Радничке новине“, 14. 03. 1906.

253. Милан Грол, Републиканска демократија, Мисао, књ.3, св.1. и 2, Београд 1920, 972.

Учесници Седмог конгреса Српске социјалдемократске странке у Београду маја 1909. године. У предњем реду с лева први Душан Ђойковић, а други Димитрије Туцовић; у средњем реду с лева први Драгиша Ђурић, други Триша Кацлеровић, трећи Драгиша Лаичевић, збирка Архива Србије, Београд.

По свом угледу и утицају, остале странке пису се уопште могле поредити са Радикалном и Самосталном странком. То су биле Народна (Национална) странка, која је свој програм објавила 1904. године, затим Либерално-демократска, Народњачка странка (обе настале из Либералне странке), онда стара конзервативна странка напредњака, која је поново организована 1906. године (после распуштања 1897. године).

У првим годинама после преврата на политичкој сцени појавиле су се две сасвим нове странке – Српска народна сељачка слога и Социјал-демократска странка. Прва је окупила око себе конзервативце и углавном незадовољнике новим режимом. (Њој је припадао и војвода Живојин Мишић, како је речено). По много чему судећи ова партија није ни била замисљена да буде странка, већ више сталешко-политичка организација.²⁵⁴ Упркос својим популарним паролама, посебно паролама намењеним сељацима, домаћинима, она није успела да се афирмише ни међу земљорадницима а камоли међу осталим становницима Србије.

Да ли под утицајем војводе Живојина Мишића, или пак неких других високих официра који су удаљени из војске на захтев завереника од 29. маја 1903. године и падали се међу њеним члановима, тек ова је странка поставила захтев да се спречи „увлачење политике у војску“ прописивањем „најстрожијих казни“. Истовремено је тражено, да се скрати рок службе у сталном кадру (сведе на 18 месеци) и да за цело то време војни обвезник мора провести „искључиво под заставом“, а не да одслужује свој рок као кочијаш, слуга и кувар официра...

Нешто млађа од Српске народне сељачке слоге била је Социјал-демократска странка. У свом програму, усвојеном на првом конгресу одржаном 20. јула 1903. године, она је истицала, да грађанске странке нису способне да реше ниједан озбиљнији проблем народних маса (пролетеријата и средњих слојева), да су њихови програми изјаве и обећања варљиви.

Са изузетком Социјал-демократске странке, ни једна партија на политичкој сцени Србије после преврата 1903. године није имала класни карактер, није била „класна странка“, ниједна од њих није заступала „нарочиту класу у друштву“. ²⁵⁵ По томе су оне биле сличне

254. Види и: А. Раденић, из страначких програма после мајског преврата 1903. године *Историјски гласник*, 1-2, Београд 1960, 106.

255. „Одјек“, 9. 06. 1905.

једна другој... Али само по томе. Ипаче оне су се разликовале по много чему, а пре свега по политичким погледима на односе између круне и народа и по погледима на функцију парламента. Затим, и на крају, по држању према двома силама које су имале посебне интересе на Балкану — Русији и Аустро-Угарској.

После преврата 1903. године, и дуго потом, политичке странке су се разликовале и по томе како су гледале на тај чин, како су га оцењивале — као прогресиван догађај који је значајно крај апсолутизма и који је створио услове за успостављање парламентарне демократије или пак као незаконити, узурпаторски акт „солдатеске“, као злочин извршен за рачун једне династије (Карађорђевића).

Као главни подржавалац новог стања, у јавности је, одмах после преврата, важила Либерална странка, јер су њени главни људи, Авакумовић и Генчић, а нарочито Генчић, били важни фактори у завери. Изгледало је, чак, да ће ова странка постати први чинилац у политичком животу Србије, и да је због подршке официра-завереника, нико и никад неће моћи да удаљи од власти. Међутим, већ после првих избора видело се да су прогнозе у том смислу биле погрешне. Странка је доживела тотални пораз на тим изборима и сурвала се у провалију из које се никад више није извукла...

Био је то не толико резултат неспремности народа да либералима призна заслуге за преврат и за успостављање новог политичког реда на основама демократског устава из 1888. године, колико израз жеље народа да им испостави рачун за све рђаво што су они починили за време владавине Обреновића.

Потучени до ногу на изборима 1903. године, либерали су се (за многе неочекивано) преоријентисали у својој политици. Они су се заједно са напредњацима сврстали у опозицију — и кренули не само против оба радикалска фронта (самосталаца и Пашићевих радикала) већ и против новог стања уопште.

За разлику од либерала, радикали Николе Пашића су после преврата испали прави профитери. Успели су да „дефинитивно дођу на државну управу“ и да на њој, годинама затим, и остану, па и у време ратова — 1912. и 1913. и 1914-1918. године. Али њима није било ни лако ни једноставно остати на власти. Поред осталог и због сукоба са Црном руком... Радикали су консеквентно стајали на становишту да се војска не сме мешати у политику, а црнорукци су баш то хтели... Да би оправдали своје покушаје мешања у политику, они су говорили да до тога никад не би ни дошло, само да их на то нису

патнале — политичке партије. „Да је грађанска интелегенција била свеснија своје демократске дужности, и имала више храбрости“, гласи једно мишљење,²⁵⁶ „завереници не би имали разлога да се мешају у политику, — они би тада, вероватно, сву своју бригу посветили били — поред свога редовног посла — једино спољним националним питањима. Али грађанске политичке храбрости било је врло мало под по-
вим режимом, — поуздано због тога, што су се услови за начелну политичку борбу били усмерили на горе... После 29. маја носиоци режима били су људи из народа, од којих се ниједан бирач није могао сакрити; без обзира на друштвени слој коме су припадали, по савести и моралу, то су били, махом, људи трећег и четвртог реда: за њих су начела странке била игра речи, да би се дохватили власти, а власт — извор за незаконита преимућства...“

У очима црнорукаца, али не само у њиховим, за стање на политичкој сцени, за њелу ужареност и за кризе које су стално на њој избијале, највише је била крива Радикална странка — и Никола Пашић лично. У органу Црне руке, „Пијемонту“, у броју од 23. августа 1911. године, међутим, није оптуживана само Радикална странка, већ су оптуживане и све друге партије, па и оне које су биле у опозицији. Све оне заједно, по „Пијемонту“, сносиле су одговорност за „катастрофалну политичку ситуацију у земљи“, за „политичку, економску и интелектуалну кризу“.

Кад се (крајем 1911. године) највише указивало на Радикалну странку као на главног кривца за тешку политичку ситуацију у земљи, „Ново Време“ је писало да је она „по своме партијском склопу и животу недемократска, апсолутистичка, аутократска“ да се у њој пита само неколико људи, „једна котерија“ коју су чинили Пашић-Пачу-Протић-Аца Станојевић.²⁵⁷

„Ново Време“ је недемократски карактер приписивало и Само-сталној странци, стављајући тежиште на то, да је у њој сва моћ скон-
центрисана у рукама Главног одбора и истичући да у њој у погледу „унутар-партијског живота влада горе стање него у самој Радикалној партији“. Уместо једне, као у Радикалној странци, у њој је постојало више котерија, стално у међусобној борби за власт... Између партијских првака и партијске масе постојала је права провалија. Да зло буде веће, прваци странке у Београду понашали су се као „сталеж

256. Нова Европа, XVI, бр. 1, 11. 07. 1927, Марсо, Утицај завереника на политику предатне Србије.

257. „Ново време“, 6. 12. 1911.

за себе, као партијска аристократија одговорна само себи самој“. Партијских маса прваци су се углавном сећали само о изборима, и то треба да је био разлог што је Самостална странка била само прва — до прве странке у земљи, Радикалне партије, и што је само једном успела да образује своју владу...

И Радикална и Самостална странка, иначе, сматране су за кривије што је Народна скупштина постала „институција у којој не седе представници народа, већ представници партија, они људи које партијска руководства натурају народу“.

„Дневни лист“ је (у броју од 12. новембра 1911. године) покушао да докаже да је основна мана свих партија у Србији (па и двеју најјачих) управо то, што оне својом организацијом пису омогућавале „добру утакмицу, добро одабирање и добар колективан рад ширег круга својих чланова“. У погледу система рада у њима се ништа није мењало. Све је ишло једним непроменљивим током. И све се одвијало онако како су то у ствари одређивали њихови прваци у окрузима и срезовима, партијски „нахијски кнезови“, који су водили главну реч и у посланичким клубовима.

У овим околностима, главни стубови у политичким странкама претворили су се у једну врсту „пословно-политичких агитатора“, којима је главна брига била да за своје странке обезбеде што више гласова на изборима. Видици, за велике државне и националне подвиге, били су далеко за већину од њих...

Карактеристично за политичке партије у Србији од преврата на надаље био је „хаос пеначелне, секташке и котеријске борбе“ међу њима. Свакој партији било је најглавније да сваку прилику искористи како би противницима био задат што јачи ударац — у Народној скупштини, на зборовима, у штампи... Нарочито жестоко обрачунавали су се између себе Радикална и Самостална странка. Њихови органи, „Самоуправа“ и „Одјек“, формално су се хватали за гушу. „Одјек“ је био при том много агресивнији од радикалске „Самоуправе“. И — дрскији. Шта све само није орган самосталаца пребацивао Радикалној странци! „Ви живите политички од данас до сутра“, писао је „Одјек“ у броју од 27. маја 1905. године, „прилепљујете се због личних интереса час за напредњаке, час за либерале, час за неутралце, халапљиви сте на власт... Кукавице сте и пудљивици...“

Обрачунавање између Радикалне и Самосталне странке било је узело особито великог маха с почетка 1912. године. Орган Црне ру-

ке, „Лијемонт“, са неприкривеном радношћу је забележио шта је све, у свом предавању у Урошевој пивници 16. фебруара 1912, рекао Јован Скерлић против Радикалне странке. А то што је „Скерла“ тада рекао била је права јавна осуда Радикалне странке и покушај њене потпуне дисквалификације... По ономе што је Скерлић рекао, Радикална странка, „сва утонула у искључиво партизанство“, стављала је себе изнад државе и постала „једна врста политичке франкмасонерије“. Она је престала да буде не само демократска него и уставна странка. Њени чланови нису повезани идејама и принципима, већ амбицијама, интересима и апетитима... „Аферизам“ је био код Радикалне странке више него очигледан. Он се „огледао у војним аферама, у давању позајмица из државне готовине, у доказивању Милована Миловановића да између положаја министра-председника и члана саветодавног одбора једног новчаног завода нема никаквог инкомпатибилитета...”

Повод Скерлићу да се обруши и на Милована Миловановића, тадашњег председника српске владе, била је изјава овога у Народној скупштини (13. јануара 1912. године), да је он уистину члан саветодавног одбора Француско-српске банке, али да нема „никаквог инкомпатибилитета између положаја председника владе или члана владе уопште и члана саветодавног одбора Француско-српске банке или ма кога другог новчаног завода“ и, сем свега, да „такав инкомпатибилитет није прописан законима“.

Због „финансијских послова“, Миловановић је и пре Скерлића био нападан у јавности, пре свега у Народној скупштини. Професор Живојин Перић га је оптужио (на седници парламента од 10. новембра 1911. године) да је за време анексионе кризе спекулисао на бечкој берзи „на српским хартијама и тиме нанео штету Србији и уопште српским интересима“. То исто учинио је и лист „Српска застава“, орган Народне странке (у броју 22. из 1911. године), позивајући се при том на краља Петра као на сведока...

У међусобним сукобима, Радикална и Самостална странка користиле су и универзитетску омладину. Ове младе људе оне су слале да демонстрирају на улицама... Такав је случај био кад су радикали, налазећи се на челу државне управе, закључили зајам у Француској за пабанку топова за српску војску.²⁵⁸ Пред Народном скупштином прво се искупила омладина коју је мобилисала Самостална странка, а

кад се она формирала у колону, и крепула ка Теразијама, за њом се упутила радикална омладина... У сукобу који је потом настао између ових двеју група, просута је и крв. Један жандарм је, наиме, ранио једног омладинца — самосталца...

Овим демонстрацијама великошколаца, режираним од стране вођства Радикалне и Самосталне странке, на Теразијама се био прикључио већи број грађана, углавном старијих људи. Били су то људи из чаршије, поред других и трговци, од којих су неки, према ономе што је казано у Народној скупштини, били познати као присталице режима до 29. маја 1903. године, па и „инпијуни реакционарних режима“.²⁵⁹ Било је ту и више посланика из опозиције, либерала и самосталаца. Они су подстрекивали демонстранте из колоне самосталаца, вичући на сав глас, поред осталог: „Доле са краљем, живела република!“

По правилу, сукоби између Радикалне и Самосталне странке били су најоштрији у време трајања предизборних кампања. Тада се догађало све и свашта...

Самостална странка оптуживала је радикале да су уопште узев били склони манипулацијама кад год су вршени избори (до лета 1906. године, за три године од преврата, три пута су одржани општи избори). Поводом избора у јулу 1906. године, на пример, шеф самосталаца Љуба Стојановић је рекао у Народној скупштини, да су радикали добили те изборе на непоштен начин. „Сви могући утицаји власти пуштени су да раде пуном паром, покренуто је хиљаду и неколико стотина указних чиновника а јамачно и толики број неуказних... Обећавано је и давано свима редовима грађанства разних обећања... Трговцима је чињен попуст на железницама; поповима је обећавано уређење свештеничког стања, сељацима у новоослобођеним крајевима обећавано је опраштање аграрног дуга и као што је већ поднесен и предлог о томе. На другим местима обећавано је људима да могу сећи гору...“²⁶⁰

Ако би се хтелo у једној речи описати како је изгледала Србија у време општих избора, онда би та реч била — вапшариште. Цела је земља уочи дана избора, тада највише, добијала изглед једног великог вапшаришта, чак и циркаса. Свуд су трештале циганске музике, беслатно точено пиће, дељене паклице дувана „бајинова“ (као дукат

259. Исто.

260. Исто, 5. 07. 1906.

жутог дувана толико жељеног од грађана танког цепа)“, пекли јагњаци, прасићи, ца и волови, Маса једна људи ишла је с једног збора па други – да би се бесплатно оморсила, уопште угостила, дошла до дувана без пара...^{260 А}

Земља је врела од кортеша.

Сем усмене, јака је била и штампана агитација – преко прогласа и плаката, и, разуме се, преко новина. Плакати су били често праве оптужнице. Кандидати за народне посланике противни~~ч~~ких странака опрђивани су да горе није могло бити. У много случајева штампана су и фалсификована и измишљена писма која су се тицала појединих кандидата (тобож од њихове деце, њихових супруга, родитеља и пријатеља), све с циљем да се њихов углед сроза, да се они прикажу бирачима као нечасни и некарактерни људи, врло често и као „напоуздани Срби“, као издајнице српства, као плаћеници непријатеља Србије.²⁶¹ Преко плаката јавност је обавештавана да кандидати за народне посланике из противничке партије „не иду пешце, већ се возе каруцама са федерима, не срчу чорбу дрвеним кашикама као већина народа у Србији него сребрним и златним!“

Као јако агитационо средство коришћене су и песме у десетерцу – специјално за ону прилику наручиване и у високим тиражима штампане, попут песме „Гуслар из Шумадије“, у којој су радикали били слављени, а самосталци жигосани као издајнице српске „које ричу као магарчине“.²⁶² Или попут песме „Космајац уз гусле“, у којој су опет величани самосталци, као „невини и чисти“, радикали пак најгорим именима називани, а Пашкић, њихов вођ, проглашаван за „лажовчину стару“ и за „највећу политичку лолу“.²⁶³

До љутих окршаја уочи избора, али и уопште, долазило је и између самосталаца и напредњака. Некад толико моћни напредњаци, оптуживали су самосталце да сnose највећу одговорност за чин од 29. маја 1903. године. Под њиховим утицајем, писало је „Видело“ (број од 15. априла 1906. године), „порастао је круг противника краља

260-А. Говорећи о изборима, Павле Маринковић је рекао у Народној скупштини (11. 07. 1906.) да су избори били „једна појава и радња у неколико слична на латпар на панађур и на тако сличне зборове, на којима се већином свршавају послови који носе у себи основицу трговачку“.

261. Стенографске белешке Народне скупштине, 4. 88. 1905.

262. Исто, 5. 07. 1906.

263. Исто.

Александра Обреновића“. За „Видело“, морална одговорност Самосталне странке „за мајски злочин“ — била је несумњива. „Чак би се могла, са успехом, бранити и теза законске одговорности извесних самосталских корифеја. Њихово држање и писање пред 29. мај одаје их као директне, интелектуалне — ако не и материјалне саучеснике оних елемената који су могли улетети у тај страшни чин из некаквог лудог самопожртвовања... Понашање самосталаца после свршеног догађаја долази да накнадно пружи нове сумње о њиховом директном саучесништву...“

Рат између политичких странака био је за орган Црне руке, „Пијемонт“ најбољи доказ да су у Србији „злоупотребљаване политичке слободе“ и да допустити да тако остане — „значи припремати политичку реакцију“.

Уочи избора од 1. априла 1912. године, „Пијемонт“ је кренуо у праву крсташку војну против политичких странака. У броју од 31. марта 1912, он је писао, да ниједна партија не заслужује поверење српског народа, а исто тако ниједан једини њихов посланички кандидат, јер су сви — народне варалице“.

У броју од 19. маја 1912. године, „Пијемонт“ је објавио допис попа Стевана Бојовића из Обреновца, у којем су партије упоређене са некадашњим свадбеним и укупним удружењима, која су немилојсрдно отимала народу новац на коцкарски и разбојнички начин. „Шта више“, писао је поп Бојовић, „партије су отишле још и даље и упропастише народ, не само економски, но и морално. Упропастише му морал и карактер. Сви родољуби констатују да жалоснијег моралног и материјалног стања није никад било и да је нечасна партизанска борба довела земљу у такву помрчину да је из ње тешко паћи излаз“.

На неке странке „Пијемонт“ је посебно указивао као на — проблематичне. То је био случај са Социјал-демократском странком. За њен програм он је рекао да не одговара потребама друштва и државе, јер „тражи социјалну револуцију, а у Србији је потребан социјални мир“, јер „говори против стајаће војске“, јер проповеда комунизам, то јест тражи да се сељаци одрекну својих имања. „То није програм који траже Шумадинци, који имају да у најскоријој будућности одиграју улогу српског Пијемонта“.^{263 А}

Насртаји црнорукаца на Социјал-демократску странку нису никог чудили. Друкчије је, међутим, стајало са њиховим нападима на

самосталце, с којима су они рано успоставили одређене везе. То није било лако сваком разумети. Многи су били склони да верују да је ту у питању нека закулисна игра... Према ономе што је Павле Маринковић изјавио у Народној скупштини,²⁶⁴ „узајамно намигивање људи који су оформили Црну руку и појединих самосталских првака, почело је убрзо после преврата 1903. године. Самосталски прваци су својим држањем разбудили наде код завереника и камариле: да би се можда дало од њихове партије направити једна права дворска партија, само ако се згодно узму на руку. Тада су завереници зачели план да самосталце нафилују тако, те да из њих саставе једну лепу владицу, која би мало по мало дотерала до оног степена, што заверенички кругови сматрају као идеал владавине“.

У сваком случају, „Пијемонт“ се једно време врло критички постављао према Самосталној странци. За њене водеће личности он је тврдио да представљају „један чудноват мозаик“. Док су једни (чланови главног одбора) били за најшире демократске реформе и слободу савести (Скерлић, Кумануди), дотле су други били за то да „политику води плутократија (Љуба Стојановић, Милорад Драшковић). Док су једни за економску еманципацију Србије од суседне Аустро-Угарске, други су за наслон на њу (Милорад Драшковић). Док је г. Јаша Продановић противник ситне сопствености, дотле многи, међу којима нарочито г. Скерлић, сматрају ситну сопственост као најзгоднији облик за наш привредни развитак“.

Све у свему већина чланова Главног одбора Самосталне странке била је, по „Пијемонту“, састављена „из аривишта, штребера, класоловаца, банкара и концесионара“. И, због тога, Самостална странка није, 1912. године, представљала ништа друго до „један политички увек, коме је суђено да ускоро сасвим свене и спаруши се, под бујицом новог, снажног, напредног политичког покрета, чији ће се симблем ускоро залепршати у нашој земљи.“

Како се сасвим јасно видело управо 1912. године, Црна рука није била, међутим, способна да такав покрет, партију, дигне на ноге, и начини од њега, односно ње, политички фактор бр 1 у Србији. И зато се њено вођство одлучило да свим силама подржи странку чије је оснивање најавио један смедеревски адвокат, министар правде за владе дрaђа Александра Обреновића, Пера Максимовић. (То ће бити један од повода радикалској „Самоуправи“, да „Пијемонту“ и „пије-

монтезима“, саспе у лице — да је код њих од свега највише заступљено незнање. „Да су Италијани имали такве пијемонтезе, од Италије данас не би било ни трага ни гласа“).²⁶⁵ Та странка, Странка привредне демократије, добила је огroman публицитет не само у „Пијемонту“ него и у многим другим, такозваним независним листовима. У неким од њих, као у „Стражи“, на пример, истицано је, да нова странка већ и због идеја „првобитног радикализма Светозара Марковића и Адама Богосављевића заслужује да буде прихваћена од српског народа“.

Програм Странке привредне демократије био је готов негде у априлу 1912. године. По речима њеног оснивача, адвоката Максимовића, главни задатак странке био је да брани интересе сељака, и да сељака ослободи пореза. По томе шта је све проглашавала за своје идеје-водиље, Привредно-демократска странка, како је још називана, имала је доста додирних тачака са Сељачком слогом неславно пропалом и од других партија окарактерисаном као „мрља политичког живота“ у Србији, као скуп „друштвеног талоба, на који треба нарочито припазити“).²⁶⁶

По ојени „Радничких новина“ (број од 3. августа 1912. године), цео случај са громогласном најавом Максимовићеве странке, све је то била „гола ујдурма“. То је била „свесна, злочиначка, зликовачка тежња листова из редова *жутаћа*, који су се сматрали независним, да се унесе што више хаоса у наш политички живот, и да се тако компромитује парламентаризам и демократија којима је она криви противник“.

„Жутаћи“ су имали и „нарочите разлоге да симпатизују баш овој партији, јер та нова партија, копајући јаз између гуњца и капута, проповедајући неповерење, мржњу према ‘господи’, уноси још више сумње и забуне у политички живот Србије, изазива неповерење масе према парламентаризму уопште, и навија тако воду на млин реакције...“

Социјал-демократима је странка смедеревског адвоката сметала и због тога, што су њен центар и база требало да буду срезови са материјално најбоље стојећим сељаштвом. А управо у тим срезовима, социјал-демократи добили су своје прве посланичке мандате, и тако ушли у Народну скупштину. (Тај ни од кога очекивани изборни успех социјал-демократа на селу, међу добро стојећим домаћинима,

265. „Самоуправа“, 27. 02. 1912.

266. „Одјек“, 13. 06. 1905.

био је, сигурно, највећи феномен у Србији после преврата од 29. маја 1903. године).

Против нове Привредно-демократске странке устала је и нимало прогресивна Народна (Национална) странка. „Основица пајтовијев покрета“, писао је њен орган „Српска застава“ (20. јула 1912. године), „не лежи у превеликој љубави покретача према сељачком реду, већ у њиховој превеликој демагогији“.

Са листовима који су устали против нове странке, орган Црне руке, „Пијемонт“, упустио се у жестоку распру, истичући да су ти листови, у страху од нове партије, „завречали као јаре кад га курјак поткупи“.²⁶⁷

Заузимање „Пијемонта“ за нову странку стајало је у вези са његовом заинтересованошћу за сталешко друштво, у којем би класа земљорадника имала да буде његов темељ, а вођство елита Србије на челу са официрским кором. У стварању Максимовићеве странке он је видео „једини легалан излаз из одиста жалосног стања у ком се народ, сељак, нарочито, налази“ и тражио је да њен програм „претпостави питања народног здравља, војске, просвете и привреде политикантским питањима...“ У програму је „нарочито место“ имало да се „учини земљораднику, најмногобројнијем и најпродуктивнијем фактору наше, не само привредно-финансијске моћи, већ исто тако главном фактору наше војне снаге — основном темељу наше државне зграде“. Полазећи од тога, да „класу земљорадника чини осамдесет и четири одсто од целокупног становништва“, да је земљорадник „био, данас је, и још дуго ће бити со и лебац Србије“, „Пијемонт“ је од вођства нове (аграрно-реформне) странке најенергичније захтевао да буде „одлучна опозиција према постојећим странкама, да буде агресивна и да од првог часа поведе директну акцију за задобијање власти ради извођења програма“. Нова странка имала је да буде „демократска у политици, либерална у погледу мишљења и вере, реформаторска на социјалном пољу, национално-револуционарна у области спољашње акције“. Ако би била таква, странка би одговарала идејама „које владају нашим веком, била би у сагласности и са захтевима стварности с којим се сукобљава свака политичка група. Она би Србе у Србији учинила културнијим, срећнијим и јачим но што су. Србија би уистину била Пијемонт Српства и заједно са Србима ван

своје територије, с Хрватима, са Словенцима и са Бугарима, она би била способна да заснује Југословенску Државу".²⁶⁸

У склопу свог агитовања за нову, сталешку странку, „Пијемонт“ је с пуно презрења писао о постојећим политичким странкама. О Напредњачкој и Народњачкој странци, говорио је као о странкама које су осуђене на смрт и које „више личе на старе музичке инструменте чије су жице попуцале под свирачевом руком и не дају од себе гласа... Радикална странка била је, пак, још само „странка афера и слабости карактера, странка корупције и реакције“, док је Самостална странка подсећала „на глумца који скидајући своју маску скида и племство“. Самостална само по имену, ова је странка била „најнесамосталнија странка у Србији“, што се види и из тога да је принуђена да често мења своје вође. „Рекло би се као да нема за Рајка капе, ни за Самосталну странку вође“.²⁶⁹

Мада се представљала као монархистичка (иако у њој „постоје јаке републиканске тенденције“ – Јован Скерлић, Јован Жујовић). Самостална странка је „пријатељство са двором“ крила као змија поге и чинила све да „јавност о томе ништа не зна“. Као доказ за ове своје тврдње, „Пијемонт“ је навео, 1) да је син вође самосталаца Љубе Давидовића питамац краља Петра, 2) да је секретар Главног одбора странке, Драгољуб Јоксимовић, „интиман пријатељ престолонаследника Александра“.²⁷⁰

О Социјал-демократској странци „Пијемонт“ је писао, у лето 1912. године, као о партији „исувише метафизичкој у доктрини“ а у пракси као о „странци саботаже, дезорганизације и атомистичке политике“.

С обзиром на овакво стање међу политичким партијама, и, посебно, с обзиром на настојања све моћније Црне руке да се Србија претвори у сталешку државу, није било ништа необично, што се јавио страх, поред осталог и код социјал-демократа, да је парламентаризму у Србији одзвонило. Међутим, иако угрожен са много страна, парламентаризам је ипак био у стању да се сачува од пропасти...јер су га широке народне масе хтеле, и биле спремне да се за њега боре и изборе. И, на крају, што су за његово постојање везивале свој опстанак две најјаче странке у земљи – Радикална и Самостална странка.

268. Исто, 13. 04. 1912.

269. Исто, 5. 07. 1912.

270. Исто, 26. 07. 1912.

Велико расположење народа за парламентаризам, аустро-угарски посланик је протумачио тиме, да су Срби — „по самој својој природи демократи“, да је у свести сваког Србина уврежено мишљење да су сви грађани једнаки, да сви морају имати иста права.²⁷¹ Народну скупштину аустро-угарски дипломата је окарактерисао као — конвент. „Она се мена у све и свашта, и у администрацију, контролише преко посланичких клубова сваки владин акт... Краљу је само дато да ставља свој потпис на указе и законе...“ Због овакве своје позиције, краљ Петар „није уопште био срећан“. И, пошто „није хтео да крипи своју заклетву да ће Устав поштовати“, он би лако могао да се одлучи на абдикацију у корист свог сина, који би при ступању на престо положио заклетву на један нови, сасвим другачији устав. Али, у јавности влада уверење да престолонаследник као владар не би опстао дуже од два месеца...

Док је представник Аустро-Угарске у Београду тако високо оценивао опредељење Срба за демократију и парламентаризам, реакционарни кругови у Србији, и противници новог стања успостављеног после преврата 1903. године, сматрали су — и то јавно износили — да је демократија Србину натурена од Аустро-Угарске.²⁷² Називајући демократију „политичком губом“, лист „Моћ народа“ писао је да је та губа „изгубила сваки образ према разлогу и безобразно се кези правом родољубљу, позивајући се на бесвесни аргумент: на број преварених гласача, дакле на физичку силу; јер где не решава разлог него број — ту је чиста физичка сила и насиље“.

Пред избијање првог балканског рата, 1912. године, политичка ситуација у земљи била је крајње пренапрегнута. Томе је дала свој допринос и Црна рука. По први пут црнорукци су тада најотвореније затражили да се њима, као „националним револуционарима“, препусти државно кормило... То су они учинили на збору у Београду, одржаном 11. августа 1912. године, сазваном ради протеста против покоља Срба у Сјеници, Белом Пољу и Новом Пазару. Грлатији од свих других учесника збора, они су извикивали и овакве пароле: „Доле погребна влада! Доле с владом националне срамоте! Хоћемо владу националних револуционара...“ Међу паролама које су узвикиване, чула се и ова „Боље је бити частан и светао гроб, него сраман и понижен род!“²⁷³

271. Државна архива у Бечу, РА XIX, к. 51.

272. „Моћ народа“, 7. 01. 1910.

273. „Пијемонт“, 13. 08. 1912.

Расположење народа за рат с Турском, „Пијемонт“ је настојао да искористи за максимално омаловажавање владе и свих њених чланова. Због надимка које су имали поједини министри (Љуба Јовановић-Патак, Радомир Путник-Пиле, Јован Јовановић-Пижон) он је владу назвао — „ретком збирком пернате живине“, која нема никаквог ауторитета и које се „нико не боји“.

Са захтевом да влада одступи, и да на њено место дође влада „националних револуционара“, црноруки су наступили и на великом народном митингу одржаном 19. августа 1912. године...²⁷⁴

По схватању црнорукаца, само су „национални револуционари“, а то ће рећи они, могли да Србију „одведу националном идеалу“ и да јој поврате „директиву националне и спољне политике“, коју је она изгубила од смрти кнеза Михаила. Државници који су се налазили на власти, као и они који су били на власти (од смрти кнеза Михаила) нису били способни за такошта. И то зато што су били „људи слабе националне свести, слабе вере у моћ и снагу Српског народа, људи слабих државничких способности, ситне памети, ситних амбиција, тесних груди и велики егоисти“.

У врху Црне руке сматрало се такође да је и краљ Петар крив што је у Србији „спласнуло национално одушевљење и што је неослобођено Српство опет пало у вековно очајање“.

За вођство Црне руке анексија Босне и Херцеговине 1908. године „крунисала је националне поразе, који се један за другим ређају“. А за тај пораз крив је у првом реду био Милован Миловановић... Он је „својим пехатом потпомогао анексију“, тврдили су црноруки, посебно истичући да се Србија, од часа Миловановићевог доласка на положај министра спољних послова, „одрекла свих својих националних тежњи, да би се, кад стицај прилика захтева, одрекла и своје самосталности...“ Миловановић је био „фаталан за Србију“ и, заједно с људима „његовог кова“, представљао „гробну плочу Србије и Српства...“²⁷⁵

Нагрђен и наружен преко сваке мере (у пролеће 1912. године) Миловановић је проглашен и за „дибидус рђавог политичара и никаквог државника“, за човека „слабог карактера“ и „морално перверзног“.²⁷⁶

Нападе на Миловановића, Пашић је ојенио као „резултат трке у партијским интересима“, трке која је „прогутала готово све обзире

274. Исто, 20. 08. 1912.

275. Исто, 12. 01. 1912.

276. Владимир Ђоровић, Односи између Србије и Аустро-Угарске, Београд 1936, 224-225.

према моралу, истини и правди, па и обзире према великим националним интересима".²⁷⁷

Полут црниорукачког „Пијемонта“, и напредњачка „Правда“ је, не бирајући речи, нападала Миловановића због анексије Босне и Херцеговине, а с њим, и у исти мах, Радикалну странку. Орган радикала, „Самоуправа“, одговорила је, да је то што пише „Правда“ „блесави бестидност и нитковлук“.²⁷⁸ И, шта више, оптужила је Напредну странку да је она кривај што се Аустро-Угарска уопште нашла у Босни и Херцеговини. Јер, она је била та која је са Двојном монархијом потписала познату тајну конвенцију...

Лично Миловановић није хтео да се упушта у доказивање (преко штампе) да није ничим заслужио да се о њему говори као о кривицу за анексију Босне и Херцеговине. Кад су му пријатељи саветовали да макар једном, и како треба, одговори „на плусак од погрда и најгаднијих клевета од стране дивљих противника својих“, он је одговорио: „Ноге су ми кржаве од онаког трња људске пакости и злоће; око душе ми облећу отровне стреле одвратне људске покварености и ништавила; срце ми много пута задрхће пред тегобама пута који имам да пређем... Па ипак, видим далеко на хоризонту једну сјајну, небески сјајну тачку, будућност Српства...“²⁷⁹

Напади на Миловановића потрајали су безмало све до његове изненадне смрти, али нису сасвим утихнули ни кад је он погребен. И тада је он називан „издајником свог народа“. Чак је постављено питање зашто се његови земљи остајци сахрањују о државном трошку. „Никако се не би могле наћи нарочите заслуге“, писала је „Српска застава“, „којима је Миловановић стекао право на признање народа и државе. Влада није могла учинити гору услугу успомени покојног Миловановића но што је тако брзо отворила разговор о његовим заслугама...“²⁸⁰

У исту трубу са „Српском заставом“ затрубио је и орган Црне руке „Пијемонт“. Дан по Миловановићевој смрти (умро је 18. јуна 1912. године у четири сата и 45 минута), он је објавио чланак у којем је речено, да Миловановић ни мртав није достојан хвале. „Какви би гадни лијемери морали бити, кад не би били искрени према једном

277. „Самоуправа“, 6. 03. 1912.

278. Исто, 29. 03. 1912.

279. Исто, 19. 06. 1912.

280. Исто, 22. 06. 1912.

човеку кога нема више међу живима и чији се телесни остаци предају матери земљи. Заиста, ако би са овим уверењем, које имамо о покојном Миловановићу као политичару и државнику хтели плакати, то би биле зверске, крокодилске сузе“.

За „Пијемонт“, односно вођство Црне руке, Милован Миловановић је био и остао човек који пије „ли много хтео ни много започео. Он је фатално веровао да се ништа много и велико не може урадити...“

Независно од форме у којој су изречене, неке оцјене црнорукаца о Миловановићу нису биле без основе. Балачко није био без „флека“ на свом реденготу (Јован Цвијић ће за њега рећи, да је најумпљивији државник у Срба, али да није — карактер).²⁸¹ Скоро да је извесно да он у души није био присталица новог стања успостављеног после преврата од 29. маја 1903. године. А сасвим је сигурно да он на сам преврат није гледао као на неки револуционарни, епохални догађај. Према Димитрију Ђорђевићу, он је говорио да је преврат „створио за Србију могућност да се спасе од пропасти у коју је срљала, али да је од пропасти није спасао“.²⁸²

Црнорукци су били добро упућени у то како Миловановић уистину гледа на 29. мај 1903. године, и то је био први разлог њиховог анимозитета према њему. Међутим, они су знали још нешто: да он није био никад спреман да се и за кога трајно веже. Није он био сасвим одан ни краљу Александру Обреновићу, кад му је служио и тако долазио до високих части, а ни краљу Петру — под којим ће постати и председник владе. Одан до краја био је он само себи, својој жудњи за славом и популарношћу, својој амбицији да се испне до највиших степеница у друштву. Пред смрт, у једној белешци, он је рекао: „Успех је све. Он оправдава све; њему се све клања; добар и рђав глас од њега зависе. Ко успе велики је, ко не успе није ништа ни вредео“.²⁸³

Кад се узме у обзир шта су све црнорукци говорили о Миловановићу (од прве године постојања своје организације па до његове смрти), скоро да се не поверује да су они икад с њим успоставили блиске односе. Још мање да им је он давао подршку...

По свој прилици полазећи од реченог, Владимир Дедијер је изразио сумњу да је икад и дошло до неког састанка између вође Црне руке, Алиса, и Миловановића. Основу за ту сумњу Дедијер је

281. Дневник Велимира Вемића, забелешка од 19. 09. 1908.

282. Д. Ђорђевић, Милован Миловановић, Београд 1962, 65-66.

283. Исто, 175.

нашао и у чињеници да Миловановић о том састанку није оставио ништа забележено.²⁸⁴ Али, и ипак, изречена сумња је само — сумња. Постоје докази да је до поменутог контакта дошло... Један од тих доказа је службени извештај аустро-угарског посланика у Београду сачињен на основу разговора са Милованом Миловановићем лично, у фебруару 1912. године. (Ту је и тврђење Милана Ж. Живановића, да је Миловановића о постојању Црне руке обавестио Апис и да је тада дошло до договора о сарадњи, што је, тобож, имало за резултат потписивање уговора о савезништву са Бугарском). Аустро-угарски посланик (Штефан Абрамфалва Угрон), о разговору који је имао са Миловановићем о Црној руци, јавио је Бечу следеће: „Директно и не околишући, г. Миловановић је потврдио да му је познато да постоји Црна рука и да је он, чак, био у контакту са појединим њеним припадницима“.²⁸⁵

Има и других доказа да је постојала веза између Миловановића и Црне руке... Аустријски историчар Ханс Иберсбергер²⁸⁶ је после Другог светског рата објавио више чињеница о вези Миловановића са Црном руком, чак описао како је дошло до успостављања тог контакта. Иницијатива треба да је потекла од Љубе Јовановића-Чупе и Богдана Раденковића. Од часа када је веза успостављена, сви предлози Црне руке били су наводно прихватати, а Миловановић лично се старао да они буду и реализовани. Једном речи, Црна рука је од тада, у Старој Србији и Македонији, по Иберсбергеру деловала „као егzekутивни орган министарства спољних послова и обрaтно“.

Кад је аустријски историчар све ово изнео, већ 31 годину било је старо једно тврђење у истом смислу. Било је то тврђење црнорукца Чедомира А. Поповића...²⁸⁷ Према Поповићу, Љуба Јовановић-Чупа био је онај који је „дао идеју Миловану Миловановићу о нужности заједничког рада са Бугарима“, верујући да Миловановић то може да оствари. Он треба да је на једној седници Врховне централне управе Црне руке предложио да Апис оде до Миловановића, „изложи му ствар и убеди га да то исто мишљење заступају готово сви официри српске војске; тако ће, говорио је Чупа, и сам министар имати више ослонаца, и бити сигурнији“.

284. Владимир Дедијер, Сарајево 1914, II, 92.

285. Österreichische Aussenpolitik, III, 3270.

286. Hans Übersberger, Österreich zwischen Russland und Serbien, Graz 1958, 246.

287. Нона Европа, XVI, 10-11. Зареп 26. 11. 1927, 311-329.

Осим Миловановића, Апис је наводно обавестио и Николу Пашића о постојању Црне руке и њеним циљевима. А одговор који је добио од Пашића, треба да је гласио: „Ви можете радити, али ћете бити ухашћени кад ми будемо нашли за сходно!”

О свом контакту са Миловановићем, Апис је на суду у Солуну рекао следеће: „Имајући везе и познанства са покојним Милованом Миловановићем, министром сопљених послова, ја сам примио на себе да све то изнесем господину Миловановићу и да подејствујем код њега и, ако је могуће, да га потпуно убедим и одушевим за то да се једном дефинитивно приђе разрачунавању с Турском”.²⁸⁸

Према изјави коју је дао на суду у Солуну, Апис треба да је, чак, био пријатељ са Миловановићем, да се с њим много пута сретао — и у његовој кући и у његовој канцеларији. За то, међутим, нема нигде и никаквих потврда... Како је већ поменуто, под знаком питања стоје и оне речи које је Миловановић тобож упутио Апису: „Ставите ви мени, млади пријатељу, ту вашу организацију на расположење и немојте да учините ништа што би мене могло да узнемири у мојим пословима, па ћу вам ја показати шта Миловановић може учинити за Српство”.²⁸⁹

О вези Миловановића са црнорукцима (и његовом незадовољству њима), говори у својим успоменама и Иван Мештровић.²⁹⁰ Он износи да је од Миловановића сазнао да га је посетио Љуба Јовановић-Чупа и да га је „стао испитивати шта се то спрема с Бугарима и Грцима”. А затим да му је „почео говорити како треба то и то и толике и толике суме” утрошити на наоружање... „Ја сам”, рекао је на то Миловановић, „казао, да је то ствар министра војске, владе и Народне скупштине, а он је онда из џепа извадио бомбу и метнуо је преда се на сто, и почео: ‘Ја сам дошао од стране организације да вам кажем, да морате радити то што се захтева у име народних интереса, или ћемо ми с вама и са сваким, ко се буде противио, свршавати с овим’”.

О Чуни, кога је лично и добро познавао, Мештровић је написао: „Он је био тип фанатичара — идеалисте, националиста, социјалист, револуционар и анархист, све помешано”.

Мештровићево сведочење о томе како је текао разговор између Чупе и Миловановића од важности је и због тога, што чини (још више) неуверљивим Аписов исказ о његовом пријатељству са Милова-

288. Уп. Б. Нешковић, Истина о Солунском процесу, Београд 1953, 151.

289. Исто, 154.

290. Иван Мештровић, Успомене на политичке људе и догађаје, Загреб 1969, 22.

новићем, дат вероватно и с циљем да се докаже да је Црна рука деловала са знањем највиших власти. Али ако би и било баш све тачно што је Апис изјавио да му је Миловановић рекао, скоро да се са сигурношћу може претпоставити да Миловановић то није учинио што је био одушевљен Црном руком и њеним методама рада. (Он никад није заборавио на претњу црнорукија Воје Танкосића из 1909. године да ће га „појести помрчина“ ако не буде „приназио шта ради“). Неки други разлог морао је бити посредни... Тај разлог могао је бити и тај што је њему у то време био потребан савезник — да би лакше могао да сузбије Николу Пашића, с којим је опет једном био дошао у сукоб, и кога је он хтео да одстрани са чела Радикалне странке.

Пашић је Миловановићу много сметао. Одувек. То је било више него очигледно и по образовању самосталско-радикалске владе у јесен 1909. године — по паду владе Стојана Новаковића. У овој, новој влади, Миловановић је имао положај министра спољних послова, али је био под сталном Пашићевом контролом, под сталним туторством, у ствари. Кад је, међутим, поверовао да званична Русија полаже више на њега него на Пашића, он је решио да започне кавгу са вођом своје странке. На седницама владе био је често агресиван преко допуштеног, али Пашића ипак није успевао да избаји из његове равнотеже, да га наведе да на камење одговори камењем...

Године 1911, у првим месецима постојања Црне руке, изгледало је да је дошао час да се Миловановићев сан оствари. Пашић је, наиме, поднео оставку свог кабинета, а пову владу, чисто радикалску, формирао је он — Милован Миловановић.

Кад је постао председник владе, Миловановић је за Црну руку постао још „интересантнији“. У савезништву с њим црнорукици су рачунали да ће моћи, поред осталог, да дођу до значајнијих финансијских средстава за своју организацију, за вођење пропаганде, за плаћање својих повереника, особито оних изван Србије.

„Млади пријатељ“ (то је била шифра под којом су црнорукици помињали Миловановића у међусобној кореспонденцији)²⁹¹ уистину се показао предусретљив према црнорукицима. А то је било оно што су они од њега једино и очекивали, због чега су били заинтересовани за сарадњу с њим. Да је било друкчије, да није била у питању чиста рачуница, извесно је да црнорукици не би тако огавно писали о Миловановићу после његове смрти — кад им више није могао бити од

291. Писмо В. Танкосића Б. Раденковићу од 11/24. 6. 1912, ДОСП, књ. V, сл. I документ 525.

користи (огањније можда него што су писали у августу 1911. године, када су Миловановића називали „епикурејцем коме трбух управља моралом и интелигенцијом“).²⁹²

Сарадњи Црне руке са Миловановићем, неки писци дали су и већи значај него што је она имала. То посебно важи за Енглеза Ситон-Вотсона, који је непосредно после Првог светског рата писао, да су Апис и Црна рука „задобили велики утицај у Србији благодарећи блиским везама са српским државником, чија је прерана смрт уочи балканског рата, значила праву политичку катастрофу“. Вотсон је нарочито указивао на блиске Миловановићеве везе са Аписом, али то је урађено са одређеном намером – да би се доказало да је влада сарађивала са Црном руком и Аписом и да отуд у Солуну нико није ни требало да буде осуђен...^{292 А}

Чини се да је највише произвољног речено у вези са наводним утицајем Црне руке, и Аписа лично, на Миловановића, да закључи савез са Бугарском. Ту има много претеривања... А истина је само једна: да су се поклапала гледања Црне руке и Миловановића на потребу склапања уговора са Бугарском. То и ништа друго...

Ваља имати у виду, да се Миловановић 1912. године није усуђивао да учини ништа важније без одобрења Русије. Ни на сам уговор са Бугарском он се није усуђивао да стави свој потпис док није добио њену сагласност... С обзиром на неке околности, то је било сасвим разумљиво. У то време још је био на снази уговор између Аустро-Угарске и Бугарске о подели Србије (из 1908. године), а затим, постојао је и тајни уговор између Русије и Бугарске (потписан, истина, само од Русије) о воспостављању санстефанске Бугарске са Солуном. Трећа околност о којој је Миловановић морао водити рачуна била је та, да је Бугарска била решена да пошто-пото зарати са Турском...²⁹³

И „душом и срцем“ за склапање савеза с Бугарском, Миловановић је од првог часа био решен да то оствари па макар било и по сваку цену. У овоме лежи и објашњење зашто је он био толико попустљив кад је дошло на ред утврђивање граница између Србије и Бугарске. С Пашићем, међутим, сасвим је друкчије стајало. За неко

292. „Пијемонт“, 31. 08. 1911.

292-А. Ситон Вотсон, Солунска афера, Београдски дневник, број 70, 1919.

293. Види: М. Г. Џемовић, српско-бугарски уговор 1912, „Политика“ 1. 08. 1925.

попунтање Бугарима кад се радило о границама он није хтео ни да чује. И управо због његове непопустљивости, на састанку са представником Бугарске, Димитријем Ризовим, 29. септембра 1911. године, у Миловановићевом стану, морала се донети одлука да се питање граица, односно питање припадности целе области између Царе и Родопа препусти на решавање руском цару.

Пашићев тврђ став према Бугарима, и резерве према савезу са њима по сваку цену, произишавали су из његовог уверења да савез може испунити своју сврху само онда ако корисно послужи Србији за њено продирање на југ, ако Србији помогне да она постаје господар Вардарске долине.²⁹⁴ Миловановићева полазница, пак, била је, да се савезом с Бугарском Србија може најбоље обезбедити од Аустро-Угарске, а пре свега спречити да се спроведе постојећи споразум између Дунавске монархије и Бугарске о подели Србије између њих. На склапање савеза са Бугарском по сваку цену, па и на рачун српских интереса у Македонији, Миловановића треба да је нагонила још једна околност — његова наводна неверица у српску војску. Сматрао је да је њена бојна готовост врло мала и да се она, „разједена сукобима у официрском кору“, не може уопште мерити са бугарском војном силом.

У немогућности да сам изиђе на крај с Пашићем, а сав обузет жудњом да што пре закључи уговор о савезу с Бугарском, Миловановић је, половином децембра 1911. године, сазвао једно саветовање на које су били позвани представници војске као и представници Радикалне и Самосталне странке.

Ова строго тајна конференција претворила се у прави дуел између Миловановића и Пашића. Скоро да су муње севале... Једино у чему су „дуеланти“ били сагласни, било је то, да су наступила тешка времена по Србију, да су судбоносни дани на прагу (пре свега због аустро-угарске империјалистичке политике) и да Србија „не може остати у ваздуху, необезбеђена ни са бугарске, ни са аустро-угарске стране“.²⁹⁵ У погледу решења проблема, Миловановић и Пашић су, међутим, остали на сасвим различитим странама... Пашић се никако

294. Види: В. Чубриловић, Историја политичке мисли у Србији XIX века, Београд 1958, 406 и даље.

295. Д. Ђорђевић, Милован Миловановић, 170.

није слаго са Миловановићем да је једино решење склапање уговора о савезу с Бугарском, поготову таквог уговора за који се залагао Миловановић. Пашићев предлог је био, да се, ако се већ са Бугарском не може остварити споразум који би водио рачуна о посебним интересима Србије, начини споразум са Арбанасима, формирају српско-арбанашки одреди, који ће обуставити терор у Старој Србији, створити брану према Аустро-Угарској и заштитити српске интересе према Бугарској у Македонији.

После овог саветовања, које се у ствари завршило без резултата, Миловановић је решио — да уговор са Бугарском закључи на своју одговорност, да Пашића више ништа не пита. Међутим, ако Пашића, као шефа своје, Радикалне странке, и није више ништа питао, питао је посланика Русије у Београду, Хартвига, и од њега добио пуну подршку за своје памере и планове...

На крају, а после преговора који су потрајали пуних пет месеци, уговор о савезу између Србије и Бугарске био је потписан 29. фебруара/13. марта 1912. године. Тај уговор неки психици високо су оценили (истичући да је он Миловановићево „животно дело“), а некима је био повод да констатују, да је Миловановић (због граница са Бугарском у Македонији) учинио нешто што заслужује највећу осуду. Тог мишљења био је и научник Јован Цвијић...

Кад је реч о границама са Бугарском у Македонији, предлог за те границе — по наводима неких писаца²⁹⁶ — саставио је вођ Црне руке, Апис, у заједници са потпуковником Живком Павловићем, а по Миловановићевим упутствима (вододелница Пчиња-Брегалница и линија којом су напуштени Кратово и Крива Паланка).

По тврђењу црнорукца Чедомира А. Поповића,²⁹⁷ Апис и Црна рука, као и сви њихови пријатељи, били су за то да се Бугарима максимално изиђе у сурет, и уопште најсвестраније подржи Миловановићева акција, јер су сматрали да „не треба правити велико питање од величине територије која би припала Бугарској, будући да неминуно мора доћи до уједињења Бугара и Срба“.

После завршетка рата с Турцима, 1912. године, црнорукци су променили свој став и на разграничење с Бугарима стали гледати сасвим

296. Исти, Пашић и Миловановић у преговорима за Балкански савез, историјски часопис, Београд, 1960, 482.

297. Ч. Поповић, српско-бугарски рат 1913, Нова Европа, број 19, 313.

друкчијим очима — управо онако како је на то гледао Никола Пашић. Они су иступили са захтевом да се Бугарима не да ни једна стопа земље коју су освојиле српске трупе. И, бојећи се да би Пашић, под притиском Руса, могао да ипак попусти Бугарима, заповијели су му, како ће се још видети, да се, ако то уради, неће наносити своје главе...

4. Новине и новинари

У години у којој је основана Црна рука, Србија је била преплавена листовима и часописима, али пре свега политичким листовима, који су се делили у две главне групе: у партијске и такозване тржишне листове (назване још и независним). Сви ти листови представљали су крупан фактор у друштву и били једна моћна, али безобзирна и делом разуздана сила. Пера знатног броја њихових сарадника често су била налик на опште јатагане и перпе буздоване... Због тога је јавност на један део листова гледала као на пошаст, малтене као на разбојничке дружине. „Дневни лист“ кад је његов гувернал држао Јован Скерлић, писао је да је „српска журналистика преплавена једним делом најнижим друштвеним олошем, а другим опет безочним партизанима, који нису кадри водити рачуна о потреби објективности“.²⁹⁸

У својој критици „злог стања“ у српској штампи, управо кад је њена главна и „најunosнија“ тема била Црна рука, „Дневни лист“ се није устручавао ни да замахне на „Самоуправу“, орган најјаче политичке странке у земљи, и у ствари, орган владе, будући да су радикали били на власти. За њу је он рекао (у броју од 29. октобра 1911. године) да „превазилази све остале српске листове и по дрскости и безобзирности напада и по вулгарности писања и по циничности лагања... Предњачила је свима у клеветању туђе части, у подметању и потварању политичких противника...“

Људима који нису стално живели у Србији, међутим, штампа се чинила друкчијом, ни издалека тако лошом како се могло закључити на основу Скерлићевог писања и писања његових сарадника. Димитрије Митриновић, на пример, сматрао је, и то изнео у „Босанској Вили“.²⁹⁹ да штампа у Србији (у „доброј мери презадирана и неподносиво

298. Дневни лист, 26. 10. 1911.

299. „Бијелица“, 18. 10. 1911.

брзорека“) ипак говори много доброга. Та штампа није само говорница могућних и оних који на непоштен начин хоће да постану могућни. Она је и говорница, часна и слободна, и оних пошљедњих и најситнијих који осјећају терет националних дужности и бол националне кризе...”

Још оптрије него „Дневни лист“, о стању у српској штампи у јесен 1911. године, писале су „Радничке новине“, орган Социјал-демократске странке. „Никада журналистика у Србији“, писале су оне у броју од 10. септембра 1911. године, „није тако ниско стајала као за последњу деценију. Ових дана специјално, познање, некултурност и корупција у новинарству достигли су свој врхунац. По арени јавног мишљења у Србији смуцају се некакви типови од којих човек мора да се згади или да се од страха пајежи. То је читава једна колекција новинарских протува, проблематичних егзистенција, вагабунда које би хтеле хлеба без мотике. То нису критичари: то су уцењивачи; то нису новинари: то су бандити. Низакакве дужности они не знају; ни према коме и ни према чему они обавезе не осећају; никакве скрупуле ни јавнога ни приватнога морала њих не везују. Свака редакција служи им као бусија, они се ушанче у прву на коју паићу, не обзирајући се ни најмање која је и чија је; избаце ли их из те, они сасвим спокојно улете у другу, можда баш ону са којом су дотле најкрвавију борбу водили — да одатле оспу паљбу на ону у којој су дотле били...”

За „пајонскурнији и најреволверскији лист“, социјал-демократи су прогласили гласило „милитаристичких занесењака“ — „Оружани народ“. Свакако и зато, што је овај лист писао, да би све социјалисте — „требало под хитно поклати“.³⁰⁰

Непомирљиве у критици других листова, посебно због начина писања, због коришћења псовки и увреда уместо аргумената, „Радничке новине“, међутим, нису ни саме много „цифрале“ кад су атаковале на своје противнике. Употребљавале су и оне недопустиве изразе и задавале ударце испод појаса... Максимално користећи „буржоаске слободе“ и либерални „буржоаски закон о штампи“, прангијале су и оне са увредама сваке, понекад и најбезочније врсте. Њихов речник углавном није био пристојнији од речника листова на које су се устремљивале... „Будалина, зврндон, чанколиз, догуча“ — све су те речи и оне употребљавале у својим написима, зависно од личности

300. „Радничке новине“, 28. 04. 1911.

на коју су атаковале. Кад је био министар правде у питању, на пример, онда се за њега употребљавао увек исти израз — „људоджер“.

Стални рефрен у „Радничким новинама“ у 1911. године био је, да је Србија до 29. маја 1903. године имала режим терора, а од тада има режим — скандала, да је до 29. маја — „прантало“, а од тада да — „смрди“.³⁰¹

Ни „Радничке новине“, а ни други листови, па ни они који су имали најмање обзира према части људи о којима су писали, нису углавном спосили никакве консеквенце. То се догађало само ако би владару била нанесена увреда... Тада су ти листови, али не увек, били забрањивани и плењени. На дан 23. октобра 1911. године, на пример, забрањено је пет листова: „Дневни лист“, „Правда“, „Пијемонт“, „Република“, „Брка“, а дан касније, 24. октобра, забрана је погодила и социјал-демократске „Радничке новине“.

Уз „Радничке новине“, „Дневни лист“ и још неке друге листове, и радикалска „Самоуправа“ је у више махова указивала на „опакост завадалог стања у штампи“, истичући да се „терор штампе“ не сме више трпети, „ако се не жели зло и пропаст земље. Од бестидних грдњи“, од „подлачких алузија неваљалаца, који своју подлост представљају као неку жалосну новинарску вештину, у Србији нико није обезбеђен... Под тим opakим јавним злом пропитало је све што је боље и угледније у земљи. Под њиме се угибају и страдају и најделикатнији, и највиши интереси народни и државни. Било је наших листова, који су, у најкритичнијим данима, отворено писали против Србије, који су лажним гласовима покушавали да јој убију кредит на страни; који су сваки посао државни, скандалозним лагањем, клеветањем и сумњичењем, отежавали и ометали. Било је у нашој данашњој такозваној независној штампи свега и свачега, само не онога што би у њој требало да буде: поштене службе народу и отаџбини, истини и правди“.³⁰²

Листови на које је, пре свега, мислила „Самоуправа“, били су они који су углавном настали после преврата 1903. године и који су се сами сврстали у такозвану жуту штампу или пак били од других проглашени за такву, за „сокачку и безобразну штампу“. За такве је листове речено, још у лето 1903. године, на самом почетку нове ере

³⁰¹ Исто, 22. 10. 1911.

³⁰² „Самоуправа“, 17. 11. 1911.

у Србији, (у „Великој Србији“, на пример, у броју од 30. августа), да својим језиком покупљеним по ћор-буцајима, „драже нервну гомилу“ а да противничке новине називају леглом лопуза и вуџибатиша, добаљујући им да „лају као пси“.

По тврђењу „Велике Србије“ (у броју од 20. октобра 1903), четири петине политичких листова спадало је у ред „развратничке штампе. Човеку добро васпитаном довољно је једаред само да прочита који од ових листова и да српску штампу назове јавним нужником, и још више, да дође до уверења, како слободна штампа код оваквога новинарскога шљама губи свој значај, свој смисао ради чега је установљена“.

Међу листовима који су као први проглашени за „мародерске“, налазио се „Мали журнал“. Дневник „Београдке новости“ (у броју од 29. августа 1903. године), захтевао је да се издавачи „Малог журнала“ (браћа Савић), као „пустахије у штампи“, који као „разбојници нападају сваког без разлике“, ставе „под најстрожију лекарску присмотру те да се види од чега болују. Нађе ли се да им је ум помрачен, онда у лудницу са њима, докаже ли се пак да су присебни али пусти и бесни онда на вешала са њима, јер њихова дрскост и безобзирност прелази све могуће границе“.

За „жутаћима“, у много ком погледу нису заостајали ни органи политичких партија. Поготову кад је било у питању разрачунавање између појединих политичара, а особито кад се радило о разрачунавању између првака политичких партија у унутрашњости. У овим случајевима они су све штампали што би им било достављено... Углавном се ту радило о такозваноим јавним писмима (За партијским гласилима повели су се „тржишни“ листови, па су почели своје ступце издавати у ову сврху „под кирију“, допуштајући „кирајцији“ да пише шта хоће и како хоће).³⁰³ У самосталском „Одјеку“ су „јавна писма“ објављивана у посебној рубрици — „Из народа“. Аутори тих писама били су самосталци „са терена“, који су на тај начин настојали да компромитују своје противника — радикале углавном, своје конкуренте на изборима за народне посланике. Речник у овим писмима био је све пре само не и пристојан. Политички противници називани су кукавицама, гадним и најгаднијим „разбојничким клеветницима“, „мућкарошима“ и „дервишинима“.

303. „Одјек“, 27. 07. 1912.

Управо самосталски „Одјек“ је (кад је његов уредник био Јаша Продановић) увео једну необичну праксу: да име и презиме својих политичких противника, и уопште људи на које се окомљавао, штампа — малим почетним словима, желећи да их и на тај начин што више потјери (То је „Одјек“ радио чак и кад је писао о корифеју српског новинарства Пери Тодоровићу).³⁰⁴

И у „Одјеку“, али и у другим листовима, било да су партијски или не, скоро да је важило као правило, да кад новинар о новинару пише, пише као о „грешнику да му равна пема“, као о „лажљивицу и прљавицу од главе до перчина, мераклији на марјаш, пузавицу, улизици, подлацу, кукавици“.³⁰⁵ Слично, писала је и новина о новина... „Недељни преглед“ је, на пример (у броју 33, страна 533), „Српску заставу“ назвао „органом излапелих и осрамоћених политичара“.

У рат новина и новинара између себе, био је увучен и Јован Скерлић, док је био најактивније ангажован у „Дневном листу“. Некад се он само бранио, при том, а некад је само нападао... Морао се бранити и од пребацивања што је, под режимом краља Александра Обреновића, а као „социјалист и демонстрант“, примао „стипендије и хонораре од реакције...“

Међу листовима с којима су Скерлић и „Дневни лист“ водили беспокретну борбу, налазио се и лист „Смелост“. Они су ову новину окарактерисали као „прави арсеник за новинарске бандите“. Уједно, она им је била „доказ жалосног стања у нашем друштву и у нашем јавном животу“.

Сукоб између „Дневног листа“ и „Смелости“ достигао је свој врхунац, када је „Смелост“ атаковала на част Скерлићевих сестара. Револтиран, Скерлић је потегнуо револвер на главног уредника „Смелости“, а овај на њега, па је мало фалило да у кафани „Таково“ на Теразијама легне крв“, како су писале „Вечерње новости“ у броју од 28. јула 1905. године.

Типично за све листове у Србији од преврата па надаље било је то, да су сви они, сваки час скоро, за себе тврдили да представљају „једино и право јавно мњење“. Све друге новине, пак, биле су само „реакционарна блебетала“, разносачи лажних сензационалних вести и сејачи клевета и увреда.

304. Исто, 4. 08. 1906.

305. Исто, 9. 03. 1906.

„Одјек“ је, тако, у „реакционарна блебетала“ и у „политичке жабкречине“ сврстао читаво туце листова, почев од „Вечерњих новости“ па до „Штампе“ и „Изврнутог чапка“. И поручивао им: „Ви сте клеветници, интриганти, фабричари лажи и измишљотина, трговци с убеђењима, политички телали — али нисте и нећете никад бити јавно мњење“.³⁰⁶

Иако је овако писао о другим листовима, самом „Одјеку“ није сметало да на својим ступцима штампа увредљиве, чак и огавне, дописе самосталских присталица и активиста, како је већ поменуто. Један од таквих дописа био је допис неког Радисава М. Ђурђевића из Јунковаца, а који се тицао свештеника Миливоја Стевановића из истог села.

Износећи да је свештенику Стевановићу политика преча од цркве, самосталски кортеп је рекао, да он све што ради — ради паопако... „Људима реже колач уочи крсног имена у вече, а не на дан славе, венчава ког не би смео да венчава: венчао је, чујте, ујну за нећака, ћерку и унуку једног човека за два брата... и тако даље, те се више у парохији не зна ко је коме род“.

Оштар у осуди других листова, „Одјек“ је, и због тога, и сам био такорећи стално предмет напада својих конкурената. Понеки листови писали су о њему и горе него ли он о њима. „Вечерње новости“ су га у једној прилици окарактерисале као лист — „ругобу“, као лист који „само грди, фразира и ружи, који се служи таквим језиком на коме је дебља кора љубрета и смрада него на патосу механских штала... Кога он није изгрдио? Све је редом изгрдио почев од „Самоуправе“ и људи око ње, па преко „Трговинског гласника“, „Вечерњих новости“, „Правде“, „Политике“, све редом до последњег листа. Остале су неизгрђене само Општинске новине... Под фирмом нај-лепших идеала, идеја, принципа и начела, овај монструозни лист врши најординарније злочине у штампи. Сам прљав од пете до перчина, продат да се не сме ни помислити на какво слободно убеђење, слуга за плату, који данас љуби руку оном ког је јуче грдио, превртљив као свака политичка варалица, сам огрезао у делима каква се у Србији, од кад је, нису вршила и од којих је створен потпун политички хаос у земљи — он има још образа да другом чита буквице и да другог грди? То само могу чинити људи који су у души својој потпуно разривени,

у којој нема ни критеријума стида, ни правде, ни логичности, ни морала, којима је једино циљ: власт и добре плате“³⁰⁷

Нипшта мање нису били оштри ни органи политичких партија у обрачунавању између себе. Или пак кад су се обрачунавали са првацима конкурентских странака... У том погледу изузетака није било. И радикалска „Самоуправа“ се понацала управо онако као и други партијски органи. У једној полемици са самосталским „Одјеком“, она је све самосталце назвала „умним и моралним кепецима“, „бедницима и кукавицама“, „шепртљама“, „поквареном политичком мизеријом“, а главног уредника „Одјека“ – „вуџбатинским пером“.

Узвраћајући на напад, „Одјек“ је (у броју од 25. јануара 1906. године) за „Самоуправу“ пак рекао, да њен стил „потсећа на робитански аргумент, који заудара уличним блатом и нечистим задахом ђумеза и озлоглашених крчама“.

Скоро да би се могло рећи, да начин писања „Одјека“, кад се радило о обрачунавању с противницима, није много одударао од начина како је то чинила такозвана жута штампа, на коју је и он сам стално указивао прстом као на највеће зло у Србији. Кум те праксе у „Одјеку“ био је у првом реду Јаша Продановић. Он треба да је стајао и иза најувредљивијих написа о појединим политичким противницима, Николи Пашићу или пак Стојану Протићу... Кад се машао пера да нешто напише против Стојана Протића, на пример, њему је, како се причало, избијала „пена једна и злоће на уста...“

Шта је све само Продановић написао о Протићу у „Одјеку“! Те да је „пакостан и себичан“, те да је „тупава глава“, да се ни у шта не разуме, а да се „у социологију разабера таман толико, колико и Кара-Мустафа у телеграф“, да „пресно лаже а не згрева“, да „свет полаже на његова тврђења колико и поп на циганску заклетву“.³⁰⁸

Продановићев, односно самосталски „Одјек“ је чак штампао и једну скаредну песму о Протићу – „Л'жовни Стојај“.

*„Стојана, дружба караше:
Стојане, мори, Стојане,
Стојане, жено строшена,
Не љуби л'жа ђолема
Не буди фајга л'жовска!*

307. „Вечерње новости“, 20. 03. 1906.

308. „Одјек“, 29. 05. 1906.

Стојан си дружби збореше:
 Шта ће си њаим с'с мене
 С'с њамет ништа не знајем
 Памет је моја малецка
 С'с образ никуд не можем
 Зашто сам образ збуђија!³⁰⁹

Штампање увредљивих стихова о политичким противништима била је једно време права мода. Постојали су за ту врсту „литературе“ и специјалисти, који су се само тим бавили, и опслуживали све могуће редакције. Један од најпознатијих специјалиста био је у Србији, 1911. године, у време оснивања Црне руке, неки Милутин Томић, који се испод својих сочињенија потписивао са — Никац од Ровиња.

Пребег из Црне Горе у Србију (због наводног сукоба с краљем Николом), он се извештио у писању епиграма и песама у десетерцу. Главни део његовог „еспапа“ тицао се радикала и Николе Пашића лично. Због оштрине којом се у својим стиховима обрушавао на радикале, био је као сарадник тражен од скоро свих опозиционих листова, па и од црнорукачког „Пијемонта“. Најпредусретљивије, ипак, он је приман у редакцији „Штампе“ и „Правде“.

Пошто „Никац од Ровиња“ уистину није знао меру кад је састављао стихове о радикалима, или пак афоризме, „Самоуправа“ га је једног дана и сама „одаламила“. У броју од 26. априла/9. маја 1911. године извргла је руглу његово „кловиовско бекељење на Радикалну странку“ и назвала га — „ајманом“ и „Рикџем од Никоговине“. У исти мах упозорила га је да би могао због својих „блесастих безобразлука“ ~~да затегне цитрацу~~ „Промитно, „Никац од Ровиња“ је одговорио „Самоуправи“ преко „Правде“, па начин њему својствен: „Зашто ме денунцирате ви, погана скотадија и углибљена робијашка фурдо? Недам да ме робијашке тарафунде из 'Самоуправе' називају ~~никоговицом~~. Па зар ви сумњиве Присрбице, који и нисте задојени млеком српских мајки, него млеком крва и мађарских слушкиња, можете и смете ма кога називати никоговицом? Па зар ви, морални српски не-сојевићи, који би сутра у случају ратног поклича рањавали сами себе и грпули па државне касе да их опељугате, те само да побегнете далеко, далеко испод сенке српског барјака!“³¹⁰

309. Исто, 11. 06. 1906.

310. „Правда“, 6/19. 5. 1911. — Под „робијашком фурдом“, Никац од Ровиња мислио је и на Јована Несторовића, који је својевремено, као директор гимназије, био осуђен на робију.

Из примера Пикја од Ровиња и других сличних посленика у штампи, као и из примера листова који су били спремни да све штампнају само да би нанели штету политичким противницима, видело се, да су били у праву они који су тврдили да више од половине листова у Србији није поштовало „ни најосновније обзире пристојности, морала и општих интереса“.³¹¹ Од стране ових листова, политика је „експлоатисана на исти начин на који и скандалозна хроника, пикантерије, уличне сензације или порнографија...“

Због свега овога, Скарлићев „Дневни лист“ је тражио, да се „револверској мафији“ у штампи ставе на пут и да се законским мерама забрани „безобзирна трговина с јавном речи“.

За међусобно блађење листова, за недопустиве нападе једне странке на другу преко штампе, као и за постојања да се поједини политичари путем штампе свале у што дубљи кал клевета, Јаша Продановић је дао својеврсно објашњење у Народној скупштини, на седници од 28. новембра 1911. године. Тада је он рекао и следеће: „И ми, и напредњаци, и либерали једни друге смо узајамно грдили. Г. Пашић је назван од националаца и напредњака и у Скупштини и кроз листове, издајликом, па опет ништа није сметало ни г. Новаковићу ни г. Рибарићу да раде с тим човеком кад дођу тешке прилике. Гигде се у свету не мери новинарска реч тако, да се она у сваком времену узима као апсолутно мерило. Јер, у борби се често пута дешава, да се каже више по што треба рећи и него што се мислило рећи. Кад бих ја као судија судио Стојану Протићу, и осудио га по својем уверењу, онда би то било право и тачно моје мишљење, јер ту игра глава. А у новинарској борби не игра глава...“

Судећи по писању „Самоуправе“, радикалима је одувек сметало то што се већина листова у Србији „радије бавила нападима на личности него начелним расправљањем важних општих питања“. Међутим, они су мало што у томе могли да промене. Могли су, само као што су то учинили 1904. године, да изразе наду да ће образованији новинари потиснути „с поља јавне речи“ оне мање образоване, и тиме учинити крај „свем овом чуду и пачаризу у нашем новинарству...“³¹²

Радикали нису увек били задовољни ни писањем „Политике“. У „Самоуправи“ (у броју од 1. априла 1904. године) речено је, да је „Политика“ изгубила „своју озбиљност“ и да се „појавила као орган

311. „Дневни лист“, Трговина с јавном речи, 18. 12. 1910.

312. „Самоуправа“, 14. 09. 1904.

политичке млатарије која нити схвата озбиљно данашње државно стање у земљи, нити разуме правилно политичке идеје радикализма."

Лист „Опозиција“ био је сагласан са мишљењем „Самоуправе“ о штампани, али се супротставио тврђењу да се то тиче само опозиционих новина. То се тицало и других листова — „Малог журнала“, „Дневног листа“, „Јутра“, на пример. И у овим листовима се писало „и скандалозно и бестидно“, и у њима се „бесомучно насртало на личности... Најдирљивији лађањем, клеветањем и денунцирањем, они су алармирали јавно мишљење, и нагнали опозициону штампу да заузме овако одсудан фронт према онима које ти листови заступају. Наопака и лудачка радња тих листова, без икакве казне и одговорности, сваким даном, и све више и више, уноси у нашу јавност отровну жучност и гаменску бестидност..."

„Опозиција“ је сматрала да је њено писање, у поређењу са писањем других листова, „право смиље и ковиље“. Међутим, била је уверена да ће се ситуација једног дана ипак поправити... „Српски народ гледа сва та чуда и покорје, гледа и камени се. И кад наступи час давања рачуна, кад затражи да види, шта су радили они, којима је он поклатио своје поверење, тада ће тек бити чуда и сијасета... Разбојничка гледа повинарских пустахија одлетеће у огањ као гледа гуја присојкиња, и настаће плач и шкргут зуба, и грешници ће примити праведну награду за своја зла дела.“³¹³

Без обзира о чему и како писали, већина повинара — и то је карактеристично за штампу у Краљевини Србији после преврата — своје чланке није потписивала пуним именом и презименом. Углавном су коришћени псеудоними. Дело је то био резултат праксе још из времена кнеза Михаила, а делом је тако рађено из — страха...

Временом, читалачку публику више је почело занимати ко се крије иза којег псеудонима, него ли сам чланак потписан псеудонимом. Поготову је то био случај са написима у којима се нападала нека јавна личност... И за саме нападне личности било је најважније да сазнају ко стоји иза којег псеудонима. Те и такве (нападне) личности су по правилу избегавале да одговарају на нападе, позивајући аутора под псеудонимом да прво „изиђе из бусије“, и каже се — ко је.

Псеудонима је било евакојаких. Писци у конзервативним новинама, на пример, који као да су и самим избором псеудонима хтели да покажу да су нешто друго него „шкрабала“ у осталим листовима,

одлучивали су се најчешће за псеудониме као што су Dardanus, Dixi, Lector, Garrick, Courrier, Bridge... Dardanus је био псеудоним Стојана Новаковића, Garrick – професора Живојина Перића, и тако даље (Милета Ст. Новаковић потписивао се са – Fox, а Милутин Чекић, уредник „Недељног прегледа“, са – Brutus).

Мада су биле непрестано у свађи, стално се хватале за гушгу, вређале се и никудаштавале, редакције листова умеле су да понекад устату у одбрану једна друге – кад је било у питању вршење пресије на поједине листове, кад је била угрожена слобода штампе од стране власти. Прзничави „Одјек“ је, на пример, устао у одбрану „Опозиције“ и „Народног листа“ (најзагриженијих противника режима успостављеног после преврата 1903. године), иако их је сврставао у „педостојна гласила јавне речи, ругла српске штампе, којима ништа није свето и који безочно и дрско плују на све што је честито у Србији“.³¹⁴ Повод „Одјеку“ да устане у одбрану ових листова био је упад полиције у њихову штампарију у намери да спречи њихово излагање. „Ако ови листови“, био је став „Одјека“, „нападају данашње стање, ту смо ми да га бранимо. Народ има да цени, па ако велика већина буде на њиховој страни, нека пропадне данашње стање; њега неће спасти полиција, као што није спасла ни оно стање, за којим ти листови узалуд кукају. Полиција је за то да врши законе, а никако да их она гази...“

Од новина којима се није могло пребацити да представљају само „ђозбојацилук“ и „буздоваплук“, и да кинте од „преиспојне глупости“, посебну пажњу на себе скретале су „Радничке новине“, орган Социјал-демократске странке. Поред осталог и зато што су оне, чешће него многе друге новине, своје разорне стреле упућивале и на адресу двора... Управо у пролеће 1912. године, кад је Црна рука била малтене у свачијим устима, ове новине су писале, да је двор доказао „да мари за народ исто толико колико и за лањски снег, а да му је парламентаризам девета рупа на свирали, или још тачније кост у грлу. Његово непарламентарно, антипарламентарно најуривање влада из већине и постављање из мањине године 1905. и 1906. најбоље документују ову нашу тврдњу“.³¹⁵

Већ и по оваквом начину писања „Радничке новине“ су се разликовале од већине других дневних политичких листова. А њих је (у мају 1911. године) било равно петнаест.³¹⁶ Две године раније, 1909,

314. „Одјек“, 16. 12. 1904.

315. „Радничке новине“, 15. 03. 1912.

међутим, излазила су 23 политичка листа...³¹⁷ (У ово време Београд је био најмања престоница на Балкану — мања од Софије, која је имала 83. 000 становника, Букурешта — 290. 000. Имала је у свему 79. 110 становника према попису од 31. децембра 1907. године, неких 5 хиљада више него Загреб). Истина, ти толики листови нису се могли подичити нарочито високим тиражима. Штампани су у по 500 до 3 хиљаде примерака просечно. Три дневна листа, „Политика“, „Правда“ и „Мали журнал“ треба да су свакодневно (1908. године) растуран у 24 хиљаде примерака.³¹⁸

У Београду, у којем се одувек све знало, све било мање-више јавна тајна, било је добро познато ко стоји иза којих новина, ко их финансира и инструише не само о чему, већ и како да пишу. За лист „Трибуну“, који је међу првима обавестио јавност о постојању Црне руке, причало се да је „кућни лист“ Милована Миловановића (1911. године председника владе и министра спољних послова) и да је имао обавезу да агитује за његове личне ставове, да „пласира у јавности оно што он није смео и није могао да каже против својих колега у влади... Једно време, овај лист треба да је стајао и у служби престолонаследника Александра. То је, наводно, нехотице обелоданио главни уредник „Трибуне“, Наим Димитријевић, похваливши се великим поверењем престолонаследника према њему. На вест о овоме, „Трибуни“ конкурентски „Мали журнал“ овако је реаговао: „Ми сумњамо да је Престолонаследник Александар могао пасти на мисао, да у Науму и његовој политици потражи ослонац, у толико пре, што је положај Престолонаследника, по нашем Уставу, пасиван и најмање има потребе да ствара компромисе с политичким људима. У опште не би било то ни најмање ни тактично, јер један будући владалац треба да буде потпуно независан и невезан ни за једну партију... Ми не знамо да ли ко о овоме води рачуна, али изгледа, да се оно, што се догодило с Краљевићем Ђорђем, сада понавља и код Престолонаследника Александра. Исте пријатеље, са истом или једнаком

316. М. Грол, Из предратне Србије, 11.

317. Нелељни преглед, број 19, 1909. године.

318. Уочи Првог светског рата у Београду је излазило 17 политичких дневних листова. Крајем јула и почетком августа 1914. престало је да излази пет дневних политичких листова. Уп. Ненад Урић, Политичка штампа Краљевине Србије током првог светског рата, Зборник Србије 1918. године, Београд 1989.

моралном снагом виђамо данас поред Престолонаследника Александра, као некад поред Престолонаследника Ђорђа. Кад су га сурвали, онда су се обрнули Престолонаследнику Александру..."³¹⁹

Ко стајао да стајао иза ког листа, тек сви листови заједно, толико много њих за мали Београд и малу Србију, са садржајем који често само да није експлодирао у рукама читалаца, били су велика главобоља за цело друштво, али пре свега за владу и двор.

Много истине било је у томе, да није било лако управљати Србијом при постојању толиког броја листова често распојасаних до неодговорности, али и финансираних из иностранства. То је ваљда најбоље знала Радикална странка Николе Пашића. Она је због штампе била на великим мукама. Стално на влади, она је истина имала нож у рукама, али да сече — није се усуђивала. Из много разлога. Унутрашња ситуација била је перманентно ровита, а ни спољно-политички положај Србије није био како треба...

Проблеми са штампом пратили су радикалске владе још од 1904. године. О тим проблемима говорио је у Народној скупштини, у својству председника Народне скупштине, Љуба Јовановић-Патак, на седници од 14. марта 1909. године. „Ја знам“, рекао је он тада, „да је наша штампа слаба, ја знам да је прошла кроз разне невоље, и да према томе не можемо много од наше штампе тражити. Али као год што они траже од нас да ми будемо бољи тако исто имамо и ми права да тражимо од ње да и она буде боља...“

Да би штампа постала боља, поједини политичари мислили су да би требало донети строжије прописе о штампи. За то су били и неки најистакнутији прваци Радикалне странке, сем — Николе Пашића. Он је имао специфично гледање на штампу (гледао је на штампу као и на ватру: добар слуга али лош господар). Од часа када је први пут дошао на власт (прву владу образовао је 24. фебруара 1891. године), он је настојао да штампу има на својој страни. Никад, па био на влади или у опозицији, он на штампу није гледао тако као да је она само за то ту да труби час једну час другу истину, већ како се то кад од ње тражи.

Своје гледање на штампу, Пашић је сасвим јасно формулисао кад је први пут узео реч у Народној скупштини, 1878. године. „Без слободе штампе“, рекао је он тада, и томе до краја живота остао веран,

„нема ни уставности, јер где нема јавног мњења уставност се испо-
чава и пропада а тиме и народ. А народ нема вођство тако и извршну
власт, ако нема слободне штампе...“³²⁰

Пашићеву велику толерантност према штампи после преврата од
29. маја 1903. године, посебно према листовима који су се изразито
„непријатељски постављали према новом стању (пре свега листови
„Опозиција“ и „Народни лист“) неки аустријски писци протумачили
су као — „чисту тактику“. Он се према тим опозиционим листовима
није, наводно, односио благонаклоно само зато што је у принципу
био против репресивних мера према штампи, већ због тога што се
то уклапало у његову политику према круни и заверецима...³²¹

Свој став према штампи после преврата, Пашић је најјасније
образложио у „Самоуправи“ од 29. октобра 1903. године, у чланку
„Наша штампа и наша спољна политика“. У том чланку он је рекао,
да штампа у унутрашњој политици нема никаквих разлога да буде
ограничена, да саму себе ограничава из било каквих патриотских
разлога, али кад је у питању спољна политика — она мора, уколико
сматра да је спољна политика владе исправна, да својим писањем
олакша посао влади, а никако да јој отежава“.

Од радикалских првака, Стојан Протић је, у извесним моментима,
можда највише нагињао „сасецању крила штампе“. Међутим, он није
био ни први ни последњи који се ангажовао на реформи законо-
давства о штампи. Радиле су то и други, пре њега. Од 1881. године,
у којој се појавила тада толико слободоумна „Самоуправа“, скоро да
није било владе која није дирала у Закон о штампи. Свака влада имала
је да понешто о њему дода или одузме. „Од Милутина Гарашанина
па до Владана Ђорђевића, од Владана Ђорђевића па до Стојана
Протића“, писао је „Дневни лист“ у броју од 29. октобра 1911.
године, „сви министри који су се изређали на челу Полиције покази-
вали су амбицију да штампу ослободе, уљуде, подигну, прочисте. И
сви су они падали с власти не кренувши стање ствари на боље. Милу-
тин Гарашанин је морао констатовати да се штампа у Србији прости-
туисала, Владан Ђорђевић је пронашао кауцију, укидање листова,

320. Види и: Васа Казимировић, Никола Пашић и његово доба, I, 99-109.

321. Engelbert Washiedl, N. Pasic, Wien 1965, Disert. - Она тврдиња углавном није тачна. Орган Радикалне странке, „Самоуправа“, устајала је и те како против „Опозиције“, на пример, пребацујући јој да „тера политику ординарног циганског ината и зачикињања“, да њено држање „не одговара држању једног коле политички поштеног јавног органа, којему би био циљ да допринесе разичишћавању односа у земљи“. „Самоуправа“, број 293, 1904. године.

кићење опозиционих уредника да српско новинарство извуче из блата. Стојан Протић париче кроз 'Самоуправу' како се јавна реч срзала и прети драконским казнама...

Можда и због жестоких напада појединих листова на њега, и Милован Миловановић се 1911. године изјаснио за увођење строжијих прописа у штампи. Он треба да је био тај, а не Стојан Протић, који је покренуо питање промене тадашњег Закона о штампи...

Против строжијих прописа о штампи, и промене постојећег Закона о штампи, био је професор Универзитета у Београду, Драгољуб-Дража Павловић, дугогодишњи сарадник „Самоуправе“. Несагласан са начином писања већине листова, ипаче, па и саме „Самоуправе“, одсудно противан употреби „речника уличног, мангунског, управо казаматског“, он никако није био за то, да се штампа спутава строгим законским прописима. Био је за то — да цело друштво поради на „уљудљивању штампе“.³²² Такав став о штампи заузео је непредвиђачки „Недељни преглед“ — још 1909. године. Он је писао, да „слобода исказивања мисли и пије у закону о штампи, већ у узајамној толеранцији новина и новинара, у поштовању туђих идеја, у њиховом уљудном комбативању. А те, главне, слободе код нас нема, а ко зна да ли ће је икада и бити...”

Против „завиличавања“ штампе путем општрих законских прописа изјаснио се и министар правде др Драгољуб Аранђеловић. За пројект новог закона о штампи, који је 1911. године припремао Стојан Протић, он је рекао, да представља „највећу срамоту Радикалне странке и највећи преступ према битним интересима народа и државе“.³²³

Најпознатији српски новинар тога доба, Крста Цицварић (у „Новом Времену“, број од 13. новембра 1911. године), изједначио је предлог новог закона о штампи са злочиним, а подносиоца предлога, Стојана Протића — са злочинцем. „Кад слободне штампе не буде више било“, писао је Цицварић, „државни ће разбојници добити маха и куражи за много крупније и дрскије авантуре него што су биле оне у прошлости... Ни омладина, ни грађанство, ни војска не смеју остати равнодушни према укидању слободне штампе, за коју је везана судбина демократије и судбина отаџбине!“

Цицварић је Стојана Протића назвао „највећим незахвалником на свету“, јер све што је стекао (кућу, акције у банкама, положај) до свега

322. „Ново Време“, 9. 11. 1911.

323. Исто, 13. 11. 1911.

тога дошао је преко штампе, будући да је своју политичку каријеру почео као новинар, и годинама „живео од слободне штампе“. Уместо да „слободу штампе штити, он јој се одужује - цигански. Он је наоптрио један велики нож да слободну штампу закоље! Он је сад према слободној штампи у положају неваљалог сина који хоће да закоље своју мајку, која га је некада држала на грудима, која га је отхранила крвљу својом! Протићу, незахвалнице један, зар немаш баш ни мало стида? Неваљали сине слободне штампе, зар си тако брзо заборавио њена добротинства?..“³²⁴

Бранећи предлог новог закона о штампи, Стојан Протић је особиту пажњу посветио „Радничким новинама“, тврдећи да „господа око овог листа и не знају шта је слободна штампа“. Он се позивао и на Робеспјера – „Научимо се од тирана ценити слободну штампу!“ Али основно у његовом ставу било је, да „само она штампа нешто вреди, чији су носиоци свесни своје одговорности“.³²⁵

„Радничке новине“, и скоро све друге листове, највише је иритирао члан пројекта закона који се тикао клевете, а у којем је речено – „да клевета постоји и онда, кад се истинит факт представи и тумачи тако, да отуда потиче штета или се тиме шкоди угледу лица на које се факт односи“.³²⁶ Социјал-демократске новине су писале, да „нормална памет и здрав морал стоје запањени пред овим изуметком господина Стојана Протића. Које је то рђаво дело које кад се изнесе на јавност неће нанети штете угледу и интересима кривца...па то значи претворити штампу у компанију за узајамну рекламу, у једну огромну фабрику јефтиних ода и панегирика, у организацију за обмањивање народа...“

Пројект новог закона о штампи предвиђао је поред осталог, 1) да „за написе народних посланика у штампи одговара уредник листа докле Народна скупштина не изда посланика“; 2) „да за говоре појединих посланика и почасне извештаје, ако су и тачно донесени, одговара уредник одговорни, ако у њима има увреде, клевете или кривице, тј. повреде морала и вере“; 3) „да су имуни, слободни од сваке одговорности, извештаји са целих скупштинских седница, било у целини, било у изводу који је одобрило скупштинско председништво“.

324. Исто, 16. 11. 1911.

325. Ст. Протић, Наше социјалисте и слободна штампа (Од једног новинара), Београд 1911.

326. Исто, стр.20.

Све три ове одредбе биле су за „Радничке новине“ — „реакционарне“ За Протића — ни помена о тако чему.

Кад се добро проучи закон о штампи који је потекао од Стојана Протића, не стиче се ипак утисак да је у њему баш све било лоше, поготову део који се тичао одредби везаних за клевете и увреде. Тај проблем (напоменења увреда преко штампе, и безобзирног ударања на част људи) био је уистину горући проблем, и он се морао решити...

Са питањем клевета и увреда стајала је у вези једна управо наказна појава у српској штампи - уцењивање појединих личности. То је била постала специјалност не само неких новинара-појединаца, већ и неких издавача листова... Рецепт је узет из Беча, од онкурних бечких булеварских новина... Прво би неки лист објавио краћи, увредљив напис о некој личности, а онда би се код ње појавио човек „с јаким везама“, и тражио толико и толико пара да би се обуставило даље ружење по новинама.

Међу онима који су на овај начин били уцењивани налазио се и народни посланик Максим Сретеновић. На седници Народне скупштине од 17. марта 1909. године, он је изнео, да му је прво тражено хиљаду динара у готову, а затим три стотине, па да се „курталише“ напада у „Правди“. Кад на то није пристао, у „Правди“ је, 16. марта 1909 године, изишао напис — „Лудачко дело“, у којем је речено да је он, Сретеновић, „шенувци памећу“, истрчао пред кафану „Париз“ у Београду „у гаћама и кошуљи јурећи неке пацове, које нико сем њега није видео“.

За „Правду“ је у Народној скупштини изнесено не само да се бави уцењивањем, већ и да прима новац „од непријатеља Србије и Српства“.³²⁷

Као лист који прима новац са стране, који је везан „за јасла“ министарства спољних послова Аустро-Угарске, помињана је и „Штампа“ Светолика Јакшића. Стојан Протић је то најдиректније рекао у „Самоуправи“, у броју од 21. марта/3. априла 1911. године: „Штампа то је лист који је лагао о здрављу краља Петра да би извео падање српских папира на страним берзама и тиме материјално оштетио Србију. То је лист, који је јавно лагао о падању папира своје отаџбине на берзи, који је безброј пута најскандалозније клеветао, грдио и вређао владу

327. Стенографске белешке Народне скупштине, 14. 03. 1909. Тада је за главног уредника „Правде“, Јована Адамовића, речено, да је његово право име — Јохан Адам.

српску, и војску српску и све што је српско — јер то је лист, који за туђинске паре ради о глави своје отаџбине“.

Са разобличавањем „Штампе“ као листа у служби туђинских интереса (што је било потпуно тачно и о чему постоје писмени докази у Државној архиви у Бечу), „Самоуправа“ је почела још у 1905. и 1906. године. У броју од 11. септембра 1906, на пример, она је објавила текст у којем се каже, да је „Штампа“ лист који „одавно трује ваздух ове земље; који подлачким измишљотинама и сатанским интригама противу своје отаџбине, отворено и дрско служи туђинским интересима; лист, који без икавог срама и стида улази у гадна клеветања слабог и незаштићеног женскиња; лист, који записује да бурђељским причама убије част породица целог једног реда државних службеника; лист, најзад, који кочијашким безобразним кревељењем на сваки озбиљан приговор, даје приказ јавна развратника, коме ништа није свето“.

Истичући да „Штампа“ није достојна ни да је у руке узме човек од образа и части, „Самоуправа“ је овај свој чланак завршила речима — да је „лист Светолика Јакшића отворен и јавни издајник своје отаџбине“.

Против „Штампе“, али и неких других листова, једног доброг дела, чак, многе тешке речи изговорене су и написане 1912. године. Већина замерки тицала се морала тих листова, „претеривања у критици“ без обзира о чему се радило. Држећи да су такве замерке неоправдане, лист „Стража“ је заузео став, да „критика не може бити мана штампе ни онда када је сасвим претерана; критика је добра ствар, па ма она и прелазила границе које јој се обично постављају. А никад, можда, критика у нашој земљи није потребнија него у данашње време када Србија стоји у пуном знаку корупције и деморализације. У данашње време Србији је потребна што оштрија, што безобзирнија критика. И преме ономе што се данас у Србији ради, наша јавна критика још је исувише блага...“³²⁸

Неки листови, који су о Србији од преврата 1903. године непрестано писали као о земљи „у којој је утонуо сваки виши осећај, свака племенитија мисао“ и која је постала отаџбина „партија и партизана“, „крава музара котеријаша и котерија“,³²⁹ и сами су се, косанћим,

328. „Стража“, 20. 04. 1912.

329. „Вечерње новости“, 26. 07. 1905.

изражавали над распојасаношћу штампе. Један од тих листова, „Вечерње новости“, чак је писао — да је „неограничена слобода штампе потпуно изопачила социјални живот у Србији“. ³³⁰

У лето 1912. године, против разузданости дела штампе, чуо се и глас старешине Српске православне цркве, митрополита Димитрија (у Аранђеловићу, пред краљем Петром). Због тога је он нападнут од више листова, а нарочито оштро од „Радничких новина.“ „Високопросвећени“, писао је овај лист у броју од 18. августа 1912. године, „сручио је на журналистику сав онај речник анатема којим један поп може да располаже и који је утолико неисцрпнији у колико је 'слуга божји' лицемернији“.

Како су „Радничке новине“ истакле, митрополит Димитрије био је „последњи човек у Србији који је имао право да се револтира против неморала и скандала у нашој журналистици. Ако је већ тако осетљив, онда он своје анатеме треба у првом реду да упери — против својих органа, против стубова цркве, против апостола Божјих на земљи: против попова и калуђера. Угушујући корупцију у црквеној организацији — ако је то уопште могућно — Високопросвећени ће, уосталом, радити, посредно, и на угушивању корупције у нашој штампи. Јер, несумњиво је да један добар део скандалозне хронике, коју тако савесно и тако минуциозно бележи наша штампа, сачињавају нимало хришћанске авантуре наших попова и калуђера...“

Овим нападом на старешину Српске православне цркве, и саму цркву, „Радничке новине“ су очевидно хтеле да покажу — колико су принципијелне, и истовремено укажу где све леже узроци „скандализма у српској штампи“.

Против „Жуте штампе“, иначе „Радничке новине“ су стално и врло оштро наступале. У броју од 7. септембра 1912. године, оне су писале да је „бујање жуте штампе постало фрапантно. ~~Нигде у свету скандалозна штампа не просперира тако добро као у Србији. Нигде њен утицај није већи него код нас.~~ За јавни живот, за правилност опредељивања појединаца и група, за културно дизање и здраво политичко интересовање она представља највећу опасност. Она страховито деморалишући и корумпирајући делује на масе. Пустош, хаос који она ствара — беспримеран је. То се не види тако очигледно, бар сваки није способан за то, то се не осећа можда непосредно, али при

сваком кораку, при сваком послу може онај, који озбиљно води рачуна о средини у којој ради и резултатима до којих се долази, сусрести се са опим чудним и разноврсно непријатним последицама дејства жуте штампе...

Једини, спасоносан лек против зла које је представљала жута штампа, социјал-демократи су мислили да би био њен бојкот, „потпун и организован“.

За бојкот жуте штампе изјашњавао се и орган Црне руке, „Пијемонт“.

Мање под утицајем ових листова, а више, милог више, и у најодлучнијој мери, зато што је писање жуте штампе свима већ било преко главе, у читавом низу места у Србији, у пролеће 1912. године (у Крагујевцу, Нишу, Шапцу, Горњем Милановцу и неким другим местима) основани су одбори „Друштва за заштиту људи“. Циљ ових одбора и самог друштва био је да се организује бојкотоване листова „који на најгднији начин претресају фамилијарни живот, излажући подсмеху оно што је човеку најсветлије – породични мир и срећу“.³³¹ Од преврата 1903. године, то је био други покушај у Србији да се грађани организују против новина и новинара. Први пут се с тим покушало у априлу 1906. године. Тада је покрепута акција за образовање „Друштва за телесно кажњавање оних који злоупотребљавају јавну реч“. По ојени напредњачког „Видела“, ³³² иницијатива за оснивање тог друштва била је – „срамота за Србију“.

Акцију против жуте штампе (акцију за стварање одбора против ње, одбора „за заштиту људи“), црнорукачки „Пијемонт“ је будно пратио, и подржавао је најсвестраније. Његов став је при том био, да у Србији „једва да два-три листа имају своју идеологију, свој правац, свој програм, свој колорит. Сви остали схватили су новинарство као трговачко предузеће и дали се у лов на петпарце. Да би радња ишла добро, публици се, као у свакој болти, даје оно што она тражи. Према вапнару и шатра!“.

„Пијемонт“ је посебно наглашавао да жута штампа у највећој мери уноси „пометњу и неморал у наше и иначе пометено и разришено друштво“ и да би јој се, стога, морало што пре стати на пут – „како државном, тако и личном иницијативом“.

331. „Пијемонт“, 4. 05. 1912.

332. „Видело“, 10. 04. 1906.

Друкчије него „Пијемонт“, о проблему штампе у лето 1912. године писала је радикалска „Самоуправа“. Њој је, пре свега, сметало што „јавна реч расправља надугачко и нашироко ^о ствари ^{ма} којима иначе не би требало посветити ни неколико редака“. Под „изговором патриотизма“ штампа износи на јавност и ствари „које би — да је среће — ваљало да остану у највећој тајности, као што су на пример известна питања о наоружању војске, питање о распореду и кретању трупа за време нередовних прилика, питање о тобожњем расцењу у војсци, и тако даље. Према писању наших листова о вечито 'озбиљним приликама', Србија је требала да издржи до сада бар десет ратова, а према њиховом јадиковању о 'бедним приликама у земљи, она је имала до сада најмање три четири пута да пропадне".³³³

Опште осуде једног дела штампе биле су у исти мах и осуда једног дела новинара. Међутим, сви новинари који су сврставани у „буздованлије“, у „главосеке“ и „лакомије на марјаше“ пису, углавном, били такви какав им се реп извлачио. Било је међу њима и идеалиста, и то више него што би се на први мах могло и мислити. Многи од њих хтели су само да својим перима раздери ране које су се у Србији од 1903. године на надаље стално указивале...

Од новинара који су после преврата особито на себе скренули пажњу и, сваки на свој начин, остали појмови свог времена, били су Пера Тодоровић и Крста Цицварих.

Јасеничанин Пера Тодоровић, неизбрисив, иначе, из историје Радикалне странке, закорачио је у 20 век, и у доба парламентарне демократије у Србији, већ тешко болестан и потпуно зависан од морфијума. Није то ни издалека био онај Тодоровић од чије су крилате речи дрхтали и најмоћнији људи у Србији... Некадашњи патрени радикал и противник самодржавља Обреновића, на силом прилика њихов приврженик (и поверљива личност), после преврата од 29. маја 1903. године нашао се ни на пебу ни на земљи, био је сам — са својим пером, које већ било пачето и посустало. Непожељан у Србији, и три у оку и самом владару Петру Карађорђевићу, он једно време бива принуђен да издаје новине у Земуну за Србе у Србији, да би се пред смрт, 1907. године, вратио у редакцију „Самоуправе“, којој је 1881. године удахнуо живот и с којом је постао први српски новинар, камен-међаш у историји српског новинарства.

Презрен у првом реду од оних који су били и слепи и глуви кад су туђе муке и невоље у питању, и који су по сваку цену у њему хтели да виде само новинара - пајаника краља Милапа и краља Александра Обреновића, Тодоровић је после преврата доживео болне часове. Многи су га засули и дрвљем и камењем, па и балегом. Јаша Продановић ће га чак упоредити са — „олићалим медведом“!³³⁴

Кад је Тодоровићева звезда већ била зашла, у српско новинарство групуо је један одлучни момак из „Ерске“ — Крста Ђицварић. Он је много знао о Нестору модерног српског новинарства, Пери Тодоровићу. Скоро све — и добро и рђаво. И кад га је и ко пребио, и кад је и ко о њему говорио и писао као о „најнеморалнијем човеку у Србији“, а пре свега шта је све он, Тодоровић, написао и како је писао.

По познавању читавог низа научних области (од филозофије па до механике и права), Ђицварић је надмашивао мајстора који му је у новинарству био једна врста узора. И, захваљујући и том фонду знања, он се брзо наметнуо јавности као изванредно спреман новинар (али и као новинар који нема респекта ни према коме).

Од 1905. године па до Првог светског рата — а то је било златно доба његовог новинарства — Ђицварић је наступао као вук самац, као усамљени гусар и био је, и остао, новинар-разарач, никад новинар-улагивач, што је Тодоровић у једном времену умео (и морао) да буде...

Такав какав је био као новинар, Ђицварић је мало коме био по вољи, и људи су га се више плашили него што су га поштовали...

Пишући час за један а час за други лист (и увек потписујући своје чланке пуним именом и презименом, што је мало ко чинио у Србији у годинама до пред Први светски рат), Ђицварић се замерио и Црној руци, кад је она основана (критички пишући о њој у „Новом Времену“, 1911. године, а затим у „Стражи“ 1912. године). Он је у својим написима истицао, да Црна рука, заједно с радикалима, представља „опасност за политички морал и развитак демократије у Србији“. Због тога је протеран из Београда у место рођења, а затим је, противно прописима, „проглашен способним за војску и одведен у рат“.³³⁵

Рођен у селу Никојевићи код Ужица 14. септембра 1879. (и стрељан у Београду 31. октобра 1944. године, једанаестог дана по

334. Споменица Јаше Продановића, 200-202.

335. „Београдски дневник“, 14. 02. 1920.

ослобођењу града од немачког окупатора), Џицварић је 1907. године (после незанјених студија филозофије у Београду и Бечу), као „револуционарни социјалиста“ осуђен на дугогодишњу робију. Кад је избила анексиона криза, 1908. године, и кад је изгледало да ће Србија ући у рат — помишљан је са многим другим политичким осуђењима, да би се дошло до што више војника за прву борбену линију.

У својим чланцима он се није устручавао ни да изриче ојене о самом владару, краљу Петру I Карађорђевићу, а затим о његовом наследнику краљу Александру Карађорђевићу. Године 1919. на пример, у свом „Београдском дневнику“ (број 46) рекао је за (краља) Александра да је не само „ћудљив него и неморалан човек“.

Какве је све вратоломије у новинарству Џицварић себи допуштао, види се и из његове брошуре „Плава књига о српском питању, интервју са највећим ауторитетима у Србији“. У овој брошури он се паругао краљу Петру и, затим, читавом низу јавних и научних радника. Повод да напише овај својеврсни памфлет била је анексија Босне и Херцеговине. А главно у свему овоме било је то, што су као аутори брошуре наведени Иван Иванић (тадашњи шеф пресбироа владе Србије) и Живојин Балугџић, као редактор др Владан Ђорђевић а као издавач („уз припомоћ Диспозиционог фонда“) Геџа Кон (и компанија).

Ова брошура од 56 страница малог формата била је право буре барута... Посвећена краљу Петру („у знак поданичке верности и одакости“), она је својом иронијом кључала као какав гејзир... Угледници Србије, „први научници наши“, тобож одговарајући на постављена питања, колико провокативна толико и венито одабрана, дизали су себе у небеске висине, а у бездан безначајности сурвавали све друге научнике... На политику и политичаре, на српско питање, свако је од „интервјуисаних“ гледао искључиво кроз своје наочари и из перспективе своје струке. За Јована Џвијића, тако, основна мана српске политике састојала се у томе што „они који су њоме руководили нису имали довољно знања из географије“. А за Слободана Јовановића, Џвијић је опет био само „веома велик рекламер“. Тобож одговарајући на питање зашто у време анексионе кризе није ништа казао о српском питању, Јовановић је рекао „као озбиљан научник, ја ни о једној ствари не говорим у напред, већ чекам да се она сврши, да би је могао правилно констатовати, па тек онда дајем суд о њој...“

Кроз „одговоре“ Живојина Перића, професора Универзитета у Београду, изразитог конзервативца и аустрофила, Џицварић је

просто сатро Слободана Јовановића. „Слободан Јовановић није никакав мислилац, већ само један компилатор... Он није научник“. Јер, „научник не може бити онај који мисли по другим ауторима и који се колеба у сваком питању“.

За краља Петра (Петра Мркоњића) у брошури је речено, да је он као човек „врло глуп“, али „као монарх он је паметнији од нас свију...“.

И о дневном листу „Политика“ било је речи у „Плавој књизи“. „Кад читаш „Политику“, увек те обузима оно дивно и узвишено осећање, што га добијаш кад се налазиш у присуству какве разголићене кокете“. Дотичући се писања „Политике“ у време анексије Босне и Херцеговине, Џицварић је рекао да се због њених чланака дешавало да аустријски цар „добије нервну грозницу“ и да је „свако вече, кад иде да спава“, читао следећу молитву: „Сачувај ме Боже ђавола, зле жене и чланака Владимира Рибникара!“ Али, оно што је било главно за „Политику“, њен биланс је — „штимао“. Резултат њеног ангажовања на „ослобођењу Српства“ био је чист добитак од 50 хиљада динара...

Због тога што се служио пером као бритком ђордом, Џицварић је стално неком сметао. У једном часу, и највише — напредњацима. Да би му докакала, њихова „Правда“ је настојала да јавност увери у то да Џицварић није ништа друго до камелеон који стално „мења фарбу“. Износила је, уз друго, да је он 1907. године пред двором узниковао на сав глас — „Доле краљ!“, „Живела република!“ У броју од 5. септембра 1912. године, „Правда“ је писала: „Крста Џицварић баталивши социјализам и анархизам и прихвативши се буржоаских мана и јада, да третирајући их, зарађује себи насушни хлеб, оставио је на страну све обзире према истини и правди, тако да многи људи, који су га до скоро сматрали за озбиљна јавна радника, почињу од њега окретати главу и урачунавати га у оне новинаре, којима је повинарство оно што је лоповима и обијачима каса, длето, тестера, и други слични алати за обијање“.

Непосредан повод напредњачкој „Правди“ да на овај начин и овако покуша да се обрачуна са Џицварићем, био је његов чланак у „Стражи“ — „Радикализам и напредњаци“, у којем је Напредну странку окарактерисао као скуп људи који не знају шта хоће, који су „неодређени и двосмислени“.

Године 1907, кад је пред двором клицао републици, и кад је због увреде владара осуђен на тешку робију, Џицварић се одједном нашао

пред двома opakим силама — пред завереницима од 29. маја 1903. године и полицијом. У овај опасни положај довео га је пре свега његов протест против убиства вође антизавереничког покрета, капетана Милана Новиковића. Како је он изнео много година касније (у „Београдском дневнику“ број 52. из 1919. године) њему је био подметнут један полицијски копијун, официр, који је иначе играо видну улогу у контразавереничком покрету. По налогу полиције, тај официр му је погудио бомбе — радн извршења атентата на краља Петра...

Кад је у овом официру наслутио полицијског агента-провокатора, и кад се, затим, нашао у опасности да због наводне штампарске кривице буде затворен, Џицварић се одлучио на бекство из земље. Једне ноћи пребацио се преко Дунава и помогао Новог Сада. Али ту је ухапшен по потерници београдске полиције, у којој је наведено да се ради о врло опасном анархисти, који се служи ножем и бомбом, и враћен у Београд. У београдској главњачи, Џицварић се никаквом добру није могао надати. И ко зна да ли би из ње икад живу главу извукао, да целокупна београдска штампа није устала у његову одбрану и, посебно, да Јован Скерлић није преко „Дневног листа“ упутио апел самом краљу Петру...

Докопавши се после свега слободе, Џицварић је запливао старим водама, али још жустирије. Продужио је да пише оштро, не „брењујући“ никог, па ма како се он звао и на каквом се положају налазио. „Кад бих ћутао“, говорио је он, „нити бих био прави демократа, нити бих био полител журналиста, нити бих био искрен патриота“.

Џицварић је себе сврставао у оне новинаре који „више воле свој посао као такав него све материјалне користи које с њиме могу доћи, који више воле ефекат једног чланка него да им поклоните пола државе“.

Безобзирно ломећи „тинтаре“ ћифтама и свима онима који су говорили да новинари раде као трговци, да је сваки новинар — трговац, Џицварић је (у време кад су се многи острвљивали на њега, оптужујући га да све ради за паре и да једног дана о нечему има једно, а другог дана друго мишљење) овако писао: „Сиромашан сам и никако не могу да се мерим с Луком Ђеловићем, који има неколике величанствене палате на Сави и велику количину сребра и злата; али, верујте ми, никад не бих пристао да своју сиромаштину променим за његово богатство, па да живим као он: никад не бих пристао да будем Лука Ђеловић!“³³⁶

336. Београдски дневник, Новинар и политика, број 68, 1919. године.

„Чворноват“ и „чупав“, Џицварић је често збуњивао своје савременике, а поготову своје противнике. Кад је пајонтрије протестовао против убиства вође антизавереничког покрета Милана Новаковића, многи тај његов протест нису уопште могли да схвате, будући да се знало да је он у капетану Новаковићу видео — „реакционара и милитаристу“, и у том смислу и писао, више пута. Он не само да је жестоко напао капетанове убице (у „Стражи“ и у „Балкану“) него је организовао и уличне демонстрације против полиције због тог убиства и пред Народном скупштином одржао један управо разарајући говор...

Ближе објашњавајући своје иступање против убица капетана Новаковића, Џицварић ће рећи да се он тиме није хтео да солидаризује са Новаковићевим ставовима, поред осталог и оним које је он износио у свом листу „За отаџбину“. То није био случај ни са свим оним људима који су на његов позив изишли пред Народну скупштину да демонстрирају... Већина демонстраната били су људи који нису хтели ни да чују за рестаурацију режима за који се загревао покојни Новаковић; они су само манифестовали своје негодовање према једном политичком злочину...

На први, површни поглед, како је говорио Божа Кнежевић, српски филозоф од угледа, Џицварић као да није ни у млађим данима био увек доследан у заузимању ставова (и изрицању оцена) о појединим догађајима, личностима, струјама и политичким партијама. Док је, на пример, у преврату од 29. маја 1903. године видео „један крупан преокрет на боље“, и хвалио официре-заверенике због њега, он је после преврата те исте заверенике „прозивао“ што покушавају да се мешају „у државну политику и мењају владе“, истичући да „официри, по своме положају, морају бити потчињени влади као и остали чиновници и да у томе погледу не може бити никакве разлике између њих и осталих чиновника“.

Против официра, и црнорукаца специјално, Џицварић је иступао и 1914. године, наглашавајући да „официри немају право да обарају владу и да то право припада само народу“.

Кад су, међутим, официрима — црнорукцима у Солуну изречене строге и најстрожије казне, Џицварић је устао против тога, а посебно је устао у одбрану вође Црне руке, Драгутина Димитријевића-Аписа. Назваће га чак и — другим Карађорђем...

Још док је био у пуној снази, 1919. године, као директор „Београдског дневника“ Џицварић је непрестано понављао у својим

уводницима, које је свакодневно писао, да је „најгора и најпоганија она штампа која хоће да остане неутрална“. У неутралну штампу он је сврставао и — „жуту штампу“ (а у ову штампу сврставали су његови противници све листове које је он уређивао, покретао и био њихов издавач). Тој „неутралној“ штампи он је највише замерао што се ограничавала „на просто регистровање догађаја не улазећи у критичка разматрања“, што није имала „свог мишљења“, што је, у ствари, била „политички безбојна, као што је политички безбојан и новац који она добија од читалачке публике и трговачког света који оглашава у њој“.

За неке „неустрашив као бог“, а за неке обичан дрзник који само себе „решектује“, Цицварић је у сваком случају био новинар-јуришник првог реда. Чинило се, у много случајева, да је он у толико срчанији и дрчнији у колико је личност коју је узимао на шипан била моћнија... Године 1919, кад је Стојан Протић био на врхуцину своје каријере и уживао највеће поверење Александра Карађорђевића, он је на њега — преко ст убаца „Београдског дневника“ (посебно у броју 70) испалио силне салве — да се данима и недељама само о томе говорило. Рекао је за Протића, и то, да је — „савршено некултуран. Ако би цело српско племе било по души као г. Протић, ми Срби морали бисмо се сматрати да смо варвари као Ариаути. Наш доскоранији министар-председник то је један човек бруталан, арогантан и бескрупулозан. Он не воли људе, презире их, служи се у опхођењу грубим изразима и готов је увек да вас понизи, омаловажи и оклевета. Он је готово увек наострепшен као какав аустро-угарски жаңдарм, и у својој канцеларији он ће вас често дочекати седећи и чак под капом, а ако сте му потчињени чиновник или партијски противник, он ће се избрећнути на вас као какав најсуровији полиџајџ“.³³⁷

У нападима на Протића 1919. године, Цицварић уистину није знао за границе, није знао шта је доста. Свега се дотицао, па и Протићевог начина живота, сматрајући да је и то, са политичког гледишта, у једној демократији од велике важности. С много злурадости писао је, да Протић живи у сјају и раскоши, да „седи у најлепшој приватној палати у Београду“, да је од Дирекције плена набавио нов намештај по цени од 70 хиљада динара“, а за који се држи да вреди трипут више...”

Питајући се откуд Протићу „могућност да живи тако луксузно, кад је министарска плата толика да се с њоме једва може изићи на

337. Стојан Протић био је председник прве владе у Краљевини СХС. На ту дужност дошао је на инсистирање регента Александра, а по цену разилажења са Николом Пашићем.

крај", Џицварић је тражио од тада толико утицајног Протића да положи рачун о свом благостању, образлажући свој захтев изреком француског професора Александра Олара — „да не постоје два поштења: приватно поштење и јавно поштење; то је исто поштење, или, ако више волите, једно без другог не иде". Према томе, зачикивао је Џицварић Протића, „ако г. Протић неће да да рачуна о изворима свога богаћења, он нема право да се појави пред бирачима као кандидат. Околност да он о томе непрестано ћути, док је у прошлости нападао с овога гледишта многе политичке противнике — та околност показује да извори г. Протића нису чисти".

Потцењујући Протићеву сирему, почитаност, његове државничке способности, Џицварић је рекао, да је Протић „савршено стерилан, савршено бесплодан државник. Он је министровао, с извесним мањим прекидима, око петнаест година. Нема ниједне реформе у нашој држави која носи његово име. Његова државничка вештина састојала се поглавито у томе да помоћу силе одржава радикалну олигархију и ствара већину на изборима. Иначе његова ерудиција, несистематска и фрагментарна, није више ни публицистички употребљива; то је један сасвим застарео и несолидан интелектуални апарат, као што се лепо видело приликом скорашњих дискусија око уставних и других државно-правних питања..."

Због својих написа често оштрих као сатара, и због склоности да удари на сваког ко му се пађе у визиру, Џицварић је називан и тигром који све раскомадава, али и хијеном, а пре свега убицом доброг гласа виђених људи — политичара, државника и других. Служи му на част, међутим, да се он најнемилосрдније обрачунавао са онима који су се кроз политику, и преко политике, заимали, постали права правцата плутократија... „Черечећи" једног виђеног самосталца, а после 1918. године истакнутог демократу, адвоката Драгутина Пећића, пореклом из Јагодине, који је од политике направио велики бизнис и наводно стекао грдно богатство, он се запитао: „Како се може обогатити један човек који се бави политиком? Ако је поштен, не може никако; напротив, политика је скопчана с толиким трошковима и она захтева толико слободног времена, да онај ко се њома бави често мора осиромашити, ако је дотле био богат".³³⁸

Велико таласање у јавности изазвао је Џицварић 1919. године, кад је у „Београдском дневнику" (број 73) објавио чланак — „Оптужујем".

338. Београдски дневник, број 69, 1919. године.

То је био у правом смислу те речи чланак — бомба. Очекивало се да ће он разнети у парампарчад тројицу тада највиђенијих радикала — Николу Пашића, Стојана Протића и Љубу Јовановића-Патка. У овом напису Пашић и његови први сарадници оптужени су за „цео њихов рад од 1915. године“ и тражено је од српског народа „да им суди, онако као што је судио Јовану Ристићу и његовим либералима, онако као што је судио Гарашанину и његовим напредњацима, онако као што је судио свима реакционарима и зулумћарима, као Николи Христићу, као Николи Стефановићу, као Владану Ђорђевићу“. Нарочито лоше пропao је у овом чланку Никола Пашић. Он је проглашен за „најгорег, најнеспособнијег државника“ кога је Србија икад имала, и, осим свега, за кривца што је војвода Путник, у децембру 1915. године, на некоректан начин смењен са положаја начелника Врховне команде — иако је то у ствари било дело ондашњег регента Александра, будући да му је војвода био прва препрека на путу ликвидације Црне руке.

Паћеник у аустро-угарском ропству, Цицварић је после 1918. године у свом „Београдском дневнику“ наступио и као тужилац свих оних који су се за време непријатељске окупације огрешили о свој народ, о његову част и његово достојанство. Његов лист је био једини лист који је установио сталну рубрику — „Стуб срама“. За један такав стуб, али сасвим друге врсте, и он ће бити прикован — после Другог светског рата, међутим. Главом ће платити своје писање против Стаљина и Бољшевика до 1941. године, а затим своју сарадњу током Другог светског рата у окупацијском листу „Ново време“, у којем је, у једном напису, савио Милапа Недића, председника квислиншке владе... У чланку који је објавио у „Новом времену“, у броју од 13. и 14. јуна 1943. године, и који треба да је био непосредан повод да „експресно“ буде изрешетан мецима партизанских пушка,³³⁹ Цицварић је о Недићу говорио као о „политичком вођи Србије“, који има све квалитете за то: „високу интелигенцију, јак карактер, не-саломљиву енергију“ и коме — „не треба сметати“, кога „треба помагати у његовој мисији која је за цело једна од најтежих али у исто време најплеменитијих мисија коју је на себе могао узети један државник“.

Према недоказаним тврдњама, Цицварић је изгубио главу на захтев одређених функционера у вођству Комунистичке партије, оних

339. Према неким наводима, Цицварић је пронађен у једном собичку на Бањици са читавим туцетом мачака, извучен одатле и стрељан у једном јарку у близини. Види и: Александар М. Ђерић, Политичка филозофија Крсте Цицварића, Ужички зборник, 23, Ужице 1994, 235. - Има, међутим, и тврдње, да га је војни суд осудио на смрт, и да је одмах после тога стрељан.

којима су били добро познати Џицварићеви антикомунистички чланци, попут оног у којем је рекао — „да се не може бити у исто време и комуниста и демократа, и револуционар и парламентарцај“, да се „мора одсудно стати на једно или на друго становиште“. ³⁴⁰ Лако је, међутим, могућно, да су му и други људи „смирсили конје“. Јер, ако ико, а оно је он имао непријатеља на свим странама...

Кад је био директор и главни уредник „Страже“, 1912. године, Џицварић је узео на нишан и двојицу виђених српских официра, каснијих војвода — Живојина Мишића и Петра Бојовића. Повод за нападне Мишића и Бојовића била је вест, у лето 1912. године, да предстоји њихово унапређење у чин генерала. „Мислени људи и познаваоци правог стања ствари“, писао је он у „Стражи“ од 11. јуна 1912. године, „код таквих гласова забрињето се питају је ли тако што уопште могућно и је ли ђенерал Путник одиста тако слеп и незналица да не види и не познаје стварне квалификације и подобности ова два добро маркирана официра, који на своју велику срећу, али на штету војске и њеног напретка и данас имају у њој велике чинове и заузимају велике положаје, уместо да су бачени у архиву“.

За Живојина Мишића Џицварић је изнео да је „по урођеном му сељачком шеретлуку добро разумео средину у којој живи — учео да се доштаптавањем и денунцирањем код нас најбоље тече каријера... Као начелник штаба дивизије денунцирао је свога команданта, ђенерала Срећковића код краља Александра 1893. године, тако безочно и страховито, да је због тога одмах наименован за краљевог ађутанта, а ђенерал Срећковић, дотадањи љубимац и стуб династије пао у немилост и демостративно најурен из Крагујевца и Ваљева“.³⁴¹

Џицварић је војводу Живојина Мишића оптужио и за наводну обману јавности да је превео једно војно дело са немачког језика иако немачки пије знао, већ су то учинили други, по погодби с њим, а он је само имао да га штампа у својој штампарији, коју је био отворио по пензионисању, 1904. године. Сем тога, он је оптужио Мишића за тобожњу злоупотребу положаја у председништву Официрске задруге, наводећи да је своје две кћерке запослио „са великим платама“ у овој установи.

Без имало обзира, такође у „Стражи“ (број од 13. јуна 1912. године), Џицварић је напао Петра Бојовића, тада још пуковника. Рекао

340. Београдски дневник, број 73, 1919. године.

341. У својим мемоарима, Моје успомене, Београд 1978 (196-197), војвода Мишић цео случај представља друкчије.

је за њега да је „рутинер и каријерист по природи“ и да се захваљујући само протекцији Драге Машин, „мимо закона и уредбе, поред доказане неподобности, угурао у генералштабну струку“.

Пи војводу Степу Степановића Цицварић није оставио на миру. Напао га је у више махова, и кад је био министар војске, оптужујући га, поред осталог, да је Црној руци „свом душом предан“, да га за Црну руку везују „личне а можда и родбинске везе“ („Стража“, 11. мај 1912. године).

Врло поразно Цицварић је писао о министру војном Милошу Божановићу. За њега је, уз друго, рекао, да је „лаке руке и површног карактера, који га је срзоао чак и дотле да је постао слепо оруђе и машиније по војску фаталне и болесно амбициозне котерије, оличене у тајној организацији Црне руке, за чији рачун он силом свог положаја и власти безобзирно гони и кињи ваљане и моралне официре, који су противници те котерије...“

У августу 1912. године, Цицварић је много отровну стрелу однео на прваке Социјал-демократске страцке, падевајући им при том најпогрдније имена. Драгишу Данчевића, шефа социјалиста, назвао је – „палачком радикалчином“, Николу Величковића – „бестидним паразитом“, Трифунца-Трипу Кацлеровића (Исака Кецлера, како му је тобож било право име и презиме) – „трошпацијом туђих пара“, а Димитрија Туговића – „једним пекултурним и неморалним типом...“

Године 1913, кад се правим чудом обрео у листу „Пијемонт“, органу Црне руке, Цицварић је социјал-демократске вође напао што су, кад је објављен рат Турској, „са висине марксистичке философије, а у циљу социјалне правде и вечног мира међу народима“ преко стубаца „Радничких новина“, бомбардовали српску буржоазију због завојевачког рата“.

Од социјал-демократских вођа, Цицварић је најмање нападао Душана Поповића. Њега је понекад чак и хвалио... као „једног од најумнијих и најчеститијих представника социјалистичке доктрине у Србији, човека који је у својој глави знао измирити теорију с праксом, принцип са тактиком“. И није могао а да му не запљеска кад је иступио из редакције „Радничких новина“ с мотивацијом, да он балкански рат не сматра за завојевачки, но за ослободилачки рат...³⁴²

Појава Цицварића у органу Црне руке (са целим својим листом „Стража“) била је својевремено велика сензација, тим више што се

РАДНИЧКА БОРБА

УПРАВЉЕНИК И УПОМОДНИК ПРОСТА ЦИВЛАРИЈА	АДРЕСА УПОМОДНИКА: Радичева Борба—Београд	ДИНА ПРОСТУ: На радњу: с адр. На 1976 годола	ВРЕМЕНА ОБИДНЕ ПРОСТУ: ПРОСТУ 5 ПАРА...
ПРОСТУ 15.	БЕОГРАД, 8. АПРИЛА, 1967. ГОД.		ГОДИНА 1.

ХАЈДУЧКА НАЈЕЗДА.

*Ја пдох у Србију, да од тог па-
лими већнику Жолкову.

Тако је пре петнаест година у-
минуо човек који је сап свој од-
носа отуђио и са њим настало
често био ујачио у једној великој
античкој држави на Балканском
полуострву и који је пре четир-
наест година био ујачио у једној
маломе држави на Балканском
полуострву, пајачио успео да дође
у једног држави и са њим да оту-
ђи својих државних државних.

Питаче објавио пијо поровао у ле-
не рачи, али догађај који су се од-
ча одиграо у Србији потпуно су
веридан тачност његових рачи.
Тога се од околности везује заоста-
вајаче Обропошине и ушла у
у фазу политичке калудраје, која
од ранијих облика те калудраје
највише сачињава тито је оар-
пачија п моговошине.

Најбољи препарат убијао је и
поједино једног ермита и пљачкаша,
тако често за којег народ не може
ни ови махати. Али сви који су
штрепљали, тајашини и благословни
„петриотски“ чини организму
код човека, човека притица ка-
да, да с њиме постане знамо мо-
нахо и са поштовањем. Објект
У томе човеку утврђују ка-
лина, солариса и булја.

Лаквирин је највеће општинско
од кога нити настаје домаћин. Нај-
више је становника у Србији
и све време од ослобођења од
наме да даљим нити је народа
и не води очигледну борбу против
националне хајдеке, који су стра-
шњи од Јосифа, Јефимовића и Со-
лових и који се зову Милош,
Али, Алоксандер № 1, Алоксан-
д № 2.

Manarisa koja je u Srbija po

стала проле 20. маја она је из објекта разбојнички обрадио и разлупуло са. од камазило про 20. маја само тимом нито је пређашње камазило заваљала на паролном подгавито омас, док давањаш камазило (ск. товашија, маутици, употребаваш као главна средства овога подметаша) лаж и пропару.

Предашња је макарала сувабила учешће народа у државним пословима, барала се против замонаше уостановности и парламентаризма, на свату народну жолу одговарају грбом оласо. Данашња макарала, којућим, илјачка народ у учешће својого народа; она се кинот аншо уссоба износи своје ксаротине, сепарације као сирмала самога усташа, којме је народу дато аоста ципрско право гласа. Истачко право народа кама рила, уостробљава као државно средство, своје навиљачно политикне и парламентарне јој алука као завод за политичку проституцију.

Ручу под ручу с каменарима на ма-
модина ерскиа солдатоима. Нар је
створио Милан Обрадовић, могосом
професионалн опа је паравла у рачу-
ноши и обрла, по штовој жале
ока је поновано шту кривични на-
срела на народ. Али кад год што
је солдатоима за време Хид ра-
вала народ који је ирува рути ка-
слобод, тако је оп посло Милана
отазана могора спла, на ом што то
уваз радио против народа. Раз што
што је није могао обавести око-
лителн почауши и паровима мо-
ложима је була обавешта о ка Милана

После 29. маја у Србији се насилно чинило солдацко пљачкање. Офицери имају престој у свим главним иштањима унутрашње и спољне полиције. Војни буџет чини једну огромну cifру, а

прибегала се једном вајну за по-
мощ, који се захваљујући ради под-
мисама потпуних потреба народа,
и ради великог проналаза са-
дате је и њених помоћника.

Полиптичко: слобода која бајажно
улинемо побрале оу утицалу од
датуи допнуи митвореи. Постои
слобода удружениа, слобода обо
рова и слобода штатиа, али се так
слободама можето користати сам
свако како-та која слобода ави
цира.

Служба мајор-фотација јавног министарства, која се налази на одредаби по савезу, најпознатија она, забављује. Будемо да што-то год, говорим и писам против њих, њима се одмах прети и прети ваљало оштри сабле. Још је Француски ратма: „Ја те служиш саблем, да откупиш прилику, а по потреби и да је додасиш.“ Ниша, офицери устак чини ово друго, а прво их додежу много.

Али хамариња и ооладатека узео
морају мнате као покошница какву
страху, у народу, чија ће се улога
састојати у томе да народ подвеси
Ту улогу донас игра сушња.

Најодређенији политички елементи то доба доносили су Обременања људим који су изишли од двадесет година доданае слободи, саврну трговину, радникалство, снм који су се убулавали били сарадници толиких државних удара и који су за убулапата и подизања савунала од толико невоља, убуе у рну једну, — отворих проституци у Србији, — отворих домовама који су се убуеисавају у справку којој стоје нашо Палић и Протим.

Та је отприлике служила последњем Оброновићу, али по његовој смрти она је падала саби немоћног господара. Оброновића је, постало, али су остали људи, који су Оброновића помагали у најодвратнијим

мислило да је он непомирљиви противник тајне официрске организације. У саопштењу о овој неприродној фузији, речено је да су „Пијемонт“, дотле „специфично национални лист“, и „Нова Стража“, дотле „специфично демократски лист“, удружили своје идеје „у програм националне демократије“.

Џицварићево присуство у „Пијемонту“ одмах се осетило. Он је био и творац атеистичког курса у овом листу. Дотле се залажући за „клерикално православље“, „Пијемонт“ је по удруживању са Џицварићем почео са објављивањем чланака у којима се истицало да „најмање што треба да чинимо јесте да тражимо савезнике и спасиоце у небу и облацима као што је чинио Лазар...“

Џицварић је био велики противник клерикализма од својих раних дана. Без сумње, то је стајало у вези са његовим опредељењем за анархизам. Године 1905. он је у Београду покренуо лист анархистичке оријентације „Хлеба и слободе“. То је био први лист који је он уопште покренуо — а покренуо је ваљда туђе разних листова. Други лист била је — „Радничка борба“, која се појавила у јавности 14. јануара 1907. године. Била је најављена као орган Синдикалистичке странке, странке која „не ставља себи у задатак освајање власти из тога разлога што ће политичка власт бити у рукама буржоазије све дотле док је у њеним рукама економска моћ, т.ј. друштвено богатство“. По томе што није тежила освајању власти, него њеном разарању (економском револуцијом), странка коју је Џицварић хтео да створи, носила је, како је речено у „Радничкој борби“, „на себи обележје једне чисто комунистичке странке, али оно што је за њен комунизам нарочито карактеристично јесте одсуство сваке власти над пролетеријатом ослобођеним комунистичког ропства. Она тежи да заснује комунизам без власти, слободни комунизам, комунистичко друштво у коме не може бити ни парламента ни министарства, у коме не може бити ни старијих ни млађих, у коме ће сви бити потпуно једнаки, тако да не може бити поделе на оне који заповедају и оне који слушају“.

Као свој главни циљ „Радничка борба“ назначила је „распростирање револуционарног синдикализма међу српске раднике“ а као први непосредни циљ — „освајање осмочасовног радног дана“.

Владавину краља Петра I Карађорђевића, Џицварићева „Радничка борба“ окарактерисала је као чисту — „хајдучију“³⁴³. Главни „злочинитељи“ у Србији били су пак — дворска камарила (круг око владара).

и солдатеска, у којој су извршиоци преврата од 29. маја 1903. године водили главну реч. Камарила је имала „јасно разбојничко обележје“ и од дворске камариле пре преврата, под Обреновићима, разликовала се само по томе што је употребљавала „као главно средство своје политике лаж и превару...“

Џицварић је дворску камарилу оптужио и за то, да је, са другим неуставним факторима, парламент претворила у „завод за политичку проституцију“.

У „Радничкој борби“ најтеже оптужбе изречене су против солдатеске, против официра-завереника, који су после преврата успоставили „чисто солдатску владавину“ и добили „пресудну реч у свима главнијим питањима унутрашње и спољне политике... Политичке слободе, као слобода удруживања, слобода зборова и слобода штампе, оне постоје, али се те слободе могу користити само онако како то хоће господа официри. Свака манифестација јавног мишљења, која би била неповољна по официре, најстроже се забрањује. Будете ли што год говорили и писали против њих, вама се одмах прети и против вас се оштре сабље. Један је Француз рекао: 'Ја се служим сабљом, да отаџбину браним, а по потреби и да је нападам'. Наши официри чине увек ово друго, а прво их се не тиче много. Али камарила и солдатеска увек морају имати као помоћника какву странку у народу, чија ће се улога састојати у томе да народ подводи...“

О Србији, Џицварић је писао у („Радничкој борби“, број од 28. јануара 1907. године) као о „једном великом политичком имању на Балканском полуострву, које власнику (краљу Петру) даје велике приходе, али и његовом сину Ђорђу, „како би што више могао развити своје генијалне способности за борбу с учитељима, слугама, куварицама, мачкама и мишевима...“

Својим ставом, да би први корак „у даљем политичком развоју Србије било укидање монархије“³⁴⁴, Џицварић је изазвао против себе гнев двора и кругова око њега, и није ни било никакво чудо што су управо они утицали да он буде осуђен на дугогодишњу робију.

Чим је Џицварић покренуо „Радничку борбу“, против њега је устала Социјал-демократска странка. „Радничке новине“, прогласиле су га за клеветника најгоре врсте. А он им је одговорио да никада није клеветао ниједну личност из Социјал-демократске странке, али да је

„номињао Маркса и Енгелса, рекавши за њих да су плагијатори, но они... никад нису били чланови странке коју је основао Живојин Балугџић...” (Јешић)

Сав у анархистичким водама, Цицварић је у „Радничкој борби” истицао, да је „анархизам једина прогресивна и револуционарна струја у савременом општесоцијалистичком покрету, једини свеж и здрав правац у културном развоју модерног човечанства, највеличанственија и најслободоумнија идеја до које се људски род могао, тако рећи, докотурати у свом мишљењу и страдању...”³⁴⁵

Уверења да „наследник демократије може бити само синдикализам”,³⁴⁶ Цицварић је за саму демократију имао искључиво речи осуде. Она је за њега била „плутократска и милитаристичка”, а „свој антипародни карактер испољавала је у одржању бирократског система, који је такође творевина реакционарне политичке прошлости цивилизованог света”. Одбацујући мишљења да је парламентаризам „алфа и омега демократске политичке мудрости”, он је доказивао да је сваки парламент „упркос демократским декламацијама” једна „бирократска установа *par excellence*...”³⁴⁷

У брошури „Социјализам и Балканска конфедерација”, штампаној 1910. године, Цицварић је заузео став, да је балканска конфедерација „једна чиста буржоаска идеја и по своме пореклу и по своме циљу: она је поникла у главама буржоазије а њен је циљ да се балканској буржоазији обезбеди владавина над балканским народима...” За схватање српских социјал-демократа о балканској конфедерацији, Цицварић је рекао да су и она — „сасвим буржоаска”.³⁴⁸

Стално у рату с неком струјом, неком политичком партијом, неком личношћу, Цицварић је понекад правио прави дар-мар у јавности. Тако је, на пример, било у првим месецима 1912. године. На удару његове критике нашла се тада и Црна рука. За њу је рекао да је по војску „фатална и болесно амбициозна котерија”, а њене вође опту-

345. Исто, 14. 01. 1907.

346. Крста Цицварић, Демократија и социјализам, Београд 1910.

347. Исто, 23.

348. Током 1909. и 1910. године Цицварић је објавио више публикација, поред осталог и: Основни проблем философије, Идеализам или материјализам (с нарочитим погледом на философију Бранислава Петронијевића), Анархизам и анархисти (1909. године). У 1910. години објавио је: Демократија и социјализам, критички поглед на њихову праксу и њихову теорију, Социјализам и Балканска конфедерација или крупан успех српске социјалне демократије, Светозар Марковић и бирократски систем пред судом Слободана Јовановића, итд.

жио за „шићарлук“ за „спекулативне махинације“ приликом набавке оружја за војску”.³⁴⁹

Кад је у јануару 1912. године, кроз ступце „Страже“, почео да дели ударце на све стране, Џицварић се устремио и на органе двеју главних политичких странака — „Самоуправу“ Радикалне странке и „Одјек“ Самосталне странке. Одбијајући од себе да уређује „петпарачки лист“, како су ти органи тврдили, он је о њима рекао и истине које се никако нису могле оспорити. „На први поглед“, рекао је Џицварић у „Стражи“ од 20. јануара 1912. године, „партијски листови изгледа да спроводе у јавности једну политику која се води на основици једног одређеног програма, да су у служби једног политичког начела... Партијски листови су органи политичких странака, а политичке странке су још даље од политичке начелности него и сама независна штампа. Партијски листови готово никад не подешавају своје писање према политичким начелима, већ према тренутним интересима својих странака. А пошто су политичке странке трговачка предузећа, то су и партијски листови — трговачки листови“.

Поредећи независне листове са партијским гласилима, Џицварић је писао:

„Независни листови јуре за марјашима; и то је тачно! Али политичке странке јуре за гласачима; а то су њихови марјашаи! И независни листови и политичке странке воде трговину; само ја налазим да је трговина независних листова, поред свију својих мана, ипак солиднија од трговине политичких странака“.

Настојећи да докаже, да постоји велика разлика између независних новинара и политичара, Џицварић је истицао, да „новинари продају робу која може бити добра или рђава, али која је онаква каква је; политичари, међутим, продају робу која је фалсификована. Њихова трговина је заснована на обмани и превари...“

У „Стражи“ од 6. јануара 1912. године Џицварић је за радикале рекао, да је „једно од њихових првих и најглавнијих средстава“ у борби за власт одувек била — лаж, и да „нико у историји Србије није толико лагао као радикали...“ За једног од њихових првака, проту Милана Ђурића, Џицварић је рекао да је — „беспримеран демагог“, који се у својој агитацији „служи средствима која зачуђавају! Свештеник по занимању, он је једини политичар у нашој историји који у партиј-

ску борбу увлачи и самога Бога".³⁵⁰ А за Лазара Пачуа, министра финансија у радикалној влади 1912. године, рекао је, да је — „демон Србије“, да је „главни извор несреће од које Србија пати последњих десетак година“, да је спроводник „француске банократије у Србији“, да је одувек имао „једну снажну, неодољиву тежњу: да тече, да се објогаћава“ и да је био и остао — „дрски и незајажљиви Цинцарин“.

Те, 1912. године, Цицварић је свим политичким партијама од реда одрицао право да се називају демократским. „Демократске странке су само оне које служе народу, а ниједна од данашњих странака није таква: оне господаре, оне хоће да господаре над народом на овај или онај начин“.

О Социјал-демократској странци Цицварић је писао (после избора одржаних 1. априла 1912. године) као о странци која „иде потпуно стопама Радикалне странке: као некад ова, и она напушта социјализам и претвара се у буржоаски радикализам“. Повод да ово каже, било је то, што су социјалисти у варошима претрпели пораз, а у селима добро прошли. За њега је то био доказ, да је „млада социјал демократија постала једном претежно сељачком партијом, тј. једном ситно-буржоаском фракцијом, какви су некад били радикали...“

У чланцима које је писао против социјал-демократа, Цицварић се дотицао и марксизма („Маркс развенчан“, „Стража“ од 3. априла 1912. године). „Марксистки су непрестано тврдили да све тече, да се све развија, али никако нису хтели допустити да се развија и њихова доктрина: ко би тако што помислио, био би јеретик и отпадник. Али ниједна се теорија није могла сачувати од ножа критике, па се није могао сачувати ни марксизам... Критички дух у марксизму добио је свој јасан, снажан и одлучан израз у Едуарду Бернштајну, који је постао *enfant terrible* марксизма“.

Насртајима на Социјал-демократску странку, Цицварић је постао њен „непријатељ број 1“. И зато се и сам нашао на њеном удару... Увод у обрачун социјал-демократа с њим, онај велики, почео је објављивањем писама Димитрија Туцовића³⁵¹ против њега у „Радничким новинама“ (у броју од 5. септембра 1911. године): „Дуго изазиван намерним измишљањем клевете овога пакосног занесењака, ја сам морао унаточ свој одвратности коју према оваквим противницима осећам, узети на

350. Исто, 19. 01. 1912.

351. Д. Туцовић је био рођак Крсте Цицварића.

Димитрије Туцовић

себе да покажем и докажем да тај човек није нашој Партији никада припадао, да су пред њим наша врата затворена још пре десет година и да се иза тога 'анархиста' крије у ствари један обичан морални фрупер који се облизивао за благоволење, покровитељство и паре Двора у време најнесносније реакције".

За своја тврђења, Туцовић је, наводно, имао и сведока, који је дао изјаву, да је Цицварић тражио „меценство и благонаклоност краљице Драге“.

Туцовић је у „Радничким новинама“ од 6. септембра 1911. године за Цицварића рекао, да је не само „бестидан већ и луд“, да није „способан да одговара за оно што ради“. Своје написе против Цицварића, Туцовић је завршио речима Шилерова Франца у „Разбојницима“: „Заиста, ја држим да је природа бацила на једну гомилу од свих сорти људи оно што је најгадније и мене од тога испекла“.

После Туцовићевих „писама“, „Радничке новине“ су 9. септембра 1911. године почеле објављивати серију написа против Цицварића (толико им се био учинио опасним) под заједничким насловом — „Јунак наших дана“. У првом наставку, на целој страници, речено је да Србија има два „најпопуларнија човека“. Један је Брана Цветковић (директор Орфеума код Такова), а други — Крста Цицварић. Први је комичар по занату, други је будала по рођењу. Брана мора да буде смешан; Крста не може а да не буде смешан...

Тукући Цицварића најтежом својом артиљеријом, не би ли га претворили у прах и пепео, социјал-демократи су га прогласили и за „психопатолошког типа“, коме, кад пише, „није главно шта ће да напише, како ће да напише, о коме ће да пише... Данас ће писати о корупцији свих политичких партија, о њиховом отровном дејству и приказивати се као анархо-синдикалист; сутра ће дизати у небо једну профанисану демагошку партију као што је Самосталска и представљати је као залог демократије, благостања, будућности ове земље. Данас је избезумљен анархиста који шкргуте зубима, пени устима и само муца: Нож, револвер, бомбе, Равашол; одмах сутра певаће сентименталне оде добре краљу Петру. Данас ће представљати Републику као једину паметну и корисну форму политичке организације; сутра ће изјављивати како овај данашњи, корумпирани и проституисани, монархистички режим у Србији нимало не изостаје из најсавршеније Републике...“

Све што је Цицварић писао, све је то било — према „Радничким новинама“ — „једно замршено клупче које ни ђаво не може одмотати, пуно контрадикција, нелогичности, детињарија, бесмислица“.

Социјал-демократе је особито болело то што је Цицварић ударао и на њихов образ, на њихово поштење (Туцовића је, на пример, оптужио да је покрао новац из Кооперативе, Лапчевића да је на платном списку Земаљске банке, Душана Поповића да се коцка и проћердава партијски новац). Па су на једну његову увреду одговорили са три увреде, проглашавајући га, чак, и за — „умног инвалида“.

Називајући Цицварића и „краљевско — српским повлашћеним анархистом“, социјал-демократи су истицали, на једној страни, да он, „по својој стварно интелектуалној и моралној вредности не заслужује ама ни да се човек на њега окрене“, а на другој су пунили не ступце, него странеје текстовима о њему. Увиђајући и сами овај несклад, они су наводили да то чине зато да би Цицварића демаскирали „као дворску улицицу и најобичнију фуњару“, а и зато што „и један такав човек игра велику улогу, представља неку политичку чињеницу“.

Према „Радничким новинама“ (број од 10. септембра 1911. године), Цицварић је новинарима („којима је лаж и клевета најглавније“) „служио као мустра“. И не само то... Он је био и „израз, тип, представник, херој духовно најбеднијега и морално најнижега периода у политичком животу буржоаске Србије.“

Кад се пронео глас да је Цицварић стао уз принца Ђорђа Карађорђевића, који је и 1911. године покушавао да поново постане наследник престола, „Радничке новине“ су на првој страни (број од 14. септембра 1911. године) објавиле текст о Цицварићу — као да је умро! И у њему истакле: „Оном малом броју људи који су могли веровати у анархизам једнога Крсте Цицварића биће невероватно његово ступање у најам једној монархији, једној династији, једном принцу; а оном, још мањем, броју њих који су могли мислити да је и Крста Цицварић поштен човек учиниће се као страшан скок ово његово продавање једном од најразумданијих и најпоқваренијих краљевских синова које је забележила скандалозна хроника српскога двора, иначе тако изобилна у оваквим типовима...“

Што је примао више удараца, Цицварић као да је постајао све агресивнији. Број оних на које се обрушавао постајао је из дана у дан све већи. На удару косе његове критике нашао се и филозоф, метафизичар, Брана Петронијевић. Убљанин, који у свом месту никад није

био уважаван, прошао је код Цицварића да не може бити горе. Оптужен је, поред осталог, да је у својој „Историји новије филозофије“ преписао од речи до речи читаве странице двојице немачких аутора... Врло лоше прошао је код Цицварића и преводилац Ничеовог дела „Also sprach Zarathustra“, Ђурчин. За њега је рекао да је у свом преводу починио „просто један злочин према српском језику“.³⁵² „Изуједан“ је био од Цицварића и Богдан Поповић, највише због тврдње, а у вези са потребом књижевног образовања, да „за такво образовање демократска времена, сама по себи, нису довољна...“

Колико је нетачно распрострањено мишљење да је Цицварићево новинарство, све у свему — „блато и прљава вода“, толико је тачно, и још више, и може се сматрати за доказано, да је он могао буквално о свему да пише, и са добрим познавањем ствари. Као мало који новинар у Србији до Првог светског рата, и као мало који јавни радник уопште, он је имао широко образовање. За неке научне области и научне дисциплине био је прави експерт... Био је добро поткован и у филозофији,³⁵³ а особито у оној њеној грани која се назива филозофијом права. Он је годинама с будном пажњом пратио правничке покрете у Европи, нарочито борбе око правне науке у Немачкој, у питањима вештине коју Немци називају „Die Kunst der Rechtsanwendung“. То му је омогућавало да се са успехом носи у полемикама и са једним тако истакнутим правником какав је био Живојин Перић, професор Универзитета у Београду.

У својим чланцима о подели власти у једној држави,³⁵⁴ Цицварић се залагао за одбацување теорије о подели власти. „Демократија не захтева безусловно поделу власти. Принципи демократије захтева само да представници власти буду бирани од народа и да они извршују народну вољу; и тада је свака власт, и законодавна и извршна, народна власт у једнакој мери, а ако су обе власти сједињене, демократија у принципу тиме ни најмање не трпи“.

Међу „жртвама“ Крсте Цицварића било је више професора Универзитета у Београду као и чланова Српске академије наука. Пишући о Љуби Јовановићу-Патку (у „Стражи“ од 17. априла 1912. године) он је рекао, да је Јовановићев пример најбољи доказ за то, да „нигде

352. „Стража“, 29. мај 1912.

353. Види: А. Н. Ђерић, Политичка филозофија Крсте Цицварића, Ужички зборник, 215-235.

354. Београдски дневник, број 63, 1919. г.

није лакше створити себи глас научника него у Србији" и, сем тога, направити политичку каријеру као професор Универзитета. „Универзитет игра једну интересантну улогу: он могим људима служи само као средство за политичку каријеру. Он је многим људима само једно згодно место са кога се најлакше може скочити у посланике и министре. Бити наставник Универзитета, то је у Србији једна не само научна, него, и још више, политичка квалификација. Ако си наставник Универзитета, ти си већ тиме стекао велике државничке квалификације! Тако су многи људи у Србији направили велику политичку каријеру само зато што су били професори Универзитета, мада за политику нису имали никаквих способности! Сетимо се Љубе Стојановића: шеф једне странке и министар-председник тај је човек могао постати само на тај начин што је био професор Универзитета“.

Никад „с длаком на језику“, Цицварић је за Љубу Јовановића-Патка рекао и то, да је као министар полиције једно „велико ништа“, да је у ствари само „министар-фигурант“.

Цицварићеве ојене професора Универзитета у Београду, оних који су се упитали у политику, нису, међутим, важиле за једног Јована Скерлића. У Скерлићу он је видео „строгог и скрупулозног професора“ и, у исти мах, „строгог и скрупулозног судију у питањима политичког морала“. С неприкривеним задовољством он је истицао, да је „Скерла“ одмах прекинуо све своје везе са Јанком Веселиновићем чим је чуо да је овај за време владе Цинцар-Марковића постао сарадник „Слоге“, која се издржавала новцем из диспозиционог фонда (тада је Скерлић писао, да „Јанкова поезија, која је некад мирисала на покошено сено мачванских ливада, сад заудара буђом диспозиционог фонда“).³⁵⁵

На Слободана Јовановића, Цицварић се освртао двоструко: као на политичара и као на научника. Док ће за Јовановића — научника (правника по струци), наћи и лепих речи (после 1918. године), за Јовановића-политичара он неће имати баш ништа похвално да каже. Највише му је замерео што нема довољно грађанске куражи и што је непостојан у политичким опредељењима. „Све се то има објаснити карактером г. Јовановића, који се тако разликује од карактера његовог оца, великог борца...“³⁵⁶

355. „Стража“, 17. 04. 1912.

356. Београдски дневник, 7. 08. 1922. г.

То што је Цицварић написао о Слободану Јовановићу после 1918. године, у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца, односно Краљевини Југославији, потом, није се могло ни упоредити са оним што је он написао до Првог светског рата. Можда и зато, што се он после Првог светског рата ограничио на то да Јовановића посматра као човека од јаких веза (пре свега с двором) и високог угледа у друштву. Али и то што је рекао о Јовановићу после 1918. године — било је јако, чак и прејако, и сводило се на то да је у питању — „мали човек“.³⁵⁷

Везу Слободана Јовановића са двором (а и са радикалима двадесетих година), Цицварић је окарактерисао као издају Драгутина Димитријевића-Аписа, вође Црне руке, „за чијег се пријатеља издавао...“

Од Цицварићевог раздирућег пера после Првог светског рата као да је највише страдао социјал-демократа Триша Кацлеровић. Њега је он „исекао“ због „бравуре“ током рата, а која се састојала у следећем: пошто се повукао са српском војском из земље, 1915. године, Кацлеровић се 1916. године преко Швајцарске вратио у Србију, да би, затим, узео учешћа на међународној социјалистичкој конференцији у Киенталу и ту одржао говор — против Србије. Поред осталог рекао је тада, према Цицварићу, а што је „забрујало целом Европом“, да је Србија „поклала 100 хиљада Арнаута и да потпуно заслужује судбину која ју је снашла...“

Године 1922. Цицварић се опako обрачунао и са епископом Николајем Велимировићем, тада владиком охридским. Прво је ударио на њега као црквеног великодостојника, истичући да је „несношљив ауторитарац, најгори црквени деспот, налик на митрополита Михаила“.

Не спорећи да је Велимировић „говорник од талента“, Цицварић је рекао, да је он тај свој дар „ставио у службу реакције и у службу својих личних амбиција које нису нимало хришћанске (ако се хришћанство узме у идеалном смислу)“.

Ово није био први Цицварићев напад на Николаја Велимировића. Било их је и раније, али су се они углавном тицали неких епископских тврђења која су била у супротности са научним истинама.

До једног жешћег Цицварићевог напада на Николаја Велимировића дошло је 1915. године, после појаве Велимировићевог чланка у „Пијемонту“ — „Светлост с Истока“, у којем је речено да је модерна европска наука „светлост из лонца“ и да је Дарвинова теорија довела

до појаве светског рата".³⁵⁸ „Ја познајем добро оца Николија“, писао је Џицварић, „и знам да не верује у оно што говори. То је један фариесеј, који с рачуном оптужује науку и то с личним рачуном...да би направио брзу каријеру. Све његове мисли и сва његова акција управљене су на то да се попне на што већу висину у црквеној хијерархији...“

Као што се види и из случаја епископа Николаја Велимировића, Џицварић је био кадар да на сваког јуриша и да сваког руши. Али ако је „необуздано“ умео да устаје против неког и нечег, он је, исто тако, умео да безрезервно стане у одбрану истина које би утврдио или веровао да је утврдио. И, још нешто: за њега ниједан случај који је открио, и о којем би једном писао, није био никад окончан. Чим би се нешто ново појавило, чим би нешто ново сазнао и утврдио, он би се на одређени случај поново враћао... Тако је било са војводом Живојинском Мишићем. Једном га је оптужио због „ципкарења“ претпостављеног, а кад је пензионисан (други пут после преврата 1903. године) стао је у његову одбрану, и — како само! Изнео је масу чињеница које су оправдавале војводу Мишића, а сем тога упутио је и два „јавна писма“ министру војном (Душану Стефановићу) и краљу Петру. И у једном и у другом писму тражио је да се војсци „врати њен најспособнији генерал“, што је на крају, пред сам Први светски рат, и учињено.

Већ то, како се Џицварић понео према војводи Мишићу, показује, да њега уистину није нимало лако оценити, нити пак до краја објаснити стазе и богазе којима се кретао. Био је он, и то остао, у много чему необјашњив. Можда и зато што је свој новинарски занат љубио више него самог себе и што је сатански мрзео све оне који су хтели да га спрече у паљењу ватри немира и сејању неспокојства - обележавањем људи и појава само по свом личном критеријуму.

Завршетком Првог светског рата, завршило се у ствари и право доба Крсте Џицварића. У новој држави, коју је и он прижељкивао, све је било друкчије него у Краљевини Србији од преврата па надаље. Навикнут да пише о коме хоће и како хоће, он у тек формираној југословенској држави није могао да размахне крилима само по својој вољи. Био је спутан од многих сила без капуљаче и са капуљачом на лицу. И био је од њих држан за гушу као клештима... Те силе чинили

су они исти људи од којих је на Крфу и у Солуну „пропиштало мајчино млеко“, рећи ће он у „Београдском дневнику“ 7. априла 1920. године. „Сад браћо моја, ја могу писати о госпoду Бoгу шта хоћу: нико ми неће сметати; ја могу критиковати све божје свеће: нико ми неће сметати; ја могу писати о народу шта хоћу: нико ми неће сметати; ја могу писати о највећим историјским људима шта хоћу: нико ми неће сметати; ~~али ако покушам да дирнем у Бeлу руку,~~ тешко мени: ударио сам на оне који су неповредиви, или како се то старинским језиком каже: неприкосновени! Ми имамо данас величина које су неоспорне: величина је на пример Јован Цвијић, величина је Јован Жујовић, величина је Слободан Јовановић; о њима допушта ми се да кажем шта хоћу, допушта ми се да их критикујем до миле воље, а не допушта ми се да ма шта неповољно кажем о члановима Беле руке! Тако пре петнаест година ниси смео ништа неповољно рећи о Луњевицама: ко би смео дирнути у краљеву тазбину! А већ о краљу Александру, о њему си морао само лепо писати; о његовим прецима и претходницима могао си рећи шта хоћеш: могао си критиковати, па и грдити, Милана, па и Милоша, а нарочито Карађорђа: о његовим савременицима могао си говорити шта хоћеш: могао си критиковати, па и грдити, једног Ристића, једног Гарашанина, једног Таушановића; али Александра, Сашу Наталијиног, драгана Драгиног, ох, тешко теби, ако се њега такнеш: тај гамен то је државна светиња!“.

ЦРНА РУКА У 1912. И 1913. ГОДИНИ

1. Србија пред рат с Турском

Историјска, 1912. година, у којој је Србија изненадила целу Европу блиставим победама своје војске над турским армијама, на свом почетку није обећавала много доброг. Унутрашњо-политичке прилике биле су несређене, а сама влада на челу са Милованом Миловановићем налазила се у кризи...

Нападан са много страна, а нарочито од Црне руке, Миловановић је 21. јануара 1912. године поднео оставку владе. За орган Црне руке, „Пијемонт“, био је то повод за велики тријумф. Само нека четири месеца раније, наиме, у броју од 21. септембра 1911, он је ултимативно тражио да се Миловановић удаљи са државног кормила: „Или доле г. Миловановић или оде Србија!“

Миловановићеву оставку краљ Петар је одмах прихватио. Он као да је само и чекао на њу... Био је решен да мандат за састав владе да самосталцима, њима самим, или пак њима и оној партији с којом би они хтели да сарађују.

У политичкој јавности се, међутим, мислило да би, с обзиром на замршену ситуацију у земљи и с обзиром на развој прилика на Балкану (и очекивани рат с Турском) било најбоље да се образује једна концентрациона влада. Само једна таква влада, говорило се, могла би да „гарантује судбину Србије“.³⁵⁹ Али за једну такву владу нису били радикали, а ни националци Стојана Рибарца. За такву владу били су само самосталци и напредњаци...

359. Непознати дневник Ј. Жујовића, „Политика“, 20. 08. 1986.

Многима је било чудно што самосталци инсистирају на образовању једне концентрационе владе, кад су већ могли добити мандат за састав своје, хомогене владе. Како се причало, и касније показало као тачно, један од разлога било је држање краља Петра. Он је хтео да самосталцима да мандат, али под условом да у њиховој влади министар војске буде човек по његовом избору. Око тог краљевог услова вођене су жучне расправе у Самосталној странци и на крају је дошло до расцепа у њој и до тешкоћа у њеном политичком деловању.

Краљ Петар је тражио да министар војске буде Степа Степановић. То је образложио жељом да се једном прекине са праксом мешања политичара у војску...

Представници Самосталне странке, на челу са Љубом Стојановићем, како је већ поменуто, нису били спремни да прихвате владарев услов, изјављујући да на тако што не би могла пристати ниједна парламентарна влада... Краљ Петар је, после тога, морао, хоћеш-нећеш, и ма колико му то није било драго, да образовање владе поново препусти радикалима...

Што се тиче Степе Степановића, и краљевог захтева да он буде министар војске, у круговима блиским двору, али и у кругу црнорукаца, говорило се, да је краљ хтео да се Степановићу реваншира за показану спремност да испуни његову жељу и пензиониса вођу Црне руке, Драгутина Димитријевића-Аписа. Степановић је наводно ту одлуку био и потписао, али је од свега одустао, кад му је запрећено да ће бити убијен. Краљ Петар му, међутим, због тога није замерио. Он га је и даље задржао у својој великој милости...

У часу кад су Степи Степановићу — запретили смрћу, црнорукци су се осећали врло јаким. Због несрећених политичких прилика у земљи, њима као да се чинило да је управо дошло време да покажу ко су и шта су. Лист „Стража“ саопштио је у броју од 16. јануара 1912. године, да је Врховна централна управа Црне руке, у петак 13. јануара, у девет сати увече, одржала седницу на којој је решено, да мајор Драги Димитријевић (Апис) „најнадлежније место“ упозна са захтевима Црне руке. Ти захтеви тицали су се, поред осталог, формирања „једне пословне владе“, која је имала да распусти Народну скупштину и спроведе изборе за Велику народну скупштину...

У својој намери, и до краја, црнорукци, међутим, нису успели, како је већ речено. Радикали су ипак остали на власти и били потврђени на том положају од народа, на парламентарним изборима

одржаним 1. априла 1912. године. По општој ојени, ово је био први крупнији пораз црнорукаца у борби са радикалима, али неће бити и последњи...

Упркос појачаној активности Црне руке почетком 1912. године, Миловановић је настојао да њено постојање скрије од иностранства, а посебно од Турака, који су иначе располагали провереним подацима о акцијама припадника Црне руке на Косову.³⁶⁰ Свим конзулатима у Турској, он је наложио 21. јануара (3. фебруара) 1912. године, да „све гласове, који се преносе о тајној официрској организацији са превратничким циљевима, крштеној да би ствар страшније и одвратније изгледала, именом Црна рука“ демантују „као фантастичне и злонамерно измишљене“.³⁶¹

На овај корак, Миловановић треба да се одлучио и због тога, што се у енглеској високотиражној штампи баш у ово време почело навелико писати о Црној руци. Два енглеска листа предњачила су у томе: лист „Daily Chronicle“ и „Pall Mall Gazette“. Пишући о Црној руци, ови енглески листови су у исти мах указивали на „несрећно стање у Србији“, уз истицање да Црна рука припрема заверу против краља Петра и увођење војне диктатуре у земљи.³⁶²

Од акција које је у ово време интензивно спроводила Црна рука, најзначајнија је, извесно, била акција усмерена на преузимање што више одговорних положаја у војсци. Црноруци су се у максималној мери ангажовали на томе да се више команде пренесу на млађи командни кадар. „На највиша места требало је да дођу млађи, који ће да стварају, а не старији који ће да дотрајавају“, писао је „Пијемонт“. Та промена имала је да се „изврши радикално“. Прво у дивизијама и пуковима. На положаје команданата треба да дођу искључиво млађи официри, они који су „прожети јединством схватања и погледа“.³⁶³

Све то што је Црна рука хтела да оствари, све је то стајало, поред осталог, у вези са предстојећим ратом са Турском...

...Почетком септембра 1912. године, црнорукачки „Пијемонт“ је (у броју од 8. септембра) захтевао да се „одмах и без оклевања“ уђе

360. Документи о спољној политици (ДОСП), док.27, телеграм ген.конзула у Солуну од 16/29. јануара 1912.

361. ДОСП, док.бр.47.

362. Исти, док.28, изјелпгај посланика из Лондона од 16/29. 01. 1912.

363. „Пијемонт“, 25. 08. 1912.

у рат против Турске, истичући да је тај рат „не само морална дужност према заробљеној и измрцвареној браћи, већ животна потреба Србије. Рат више не тражи улица као за време анексије, већ је то дело државне мисли, плод брзог и систематског спремања за последње четири године...”

У броју од 14. септембра 1912, „Пијемонт“ је запретио Пашићу да којим случајем не остане пасиван, слушајући Русију, која је више пута „продала“ Србију и која то „по свој прилици чини и данас. Ако г. Пашић пропусти и ову прилику, нека зна да му овог пута неће поћи за руком да одговорност баца на друге, најмање на Русију. Он ће лично одговарати и ако Српски Народ и његов „Пијемонт“ имају будућности, он неће моћи избећи казну”.

Док је Пашићу претио отворено, „Пијемонт“ је краља Петра само упозоравао да ни по коју цену не сме пропустити прилику да зарати с Турском. „Зар унук Вождов, и у овом часу не осећа своје време, свој народ и своју традицију и дужност своју? Зар Он, центар и носилац толиких српских нада и идеала неће сад заједно са другим српским владарем, краљем Николом рећи: Рат је мање опасан и убитачан, него садањи мир?!“³⁶⁴

Одмах по „подсећању“ краља Петра на то шта му је дужност чинити, „Пијемонт“ је (у броју од 24. септембра) закликтао својим одушевљењем за престолонаследника Александра. То је урађено с планом — на једној страни да би се извршио притисак на краља Петра, а на другој — на Николу Пашића.

Одједном, лист црнорукаца је у престолонаследнику Александру открио „оличење националне крепости и снаге“, гаранта за победу у предстојећем рату с Турском.

„Ми верујемо да ће праунук великог Кара-Ђорђа, који ових дана даје тако живог подстрека нашој националној мисли, соколећи војнике и окупљајући око себе офицере, — да ће он, корачајући заједно са дичним Шумадинцима у класичну земљу Србинову, ускоро подићи ранг своме народу, својој династији и својој војсци. Са таквим мислима и жељама, ми сутрашњег владара Српског Пијемонта испраћамо на бојно поље, желећи му да га прате храброст и срећа Вождова”.

Овако хваљен од црнорукаца, престолонаследник Александар је радо пристао да се, пред саму мобилизацију 1912. године састане са

364. Исто, број од 16. 09. 1912.

њиховим првим људима — Драгутином Димитријевићем-Аписом, Миланом Гр. Миловановићем-Пилцем, Богданом Раденковићем и Миланом Васићем. Тај сусрет личио је на састанак великих пријатеља... Престолонаследник је био врло љубазан и предусретљив према својим саговорницима и упутио им је много лепих речи... Нарочито је много пажње посветио Апису.

Каква је ситуација владала у Србији почетком 1912. године, колико је она била пренапрегнута, види се и из жучних расправа вођених у јавности, а посебно у Народној скупштини.

Те расправе вођене су и око тога да ли треба или не треба славити дан проглашења Србије за краљевину (под Миланом Обреновићем, 22. фебруара 1882. године). Више листова је сматрало да је тај дан историјски (па је тако од њих био и обележен), али је радикалска „Самоуправа“ била друкчијег мишљења. Преко ње, радикали који су били на влади, изјаснили су се против било каквог обележавања тог дана. По њима, он није значио неки „какав особити политички успех“, јер је „дошао по логици и природном току догађаја, који су се раније одиграли — после склапања Тајне конвенције са Аустро-Угарском...“

У „Самоуправи“ од 24. фебруара 1912. године могло се прочитати и то, да чин проглашења Србије за краљевину није био ништа друго „него један обичан трик једне, од народа већ бесповратно осуђене владавине, која је, ласкајући народном патриотском осећању, тим чином ишла за тим, да, колико-толико, уздигне свој оронили кредит у народу.“

Распре око тога да ли треба прослављати дан проглашења Србије за краљевину или не, биле су ипак неупоредиво од мањег значаја него што су биле распре око тога да ли је упутно повећати финансијска средства за војску, за шта се залагала радикалска влада.

Пошто је после жестоких борби са опозиционим странкама, и самим краљем Петром, успела да војску снабде модерним француским топовима велике разорне моћи, радикалска влада је (полазећи од тога да непосредно предстоји рат с Турском) хтела да за финансирање војске обезбеди додатна средства из једног ванредног кредита. У лето 1912. године она је изишла пред Народну скупштину с предлогом посебног закона — Закона о ванредном кредиту. Међутим, наишла је на јак отпор свих политичких странака заступљених у парламенту. Представници ових странака образлагали су свој став тиме, да се на

војску не сме издавати више него што то држава може да поднесе. „Србија се мора простирати према губеру, у супротном она неће имати ништа, понајмање војску каква се жели. Имаћемо војску у којој, ако имамо официра“, рекао је напредњак Воја Маринковић, „нећемо имати подофицира, нећемо имати војника, а ако имамо свега тога нећемо имати ни организације ни материјалне спреме“.³⁶⁵ Маринковићево мишљење је било, да од стварања јаке и велике војске треба дићи руке. „Према положају у коме се Србија налази, према њеном материјалном богатству, које није никаква тајна, Србија може да држи врло малу офанзивну војску. На срећу и та тако мала војска, која је далеко испод оних планова што се у војним круговима праве, била би врло довољна за Србију на месту на коме се налази, када би била онаква какве су и друге војске, кад би била мобилна, убојита и антренирана“.

У настојању да спрече усвајање Закона о ванредном кредиту за војску (од 20 милиона динара) и напредњаци и самосталци су у Народној скупштини истицали да у војсци влада „хаотично стање“, да у официрском кору „царује поремећеност“, и да услед тога нема никаквих гаранција да ванредни кредит „неће бити профућкан“, „потрошен како не треба, као што је то био случај са ранијим кредитима“.

У дебати вођеној 8. јуна 1912. године, представници радикалске владе покушали су да оповргну тврдње опозиције да у војсци влада хаос, да се у војсци, малтене, не зна „ни ко пије ни ко плаћа...“ По речима Момчила Нинчића, у војсци је било све друкчије него што су то представљали представници опозиционих странака. Све је било боље него икада пре. Официри се нису никада с већом пажњом предавали својим дужностима... „Никада ми нисмо имали више разлога, да верујемо у спрему наших виших официра, колико је то сада случај. Због тога ја мислим да у овој дискусији говорити сада о нашој војној политици и истицати како у њој није све у реду, та дискусија мора да нас подсети на овакву ситуацију. Имате човека коме гори кућа и укућани уместо да притрче и помогну да се кућа угаси, они дискутују о томе, од чега је пожар произишао, да ли је могло да се спречи да се он и не појави а кућа гори и даље. Зато и ми кад се налазимо сада у овој међународној ситуацији, не треба под изговором да се задржавамо на томе, како у нашој војсци није све у реду па да због тога одбијемо кредит чију потребу сви признајемо“.

365. Седница Народне скупштине од 8. 06. 1912.

Како се Нишчићу „омакло“, за средства из траженог ванредног кредита требало је да се набави — 60 хиљада пушака!

Уз посланике Самосталне и Напредне странке, против Закона о ванредном кредиту у Народној скупштини изјаснио се и социјал-демократски посланик Триша Кацлеровић. На седници од 9. јуна 1912. године, он је изјавио да је трошење новаца на војску „последњих година“ било равно „арчењу државне имовине, јер војска, упркос свим тим издацима, не би била способна одбранити земљу ни од уједињених Цигана“.

Више посланика било је против Закона о ванредном кредиту за војску због постојања фракција у официрском кору. Посланик Алекса Жујовић је изјавио (на седници од 9. јуна), да би Србији због тога било боље и да нема никакве војске! По његовим речима, војска је „црнебегла своје дужности чим се поделила у политичке фракције и неке организације... То није више војска него је то анархистички логор, барутни магацин из кога сваког часа може да плане варница и да изгори и онога који је и запалио и оне који се око тога логора налазе: а то је држава!“

Захваљујући већини коју је радикалска влада имала у Народној скупштини, Закон о ванредном кредиту за војску је ипак усвојен - 12. јуна 1912. године (79 посланика гласало је „за“, а 70 — „против“). Била је то тешко извојевана победа радикалске владе само који месец пред први балкански рат...

У битку за Закон о ванредном кредиту за војску била се умешала и Црна рука. Поред осталог и тако, што је њено вођство покушало да застрашивањем сломије отпор противника тог закона. Међу посланицима које су црнорукци настојали да застраше налазили су се шеф социјал-демократске странке Драгиша Лапчевић, затим либерал Радосав Агатовић, као и још неколико других посланика. Како је јавности саопштио посланик Самосталне странке, Сима Катић, девет официра из београдског гарнизона било је изабрано да физички нападне поменуте посланике... Ово саопштење навело је „Радничке новине“ да поручи вођству Црне руке: „За сваки шамар који добије наш представник у Народној скупштини, друг Лапчевић, добиће два шамара наш представник у Скупштини, министар војни, г. Радомир Путник!“³⁶⁶

2. Црна рука и савез с Бугарском

Закон о ванредном кредиту за војску „прогуран“ је кроз Народну скупштину три месеца мање један дан по закључењу уговора о српско-бугарском савезу (13. марта 1912). Овај уговор имао је и тајни додатак, у којем је, поред другог, утврђено, да „Србија признаје Бугарској право на област источно од Родопа и реке Струме, а Бугарска Србији на област северно и западно од Шар-планине“. (Војна конвенција потписана је нешто касније – 19. јуна 1912. године, и њом је била предвиђена војна сарадња за случај рата једне од потписница уговора са Турском, Румунијом, Аусто-Угарском).³⁶⁷ Први који су у Србији устали против савеза са Бугарском били су националци. Њихов орган, „Српска застава“, у броју од 29. јула 1912. године, питао се, „од куда тај савез, како се дошло до њега, шта он све садржи“ и у исти мах истицао, да је тобожња демократска радикалска влада „свршила једну ствар од замашне последице по целу народну будућност иза леђа народа“. Захтевајући да влада „јавно положи рачун о свом раду“, орган националаца није се устручавао ни да каже, да је савез с Бугарском „дело туђе дипломатије и израз туђе потребе“, да Србији он није био потребан, и да један такав савез а priori не може бити добар.

Кад је ставио свој потпис на уговор о савезу с Бугарском, Милован Миловановић је чврсто веровао да ће му Србија бити захвална за сва времена. На одређени начин, Пашић га је остављао у том уверењу... држећи се по страни, као да га се то ништа и не тиче. Први разлог таквог Пашићевог држања треба да је био тај, што он није хтео да опет једном буде оптужен (као под краљем Миланом 1885. године) за „пробугарска расположења“, а други, што је сматрао да ће бити најбоље по њега ако сав ризик око савеза с Бугарском „пусти да Миловановић прими на себе...“

О закљученом уговору, иначе, Пашић је све знао. Знао је до у ситницу шта у њему не ваља, с гледишта интереса Србије, и шта би се у њему морало мењати. И, кад је Миловановић изненада умро, а турска војска била потучена у Македонији, он је био први који је затражио да се уговор исправи по сваку цену...

У свом тврдом ставу према Бугарској, а по питању Македоније, Пашић је имао пуну подршку Црне руке. Тајна официрска орга-

367. Ст. Станојевић, Српско-турски рат 1912. године, Београд 1928, 53.

низација била је такође за исправку уговора... Просто се не зна ко је био више за то да се Бугарима не препусти ни стопа земље освојене од Турске у првом балканском рату — радикали са Пашићем на челу или вођство Црне руке.

Исти став у погледу Македоније црнорукци и Пашић имаће и 1914. године, кад силе Антанте (Енглеска, Француска, Русија) буду поставиле ултимативни захтев да Србија препусти Македонију Бугарима, како би се Бугарска одвратила од тога да приђе централним силама — Немачкој, Аустро-Угарској, Италији. Затим 1915. кад силе Антанте буду поновиле свој захтев.

Управо 1915. године, Пашић је у разговору са дописником француског листа „Пти Паразијен“ изјавио, да су Срби одувек тежили успостављању трајно добрих веза са Бугарима. Радикална странка је и у свом програму из 1880. године била предвидела најтежињу сарадњу са Бугарском, полазећи од тога да се принцип „Балкан Балканцима“ не може остварити без српско-бугарског споразума, али су сви ти споразуми били раскинути од бугарске стране.³⁶⁸

Кад је Пашић ово изјавио (не искључујући могућност склапања једног новог споразума са Бугарском под условом да тиме не буду угрожени „животни интереси Србије“), у Ниш су стигли бугарски емисари са задатком да утврде да ли уопште има какве спремности код српске владе за закључење споразума о Македонији... Један од тих емисара био је бугарски новинар Георги Маџаров, сарадник софијске „Думе“. Он је 6. августа 1915. имао разговор са Николом Пашићем, а 7. августа са тројицом чланова владе, од којих су двојица били блиски Црној руци — Љубом Давидовићем, у тадашњој коалиционој влади министром просвете, и Милорадом Драшковићем, министром грађевина у истој влади.

Сасвим супротно Пашићу, Љуба Давидовић се одмах изјаснио за „добровољне“ уступке Бугарској, али — „највише до Вардара“. Кад би Србија, међутим, „могла да добије Валону, кључ Јадранског мора, дали бисмо вам и целу Македонију, и поред наших националних и историјских права на њу...“³⁶⁹

Милорад Драшковић је пак изјавио, да „до фамозне линије од 1912. године“ Србија не може да чини уступке „ни на који начин, ни у ком случају...“

368. „Политика“, број 4106, Ниш 1915.

369. Исто, 8. 08. 1915.

Кад је бугарски изасланик приметио да би „идеал Србије“ требало да буде „један потпун савез са Бугарском“, Драшковић је рекао, да је и он сам тако дуго мислио и говорио, али да је доживео велико разочарење. „Године 1905. када смо били закључили са Ризовом царински савез, ја сам тада био министар у кабинету Љубе Стојановића, ми смо били решили да га чувамо у највећој тајности, па ипак је био, не према садржини уговора, изнет у Собрању. С последњим савезом било је исто...“

Трећи члан владе с којим је разговарао бугарски новинар, био је напредњак Војислав Маринковић, министар народне привреде. Он је Бугарину рекао следеће: „Ја сам велики партизан српско-бугарског споразума, али мислим да сада није повољан моменат. Никад споразуми нису добри и трајни, кад се једна страна задовољава, а друга је принуђена да уступа све...“

Како се све наводи, и тврди, идеја о српско-бугарском споразуму треба да се код Миловановића родила још 1909. године, заправо она треба да је тада постала његова „фиксна идеја“. (Међутим, има доказа, да је он и 1904. године био за један такав споразум). У сваком случају, у пролеће 1909. године споразум са Бугарском био је за њега главно питање политике Србије. „На споразуму с Бугарима ми би имали управо да зидамо нашу будућност“, писао је он 3. децембра (20 новембра) 1909. године српском посланику у Софији, Светолику Симићу. У својим забелешкама, под датумом 19. јануар 1912. године, Миловановић је рекао: „Ми, Србија, хотећи да останемо независна држава и да себи своју будућност створимо као независна држава у заједници са осталим балканским државама морамо на првом месту учинити све што је могуће да утврдимо споразум са Бугарском што се опет једино може постићи уз одобрење и заштиту Русије. Не буде ли то никако могуће нама једино једини пут остаје — у наручја Аустроугарској...“³⁷⁰

Желећи да са Бугарском закључи уговор о савезу по сваку цену, Миловановић је био спреман на свакојака одрицања, што са Пашићем није био случај, како је већ казано. Кад је уговор, на крају, био потписан у врху Србије мало ко да је њим био задовољан. Ни престолонаследник Александар није могао довољно да се начуди његовом садржају... Њему је нарочито засметао део који се тицао граница...

370. Архив Србије, заоставштина М. Миловановића.

Према једној забелешци, Мила Павловића-Крпе, уговором са Бугарима није био задовољан ни кнез Арсен, брат краља Петра. Он је рекао (Крпи) да је уговор који је Милованаовић направио „сервилан и према Бугарима пун снисходљивости“. При том, кнез Арсен је за Бугаре рекао, да су они „цукеле у рату као и свуда“ и да „не знају шта то значи бити од речи...“³⁷¹

Није искључено да је кнез Арсен, рекавши то, имао у виду шта се све догодило са дотле закљученим уговорима између Србије и Бугарске... Први уговор био је закључен 1867. године, у време када је српска влада настојала да оствари балкански савез против Турске. Уочи дана када су Турци имали да предају градове Србима (5. април 1867), склопљен је уговор о „братском уједињењу Срба и Бугара у једну југословенску царевину“, чију је круну имао да понесе кнез Михаило. До другог покушаја зближења између Србије и Бугарске дошло је неких двадесет година касније, у августу 1889. Иницијатива је потекла од Николе Пашића. Он је покушао да тадашњег председника бугарске владе, Стамболова, задобије за савез против Турске. Међутим, овај је „провалио“ Пашићев предлог турском комесару у Софији, па је све пало у воду... До трећег покушаја зближења дошло је на иницијативу Бугара, 1897. године, када је избио сукоб између Грка и Турака. На тај корак Бугара утицао је страх у Софији да би на Балкану могло доћи до већих промена... На препоруку Русије, српска влада је пристала да са Бугарском закључи једну „Угодбу“ (19. фебруара 1897), а затим и први трговински уговор (6. марта исте године). Оба ова уговора, међутим, брзо су бачена *ad acta*. Три године потом, 1901, влада Србије је покренула питање склапања уговора о савезништву са Бугарском. То је она учинила на тражење Русије... Уговор који је влада радикала и напредњака памеравала да закључи са Бугарима био је у бити веома сличан оном уговору који ће Милованаовић потписати са Бугарима 1912. године. И он је предвиђао поделу Македоније: западни део имао је да припадне Србији, а источни Бугарској. Али Бугари га нису прихватили. Они нису пристали ни на договор о обустављању борби између бугарских комита и српских четника у Македонији... Године 1904. поново једном поведени су преговори између Србије и Бугарске за закључење уговора о савезу. Они су почели 7. марта 1904. у Београду и

успешно завршени 31. марта исте године. Осим „Уговора о савезу“ и „Уговора о пријатељству“, резултат преговора били су и усвајање „закључног протокола“ као и начела – „Балкан балканским народима“.

У вези са склопљеним уговорима 1904. године, чини се посебно важан податак, да су се владе Србије и Бугарске обавезале, да ће „сва питања у којима не буду успели да се споразумеју поднети на коначну одлуку руском цару или, у случају да се он тога не би хтео примити, Међународном суду у Хагу“.³⁷²

Склопљени уговори потврђени су од стране краља Петра и кнеза Фердинанда у Софији, 29. априла 1904. године, и тог дана они су ступили на снагу.

Током преговора о закључењу ових уговора, главни проблем било је питање Македоније. Да би се преговори могли привести крају, у тајној конвенцији (коју је влада Србије сакрила од Русије, и упознала је с њом тек 1910. године) било је заобиђено све најглавније што се односило на Македонију...

Крајем 1905. године, између Србије и Бугарске закључен је царински савез. Тај савез, међутим, није одговарао Аустро-Угарској, и она је успела да га минира, тако да је он остао неостварен. Влади у Бечу у томе је много помогао Живојин Балугџић, поред осталог својим написима у бечком листу „Ноје Фраје Пресе“, који су се темелили на тајним документима српске владе.

Упркос проблемима који су затим настали у односима између Бугарске и Србије (због напада војводе Вука на село Страцин, у лето 1908. године, Бугари су Србији чак запретили ратом), у јеку анексионе кризе, Бугари су предложили Миловановићу склапање једног „формалног савеза“. Услов је био, да Србија претходно призна независност Бугарске и царску титулу Фердинанда Кобурга.³⁷³ Бугарска је при том остављала Србији на вољу да сама изабере какав савез хоће: офанзивни или дефанзивни. Мада је Русија била за то, Миловановић се није усудио да прихвати бугарски предлог. Бојао се да иза свега тога не стоји министарство спољних послова у Бечу. И, да би се „извукао“ одлучио се за једну декларацију поводом проглашења независности Бугарске. Али Софији то није било довољно, па је, на послетку, и та декларација отпала...

³⁷² Гргур Јакшић, Из новије српске историје, Београд 1953, 245.

³⁷³ Марсо, Како се код нас пише историја, Нова Европа, XVIII, Загреб 26. 11. 1928, 298-309.

Пошто је све овако испало, Бугарска је заузела став – увређене државе и није пропустила прилику да истакне да она на Балкану игра улогу велике силе и да „прима учешће у општем концерту“. У исти мах, она је Београду ставила до знања да њој у ствари до савеза није ни стало, чак да би јој савез са Србијом био само – „непотребан терет“.

Решена да се обрачуна с Турском без Србије, и тако се докопа Македоније, Бугарска је одлучила, после свега, да потражи подршку Аустро-Угарске. Али у томе није успела. Јер, Двојна монархија имала је своје посебне интересе на Балкану, и хтела је, због Солуна, да Вардарску долину сачува за себе. Ипак, да би колико-толико задовољила Бугарску, она је понудила бугарском владару и бугарској влади – Тимочку и Моравску долину. Бугари, међутим, нису на то хтели да пристану. И, у октобру 1911. године, у Софији још једном пада одлука да се покуша остварити споразум са Србијом...

Једног јутра, бугарски „цар“ Фердинанд освануо је у Крушевцу – под изговором да долази да проучи копаоничку флору. Њему у сусрет, из Београда су послати престолонаследник Александар и неколико чланова владе. Дан потом, Фердинанд се појавио у Београду. Неколико сати провео је на двору, и то углавном водећи разговор с Пашићем и Миловановићем. Шта је на основу тих разговора уистину закључио – знао је само он. Али да није био задовољан – није. Да је било друкчије, сигурно је да он руском посланику, Хартвигу, не би рекао „да је са Србима врло опасно преговарати, јер они све саопштавају Бечу...“

Да овако нешто изјави представнику Русије на српском двору, бугарски владар имао је више разлога, а главни разлог је, по свој прилици, био тај, што је Русија у то време била повела разговоре са Бугарском за закључење једне нове војне конвенције, будући да је старој конвенцији (из 1902. године) рок трајања био пред истицањем. За потписивање нове конвенције, Русија је била веома заинтересована, сматрајући да су Бугари („балканските Јапонци“) у војном погледу јачи од Србије, Грчке и Црне Горе заједно!

У новембру 1911. године, коначна редакција нове војне конвенције између Русије и Бугарске била је готова. Требало је још само да она буде потписана. Али бугарски владар није могао да се реши да на њу стави свој потпис, мада је њом Русија гарантовала Бугарској безмало границе које су биле утврђене Сан-стефанским прелиминарним уговором између Русије и Турске. Разлог је био страх да

би потписивање конвенције практично значило да се Бугарска одриче својих аспирација на Цариград (што би био и крај Фердинандовог сна да се у Цариграду, у Аја-Софији крунише за цара...)

У међувремену, избио је триполитански рат између Италије и Турске. Код великих сила појавио се страх, да би он могао да изазове улазак у рат хришћанских држава на Балкану са Турском. Због Дарданела, Русија је прва ступила у акцију... Министар спољних послова Сазонов поручио је Софији, да ће Русија, ако се балканске државе што пре не сложе, по питању Балкана закључити одговарајући споразум са Аустро-Угарском. У овом смислу, Бугарска је добила и одређене информације из Беча. Све то није остало без ефекта на бугарског владара. И он доноси одлуку да се још једном актуализује питање склапања уговора о савезу са Србијом. Наводно, он је „присилио“ своју владу да по питању поделе Македоније буде попустљива према Србији. У овим околностима, и захваљујући тој „интервенцији“ бугарског владара, како се тврди, 29. фебруара 1912. године „српско-бугарски савез био је „fait accompli“³⁷⁴ (у јуну месецу, 19. јуна 1912, потписана је војна конвенција и посебан споразум између српског и бугарског генералштаба).

Уговор о српско-бугарском савезу (од 13. марта 1912. године по новом календару) закључен је у највећој тајности — због Аустро-Угарске. Али се на Западу за њега ипак брзо сазнало — већ 1. априла 1912. године.³⁷⁵ За њега је прво сазнала влада Француске... У строгој дискрецији, њу је о томе обавестила влада Русије... После владе Француске, и влада Енглеске је сазнала, такође од Русије, за постојање уговора о српско-бугарском савезу. Иако најзаинтересованија за Балкан од свих великих сила, Аустро-Угарска је последња сазнала за закључени уговор. И то — од краља Румуније, Карола, који је, опет, обавештење о томе добио од владе Немачке. Нешто касније, првих дана јуна 1912. године, о склопљеном уговору са Србијом, Беч је обавестио и бугарски краљ Фердинанд...

Последња држава која је сазнала за српско-бугарски уговор о савезу била је Турска. Поуздана обавештења о томе она је добила тек 26. септембра 1912. године...

374. Исти, 304.

375. Димитрије Ђорђевић, Како су велике силе сазнале за склапање Балканског савеза 1912. године, Историјски гласник, 4, Београд 1954, 128-143.

Када је питање склапања уговора о савезу са Бугарском постало гласним актуелно (било, у ствари, пред потписивањем) са изузетком либерала, сви остали политички кругови у Србији били су за то, па и напредњаци, дотле познати као велики аустрофили.

Оваква ситуација олакшавала је посао Миловану Миловановићу, који је у уговору са Бугарском видео и осигурање Србије за случај да она буде нападнута од Аустро-Угарске.³⁷⁶

Калкулишући овако, Миловановић се у ствари грдно варао. У овом погледу он се показао чак и као наивчина... Бугарска никад није озбиљно мислила на то да Србији, у случају напада Аустро-Угарске на њу, пружи било какву помоћ. Она је ту обавезу примила само да би Србију навела да потпише уговор о савезу. За њу је, уопште узев, уговор о савезу са Србијом био само средство да она успе у остварењу својих планова. Видело се то, уосталом, и најбоље, 1913. године, када је она кренула у рат против Србије...

По неким мишљењима, Миловановићево опредељење за уговор са Бугарском чак и по сваку цену, имао је и један посебан разлог: страх да би се Бугарска могла одлучити да нападне Србију. Тај страх треба да се код њега први пут јавио 1908. године. Посланику Србије у Софији, Светолику Симићу, он је тада поручио да предузме све што само може (да „моли, куми, унижава се“) како би Бугарска била задржана од војне акције против Србије. Према саопштењу М. П. Цемовића, који се у ово време задесио у Софији (на путу из Цариграда у Београд), Света Симић је, уместо да „забогоради“ пред Бугарима, председнику њихове владе рекао: „Кад поделите Србију са Аустријом, задовољни, учинићете посету Аустријанцима у Солуну. На станици ће бити упарађени жандарми, који ће вам салутирати. Али под аустријским качкетима биће српске главе. Како било и кад било, ми ћемо се спасти, а ви господине Милинове, неразмишљено се играте судбином Бугарске...“³⁷⁷

У једном часу чак су и Бугари били збуњени толиком спремношћу Миловановића на попуштање — само да би дошло до закључења уговора о савезу. Представник Бугарске на преговорима вођеним у Београду, 1912. године, у резиденцији руског посланика, изненађен Миловановићевом предусретљивошћу, рекао је, да српски

376. Сл. Јовановић, *Моји савременици*, 266.

377. „Политика“, 1. 08. 1925 (Српско-бугарски уговор 1912).

државник „или вара или да је лакомислен“, и затражио је да у даљим преговорима учествује и Пашић.³⁷⁸

Мада је уговор са Бугарима из 1912. године био Миловановићево дело („дело по коме ће се памтити у историји“)³⁷⁹ више писаца покушало је да заслугу за то припишу и Црној руци, чак њој у првом реду. Речено је, поред осталог да је склопљени уговор с Бугарима био резултат договора између Црне руке и Милована Миловановића... Истина је, међутим, следећа: црнорукци нису чак ни били упознати са пуним садржајем уговора. Једино су краљ Петар, престолонаследник Александар и Никола Пашић знали шта уговор све садржи.

Као што је већ поменуто, престолонаследник Александар је о склопљеном уговору врло лоше судио. Према наводима М. П. Цемовића, својевременог конзула Србије у Солуну, престолонаследник Александар је за уговор чак рекао да представља – „издајство“. „Дајем реч, од закључења оваквог уговора неће бити ништа!“ Никола Пашић је пак рекао краљу Петру, сутрадан по потписивању уговора, исто што је изјавио и престолонаследник Александар, да је уговор – „акт издајства“.³⁸⁰

О малој упућености вођства Црне руке у питање закључења уговора о савезу с Бугарском говори и један чланак у „Пијемонту“, објављен 31. јула 1912. године.

У том напису изражена је сумња да је уговор о савезу потписан, а што је био обзнанио и лондонски „Тајмс“. „Разлога за сумњу“, писао је „Пијемонт“, „на жалост има довољно. Пре свега, ако постоји савез, онда је питање: како се да објаснити вест о неком споразуму и савезу Аустрије и Бугарске?! Чак се говори о томе да је тајни уговор између Фране Јосифа и његовог бившег поручника сада краља Бугарске, директно уперен против Србије“.

„Пијемонт“ је поставио и питање ко је у име Србије, ако је уговор о савезу с Бугарском закључен, тај уговор потписао. А затим је рекао, да у име Бугарске тај уговор није сигурно потписао њен краљ. Он је то препустио својим министрима, „како би они, на тај начин, Србији сипали прашину у очи“, да она не би видела шта Фердинанд ради у Бечу на тајним састанцима са аустријским царем.

378. Исто.

379. Слободан Јовановић, Моји савременици, 265.

380. Као у напомени 377.

Пре тога, у броју од 3. јуна 1912. године „Пијемонт“ је настојао да докаже, да уговор са Бугарском има малу вредност... Краљ Фердинанд је „несталан у својим политичким комбинацијама“ и више је уз Аустрију него уз Србију. Склапањем уговора са Србијом и Црном Гором он и Бугарска желе да „реше своје главно национално питање, да би доцније могли предузети освајачку политику према slabим балканским народима“. У основи, политика бугарског краља је сепаратистичка и за њега је савез са Србијом „привремени савез“, што Србији никако не одговара. Србија „жели сталан политички, економски и војни савез за одбрану и напад са Бугарском, наперен у првом реду против Аустрије, па тек онда против осталих непријатеља слободе и напретка Балкана“.

С разлогом, без сумње, „Пијемонт“ је у ово време давао велики простор чланцима објављеним у бугарској штампи. У броју од 7. јуна 1912. године, он је пренео један чланак из софијских новина „Вечерња пошта“, у којем је постављено питање да ли Бугарска „има озбиљних разлога, да слободу Македоније везује за некакав савез са Србијом“, с обзиром да је „историја Србије и Бугарске препуна факата, који непобитно утврђују, да су одувек Срби и Бугари били непомирљиви непријатељи. Последњи удар нанесен нашој армији, удар који је потпуно дезорганизовао наше царство, био је од српског цара Душана на Велбужду...“

3. Црнорукци у балканским ратовима

Осим неоснованих тврђења да су црнорукци имали великог удела у склапању уговора о савезу с Бугарском, има и тврђења да су они одиграли одлучујућу улогу у рату с Турцима 1912. године.³⁸¹ С тим у вези помиње се и извиђање вође Црне руке Аписа и другова му на турској територији и, затим, успостављање контакта са вођама Арнаута, поред осталог са Исом Бољетинцем (убијеним од црногорских жандарма у јесен 1915. године). Према актима министарства спољних послова Краљевине Србије, са Бољетинцем је 7. априла 1912. године у Бољетину преговарао Божин Симић о „заједничком раду у случају догађаја на Балкану“ и о томе и писмено и усмено обавестио

381. Чedomир А. Поповић, *Нова Европа*, XVI, 312; види и: Борба, 6. 06. 1953.

Милована Миловановића. Бољетинац је тада пристао на сарадњу са Србијом...³⁸²

У преговоре са арнаутским првацима, црнорукци се нису били упустили на своју иницијативу. Они су то чинили по налогу — прво Милована Миловановића, а затим, кад је он умро, по налогу министра Јована Јовановића.

И Миловановић и Јовановић (као и престолонаследник Александар) сматрали су да би успостављање добрих односа са Арнаутима могло да доведе до њиховог мобилисања против Турске. У директиви за рад са Арнаутима од 11. јула 1912. године, Јовановић је, поред осталог, рекао — „да наша национална будућност као да почиња на односима узајамног поверења између Срба и Арнаута“.³⁸³

Арнаути су се уистину дигли против Турске — под вођством Исе Бољетинца, Неџиб-бега Драге из Косовске Митровице и Хасан-бега Шишке из Приштине. Кад је тај устанак плануо, турски министар војни издао је наређење, да сва војска остане у гарнизонима и не напушта их ни по коју цену... Све се на крају, и упркос уласку Арнаута у Скопље, завршило споразумом између турских власти и арнаутских устаника. Иса Бољетинац, коме је султан поклонио једног арапског коња, отишао је, после свега, у Црну Гору. Првак Арнаута из Косовске Митровице, Неџиб-бег Драга, пребацио се пак у Србију... Био је лепо примљен, али га Србији није могло ништа привући. Говорио је: „Шта мисли Београд о нама? Да ли он мисли да смо се ми продали Србији за неколико пушака и да смо ми готови да заменимо Турску са Србијом? Како је положај у Турској одличан, ми смо фаворизовали и живот у држави која се простире од Теслице (Пљевља) и Ристовца до Стамбола, и од Стамбола до Басре и око Арабије до Суеца. Мисли ли Београд да би ми то мењали да би били у једној држави од Београда до Ристовца? Како је Београд могао створити такво веровање? Како може Београд да буде у илузији: да ћемо ми заменити један огроман казан, за котлић, који носе српски попови по селу од куће до куће?! Ми Турску можемо једино заменити за једну Слободну Независну Албанију...“³⁸⁴

382. ДОСП, док.281, V, св.1.

383. Исто, док.678.

384. Василије Трбић, Устанак Исе Бољетинца и група српских официра звана Црна рука, Народна библиотека, Р 575.

Како је већ поменуто, пред почетак рата с Турском, 1912. године, више црноукаца било је упућено у извиђање турске територије — у Санџак, на Косово, у Карадаг-планину, кумановски, скопски и овчепољски крај. Међу њима се налазило и неколико чланова Врховне централне управе Црне руке — мајор Милан Гр. Миловановић, капетан Велимир Вемић, мајор Чедомир Поповић, мајор Драгутин Димитријевић-Апис, Богдан Раденковић...³⁸⁵ Током ове акције, вођ Црне руке Апис, тешко се разболео. Отровао се зараженим козјим млеком и једва остао жив. Излечио га је немачки лекар, професор Цин, чије су трошкове платили престолонаследник Александар и влада Николе Пашића.

Као „извиђачи“, црноукаци су се, то стоји, показали уистину као храбри. Обавили су своје задатке на најбољи начин. Кад је пак избио рат с Турском, као старешине војних и четничких јединица, они су у много случајева били пример неустрашивости...

Уопште узев, кад се заподенуо рат с Турском, Србија се није могла препознати. Расположење за рат било је огромно. Све живо је хтело у бој против Турака. У војску су се јављали и они грађани Србије који због старости нису више били способни за војну службу. Професор Универзитета у Београду и својевремени министар Јован Жујовић такође се пријавио у војску. А кад због година није био примљен у њу, приложио је у ратну касу 12 хиљада динара, леп иметак у то време.³⁸⁶

У прокламацији од 5. октобра 1912. године (објављеној у Службеним новинама од 6. октобра 1912), краљ Петар је рат против Турске окарактерисао као „свети бој за слободу поробљене браће, за бољи живот и напредак Краљевине Србије“.

У прокламацији коју је потписала и цела влада на челу са Николом Пашићем, краљ Петар је скренуо пажњу војсци, да ће она „у Старој Србији поред хришћана затећи и Србе муслимане, који су нама исто тако драги, а с њима и Арбанасе, хришћане и муслимане, с којима наш народ живи заједно хиљаду и три стотине година обично делећи с њима и срећу и несрећу. Ми им свима носимо слободу, братство, једнакост у свему са Србима. Наша ће Србија и тамо донети жељени мир и напредак, као што је то донела окрузима особођеним 1877/78. године: у њима живе слободни, напредни,

385. Милан Завијал, На извиђању међу Арнаутима, „Политика“, 26. 06. 1922.

386. Писмо Ј. М. Жујовића Н. Пашићу, Правда, број 295, 1912. г.

свесни, задовољни грађани. Тај живот имамо да заснујемо и на обалама Лаба, Ситнице, Ибра, Дрима, Вардара“.

Истог дана када је краљ Петар позвао народ у рат, књижевница Исидора Секулић је у „Пијемонту“ (број 275) објавила напис – „Пред победом“, у којем је, поред осталог, рекла:

„Велико је време и диван је живот сада... Прво смо били пророци и говорили смо реч рат, а сада смо војници и говоримо реч победа. За доброг војника је рат и победа свеједно. Ту једну реч мислимо и говоримо, ту једну веру верујемо, по тој једној речи познају очеви синове и синови браћу... Иди и победи! Сретан ти полазак војниче и сретна ти рана рањениче... Крв нека тече! Црвене мрље крви нека падну по камењу и по земљи, црвена музика крви нека буде у ваздуху!“

Три дана раније, такође у „Пијемонту“ (број 272. од 2. октобра 1912), Исидора Секулић је пак писала:

„Хоћу да будем војник уз хероја кога сунце пече и зима леди, који воли и мрзи и зенијом сече, и који ће предајном пасти и умрети, да видим освету без кајања. Заклињем се земљом која је богаљ у грчу огорчења... Слободу! Освету!“

У бој против Турака, за Стару Србију, колевку српског племена, позивао је и Александар Белић, већ тада научник од имена. Пун усхићења за Стару Србију, он је писао у „Политици“ од 10. октобра 1912. године:

„Лим, Лаб и Ситница, Ибар и Јужна Морава не носе из Старе Србије само воду која орошава Србијина поља и долине и живот им дају, него њима теку заиста и есенцијални делови народне душе наше које даље носе таласи моћних Србијиних река према Сави и Дунаву... Стара Србија, она је мати Србијина, она је извор националне снаге Србијине, она је најдубљи и најскривенији део душе њезине...“

Као да је неко махнуо чаробним штапићем, у октобру 1912. године донекле поколебану веру у државу и њене институције одједном је потиснуло осећање дужности и спремности да се оствари толико жељени национални циљ... Кад је објављена мобилизација, „Политика“ је писала (22. октобра 1912. године) да се „за тили час, и без примене икаквих мера принуде, под заставу прикупило преко 95 одсто војних обвезника...“

У борбеном строју српске војске нашао се и бивши престоноласедник Ђорђе. Био је за ту прилику унапређен у чин мајора. Али он се томе није уопште обрадовао.

„Нисам ја то заслужио“, рекао је. „Нисам... Волео бих битку, велику, страшну битку и у њој, у највећем окршају да погинем: да се зна и да се прича да је чак и један Краљевић у борби погинуо. Овако и себи и свима изгледам сасвим обично и без вредности...“³⁸⁷

Мобилизација у Србији била је наређена посебним указом краља Петра од 17. септембра 1912. године. И она је извршена брже него што се то уопште могло очекивати. Али то не значи да је све текло без тешкоћа и проблема. Нарочито је доста збрке и неприлика било на зборним местима. Негде нису били приправљени биваци, а негде ни најпужније количине хране. У појединим општинама није било означено где се налазе команде појединих обвезника, па су поједини обвезници лутали, тражећи их, и тиме изазивали непотребну забуну... Све то, међутим, није могло да помути добро расположење мобилисаних, да пољуља њихову веру у победу српског оружја над Турцима.

Па висок морал обвезника утицало је и држање народа. И старо и младо излазило је пред њих, да их поздрави, дарује, завити цвећем... На много места, до пред саму границу, за обвезницима су ишле читаве колоне народа.

Стапоје Станојевић је написао, да је Србија у рат 1912. године ушла као „добро спремна у сваком погледу, и морално и политички и финансијски и економно и војно“. То је била, највећим делом, заслуга Народне радикалне странке на челу са Николом Пашићем. Владе које су образовали радикали спремале су се за овај рат годинама, особито од 1908. године. Све је то рађено „интензивно и енергично, али без рекламе и велике ларме. Због тога је цео свет у балканском рату био изненађен великом и моралном и материјалном и техничком и економском снагом, што је Србија показала. Спрема и снага Србијина изненадила је, пријатно и непријатно, све Србијине и пријатеље и непријатеље“.³⁸⁸

„Цео свет“ није баш са симпатијама гледао на рат Србије (и других балканских држава) против Турске. У Француској се, на пример, познати писац Пјер Лоти на „најгнуснији начин“ окомио на Србе. Њему се придружило и неколико угледних политичара и државника, ко што су били сенатори Естурнел де Констан и Едурад

³⁸⁷ Ратни дневник М. Павловића-Крпе, св. III, Народна библиотека, Р 418.

³⁸⁸ С. Станојевић, Српско-турски рат 64.

Српска војска пред Кумановом

Херио. Први је упутио протестно писмо краљу црногорском, Николи Петровићу, а други је упоредио напад удружених балканских народа на Турску са нападом савезних европских држава на Француску 1792. године. „Сва та господа“, писао је у „Политици“ (у броју од 22. октобра 1912. године) професор Универзитета у Београду Ђ. М. Станојевић, „жучним изразима отменог француског језика, осуђујући нас Балканце, што смо се дрзнули да нападнемо њиховога пријатеља и брата Турчина, од кога су, било непосредно (као Пјер Лоти у Цариграду), било иначе, калемљени турском културом и просвећеношћу, па је сада, не само на сва уста и на све стране, разносе и величају, као што то бива код сваког добро примљеног калема, већ се њоме и сами служе, бар према нама“.

Напис у „Политици“, професор Ђ. М. Станојевић завршио је следећим речима:

„Да ли су Французи као што је Пјер Лоти, Естурнел де Констан, Пјоенкаре, Едуард Херио, да ли су они заиста потомци и да ли нису они само дегенерисане карикатуре оних великих умова, оних славних и светлих духова француских, који су херојски и у исти мах великодушно прокламовали за све и свакога узвишени принцип: *Le droit de l'homme?*“

У сваком случају, и без обзира на то како је ко у Западној Европи гледао на њену борбу, Србија је 1912. године „нашла себе и своју душу“. Намах су биле утихнуле и размирице у официрском кору. „Сви су се братимили и руку под руку“, како каже војвода Живојин Мишић у својим мемоарима, „одлазили у овај свети рат...“

Што се тиче црнорукаца, они се нису налазили на најважнијим командним положајима. Није их било ни у Врховној команди, у којој је „главни пословођа“ био војвода Живојин Мишић, а Радомир Путник, тада још генерал, начелник штаба.

У оквиру свог казивања о вођи Црне руке, Апису, који због болести није учествовао у првом балканском рату, Слободан Јовановић истиче, да је рат с Турском „изнео црнорукце на велики глас“ и да су „добра спрема и добар дух наше војске приписивани поглавито њима у заслугу“.³⁸⁹

Уистину, прави ковачи победа српске војске над турском силом били су други људи, један Живојин Мишић, један Радомир Путник, четим престолонаследник Александар, који је у Кумановској бици,

као командант Прве армије, заблистао војним талентом и лично се показао као храбар старешина...

Кумановска битка, коју је тукла Прва армија, била је најодлучнија и најзначајнија битка између српске и турске војске 1912. године. Она је завршена победом српске војске, али уз високу цену. У почетку битке, међутим, изгледало је да ће Срби бити потучени... Сигуран у то, командант турских снага код Куманова, јавио је у Скопље, Солун и Цариград, да је разбио српску војску и да је гони ка Врању. Али баш у том часу, кад су Турци поверовали да им је победа осигурана, криза у српској војсци била је превазиђена, српски пукови кренули су у незадржив јуриш...³⁹⁰

У жестоком нападу на Турке посебно се истакла Дринска дивизија I позива. Јуришајући као лавови на непријатеља, њени припадници су у ствари и решили Кумановску битку. Пред њиховим налетом, турска војска на Зебрњаку била је принуђена да се повуче са својих положаја и потражи спас у паничном бегству...

У настојању да себе што више истакну, а умање улогу престолонаследника Александра у Кумановској бици, то, пре свега, црнорукци су дали своју верзију операције код Куманова. Црнорукац Радоје Јанковић,³⁹¹ у књизи „Дани и године“, издатој 1926. године у Београду, покушао је да успех српске војске у Кумановској бици објасни пре свега постигнутом победом у окршајима код села Младо Нагоричане...Победа у тим окршајима била је неспорно од великог значаја (по некима, она је означила „почетак распада турске царевине“),³⁹² али она је ипак била само епизода у Кумановској бици. Тачно је, међутим, нешто друго, сасвим тачно: да су се у бојевима код села Младо Нагоричане особито истакли официри-црнорукци.

Борба између српских и турских јединица код Младо Нагоричана („сурог, злехудог селенца“ испод самог пута Куманово-Крива Паланка), вођена је 10/23. октобра 1912. године. По тврђењу Радоја Јанковића, она је одлучила не само Кумановску битку, него је била и од пресудног значаја за цео први балкански рат. Јер, да су код Младо Нагоричана „Турци успели да својим бесомучним нападом сломе наше

390. С. Станојевић, Српско-турски рат, 116.

391. Јанковић је у Солуну (у одсуству) осуђен на 18 година робије. Боравио у Русији од 1916. до 1923. године. Помилова га је краљ Александар и затим наименовао за генералног конзула у Чикагу.

392. М. Павловић-Крпа, Ратни дневник V, Р, 418.

армијско лево крило и да тим неочекиваним ударом баје славу дунавску дивизију у теснаце и гудуре, мучно би се, сутрадан, могла успешно изразити остала снага наше прве армије притиснута између планина: Козјака и Скопске Црне Горе. Повлачење наше изненађене и неискусне војске, било би природна последица надкривљавања, које би охрабрени и фанатизовани Турци извели, ударивши Козјаком и левом обалом Пчиње, у толико пре што је генерала Степу Степановића, који је из Бугарске чувао правац ка Ћустендилу, успешно задржавао Исмаил-Хаки-Паша са турском петнаестом дивизијом и са шест батаљона Ћазим-беја“.

По наводима Радоја Јанковића, што се све тако није десило, главна заслуга припада истакнутом црноруку, мајору Милану Маринковићу-Пиги (учеснику у завери од 29. маја 1903. године и извршиоцу убиства министра војног, Милована Павловића). Као командант батаљона у 1. пуку Моравске дивизије, он је „без наређења и против наређења, кренуо у борбу своје људе, а на његов покрет, командант пука цео пук, што је повукло дивизијара, да развије дивизије према Куманову. Тако се на десном крилу Прве армије развила борба која је засекала у манеровање турске војске, и спречила Турке да пребацију трупе на наше лево армијско крило, куд им је био управљен прави напад. У том витешком подвигу погинуо је, од детињства срчани, мајор Маринковић“.³⁹³

Тог истог дана, 10/23. октобра 1912. године, на разбојишту код села Младо Нагоричане оставио је живот још један кључни учесник у завери од 29. маја 1903, потпуковник Александар М. Глишић. Он је са својим пуком учинио исто што и мајор Пига са својим батаљоном: увео га је без наређења у борбу и тиме и сам значајно допринео победи српске војске у Кумановској бици, каже Милан Ж. Живановић.³⁹⁴ Брат Александра М. Глишића, мајор Душан М. Глишић, командант батаљона у 18. пешадијском пуку такође је самоиницијативно увео своје војнике у борбу против Турака. Њему је пошло за руком да заустави „продор надмоћних турских трупа, који је могао бити фаталан за Дунавску дивизију и даљи развој Кумановске битке...“³⁹⁵

У окрпајима код села Младо Нагоричане, од познатијих црнорукаца учествовали су још и генерал Милош Божановић (као коман-

393. Р. Јанковић, *Дани и године*, 5.

394. Милан Ж. Живановић, *Солунски процес*, Београд 1955, 657.

395. Исто.

дант Дунавске дивизије I позива), затим Војин Поновић — војвода Вук, коњички мајор Михаило Гавровић, који је по својој храбрости био чувен у целој српској војсци. (Кад је погинуо, у Срему 1914. године, његови коњаници су га оплакали... Припасали су му сабљу око мртвог тела, а на груди положили Карађорђеву звезду с мачевима... Пишући о Гавровићу и о његовој неустрашивости, Радоје Јанковић је рекао: „О оваквим се некада певало у епу. Мундир је многе носио, он је носио мундир. Да би ловац, имао би сокола на рамену; да беше кнез, водио би тигра иза себе. Као коњаник, јахао је убојито, а при ходу корачао као млади Аполон. Ниским се није такмичио. Био је један...“)³⁹⁶

У првом балканском рату истакао се и црнорукац пуковник Миливоје Анђелковић-Кајафа, командант Јаворске комбиноване бригаде. Већ другог дана рата, после јачих сукоба са Турцима, он је освојио Сјеницу и пресекао главни друм између Нове Вароши и Новог Пазара.

Храбрим су се показали и они црнорукци који су дејствовали као четници. Како је, казано, они су у ствари и започели рат с Турцима. У зору 2. октобра 1912. године (три дана пре објаве рата), четници под командом Војислава Танкосића-Шиле засули су бомбама турску караулу Дубницу код Преполца. Противници четника овде су углавном били Арнаути, на чију се помоћ толико рачунало у рату с Турцима. Они су своје главне снаге, око 20 хиљада људи, бацили на српске положаје код Мрдара, желећи да спрече да се српска војска пробије на Косово. Борбе су биле крваве. Вођене су највише на бајонет... На бојном пољу они су оставили око 1. 200 мртвих и више од 3 хиљаде рањених. Губици на српској страни износили су око 800 бораца...

Управо ове борбе код Мрдара показале су у пуној мери колико су били у заблуди сви они који су веровали да ће српска војска имати у Арнаутима савезника у рату с Турском и колико су, између осталог, мало значили контакти црнорукаца са арнаутским првацима... Арнаутски прваци нису се обазрели ни на проглас који им је упутио командант Треће армије, генерал Божа Јанковић, на четири дана пред објаву рата Турској. У том прогласу, штампаном на албанском језику, било је, поред осталог речено: „Ми носимо у једној руци правду, истину, поштење и част, а у другој барут и олово. Ко нама изађе на сусрет као брат, загрлићемо га братски...“³⁹⁷

396. Р. Јанковић, Дани и године, 107.

397. Мемоарски записи Тодора Станковића, Архив САНУ, 14646. Види и: Вл. Стојанчевић, Записи Т. Станковића, Београд 1989, 105.

После боја на Мрдарима, 9. октобра 1912. године, српска војска је заузела Приштину. „Пад Приштине поразио је Арнауते, јер су они били навикли, да лако сузбију велике турске војске, које су слане против њих, па су били уверени, да ће исто тако победити и српску војску, и да је немогуће да Срби узму Приштину. Али су не мање но Арнаути падом Приштине били поражени Турци, и у Скопљу, и у Солуну и у Цариграду, јер су Арнаути стално тврдили, да ће они сигурно спречити Србе да заузму Косово... Због тога је Али Риза-паша после пада Приштине, 11. октобра депеширао Иси Бољетинцу: „Ви сте до сада узели из војних магацина 63 хиљаде пушака, а ништа нисте урадили. Приштина је заузета, и тај пораз је срам за државу и за народ; он је увреда за славно османлиско оружје. Где су сада ваша обећања? Сада бар похитајте да организујете чете и да збуњујете непријатеља, кад већ нисте способни за рат“.³⁹⁸

Од Мрдара, Приштине, Новог Пазара и Куманова па до Битоља и Драча, српска војска је ишла само напред, из победе у победу, ломећи кичму турској Вардарској војсци. За кратко време, од турске војске очишћено је далеко више земљишта него што се то могло и замислити у почетку операција... У сламању турске Вардарске армије, српској војсци није пружила никакву помоћ ниједна од савезничких држава. Напротив, српска војска је њима притекла у помоћ: Грцима при заузећу Солуна, Бугарима код Једрена и на Чаталци, Црногорцима код Скадра.

Због успеха које је постигла њена војска у првом балканском рату, на Србију се у Западној Европи почело одједном сасвим друштво гледати. О њој се престало говорити са омаловажавањем и презрењем. Прихваћена је Србија, тада и у свему, као важан фактор у међународној политици...

Победе које је остварила српска војска имале су огроман утицај и на само стање у земљи. У целом народу подигао се морал, порасло је самопоуздање, ојачала вера у снагу и будућност српске државе.

Осим свега осталог, победе српске војске створиле су услове да се коначно реши арнаутско питање, које је у потпуности отворено крајем 17. века, кад су Арнаути почели систематски продирати у српске земље у Старој Србији, ширити се ту и потискивати и истребљивати Србе. Влада Турске је здушно потпомагала Арнауते у њиховим антисрпским акцијама, сматрајући „да ће истребљењем Срба у

Старој Србији бити дефинитивно решено и питање о продирању Срба у те крајеве... Како су се тамо догађаји последњих десетак година пред српско-турски рат развијали, постојала је озбиљна опасност, да ће у недалеком времену у Старој Србији заиста нестати Срба".

По Станоју Станојевићу, „ратом Србије са Турском било је арнаутско питање дефинитивно решено: ти су крајеви спасени за српски народ и осигурани и враћени српском племену". Тако као историчар Станојевић мислили су и многи други у Србији, али су се сви они преварили. „Арнаутски проблем“ продужио је да постоји и после тога, истина у другом облику, и да из године у годину буде све већи..

4. Батинање и убијање војника пред Народном скупштином

У рату с Турцима, 1912. године, огромна већина припадника српске војске, редова и старешина, потврдила је ону истину, да између доброг војника и доброг ратника постоји велика разлика, да добар ратник може бити „само одушевљењем понесен човек“.³⁹⁹ Да није био „одушевљењем понесен човек“, сигурно је да српски ратник не би тако хрлио из јуриша у јуриш. То у подједнакој мери важи за војнике-редове, за подофицире и официре, резервне и активне. По томе, рат с Турском, речено је, „стоји на првом месту у српској историји, а врло многи примери храбрости и јунаштва, показаних од стране српских официра и војника у овом рату, могу стати напореда са најсветлијим примерима у историји уопште...“⁴⁰⁰ О изузетној храбрости, неустрашивости и пожртвованости српских војника у рату с Турцима писале су и социјал-демократске „Радничке новине“, које су иначе, у време мобилизације, штампале и овакве стихове:

*„Господа су интенданти
А трговци лиферанти,
Чиновници на станици,
Сиротиња на граници...“⁴⁰¹*

399. Велимир Бајкић, Критичке студије о нашим ратовима 1912, Београд 1914, 5.

400 С. Станојевић, Српско-турски рат, 195.

401. Сличну песму лансирали су радикали у време ратова 1876-1878. против Турске: „Господа су интенданти -А трговци лиферанти- Чиновници на станици- Сиромаси на граници; -Кришу лију, Турке бију- Да господа господују- Богаташи да благују- Жене. деца да гладују...“

Хвалећи српске војнике, „Радничке новине“ су у исти мах оштро и најоптрије критиковале оне официре који су се у рату лоше понашали према војницима. И писале — да је војницима од љутих борби и прса у прса теже падало сурово понашање старешина према њима — у ратним маршевима, па и у самим окршајима и бојевима. Догађало се често и пречесто да војник буде ошамарен, ринут, ошинут официрским корбачем...

По закључењу примирја 1912. године, на запрепашћење многог обвезника, поново једном после толико времена, и противно закону, уведена је пракса („варварска, дивљачка, противна здравом разуму“) ⁴⁰² батинања војника — 25 батина по голом месу...

За ову злу праксу, „Радничке новине“ окривиле су не само поједине официре, већ и владу. Али главни кривци за батинање војника били су официри, који су се неретко понашали тако као да су само они заслужни за победу српске војске над Турцима.

Критике официра због рђавог односа према војницима нису уопште биле неосноване. Напротив. Било је, и те колико, војних старешина који су се опако огрешили о своје потчињене... Један од таквих официра био је истакнути црнорукац, члан Врховне централне управе Црне руке, Велимир Вемић. Он се уврстио у ред оних старешина који су чак окрвавили своје руке о властите војнике.

О Вемићу, и злочину који је он починио, и уопште о неправдама војних старешина према војницима, вођена је жестока дебата у Народној скупштини почетком 1914. године...

Случај Велимира Вемића био је повод опозиционој штампи да радикалску владу на челу са Пашићем оптужи да штити „официре — злочинце“ зато што се боји — „неодговорних чинилаца“, при чему се мислило на Црну руку.

У Народној скупштини је речено, ⁴⁰³ да је по војним командама и војним станицама било „призора неправде, нечовечанства, злоупотреба и преступа. Било је људи који су у трупу слали болесне људе, а здраве и јаке за новац задржавали на служби у позадини, или их од сваке службе разрешавали... По станицама је било људи који су се понашали као у земљи коју су завојевали, а не као у својој земљи која војује...”

402. „Радничке новине“, 14. 12. 1912.

403. Стенографске белешке Народне скупштине, 4. 03. 1914.

Овим и сличним изјавама народних посланика у Скупштини, једним делом је демантовано тврђење министра финансија Лазара Пачуа, да је мобилизација била „поштено спроведена“, да је „проценат мобилисаних био толики, да чисто изгледа невероватан“ и да не само да су „све радне руке биле отишле онамо, где је било у питању да се постигне оно што се имало и морало ратом постићи, него су по војној дужности биле опустеле и канцеларије...“⁴⁰⁴ Међу посланицима који су доказивали да није било баш све тако како је то тврдио министар Пачу, налазио се и Јован Скерлић. На седници Скупштине од 26. фебруара 1914. године он је изнео да је из варошице у Моравској долини која броји 8 хиљада становника у рат позвано само — 46 људи. А из великог села Лапова, у истој долини и са истим бројем становника, на бојиште је упућено 1. 300 грађана!

Скерлић је навео и неке примере из Београда... У батаљонима главног града имућни обвезници „били су тако малобројни да су се на прсте могли избројати: војници у батаљону били су искључиво надничари, послужитељи, радници, ситне занатлије и по неки мали чиновник“.

За однос старешина према војницима, у Народној скупштини је речено, да је он у много случајева био „истински недемократски“. Није било мало официра који су се понашали тако као да су „господари части и живота својих војника“.

На седници Народне скупштине од 26. фебруара 1914. године, Јован Скерлић је рекао:

„Чињеница је да су целе чете и цели ескадрони били батинани; чињеница је да су људи из суманутог беса били убијани. И најстрашније је у целој ствари да кривце за то неће никаква казна стићи. Ако је земља одиста уставна и национална држава, оштрим казнама за овај мах, строгим уређењем за будуће, требало би пресећи све те нечовечне и гнусне злоупотребе над чашићу и животом оружаних српских грађана“.

Као батинаш војника, у Народној скупштини је поменуто и социјалиста Живко Топаловић, у првом балканском рату резервни поручник. У једном случају он је чак лично (у Кавадарцу) истукао једног војника — за казну што тај војник није једном мештанину ударио прописан број батина...

404. Исто, 22. 02. 1914.

Случајева туче војника, пребијања па и убијања без извођења на суд, толико је набројано у Народној скупштини, да је радикалска влада могла само једно: да покуша да дебату обустави, апелујући на посланике да воде рачуна о угледу војске. Самосталац Милорад Драшковић је на то реаговао речима, да је „прошло време у којем се сматрало да о војсци ваља или ћутати или само добро говорити“, а да је у новом времену „баш у интересу војске да се о њој каже све што је истина, па макар и непријатна“.

За официре, који су се лоше односили према војницима, Драшковић је рекао (на седници Народне скупштине од 14. фебруара 1914. године) да су они „као поседнути неким злим духом почели свој старешински положај злоупотребљавати још првих дана и злоупотребљавали до последњег дана... Такви су за своје војнике имали увек само речи: смрдљивац, вашљивац, циброња, гад, гејак... Било је и таквих старешина, који су војнике изазивали, чикајући их: деде сада нека ти помогне тај и тај, нека ти помогну твоје куглице, ето ти твога Устава, ето ти твога закона, нека ти помогну твоји зборови, нека ти помогну твоји посланици...“

Социјал-демократски посланик Драгиша Лапчевић је у Народној скупштини рекао (такође 14. фебруара 1914. године) да је за немиле догађаје у војсци највише крива влада. Она је „допустила да се у целој војсци заведе редовно батинање. Влада је знала да се врши убијање војника и знала је, да се врше убијања противно сваком правилу, па ништа није против тих убица предузела...“

После закљученог примирја, батине су „пљуштале“ по свим бивајима и гарнизонима. На тај начин, понижавани су они који су „на својим грудима и плећима изнели победе и на Куманову и на Битољу и на свима другима бојиштима“ — казано је у Народној скупштини. „Маса војника је бегала од батинања... Враћени од родитеља, ови војници отишли су натраг да буду поново батинани и осуђени на робију зато што су дан-два од батина побегли. Они пак који су, посредством својих посланика, успели да стигну до министра војног, да би се пожалили, добијали би од њега писамце на команданте да их не бију, али кад су се тамо враћали, старешине су их уводиле у собе, премлаћивале, убијале и закопавале...“

Изпосећи разне случајеве кићења и убијања војника, народни посланици су протествовали што се официри који су починили злодела над војницима не изводе на суд. У одлагању, односно

избегавању да се то уради, они су видели не само кршење закона и неправду, него и опасност да таква благост према официрима не буде узрок још већег злостављања војника и у доба мира, а поготову ако би дошло до нових ратова с којима Србија мора рачунати.

Замерајући министру војном (Душану П. Стефановићу) што после толико месеци од завршетка балканских ратова починиоци злочина над војницима нису изведени на суд, посланик Светозар Ђорђевић је рекао:

„Народ је пун прича, пун поштовања према онима који су према његовим синовима у војсци били човечни, који су према њима били и старешине али у исто време и другови и пријатељи, а има пуно мржње, пуно негодовања према онима, који су свој положај сматрали као нешто високо, а војнике унижавали и сматрали их просто не као људе него их третирали као ствар, која је ту само за то, да они са њом могу располагати онако, како они налазе за сходно без бојазни да би за своје зло поступање са потчињеним војницима могли одговорати. Страшно је то, да се за једну војску која је однела толике победе чује да у тој војсци има људи који војнике третирају као животиње и туку као стоку. Ако би се дозволило да ови људи остану некажњени за своја дела онда би се у народу створио појам да у земљи постоје две правде, једна војничка (официрска), а друга грађанска... Правда мора да буде једнака и за редова и за генерала. Да су први кривци били строго кажњени, ја верујем да не би ми сада овде могли да ређамо читаву читуљу криваца који су вршили таква дела, само зато што они који су први вршили таква дела, нису искусили казну за оно што су мимо законских прописа учинили“.⁴⁰⁵

Према подацима изнесеним у Народној скупштини, нарочито у дебати вођеној 13. фебруара 1914. године, током трајања оба балканска рата (с Турском, а затим с Бугарском) догодило се „неколико стотина па и хиљада злостављања и батињања војника“. То су биле бројке које изазивају страву и огорчење, и то утолико више што су губици српске војске у оба рата били врло високи... Како је у Скупштини изјавио министар војни (на седници од 10. фебруара 1914) у српско-турском рату било је погинулих 5 хиљада, рањених око 18 хиљада, од рана умрлих око хиљаду, а од болести између 6 до 7 хиљада. У српско-бугарском рату 1913. године, погинулих је било

405. Исто, 14. 02. 1914.

измешу 7 и 8 хиљада, рањених око 30 хиљада, од рана умрлих хиљаду и пет стотина, а од болести -- 5 хиљада

Батинање војника често је било право правцао премлаћивање. Пије било мало војника којима је ударано и по 150 батина... Такво кажњавање војника после рата с Турском, кад су непријатељства већ била обустављена, било је узело толиког маха, да је командант Шумадијске дивизије, пуковник Божа Терзић, пред сам напад Бугарске на Србију, 1913. године, био принуђен да изда наредбу да се војници више не смеју тући. Официри и подофицири биће најстрожије кажњени „ако продуже по старом, јер се одушевљење у војсци не диже ни батином, ни злостављањем, ни понижавањем човечијег достојанства, него само хуманим поступцима“.

Много жучније него о батинању војника, у Народној скупштини расправљало се о убиствима војника.. Као убице војника, поменути су, уз друге, и пешадијски мајор у 12. пуку Војислав Томић, генералштабни потпуковник Петар Марковић, пешадијски капетан М. Милосављевић, капетан Војислав Бугарски из 13. пешадијског пука. За овог последњег је речено да „на својој души има 7 војника из Крајине...“

Као кривци за злостављање војника до смрти, у Народној скупштини (на седници од 13. фебруара 1914. године) поменути су, уз друге и следећи официри: поручник Властимир Николић, капетани Сава Петровић и Војислав Димитријевић, командир дунавског трена Милић Симеуновић, капетан Драгомир Илић, капетан Милован Мишић, инжењерски капетан Илија Јелесић, поручник Петар Васиљевић, потпоручник Сава Витомировић, капетан Милорад Денић, капетан Живојин Дукић, капетан Марко Марковић, поручник Јован Костић, мајор Крста Јевремовић, мајор Коста Ђорђевић.

Најстрашније што се у Народној скупштини чуло, тичало се злочина који је починио црнорукац Велимир Вемић. Овај члан Врховне централне управе Црне руке, и један од њених оснивача, својом је руком, пред стројем јединице којом је командовао, лишио живота војника Љубомира Нешића из села Дражевца код Обреновца... То убиство „извршено је хладнокрвно, са размишљањем. Оно није извршено првим метком, него тек петим метком...“ Вемић је пуцао у војника Нешића „један пут, па други пут, па трећи пут, и кад га је погодио у вилицу, тај Љубомир Нешић, отац двоје деце, клекнуо је на колена и молио је свога мајора и команданта и казао: 'Не, г. мајоре, можда ћу ову рану преболети!' Али и после тога мајор Вемић

је испалио још два метка, и убио овог човека...Ово је аутентично. Ово су потврдили толики сведоци, ово је потврдио и ађутант-официр г. Вемића. Значи да овде имамо посла са злочиним, са злочиним најгоре врсте, са злочиним који је учинио један официр најхладнокрвније, официр, који је баш сам најгори кривац што је направио својом или страњљивошћу, или неспособношћу читав хаос тога момента, и који је један од главних виновника познате несрећне битке на Бакарном Гумну, која је прогутала око 2 хиљаде жртава наших“.

Према ономе што је у Народној скупштини изјавило више посланика, Велимир Вемић био је велики кривац и за трагедију код Бакарног Гумна. После свршене битке, кад је војска требало да се одмори, Вемић је поднео команданту српских трупа погрешан распоред, да нигде у близини непријатеља нема, и таман кад су наши војници саставили пушке, непријатељ је осуо гранатама у логор, на нашу војску, и онда је пало може бити више које рањених које мртвих, него што их је било рањених и мртвих око Дебра и околине приликом упада Арнаута...⁴⁰⁶

За Вемићев злочин, почињен над војником Нешићем, Триша Кацлеровић, посланик Социјал-демократске странке, рекао је у Народној скупштини и ово:

„Овде нема опрошћења, нема извините! Овде нема милости за оваквог војног старешину, који на најбруталнији начин злоупотребава свој положај; и који под фирмом да је као бајаги овај војник избацио један метак више, или као бајаги из бојазни да се не унесе деморал у војску или не поруши дисциплина у војсци — извршио убиство! Не, ситуација је била таква да је он убиство извршио са предумишљајем, хладнокрвно, јер је био свестан да врши један злочин“.

Иако је убиство војника Нешића било доказано, и постало општепозната ствар, Велимир Вемић није стављен ни у притвор, што је иначе предвиђао војно-кривични поступак. На суду пак, пред који је морао стати под притиском јавности, он је проглашен — за недужног. Тек кад је случај доспео пред Велики војни суд, тек тада је он проглашен кривим, али је осуђен само на 10 месеци затвора! Посланик Триша Кацлеровић ову пресуду оквалификовао је као „шегачење са правосуђем, као иронију на правду“.

406. Исто.

Ни тако благу казну, коју му је изрекао Велики војни суд, Велимир Вемић није, међутим, издржао. Остао је на слободи, да би на крају био — помилован... и дан по помиловању био одликован златном медаљом за храброст!

Како је убрзо било установљено, Вемићево помиловање било је — „прошверцовано“. Министар војни Милош Божановић поднео је на потпис указ о томе краљу Петру, а да влада за то није ни знала. „Поднео је указ“, изјавио је Никола Пашић, председник владе, у Народној скупштини 14. фебруара 1914. године „о помиловању оних малих кривица иступа који су се десили и који немају велике важности за одржање дисциплине у војсци, а у том указу били су обухваћени и људи који су имали и веће кривице. У том указу био је и Вемић о чијој се кривици јавно расправљало по новинама, и ми смо онда рекли да морамо знати за оне који се предлажу...“

Вемићев случај не само да је узбуркао јавност, бацио сенку на заиста херојско држање већиње војних старешина у оба балканска рата, и српску војску уопште, него је био и увод у отворени сукоб Црне руке и радикала на власти...

Чувајући свој образ, радикалска влада је Божановића одстранила из својих редова. Тако је Вемићева афера постала и Божановићева афера...

Пре него што је министар војни Милош Божановић искључен из владе, „Мали журнал“ је писао (у броју од 3. јануара 1914), да се Божановић „не само огрешио о дужности према садањем кабинету, него је учинио таку погрешку, за коју неминовно треба да дође на оптуженичку клупу...“

За само Вемићево недело, „Мали журнал“ је рекао, да је оно „такве врсте, да је Вемић и морао и требао бити строго осуђен. Српске мајке нису послале своје синове у рат, да их убијају српски официри, већ да се боре за своју отаџбину и ослобођење своје браће... Овде је г. Вемић не само уништио један корисан живот, убио Србина и можда јединца сина несрећној мајци, већ је тога војника и понизио, а с њиме и српску војску, јер свет може мислити, да у српској војсци има и таквих војника, које сами официри морају да убијају!“

Случај Вемић-Божановић био је повод представницима неких странака заступљених у Народној скупштини (Војиславу Маринковићу, напредњаку, на пример) да упозоре радикалску владу да би већ било крајње време да нешто „озбиљније предузме против неодговор-

них чинилаца у војсци, за које се тврди да постоје", при чему се мислило на Црну руку. „Ако заиста постоје у овој земљи неодговорни чиниоци“, рекао је Маринковић, „који су толико моћни, да држе једног министра и кад он уноси хаос у војску, као што каже „Самоуправа“, и кад врше овакве ствари како је влада представила питање помиловања мајора Вемића, онда се против таквих чинилаца влада заједно са парламентом мора борити. Међутим, влада никада са таквим питањем није излазила пред парламент. И када само ми питали о томе, нама се са министарског стола одрицало да у опште има неодговорних чинилаца... Данас сваки онај, који води унутрашњу политику, убеђен је, да таквих неодговорних чинилаца има, да се њих влада боји и да се с времена на време с њима погађа. Док се не погоди, она тутка јавност у борбу с тим, да нас, кад се погоди, жртвује њима“.

Пашићевој влади посебно је замерено што је покушала да избегне „да прими парламентарну анкету о злочинима појединих официра у рату 1912-1913. године“. Лист „Новости“ (број 46 из 1914. године) писао је: „Ако тих злочина није било, како то влада и министар војни тврде, онда би то анкета утврдила и дошло би се до једног пријатног факта. Ако би анкета утврдила да је злочина било, онда не видимо разлога да влада треба да чува злочинце. Бегашући од анкете влада је индиректно признала да је било нечега и да је она немоћна да изврши закон према извеснима... Јасно је, дакле, да у Србији има још неодговорних људи, који се мешају у државне послове; јасно је, дакле, да је влада немоћна да стане на пут тим људима и ако има пуну власт у рукама...“

Како се показало, ни напредњак Војислав Маринковић, а ни писац чланка у „Новостима“, нису били у праву кад су мислили да се радикалска влада неће смести усудити да заузме одлучније држање према „неодговорним факторима“, црнорукцима. Догодило се обротно... Влада је била решила да „војску и официре“, како је већ писао „Мали журнал“, „апсолутно себи потчини“. Али, и друга страна, црнорукци, били су решили да се радикалима не уклањају с пута... Своју позицију, што је једним делом било тачно, они су сматрали јачом него икад пре. Особито у војсци. Њихов вођ, Апис, био је у међувремену постављен за шефа обавештајног одељења Генералштаба. Преко њега, црнорукци су дошли у могућност да контролишу целокупну ситуацију у војсци, да јачају свој утицај у официрском кору.

5. Запоре против Николе Пашића

Кад је по изненадној смрти Милована Миловановића, Никола Пашић преузео државно кормило, 1912. године, понајмање је то било по вољи црнорукцима. Али, они су брзо добили прилику да се увере у то да је Србија у правом часу добила правог човека за председника владе. Он је свој посао обавио на најбољи могући начин — и по Србију најкориснији. Многи му то, међутим, нису били спремни да признају, а поготову црнорукци. И после Првог светског рата се писало, у загребачкој Новој Европи, на пример, да је све то што је Пашић урадио — у ствари урадио руски посланик у Београду, Хартвиг. Он је водио тадашњу српску политику, а Пашић је био само — “porte parole” његових планова и одлука.⁴⁰⁷ Истина је, међутим, била нешто друго... Пашићев однос према Хартвигу произишао је из његовог става према Русији. Управо 1913. године, Пашићу је Русија — због Бугарске — била преко потребна. И он је тада и због тога чак и пре-наглашено „тајанисао“ Русији, а због ње и Хартвигу. Његов циљ био је да стекне што веће поверење у Петрограду и да, поред осталог, увери Русију у то, да јој је Србија вернији и поузданији пријатељ од Бугарске. Следећи ову своју линију, он је настојао да Хартвигу пружи увек пове доказе о томе да он пред послаником Русије нема никаквих тајни. На пример, он је само њему (и краљу Петру) поверио да се 8. септембра 1912. године тајно састао са председником бугарске владе на српско-бугарској граници (У марту 1914. године, пак, он је повереника црногорског краља Николе, Мијушковића, који је био до-путовао у Београд са предлогом цетињског двора да се између Србије и Црне Горе закључи уговор о војној, дипломатској и финансијској заједници, одвео Хартвигу, да би показао да се преговори о тако чему не могу водити без знања Русије).

Услед оваквог Пашићевог држања, на крају је испало, да је руски посланик постао „порт парол“ српског председника владе... Хартвиг је преносио Пашићеве ставове Петрограду и, практично, тако се стављао у службу Србије и њених интереса. У поверљивом телеграму министру спољних послова Русије од 1. јуна 1913. године, Хартвиг је „адвокатски“ правдао бојазан Србије да иде на арбитражу због раз-

Српска војска улази у Скопље

границе са Бугарском у Македонији. Рекао је у тој депеши, поред осталог, да Србија, „у случају отказа од Завардарске Македоније, коју је освојила, ризикује и на целој својој осталој јужној и источној граници да буде задављена гвозденим обручем Велике Бугарске, која је не мањи непријатељ српског народа, и која се већ и сада тајно спознаје са Аустријом. Одрећи се југозападне Македоније при одређеним условима, било би исто што и добровољно свесно потписати смртну пресуду српском народу...“⁴⁰⁸ У складу са Пашићевим ставом, Хартвиг је настојао да постигне следеће: 1) да сачува Србију од рата са Бугарском, и 2) да арбитража руског цара не испадне на штету Србије.

Опасност, да арбитража руског цара испадне на штету Србије, а у корист Бугарске, уистину је постојала. Пашић је тога био потпуно свестан, али да то отворено каже, и Русији се замери, он се није усуђивао чак ни по цену своје оставке...

Ко зна шта би се на крају све и десило, да Бугари, уверени у своју војну надмоћ над Србијом, нису изненада напали српске трупе на целом фронту III армије од Кочана до Вардара (према телеграму војводе Путника од 17. јуна 1913. године пре подне).

Напад Бугара био је силовит, и за њега је кривица бачена на Пашића... Настојало се да докаже, да до бугарског напада не би никад дошло, само да је Пашић уважио предлог Врховне команде да се Бугари превентивно нападну.

Према казивању војводе Живојина Мишића, у штабу Врховне команде „преовлађивало је мишљење да Бугаре треба напасти без икаквог одлагања због њиховог изазивачког држања према нама, а нарочито због повреда одређене демаркационе линије за време концентрације њихових трупа у околини Штипа. На основу званичних података о изазивачком понашању Бугара, када је концентрација наших трупа била скоро потпуно завршена, упитан је председник владе Никола Пашић за мишљење какво држање треба да заузме Врховна команда у конкретној ситуацији. У исто време Пашићу је било стављено до знања да смо готови да их нападнемо пре него што заврше концентрацију трупа. На ово питање Врховне команде одмах је дошао у Скопје председник министарства и, пошто је у штабу Врховне команде упознат са ситуацијом, изјавио је да политички

⁴⁰⁸ Исто.

разлози налажу да се пошто-пото уздржавамо од напада на Бугаре све дотле док се не рашчисте извесна политичка питања и док нас Бугари сами не нападну“.⁴⁰⁹

То што је војвода Мишић изнео у својим успоменама, то је била пуна истина. Пашић је само из политичких разлога, и то врло јаких, био против „превентивног“ напада на бугарске трупе...

Пашић је хтео (и на томе је доследно истрајао) да Русији и целом свету пружи доказе да Србија није држава која тек тако пали ватре рата на Балкану. После рата с Турцима, он је изјавио, да се Србија бори само за живот своје браће на југу и за остварење Гледстонове мисли⁴¹⁰ — „Балканске државе за балканске народе“, и затим, да се Србија латила уружја тек кад је постало очевидно да велике силе нису у стању да помогну српској браћи у Турској.⁴¹¹

Пашићеве разлоге понајмање је била спремна да прихвати Црна рука, која је из балканских ратова изишла видно ослабљена. Била је остада без многих својих навиђенијих припадника, а само њено вођство било се практично свело на Аписа и још неколицину блиских му сарадника. Али, иако је била ослабљена, она није престала да постоји, и да делује — каквих тврђења има, и што је на суду у Солуну тврдио и сам Апис („Услед ратова организација је била растурена“, рекао је Апис у Солуну, „покидање везе, а у Врховној централној управи престао је сваки интерес за постојање ове организације те се није нарочито ни радило на њеном обнављању. Оно неколико састанака, који су били после балканских ратова, то су били састанци чисто саме управе у смислу рада организације“).

По речима Јована Жујовића, после рата с Турцима црнорукци су постали „сасвим самоуверени“. Ојачавши своје позиције у војсци, и приписујући себи и својим присталицама међу официрима главне заслуге за извојеване победе, они су (подржавани од Самосталне странке) почели отворено да изражавају своје незадовољство и спољном и унутрашњом политиком радикалске владе. Поставили су и захтев да њихов човек буде наменован за министра војске, чему је и удовољено, па је уместо Радомира Бојовића „поштеног војника

409. Ж. Мишић, Моје успомене, 310.

410. Gladstone, William Ewart (1809-1898), енглески државник. Противник Дизраелија и његове империјалне политике.

411. „Пијемонт“, 3. 12. 1912.

и доброг администратора, који није хтео да чује за политику“, за министра војног постављен Црној руци блиски Милош Божановић.⁴¹²

Црнорукци „Пијемонт“ је Пашића нарочито нападао (у 1913. години) због пристанка на арбитражу руског цара, а кад је избио спор са Бугарском око Македоније. У броју од 1, 2, 3. јуна 1913. године, „Пијемонт“ је са огорченошћу писао, да судбина Србије није више у њеним рукама, будући да је „неодлучност Пашића“ утрла пут решењу које је „по сваку цену“ требало избећи: Препуштање руском цару да буде арбитар у српско-бугарском спору. „Пашић је Србију изложио великом ризику што арбитражу није везао за извесне услове. Постављањем услова, он не би повредио осетљивост правдољубивог Руског цара; он би тиме само појачао оправданост нашег гледишта. Нама не изгледа одвећ паметно, што је г. Пашић закључао за собом сва врата. Он је Србију осудио на немогућност, да у случају неповољног решења може прибавити санкције своје праву. Бугарска, сигурно, неће попалити све мостове за собом...“

Напади црнорукаца на Пашића били су тако жестоки, да је он, настојећи да пресече распламсалу кампању против себе и владе на чијем је челу стајао, поднео оставку свог кабинета 3. јуна 1913. године, што је већ поменуто.

Напади црнорукаца на Пашића, посебно они који су се односили на његово опредељење за арбитражу руског цара, нису ни у ком случају били оправдани. До тог Пашићевог опредељења дошло је управо зато што он није пристајао да се реализује уговор који је Милован Миловановић у име Србије потписао са Бугарима. Црнорукци су, међутим, преко тога прелазили и хтели су да јавност увере у то да су они једини који консеквентно бране територије освојене од српске војске у рату с Турцима...

Сматрајући себе за једини компетентан фактор у одлучивању шта влада сме да уради а шта не, црнорукци су, по свом старом и дотле већ више пута опробаном методу, Пашићу јавно запретили да пази шта ради — и да „више не оклева“, да је последњи час да изврши „уједињење, анексију“ ослобођених крајева. Не уради ли тако, биће са својом владом у историји забележен као — издајник.

За Црну руку и „Пијемонт“, арбитража руског цара, на коју је Пашић био пристао, била је најгоре могућно решење. Једини начин

да се српско-бугарски спор реши у смислу животних интереса Србије јесте да српска влада одмах прогласи уједињење ослобођених крајева са Србијом. Србија је доста попустила. За љубав европског мира, она се одрекла Албаније и излаза на Јадранско море. Ради одржања Балканског савеза и стварања Велике Бугарске, она је послала две своје дивизије под Једрене. Сада, ради свога одржања, она мора прогласити уједињење (анексију) области које држи у својим рукама...

Не искључујући могућност да Бугарска, после свега, нападне Србију, „Пијемонт“ је налазио да је бољи и један „братоубилачки рат, ма колико грозан и фаталан, него попуштање“.

У броју од 20. маја 1913. године, „Пијемонт“ је са својим претњама Пашићу и његовој влади отишао корак даље. Оптужио је Пашића за кукавичлук, који он „протура за паметну политику“. Ако г. Пашић пропусти и ову прилику и не прогласи благовремено уједињење ослобођених крајева, нека добро утуви, да му овога пута неће поћи за руком да одговорност баца на друге, најмање на Русију...

Уз претње Пашићу, „Пијемонт“ је (у броју од 25. маја 1913. године), упутио и отворено писмо краљу Петру, упозоравајући га да, на жалост и несрећу српског народа, великим тековинама српске војске прете порази владе. „Свакога дана, 350 хиљада оружаних српских грађана који логорују на студеној Шари и крај хучног Вардара, са стрепњом у души гледају како саветници Вашег Величанства хоће да упропасте тековине, које треба да обесмрте име Ваше и да Вашем народу обезбеде достојно место под Сунцем“.

Од краља Петра је тражено, да „саслуша мишљење свих странака и меродавних војних кругова. Као што је краљ Фердинанд ових дана примио у аудијенцију шефове свих бугарских странака, тако треба и Ваше Величанство да уради. Пред престолом унука бесмртног Вожда треба да се окупе најумнији и најчеститији синови наше Отаџбине. Кроз њихова уста ће проговорити глас Србије; из њихових речи Ваше ће Величанство разумети какву заповест треба да изда својој непобедивој војсци“.

Додворавајући се краљу Петру, црнорукци су у лето 1913. године, а све само због тога да би што више наудили Пашићу, падали ничице и пред престолонаследником Александром. Чак више него што су то чинили уочи првог балканског рата 1912. године, они

су га сада стали малтене ковати у звезде...и истицати да „цела војска везује још једино наде за свог омиљеног и храброг Престолонаследника и нада се да ће Он, са својом послушном војском, умети да спасе наше славне тековине у последњем тренутку“.⁴¹³

Кад је „Пијемонт“ овако писао, црнорукцима је било добро познато да престолонаследник има формирано мишљење о томе како би требало да изгледа граница између Србије и Бугарске у Македонији. Његово мишљење је било, да граница између Србије и Бугарске у Македонији треба обавезно да буде „васпостављена Брегалницом (како би Кратово остало у Србији) јер би без овога Скопље, у војничком погледу, било апсолутно незаштићено и несигурно“. За Штип и Велес, престолонаследник је сматрао да би они, већ како је предлагао потпуковник Петар Пешић, помоћник начелника Прве армије, требало да буду остављени Бугарима, с обзиром да је становништво „апсолутно њихово“. Али у сваком случају морао се узети „крваво освојени и скупо плаћени Прилеп“.

Престолонаследник Александар био је и за то, да се Бугарима понуди „чак и део Јадранске обале са Валомом. На тај начин Бугари би дошли сасвим између нас и Грка и у исто време и они би посели један део Арнаутлука. Овим би они политички још више били упућени на трајан савез са нама“.⁴¹⁴

Кад се све околности узму у обзир, за повику црнорукаца на Пашића 1913. године могло би се рећи следеће: она је имала мало везе са стварним циљевима Пашићеве политике. Јер, нити је Пашић хтео да лиши Србију њених тековина у рату с Турцима, нити је он пак био за то да се разбије савез балканских држава... Понајмање је он сматрао да се сме догодити (због Русије) да испадне Србија кривац за сукоб са Бугарском...

На основу искуства са Милованом Миловановићем, кога су путем претњи и уцена успели да у извесној мери вежу за себе, црнорукци су мислили да тако могу да поступе и са Пашићем. И као у случају Миловановића, Љуба Јовановић-Чупа био је иницијатор ломљења Пашића, истина на нешто друкчији начин. Он је изненада бануо код Пашића и предао му писмену претњу потписану од седамнаест највиђенијих црнорукаца, на челу са Аписом. Вазда смирени Пашић,

⁴¹³ „Пијемонт“, 18. 06. 1913.

⁴¹⁴ Цорука престолонаследника Александра Н. Пашићу од 29. 10/11. 11. 1912, ДОСП, V, св.3, док. 165.

и вазда хладан као санта леда, није то писмено, међутим, хтео ни да узме у руке, а камоли да прочита. Протрљао је своју браду, и онда рекао, гласом у којем није било ни трага од неке узбуђености: „Ви мене у вашој необавештености можете убити. Али ја моје државне и националне политике ни пред каквим опасностима нећу променити“.⁴¹⁵

Тог дана, 30. маја 1913. године, кад је Пашић ово рекао Љуби Јовановићу-Чупи, из Петрограда је стигла депеша руског цара с позивом на арбитражу. А двадесет дана пре тога, 10. маја, Пашић је у Скопљу, пред престолонаследником Алексадром и војводом Путником, образложио свој став у погледу нужности ревизије уговора са Бугарском, већ како је то био и најавио Софији посебном нотом у јануару 1913. године. Овом приликом Пашић је укорио војводу Путника што је допустио да гранична линија између српских и бугарских трупа на неким местима за више од 20 километара „уђе унутар од првобитне линије“ правих освајања. „Радомире, то је скандал! По чијој је наредби све то извршено? По војсци и народу се прича како ћу ја да издам Бугарској наше земље, а ви сте то већ учинили и без моје наредбе. Ја за то не примам никакву одговорност и тражим да то исправите како знате“.⁴¹⁶

„Ултиматум“ седамнаесторице највиђенијих црнорукаца Пашићу, изгледа да је стајао у вези са једном изјавом престолонаследника Александра „Политици“ од 26. маја 1913. године. У тој изјави казано је управо оно што су мислили и вође Црне руке — да је „за Србију Вардарска долина са граничном линијом са Грчком и трговачким путем за Солун животно питање, у коме Србија не може попустити никоме ни из каквих обзира ништа...“

Према наводима црнорукаца Чедомира А. Поповића, главну узбуну међу вођама Црне руке изазвала је једна тајна информација из Русије, да ће спор између Србије и Бугарске бити решен „стриктно по написаном уговору о савезу, и да треба избећи арбитражу по сваку цену“.⁴¹⁷ Због тога, они су се решили „на најодлучније кораке“. И то без Аписа, који је тада био тешко болестан. Да је он тада био у строју, поуздано би био повео енергичну акцију против владе на

415. Ђурђе Јеленић, Никола П. Пашић и српско-бугарски спор 1913, „Политика“, 31. 08. 1925.

416. Исто.

417. Чедомир А. Поповић, Нова Европа, XVIII, 10-11, 26. 11. 1928, 319.

питању Вардарске долине, па како је имао великог утицаја на Радомира Путника, није искључено да би оружани сукоб са Бугарима избио раније и у другој форми...

У акцији против Пашића главни треба да су били Богдан Раденковић, Љуба Јовановић-Чупа, Војислав Танкосић-Шиља, Љуба Вуловић и Милан Гр. Миловановић-Пилац. Како Поповић каже, та акција свела се на то, да се влади, односно Пашићу, достави писмени захтев Црне руке, да се „при решавању о подели територија има безусловни осигурати за Србију десна обала Вардара и да се не сме ићи на арбитражу, јер се зна позитивно да ћемо одласком на арбитражу добити само оно што је предвиђено дословно по тексту уговора...”

Сведок сусрета Љубе Јовановића-Чупе са Николом Пашићем, Марко П. Џемовић, назвао је ову акцију црнорукаца — „Чупином завером“ против Пашића и његове политике „с обзиром на уговор са Бугарима“. Он тврди, да се Пашић „за два сата разговора са Чупом старао да задобије вођу националне омладине за своје гледиште — да ће арбитража руског цара исправити глупости српско-бугарског уговора“.

По уверењу Чедомира А. Поповића, „безобзирна акција црнорукаца против уговора са Бугарима била је доцније један од главних узрока за даља прогањања Црне руке, која су се онда завршила фамозним Солунским процесом“.⁴¹⁸

Без обзира како тумачена, ова акција црнорукаца из 1913. године била је удар у празно, у сваком случају без икаквог ефекта на Пашића. Да су црнорукци могли знати, да је Пашић (према „оранжној књизи“ руске владе за 1914. годину)⁴¹⁹ још 18. септембра 1912. године затражио од посланства Србије у Петрограду „да одмах почне припремање терена за присаједињавање Србији обојих зона предвиђених уговором са Бугарском — и спорних и неспорних“, сигурно да не би ни дигли узбуну какву су дигли. Али постојали су и други разлози за све то, како је поменуто...

Црнорукци нису били упућени ни у то, да је Пашић Миловановићев уговор са Бугарима оценио као „издајнички акт“ и да је покушао да га се реши уз помоћ краља Петра. Он је предложио краљу Петру да напише писмо руском цару и замоли га да се уговор или исправи или поништи. Али краљ Петар, треба да је одбио да то

418. Исто, 321.

419. Д. Семиз, *Нова Европа*, XVIII, 10-11, 338.

чини, рекавши, да он не може „да лиже што је пљувао“.⁴²⁰ То све може бити и тачно, али је, на другој страни, потпуно тачно и то, да је краљ Петар (29. маја/11. јуна 1913. године) упутио телеграм руском цару, у којем је изразио своју веру у његову правдољубивост и наду, да ће Србија захваљујући његовој заштити успети да савлада тешкоће у које је запала без своје кривице...

По успешно завршеном рату с Турском, Пашић је (по други пут) покушао да Миловановићев уговор са Бугарском исправи — у српску корист. Као и пре почетка ратних дејстава против Турске, он је и сада мислио да то оствари преко Русије, преко руског цара. Чврсто је веровао, при том, да ће император са Неве сигурно пресудити у корист Срба.

Пашићево опредељење за арбитражу руског цара показало се на крају и као мудро и као далековидо. Али је оно задало Пашићу много брига и донело много невоља. Црнорукуци су чак били решили да га убију...

Марко П. Џемовић, у ово време секретар министарства иностраних дела, иначе сарадник „Пијемонта“ и пријатељ Љубе Јовановића-Чупе, потврдио је, 1925. године,⁴²¹ да је Црна рука намеравала да Пашића лиши живота... „Покојни мој друг и пријатељ Љуба Јовановић дошао је из Македоније и преко мене молио да га прими г. Пашић. Г. Пашић није хтео да га прими. У почетку ја нисам знао циљ његове посете. Кад сам му казао да га г. Пашић не може примити, он извади марљиво чувани табачић хартије, на којему беше исписано 17 имена, сва својеручно. 'Предај му и кажи му, да смо решили да га убијемо ако уступи и једну стопу земље коју је заузела наша војска'. — Ја се нисам хтео примити ове мисије већ сам се повратио г. Пашићу и кратко му рекао: 'Апсолутна је потреба да примите г. Јовановића'. Г. Пашић остаде при томе да неће да га прими у министарству, али да ће га примити у 9 часова ноћи код своје куће...“

Кад се срео с Пашићем, Љуба Јовановић-Чупа укратко је објаснио због чега је дошао, а онда је из џепа извадио писмено са потписима црнорукаца:

„Ево Вам својеручни потписи нас седамнаесторице који смо решили да Вас убијемо ако уступите Бугарима макар стопу земље коју је заузела наша војска...“

420. Марко П. Џемовић, Завера против Н. Папића 1913. године, „Политика“ 25. 07. 1925.

421. Исто.

Тај комад хартије Пашић није хтео да узме у руке. И већ самим тим, каже Џемовић, он је разочарао Љубу Јовановића...Током разговора који се затим развио, Пашић је настојао да свог саговорника убеди да нема никаквог разлога за сумњу да ће арбитража руског цара испасти неповољно по Србију.

Ова „завера“ вођства Црне руке није била једина завера против Пашића 1913. године. Постојала је још једна, и у њу су били умешани престолонаследник Александар и војвода Радомир Путник, главни подржавалац црнорукаца у војсци и њихов протежер на двору. Путник је, наиме, доказивао престолонаследнику, „и то у време кад се Пашић спремао да отпутује у Петроград, „да бугарске провокације убијају морал у војсци“. Другим речима, војвода је хтео да увери престолонаследника да се не сме остати скрштених руку и да није извесно да ће арбитража руског цара испасти повољно по Србију.

Да нешто сам предузме, Путник се није усуђивао. И зато је настојао да престолонаследника задобије за свој став. А све је то учинио заобилазећи Пашића као председника владе и у форми тобож тражења савета од престолонаследника шта да ради...

Ни сам начисто с тим шта му ваља радити, престолонаследник Александар је позвао себи руског поланика Хартвига, и затражио од њега да му искрено одговори на питање — да ли ће руски цар решавати „по савести српски и бугарски спор“ или ће се држати уговора закљученог под Миловановићем између Србије и Бугарске. Постављајући ово питање, Александар је дао часну реч да одговор неће саопштити ни свом оцу, краљу Петру, који је у међувремену био пристао на царску арбитражу, а ни председнику владе Николи Пашићу. Одговор руског поланика био је кратак. И гласио је: „Не знају“.

Како каже Марко П. Џемовић, већ и „из тона“ Хартвиговог одговора видело се, „да од арбитраже немамо шта очекивати“.

Тако како вели Џемонић, такав је утисак стекао и престолонаследник Александар. И он је, после разговора са руским послаником, рекао војводи Путнику, да се слаже с њим „да се стање на фронту не може више трпети“. Чак му је казао и следеће: „Узимајући сву одговорност код краља и владе, ја вам наређујем да на прву бугарску провокацију нападнете свом снагом Бугаре“.

Овај став престолонаследника Александра био је у ствари и став већине припадника официјерског кора, а у првом реду црнорукаца, који су сада постали још агресивнији према Пашићу.

Ваља рећи, да црнорукци ни по завршеном рату са Бугарском 1913. године нису обуставили своје нападе на Пашића. Али што су они били агресивнији и што су се више упињали да га пољуљају на његовом положају, Пашић их се све мање плашио. Тачно их процењујући, он у њима није видео силу која би га лако могла оборити с власти. „Црна рука није јака“, рекао је 23. децембра 1913. године. „Она је међу официрима изгубила много због војних указа и декорисања. Нема утицаја на краља. Краљ није захтевао ни први указ о генералима. Она се фали да владу може оборити и нову начинити кад год хоће. Тако је говорио и Гргуров син (Милан Гр. Миловановић-Пилај). Али толико моћи немају...”

Рачуна се да је језгро црнорукаца тада могло бројати неких двадесет официра. Све у свему, црнорукаца није било ни 10 одсто од укупног броја официра, којих је било нешто преко две хиљаде.⁴²²

У овим и оваквим условима, вођству Црне руке, а то ће рећи Апису, који је после балканских ратова у ствари самовласно о свему одлучивао, био је нужно и хитно потребан савезник. Без њега, шансе Црне руке да изврши обрачун са радикалима биле су равне нули... Што се тиче радикала и Пашића они тада још нису мислили на то да треба кренути у одлучан рат против Црне руке. Они су једино мислили на то како да Црну руку спрече да она не постане премоћна у војсци и не пометне се влади као тутор.

О томе, да Пашићева влада нема, и не може имати ништа против војске и Црне руке, уверавао је Јован Жујовић истакнутог црнорукца, потпуковника Милана Гр. Миловановића 27. децембра 1913. године. „Ова влада не може бити против вас и зато, што сте ви на Брегалници не само очували све тековине у турском рату, већ спасли Радикалну странку и њену владу, спасли можда и живот г. Пашићу, спасли можда и династију... Па већ из саме заинтересоване захвалности вас ће ова влада штедети, а не гонити. Међу вама је неки неспоразум... Објасните се. Ви нисте хтели ни мене да разумете кад сам ради обнављања односа са Енглеском хтео пензионисати два — три ваша првака. Краљ се онда бојао ваше побуне, у коју ја нисам веровао, што се и доказало кад су ваши вођи мало за тим били пензионисани. Не разумем чега се ви сада бојите. Ја мислим да стојите у официрском кору добро, после вашег рада и жртава на ратишту...”⁴²³

422. Будет Краљевине Србије за 1912. годину, 97.

423. Ј. Жујовић, Дневник, II, 42.

У одговору на Жујовићево излагање, потпуковник Миловановић се пожалио, да им влада не да мира, да наређује полицији да их шишијутира, да их — кињи, чак. И да, ометајући Црну руку у њеном раду, у ствари „упропашћује војничке тековине“, што ће имати за последицу да Србија за две године изгуби све што је у ратовима добила.

Уз нагласак, да се Црна рука „неће дати“, да је она „доста трпељива“, али да „више неће“, да ће „скоро морати пући“, потпуковник Миловановић је тражио од Јована Жујовића да „употреби свој утицај“ како би се ситуација рашчистила пре него што буде доцкан. Овај је на то рекао: „Ако је код вас стање тако да нешто мора пући, пазите да тиме Србију никако не погодите. Обавестите се добро где је то зло о коме говорите, па се најзад на њега и окомите. Знајте само да свет сада на Србију и њену војску гледа више него икада“.

Толико амбициозни, и толико жељни да се докопају што веће власти „да би себе и своје пришипетље држали на главним положајима“, како је рекао професор Универзитета у Београду Светолик Радовановић,⁴²⁴ црнорукци су се пред крај 1913. заиста носили мишљу да Пашића „скрате за главу“. То је било познато и Јовану Скерлићу. Њему је то лично поверио директор „Пијемонта“, Љуба Јовановић-Чупа. Вођ радикала је требало да буде искасапљен на сред Теразија...⁴²⁵

Мада су му и живот хтели да угасе, црнорукци у Пашићу нису ипак имали ни издалека тако опасног противника какав је био Стојан Протић. Он је био тај крупни фактор у радикалској влади који их је стално држао на оку и који је, као министар полиције, организовао да они буду праћени на сваком кораку. Како је сам говорио, он је све то чинио у убеђењу да је Црна рука највећа опасност по демократију.

Преко својих бројних агената и повереника, Протић је 1914. године нарочиту пажњу поклањао „домунђавању“ самосталаца и црнорукаца.

У разговору са Јованом Жујовићем (14. јуна 1914. године), који није одобравао сарадњу вођства своје Самосталне странке са црнорукцима, Протић је рекао да поуздано зна да је Милорад Драшковић два пуна сата разговара са вођом Црне руке, Аписом, у Извозној банџи... Лаж је отуд да самосталци немају везе са Црном руком. Имају. А њих би официри-црнорукци хтели да искористе: да с њима оборе владу, да од њих добију новац за официрску задругу...

424. Исто, 32.

425. Казивање Ј. Скерлића Јовану Жујовићу 28. 11. 1913.

Стојан Протић је био тачно обавештен и о томе, да је војвода Путник држао страну црнорукцима, стајао уз њих, што ће бити један од разлога да он буде суспендован са положаја начелника Врховне команде у децембру 1915. године.

По Протићевом мишљењу, у друштву Црне руке била су „најгора чеда либералска: Апис, Гргуров син (Миловановић-Пилац), Дамњан (Поповић)“. Он је још рекао, да је инспиратор Аписа и другова му „можда Живан Живановић“, затим да сви завереници из 1903. године нису у Црној руци, да је „официрски режим немогућ“, да официри „нису чистијих руку од полицајаца“, да је влада „исплатила 30 хиљада динара официрске пљачке, којом у мал не компромитоваше и Престолонаследника...“

Протић је Јовану Жујовићу рекао и то, да су му црнорукци претили смрћу, и да су такве претње чињене и самом краљу Петру, „што је овога револтирало“.

Уз друге доказе, Протић је располагао и једним писменим актом из кога је било видљиво да су самосталци и црнорукци постигли договор да се краљ Петар принуди да отпусти радикалску владу, па ма то било и по цену његове абдикације...⁴²⁶

Везе Црне руке са Самосталном странком ишле су углавном преко Јаше Продановића. И понуда вођства Црне руке у другој половини новембра 1913. године, да оно „доведе“ самосталце на владу — учињена је преко њега.

Према Јовану Жујовићу, против сарадње Самосталне странке са Црном руком био је и Љубомир Стојановић, дугогодишњи шеф странке. „Беше му жао...Осећао је одавно да понеки имају неке везе са неодговорним чиниоцима...“ Настојања Црне руке да Самосталну странку учине својим савезником, Стојановић је оценио као чисту демагогију. „Не треба њима наша памет, нити би нас слушали, већ парада, штафажа са нашим репутацијама“, рекао је он Жујовићу.

Јован Жујовић каже у свом дневнику, да су црнорукци вршили притисак и на двор — како би самосталце довели на владу. Дамњан Поповић (Велики Дача), јавно је говорио да ће од краља Петра тражити да промени владу, иначе ће крв бити просута...То је револтирало и краља Петра и престолонаследника Александра, овог чак

426. Ј. Жујовић, Дневник, II, 58.

и највише, јер је он управо у ово време био за то да између Црне руке и радикалске владе буде закључено примирје...⁴²⁷

Мир између црнорукаца и радикала, међутим, није се могао тек тако успоставити.

Година 1905. није се могла поновити...А те године радикали су били они који су стали уз претече црнорукаца (заверенике од 29. маја 1903) док су самосталци били пак они који су дигли глас против њих... У радикалској „Самоуправи“ (број од 17. јануара 1905) освануо је чланак у којем је за заверенике речено следеће:

„Заложивши свој живот за спасење Србије од анархије и пропасти, они су учинили дело, које је цела Србија прихватила и одобрила. После тога они су одмах предали управу земље влади састављеној од свију странака, и од тога доба нису се никад мешали нити ће се мешати у земаљску управу...“

Тумачећи изјаву владе у „Самоуправи“, самосталски „Одјек“ је у броју од 20. јануара 1905. године написао:

„Изгледа као да у Србији има једна изузетна политичка чињеница које у другим земљама нема; једна неорганизована заједница, без потврђених статута, без нарочитог имена, без отвореног и одређеног циља... Шта је ово те се сад чини по земљи Србији? Какав је ово страх ушао у поглавице земаљске те овако с ускликом пропраћују своје уверење: да једна неодговорна група – НЕЋЕ да се меша у земаљску управу?“

СУКОВ ЦРНЕ РУКЕ И ВЛАДЕ У ПРОЛЕЋЕ 1914.

1. Формирање антирадикалског блока

После скупо плаћених победа у рату с Турском и Бугарском (1912-1913) и после сузбијања масовног упада Арнаута на територију Србије,⁴²⁸ радикалска влада Николе Пашића нашла се у тешком положају. Морала се суочити са многим проблемима, како на унутрашњо-политичком тако и на спољно-политичком плану.

На спољно-политичком плану главни проблем представљала је Аустро-Угарска. По Пашићевој тачној оцени, она је била претња чак и самом опстанку Србије са проширеним границама. И управо због тога, вођ радикала је све чинио само да не би изазвао великог и моћног суседа, да би га уљуљкао у вери да Србија нема никаквих разлога да с њим долази у сукоб.

Како ће једног дана и рећи, Пашић је уистину у ово време желео да „Аустро-Угарска поживи још двадесет и пет до тридесет година, док ми овамо, на југу, не припојимо тако да се више не можемо одвајати, јер од памтивека, онај који је имао Маћедонију, био је увек први на Балкану. Ако би Аустро-Угарска сада пропала, ми бисмо од ње толико добили, да би нам Русија, у жељи да задовољи Бугаре, и да утврди словенску слогу на Балкану, рекла: 'Право је да Маћедонију дате Бугарима!' И ми бисмо је морали дати, а то није наш интерес“.⁴²⁹

428. Према подацима српске владе, акција Арнаута била је извршена на подстицај Беча, а непосредни организатори били су бугарски официри. Види и: В. Ђоровић, Односи Србије и Аустро-Угарске у XX веку, 493-508.

429. Уп. Васа Казимировић, Н. Пашић и његово доба, II, 216.

Пашић је још мислио, да би се Србија, и због договора са Русијом, морала уздржавати „најмање 12 до 15 година од сваког акта против Аустро-Угарске у сврху ослобођења осталих делова нашег народа. Ово време нам је било потрбно да се спреме млађе генерације за велики обрачун...“⁴³⁰

У октобру 1913. године, Пашић је аустро-угарском министру спољних послова, Бертхолду, рекао, да је Србија максимално заинтересована за што боље односе са Монархијом и да јој је, из тих разлога, сасвим свеједно какву ће управу она „применити“ према Јужним Словенима на својој територији. „Ви можете дати Хрватима и Србима мање или веће слободе, нас то неће погодити и тиме неће бити тангирани наши односи са Монархијом...“⁴³¹

Док је Пашић, на овај начин, настојао да очува мир са Аустро-Угарском, дотле је вођ Црне руке, Апис, према тврђењу Милоша Богићевића, сматрао да би Аустро-Угарска најпре оставила Србију на миру ако би јој се задао један јак и неочекивани ударац. Тог схватања, Апис је био „окупиран мишљу“ да будући аустријски цар, Франц Фердинанд, представља највећу опасност по циљеве Србије, да је способан да доведе у питање успехе Србије у балканским ратовима и уопште спречи сједињавање свих Срба под егидом Краљевине Србије. „Ако би овај човек нестао са лица земље“, тврди Богићевић да је Апис говорио, „онда би миран развитак Србије био осигуран за дуже време, то ће рећи до оног часа док се Србија не опорави од балканских ратова и не буде у стању да приђе остварењу својих националних идеала.“⁴³²

По Богићевићу, у време велике политичке кризе у Србији, у мају 1914. године, Апис се више бавио припремама за „дочек“ Франца Фердинанда у Сарајеву него самом кризом и питањем обарања Пашића с власти... „Како би било, да му ми бацимо неколико бомби у сусрет“, наводно је рекао Апис, смејући се, за време једне вечере у ресторану „Коларац“. А кад га је један од присутних официра запитало на кога то мисли, Апис је одговорио: „На кога него на Фердинанда?“

Према Богићевићу, даље, саму „дозволу за извршење атентата у Сарајеву“ Апис је дао тек онда када је добио гаранције од руског

430. Цитат према: „Банатски радикал“, број 20, мај 1920, 4.

431. Забелешка министра Бертхолда, ОУА, VII, 425 док. бр. 8813.

432. М. Богићевић, Mord und Justizmord, 352.

војног аташеа у Београду, Артаманова, да Русија неће оставити Србију на цедиљу.⁴³³

Све ове тврдње у вези са атентатом у Сарајеву не би се могле примити другачије до са великом резервом. А што се тиче саме тврдње да је Апис у пролеће 1914. више мислио на убиство Фердинанда него на обарање владе Николе Пашића, она је сасвим неуверљива. Више чињеница говори у прилог томе да је вођ Црне руке, у време о којем је реч, био пре свега заузет тражењем пута и начина како да скрпи радикалску владу. У том циљу он се повезао са свим опозиционим политичким партијама, настојећи да створи један антирадикалски фронт. Нарочито блиске везе успоставио је са неким првацима Самосталне странке, који су мислили да би управо уз помоћ Црне руке могли најбрже и најлакше доћи на власт...

У погледу сарадње између црнорукаца и самосталаца, ситуација је била следећа: они су били упућени једни на друге, и то у највећој мери, јер су и једни и други исто желели — да пошто-пото оборе радикале с власти. При том су једни у друге полагали веће наде него што је то било реално... То особито важи за самосталце, који су у Црној руци видели јаку и утицајну организацију, поред осталог и због веза њеног вође са војводом Путником,⁴³⁴ а преко њега са краљем Петром.

Као што се у вођству Самосталне странке гледало на Црну руку као на моћну организацију, толико јаку да је могла да оствари све што јој само падне на ум, тако се на њу гледало и у најширој јавности. У Пародној скупштини, на седници од 14. фебруара 1914. године, чак се чуло, да је утицај Црне руке „толико велики, да се под њеним утицајем и само министарство војно претворило у неку руку у одметничког ресора...”

Колико се претеривало у процени снаге и моћи Црне руке, и антирадикалског фронта образоваог на њену иницијативу, толико се претеривало у потцењивању Радикалне странке, односно радикалске владе.

Пашићеви радикали нападани су у ово време са свих страна на најбезобзирнији начин... Скоро да се не може ни набројати шта им је све стављано на терет. Оптуживани су да су „узурпаторска странка”,

433. Објашњење Божића Симића, "Claré", мај 1925, 210.

434. „Радничке политике”, Број од 30. 10. 1912. године, тврдили су, да је Путник произведен у чин (војвода) који је био „непоштан законима Србије и који је био противан Уставу”.

а да њихов вођа, Никола Пашић, „има исту ону власт коју је имао краљ Милан 1882. године, кад је закључивао тајну конвенцију са Аустро-Угарском“.⁴³⁵

Противници Радикалне странке износили су, да је Пашић са својом владом „од својих људи направио читав један повлашћени сталез“, да је поделио грађане Србије „на две класе, на грађане прве класе и грађане друге класе, на оне којима је све допуштено, и све дато, и на оне на које је свађен сав терет и на које се чини сав притисак“.⁴³⁶

У Народној скупштини опозициони посланици наводили су против Пашића и његове владе и све оно што је орган националаца, „Српска застава“, тврдила годину и по дана раније — да се „у свету не може наћи владавине равне овој, коју су радикали завели у Србији. Свуда странке теже, да се ослаже, организују, и ако су на власти, ту и одрже, али нигде ниједна није у толикој мери потчинила опште интересе партијским, у коликој су то урадили српски радикали..“⁴³⁷

Иако је нападана са свих страна, Радикална странка се ипак није дала тек тако срушити с власти. Први њен одлучнији потез било је одстрањење из владе министра војног Милоша Божановића — због Вемићеве афере, што је већ казано. Како је у Народној скупштини рекао посланик Живојин Рафајловић (14. фебруара 1914) управо Божановићево одстрањење из владе било је сигнал за узбуну првог степена у вођству Црне руке. Тада треба да је оно неповратно решило да с Пашићем и радикалском владом поведе борбу на живот и смрт. „Та ће борба“, било је мишљење посланика Рафајловића, „бити дуга, а што дуже буде трајала, уколико ће бити и већа штета по војску..“

По оцени енглеског посланика у Београду,⁴³⁸ одстрањење Божановића из владе био је први отворени покушај Пашића да се супротстави све агресивнијој Црној руци. Међутим, Црна рука није због тога устукнула. Напротив. У то се брзо уверио и сам Пашић, кад се испоставило да нико од неких 30 официра којима се он обратио није хтео да се прими дужности министра војске... Сви су постављали неке услове, у ствари оне који су били диктирани од вођства Црне руке. О тражењу решења за искрсели проблем, у радикалској влади

435. Народна скупштина, Стенографске белешке, 26. 02. 1914.

436. Исто.

437. „Српска застава“, 17. 08. 1912.

438. Британска документа (BD) X/1, извештај од 17. 01. 1914.

дошло се на идеју да се за министра војног наименује цивилно лице – Стојан Протић. Али од тога се брзо одустало, поред осталог због претњи црнорукаца (војводе Вука и Војислава Танкосића-Шиље) да ће то спречити макар морали да при том и силу употребе.

Мада је тачно да се сукоб између Црне руке и радикалске владе разбуктао свом силином по одстрањењу Милоша Божановића са положаја министра војске, то ипак не значи да је то био и почетак борбе између њих. Прави почетак отворене борбе пада у једно друго време – у време потписивања мира у Букурешту (1. августа 1913. године). Вођство Црне руке, наиме, није се никако могло да помири с тим, да слава за тај мир припадне радикалној влади. Оно је сматрало да Пашићева влада нема никаквих заслуга за победу Србије у балканским ратовима... Штавише, оно је хтело да увери јавност у то, да би Србија доживела катастрофу само да није било војске која је „исправила грешке“ које је влада починила, устручавајући се да допусти да се Бугарска „превентивно“ нападне.

Орган Црне руке је писао (у броју од 30. јула 1913. године), да се све чини како би се „из успеха војске извукла рента за Радикалну странку. А што слава не припада њој, то шта мари! Шта мари што ће лаж ошинути по образима војску! Политичарима треба муфте тријумфа. Радикална странка хоће да се подмлади и за нову јурњаву оспособи. Нова ера нуди нове добити...”

Није ово било једино што је објављено у „Пијемонту“, а поводом упућивања лађе у Турн Северин, да би одатле довезла делегацију српске владе која се из Букурешта враћала у Београд. Објављено је и следеће: „Нека би их кобна лађа понела до у неповрат! Нека би их истоварила негде предалеко на пусто острво за шугаве и загуљиве. И нека би се тако десила казна над радикалском безочношћу...”

У пролеће 1914. године, Црна рука ће преко написа у „Пијемонту“ покушати да докаже, да су радикали не само непријатељи војске, већ и „гробари парламентаризма у Србији...” Они су „деградирали Народну скупштину, ставивши владу изнад ње, то јест изнад народа, тако да је Народна скупштина престала да буде народна кућа, већ машина за брзо изгласавање у влади спремљених одлука...” – писао је „Пијемонт“, поред осталог, посебно истичући следеће: „Све праве демократе и партизани парламентарног режима морају најодлучније устати против овако свирепог рушења парламентаризма. Ни Круна, која представља други законодавни фактор, не може,

свакако, остати равнодушна према факту, да радикални шефови све више компромитују парламентарни режим наше уставне монархије. Као строго уставни и парламентарни владар, наш Краљ, у данашњој несносној парламентарној ситуацији, неће, без сумње, и даље удо-стојавати својим поверењем владу, која има против себе и већину би-рача, и целу војску, и свој наопаки парламентаризму противан рад“.⁴³⁹

Већ по начину писања „Пијемонта“, видело се да је Црној руци свако средство било добродошло у борби против радикала и њихове владе. Лаж, клевета — није било битно, главно да је служило сврси.

Да би радикаској влади „утерали страх у кости“, црноруки су позвали на двобој Стојана Протића. То је учинио црнорукац Алек-сандар-Аџа Благојевић (у евиденцији организације вођен под бројем 104, и шеф групе од пет других црнорукаца), активни мајор по чину. Повод је нашао у jednoј изјави Стојана Протића, да је он — Благојевић — „дрзак и безобразан“.

Од својих секунданата, двојице такође активних мајора, Благо-јевић је тражио да код Протића инсистирају на сатисфакцији, јер се она тиче не само њега „него и свих његових другова у мундиру“.

Како је забележено у „Пијемонту“ од 4. маја 1914. године, мајори — секунданти појавили су се у парадним униформама у кабинету министра Стојана Протића и затекли га — „збуњеног и преплашеног“. Али, „кад је чуо како мирним и достојанственим тоном говоре г.г. официри, од којих је могао очекивати много више грубости, г. Протић се покушао да извини на свој начин... Што је уопште употребио речи безобразан и дрзак, то је било отуда, што говорници у Скупштини, бранећи своје гледиште, падају често пута у елан и траже тежу реч него што је мисао коју хоће да изразе...“

2. Распре око управе у Старој Србији и Македонији

Једно од питања које је било предмет распре, и сукоба између Црне руке и радикалске владе, у пролеће 1914. године, било је питање управе у новоприпојеним крајевима, у Старој Србији и Македонији.

У погледу управе у новоприпојеним областима радикалска влада је имала једну представу, а црноруки, и први људи у војсци (Путник и Мишић) другу, сасвим другу.

⁴³⁹ „Пијемонт“, 17. мај 1914.

Према Васи Чубриловићу, „у Београду се 1912. и 1913. сматрало да са Старом Србијом и Македонијом треба поступити на исти начин како се поступило са шест нахија што се добило 1833. и са четири округа заузета 1878: проширити Србију уклапајући у њен државни састав и новоосвојене земље у Првом и Другом балканском рату“, што је била стара концепција Илије Гарашанина...⁴⁴⁰

Пашићева влада била је за увођење посебне цивилне управе у новоприпојеним крајевима, и то је и спровела, а затим за постепено проширивање уставних одредби и на ове области. Црнорукци, и војни врх, међутим, били су за увођење војног режима у новоприпојеним крајевима.

Режим који је увела радикалска влада у новоприпојеним крајевима сматао је и Социјал-демократској странци. Прваци ове странке гледали су на тај режим као на велику превару, истичући да нису испуњена обећања дата у ратној декларацији у погледу слободе, братства и једнакости. Уместо тога уведени су закони какве „освајачи прописују покоренима, побеђенима...“⁴⁴¹

Двојица првака Самосталне странке, Љуба Давидовић и Љуба Стојановић, били су мишљења да би најбоље решење било кад би се за крајеве припојене Србији одредио један гувернер. Према Давидовићевом уверењу, ту функцију најбоље би могао да обавља бивши престолонаследник, принц Ђорђе. Али против тога био је Јаша Продановић, један од оних самосталских првака који су били најближи Црној руци. Сматрајући да је принц Ђорђе — „луд“, он је за гувернера предложио тадашњег престолонаследника Александра...

Образлажући зашто је за наименовање једног гувернера у новим крајевима, Љуба Стојановић је рекао, да је „потребно бар десет година док се људи у тим крајевима осете као српски држављани, а више док постану Срби, јер тамо нема Србина ни једна четвртина“.⁴⁴²

Сем принца Ђорђа и престолонаследника Александра, као могућни гувернер у новим крајевима помињан је и кнез Арсен, брат краља Петра. Затим његов син Павле („Павлић“), који је оцењиван као „много јачи него што изгледа“.

За војни режим у припојеним областима био је професор Живојин Перић, који је у јануару 1914. године основао једну нову — Кон-

440. В. Чубриловић, Историја политичке мисли у Србији XIX века, Београд 1958, 413.

441. „Радничке новине“, 14. 12. 1912.

442. Јован Жуковић, Дисвник, II, Београд 1986, 15.

зервативну странку. „Ми се слажемо с тим да нови крајеви, с обзиром на њихов још ниски културни ниво, не могу имати исти политички режим као и народ у старим границама Србије, већ се ти крајеви морају, све дотле док се довољно не култивишу да би им се могла дати шира права, подвргнути једном нарочито систему владавине“, рекао је он на оснивачкој скупштини нове странке, јануара 1914. године.⁴⁴³

Оваквим гледањем на питање управе у новоприпојеним крајевима, професор Перић, један од најреакционарнијих личности у Србији свог времена, и стопроцентни аустрофил, представио се као подржавалац ставова Црне руке. По питању антирадикализма, пак, он је постао њен прави савезник...

У доказивању да је радикализам апсолуто штетан по Србију, професор Перић је износио, да он ставља Србе „под неограничену власт једног неодговорног скупа људи у чијим су рукама и слобода и правне гаранције појединаца“. Затим, да је радикализам, уопште узев, опаснији „од апсолутизма једног човека, владоца“.

Као што је то чинило и вођство Црне руке преко свог органа, „Пијемонта“, и професор Перић је оптуживао радикале Николе Пашића „за нелојалан однос према војсци“, истичући да „јака милитарна организација нема симпатије радикализма... Радикализам је немиран и не воли ред. Поникао са тежњом да брани личност од државе, бавећи се више личношћу него државом, радикализам се боји јаке војске, која дајући снаге држави, слаби, по схватању радикала, личност; конзерватизам, у директној противности са оваквим антидржавним појмовима радикализма, тежи снажењу државе, јер само у снажној држави могу и појединци бити снажни: не може целина, држава, бити јака а делови, појединци, слаби. Али, и ако су такви погледи радикализма на војску, радикалима ипак ништа није сметало да ратне успехе војске објасне као успех радикализма...“

Сасвим у складу са ставовима Црне руке, професор Перић је тврдио, да је за нове границе Србије, остварене после бугарско-српског рата 1913. године, једино заслужна — војска. Насупрот радикалима, који су се мирили с тим да Србија дође „у потчињен, скоро вазалан положај према Бугарима“, војска је „на српску ствар и на положај Србије гледала српским а не славенофилским очима“. Она је „одбацила радикалски русофилско-бугарофилски уговор и својом одлучношћу

443. Види и: „Штампа“, број 17, 1914. год.

и пожртвовањем обезбедila Србији садашње границе, обезбедila српском племену много завиднију улогу у словенству него ону коју су му радикали били наменили у свом уговору...

Да би сачувала своје нове границе, и осигурала своју будућност, Србија је — по професору Перићу — морала да потражи наслон на Тројни савез (Немачка, Италија, Аустро-Угарска), нарочито на Аустро-Угарску, а никако на Русију...

Указом краља Петра од 20. новембра 1913. године (с премапотписима свих чланова радикалске владе), у новоприпојеним крајевима уведени су у живот извесни прописи Устава Краљевине Србије.

По тумачењу радикала, то је био крупан чин. По мишљењу опозиције, а пре свега социјал-демократа и конзервативаца („наших Аустријанаца“, како их је назвала „Самоуправа“ у броју од 2. децембра 1913. године), то уопште није био неки „крупан чин“.

У исте бубњеве са српским социјал-демократима и конзервативцима, заслужује да буде поменуто, ударала је безмало сва штампа у Аустро-Угарској. Не наводећи уопште шта добијају сталовници у крајевима припојеним Србији, али зато набрајајући шта све не добијају, листови у Монархији су по сваку цену хтели да докажу да се у новим крајевима „влада патентима и комесаријатом“.⁴⁴⁴

Са своје стране, радикалска влада је (у „Самоуправи“, истицала, да је, као прво, по члану 9. Устава, „за Стару Србију ујемчена лична слобода. Нико не може бити притворен нити иначе бити лишен слободе без писменог и разложима поткрепљеног решења истражне власти... После три дана, и без жалбе, истражна власт мора упутити ствар суду на ојену и разматрање, а суд мора за 24 часа од пријема акта ствар коначно расправити и решити. Органи власти који би се огрешили против ових одредби казниће се за незаконо лишење слободе“. Влада је указивала и на члан 28. Устава, по којем је било прописано, „да сваки грађанин може сваког чиновника, као и општинске часнике, тужити непосредно суду, ако су му они његова права повредили“. Затим, на члан 146. Устава, који је одређивао да су судови независни и да нико „осим редовног суда не може никога судити“. И, на крају, на „знаменити члан 147. по коме се никад и ни под којим именом не могу установити ванредни или преки судови или комисије за суђење...“

444. „Самоуправа“, 2. 12. 1913. г.

Указујући на то, да Аустро-Угарска „после свог хиљадугодишњег опстанка није дада својим грађанима то што су добили становници у Старој Србији и Македонији“, радикалска влада је пребацила „српским конзервативцима и другим аустрофилима“, да не желе да имају у виду, да затварају очи пред чињеницама и да без стварне потребе трубе преко „Правде“ једно те исто: да се у новим крајевима „влада безуставно за то што одмах није онамо уведена локална самоуправа и што одмах није примењен и цео парламентарни апарат и режим — по уставу Краљевине Србије?!“

Ближе објашњавајући зашто у новоприсвојеним крајевима није уведено „целокупно уређење Краљевине Србије с целокупним Уставом њеним“, радикалска влада је истицала, да она као извршна власт такво право нити има, нити га је имала, нити га може имати. „Јер ако би она то право имала, она би, исто тако, имала и право да онамо заведе управу какву хоће и с трајањем коликим хоће. Правна основа и за једно и за друго била би иста — противуставна, апсолутистичка“.⁴⁴⁵

Став вођства Црне руке био је, да се у новим крајевима мора увести „врло строг, војнички строг, али правичан режим“. Што се тиче система власти који се био почео уводити, оно је сматрало да је тај систем „несмишљен и нецелисходан“. Извршна власт организована је без претходног плана и, већ и због тога, она не може вршити своју државотворну функцију... Срески писари, који „посредовно имају додир са народом и који трба васпитно да утичу на широке народне масе, скупљени су с коља и конопца...“⁴⁴⁶

Посебно, и најодлучније, вођство Црне руке било је против тога да полицији буде „остављена главна власт“. У присвојеним областима главна власт требало је да буде у рукама војске... „Ако се жели да се ово вулканско земљиште што пре саобрази интересима Србије, мора целокупна управа на њему бити једино том тежњом прожета. Једино војска може инаугурисати такву управу... Сама собом, војска је гаранција личне безбедности грађана. Под утицајем војничке руке много ће се брже концентрисати разбијено народно спокојство и растрзани грађански мир... Војна управа у овим крајевима врховни је налог прошлости овог народа. Оглушити се о њега, значи пасти у заблуду“.⁴⁴⁷

445. Исто, I. 11. 1913.

446. „Пијемонт“, 11. 08. 1913. г.

447. Исто, 29. 09. 1913.

Бројним чланцима орган Црне руке, „Пијемонт“, настојао је да јавност увери, да се у новоприсвојеним крајевима свакодневно дешавају случајеви „страховитих недостојности. Испред победилаца стаи су мародери. Коваче народног успеха потисли су морални гаравци из политичких болти и сутерена... Преко гробова палих за славу и напредак Србије, прелеће сатански смех штребера, концесионара, лифераната, класоловаца и партијске посвојчади...”

Залагање „Пијемонта“, односно Црне руке за увођење војног режима у новоприсвојеним областима није наишло на неко веће одобравање у јавности Србије, а још мање се оно допадало једном већем броју листова. „Судећи по жестини и речитости, са којом заступа своје мишљење да у новим крајевима треба да постоји бар за пет и за свих десет година један војни режим, ми смо уверени да би ‘Пијемонт’, кад би му задовољили прохтев за војним режимом у новим областима, зажелио исто такав режим и у старим границама наше Краљевине... што би била катастрофа за Србију. Јер, у историји су сви војни режими и све војне диктатуре забележени најцрњим словима. Где год се војска мешала у политику, ту није ништа ваљало“, писао је, на пример, лист „Балкан“ у броју од 16. октобра 1913. године. Овај лист, иначе, није устајао у одбрану полицијског апарата у новим крајевима, као што су то чинили неки други листови. Он је чак истицао да тај апарат није на потребној висини, да је састављен од људи недораслих свом задатку, и да међу капетанима и писарима има људи без иједног разреда гимназије...

Свим круговима у Србији није се допала ни Уредба о јавној безбедности у новоослобођеним крајевима, коју је влада донела у септембру 1913. године. Та уредба је била врло строга, али она се пре свега тицала лица која су се „одметала од власти“. Њом је било предвиђено да сваки државни службеник и служитељ, као и свака војна особа, има право убити свако лице које се одметне од полицијских власти а не преда се на први позив. Породица таквог лица имала је пак бити расељена, „ако се то нађе за умесно“.⁴⁴⁸

Својим појединим одредбама, ова Уредба о јавној безбедности дала је нови „штоф“ опозицији и њеној штампи за нападе на радикалску владу. Из дана у дан, и свуда и на сваком месту, указивало се на „страховладу“ у новим крајевима. Лист „Правда“ била је увела и по-

себну рубрику — „Из Ерц Херцештва“ — у којој су објављивани написи који су се сводили на тврђења да је стање у новим областима горе него оно које је било у време Турака...

Многе критике стања у новим областима биле су на месту. Биле су сасвим оправдане. Ни полиција а ни војска, нису се често у свему понашали онако како је требало, како је било пожељно и у крајњој линији корисно по Србију. Било је много самовоље, силеџијства, па и пљачке. Понекад и због сасвим ситног шићара прљали су своје руке и службеници управног апарата и официри, чак и они виши. У „Трибуни“ је Пера Талетов написао: „Ми смо тамо, са једним slabим режимом, завели једну беспримерну корупцију...“⁴⁴⁹

Постојање корупције у новим крајевима влада није оспоравала. Али се бранила да она за то није крива... Корупције и злоупотреба бивало је и бива и у старим границама Србије (писала је „Самоуправа“ по налогу владе у броју од 4. децембра 1913. године), где је влада могла да прави већи избор чиновника. „Главна је, међутим, да се такви случајеви гоне и сузбијају свом оштрином закона, и да се учињене погрешке поправљају чим дођу до знања владе, то јест да се од њене стране најискреније ради и настојава да таквих случајева не буде“.

Влада је истовремено указивала на то, да нови ред ствари у новим крајевима „не може бити драг Турцима, који су раније били повлашћени ред држављана, а данас морају, пред законом, бити једнаки са дојучерашњом рајом. Њиме не могу бити задовољни ни они Арнаути, који су до јуче живели од пљачке и отмице. За њ се не могу загревати ни добро плаћени агенти терористичке бугарске пропаганде, којима је, новим редом ствари, пресечен богат извор прихода, и у коме свако мора тражити средства за опстанак у мирном и поштену раду“.

Питање политичких права и слобода за становништво нових крајева, каква су била осигурана у Србији, у целини узето, влада није радо додиривала. Али то није значило да она на њега није уопште мислила... Мислила је, и, назад, 1915. године, „те знамените и судбоносне године са висине Краљевог српског Престола“ свечано је била изражена жеља, и дато обећање, да се новоослобођени крајеви у свему изједначају са крајевима „Мајке Отаџбине“.⁴⁵⁰ Спровођење „великог

449. „Трибуна“, 2. 10. 1923. г.

450. „Самоуправа“, број 138, 1919. г.

обећања“ у дело, међутим, прилике нису допустиле. Требало је сачекати да се Први светски рат заврши... Тек тада, 1919. године, коначно се приступило „распрострањењу свих права и слобода које је уживао народ у Србији на народ у Старој Србији и Македонији“.

3. Спор војних и цивилних власти око протоколарног првенства

На политичку кризу у пролеће 1914. године, и, посебно, на про-дубљавање сукоба између Црне руке и радикалске владе, у многоме је утицала Уредба о државним светковинама, такозвана Уредба о приоритету. Донесена 8/21. марта 1914. године, она је изазвала праву узбуну у официрском кору и наелектрисала га против радикалске владе у скоро незамисливим размерама...

Уредба се тицала протоколарног првенства приликом прослава државних и других празника у новоприпојеним крајевима. Њом су стављени ван снаге раније важећи прописи донесени због ратног и ванредног стања, а по којим су војна лица имала предност у односу на управне чиновнике.

По замисли владе, Уредбом је требало да се учини крај трвењу између војних и цивилних власти у новоприпојеним крајевима. А до тих трвења долазило је често, чак и без каквог озбиљнијег повода. У много случајева изазивачи распри и сукоба били су официри-црно-руки...

Кад је реч о црнорукцима, они су се и у Србији, и пре завршетка балканских ратова, према полицијским властима много пута односи-ли као да су власт изнад сваке власти. Према акту начелника Врањ-ског округа, М. С. Ђуричина, од 23. августа 1912. године, црнорукац војвода Вук (Војин Поповић, тада капетан по чину), са својим четни-цима понашао се као једина власт у месту. На своју руку, и не обзиру-ћи се на полицијске власти, он је хапсио, саслушавао и кажњавао грађане, а кад је упозорен да с том праксом мора престати, запретио је да ће употребити оружје само ако би ко покушао да га у томе спречи.

У свом извештају, окружни начелник у Врању је изнео и то, да је сазнао, да „г. Војина подржава у министарству војном, преко својих пријатеља, читава једна организација која постоји у Београду, а има

задатак поред осталог да убија све оне за које они мисле да их, у интересу национализма, треба уклонити".⁴⁵¹

Кад је Уредба о приоритету обзнана, она је одмах постала прворазредно политичко питање. Црнорукци су је окарактерисали као атак на част војске и њен положај у држави... У суштини, међутим, Уредба није била ни издалека таква каквом је представљана, каквом се хтела да прикаже. Она се заснивала на начелу да је грађанска власт старија од војне. То начело, како је рекао и напредњак Павле Маринковић у Народној скупштини (још 22. јула 1906. године) „утврђено је у свима цивилизованим државама, па је тако морало бити и у Србији. Војска је у држави само једна струка са специјалним задатком, као санитет, инжењерство и тако даље, и апсолутно ништа више“.

Против нове уредбе прве су устале војне старешине у Македонији, неке из чисто кастинских разлога, а неке нахушкане од црнорукаца. С обзиром да је управо у овој покрајини најчешће долазило до сукоба око протоколарног првенства између официра и представника цивилних власти, то није ни било никакво чудо...

Шта су све себи допуштале поједине војне старешине у Македонији, показује пример команданта 16. пука у Битољу, Воје Живановића. Он је власнику хотела „Гранд хотел Босна“ наредио да скине са зида Пашићеву слику, постављену ту одмах по ослобођењу овог града од Турака. „Као војник“, рекао је, он „не може и неће да седи испод политичких личности“.⁴⁵² А на прослави рођендана руског цара, у резиденцији руског конзула, у децембру 1913. године, он је окружног начелника Марка Новаковића прекинуо усред здравице руском императору, изјавивши да он „има приоритет над једним грађанским лицем...“⁴⁵³

Како се мисли, управо овај инцидент треба да је био повод, или бар један од повода, да радикалска влада донесе Уредбу о приоритету, коју је наводно саставио војвода Путник, а влада „само у малом изменила“.⁴⁵⁴

Београдски лист „Штампа“ (број од 26. априла 1914. године), побуну официра против Уредбе о приоритету везала је за генерала

451. Види и: Душан Батаковић, Сукоб војних и цивилних власти у Србији у пролеће 1914. године, Историјски часопис, Београд 1982-1983, 479.

452. „Трибуна“, 28. 05. 1914. г.

453. Драгиша Стојадиновић, Србија и Немачка у св. рату, рукопис, Народна библиотека Београд. Види и: В. Дедијер, Сарајево 1914, II, Београд 1978, 100.

454. Драгиша Стојадиновић, као у напомени 453.

Дамњана Поповића⁴. Он је нашао да му његова прошлост и његов ранг не допуштају да се покори уредби, којом је влада хтела да регулише ранг политичких чиновника и официра. И не само да је он о свом рангу створио једно специјално мишљење, него га је он, на још специјалнији начин, дао на знање министру војном, изјавивши: да ће он путем силе, у цркви или ма где за то прилика била, било силом или скандалом оборити владину уредбу а у живот и у важност увести своју личну уредбу, по којој је командант дивизије на државним свечаностима увек старији од окружног начелника⁵.

Овако описујући настанак спора око примене Уредбе о приоритету, „Штампа“ се питала, „није ли се Скопље претворило у Гору Романију а г. Дамњан Поповић (који је и 29. маја 1903. показао да му је сигурнији Пирот од Београда) неким чудом у блаженопочившег Мусу Кесеџију“.

Углавном тако како је писала „Штампа“, тако је и било – у погледу реакције генерала Дамњана Поповића на Уредбу о приоритету. Он је уистину одмах уложио оштар протест против уредбе и мада међу официрима непопуларан, успео је да војне старешине у Македонији дигне на узбуну. Али не само у Македонији... Влада га је на то експресно пензионисала, а на његово место наименовала генерала Петра Бојовића, који је важио за дисциплинованог и послушног официра. Међутим, и он, који је иначе стајао изван сваког утицаја Црне руке, изјаснио се против Уредбе о приоритету – пошто се уверио да су официри листом против ње.

О незадовољству официра објављеном уредбом, генерал Бојовић је поднео рапорт министру војном, 21. маја 1914. године. У том рапорту он је рекао, да су га команданти Вардарске и Косовске дивизијске области известили да уистину постоји незадовољство међу официрима. Командант Вардарске дивизије је скретао пажњу на то, да се не би смело допустити „да нерасположење официра пређе и у отворене протесте, који би били врло убитачни по ред и дисциплину у војсци. Командант Косовске дивизијске области јављао је пак, да су сви официри под његовом командом изнели молбу, „да се уредба о свечаностима укине или измени и тиме заштити углед официра“.⁴⁵⁵

После овог рапорта генерала Бојовића, цео случај око Уредбе о приоритету још више се искомпликовао. А то је било управо оно што су црнируке и хтели да постигну... Њихов циљ је био да изазову

⁴⁵⁵ Уп. Б. Нешковић, Истина о Солунском процесу, Београд 1953, 25-26.

уставну кризу — и у томе су успели. По оцени Драгише Лапчевића, ондашњег шефа Социјал-демократске странке, радило се у свему о „насртају милитаризма против владе...“^{455 А}

У организовању отпора официјерског кора, па и опозиционих политичких партија против Уредбе о приоритету, црнорукци су, а пре свега њихов вођ Апис, показали велику енергију. Додатни извор за ту енергију они су нашли у својој процени да су се, управо доношењем те Уредбе о приоритету, стекли сви услови за обарање радикалске владе. Како је писао „Пијемонт“ (у броју од 28. маја 1914. године) био је, најзад, куцнуо час - да се крене „на све или ништа“.

Црнорукци су имали и један посебан разлог да верују да ће потпуно успети у својој намери. То је било обећање краља Петра, дато војводи Путнику, да ће „сменити Пашића, па било шта било“.⁴⁵⁶

Прилика да краљ Петар испуни дато обећање пружила се кад је Пашић, 2. јуна 1914. године, поднео оставку свог кабинета.

Кад је Пашић, на демонстративан начин, поднео оставку своје владе, многи су помислили да је он тиме, уз све друго, признао свој пораз у сукобу са Црном руком. Али то није тако било... У питању је био само његов маневар — „бег напред“, срачунат на то да се под бољим условима по себе врати на власт...

Као што се погрешно судило о Пашићевој оставци, тако се нетачно тумачило и представљало његово ангажовање на самом доношењу Уредбе о приоритету. Многи су, а у првом реду црнорукци, хтели да у свему томе виде израз његове мржње, али и мржње целе Радикалне странке, према војсци уопште... Према тврђењу црнорукца Ч. А. Поповића,⁴⁵⁷ Радикална странка је гледала на војску после 29. маја 1903. године „истим очима као на војску која је била стуб режима Обреновића, увек антимилитаристичким очима. Будући да је цела странка и почела своју политичку каријеру бакуњинизмом, па је еволуирајући од социјализма ишла ка конзерватизму, док није дошла до најгрубљег апсолутизма, заостао је у њених вођа осећај мржње према војсци, коју су они увек сматрали као касту, а не као савремену државну институцију...“

По Црнорукцу Војиславу И. Гојковићу, пак, Стојан Протић је био онај „високи радикал“ и министар полиције у Пашићевој влади у про-

455-А. „Политика“, 11. 12. 1926.

456. М. Богвић, *Le procès de Salonique*, Paris 1928, 9.

457. Нова Европа, XIX, број 1, 11. 01. 1929, 4-14.

леће 1914. године, који је први „потргао то питање“ и „инсистирао на томе да се оно реши, иако је све говорило за то да га треба одгодити, т.ј. да треба штедети крваво стечени ауторитет војске уочи догађаја који ће наступити. Да је Стојан Протић водио више рачуна о квалитету управних власти и чиновника који су слати у новоосвојене крајеве, до сукоба не би ни дошло; али је он затворио очи на ту страну, на пошто пото тражио кавгу са војском...“⁴⁵⁸

Као и Ч. А. Поповић, и Гојковић је Пашића, и све радикалске вође, прогласио за „највеће и најперфидније мрзителије војске — од Тимоčke буње 1883. године“. И то зато „што су знали, и осећали, да им стајаћа војска неће допустити да од Србије начине социолошки лабораторијум за извођење опита и експеримената свога страначког програма...“

Све је пре могло бити тачно, међутим, само не то што су тврдили црнорукци за однос Радикалне странке према војсци - поготову после 29. маја 1903. године. На власти такоређи стално од 1904. године, Радикална странка је све чинила да војска буде што боље и у материјалном погледу оспособљена за своје задатке. У том циљу она је закључивала и скупе зајмове у иностранству... Захваљујући њој и њеном вођи Николи Пашићу, њему посебно, српска војска је ушла у балканске ратове добро опремљена, поред осталог снабдевена артиљеријом која је била последња реч тадашње технике, а против које је, уз друге, био и краљ Петар...

Са напорима радикала да Србија добије што бољу и што јачу војску, био је, чак и боље него ико други, упознат војвода Путник, који је био министар војни у више радикалских влада. Али у пролеће 1914. године, кад је питање Уредбе о приоритету⁴⁵⁹ дошло на дневни ред и постало најкрупније питање у земљи тог тренутка, он као да је на све заборавио... Прикључујући се црнорукцима, он је у ствари стао и иза њихових тврђења да су радикали били и остали непоправљиви непријатељи војске, да им је било и остало важно само једно — да што дуже остану на власти и од тога вуку корист за себе.

Овакво држање војводе Путника многима није било лако схватљиво, па су се распеле разне приче. По једнима, Путник се тако по-

⁴⁵⁸ Исто, XVIII, број 10-11, 26. 11. 1928. — Гојковић је упућен у Русију са Крфа, 1916. године, и командовао батаљоном у добровољачком пуку. На процесу у Солуну осуђен је у одсуству, а кад се вратио у земљу, 1923. године, поново је осуђен на 20 година робије. Стигао је да буде и у војсци социјалистичке Југославије (1948. године произведен је у чин генерал-лајтнанта).

⁴⁵⁹ Уредба је давала предност представницима цивилних власти у спечаним приликама. У цркви, на пример. За представнике цивилних власти било је предвиђено да у црквама стоје на десној, а официри на левој страни.

ставио под утицајем вође Црне руке, Аписа, а по другима што је био „љут“ на радикалску владу, која му није хтела да исплати четврт милиона динара на име „народног признања“ за успехе остварене у балканским ратовима...

Без обзира на мотиве, чињеница је да је Путник, ангажујући се на страни црнорукаца против Уредбе о приоритету, у многоме допринео избијању политичке кризе у земљи.

Криза је била узела у један мах такве размере, да је „Пијемонт“ имао право кад је писао да се „сваког часа, нарочито у новоослободјеним крајевима, могу очекивати крваве сцене између војске и полиције...”

У броју од 11. маја 1914. године, „Пијемонт“ је истицао, да је ситуација таква, да је мешање круне у парницу између владе и опозиције постало неизбежно. „Као други законодавни фактор, позван својим владарским положајем да буде регулатор заоштрених партијских односа, и као Врховни Командант српске војске, на коју су неки министри свирепо насрнули, — Краљ ће се лако одредити у данашњој ситуацији. Имајући с једне стране владу, против које су сви представници оружаног српског народа и сва опозиција, а с друге стране здружене опозиционе скупштинске групе, које представљају већину бирачке масе, Владар ће се лако моћи да одлучи коме да повери даље извршење крупних државних послова... Строго уставни и парламентарни Краљ проширене Србије, неће, свакако, и даље поклањати своје поверење влади, која је радила, ради и радиће (ако остане на власти) против народа и војске“.

За Црну руку, радикалска влада је била она која је „замесила квацац општег државног неспокојства“. Она је хтела да војсци „зада капиталан ударац“, да војску „наведе на сукобе са полицијом“, „изобличи је и као изобличену — победи“. А све је то било једно „неваљалство“ које није смело да остане — „некажњено“.⁴⁶⁰

За саму Уредбу о приоритету, црнорукици су непрестано говорили да је она у ствари „уредба о пандурском старешинству цивилне власти над војном“.

Апеловање Црне руке на краља Петра, да се умеша у настали сукоб око Уредбе о приоритету, било је планско, и добро смишљено. На тај начин хтео се он навести да „пресече Гордијев чвор“, и ради-

460. „Пијемонт“, 13. 05. 1914. г.

кале удали с власти не обзирући се на Устав и на околост да су они имали већину у Народној скупштини...

У овом смислу, на краља је утицао и војвода Путник. Радикалима је то било добро познато, па су покушали да војводу придобију за себе, а ако не баш то, а оно да га у најмању руку одвоје од црнорукаца. За свог емисара и преговарача с њим, радикали су изабрали познатог београдског адвоката Панту Туцаковића. Он је на разговор с Путником дошао са унапред припремљеним питањима, исписаним на једном листу хартије. Кад је разговор завршио, међутим, он је тај лист исцпеао и оставио га на столу — учинивши тиме медвеђу услугу својим налогодавцима. Јер, кад је он отишао, тај лист је у војводинином штабу поново састављен и налепљен на један други лист хартије, на којем је, затим, војвода својом руком исписао своју напомену, више једну примедбу...

Тако „ађустирани“ папир са питањима адвоката Туцаковића и својом напоменом, војвода Путник је предао вођи Црне руке, да га фотографише, и фотографије покаже вођама опозиционих странака, да би и они видели каквим се „лолским средствима“ служе Пашићеви радикали...

Поред осталог, у потсетној забелешци адвоката Туцаковића стајало је: „Војводи рећи: 1) Је ли могуће да ви радите са Црном руком? Певероватно је да он то велико име прља са дружбом са људима који су прљави... 2) Ваљда треба да је ван политике док не свршимо посла. 3) Његову апанажу оставити за доцније. 4) Да је знао не би... 5) Кад уђе политика у војску, онда је пропала. 6) Војска треба да је ван политике...“ Путникова напомена, пак, гласила је: „Осим овога г. Панта ми је говорио да се не примим за министра војног, да мени није место уз Даниловића и Драшковића, да ћу гратификацију добити од фузионанца много брже него ли од самосталаца...“⁴⁶¹

Кад су радикали састављали потсетник питања за адвоката Туцаковића, они су, без сумње, имали у виду да је Путник био у комбинацији да постане министар војни у влади коју је опозиција са Црном руком планирала да формира. Имали су, такође, и извесно, у виду и то, да се Путник радо примао да буде министар војни.. То је било општепознато у јавности и због тога је он у неколико наврата био оштро критикован, поред осталог и 1907. године. „Штампа“ је те

461. Уп. Б. Нешковић, Истина о Солунском процесу, 167.

године писала (у броју од 7. октобра) да он „пристаје на све само да би што дуже могао остати на министарској столици...”

По неким мишљењима, „отац“ случаја са адвокатом Туцаковићем био је Стојан Протић, а по неким – Никола Пашић. Аустријски историчар Иберсбергер, на пример, тврди да је све то била једна Пашићева – „рафинирана смицалица”.⁴⁶² Јер, адвокат Туцаковић није уопште био радикал, већ самосталац. Био је чак члан Главног одбора Самосталске странке до маја 1914. године...

С обзиром на све околности, у пролеће 1914. године изгледало је да је са радикалском влашћу заувек свршено. Сам руски посланик у Београду, Хартвиг, у извештају свом министру спољних послова од 20. маја/2. јуна 1914. године, оценио је ситуацију као крајње озбиљну по радикалску владу.⁴⁶³ Поред осталог и зато што су се опозиционе партије биле одлучиле за спровођење опструкције у парламенту...

Одлуку о опструкцији, блок опозиционих странака донео је 6/19. маја 1914. године. Тиме је он хтео да спречи усвајање буџета и других хитних законских предлога.

После ове одлуке опозиционих странака, политичка криза у земљи била је потпуна. „Политика“ је писала (у броју од 09. маја 1914. године) да ниједна политичка криза у земљи од преврата 1903. године није била „тако опасна и у исто време тако чудновата као што је ова садашња... Опозиција води опструкцију, час излази час улази у Скупштину и кокетује са незадовољним официјирима не би ли на неки начин помоћу њих дошла на власт, те да онда ови садашњи опозициони посланици ударе у ситну и крупну трговину, а ови садашњи владини у опструкцију”.

Закључак „Политике“ био је, да се свим тим „теревенкама“ компромитује парламентарни режим и спрема „један нов, који ће бити још много гори него овај, али који ће доћи као праведна казна за оно што се сада дешава. Несрећа је само то што ће та казна, погађајући парламентаризам, погодити будућност народа и државе”.

Заинтересован да се истовремено реше и парламентарна криза и сукоб између цивилних и војних власти, краљ Петар је затражио од Николе Пашића да се измени Уредба о приоритету, у оном делу који је изазвао незадовољство официјерског кора. Од начелника Генералштаба, војводе Путника, и од министра војног, пак, он је затражио да

462. Hans Übersberger, *Der Saloniki-Prozess*, Berlin 1933, 193.

463. М. Боркћевич, *Die auswärtige Politik Serbiens*, 514, dok.928.

се предузму енергичне мере против Црне руке, која „не ужива ни најмање симпатије у војсци“ – бар тако је навео руски посланик у свом извештају Петрограду од 29. маја/11. јуна 1914. године. Питање је, међутим, да ли је овај податак баш у свему тачан... Према једном напису у „Политици“ (од 26. априла/9. маја 1914. године) краљ Петар је непосредно пре тога одбио да потпише указ о пензионисању неколицине црнорукаца – Драгутина-Димитријевића Аписа, Милана Гр. Миловановића, Војислава Танкосића, Војина Поповића-војводе Вука, Велимира Вемића и Љубомира-Љубе Вуловића. Наводно, он је то учинио на инсистирање војводе Путника, што уопште није искључено, будући да је Путник био – Аписов човек... Захваљујући Путнику вођ Црне руке је по завршетку балканских ратова доспео на положај начелника обавештајног одељења Главног генералштаба, и на њему остао до марта 1915. године. Тада је смењен – одлуком престолонаследника, односно регента Александра и постављен за начелника штаба Ужичке војске, што је на неки начин било равно деградацији. Путник се с тим није слагао, али да то спречи - није могао. Између њега и Николе Пашића био је у међувремену начињен договор да он, Путник, има одрешене руке у погледу управљања ратним операцијама, а да регент Александар има право да по својој вољи и свом нахођењу одлучује о распореду виших официра.

Војвода Путник (оцењен и као војник – господин, имун од сваке злобе, али и као „милитави заповедник војне силе“⁴⁶⁴) био је Апису искрено наклоњен. Он се за њега и Црну руку стално заузимао. Како се пак Апис односио према њему – питање је за себе. Што-шта говори да се вођ Црне руке према свом заштитнику и протежеру односио са извесном рачуницом, да према њему чак није увек имао много обзира... Кад је већ било извесно да ће бити ухапшен, 1916. године, Апис је у свом сандуку „нарочито оставио“ једно Путниково писмо. „По Путника је то незгодно“, рекао је Апис надзорном официру у затвору у Солуну, капетану Стојковићу, „али њега штити. Има ствари где се мора бити без скрупула да се противници бију. Зашто не рећи све који су у организацији. То сад изгледа незгодно, али врло корисно...“⁴⁶⁵

Под утицајем Аписа, и због њега, свакако, а и из жеље да „натруни“ радикалима, војвода Путник се толико и ангажовао код краља Петра у време насталог сукоба око Уредбе о приоритету између

464. Стенографске белешке Народне скупштине, 18. 11. 1906.

465. Ун. Милан Ж. Живановић, Солунски процес, Београд 1955, 84.

црнорукаца (и дела официјерског кора) и радикалске владе. Он је био тај који је успео и да од краља Петра добије реч да ће радикали бити уклоњени с власти.⁴⁶⁶

Треба истаћи, да краљу Петру није било лако да дâ реч коју је дао... Кад је Пашић поднео оставку своје владе, поред осталог с мотивацијом да не може да измени Уредбу о приоритету, он се нашао на великој муци. И у својој невољи, сетио се свог верног и дугогодишњег сарадника Живојина Балугџића, у том часу посланика Србије у Атини. Хитно га је позвао да допутује у Београд и помогне му саветом у доношењу одлуке у погледу решења настале министарске кризе...

Некада љути противник Пашића, Балугџић је сматрао да би за земљу било најбоље ако би се успоставио мир између радикала и црнорукаца. Пристао је и да буде посредик у свему томе — како се наводи у извештају руског посланика у Београду од 3/16. јуна 1914. године. Али, већ на првом кораку, „Балугџија“ се морао уверити, да црнорукци и не помишљају на неки аранжман са радикалима. Они су били толико сигурни да ће из насталог сукоба са њима изићи као победници, и да ће моћи да образују владу која ће бити у њиховој служби, да нису хтели ни да се упусте у неке озбиљније разговоре. Према сведочењу Јована Јовановића-Пијона, генерал Дамњан Поповић чак је Балугџићу рекао — „да ће се пре откотрљати прва глава београдским улицама него што ће доћи до измирења између Пашића и Црне руке“.⁴⁶⁷

То што је изјавио генерал Поповић, то није било само његово лично мишљење, већ и мишљење вођства Црне руке, односно Аписа. На неки начин то потврђује и држање Војислава Танкосића према Балугџићу. Већ на првом састанку, он га је назвао нитковом и опалио му шамар. А кад је Балугџић, после свега, кренуо из Београда натраг у Атину, он га је сачекао на железничкој станици и пред гомилом света удраио му још један шамар...

Овакво осино, и у сваком случају недопустиво понашање истакнутих црнорукаца према личности која им се обратила у име краља, није могло а да не изазове срџбу у двору. Престолонаследник Александар, који је с Балугџићем био у блиским односима још од времена када је Ђорђе био наследник престола, толико се био разгневио, да

466. М. Богичевић, *Le proces de Salonique*, 9.

467. Архив Југославије, фонд Ј. Ј. П. забелешка без датума.

је управо тада, по тврђењу Јована Јовановића-Пиждона, био решио да по сваку цену ликвидира Црну руку...

После свега, догодило се оно што је и било једино исправно — и по Уставу и по принципима парламентарне демократије: краљ Петар је Пашићу поверио мандат за састав владе, дао сагласност за распуштање Народне скупштине и расписивање избора.

Овим је изгледало да је политичка криза коначно решена, и да више не предстоје никаква нова изненађења. Међутим, само десетак дана потом, 11/24. јуна 1914. године, краљ Петар је практично абдицирао, преносећи вршење владарских права на престолонаследника Александра (са образложењем да му због болести није више могућно да обавља послове владарске). Према неким тврђењима, краљ Петар је овако поступио само да му се не би пребацило да није испунио она „очевидно далекосежна“ обећања дата војводи Путнику, а то ће рећи Црној руци и њеном вођи Апису...⁴⁶⁸

За Пашића и његове радикале, а и за посланика Русије у Београду, краљево одрицање од владарских дужности било је у датом тренутку најбоље решење. Од Александра се могло очекивати ипак више — мислио је Пашић, а и руски посланик, који је у извештају Петрограду од 17/30. јуна 1914. похвалио Александров „карактер, зрелост и мирноћу његових погледа на политичка питања“.

Пашић и Александар нису, иначе, у ово време, били у неким бог зна како срдачним односима. Али захваљујући руском посланику, Александар се према вођи радикала, по преузимању регентских дужности, сасвим раскравио. „Постао је“, према Хартвиговим речима, „највернији присталица опрезне и мудре политике првог српског државника“.⁴⁶⁹

Тако је окончан сукоб Црне руке и радикала настао због Уредбе о приоритету. Губитник је била Црна рука и онај део официјерског кора који је пошао за њом. Али главни поражени био је сам — Апис. Показало се у овом случају да су његове моћи биле много мање него што је он то сам веровао, а и политичари који су му се били придру-

468. H. Überseberger, Österreich zwischen Russland und Serbien, Graz 1958, 251.

469. Цитат према: В. Ј. Вучковић, Унутрашње кризе Србије, Историјски часопис, Београд 1965, 190.

470. М. Богитенић, Le Colonel Dragutin Dimitrijevič-Apis, Paris 1928, 93.

жили, који су били стали уз њега. „По први пут се видело“, рећи ће његов пријатељ Милош Богичевић,⁴⁷⁰ „да он више не располаже старом снагом, да би могао да спроведе своју вољу. Овог пута заказала је његова енергија...“

Као разлог што је све тако неповољно испало по Аписа, аустријски историчар Иберсбергер наводи, да је Апис био тесно повезан са руским посланством, био у обавези према њему, тако да се није усуђивао да ишта предузме с чиме се посланство не би сложило⁴⁷¹. Они наводи немају, међутим, своју подлогу у провереним чињеницама. По свој прилици је у питању конструкција — на линији настојања да се докаже да је Апис и сам атентат у Сарајеву на Франца Фердинанда организовао у дослуху са руским војним аташеом...

И само обећање краља Петра, да ће Пашића удаљити с власти, треба да је у свом значају било прецењено од Аписа... Исувише вере он је поклатио тој краљевој изјави, наводно датој како под притиском војводе Путника, тако и његовим лично. (Тврди се, да је Апис запретио краљу Петру да ће објавити његова писма која су се тицала убиства краља Александра Обреновића, а која је био добио од супруге Ђорђа Генчића...) ⁴⁷²

Цело питање око држања краља Петра у пролеће 1914. године, посебно питање везано за његово обећање да ће Пашића и радикале удаљити с власти, не би се ипак могло објаснити у првом реду интервенцијом руског посланика Хартвига. Доказано је, наиме, да је краљ Петар покушавао пуних девет дана да реши кризу насталу после Пашићеве оставке. Преговарао је он и са самосталцима и показао много воље да им, кршећи Устав, да мандат за састав владе... Али ни Никола Пашић није седео скрштених руку... Сазнавши за договарања у двору, он је преко „Самоуправе“ (број од 12. јуна 1914. године) упозорио краља Петра да би давање мандата за састав владе опозиционој мањини у Народној скупштини значило кршење Устава, и да би, ако би до тога стварно дошло, Радикална странка, иза које стоји народ, знала да нађе кривце, ма где да се они налазили...

На краља Петра, да одустане од давања мандата Самосталној странци треба да је у значајној мери утицао и престолонаследник

471. Übersberger, као у напмени 468, 252.

472. Види: В. Казимировић, Н. Пашић, II, 259.

473. ОУА, dok.br. 9869, Извештај посланика у Београду од 16. 06. 1914.

Александар. Поред осталог он треба да му је предочио саопштење руског посланика, да Русија неће пружити подршку Србији „као дотле“ ако самосталци дођу на владу.⁴⁷³

Држање престолонаследника Александра резултирало је из његове велике жеље да што пре преузме владарске дужности. Из једног извештаја руског посланика на Цетињу⁴⁷⁴, види се, да је он и уз помоћ Црне руке покушао да оца принуди на повлачење. Како се у том извештају каже, неколико официра-црнорукаца затражило је од краља Петра (у форми „молбеног предлога“) да се одрекне престола у корист престолонаследника Александра... Одговор краља Петра треба да је гласио, да он то нипошто неће добровољно учинити и да ће пре пристати да буде лишен живота од стране оног који то од њега захтева...

Ипак, и после свега, краљ Петар је донео одлуку да владарска права пренесе на престолонаследника Александра. Непосредно пре тога, Пашић је краљу Петру свечано обећао, да ће влада променити Уредбу о приоритету у том смислу, да када се држава представља политички, приоритет припада цивилној власти, а у осталим приликама да он зависи од ранга и плате цивилног односно војног старешине.

Прокламацију краља Петра о преносу владалачких права на престолонаследника Александра, посланик Аустро-Угарске у Београду протумачио је као акт абдикације под притиском. „Пашић је краља Петра послао у пензију“, стоји написано у извештају аустро-угарског посланика.⁴⁷⁵

У јавности Србије мало је ко био спреман да сто одсто поверује у слово краљеве прокламације, поготову у део у којем се каже, да је он „бољешћу спречен да врши краљевску власт“ и да ће у његово име, само док траје лечење, „владати наследник престола Александар“.

Углавном се у јавности постављало питање шта заправо значе речи у прокламацији, да ће пренос краљевске власти трајати док траје лечење. Колико ће то „лечење“ уистину потрајати? Док се краљ не врати из бање (Врањске) или и потом?

Лист „Трговински гласник“, један од сериознијих листова тог времена, писао је, да јавност у Србији не може да на цео догађај гледа другачије до кроз политичке наочари. Она је у њему тражила поли-

474. Berliner Monatshefte, H, Berlin 1932, 276-277.

475. ОИА, dok.br. 9922. Извештај од 26. 06. 1914.

тичку позадину и била спремна да верује у уметаност црстију „официрске странке“, чије „експанзивне тежње“ нису биле непознате...⁴⁷⁶

4. Официрска задруга и финансирање Црне руке

Сукоб црне руке и радикала у пролеће 1914. године био је везан и за Официрску задругу, у којој су се снабдевала војна лица и чланови њихових породица.

Официрска задруга била је јака установа и она се налазила под апсолутном контролом Црне руке, односно људи који су јој били привржени и безпоговорно одани. Она је била нека врста „централног пункта“ Црне руке, и једно од њених главних финансијских изворишта.⁴⁷⁷ Пашићева влада, и Пашић лично, били су у то добро упућени али против тога нису ништа предузимали – све до почетка пролећа 1914. године. Тада је питање задруге стављено на дневни ред... А повод је био захтев председника руске владе да влада Србије исплати доспели дуг Официрске задруге једној банци – Међународној комерцијалној банци. Радило се о зајму од 4 милиона франака који је Официрска задруга добила 1910. године – на интервенцију и уз гаранцију руске владе.

Како је Пашићу саопштено, Официрска задруга је још у априлу 1912. године престала да плаћа како камате, тако и амортизације. Пашићу је то било непријатно и чути, а камоли нешто друго. Он председнику руске владе није могао рећи - НЕ, али је зато наредио да се испита пословање задруге. Образована је посебна комисија од представника министарства привреде и министарства војске, која је врло брзо установила низ неправилности у пословању и поврх свега постојање мањка у износу од 720 хиљада динара. То, међутим, није било све. Утврђено је, такође, да су новчана средства задруге употребљавана и за финансирање органа Црне руке, „Пијемонта“, као и за финансирање разних политичких акција. Према извештају руског војног аташеа у Београду, Артаманова, од 4/17. јуна 1914. године (генералштабу руске војске), неке од ових исплата извршене су уз сагласност војводе Радомира Путника...

476. „Трговински гласник“, 15. 06. 1914.

477. Изјана Ђорђа Ракића, књиговође Официрске задруге, Народна библиотека у Београду, Р 736/1 - 1а.

О нептаменској употреби финансијских средстава Официрске задруге говори и један извештај аустро-угарског посланства у Београду од 14. марта 1914. године. У том извештају наведено је да је само за финансирање „Пијемонта“ издвојено неких 300 хиљада динара.⁴⁷⁸

Налаз комисије влада је одмах саопштила јавности — преко „Самоуправе“, и то је вођство Црне руке дигло на ноге. Да би аферу затанкало, а о афери се радило, без сумње, оно је све учинило да од целог случаја направи питање официрске части. „Пијемонт“ је нарочито оштро напао тадашњег министра војног, пуковника Душана Стефановића, који је на ту дужност дошао после смене црнорукцима наклоњеног Милоша Божановића, оптужујући га да је „своје каријере ради“ официрски кор „предао на милост и немилост радикалима...“ Можда и оштрије него министра Стефановића „Пијемонт“ је напао министра полиције Стојана Протића, износећи да се он усредсредео на то, да са „чела официрског кора здере ореол славе“, стечен у балканским ратовима. „Маказама скованим од детективских достава и клевета, Протић је хтео по што по то, да сасече кику поноса и славе онима, који су на Куманову и Брегалници високо уздигли ранг нашој Отаџбини на Балкану и у Европи... Место сагласности између владе и војске, г. Стојан Протић, гоњен страхом од некакве Црне руке, стао је затезати жице против официрског кора. Кад год се на министарским седницама повела реч о официрским одликовањима и буџету министарства војног, г. Протић је тврдио да у нашем официрском кору постоји разједињеност, протекционаштво и да једна група официра има прохтеве за диктатуром...“⁴⁷⁹

Тврд какав је умео да буде, Протић је са овлашћењем владе хтео да цео случај са Официрском задругом рашчисти до краја — нимало се не осврћући на писање „Пијемонта“ и протесте официра, чланова Црне руке и њених пријатеља. На његово заузимање суспендован је са дужности управник Официрске задруге Чедомир Јовановић-Тоса, лични пријатељ вође Црне руке Драгутина Димитријевића-Аписа. На то је, у знак протеста, главни одбор задруге поднео оставку министру војном. Међу подносиоцима оставке налазило се више познатих црнорукаца — Милан Гр. Миловановић, Љубомир Вуловић, и други.

Војвода Путник, као председник главног одбора Официрске задруге, такође се налазио међу потписницима оставке.

478. ОУА, док.бр. 9485, Извештај од 19. 03. 1914.

479. „Пијемонт“, 27. 03. 1914.

Била је, услед свега, створена једна врло непријатна ситуација - колико по Црну руку, толико и по саму владу.

У најгорем положају, ипак, нашао се Стојан Протић. На њему су црнорукци настојали да искале сав свој бес, да га, малтене, прогласе за најбезобзирнијег непријатеља официрског кора и војске...

Ово није био први пут да се Стојан Протић нађе на удару Црне руке и, посебно, њеног органа „Пијемонта“. И пре него што је избила афера око Официрске задруге он је био жестоко нападнут — због изјаве у Народној скупштини, да у официрском кору „постоје тежње за преторијанством“ и да неколико активних официра, црнорукаца, у ствари уређује „Пијемонт“.

У броју од 15. фебруара 1914. године, „Пијемонт“ је за Протићеву изјаву рекао, да представља оптужбу без доказа и да истовремено позива „на јуриш против преторијанаца све што капут, гуњ и мантију носи“. Тиме је он доказао само једно — да „пати од болести гоњења Црне руке“ и да, на тај начин, „ремети спокојство целе земље и убија углед Србије на страни...“

За „Пијемонт“ и вођство Црне руке, Протићево питање било је — „државно питање“. И због тога, а нарочито што је „у освојеним областима замесио толико хаоса и зла“, он је морао бити уклоњен са положаја министра јавне безбедности. То се „може из партијских разлога одлагати, али из државних и националних разлога оно се не може одложити...“

Шта је, и како је, Протић мислио о црнорукцима, види се и из мемоара принца Ђорђа Карађорђевића.⁴⁸⁰ Тамо пред напад Аустро-Угарске на Србију у лето 1914. године, он је принцу Ђорђу рекао да црнорукци представљају само „шачицу људи“, да су „имали претензије да воде прву реч у пословима државе“ да су стално „роварили против данашњег уређења и против династије“, али да нису радили и против саме земље. „Пропаст Србије погодила би и њихове сопствене интересе, а погодила би и оно основно у њима: љубав према отаџбини и народу, што не може да им се оспори... Њихове идеје о сопственој вредности и њиховој величини захтевају и тле на коме би те вредности и величине долазиле до израза. Нису они глупи. Раздор у војсци, у време рата, значио би пропаст земље, а они то не могу да

480. Ђорђе Карађорђевић, Истина о моме животу, Београд 1969, 350.

желе. Уосталом, војска је била против радикалне владе једино због питања Уредбе о приоритету, али сада, пошто је та Уредба делимично измењена, завереници су се опет нашли усамљени. Против њих су и официри из Беле руке, познате присталице династије а против њих су и сви официри који не припадају овим групама...

Кад су због Официрске задруге представници опозиционих партија у Народној скупштини напали владу, Пашић је те нападе, на седници Скупштине од 2. маја 1914. године, окарактерисао као - неоправдане, јер су „радикали одувек водили бригу о Официрској задрузи и за њу учинили више но све остале странке... Влада је вољна да и даље ту помоћ указује. Влада је Задрузи поклонила 360 хиљада динара. Затим је потпомогла Задругу, да добије у Петрограду велики зајам под врло повољним условима... Међутим, било је много официра, који су се жалили и били незадовољни радом у Задрузи. Због њихових достава и образована је комисија за преглед стања у Задрузи. Цела је ствар још у току рада. Ако се потврди да злоупотреба има, онда ће одговорна лија бити кажњена, а не цео официрски кор...”

Опозициона штампа није се много обзирала на то шта Пашић говори у Народној скупштини. Она је настојала да докаже да се у целој ствари ради о сукобу владе и војске и стварала је уверење да ће због свега у најкраћем року доћи до министарске кризе... Неки листови су при том покушавали да са целим питањем доведу у везу и сам двор. У броју 117. из 1914. године, „Новости“ су писале, да „будући краљ Србије не жели да и његова личност буде експонирана у овој борби владе и официрског кора. Он не жели да се замери војсци, којој треба да командује у будућности, али не би хтео ни да долази у сукоб са политичарима са којима треба да влада државом. С тога се престолонаследник повукао у Врњачку Бању одакле ће се вратити тек када се ова борба оконча. Сви озбиљни политички људи сматрају поступак Престолонаследников као врло мудар и тактичан”.

Међу најзанимљивије, и највише казујуће, написе о Официрској задрузи спадају они које је објавио дневник „Трибуна“. Наклоњен влади, и чешће јој се директно стављајући у службу, овај лист је на једној страни настојао да што више компромитује виђене и највиђеније црнорукје ангазоване у Официрској задрузи, а на другој је „ситној црнорукачкој риби“ поручивао да не треба ничег да се боји. „Све ће се лако сипшити“, лопови ће бити „пајурени из управништва и управ-

ног одбора“, а они који су тек понешто узели — „вратиће кад буду могли и колико буду могли, и то поверљиво“. ⁴⁸¹

По свој прилици по инструкцијама радикалске владе, „Трибуна“ је упозорила вођство Црне руке, да не заборави, „да је мајски преврат, поред све идеалне чистоте његових побуда од страшне осуде свега културног света могла да одбрани само снага Радикалне странке. Међутим, нека не забораве ти људи да дело од 29. маја не застарева за 30 година и да ако се, по лудом раду ових хероја, за коју годину, нађу на управи државној људи, који се још нису измирили са 29. мајем — да се за тај догађај још може доћи пред суд и закон!“

По оцени листа „Новости“, овакво писање „Трибуне“ о афери у Официрској задрузи, показивало је само једно: „слабост и бојазан владе од борбе са Црном руком. Куражан нити обећава нити прети...“ ⁴⁸²

Мада су претње владе (изречене преко „Трибуне“) биле опаке, оне нису уопште деловале на црнорукце. Решени да у својој борби с владом истрају, и ни на шта се не обазирајући, они су сазвали скупштину Задруге и у оба одбора (управни и надзорни) изабрали све оне своје чланове против којих је влада била устала. Генерал Дамњан Поповић је, на пример, изабран за председника управног одбора...

После свега овога, сукоб између владе и црнорукаца узео је такве размере, да се мислило да ће влада морати да одступи... Опозиционе „Новости“ су истицале (број 118, 1914. године) да је ситуација постала крајње озбиљна, и да су радикали „својом непромишљеношћу и нетактичношћу дубоко увредили цео официрски кор. Јаз, створен између радикала и официра, толико је широк да се не да лако прескочити. Г. Пашић се може гимнастизирати до миле воље, ипак он више није у стању оспособити се за један такав скок, који би га пребацио на страну официра. Г. Стојан Протић докле год буде седео у кабинету имаће да води унутрашњи рат с официрима, који су једном показали да умеју бити страховити противници...“

С обзиром на све већу агресивност Црне руке, и њено настојање да на питању Официрске задруге мобилише не само официрски кор и прваке опозиционих странака, већ и целу јавност, радикалска влада је прешла у контра-офанзиву. Завапила је, при том, да је парламентарном режиму запретила смртна опасност... Лист „Трибуна“, у броју

481. „Трибуна“, 27. 04. 1914.

482. „Новости“, број 117, 1914. г.

од 28. маја 1914. године, писао је, да су се црнорукци, уплашени за свој „доминантни утицај у држави и војсци“ решили на „ортаклук са скупштинском опозицијом да би довели до државног удара“. Преко тог ортаклука, црнорукци су хтели да „осигурају двоје: опстанак у Задрузи да би и даље могли сећи кесе српским официрима и опстанак у министарству војном...“

По „Трибуни“, први и најважнији савезник Црне руке била је Самостална странка. Она је за Црну руку била везана уговором (да „краљу сервира разлоге за промену владе“) и очекивала је да ће на тај начин моћи доћи на власт, „да би помоћу ње покушала побољшати прилике у својој морално сrozаној средини“.

Између „ортака“ улоге су биле строго подељене. Самосталци су имали да дејствују у Народној скупштини и у двору, а црнорукци - у позадини. Како, међутим, акција самосталаца, коју су водили Јаша Продановић и Милорад Драшковић, није довела до промене режима, у офанзиву су кренули — црнорукци, с Дамњаном Поповићем на челу, а уз асистенцију Алиса и М. Гр. Миловановића-Пилца. Они су нашли пута и начина да владоу запреће „демонстрацијом официра о Петровудне, а да би претња изгледала озбиљна поручивани су из Београда рапорти, који извештавају о незадовољству официра због познате Уредбе“ (Уредбе о приоритету). Да је „ортаклук“ успео, самосталци би дошли на власт, али би „ефективну власт имали црнорукци“, што би све заједно довело до „уништења политичке моћи владаоаче... Да се допустило и да је политичка моћ прешла у руке оне гомиле мрачних типова, која се искупила око 'Пијемонта', онда даља судбина ове земље не би зависила ни од народа ни од династије... Никад се више из њихових руку не би могли истргнути ни земља ни круна, бар не тако брзо и без великих жртава. Јер ово што са војском раде црнорукци а самосталци са својом странком, то су јасни знаји државног растројства...“

Пошто је било „велико зло на помолу“, „Трибуна“ је захтевала да се оно сасече у корену... „Не помажу никакве палијативе, никаква попуштања, јер би оно на тај начин било само одложено да се за неколико месеци распламти још црње и горе. Сад је служила Уредба о приоритетима, доцније ће се пронаћи нешто друго; то је извесно...“

„Новости“ су у овом истом месецу, у мају 1914. године (број од 14. маја) писале, да је Србија земља која је подељена у два велика блока. У једном блоку се налазила цела опозиција, којој симпатише

официрски кор", а у другом Радикална странка Николе Пашића. „По среди, на мегдану“, стајао је Стојан Протић, који је „онемогућавао свако парламентирање...“ Он је био један од главних криваца за подељеност Србије у два блока. „Својом ћудљивошћу, напраситошћу и самовољом“, са особинама које би биле „од огромне штете и државницима тежег калибра“, он је изазивао „крупне, излишне потресе у земљи и то у тренуцима, када они могу бити од тежих последица но што се мисли...“ Како су „Новости“ даље тврдиле, Протић је „завадио Радикалну странку са официрским кором и целом опозицијом. Са дојучерашњим најбољим пријатељима официрима, које је производио у ђенерале, он је данас у крвној завади и допушта да их 'Самоуправа' назива несавесним лиферантима... Са најугледнијим опозиционарима он данас лично и не општи, а у овом тренутку стоји пред двобојем са једним официром, којег је без икакве потребе, из пргавости љуто увредио. Радикална странка, слаба да му се одупре, прима на своја леђа све те погрешке његове и носи страховиту одговорност за недогледне последице, које могу из њих проистећи“.

Према „Новостима“, удаљење Стојана Протића из владе била је прека, државна потреба. То би морао најзад да схвати и Никола Пашић... На неки начин, то је Пашићу и поручено у епиграму „На силу влада“:

*„Пословник се думе јази,
Воденица ипак меље -
Стојан се и даље њлази
Не њикује туђе желе,
Јер се Баји не силази
Са уйраве ни с фотеље“.*

Повика на Протића претворила се, затим, у павијанску дреку, кад је он, у својству министра унутрашњих дела, наложио да полиција изненада упадне у „Грађанску касину“ у Београду, у којој се налазила једна врста седишта Црне руке, и растерала њене чланове и симпатизере.

5. Покушај војног удара

У сукобу са радикалима у пролеће 1914. године, посебно по питању Уредбе о приоритету, против које се уистину дигао највећи део официрског кора без обзира на политичку опредељеност и без обзи-

ра на однос према Црној руци, вођ Црне руке, Апис, уживао је пуну подршку војводе Путника, како је речено. Али Путник је био само — Путник, само „пиле у политици“, мало шта спреман да ризикује. Од њега је била далеко и сама помисао да се упусти у отворену политичку борбу, а поготову да политичком борбом руководи (Отуд су и неприхватљива тврђења, да је он, Путник, представљао официрски кор у политичкој борби у пролеће 1914. године, а да је вођ Црне руке био само посредник између њега и опозиционих странака).⁴⁸³ Међутим, то ипак не умањује значај његове подршке вођи Црне руке. Она је овоме значила много, поготову у преговорима са првацима опозиционих странака...

Са представницима опозиционих странака углавном је преговарао Апис. А сви ти преговори тицали су се само једога — како да се на најбржи начин обори радикалска влада. Понекад, и по Аписовом одобрењу, у преговорима и договорима са првацима опозиционих партија учествовали су и неки други чланови Врховне централне управе Црне руке, Богдан Раденковић, на пример. Али Апис је био онај који је све конце држао у својим рукама. Путника, при том, он је обавештавао само о најглавнијем и у том смислу да би га уверио да су сви опозициони политичари сагласни са оним што је Црна рука предузимала и намеравала да предузме.

У договорима и преговорима црнорукаца и првака опозиционих политичких партија било је речи и о војном удару. То се види и из изјаве самосталца Јаше Продановића Кочи Куманудију у Паризу, почетком 1918. године. Он је потврдио да је пред рат са Аустро-Угарском, 1914. године, у име своје странке водио разговоре са Богданом Раденковићем о насилном обарању Пашићеве владе.⁴⁸⁴ Ова изјава има у толико већи значај, што је један други првак Самосталне странке, Милорад Драшковић, у Солуну, 1917. године, покушао да нешто друго докаже, истичући при том да је он саветовао да се не употребљава сила...

Као прави закључак намеће се следеће: да су прваци Самосталне странке (као и неких других опозиционих странака, уосталом) били и за насилно обарање радикалске владе, али да су се у исти мах плашили државног удара, да су се „престравили последица крвавог

483. М. Ж. Живановић, Солунски пројект, 230.

484. Уп. В. Ј. Вучковић, Унутрашње кризе Србије, н.извор, 191.

унутрашњег обрачунавања“.⁴⁸⁵ Што се тиче црнорукаца, они су одлучно били за насилно обарање владе... Главни уредник „Пијемонта“, Бранко Божовић, који је на тај положај дошао после смрти Љубе Јовановића-Чупе, рекао је Крсти Цицварићу, да је насилно обарање Пашићеве владе једино и право решење. Само на тај начин земља би се могла ослободити радикала и њихове самовоље, само се тако могла пресећи њихова корупција... Ако се не би тако поступило, они би вечно остали на власти. „Помоћу новца и полиције они ће увек успевати да на изборима себи исфабрикују већину...“⁴⁸⁶

На могућност, да Црна рука применом силе обори владу, поједини народни посланици указивали су у Народној скупштини још у фебруару 1914. године. Милорад Протић је био један од тих посланика. Он је рекао да Црна рука сигурно спрема пуч. „Министар војни треба да припази на ове официре који имају жељу да дођу на управу земље, измене Устав и узму власт у своје руке. Влада је позвана да тој штетној струји стане на пут, да у земљи не би настали заплети...“⁴⁸⁷

Насупрот другачијем тврђењу неких писаца,⁴⁸⁸ Апис је у пролеће 1914. године уистину намеравао да изврши војни удар. То потврђује и његова изјава на суду у Солуну, да је преузимање власти у Македонији од стране војске био „производ разговора са опозицијом“.⁴⁸⁹

Као што се види из судских списа, првак Самосталне странке, и у то време министар у коалиционој влади, Милорад Драшковић, покушао је да оспори наведену изјаву вође Црне руке... У писменој изјави суду,⁴⁹⁰ он је, поред осталог, рекао: 1) да је њега и Љубу Давидовића Апис „убеђивао у партијско завађивање војском од стране владе, ангажујући нас да се томе одупремо у јавности и Народној скупштини“, 2) да је Апис изјавио, да „он и његови пријатељи официри из 1903. године немају прохтеве да утичу на политику, али су баш зато ради да не буду жртве партијске политике, јер се тада у владиној штампи наговештавало, како извршиоци 29. маја треба да воде рачуна да још није протекао тридесетогодишњи рок кривичне застарелости“, 3) да их је Апис уверавао, „да владино насртање на велики

485. Исто.

486. „Београдски дневник“, 14. 02. 1920.

487. „Пијемонт“, 28. 02. 1914.

488. М. Ж. Живановић, Пуковник Апис, Београд 1955, 214.

489. Извештај са претреса у Солуну, 175.

490. Исто, 350.

део официјирског кора представља крупну опасност за мир у земљи“, 4) да је Апис „наговестио, да их влада, ако продужи, може принудити на крајње мере“, али да су он, Драшковић, и Љуба Давидовић, „пресекли разговор у том правцу и изјавили да су одлучно противни ма каквим мерама, које закони не одобравају“.

Драшковић је у својој писменој изјави суду рекао и то, да је нетачно у Аписовом исказу „да нас је упознао са намером смене полицијских власти и да је ослоњен на наш пристанак и накнадно затапкавање, радио што вели да је радио...“

Питајући се, зашто и због чега вођ Црне руке није ипак извршио војни удар, Милош Богичевић каже, да разлога има више: на једној страни сам Апис није могао да се коначно реши на предузимање енергичних и одлучних мера, а на другој – опозиционе странке нису могле да се реше на заједничку акцију... „Борбе последњих година, његова тешка болест, жалост у фамилији, губитак многих пријатеља у балканским ратаовима, тешко су погодиле Аписа. Раздор, о коме се већ говорило међу официјирима-завереницима, раздор, који је престолонаследник подржавао у својој мржњи према Апису, играо је такође велику улогу. Заштићени од стране престолонаследника, стари другови Аписови, поставши његови противници, бежаху увучени од стране радикала у борбу противу њега и његове групе. За време министарске кризе чак су их упућивали, као добровољце, у извесне полицијске квартове, да би могли благовремено парирати евентуалном удару од стране Аписове...“⁴⁹¹

Као посебан разлог што Апис своју акцију у пролеће 1914. године није спровео, Богичевић је навео личну интервенцију руског посланика код краља Петра у корист радикала. Вољи императора Пиколаја краљ Петар се није усуђивао да супротстави...

По Драгиши М. Стојадиновићу, преврат у пролеће 1914. године није извршен због „енергичне акције власти и патриотског држања чланова Црне руке, којима паклени планови Аписови нису били познати...“ Обавештен о мерама које је власт била предузела (пored осталог и од свог пријатеља, владике Николаја Велимировића), Апис је остао миран и могао је само да прети династији: „Ја сам их довео, па ћу умети и да их експедирам. Све је готово. Пасоши су им већ потписани...“⁴⁹²

491. М. Богичевић, *Le colonel D. D. Apis*, н.д. 84.

492. Драг. М. Стојадиновић, *Невероватни цинизам М. Ж. Живановића*, рукопис, Народна библиотека у Београду.

Било који разлози да се наводе зашто до војног удара у пролеће 1914. године није дошло, ниједан од њих није такав да би могао да оспори чињеницу да је вођ Црне руке покушао да тај удар организује и изврши. Главни, и најглавнији, у ствари, доказ је његово писмо пријатељима, војним старешинама у Македонији, у којем је од њих затражио да смене полицијске власти, сву власт узму у своје руке и о томе га телеграфски обавесте...

Писмо о којем је реч, Апис је написао у кафани „Код Коларија“ и послао га у Скопље по пуковнику Миловану Плазину. У овом писму он је истицао, да је министарска криза „у највећем степену“ и да је потребно бити енергичан, како би се она завршила у смислу у каквом је и покренута — од њега и његових првих сарадника-црнорукаца.

Говорећи о овоме на суду у Солуну, 1917. године,⁴⁹³ Апис ће рећи, да је он то писмо написао „у брзини и у разгару кризе која је била настала поводом Уредбе о приоритету“. Није порекао да је од официра којима је писао очекивао „енергичан рад“ у Македонији. Али није ни пропустио да истакне, да је свим тим хтео у ствари само једно — да по сваку цену истера „ствар око Уредбе тако да официри добију сатисфакцију...“

Од посебне важности је онај део Аписове изјаве на суду, да су сви прваји опозиционих странака одобравали његов план за одстрањење цивилних власти у Македонији и да су му сви били обећали да ће, кад после свега дођу на владу, све — „загладити“.^{493 А}

Склон нереалном процењивању ситуација у којима би се нашао, Апис је мислио да ће његови пријатељи у Македонији одмах и неизоставно извршити то што је он од њих тражио. Међутим, тако се није догодило... Пуковник Плазина га је обавестио 28. маја 1914. године, да су сви официри (на које се Апис обратио) „противни да војска узима власт у своје руке, да би тиме принудила владу на одступање“.⁴⁹⁴ А његов уистину велики пријатељ, потпуковник Душан Глишић, у чије је ангажовање у акцији против цивилних власти рачунао са апсолутном сигурношћу, јавио му је — да „овде нема ниједног човека који би се сложио са предлогом вашим о поступку о даном случају. Са њим би се направила грдна штета, до-

493. Извештај са претреса у Солуну, 171.

493-А. Види и: М. Ж. Живановић, Солунски процес, 226.

494. Извештај са претреса у Солуну, 174.

нели у питање најбитнији интереси земље.. За то вас молим да од пута којим мислите да пођете одустанете, јер вас на том путу нико неће пратити. Ово је најтачија истина и ви са њом треба да се упознате. Ми смо дужни да вам ово ставимо до знања, да не би учинили какву погрешку коју нико не би могао поправити, а која би била фатална по земљу и све нас".⁴⁹⁵

Међу изјавама које се тичу држања вође Црне руке у пролеће 1914. године, његових планова и настојања да те планове оствари, посебну пажњу заслужују изјаве везане за његове покушаје да за себе задобије престолонаследника Александра, а у најмању руку да га „неутралише“. Он треба да је престолонаследнику поручио „да се не опредељује у питању Уредбе о приоритету“. Међутим, престолонаследник се на ту поруку није ни осврнуо. У одлучном часу он је стао уз радикале и с њима заједно, како то наводи виђени црнорукац Милан Гр. Миловановић, „натерао краља Петра да му пре времена уступи краљевску власт“.⁴⁹⁶ Још се тврди, да је Алис, само да би задобио престолонаследника Александра за себе, намеравао да уз помоћ војске у Београду примора краља Петра да абдицира у престолонаследникову корист... Све то у уверењу да би престолонаследнику лакше него краљу Петру могао наметнути владу која би у свему радила по упутствима Црне руке... Од тога је он, међутим, одустао — наводно по савету епископа Николаја Велимировића, који треба да му је рекао: „Не шалите се, јер ћете изгубити главе, жандармерија је сва у приправности“.⁴⁹⁷

Из свега познатог произилази, да услова за један преврат у пролеће 1914. године није било: ни објективних, а ни субјективних — кад је о самој Црној руци и њеним присталицама реч. Уредба о приоритету јесте била добар повод за мобилизацију официрског кора против једне владине мере, али то је било све. Није мај у 1914. години био ни палик, по приликама, на мај из 1903. године... Ту је, пре свега, био парламент, који је, упркос свим својим мањима и недостацима, ефикасно функционисао и штитио уставност од свих оних који су је угрожавали или били спремни да је угрозе.

495. У питању је заједнички одговор Алису, написан 28. маја/10. јуна 1914. године. Види: Извештај са процеса у Војном суду у Солуну, Солун 1918, 174. Види и: Српски гласник, Солун, 4. 06. 1917.

496. Види: М. Ж. Живановић, Солунски процес, 241.

497. Изјена потпуковника Вукашина Јанковића на суду у Солуну, а на основу казивања бискупа Војислава Јањића.

Вођ Црне руке као да све то није имао у виду... Без праве политичке спреме, он се уистину није могао да снађе у политичким водама и њиховим вировима. Исувише је упрошћено гледао на све и извлачио закључке који су били неподударни са правим стањем ствари.. На једној страни, он је прецењивао моћ свог утицаја на официре, затим снагу политичких опозиционих странака с којима се био повезао (уосталом као што су и прваци тих истих странака прецењивали његову моћ и моћ његове тајне организације, видећи у њима једине мериторне представнике војске, официрског кора заправо), а на другој — потцењивао је Радикалну странку. Све ово му се на крају осветило... а посебно потцењивање стамености и жилавости Радикалне странке. Осветило му се што је прихватао мишљење да је Радикална странка још само скуп политичара чије је време прошло, и који су били способни још само за злоупотребу власти. Странка Николе Пашића, међутим, није била ни издалека на умору, а још мање је била странка без угледа у народу. Напротив. Њена позиција, у целини гледано, била је врло јака. Она је, уза све друго, била странка победе — с њом на државном кормилу Србија је добила два рата, против Турске и против Бугарске, и знатно проширила своје границе. Што је било посебно важно, и што је вођство Црне руке било потпуно изгубило из вида, она је била фаворит Русије и уживала је велико поверење самог руског цара. А све то био је резултат Пашићеве мудре политике, посебно у време сукоба са Бугарском 1913. године... Пашић је Русију и царски двор тада уверио да је Србија стуб руске политике на Балкану, а не Бугарска, да Србија доследно води рачуна о руским и свесловенским интересима. Захваљујући овоме, извесно, Русија ће у лето 1914. године, после атентата на Франца Фердинанда у Сарајеву и објаве рата Аустро-Угарске Србији, стати уз Србију, а због ње — то ће учинити Француска и Велика Британија.

Потцењивање противника, још треба рећи, као да је Апису било урођено. У пролеће 1914. године он није потцењивао само Радикалну странку, него и престолонаследника Александра, кога је неспретно покушао да веже за себе. И смело би се без даљег закључити, да је управо то потцењивање престолонаследника било кобно по њега... Јер, кад је Александар постао регент, Апису више није могао да помаже (у потребној мери) ни сам војвода Путник, његов главни заступник и протезер код краља Петра. Поред осталог, он више није могао да остане у статусу „неодговорног чиниоца“. Морао је да се,

како је то рекао и Слободан Јовановић,⁴⁹⁸ од неодговорног чиниоца „прометне у одговорнога“, што је њему тешко падало...

Апису је тешко падало да се Александру подреди, како је већ речено. Али је он до краја свог живота то ипак морао, и то у више махова, да учини...

Кад је Александар преузео владарске дужности у лето 1914. године, Апис је поново једном покушао да му се приближи, оствари с њим сарадњу — и одвоји га од радикала. Све то, пре свега, из страха, да би Александар, у заједници са радикалима, после свега могао да предузме нешто против њега и Црне руке...

Посредник између Аписа и Александра био је тада Милан Гр. Миловановић.

Ова Аписова акција није успела. Али није остала ни без резултата... Александар је обећао да неће ништа предузимати против Аписа и његових пријатеља, да ће их оставити на њиховим положајима. Дајући ово обећање, Александар је, међутим, поручио Апису да у будуће неће трпети никакве авантуре црнорукаца... Ове речи јасно потврђују мишљења, да је Александар 1914. године имао потпуно формирано гледање на Црну руку, да је њене припаднике сматрао спремним на сваку авантуру, али да је био и сасвим начисто с тим каквог је кова био њен вођ Апис...

По природи злопамтило, Александар никад није заборавио Аписове изјаве, које су се тицале и њега лично и целе династије Карађорђевић. Аустријски историчар Иберсбергер⁴⁹⁹ наводи, да је Александра посебно болело што га је вођ Црне руке сматрао за свог „вечног дужника“, будући да су га он и његови другови, као и целу династију, довели на престо Србије. Ништа мање нису Александру биле непријатне ни Аписове изјаве, да је он са осталим завереницима спасао династију Карађорђевић из финансијске беде у којој се налазила.⁵⁰⁰

Александар никад није заборавио ни то, да су Апис и црнорукци говорили о њему као „недораслом за позив владара“, што је, узгред буди напоменуто, било и мишљење кнеза Арсена, а што није било тачно. Александар је имао владарских квалитета, а своје знање стално је настојао да обогати. Пред рат с Турском на пример, 2. маја

498. С. Јовановић, *Моји савременици*, 442.

499. Hans Übersberger, *Аустрија између Русије и Србије*, н.д. 268.

500. Сл. Прибићевић, *Диктатура краља Александра*, н.д. 316.

1912. године, положио је испит из грађанског и кривичног права, а 4. и 5. маја — из народне економије и финансија.

Имао је Александар и један посебан квалитет: умео је, кад је то хтео, да се умили људима. Знао је, осим свега, да у одређеном часу учини одређени гест — и покаже се као владар који цени заслуге својих поданика. На слави 6. пешадијског пука, који је носио његово име, 11. августа 1912. године, он је, на пример, похвалио једног наредника — значара (Михајла Лазаревића) за показано пожртвовање приликом спасавања неке жене са ситном децом, и пред целим пуком предао му на поклон — златан часовник.

На једно, међутим, он никад није био спреман да пристане — да буде у нечијој сенци, да буде од неког зависан. У више наврата он је и самим црнорукцима рекао, да нипошто не би пристао да се одрекне своје воље и своје слободе у одлучивању, па макар због тога морао и пропасти.⁵⁰¹

Мада им је ово било добро познато (или можда баш због тога) црнорукци су у лето 1915. године покушали да Александра нагнају да владалачке дужности поново препусти краљу Петру. То је утврђено подацима које је прикупио министар Љуба Јовановић-Патак и саопштио их влади 27. јануара 1917. године, али који нису употребљени на суду у Солуну, наводно зато што се радило „о деликатним односима највиших личности у држави“.⁵⁰²

За ову акцију црнорукаца, Александар треба да је сазано још он-да када је она била припремана. И тада треба да је рекао да више не жели ни да чује за Црну руку и њеног вођу. „Не говорите ми ништа о њему“, треба да је рекао, мислећи на Аписа, „ја га мрзим и уклонићу га с пута једном за увек“.⁵⁰³

Постојању сталног Александровог нерасположења према Црној руци и Апису лично много су доприносили официри који су припадали групи названој Бела рука — Петар Живковић, Јосиф Костић, Павле Јуришић-Штурм, Петар Мишић, Милан Дуњић, Мирко Милосављевић, и други. Како се види из једне изјаве Павла Јуришића-Штурма потпуковнику Александру Србу на Крфу, у фебруару 1916. године, белорукци су на своје супарнике у Црној руци гледали као на „преамбициозне људе“ и сматрали да их треба „склонити у страну или убити“.

501. М. Борићевић, Mord und Justizmord, Süddeutsche Monatshefte, 26, 344.

502. Као у напмени 499, 269.

503. Телеграм Божица Симића из Петрограда Војном суду у Солуну, цитат према: Х. Иберсбергер, дело као у напмени 499.

ЦРНА РУКА, ВЛАДА И КРУНА У 1914-1915. ГОДИНИ

1. Незванац у српској Врховној команди

За Апису у Црну руку, рат са радикалском владом Николе Пашића, а у циљу њеног обарања и формирања нове државне управе, тако жестоко започет у пролеће 1914. године, није био завршен ни кад је Аустро-Угарска напала Србију. Он је био продужен — вољом и иницијативом вође Црне руке...

Управо у време кад је аустро-угарска војска, великим делом састављена од Јужних Словена, Хрвата, Словенаца па и Срба, покушавала да силним налетима савлада отпор српских јединица, вођ Црне руке је у највећој мери био заузет — политиком и политичким комбинацијама, које су се тицале како унутрашњо-политичких тако и спољно-политичких питања.

Ова Аписова активност, и активност целе његове организације, била је тако интензивна, да су сва тврђења да је Црна рука после балканских ратова престала да делује — сасвим неодржива. Како каже и историчар Богумил Храбак, црноруки су „наставили са радом сагласно насталој ситуацији и могућностима“. Основно при том било је настојање, да се, без обзира на ратне прилике, обори Пашићева влада и успостави један војно-цивилни режим.⁵⁰⁴

По Храбаку, није било битно, да ли је Црна рука могла да делује (и да ли је деловала) сагласно својим статутарним одредбама, односно, да ли се њено вођство, с обзиром на прилике, могло да састаје у пуном саставу, него да ли су се њени чланови „по одређеним пи-

504. Богумил Храбак, Делатност припадника организације „Уједињење или смрт“ за време првог св. рата, Краљево 1973, 2.

тањима и у конкретним акцијама осећали и владали као повезани, да ли су усклађивали своје мишљење и своју делатност и да ли су се у било чему сепарирали у односу на остале официре и јавне раднике“.

Мада је извесно, да је вођ Црне руке, користећи се и својим високим положајем у Врховној команди (и подршком војводе Путника), радио од самог почетка рата Србије са Аустро-Угарском на обарању Пашићеве владе, Милош Богићевић је покушао да докаже да то није тачно. По његовим наводима, Апис и остали црнорукци нису ни у једном часу помишљали на било какве промене у земљи или пак на преврат док рат траје. Они су бринули само о одбрани земље и мислили једино — на коначну победу.⁵⁰⁵

Војислав Ј. Вучковић тврди пак, да је вођ Црне руке, Апис, средином августа 1914. године, управо са Богићевићем приступио остварењу једне „загонетне политичке комбинације...“⁵⁰⁶ А та комбинација „могла се тицати само закључења сепаратног мира са Немачком као главним фактором у савезу Немачка-Аустроугарска-Италија“. У вези с тим, Драгиша М. Стојадиновић каже, „да је несумњиво да је у вођству Црне руке још у 1914. години никла идеја о разговорима са Немачком ради покушаја спасавања Србије од политике радикала, који се беху определили за Антанту...“⁵⁰⁷

Министар полиције у време Солунског процеса, Љуба Јовановић-Патак, у серији чланака („Из Берлина“), објављених у „Самоуправи“ у марту 1920. године, рекао је, да је учињена грешка што се у истрази у Солуну „занемарило утврђивање везе Црне руке са Немачком“. По његовом уверењу, Црна рука је „радила у споразуму са Немцима са много обазривости и смишљено“.⁵⁰⁸

Према ономе што је Јовановић саопштио Драг. М. Стојадиновићу, свом зету, Никола Пашић је, по хапшењу Аписа и другова му, и по отварању истраге над њима, тражио да се о вези црнорукаца са Немцима обавесте савезничке владе и у том извештају наведе, да је „група превратних официра, у споразуму са непријатељима, спремала насилно отимање власти...“ По договору са министром војним, Божидарем Терзићем, међутим, Јовановић није поступио по Паши-

505. M. Bogilević, Mord und Justizmord, 353.

506. В. Ј. Вучковић, Унутрашње кризе Србије, 198.

507. Народна библиотека Р 736.

508. „Самоуправа“, 18. 03. 1920.

његом захтеву. У обраћању савезничким владама то питање није ни споменуто — да се „они не би узбуњивали“.

По сазнањима Драгише М. Стојадиновића, и сам Никола Пашић је имао „извесна обавештења о вези Аписа са непријатељем“, јер да није било тако, он сигурно не би у депеши Љуби Јовановићу од 11. априла 1917. године рекао — „да има поуздане доказе о покушајима и раду на склапању засебног мира са непријатељем од стране опозиције и завереника“.

У повезивању црноорукаца са Немцима, главну и одлучну улогу треба да је одиграо Милош Богићевић...

Кад је повучен из Берлина, са положаја отправника послова посланства Србије, Богићевић се неочекивано појавио — у Врховној команди српске војске, у којој није имао шта да тражи нити га је ко тамо био послао. Јавио се Апису, свом старом пријатељу, и остао уз њега — уместо да отпутује у Каиро, где је требало, какав је налог у међувремену добио, да обавља дужност „дипломатског агента“.

Повлађујући вођи Црне руке и у овом случају, војвода Путник није имао ништа против да Богићевић остане у штабу Врховне команде, односно уз Аписа. Пошто је надлежни старешина Богићевић био Пашић, он је од њега, 5. августа 1914. године, затражио одговарајућу дозволу... Али Пашић за тако што није хтео ни да чује. Направио је чак читаву узбуну што је Богићевићу уопште допуштено да буде у Врховној команди и поставио је Путнику захтев да га сместа извести ко је тај коме је толико стало да Богићевић буде у Врховној команди, и из којих то разлога. „Кад ми одговориш“, рекао је Пашић у телеграму војводи Путнику, „ја ћу ти изнети све што се ради у овом судбоносном и тешком моменту по живот и опстанак српског народа“.⁵⁰⁹

После дужег оклевања, 21. августа 1914. године, Путник је најзад пристао да удовољи Пашићевом тражењу и Богићевића „разрешити дужности“ у Врховној команди.

Шта је Пашић мислио са својом ултимативном поруком војводи Путнику у вези са Богићевићем, може се само претпоставити... Али да је имао крупних разлога да захтева што је захтевао — имао је. Он је добро знао ко је и шта је Милош Богићевић, и сматрао је да је он „опасан човек по ствар Србије“.

509. Архив Југославије, збирка Јов. Јовановића, Поверљиви деловодни протокол из 1914. године.

Богићевић је био најтешње повезан са водећим личностима у министарству спољних послова Немачке. Уживао је велико поверење како државног секретара Алфреда Кидерлена - Вехтера, тако и његовог наследника Готлиба фон Јагова, а затим подсекретара Алфреда Цимермана. Они су га ценили због информација које су од њега добијали о збивањима на Балкану, а особито због информација о политици Србије и њеним односима са Русијом.

Љуба Јовановић-Патак рећи ће за Богићевића, да се он у Берлину понашао мање као дипломатски заступник српске владе и државе, а више као повереник немачког министарства спољних послова. „Он иде немачким министрима спољашњих послова и саопштава им у име владино све што би му се наредило из Београда, али казује и оно што српска влада крије од Немаца; казује и оно што чује као Србин и у поверењу у дипломатским круговима наших савезника; затим казује мисли и жеље противне намерама своје владе и упутствима које је од ње добио; а Немци му опет казују оно што не треба да дозна српска влада и што он њој доиста и не саопштава. Он према Немцима остаје исправан, али не и према Французима, Русима и српској држави...”⁵¹⁰

Боље и од Љубе Јовановића-Патка, Милоша Богићевића познавао је Никола Пашић. Он је знао да је Богићевић непоправљиви германofil и да га је то његово германofilство начинило немачким доушником. Једно време, међутим, Пашићу то није сметало. Чак му је један такав представник Србије у Берлину био добродошао — да би преко њега могао да утврди шта Немце нарочито занима и како они гледају на поједина питања везана за Србију, Балкан и, особито, за Аустро-Угарску. Из ових разлога, Пашић је сваком писму које му је слао Богићевић поклањао велику пажњу. И читајући их пажљиво, он је скоро непогрешиво закључивао шта је то што Немце „сврби” и на шта би они да наведу српску владу...

У писму Пашићу од 22. маја/4. јуна 1913. године, на пример, Богићевић је препоручивао да се у случају немогућности да се избегне рат са Бугарском, поступи по жељи немачког министарства спољних послова и објави цео текст уговора Србије са Бугарском...⁵¹¹

510. Љ. Јовановић, Из Берлина, март 1920

511. Документи о спољној политици Краљевине Србије 1903-1914, VI, св.2, Београд 1981, лок.336 (у даљем тексту ДОСП).

Од писама која је Богичевић упућивао Пашићу 1913. године, углавном преко специјалних курира, за Пашића је било нарочито занимљиво писмо од 28. јуна / 11. јула 1913. године.⁵¹² У том писму Богичевић је јављао, да је у министарству спољних послова Немачке сазнао, да је „на једну примедбу Аустрије коју је она овде у Берлину учинила у смислу да Русија неће дозволити да Румунија сувише ослаби Бугарску, узимајући јој Рушку, Варну, Румунија овде у највећем поверењу изјавила, да је сасвим сигурна од Русије, јер је с њоме последњих недеља живо преговарала, и да има од Русије написмена обећања, која везују Русију...” Смисао ове Богичевићеве поруке био је, да Русија ради - „на ослабљењу Бугарске“, што је за Пашића било од велике важности.

Писмом од 24. јуна / 7. јула 1913. године, Богичевић је обавестио Пашића да се у немачком министарству спољних послова мисли, да би Србија, 1) требало све да чини, да се кривица за рат с Бугарском свали на Бугаре; 2) да Србија не би требало да објављује рат Бугарској него да њу пусти да то уради; 3) све учинити да се Русија не увреди и показивати се приступачном њеним саветима; 4) избегавати све „што би могло изгледати да желимо политички Аустрији да се приближимо“.

Нека писма која је Богичевић слао из Берлина била су сама по себи доказ да је он у берлинском министарству спољних послова био „и куван и печен“. Такав је случај био и са његовим писмом од 30. јуна / 13. јула 1912. године, које се тицало састанка немачког и руског цара у Балтиш-Порту. У њему је он демантовао навелико раширене вести о веридби првог Виљемовог сина, принца Алберта, са најстаријом кћерком руског цара. Али важнија од тога била је информација, да је немачки цар рекао свом руском госту, да је Немачка сигурна да Аустрија нема никаквих агресивних намера на Балкану, а кад би такве намере баш и постојале, Немачка би одвратила Аустрију од њих, на пример од окупације Санџака...⁵¹³

Са својим настојањем да што више буде на услузи немачком министарству спољних послова, Богичевић је пред први балкански рат довео себе у врло незгодан положај... поверивши подсекретару

512. ДОСП, док.бр.667.

513. Исто, док.633.

Цимерману, да се Србија и Бугарска увелико спремају да нападу Турску. Како то није остала тајна, у дипломатским круговима дошло је до правог скандала... Први су реаговали Бугари, који су за Богићевићеву информацију Немцима сазнали од Енглеза (а ови од Немаца). Дигла се око свега велика бука, али Пашић није хтео да ишта предузме против Богићевића. Забашурио је целу ствар, полазећи и од правила да се у дипломатији не може само куповати, већ да се понешто мора и продавати...

Можда и за реванш, ко зна, тек Богићевић је уочи самог првог балканског рата доставио Пашићу неколико значајних обавештења, чији је извор било немачко министарство спољних послова. Поред осталог и обавештење, да немачка влада сматра да „чвор ситуације лежи у Русији, а Русија није спремна за акцију и стога ће она све да учини да задржи балканске државе од сваке акције. То ће у толико пре чинити што јој је стављено до знања, да ће у случају сукоба између Бугарске и Турске Аустрија кроз Србију поћи Турској у помоћ, а сва је вероватноћа, да ће и Румунија бити на страни Аустрије. Даље Русија данас нема рачуна да Бугарска знатно ојача, а с друге стране, ако би Бугарска била тучена, то би опет Русији морало бити врло непријатно јер је тада не би могла оставити без потпоре“.⁵¹⁴

Све у свему, Пашић је Богићевићеве информације умео да цени, и да у њима изналази оно што је за њега било за употребу, али то је било све што га је за њега везивало. Ценећи само његову „употребну вредност“, Пашић је стајао уз Богићевића док му је он могао да користи, поред осталог за лансирање појединих дезинформација у дипломатски свет. Он је ово чинио тако вешто, да толико виспреди Богићевић никад није дошао на то да Пашић с њим игра једну добро смишљену игру. Не досећајући се јаду, Богићевић је малтене у свакој прилици потсећао Пашића на потребу да му „што чешће јавља ствари“, које би могао саопштавати државном секретару немачког министарства спољних послова, и тако „имати повода да чешће с њим долази у додир“.^{515/516}

У неком погледу управљајући Богићевићем, Пашић га је нарочито подстицао на прикупљање информација које су се тичале држања Немачке према Аустро-Угарској, будући да је за њега било

514. Исто, V, св.1, док.600.

515. Исто, док.353.

516. Исто, док.406.

најглавније да се Аустро-Угарска, кад почне рат с Турском, не устреми на Србију. Стрепећи од тако чега, на састанку са представником Бугарске 11. септембра 1912. године Пашић није пристао да се крене у рат с Турском чим се мобилизација заврши. „Кад ми мобилизирамо“, био је његов став, „и стечемо уверење да ћемо бити нападнути од Аустро-Угарске или Румуније или обе заједно, онда смо мишљења да треба ултиматум тако формулирати да можемо провоцирати интервенцију европску и на тај начин избегнемо напад Аустро-Угарске или Румуније“.⁵¹⁷

Једну важну информацију о Аустро-Угарској, Богићевић је доставио Пашићу 16/29. септембра 1912. године. У њој је рекао, да немачки државни секретар мисли да би рат на Балкану „требало локализовати на балканске државе и то нарочито у толико пре ако су се оне међусобно односно поделе сфера погодиле“. И, затим, да државни секретар сматра, да ће се Аустрија, кад остале велике силе постану сагласне да се не мешају у рат на Балкану, и сама – *volens volens* – морати томе да приклони.⁵¹⁸

Од значаја је и Богићевићева порука Пашићу од 25. октобра / 7. новембра 1912. године, да се у немачком министарству спољних послова сматра, да би Србија, уместо излаза на Јадранско море, требало да тражи приступ Егејском мору. То је Пашића толико заинтриговало, да је сместа телеграфисао Богићевићу, да му јави које пристаниште и које територије се нуде Србији. „При том“, рекао је Пашић у свом телеграму, „ништа не треба говорити да ли ми то примамо или не, него тражите само обавештење, шта нуде кад не дају Арбанију. Јавите телеграмом да ли та понуда само од стране Немачке или и од њених савезника“.⁵¹⁹

Пре ове поруке Пашићу, Богићевић је саопштио државном секретару у немачком министарству спољних послова, тобож у име српске владе, да ће Срби, упркос аустро-угарским опоменама, избити на Јадранско море, и да је, наводно, Русија с тим сагласна...

Кад се за ову Богићевићеву изјаву сазнало, настала је опет једном читава узбуна међу великим силама. Русија је била принуђена да најенергичније демантује све што је Богићевић изјавио у вези с њом...

517. Исто, док.432.

518. Исто, док.486.

519. Исто, V, св.3, док.121.

Ово није био ни први ни последњи пут да је Богичевић урадио нешто што је било против интереса српске владе, и што је представљало ометање њене политике.⁵²⁰

За Пашићев однос према Богичевићу карактеристичан је и следећи случај: Кад је министар спољних послова Русије, Сазонов, „пао у ватру“ чувши од немачког амбасадора у Петрограду, да је Богичевић изјавио немачком државном секретару да ће „Србија узгизити у рат са Аустро-Угарском ако она не задовољи њене захтеве“ и да ће Србији у том случају помоћи и Русија, Пашић је телеграфисао Богичевићу: „Молим јавите је ли ово истина а ако сте казали не сматрам да је погрешка“.⁵²¹

После Првог светског рата, Богичевић се у више махова, и на више места, дотицао своје активности у време балканских ратова, као и у време склапања уговора о савезу између Србије и Бугарске.

Настојећи да докаже да он ни у ком погледу није био умешан у проваљивање тајне везане за уговор између Србије и Бугарске, он је наводио да је о постојању овог уговора Беч обавестио један функционер бугарског министарства спољних послова. Ово може бити и тачно, али је потпуно тачно, и доказано, да је министар спољних послова Аустро-Угрске за постојање уговора о савезу између Србије и Бугарске сазнао, крајем маја 1912. године, од немачког државног секретара Кидерлена,⁵²² с којим је Богичевић био у сталној и блиској вези. Из једног писма немачког државног секретара румунском краљу,⁵²³ пак, види се да је Берлин за уговор сазнао у априлу 1912. године — „из апсолутно сигурног извора“. А тај извор био је Милош Богичевић. Како је сам рекао, он је у марту 1912. године сазнао од престолонаследника Александра не само за постојање уговора о савезу између Бугарске и Србије, већ и за све његове главније одредбе...⁵²⁴

Наводно, на Богичевића је највећи утисак оставила престолонаследникова изјава, да му је поводом потписивања уговора с Бугарском руски цар лично рекао, да ће се аспирације Србије према Аустро-Угарској ускоро остварити.

520. Види: В. Ђоровић, *Односи између Србије и Аустро-Угарске у IX веку*, Београд 1936, 390-391.

521. ДОСП, V, св.3, док.167.

522. Österreich-Ungarns Aussenpolitik, Беч 1929, IV, док.3540, у даљем тексту ОУА.

523. Писмо Кидерлена од 15. 04. 1912. Види: М. Bogilevič, *Diplomatische Geheimakten, Die auswärtige Politik Serbiens*, Берлин 1930, II, акт бр.572.

524. Исто, књ. III, док.бр.169.

Због свега што је сазнао од престолонаследника Александра, и тобож из уверења да Србији због потписаног уговора прети велика опасност, а такође и из страха за европски мир, Богићевић је — по сопственим речима — сматрао за дужност да немачког државног секретара упозна са својом забринутошћу за развој ситуације на Балкану и да га упозори на опасности које прете.

После саопштења које је учинио немачком државном секретару, Богићевић каже да је између њих поверење постало још веће, али и да је интересовање немачког државног секретара порасло за Србију, као и његова наклоност према њој.

Немачки државни секретар честитао је „најтоплије“ Богићевићу на победама српске војске над Турцима 1912. године и при том изјавио, да ће он настојати да одврати Аустро-Угарску од „пребрзих одлука“ које би могле да доведу у питање српске победе и преко тога угрозе европски мир.

Из Богићевићевог казивања види се и то, да је он, и у време балканских ратова, био посредник између немачког државног секретара и амбасадора Француске у Берлину, Жила Камбона. По налогу Француза, он је имао да утврди у разговору са немачким државним секретаром какав би став заузела Немачка у случају да дође до рата између Русије и Аустро-Угарске због балканског конфликта...

Пред избијање Првог светског рата, Богићевић је позван у земљу. По тврђењу Драгише М. Стојадиновића,⁵²⁵ један од разлога што је Пашић повукао Богићевића из Берлина, била је Богићевићева порука вођама Хрватско-српске коалиције, Светозару Прибићевићу и другима, да они треба да се хитно повежу са одређеним круговима у Немачкој.

Како Стојадиновић још каже, Богићевић треба да је утицао на немачке војне кругове, с почетка 1915. године, да покрену акцију за склапање сепаратног мира са Србијом — преко вође Црне руке, Аписа, и неких српских политичара. Апис је имао да преузме власт у Србији и уклони регента Александра и радикале — као главне експоненте Русије...

Кад се сви конци око Богићевића повежу у клупко, произилази, да је он, од самог почетка рата Србије са Аустро-Угарском, 1914. године, настојао да оствари сепаратан мир између Србије и централних сила, а уз помоћ Немачке. И не само то, већ и да уз помоћ Немачке у Србији створи један нов „државноправни статус“.

525. Драгиша Стојадиновић, Србија и Немачка у светском рату, рукопис, Народна библиотека у Београду.

Залажући се за један нови „статус у Србији“, Богићевић је почетком маја 1917. године писао немачком државном подсекретару Цимерману, да би то било у интересу и Немачке и Аустро-Угарске и да је то требало још одавно учинити. „Да се томе приступило раније, данашња српска влада била би упућена сама на себе, солунска експедиција била би онемогућена... Потпуно је јасно да српски народ у својој великој већини нипошто не жели повратак досадашњег режима...“

Предлажући ангажовање Немачке на „увођењу новог статуса у Србији“, Богићевић је истицао да аустро-угарске окупационе власти у Србији воде погрешну политику. „Аустријска управа у Србији заузела је већ одавно превазиђени став да се једино присталице раније династије Обреновића, или још тачније краља Александра и Драге Машин, смеју привући на сарадњу у управи, једино они фаворизовати, а да напротив према другим политичким личностима које су остале у Србији треба иступати казним и принудним мерама... Таквим начином, међутим, неће се доспети далеко, јер је династичка супротност већ одавно ишчезла, будући да друге династије више и нема, па ако ће се остати веран начелу да се не жели сузбијати народ него само влада (казнена експедиција), онда се тај народ може придобити за себе само ако се окупе сви који су незадовољни данашњим режимом, без обзира на ранији правац којем су припадали, и ако се као једино мерило разликовања постави способност или неспособност. На овај начин, међутим, само се продужује живот општеомрзнутој данашњој српској династији и влади, на сопствену штету и на штету народа“.⁵²⁶

Као што се и из овог текста види, Богићевић је лоше судио о династији Карађорђевића, за коју никад није ни имао симпатија, мада му је она, посебно краљ Петар, у многоме ишла на руку. Потомак великих присталица Обреновића,^{526-A} и дете једне од најугледнијих и најбоље стојећих породица у Србији, сматрао је да је историја династије Карађорђевића била „крвљу натопљена“ – од Карађорђа па надаље. Писао је да су Карађорђевић роditељи по свој прилици

526. Уп. Вл. Делијер, Сарајево 1914, II, Београд 1978, 208-209.

526-A. Милош Богићевић је био праунук знаменитог устаника из 1804. године, војводе Лиге Богићевића, чија је сестра Томанија била удата за Јеврема Обреновића. По овој линији, Милош Богићевић је био род Обреновића...

били Цигани из Подгорице. Пре пресељења у Србију, Карађорђевић отац био је ковач, што је било „главно занимање Цигана“.⁵²⁷

У писму енглеском историчару Ситону Вотсону од 5. новембра 1927. године,⁵²⁸ Богићевић је рекао, да је Државни архив у Бечу пун докумената који тешко оптужују како краља Петра, тако и његовог оца, кнеза Александра Карађорђевића. Поменуо је у вези с тим, да постоји један извештај Бењамина Калаја (својевременог аустријског конзула у Београду, а затим аустро-угарског министра финансија и земаљског поглавара Босне и Херцеговине) у којем се каже, да је кнез Александар био не само умешан у убиство кнеза Михаила Обреновића, него да је био и главни организатор тог злочина. За краља Петра је пак рекао, да се он лично ангажовао „у физичком уклањању краља Александра и краљице Драге Обреновић“. Свом рођаку, Јаши Пенадовићу, Петар је казао, да „неће сести на српски престо све док је и један припадник династије Обреновића у животу“.

У Александру Карађорђевићу, сину краља Петра, Богићевић је „у свему и свачему“ хтео да види настављача оне традиције династије, која је одувек умела да одабере људе за остварење својих „злочинских циљева“.⁵²⁹ При овоме, Богићевић је мислио и на погубљење вође Црне руке у Солуну, 1917. године. У жељи да истакне какав је „велики грех“ тиме Александар починио, он је Алиса хвалио и прехвалио. Рекао је за њега да је био „изузетна личност“, једна од најмаркантнијих личности у новијој српској историји“.

По Богићевићевој оцени, Алису и Црној руци припадала је главна заслуга за све успехе које је Србија остварила од 1912. до 1918. године. Целокупна Алисова активност била је инспирисана „чистим патриотизмом“. Он је увек и само имао пред очима „добро своје отаџбине“, мада „његови методи нису били у складу са основним појмовима европске културе и цивилизације“.⁵³⁰

Како се може закључити из казивања министра Љубе Јовановића-Патка,⁵³¹ Богићевић је вођу Црне руке зато „ковао у звезде“, што су

527. М. Богићевић, *Mord und Justizmord*, 333.

528. Уп. *Die auswärtige Politik Serbiens*, III, 198.

529. Исто.

530. Исто, 199.

531. Љ. Јовановић, Из Берлина, „Самоуправа“, март 1920.

били пријатељи, и што је Апис био један од оних Срба које је Богићевић успео да одушеви за Немачку...

Према Јовановићевим налазима, пријатељство између Аписа и Богићевића зачело се у време припреме преврата 1903. године. Као и Апис, и Богићевић је, наводно, припадао кругу завереника против краља Александра и краљице Драге Обреновић. Он је „радио у Бечу са онима који су се старали да преврат буде лепо примљен у тамошњој штампи и политици“.

Апис и Богићевић били су толико блиски, да је један њихов добар познаник говорио, да се „не зна јесу ли формално пред олтаром постали побратими, али да су *de facto* били више него то“.

Кад је, 1913. године, Апис боравио Берлину (пуна четири месеца), Богићевић га је увео у тамошње кругове угледника из војске и политике, особито оних из војске, који су вођу Црне руке највише и интересовали. Скоро све своје време, Апис је проводио у Богићевићевом кабинету, углавном политизирајући и анализирајући војно-политичку ситуацију у Европи с обзиром на догађаје на Балкану. Богићевић је тада био веома заинтересован да Апис што дуже остане у Берлину. Пашићу је у два маха писао, 24. јуна и 7. јула 1913. године, да би добро било да вођ Црне руке остане при посланству, како би у Србију слао војне извештаје и „могао да се бави осталим војним питањима“.⁵³²

Кад се све ово има у виду, не представља никакво изненађење што се Богићевић већ у почетку рата Србије са Аустро-Угарском, односно централним силама појавио код Аписа, у Врховној команди у Крагујевцу — уместо да отпутује у Египат, куда га је Пашић — због његових веза са Немцима — хтео да склони. Само пријатељство са Аписом, међутим, није био прави разлог Богићевићевог доласка у Крагујевац, у августу 1914. године. Посреди су били други мотиви и они су се тицали, како тврди и Драгиша М. Стојадиновић, склапања сепаратног мира Србије са Аустријом преко Немачке...

Драгиша Стојадиновић тврди, да је Богићевић допутовао у Крагујевац по Аписовом позиву. Вођ Црне руке, како мисли Војислав Ј. Вучковић, намеравао је да искористи Богићевића „за неку дипломатску акцију, свакако врло осетљиве или смеле природе чим се она крила од председника владе и министра иностраних послова“.

Међутим, „чак и да се радило о пробној понуди сепаратног мира, то још не значи да је Апис делио Богићевићево германофилско расположење. Вођа Црне руке могао је у ствари ићи само за тим да отпочињањем преговора наведе Аустро-Угарску на прекид ратних операција против Србије — тактика којом се италијанска Врховна команда доцније послужила“.⁵³³

Ко је коме више био потребан у лето 1914. године, Апис Богићевићу или обратно, и шта је Апис, у ствари, хтео да постигне упуштајући се у комбинацију са склапањем сепаратног мира, није за цело питање о сепаратном миру од неке одлучне важности. Главно је да су такве комбинације постојале и да су се оне родиле усред српске Врховне команде, кроз контакт Аписа и Богићевића.

С обзиром да је Богићевић био немачки човек у пуном смислу те речи, све говори за то да је он био иницијатор акције за склапање сепаратног мира са Немачком, а преко ње са Аустро-Угарском. Да ли се, међутим, у томе ангажовао као немачки агент, или пак што је заиста мислио да би то било најбоље у том часу по Србију — остаје само да се претпоставља...

Владимир Дедијер је мишљења,⁵³⁴ да се Богићевић, упркос доказима о његовој сарадњи с Немцима, не би ипак могао „окарактерисати једино као плаћени агент... Као и неке друге водеће личности политичког живота Србије у то доба, Богићевић је веровао у потребу оријентације српске спољне политике ка Немачкој“. Деценијама пре Владимира Дедијера, у фебруару 1920. године, министар Љуба Јовановић-Патак је сасвим одређено рекао (у „Самоуправи“), да се Богићевићев рад „не може сматрати као конфидентска служба Немцима, за новац, пошто он није био у таквим материјалним неприликама да би био приморан да врши шпијунажу и издају земље за паре...“ Али независно од свега тога, и без обзира на мотиве његове сарадње са Немцима, чињеница је да је Богићевић тиме штетио интересима своје земље...

Љуба Јовановић-Патак је дошао и до податка, који се чини нарочито занимљивим, да је Милош Богићевић постављен на службу у Берлину управо на заузимање Аписа и захваљујући његовим везама у министарству спољних послова. Ово није уопште искључено, и то

533. В. Ј. Вучковић, Унутрашње кризе Србије, 200.

534. В. Дедијер, Сарајево 1914, II, 204.

не доводи у питање ни једна изјава Милутина Јовановића, сестрића Николе Пашића и својременог секретара посланства Србије у Берлину, дата Драгиши М. Стојадиновићу 10. септембра 1961. године, а по којој је Богичевић дошао у Берлин на заузимање Милована Миловановића.⁵³⁵ Наводно, то је било у склопу Миловановићевих намера да Богичевић ожени сестру његове супруге, кћерку чувеног банкара у Букурешту, Германија. Али биће да су на Миловановићеву одлуку утицале и друге околности... Свакако и лични Богичевићев квалитети... Као и отац му, Милан, који је био у више махова министар спољних послова и посланик Србије на страни (углавном у Бечу и у Берлину), и заговорник аустрофилске политике у Србији, и Милош Богичевић је завршио права и докторирао у Берлину. По преврату 1903. године постављен је за професора међународног права на Правном факултету у Београду, да би, већ 1904. године, ступио у дипломатску службу. Наводно, по личној жељи краља Петра, како је сам Богичевић рекао у једном свом писму.⁵³⁶ Прво је службовао у Паризу, до 1907. године, а онда кратко време у Бечу, па у Берлину. Како каже Милутин Јовановић, Богичевић је у главном граду Немачке имао шири круг познаника и пријатеља него ли и један други дипломата. Многе истакнуте личности из војних кругова спадале су у његове пријатеље. Једна од њих био је извесни генералштабни капетан по презимену Ниче (Nietzsche). С њим се Богичевић састајао сваке среде у посланству и у четири ока водио дуге разговоре. Кад је Алис боравио у Берлину (и по жељи престолонаследника Александра добио једну собу у посланству) тим разговорима присуствовао је и он...

Пошто је, на енергичан и непопустљив захтев Николе Пашића био приморан да напусти Врховну команду, у августу 1914. године, Богичевић је отпутовао у Каиро. Одатле се, међутим, врло брзо и самовољно пребацио у Швајцарску, у Цирих – ондашњи центар европске и светске шпијунаже. Ту је развио јаку иницијативу за склапање сепаратног мира Србије са Немачком и другим централним силама, чак и за склапање мира између Немачке и Француске.

535. Изјава Милутина Јовановића од 10. 09. 1961. Драгиши М. Стојадиновићу, Народна библиотека, Р 736/1/1.

536. Писмо од 19. 03. 1925. - Демартијал је написао предговор за Богичевићеву књигу „Les Causes de la guerre“, Париз 1925 (Ради се о Богичевићевом делу на немачком „Kriegsursachen“).

Своју акцију за склапање сепаратног мира Србије са централним силама 1915. године, Богичевић је објашњавао тиме, што је у марту те године у Каиру сазнао да су Аустро-Угарска и Немачка одлучиле да пошто-пото сломе и окупирају Србију. И да би спречио катастрофу у коју је био убеђен, покушао је да се ангажује на закључењу сепаратног мира... „Био сам убеђен, да ће Бугари искористити аустро-немачки напад, да би нас напали с деја. Још више било ми је јасно у том моменту, с обзиром на руски пораз у Галицији, да Србија не може више рачунати на ма какву потпору Русије. Будући у овим приликама, готово сигуран у пропаст моје земље, имао сам смелу идеју, можда сувише смелу да покушам да одклоним непосредну катастрофу, која је претила мојој отаџбини. По моме мишљењу, да се после руске пропасти, спречи катастрофа српска било је закључење мира сместа, између Енглеске и Француске с једне и централних сила с друге стране. Познавајући живу одвратност моје владе према закључењу мира и знајући разлоге овог злочиначког држања, одлучио сам, по својој сопственој иницијативи, ризикујући да за увек упропастим своју дипломатску каријеру, да искористим своје личне везе у Паризу и Берлину, да видим да ли је идеја мира, ма колико, остварљива“.⁵³⁷

У јулу 1915. године, Богичевић се појавио у Паризу са својим предлозима за склапање мира... Саговорник му је био велики пријатељ из Берлина, некадашњи амбасадор Француске у Немачкој, Жил Камбон. Француз је Богичевићево излагање, како је само могло и бити, схватио као покушај Немаца да установе расположења Француске према једном евентуалном миру. И, после консултовања са председником владе и министром спољних послова, одговорио је углавном негативно, али није ни затворио врата за евентуални наставак разговора са Богичевићем у том правцу. Чак се сагласио са Богичевићем да он „сондира терен о расположењима немачке владе у погледу преговора за мир“ и да опет дође у Париз — ако буде имао да му нешто о томе конкретније каже.

Из Париза Богичевић се вратио у Швајцарску, а одатле се, затим, повезао са својим старим пријатељем, државним подсекретарем Цимерманом, који му је одмах, преко посебног курира,

537. *Kriegsursachen*, Берлин 1919, 106-111. Види и: *Schweizerische Monatshefte für Politik und Kultur* (1. 3. 1925). - Види и: *Die auswärtige Politik Serbiens 1903-1914*, III, Берлин 1931. - Види такође: Заоставштина Д. М. Стојадиновића, Народна библиотека, Р 636/II/23.

доставио царски немачки пасош... Током разговора у Берлину, у августу 1915. године, Богичевић је изнео шта му је речено у Паризу, а посебо је, како тврди, изразио своју бојазан за судбину Србије и рекао да би „хтео да покуша и немогуће“, да би се њена катастрофа избегла.

По питању Србије, немачки државни подсекретар треба да је рекао, да немачки генералштаб има „много поштовања према српској војсци, која је показала издржљивост и изванредну храброст, док се Аустријанци нису показали на висини њиховог војног задатка. Они су чак покушали тајно, после њиховог војног пораза 1914. године, да посредством Грчке закључе сепаратан мир, нудећи српској влади врло повољне услове“. Говорећи о Србији, Богичевићев пријатељ није скрио, да су Немци, „да би подигли војни престиж својих савезника, а нарочито Аустријанаца“, и да би удовољили непрекидном тражењу Турске, обавезни да предузму, „за најкраће време“, велику офанзиву на Балкану, „у чији се успех не може сумњати, пошто располажу довољним снагама, узетим са руског фронта, за победу чак и над коалицијом свих балканских држава“.

Описујући своју акцију за склапање сепаратног мира између зараћених страна у августу 1915. године, Богичевић је изнео, да су му Французи, убрзо по повратку из Берлина у Цирих — „отказали љубав“. Један од разлога што с њим више није хтео да општи ни Жил Камбон, који је у међувремену постао генерални секретар министарства спољних послова Француске, треба да је наводно био тај, што се у Паризу помислило да је Богичевић ступио у везу са Немцима по налогу — српске владе...

Драгиша М. Стојадиновић мисли, да су Богичевићеве посете Жилу Камбону у Паризу имале двојаку сврху. Једна је била да утврди какво је расположење Француза према регенту Александру и Николи Пашићу и да види има ли могућности да се ова влада, уз помоћ Француза и других, обори и замени људима из његове групе. Друга сврха, пак, била је, да се види и сазна расположење Француза према Немцима...

Како је Жил Камбон рекао у једном писму Драгиши М. Стојадиновићу, „целокупна акција др Богичевића била је углавном у циљу уношења расула и забуне међу савезницима... Морам да кажем да сам био изненађен због улоге коју је др Богичевић узео на себе и писам могао да му сакријем да ми не можемо да пођемо путем који пам он

указује... Гајио сам према њему велико пријатељство, али ми је изгледало да га је његово уображење навело на један пут, којим ми писмо требали ићи..."⁵³⁸

По завршетку Првог светског рата, Богићевић се обрео у групи немачког генералштабног мајора Алфреда фон Вегерера, оснивача Друштва за истраживање узрока тек прохујалог рата и покретача познатих публикација "Die Kriegsschuldfrage" и "Berliner Monatshefte". Његови главни партнери у овој организацији, финансираној од немачког министарства спољних послова, били су углавном антисрпски расположени аустријски историчари, попут једног Ханса Иберсбергера.⁵³⁹ Али било је међу њима и Хрвата — загрижених противника Срба, као што су били Стјепан Саркотић, својевремени поглавар Босне и Херцеговине, и Иван Перчевић, један од оснивача усташког покрета.

У текстовима објављеним у бројним новинама и часописима, као и у књигама штампаним на немачком и француском језику, Богићевић је тешко оптуживао српску владу и династију Карађорђевића, настојећи да докаже да на њих, и Србију као државу, пада „један велики део кривице“ за избијање Првог светског рата. Наводну кривицу Србије он је образлагао „слепом зависношћу од Русије“ и „систематским, непријатељским понашањем српске владе, заправо режима од 1903. године према аустро-угарској монархији“.⁵⁴⁰ Он је у својим текстовима ишао тако далеко, да је тврдио, да су „за све ратове и несреће што су снашле Балкан, Јевропу и цео свет од јесени 1912. године криве Русија и Србија, а у Србији Никола Пашић и радикали“.⁵⁴¹

Богићевић је објавио и више текстова о Солунском процесу,⁵⁴² а такође и о атентату на Франца Фердинанда у Сарајеву... Према ономе што је он настојао да докаже, вођ Црне руке био је главни фактор у припреми атентата на аустријског престолонаследника. Наводно, Апис је непосредно по атентату, рекао мајору Радоју Јанковићу, припаднику Црне руке: „Бре, бре, шта учинисмо!“⁵⁴³

538. Д. М. Стојадиновић, Р 736/IV/212.

539. О Иберсбергеру, види: Günther Ramhardtter, Geschichtswissenschaft und Patriotismus, Wien 1973.

540. Писмо М. Богићевића из Беча Р. В. Ситон-Вотсону од 5. 11. 1927.

541. Љ. Јовановић, серија „Из Берлина“, у „Самоуправи“, март 1920.

542. У Паризу, 1928, изишла је и Богићевићева књига „Пуковник Апис“.

543. Die auswärtige Politik Serbiens, 203.

Богичевић је покушао да докаже и то, да је „апсолутно извесно“ да је и сам регент Александар био упознат са припремама атентата у Сарајеву. А осим њега, још и Никола Пашић и војвода Путник. Пашић је, наводно, неколико недеља пре атентата у Сарајеву у једном „стро-го поверљивом писму“ упозорио војводу Путника на „извесне радње“ Аписа и на његове везе са босанским „незадовољним елементима“. ⁵⁴⁴

У оквиру казивања о Апису и његовом раду на припреми атентата у Сарајеву, Богичевић је изнео, да му је вођ Црне руке, за време једног ручка у августу 1914. године у Крагујевцу, „пун поноса показао рачун за револвере сарајевских атентатора...“ ⁵⁴⁵

Богичевићеве ставове о Апису и његовом учешћу у припреми атентата у Сарајеву, подржавао је Мустафа Голубић, некадашњи борац у четничкој јединици Војислава Танкосића-Шиље и познати агент совјетске обавештајне службе. Голубић је и сам објавио један чланак у листу „Балканска федерација“, који је излазио у Бечу на француском језику, ⁵⁴⁶ у којем је тврдио, као и Богичевић, да је Апис припремио атентат у Сарајеву са знањем руског војног аташеа у Београду, Василија Артаманова, руског посланика Хартвига, председника владе Николе Пашића и престолонаследника Александра.

И Богичевић и Голубић су, између осталог, тврдили, да је пред Солунски процес 1917. године био испланиран атентат на вођу Црне руке, а затим да је његово хапшење уследило тек кад је добијена дозвола од француских власти...

Најтеже оптужбе против регента Александра и Пашића изнесене су у једном чланку објављеном у „Балканској федерацији“ (број 20-21) од 31. маја 1925. године. Уз тражење да се изврши ревизија Солунског процеса, у том чланку је речено, да је „потребно да буде образован један међународни комитет публициста и научника, који би утврдио узроке рата и установио ко су кривци...“ Пошто су Пашић и Александар били тобож непосредни кривци за рат, захтевано је да они буду „изведени на суд и осуђени“.

Аустријски писац Виртле ⁵⁴⁷ је рекао, да је Богичевић био „опасан противник“ Александра и Пашића – и у „архивском хладном рату“,

544. Исто, 200.

545. M. Bogičević, Weitere Einzelheiten über das Attentat von Sarajevo, Kriegsschuldfrage, III, 440.

546. Види: La Federation Balcanique, број 9, стр. 109, од 1. 12. 1924, чланак Мустафе Голубића (псеудоним: Никола Ненадовић).

547. Види: Friedrich Würthle, Die Spur führt nach Belgrad, Беч 1975, 282.

који се тичао убиства Франца Фердинанда, Солунског процеса и кривице Србије за Први светски рат. Објављивањем читавог низа докумената српске владе, он је изазвао велику пажњу у политичким и научним круговима не само Европе већ и света.⁵⁴⁸ А сва та документа (417 докумената из министарства спољних послова Краљевине Србије) била су аутентична — како је утврђено у Београду, 1929. године.⁵⁴⁹

У јулу 1938. године, под нерасветљеним околностима, Божићевић је доживео свој крај. У Берлину. Једни тврде да је извршио самоубиство, други да су га убили нацисти, трећи да је био жртва југословенске полиције (који месец пред своју смрт поднео је молбу да му се дозволи повратак у земљу), а четврти, да је страдао од агената Коминтерне, с којима је уистину имао неких веза.

Београдски лист „Време“, у броју од 8. јула 1938, објавио је кратку информацију о томе, под насловом: „Самоубиство издајника Милоша Божићевића, бившег нашег дипломате“. Поред осталог, у тој информацији је речено, да је Божићевић 1915. године „уклоњен из дипломатске службе, а затим лишен чиновничког права због кривице одржавања везе са непријатељем. Од тога времена пада све ниже и после рата издаје извесне публикације, којима критикује рад наших ранијих влада, употребљавајући апокрифна документа и неверно преводећи поједина документа која су имала извесне везе са стварношћу... Под страшним жигом издајнице, Божићевић је ових дана извршио и физичко самоубиство, завршивши на тај једини могући начин свој бедни живот“.

2. Влада Србије и сепаратни мир

У пролеће 1915. године, а после великих победа Србије над Аустро-Угарском 1914, и Аустро-Угарска и Немачка биле су веома заинтересоване за одвајање Србије од сила Антанте, заправо за привођење Србије да затражи закључење сепаратног мира са њима. О томе говоре бројна и немачка и аустро-угарска документа...

548. Ради се о тротомном делу. Прва књига изашла под насловом: Die auswärtige Politik Serbiens 1903-1914, I, Geheimakten aus serbischen Archiven, Berlin 1928. У другом тому, штампаном 1929. године објављена су тајна акта из руских, црногорских и других актива. Трећи том је изишао 1931. године, али није садржао никаква документа, већ чист Божићевићев текст. — Свој први текст Божићевић је објавио у Црику, 1919. године - „Kriegsursachen“. У Паризу је пак, 1927. године, објавио књигу „Le proces de Salonique“.

549. Реч је о забелешци једног архивског службеника у министарству спољних послова Југославије (од 25. јануара 1929). Уп. Würthle, 344.

У телеграфском извештају немачког амбасадора у Бечу од 19. маја 1915. године, на пример, каже се, да је министар спољних послова Аустро-Угарске, Буријан, сагласан да Немачка предузме све што сматра за целисходно у циљу закључења мира са Србијом. Али, Србија би морала бити она која ће затражити закључење мира, већ и ради задовољења Монархије због догађаја који су довели до рата. Србији то не би „смело да тешко падне“, с обзиром да се „не може порећи да је она постигла леп успех на бојном пољу...“ Како се даље из документа о којем је реч види, аустро-угарски министар је био мишљења, да би се у извесној мери морала исправити граница са Србијом у „циљу обезбеђења несметане пловидбе Дунавом“. Као „еквивалент“ за све ово, Србији би могла бити обећана северна Албанија. Што се тиче сједињења Србије и Црне Горе, Монархија више не би имала ништа против тога...

Једна од личности преко које је Немачка покушала да приволи Србију на закључење сепаратног мира, био је грчки министар Георг Штрајт. Њега треба да је за ову мисију изабрао државни секретар у немачком министарству спољних послова, фон Јагов, а уз сагласност немачког цара Вилхелма II. Посланик Грчке у Бечу (1910-1914), а затим министар спољних послова (до септембра 1914), Штрајт је био изразито наклоњен централним силама. Због тога је и дошао у сукоб са Венизелосом и морао напустити владу... Тукао га је глас да има одличне везе са политичарима у Србији, поред осталог и са радикалима. Али то није било тачно, као што нису била тачна ни његова тврђења да у Србији постоји „озбиљна жеља за закључење сепаратног мира“.

Са својом мисијом, међутим, грчки министар није стигао ни да стартује како ваља. Већ после неколико дана Немци су дигли руке од њега (Наводно зато што је хтео да у целу акцију укључи и неке виђене личности Грчке, међу њима и грчког краља Константина).⁵⁵⁰ Мада је овако било, има покушаја да се са Штрајтовом акцијом доведе у везу српска влада, конкретно њена одлука да српска војска окупира један део Албаније... Каже се, да „није познато да ли је што радио Штрајт“, али „да изгледа“ да је српска влада „ипак сазнала за идеју да су централне силе спремне да јој за закључење сепаратног мира препусте северну Албанију и Црну Гору. Сувише је коинци-

550. А. Митровић, *Продор на Балкан и Србија 1908-1914*, Београд 1981, 250.

дентно да је одмах после тога дошло до окупације северне Албаније од стране српске војске. Ако је Штрајт почео да сондира терен са српским дипломатима, можда је српска влада војном шетњом кроз северну Албанију хтела не само да се обезбеди од Италије која је ступила у рат него и да одмах реализује могућност коју јој је била вољна да призна и друга ратујућа страна⁵⁵¹. Кад би наведено било тачно, то би значило да је слањем војске у Албанију влада Србије практично била учинила први корак ка закључењу сепаратног мира са централним силама. Али против тога говори више чињеница... Прво, питање уласка српске војске у Албанију покренуто је знатно раније. Пашић је још крајем 1914. године, кад су били учестали напади Арбанаса на српску границу, саопштио војводи Путнику „да се приближава тренутак када ћемо бити приморани да окупирамо Елбасан, Мат, па можда и сам Драч“ и да због тога „треба све припремити па да се да налог да се то може брзо и без великих жртава извршити“⁵⁵². Коначно, и захваљујући само Пашићевој одлучности, српске трупе прешле су албанску границу 29. маја 1915. године. Друго, оно најважније: Тек по овом догађају, 30. маја 1915. године, немачки државни секретар фон Јагов обавестио је цара Вилхелма о избору Штрајта за испитивање расположења у Нишу ради склапања сепаратног мира...⁵⁵³

У вези са привођењем Србије на склапање сепаратног мира са централним силама 1915. године, сем грчког министра Штрајта помиње се и више других личности, међу њима и Карл Диренбергер, који је пре светског рата проборавао дуже времена у Београду, ангажујући се, поред осталог, на ометању Пашићеве владе да за српску војску наручи топове у Француској (Према његовом извештају Берлину из Ниша, на сепаратан мир са Србијом „још се не може мислити, без обзира на то колико би он био повољан за вишеструко напаћену земљу“).⁵⁵⁴ Највише помињана личност (и у аустро-угарским и у немачким документима, немачким пре свега) био је, међутим, будимпештански професор Адолф Штраус. Он треба да се у читаву

551. Богумил Храбак, Сепаратни мир са Србијом у политичкој стратегији централних сила (1914-1915), Зборник Филозофског факултета у Приштини, VI, св. А, Приштина 1969, 158.

552. Уп. М. Екмечић, Ратни циљеви Србије 1914, 391-392.

553. А. Митровић, Пролор на Балкан, 249-250.

554. Исти, Србија у првом св. рату, 206-207.

акцију придобијања Србије за закључење сепаратног мира са централним силама укључио из чисто финансијских, комерцијалних разлога...

Лично професор Штраус није долазио у Србију. То је он пропустио својим сарадницима — Србима Јовану Дади из Будимпеште и Ђорђу (Ђоки) Славковићу из Земуна. Они су извесно време провели у Нишу, а затим се један од њих, Ђока Славковић, пребацио у Букурешт, где је имао дужи разговор са послаником Немачке.

О разговору са Славковићем, немачки посланик у Букурешту обавестио је немачко министарство спољних послова телеграмом од 8. јула 1915. године (телеграм број 1. 076). У њему је он истакао, да га је Славковић посетио по налогу неких српских министара и партијских вођа, а с главним циљем да би се информисао о могућностима започињања преговора о сепаратном миру.

Славковић је тврдио, да су Срби „врло уморни од рата“ и да би зато радо склопили сепаратан мир. Осим опозиције, која има скоро половину посланика у Народној скупштини, за закључење сепаратног мира био је и добар део русофилске владајуће странке, као и „највећи део војске“. Само је регент Александар за даље вођење рата, јер жели „да још једном победи Аустријанце...“ Пашић и Пачу би по свој прилици радо одступили или се дали оборити, будући да су се и превише лично ангажовали на страни Антанте...

Славковић је предлагао, да се у Софији што пре организује састанак неколицине водећих српских политичара, професора Штрауса и једног представника Немачке. Пре тога, међутим, требало је обавити разговор са председником бугарске владе Радославовом, како би се утврдило, да ли је Бугарска за нагодбу са Србима или је више за оружану акцију централних сила против Србије уз садејство бугарске војске.

У самој Србији, после свега, остварење плана о закључењу сепаратног мира требало је да се спроведе на следећи начин: одређени посланици затражили би у Народној скупштини да се закључи сепаратан мир, уз изјаву, да постоје поуздане информације да би централне силе биле вољне да уђу у преговоре са Србијом и, сем тога, да се ангажују на остварењу споразума између Србије и Бугарске.

Последње што је емисар професора Штрауса поменуо у разговору са немачким послаником у Букурешту тицало се новца. Он је рекао да би било потребно осигурати „неколико милиона“, нааводно за исплату „одређеним Србима...“

Славковић и Дада боравили су у Нишу у јуну 1915. године. Они су том приликом успоставили контакт са више политичара, неколицином државних функционера, па и министара. Разговарали су, на пример, са министром Милорадом Драшковићем, затим са прваком Самосталне странке Љубом Стојановићем и, по масонској линији изгледа, са Ђорђем Вајфертом, тадашњим гувернером Народне банке.

С Николом Пашићем, Дада и Славковић се нису срели. Он је одбио да се с њима састане, изјављујући да би се то могло про тумачити као његов службени контакт са емисарима Аустро-Угарске. Према казивању самог Даде, Пашића је он видео само у пролазу и том приликом Пашић га је „презриво погледао и чисто пљнуо... као да се нашао пред врагом“.⁵⁵⁵

Док су боравили у Нишу, Дада (Јован Угрин, односно Јозеф) паступао је као — „главни“. Представљао се као велеиндустријалац из Будимпеште...

По много чему мутна личност, Дада треба да је једно време био приватни секретар краља Милана Обреновића. Мрзео је, што се поуздано зна, и Пашића и династију Карађорђевић. По Пешти је јавно говорио Србима с којима се сретао да ће „неко ипак осветити Обреновиће, можда баш они који су их смакнули“, мислећи при том на црнорукце, с којима је изгледа имао неке везе.

У Пешти се знало да је Дада у служби не само аустро-угарске него и немачке обавештајне службе (као што је то био случај и са професором Штраусом, чији је био лични пријатељ).

Непосредно пред полазак у Ниш, Дада је рекао у једном кругу у Будимпешти, да „оба цара, и аустријски и немачки, траже пошто-пото начине како да залуталу Србију дозову к памети и придобију је за сепаратан мир“, а да је он „опуномоћен да са владом Србије ступи у преговоре...“

Према тврђењу Драгише М. Стојадиновића,⁵⁵⁶ Дада и Славковић су у Нишу водили конкретне преговоре са неким представницима опозиционих партија о образовању једне нове владе, уместо Пашићеве, која би закључила сепаратан мир са централним силама. Да ли су они преговарали и са неким представницима Црне руке — Стојадиновић о томе ништа не каже. Али истиче, да је Славковић (Ђока

555. Необјављени рукопис Т. Лукавија, Догађаји у Пешти 1917. године, заоставштина Драг. М. Стојадиновића, Народна библиотека, Р 736/II/23.

556. Заоставштина Драг. М. Стојадиновића, Р 736/IV/258.

по имену, и трговац из Земуна) био ујак Чеде Јовановића-Ћосе, управника Официрске задруге, која је финансирала Црну руку, како је већ изнесено, и који је био лични пријатељ Драгутина Димитријевића-Аписа.

По повратку из Ниша у Будимпешту, Дада је причао, да је он за време боравка у Нишу „могао јасно констатовати да у Србији међу политичарима и официрима влада подвојено мишљење“ о његовој мисији. Било је, међутим, много њих који су били за сепаратан мир, „из простог разлога што су се бојали да ће Антанта изгубити рат...“ У једно је, међутим, Дада био потпуно сигуран: да је регент Александар био за то да се рат настави, „јер је био убеђен у Антантину победу“.

Дада је био веома погођен тиме што му мисија у Нишу није успела, што је — „пропала“. И није могао довољно да се нажали због тога... Рекао је, међутим, да та његова мисија није била и крај настојања централних сила да са Србијом закључе сепаратан мир. „Покушало се још једном са обнављањем мисије... Овог пута понуде су у корист Србије биле куд и камо издашније и материјално знатније. Тиса је одобравао поновну и последњу понуду Србији. Истовремено се мислило и на друга могућа средства за агитацију међу србијанским сељацима, али док је ова комбинација била на претресу сад у Берлину а сад у Бечу, одједном се прешло пеко свега тога и одлучило да се са Србијанцима уопште више не преговара, него да се Србија уништи... Тако сам и ја пропао а пропала је и моја зарада. Поред свега писменог закључка, ни Берлин ни Беч неће да плате обећаних ми пола милиона марака, а ја сам доста свог новца у то уложио. И сад сам, на срамоту и Беча и Берлина, отворио путем пештанског суда тражбу и једној и другој државној банци. Др Салај ми је и сведок и адвокат, и тако исто ми је сведок и професор Штраус. Ја већ тога ради морам да желим да централне силе победе...“

То што је Дада изјавио о „обнављању мисије“ у циљу придобијања Србије за сепаратан мир, то је било потпуно тачно. У том правцу заиста су учињени одређени напори. Чак се нешто покушавало и пред сам напад немачко-аустроугарско-бугарских трупа на Србију... Све до последњег часа за склапање сепаратног мира са Србијом била је Немачка. У Аустро-Угарској — гроф Тиса, председник мађарске владе, пре свега. Према извештају немачког генералног конзула у Будимпешти од 26. септембра 1915. године, гроф Тиса је изјавио

немачком амбасадору у Цариграду, Вангенхајму, да он очекује да ће Срби показати вољу за закључење мира кад се нађу на удару трију војски — немачке, аустроугарске и бугарске. У овом случају, Србима би се морало изићи у сусрет, како би им се олакшало доношење одлуке о закључењу мира...

Са ставом грофа Тисе у свему се слагао представник Немачке, сматрајући да би споразум са Србима битно изменио ситуацију у корист Немачке не само на Балкану, него уопште.

Државни секретар у немачком министарству спољних послова, Готлиб фон Јагов, и сам је тако мислио. Сматрао је да би за Немачку много значило ако не би морала водити војне операције против Србије. Јер, рат са Србијом не би ни у ком случају био лак. С обзиром на терен, на храброст српске војске, на заразе које владају у земљи, морало би се рачунати са великим губицима у људству па и на дуже трајање целог похода.

У министарству спољних послова Аустро-Угарске у Бечу нису у свему били сагласни са ставом Немачке према Србији. Министар Буријан пребацио је Берлину да је „превише mekan“ према Србији, на шта је добио одговор (од државног секретара Јагова) да о томе нема ни говора — „све док не буду осигурани ратни циљеви Немачке“. А ти циљеви нису били да се по сваку цену сломије Србија, као одмазда за Поћореков пораз, већ да се осигура слободан пролаз у Бугарску и Турску.

Како је фон Јагов нагласио у строго поверљивом телеграму (од 3. октобра 1915. године) немачком амбасадору у Бечу, аустроугарски министар Буријан веома потцењује тешкоће с којима се мора рачунати током војне интервенције у Србији. Срби могу извести на бојно поље 200-230 хиљада људи, који се, с обзиром на њихову храброст у одбрани, ни у ком случају не би смели потцењивати...

Што се тиче околности, да Срби, „joш увек“, и упркос претећој опасности да буду нападнути од удружених немачко-аустријско-бугарских армија, ничим не показују да су спремни да положи оружје, то ипак не значи да до тога не може доћи сасвим изненада. А за тај моменат, сматрао је немачки државни секретар, ваљало би се унапред припремити и начисто бити са условима који се Србији имају поставити. Јер, ако би Србија заиста показала вољу за склапање сепаратног споразума, морало би се хитро реаговати. За дуга договарања између Берлина и Беча не би тада било времена...

У телеграму немачком амбасадору у Бечу, фон Јагов се дотакао и династије Карађорђевић као и расположења у врху Аустро-Угарске да се на престо Србије доведе црногорска династија Петровић. Изражавајући „делимично“ разумевање за ненаклоност Аустрије према династији Карађорђевић, фон Јагов је рекао, да му није јасно зашто се даје предност династији Петровић. „Краљ Никола би још могла могао да буде погодан владар за једну државу разбојника... Његове интриге су досад само стварале немир на Балкану... Његови синови су се изметнули у битанге... Црногорци су увидели да значајне субвенције, који је краљ Никола успео да испроси од страних влада, нису користиле земљи, већ су завршавале у његовим џеповима и џеповима његове фамилије“. Из свих ових разлога, могло би се очекивати да у српским државама домаће династије буду замењене страним. Дотле пак морало би се рачунати са владарима који стоје на челу српских држава, а пре свега са краљем Петром...

Из телеграма државног секретара фон Јагова упућеног немачком посланику у Букурешту пред почетак операција против Србије, види се, што заслужује да посебно буде поменуто, да се Немачка још и тада надала да ће се са Србијом моћи закључити мир. Фон Јагов је у овој депеши тражио од посланика у Букурешту да најжитније што може, „усмено или преко другог“, саопшти Албину Кучбаху, агенту немачког министарства спољних послова, који је деловао у Србији и на Балкану, да је влада Немачке „вазда готова“ да саслуша српске понуде за мир ако оне воде рачуна о датој војној и политичкој ситуацији. „Што нас Србија буде мање присиљавала да проливамо крв, утолико ће лакши бити наши услови...”

Агент Кучбах налазио се у ово време, заправо од лета 1915. године, малтене стално у Нишу, тадашњем седишту српске владе и двора. Кретао се слободно и долазио у додир са скоро свим виђенијим српским личностима, поред осталог и оним из круга регента Александра. „У неколико наврата“, каже он у своји мемоарима,⁵⁵⁷ „покренуо сам у разговору с Пашићем питање склапања мира. Он је врло радо прихватао измену мисли о томе, али дискусија није прелазила академске оквире...” У једном разговору, међутим, Пашић је био сасвим конкретан, и рекао, у вези са закључењем сепаратног

557. Уп. Albin Kutschbach, Brandherd, 189-190.

мира, да сама Србија не може повести преговоре о томе с обзиром да је добила велику помоћ од сила Антанте, и да је решена да иде с њима до победе или пропасти.

У складу са захтевом немачког државног секретара фон Јагова, Кучбах се (последњи пут) појавио у Нишу пред сам напад немачко-аустријских и бугарских снага на Србију. Одмах је покушао да ступи у контакт с Пашићем — да би му у име својих палогодаваца саопштио да је последњи час за закључење сепаратног мира. „Али мој труд је био узалудан“, каже Кучбах. „Пашић се учинио невидљивим. Изузев својих најближих сарадника никога више није пуштао преда се... Ја сам му тада написао једно писмо и доставио му га 24. септембра 1915. ...“

У овом писму Кучбах је указао на катастрофу пред којом стоји Србија уколико брзим склапањем мира не спречи претећи јој напад. Србија више не може да очекује никакву помоћ од Русије, а ни од осталих сила Антанте. „Али без обзира на то како коцке пале: Македонија је тако и тако изгубљена. Чињеница да Аустрија, уз коју стоји Немачка, не може бити разбијена, искључује могућност да Србија буде обештећена на њен рачун. Али зато постоји могућност да Србија добије албанску територију до Јадранског мора, ако сада заједно са Црном Гором потражи пут споразумевања са централним силама...“

На ово Кучбахово писмо Пашић није одговорио. Али је, наводно, поручио преко Чолак-Антића, да под одређеним околностима Србија не би била против споразума са централним силама. Но, као мала држава, она не може да поставља услове. Она то очекује од Немачке... Како Кучбах истиче, у поверењу му је речено да он то обавезно јави Берлину... „Ја сам одмах предузео потребне кораке, на шта ми је саопштено, да није обавеза Немачке, већ Србије да учини потребне предлоге. Уколико она с тим буде дуже оклевала и због тога буде изазвала у толико веће проливање крви, у толико ће и њен положај бити неповољнији“.

Кад су, после свега, централне силе нападе Србију, питање закључења сепаратног мира са њом није ни тада престало да буде актуелно. Напротив. И Немачка и Аустро-Угарска желеле су да се тај мир закључи — без обзира на измењене прилике. Али су се у погледу услова разилазиле... Министар спољних послова Аустро-Угарске заступао је гледиште, да би се од Срба, „у случају да они буду молили за мир, морало прво тражити да безусловно цела војска

положи оружје". Цела Србија имала је да буде поседнута „према војном гледишту и потребама“. Затим, он је сматрао да би се „свако преговарање о било каквим условима“ могло протумачити „као слабост и отежати доцнији аранжман“. Исто тако он је био против расправљања о уступању територија, јер то не би било zgodно због тога што Аустро-Угарска не може још да „демаскира“ одредбе уговора са Бугарском... Државни секретар министарства спољних послова Немачке, међутим, био је мишљења да од Србије не би требало захтевати да њена војска безусловно положи оружје. У телеграму немачком амбасадору у Бечу (од 31. октобра 1915. године) он је рекао, у вези с тим, да је „теже принудити један храбар народ, који се бори за своју егзистенцију, на безусловно полагање оружја, него на мир чак и под тешким условима. Српски народ је сасвим уморан од рата и на крају својих снага. Када он зна каква ће бити његова будућа судбина, он ће пре пристати на мир него предати се слепо не знајући шта га чека...“

Последња понуда Немачке Србији за закључење сепаратног мира уследила је 2. новембра 1915. године преко извесног Ота Фолбера (Vollbehr). Овај немачки агент ступио је у везу са српским конзулом у Атини, и понудио се да Пашића повеже са немачком владом у циљу склапања сепаратног мира...⁵⁵⁸

Већ како је то уочио и немачко-аустријски агент Јован Дада (за време свог боравка у Нишу у лето 1915. године) било је и међу-српским политичким личностима оних које су се изјашњавале за склапање сепаратног мира. Једна између њих био је првак Социјал-демократске странке Триша Кацлеровић. За разлику од неких других политичара, међутим, првака Самосталне странке, на пример, који се пису усуђивали да изиђу на среду са својим мишљењем, Кацлеровић се јавно изјаснио у том смислу. У Скадру, 18. децембра 1915. године, он је влади упутио и један меморандум, у којем је, поред

558. Фолбер је понуду учинио српском конзулу у Атини, Винтровићу. Према његовој понуди, Србија би добила излазак на Јадранско море и могла би да рачуна са склапањем једног врло повољног трговинског уговора са Немачком и Аустро-Угарском. Она би пак морала да се обавезе да Бугарској уступи „неоспорну зону“ у Македонији и део територије на североистоку Србије „како би се створила веза између Бугарске и Аустро-Угарске“. Пашић је ову понуду негативно ојенио. Написао је да је она сумњива већ и због тога „што тражи спајање Аустро-Угарске преко српске територије са Бугарском и још при том да дамо Бугарској оно што тражи“. Види: Архив Србије, МИД, ПО, 1915, ф. XXVII, пов.бр.437. • О овој теми писао је и А. Митровић, Зборник Историјског музеја Србије, Београд 1985, 137-159.

осталог, рекао, да влада на челу са Пашићем нема право „да умори остатак српског народа“. Тражио је од владе да предузме хитне кораке за повраћај војске и избеглица из Албаније у домовину, „јер ако влада поведе српски народ на земљиште ма које стране силе, он ће послужити као њено оруђе“.⁵⁵⁹

С обзиром на овакав став Трише Каулеровића, и на јаке везе српских социјалиста са социјалистима Аустрије, шеф обавештајне службе Двојне монархије, Макс Ронге,⁵⁶⁰ закључио је, да би се против Пашића и његове политике могла добро искористити Социјал-демократска партија Србије. А с њом, Републиканска странка, чије се седиште налазило у Будимпешти и чији је шеф био Бранко Петровић, некадашњи руководилац српског Прес-бироа (Кандидат ове странке за председника републике у Србији био је националац Војислав Вељковић, сарадник аустро-угарских окупационих власти и председник општине у Београду под окупацијом). Сем њих, мислио је Ронге, за циљеве Аустро-Угарске могла се „можда“ искористити и организација Црне руке...

Мада је скоро сва документација аустро-угарске обавештајне службе уништена после 1918. године (један велики, а по свој прилици и најзанимљивији део, треба да је лично спалио Макс Ронге) ипак се, ту и тамо, могу наћи документа у аустријским архивима из којих се види шта се све предузимало 1915. године да би се у што већој мери компромитовала српска влада у избеглиштву управо по питању закључења сепаратног мира. Преко своје обавештајне службе, затим дипломатије, као и штампе у земљи и листова у иностранству, које је годинама субвенционисала, влада Аустро-Угарске је „масирано“ ширила вести да је влада Србије изразила спремност да са централним силама склопи сепаратни мир... То је чинила, поред осталог, с циљем, да би унела пометњу међу Јужне Словене, посејала неповерење између Италије и балканских држава, али и да би повратила веру сопствене јавности у Аустро-Угарску. Како је изнесено у лондонском листу „Морнинг пост“,⁵⁶¹ грађанство Двојне монархије дочекало је те вести „са изливима радости и задовољства, јер оно, са својом познатом кратковидошћу и својим мекуштвом,

559. Види и: В. Стругар, Југословенске социјал-демократске странке 1914-1918, Загреб 1963, 44.

560. M. Ronge, Meister der Spionage, Wien(?), 132.

561. Уп. „Политики“, 29. 06. 1915.

држи да би то био први корак ка нечем знатнијем што има да дође. Оно се ватрено нада и верује да би мир са Србијом значео исто тако и мир са многобројним другим непријатељима. Оно држи, да неко негде мора почети и стално ширење гласова о миру са Србијом изгледа му као пут који води коначној обустави непријатељства...“

У јуну 1915. године (када је гроф Фриц Берндорф, израдио један елаборат за министарство спољних послова Аустро-Угарске о нужности склапања сепаратног мира са Србијом, који би се „у ближој будућности преобразио у савез са Србијом и Црном Гором“)⁵⁶², о заинтересованости централних сила, а у првом реду Немачке, за одвајање Србије од Антанте путем закључења сепаратног мира, писала је и руска штампа. Лист „Утро Росији“, првих дана јуна 1915. године писао је, на пример, да је Немачка понудила Србији Далмацију, Босну и Херцеговину и северну Албанију, под условом да иступи из рата и да до његовог завршетка остане неутрална. У немачкој понуди Србији је речено и то, да би се Србији, ако би се прикључила Аустрији у борби против Италије, гарантовало уступање Босне, Херцеговине, Хрватске, Славоније, дела Баната и све до Истре са Трстом, уз један једини услов – да Србија гарантује слободан транзит немачке робе кроз Трст. У том случају Аустрија би ставила своје хрватске пукове на располагање српској Врховној команди...⁵⁶³

О намерама Немачке и Аустро-Угарске да Србију широкогрудим понудама одмаме од сила Антанте, писао је и руски лист „Руско слово“. У броју од 10. јуна 1915. године, овај лист је саопштавао, да су Немачка и Аустро-Угарска „поново једном“ предложиле Србији закључење сепаратног мира. То је учињено преко једног „парочитог аустро-немачког емисара, а све у једној необично лукавој форми“. Предлажући Србији да закључи сепаратан мир, овај аустро-немачки емисар је поменуо, да „предложени услови могу бити остварени у далекој будућности, а сада је важно само одредити основе преговора о миру“. По „Руском слову“, Аустрија и Немачка налазиле су „као потпуно оправдано, да Србија добије, прво, територијалне компензације, а уз то, на другом месту, излазак на Јадранско море...“ Штавише, Берлин и Беч били су спремни да „иду и даље... Немци су

562. Заоставштина Драг. М. Стојадиновића, Р 736/V/22.

563. Као у напмени 561.

пристали да се исправи аустро-српска граница и били су расположени да се Србији дају гаранције „за неприкосновеност њених граница“. Те би гаранције за Србију могле бити веома корисне, „нарочито сад када је четворни споразум (Енглеска, Француска, Русија, Италија) учинио Бугарској предлоге за улазак у рат и, као што је поуздано познато Аустрији и Немачкој, када су Бугарској понуђене територијалне компензације на рачун Србије, т. ј. српске Македоније. Ако би решавање питања о немачко-аустријским гаранцијама за неприкосновеност српске територије изазвало ма какве непредвиђене тешкоће — изјављују Аустријанци и Немци — ситуација Краљевине Србије после закљученог сепаратног мира постала би веома повољна, јер би Србија могла ослободити своју војску и, у савезу са Грчком, несумњиво би дала поуздан оружани отпор свим бугарским претензијама на Македонију“.

Како је у листу „Руско слово“ истакнуто, Пашић је на све аустро-немачке предлоге и понуде одговорио — негативно. Он је изјавио „да не жели саслушавати никакве предлоге о сепаратном миру, јер они уступају које четворни споразум препоручује да Србија учини Бугарској, чисто су породична ствар удружених савезника, у којој ни Немачка ни Аустрија немају никаквог удела“.⁵⁶⁴

У време кад се највише говорило о закључењу сепаратног мира између централних сила и Србије, Пашић је дао ексклузивну изјаву познатом руском листу „Ново време“, која је објављена 8. јула 1915. године. У овој изјави Пашић је рекао:

„Србија се већ по века бори против споразума са Аустро-Угарском, која је непрекидно тежила за то време да политички спута Србију, и да је економски веже за себе помоћу царинског савеза. Србија није хтела да се споразуме ни онда са Аустро-Угарском кад јој је то речено. Када је створена санстефанска Бугарска и по Берлинском конгресу Србији је изрично речено, да треба да се споразуме непосредно с Бечом. Србија је осећала да се то противи њеној егзистенцији и битним интересима и српским и словенским, те није послушала тај савет... Аустро-Угарска нас је у почетку, за Србију успешнога, балканског рата позивала да се споразумемо с њом на истој основи као и пре педесет година и Србија је то одбила. Зато што је то одбила, Аустро-Угарска се уверила да само ратом може

нагнати Србију да прими њене услове споразума и одлучила да прву zgodnu прилику уграби и завојшти на њу. Несрећна сарајевска трагедија је изговор који јој је послужио за извршење тога плана. Кад се Србија, дакле, није за педесет година споразумела са Аустријанцима, неће ни сада када је у много бољем положају, под заштитом Тројнога Споразума, и под окриљем велике Русије са којом је наша судбина нераздвојно повезана.

Пашић је у овој својој изјави руским новинама рекао пуну истину. Он никад, ни у једном једином моменту, од кад су почела непријатељства са Аустро-Угарском, није помишљао на закључење сепаратног мира, чак ни онда када је Србији било најтеже.⁵⁶⁵ То ће бити случај све док Први светски рат буде трајао...

Пашићева реченост да Србија не напусти своје савезнике, да истраје у борби до победе, најмање је одговарала националцима у Србији, који су и 1915. године упирали своје очи у Аустро-Угарску и који ће се, 1917. године, ангажовати на припајању Србије Двојној монархији. Прваци ове малобројне странке сматрали су да до рата са Аустро-Угарском није морало ни доћи. Што је до њега ипак дошло, кривац је, пре свега, био Никола Пашић.

Као и вођ Црне руке, Алис, који је 1915. био практично онемогућен да буде у сталној вези са првацима политичких странака, и националци су пророковали катастрофу Србије под Пашићевом владом.

Орган националаца „Српска застава“ (у броју 17. из 1915. године), и пре него што ће Србија бити нападнута од удружене немачко-аустријско-бугарске војске у јесен 1915, истицала је да се уопште не зна који ће блок великих сила победити, али да је сигурно да Србију, сем жртава, ништа друго не чека. Ако се и деси, да силе уз које пристаје Србија и победе – Србија максимално може добити Босну и Херцеговину, један део Далмације и Срем, али ће зато имати да изгуби Македонију. Све остало, са чиме рачуна влада на челу са Пашићем, резервисано је за друге: Далмација за Италију, Банат за Румунију, док је за Хрватску предвиђено да буде самостална држава под заштитом Италије. „То су ето изгледи за Србију и српски народ кад продужи ратовање још за две године и ако његови пријатељи у тој борби победе... Српски народ уместо да буде ослобођен и

565. Исто, бр.4083, 1915. г.

уједињен, биће раздвојен и бачен у ново ропство. До сада је цео српски народ био углавном под два господара: у слободним српским краљевинама и под Аустријом. После овог рата он има да добије три нова господара, или управо четири, без слободних српских краљевина. Ти су нови господари: Италија, Румунија, Бугарска и евентуално Хрватска. Положај Србије између ових држава биће следствено тежи, но што је био до овог рата према Аустрији. Српско питање биће дефинитивно затворено на штету српског народа... То су ето изгледи, које нам отвара политика г. Пашића за случај да наши савезници победе“.

У лето 1915. године, оснивач и шеф Конзервативне странке, професор Универзитета у Београду Живојин Перић, изјаснио се за прикључење Србије Аустро-Угарској. „У овом случају, Србији би имале да буду присаједињене све српске територије у Аустро-Угарској, а Српска Краљевина, тако проширена, имала би да образује једну савезну државу (Bundesstaat) са Аустријом и Угарском; уместо садашње Аустро-Угарске Државе била би нова држава на Дунаву, са три равноправна члана: Аустријом, Србијом и Угарском; место Аустро-Угарске имали бисмо Аустро-Србију-Угарску. Разуме се да би, у тој федерацији, Србија, са својом особеном династијом, имала да сачува своју националну индивидуалност“.

Кад би се све наведено остварило, Срби би „дошли до свога политичког уједињења“, а Краљевина Србија, „као члан једне Велике Европске државе, имала би утицаја на целокупну не само европску већ и светску политику, и, најзад, она би била у најповољнијим приликама да продужи своју националну и културну мисију на Балканском полуострву, а, специјално, у правцу Солуна“.

Како је професор Перић доказивао, солуција за коју се он залагао била би „и један знатан корак ка федеративном државном систему у Европи, систему који би онемогућио ратове на нашем континенту а тиме обезбедио и стално напредовање Европе у духу хришћанске културе...“

Повод професору Перићу, да са оваквим предлозима изиђе пред српску јавност усред рата Србије са Аустро-Угарском треба да је био један напис у листу „Одјек“ од 14. августа 1915. године („Којим путем?“), у којем је (у вези са Перићевим општепознатим гледањима) речено и ово: „Пошто је нестало Обреновића ради чије је освештане легитимне владавине — по мишљењу једне групе њихових слепих

поклоника – Србија имала разлога да у опште чува своју самосталност, г. Перић је обновио и проширио старе идеје о уједињењу Српства у оквиру Хабсбуршке монархије, с перспективом националне среће какву данас уживају, на пример, најкултурнији и најлојалнији Словени у Монархији, Чеси“.

Чланак професора Перића, „Политика“ је објавила у броју од 20. августа 1915. године, уз објашњење да то она чини, мада се „никада није слагала са политичким идејама г. Перића а најмање са путем којим је, по његовом схватању, требало да се изведе уједињење нашег народа“.

3. Питање сепаратног мира пред Колубарску битку

Са питањем сепаратног мира, Пашић се са својом владом није први пут суочио 1915, већ 1914. године - усред најжешћих борби између српске и аустро-угарске војске.

Личност која је 1914. године потегла питање закључења сепаратног мира са централним силама био је војвода Радомир Путник, тада начелник штаба Врховне команде.

Било је то пред Колубарску, односно Суворовску битку, у новембру 1914. године, некако у време када је немачки министар војске, Хелмут Фалкенхајн (Falkenhayn), затражио од своје владе да што пре закључи сепаратан мир са Русијом.⁵⁶⁶ И кад су немачки и аустро-угарски посланици у Атини покушали да склоне грчку владу под председништвом Венизелоса да се заузме код српске владе у циљу склапања сепаратног мира са централним силама... Аустро-угарски посланик у Атини треба да је први пут покренуо питање закључења сепаратног мира са Србијом 2. децембра 1914. године, а други пут, 4. децембра, кад је контра-офанзива српске војске била у пуном јeku. Он је тада изјавио у име своје владе, да његова држава нема никаквих тежњи да припоји српске територије и да она жели „да увери српско становништво у своја искрена осећања саучешћа и мирољубивости“. Немачки посланик изражавао се у истом смислу у разговору са грчким председником владе, али је добио одговор – упркос инсистирању грчког краља да влада поступи по жељама

566. Уп. Fritz Fischer, *Der erste Weltkrieg*, 163.

централних сила — да би такво посредовање силе Антанте могле да окарактерису као непријатељски акт Грчке према њима.⁵⁶⁷

Кад је војвода Путник покренуо питање склапања примирја, сепаратног мира у ствари, српска војска се налазила у веома тешком положају. Пред бројнијом и боље наоружаном аустро-угарском силом, српска војска је била принуђена на одступање, на повлачење — у много случајева у нереду и паници... У свом, необјављеном, дневнику⁵⁶⁸ Миле Павловић-Крпа износи, да је хаос у српској војсци би толики, да ни стрељања војника због напуштања борбеног ланца пису имала никаквог ефекта. Суд смртне казне само је потврдио осећање да је ситуација врло критична и да се наш борац не може бранити, јер је малаксао и изнурен... Смртна казна извршена над толиким људима није зауставила одступање, нити га је могла зауставити. У суштини ствари лежао је други, сасвим други узрок који обележава наш неуспех, а ни најмање бегство војника из борбе. Сасвим су друге околности извор и носилац те несреће што нас сустиже, а бегство појединих војника је неминовна последица тих и ако простих ипак многобројних и компликованих узрока.⁵⁶⁹

У првој борбеној линији догађале су се „страшне сцене“... Као очевидац, Крпа је у дневнику описао случај који се збио 29. односно 30. октобра 1914. године, са ађутантом команданта Дунавске дивизије I позива, извесним потпоручником Видићем. Подстакнут речима свог команданта, да све оне који се повлаче треба „побити као псе“, он је првог војника који је на њега при повлачењу налетео засуо најгорим могућим цовкама и на крају узвикнуо: „Сад ћу те убити!“ Овај војник је на то, по Крпиним записима, завапио да му се живот поштеди, јер ће се вратити у стрељачки ланац, али то му није вредело. Потпоручник Видић остао је неумољив... Потегаво је на војника пушку. Међутим, војник је био бржи: опалио је у потпоручника из своје пушке и на месту га убио...

Миле Павловић - Крпа је још записао, да је „остављање рова било en masse, не појединачно, тако да би по тој логици кажњавања требало стрељати читаве пукове и дивизије. Нису то били појединци који су остављали ров — остављали су га цели батаљони. Осми пук,

567. М. Марјановић, Лондонски уговор из године 1915, Загреб 1960, 117.

568. Заоставштина М. П. Крпе, Народна библиотека, Р 374/IX.

569. Исто, Р 475/V.

четврти прекобројни, девети пук, други и трећи пук II позива — све најбољи војници, опробани борци. Дакле, положај су напуштали читави пукови. Сами су војници видели оно што су били дужни команданти да виде а нису видели — то је безуспешност борбе испред Мачковог камена и споредних суседних положаја. Људи су се у својој очигледној дрскости примицали до под саме ровове аустријске и бацали бомбе — а са непријатељске стране довикивало им се: 'Хеј, бре, Срби, Шумадинци, куда сте лудаци наспели, шта мислите, бре, предајте се, не гините лудо... Зар не видите да ћемо вас одавде камењем побити...' Многи куражан и одважан војник који је до пред саме жице и ровове непријатељске избијао и бомбе бацао повраћао се оборене главе: 'Бадава! Само цабе ломимо зубе и главу. Оно се не може освојити...' Последица свега била је... да су најпре појединци, а затим читаве чете и батаљони напуштали ровове... Команданти нису могли да се освесте и разаберу и неки су, хотећи да то одступање задрже, погинули часно и јуначки".

Из Павловићевог дневика се види и то, да су војници, а и народ који се с њима повлачио испред непријатеља, силним грдњама засули команданта Прве армије, генерала Петра Бојовића, кад се одједном, пред Дивцима, однекуд појавио у свом аутомобилу... „Ене га, испружио се ка стрвина! Бежи! Све би ово ваљало мотикама помлатити..."

Пред Колубарску битку малодушност је била зацарила и у самој Врховној команди. На појаву те малодушности утицао је у великој мери и недостатак артиљеријске муниције и друге ратне спреме. Степа Степановић жалио се Врховној команди да нема чиме да брани положаје које је држао. „Од мене моји официри и војници траже да их заштитим од непријатељске артиљерије, а ја немам ни топова ни муниције“.

Командант Моравске дивизије упутио је Врховној команди на дан 13. новембра / 31. октобра 1914. године следећи извештај: „Код већина војника види се премореност и жеља, да се ово једном сврши. Они више неће да се боре, а често су сва средства недовољна да их на то натерају... Војници VIII пука I позива говорили су како више неће да се боре и рекли: 'Нека дођу краљ Петар и Пашић да се бију ако им треба!' Рђаво време, хладноћа и оскудица у свим потребама још више утичу на опште нерасположење људи“.⁵⁷⁰

570. Операцијски дневник оперативног одељења Врховне команде; Види и: Драгослав Јанковић, Србија и југословенско питање, Београд 1973, 468.

Описујући ове тешке дане, Радоје Јанковић каже, да је правцем од Ваљева ка Руднику и Суворору „најгоре изгледало“. Војне јединице „стекле су се на оно мало путова, и повлачиле се измешано. Стотине метара земљишта поред пута, било је покривено војском, сељачким стадима оваца, коњским коморама, војним кухињама и болницама. Пешаци, изнурени и гладни, равнодушно су пролазили поред артиљерије, запале у блато. У сусрет су стизале друге коморе и закрчавале пут. На много места застајало се, просто, због једних изврнутих кола, која нико није хтео да помери у страну. Исто је било и са угнутом стоком. Уз војску су одступали сељани са породицама; старци и бабе са унуцима. Деца су седела на топовским карама, или на колима са муницијом. Између лафета провлачиле су се козе и овце, а са стране нарамали крупни и подбивени мачвански волови. Ту су били и рањеници и тешки болесници, које су сељани вукли са плачем и очајем...”⁵⁷¹

У свему, стање је било такво, да је изгледало да је потпун распад војске неминован. Да би то спречила, врховна команда је, после дугог колебања, одлучила да се формирају преки судови у позадини.

У оваквим приликама, ето, војвода Путник је предложио да се од Аустро-Угарске затражи примирје и затим закључи частан сепаратан мир...

Према казивању регента Александра Милу Павловићу-Крпи, 26. маја 1915. године⁵⁷², Путник му је своје мишљење о нужности склапања примирја саопштио у Ваљеву, у великој сали суда, у присуству Живојина Мишића и Живка Павловића. У том моменту тешко ободели војвода је рекао регенту Александру да „ми војске више немамо“, да је „за нас војнички рат свршен“, да је он већ наредио премештај Врховне команде у Крагујевац и да је позвао Николу Пашића да га са свим тим упозна и каже му да је „сад ред на дипломатији да спасе што се спасти може“.

Док је војвода то говорио, регент Александар се налазио „као у сну“ — рекао је он Крпи. „Нисам могао да верујем да стварно чујем његове речи. Знао сам многе врло недовољне ствари, али ниједна од њих није оправдавала ове речи“. Прекинувши војводу у излагању, регент Александар је упитао: „Ако се не варам, ви, војводо, мислите на сепаратан мир?“ — „Да“, гласио је војводин одговор. А на питање,

571. Радоје Јанковић, Дани и године, Београд 1926, 135.

572. М. И. Крпа, Народна библиотека, Р 374/IX.

„из чега је извео такав закључак“, војвода је рекао: „Како из чега?! Па ми немамо војску. Каква војска?! Ја издам наредбу да се држе на тој и тој линији, а они, пре него што се и мастило сасуши на мом потпису, већ то остављају...”

Регент Александар је после свега рекао војводи Путнику, да је он и сам „у многоме све то знао“, али да све то „што је он од војводе чуо, не може правдати такву његову одлуку... Господине војводо, мени су, углавном, све те жалосне чињенице познате, али има и других важнијих, које имам у виду... Прво имам у виду да нисмо сами са Аустријом у рату, него је већа и јача половина човечанства заједно са нама према Аустрији и Немачкој...”

Регент Александар поменуо је да постоји и „један историјски морални разлог, који се ни за трен ока не сме изгубити из вида: поводом нас дошло је до овог светског рата, отуда ми последњи, а не први, можемо помишљати на мир, чак кад би ситуација била и гора него што је данас“.

На војводину молбу, да му регент каже „какав је његов конкретан закључак“, овај је одговорио: „Па ето тако, морамо се борити. Ако се не може другојачије, повлачићемо се под борбом, с линије на линију“.

„То је народна песма!“ приметио је војвода.

„Народна песма или не, тек ја не видим, господине војводо, да друкчије може бити!“

„Може и те како. Само у том случају повлачења ја не носим одговорност за оно што ће доћи“...

После ових војводиних речи, регент Александар се окренуо Живојину Мишићу и упитао га шта он о свему мисли...

„Као и ви, Ваше Височанство!“

Пуковник Живко Павловић је на исто питање регента Александра пак одговорио — да „мисли да је господин војвода мало претерао“.⁵⁷³

У својим успоменама објављеним у листу „Ратник“, бригадни генерал Светислав Т. Миловановић каже, да је разговор између регента Александра и војводе Путника вођен 11. новембра 1914. године у Ваљеву, а на захтев војводе Путника. Тог дана, око пет часова ујутру, војвода Путник је послао Живојина Мишића регенту Александру, да

573. Генерал Павловић је потврдио Д. М. Стојадиновићу да је управо тако текао разговор између регента Александра и војводе Путника, али је молио да се то нигде не објављује.

му саопштити да се војна ситуација веома погоршала и да је неопходно пресељење Врховне команде из Ваљева у Крагујевац. Кад се регент Александар, затим, појавио у Путниковом штабу, овај му је одмах рекао „да иако је истина горка, он је дужан да је каже, а горчина истине је у томе, што је цела војска у рђавом морално-психичком стању, те се због тога на њен даљи отпор не може више да рачуна“.⁵⁷⁴

По генералу Миловановићу, војвода Путник је предложио да регент позове Пашића у Крагујевац и да од њега затражи да влада одмах отпочне преговоре са Аустро-Угарском за закључење мира.

Са својим ставом, да више нема услова за вођење рата, војвода Путник упознао је и краља Петра, кад је овај, на путу из Врањске бање, свратио у Врховну команду у Крагујевцу. „Величанство, никакве наде више за одбрану наше земље нема, ништа нам не може помоћи, катастрофа је неизбежна“.⁵⁷⁵ Видно узбуђен, краљ Петар је на то рекао: „Немојте тако говорити, ако Бога знате! Па зар се поколебани морал војске не може да поврати и непријатељ заустави... Ево, ја овако стар, болестан и изнемогао идем на фронт, обићи ћу све пукове и лично позвати војнике на пожртвовање и урођену му храброст...“

„Ништа то неће помоћи, Величанство“, одговорио је војвода Путник. „Све што је требало, предузимано је, али се наши војници неће више да бију и стога је катастрофа на прагу...“

Као и краљ Петар, регент Александар и Живојин Мишић, у то време заменик начелника штаба Врховне команде, и Никола Пашић, као председник владе, био је за безусловно настављање борбе. Захтевајући да се са отпором продужи, он је чак запретио оставком владе...

Саму околност, међутим, да је војвода Путник затражио да се са Аустро-Угарском закључи сепаратан мир, Пашић је покушао да искористи у натезању са великим савезницима — да би извршио притисак на њих, како би они, поред осталог, попустили у свом инсистирању да Србија препусти Македонију Бугарској. На његову иницијативу, регент Александар је 10. новембра 1914. године послао телеграм руском цару, у којем је изнео да је Врховна команда, с обзиром на очајно стање српске војске и недостатак муниције, предложила влади да затражи мир од Аустро-Угарске и да ће коначну одлуку о томе донети Народна скупштина, која ће се састати

574. Види: „Ратник“, св. XI, Београд, новембар 1922, 20-21.

575. Уп. Васа Казимировић, Н. Пашић и његово доба, II, 312.

кроз три дана. Подвлачећи да Србији и њеној војсци, ако у најкраћем року не стигне муниција, прети катастрофа, пораз већи него што је био онај из 1813. године, регент Александар је у телеграму руском цару рекао и то, да се у најтежем тренутку Србије од ње тражи у име Русије да „Бугарској, која је издала словенску солидарност, уступи земљиште толико пута напонљено српском крвљу“.

Скоро исти садржај имао је и телеграм који је Пашић упутио руском министру спољних послова, Сазонову...

Као што је Пашић и претпостављао, и с чиме је рачунао, вест да је у Србији потегнуто питање склапања мира са Аустро-Угарском, узнемирила је силе Антанте у највећој мери. Што је Пашићу било главно, савезничке силе биле су опоменуте на обавезе према Србији и биле су наведене да почну размишљати о давању гаранција Србији за њене интересе. Чак је и енглески државни секретар Греј, тако слабих осећања за ствар Србије, изјавио, да би „било добро да савезници пошаљу Србији неко охрабрење у овој кризи...“

Случај са тражењем војводе Путника да се Аустро-Угарском закључи сепаратан мир, показао је, поред осталог, да су Пашић и регент Александар били у свему на истој линији кад се радило о одбрани државе, и да су обојица били у томе подједнако одлучни и упорни.

После разговора са војводом Путником у Ваљеву, регент Александар је у пратњи Живојина Мишића обишао фронт, заправо јединице Прве армије и на лицу места утврдио — да код бораца ипак свака воља за даљим отпором није ишчезла, да она постоји. То је он рекао и војводи Путнику, кад се вратио у његов штаб. Чак је нагласио, да „наде нису нимало песимистичне, јер нема разлога да се губи вера у вредност трупа, па према томе ни у изгледе на успех у предстојећим борбама“.

Мада је као регент Александар оцењивао ситуацију у војсци, нарочито у Дунавској дивизији првог позива, Живојин Мишић ипак није био много вољан да се прими дужности команданта Прве армије, на чему је регент Александар инсистирао. Али је на крају пристао...

Како каже Миле Павловић-Крпа у својим записима,⁵⁷⁶ доласком Мишића на положај команданта Прве армије, отпочела је нова фаза рата са Аустро-Угарском. У доброј мери сиров, и често груб на речима, Мишић је гајио велико поверење у српског војника, а то ће

рећи у српског сељака. И сам сељачко дете, знао је да српски војник, чак и кад одступа — не чини то из кукавичлука. Он је по природи храбар, али је потребно створити му одговарајуће услове за борбу...

Чим се нашао на челу Прве армије, Мишић је предузео мере да смањи „бујицу неуредног одступања“, заустави је, претвори је у правилно, уређено одступање — бегунци напред, за њима војска. Он је затим, по Крпи, „подигао својим рукама онај циновски будак, којим је ископао гробну раку не само аустријском утицају у Србији, него је он тим будаком по сред темена распалио сјај и славу аустријског оружја у нашој земљи...“ Он је аустријску казнену експедицију претворио у кажњену експедицију... Добро је запамћено да је он прилазио обичним војницима и непрестано им говорио да добро нишане, да гађају непријатеља увек у главу...

Захваљујући Мишићевој енергичности и вештини командовања, контра-напад његове Прве армије, на крају, претворио се у праву олују која је кршила и домила све пред собом... Српски војници који су дотле напуштали борбене положаје у неред, јурнули су на непријатеља тако храбро као да сваки од њих има по три живота. Непријатељ је просто био разбучан. А кад су у контра-офанзиву кренуле и друге две српске армије, под командом Степе Степановића и Павла Јуришића-Штурма, катастрофа непријатеља била је потпуна. Заробљено је 270 официра и преко 40 хиљада подофицира и војника, а заплењено више од 130 топова и 70 митраљеза.⁵⁷⁷

Победом у Колубарској бици, Живојин Мишић се уистину овенчао славом и заслужио највеће признање. Помрачио је славу чак и војводе Путника...

Како Миле Поповић-Крпа тврди, Путника је „веома погодило“ што је Мишић, 4. децембра 1914. године, „експресно“ унапређен у чин војводе. Незадовољан, он је тог дана телефоном позвао регента Александра и рекао му: „Шта вам је требало, Височанство, да Мишићу дате чин војводе?“

„Требало ми је“, одговорио је регент, „да одам највеће признање човеку, који није изгубио главу у време кад је други већ нису имали“.

Прекор регента Александра био је на месту. Војвода Путник је пред Колубарску битку био заиста сасвим посустао... Љуба Јовановић-Патак је рекао, да је „посусталост“ код војводе Путника била сва-

ком лако уочљива. Кад су се њих двојица срели пред Колубарску битку, Јовановић је закључио да је војвода „или престарео и болешћу сломљен, па све види црно, или га неко погрешно обавештава о стању у нашој армији...“⁵⁷⁸ Ово последње, по свој прилици, тицало се, вође Црне руке, у том часу, шефа обавештајне службе у Врховној команди...

При покушају да се објасни шта је навело војводу Путника (војсковођу општепризнате оштроумности и бриљантног војног дара, једног од најуспешнијих ученика немачког стратега Молткеа)⁵⁷⁹ да предложи закључење примирја са Аустро-Угарском, морале би се, чак и обавезно, осим тешке војне ситуације, узети у обзир и следеће околности: 1) да је у одређеним политичким круговима Србије у то време постојала неверица у победу сила Антанте, 2) да су у тим истим круговима, услед тога, постојала јака расположења да се са Аустро-Угарском склопи сепаратан мир, 3) да је војвода Путник стајао под jakim утицајем вође Црне руке и да је, на његов захтев, покушао да у Врховној команди задржи Милоша Богичевића, заговорника сарадње са Немачком, као силом предодређеном да доминира Европом.

Посебна околност која би се морала имати у виду била би та, да је војвода Путник, још у пролеће 1914. године стао у ред противника радикала на челу са Пашићем, и да је подржавао Аписа у његовим настојањима да баш пред Колубарску битку обори Пашићеву владу, тј. да у најмању руку издејствује да дође до формирања једне коалиционе владе у којој би се налазили и његови савезници — прваци опозиционих странака који су сумњали у победу сила Антанте. Једна од тих личности са којом је Апис рачунао, био је првак Самосталне странке Милорад Драшковић, који је на тајној седници Народне скупштине у Нишу, одржаној 3. новембра 1914. године, изјавио, да сумња у победу сила Антанте (а за односе између владе и Врховне команде он је пак рекао, да су они „неморални и да једни друге шикамирају, заједају и пакосте...“)

Ако се од свега реченог пође, чини се скоро сигурним, да се Путников предлог за закључење мира са Аустро-Угарском уклапао у политичке рачунице вође Црне руке из тог времена.

Због држања пред Колубарску битку уопште, и, посебно, због учињеног предлога да се обуставе непријатељства са Аустро-

578. Драгина М. Стојадиновић, Колубарска битка, Народна библиотека, Р736/II/23.

579. Молтке, Хелмут (1800-1891), генерал-фелдмаршал, творца оперативног плана немачке војске у рату са Француском 1870/1871 („Раздвојено наступити, заједно тући“).

Угарском, појводи Путнику је замерено са више страна. Али са више страна чули су се и гласови да са њим и није било баш све тако како се причало и приказивало. Он јесте рекао оно што је рекао краљу Петру, регенту Александру и Николи Пашићу, али он то није „учинио из малодушности или бојазни за своју личност, већ једино зато што је хтео да тим путем натера Пашића да дипломатском акцијом олакша војсци...“⁵⁸⁰ Такође се наводило, да за успех Колубарске битке није био заслужан само Живојин Мишић. Заслуга за успех припадала је и Врховној команди, односно Путнику, Мишић је кренуо у контра-офанзиву тек пошто је Врховна команда издала наређење за њу. А то је било у оном часу кад је она добила „довољно извештаја да се непријатељ налази у врло рђавом стању...“

Као доказ да је директива Врховне команде за општи контраудар постојала, да је Мишић с њом био упознат, наводи се, уз друго, и то, да је он у својој наредби за напад истакао да ће „обе остале армије и делови Ужичке војске у исто време предузети напад“.

Команду над Првом армијом, с којом је кренуо у контра-напад, Мишић је примио у Мионици — од дотадашњег њеног команданта, генерала Петра Бојовића, који је као и војвода Путник био уверен да се с непријатељем не може више водити борба.⁵⁸¹ Све је то потрајало неколико минута... „Предајем ти армију“, мрзовољно је рекао генерал Бојовић. „Ево мог штаба, а штаб зна где су му трупе...“ И то је било све. После тога, генерал Бојовић се и „без збогом остај“, како се то каже, удаљио...

На овај дан, кад је био приморан да због неуспеха у руковођењу Првом армијом преда команду Живојину Мишићу, Бојовић изгледа никад није заборавио. На то упућује и његов однос према Мишићу у октобру-новембру 1916. године, када се налазио на челу Врховне команде...

У акту од 7. октобра 1916. године, генерал Бојовић је запретио Мишићу (тада команданту Прве армије) „одговарајућим законским мерама“ уколико настави да „безусловно не извршава добијена наређења и ако се у службеној кореспонденцији са Врховном командом не буде држао прописа, већ јој се буде обраћао тоном и начином изражавања не као претпостављеној него као равној команди“. Бојовић је Мишића посебно упозорио да на челу Врховне команде

580. Цитоварићев Београдски дневник, број 206/15. 8. 1922.

581. Р. Јанковић, Дани и године, 136.

„стоји као врховни командант Његово Краљевско Височанство Престолонаследник Александар“, чиме је, очевидно, хтео да каже, да војвода Мишић у недовољној мери „респектује“ и самог врховног команданта... Мишићев одговор био је, да генерал Бојовић „није постављен у такав изузетан положај у војсци, да сме и да може, по питању овакве преписке, оваквим тоном писања, па чак у виду једне наредбе, односити се према далеко старијем од себе који је случајно на nižем положају... На овој основи ове некакве претње, прекоре и поруке... не примам. У противном сваки даљи службени однос између нас двојице је немогућ“.

У својој „кореспонденцији“ са Бојовићем, Мишић је рекао и ово: „Могу уверити Начелника Штаба у Врховној команди г. ђенерала Петра Бојовића, да командант Прве армије војвода Мишић никада није заборавио, нити има обичај да заборавља, ко стоји на челу Врховне команде, као год што и не заборавља, да је Начелник Штаба у Врховној команди г. ђенерал Петар Бојовић“.^{581-А}

Било је очевидно, да је војвода Мишић имао сасвим одређено мишљење о генералу Бојовићу и да ни он није никад заборавио како је и на који начин од њега примио команду над Првом армијом у Милонци...

...Пошто је преузео команду над Првом армијом, Мишић се одмах упутио према Суворору. Успут је прикупио око себе неке команданте и код Дића им рекао: „Чим се трупе мало среде, наредитићу напад, па ма како о томе мислила Врховна команда“.

У приликама у којима су изговорене, ове Мишићеве речи нису деловале уверљиво. Сваком од присутних команданата се и сама помисао на офанзиву чинила као „горка немогућност“. Свима њима је изгледало да је за тако шта касно и прекасно, јер су се војска и држава незадрживо сурвали у провалију. „Чак и необично жилави и бојевима прекаљени, четнички војвода Танкосић уз кога је, крај пута, седело десетак мргодних четника, међу којима познасмо Мустафу Голубића и Вукмировића, није изгледао чио и уравнотежен“, каже Радоје Јанковић.⁵⁸² Један редак изузетак био је потоњи генерал Душан Симовић, који ће после 27. марта 1941. године постати председник

581-А. Писмо војводе Ж. Мишића Врховној команди од 16. 10. 1916; Писмо ген. Бојовића Мишићу од 22. 10. 1916; Писмо Мишића Врховној команди од 3. 11. 1916. Заостављина М. Павловића-Крпе, Народна библиотека, Р374/IV/34. Годину и осам месеци касније, пред офанзиву 1. јула 1918. године, Бојовић је смењен са положаја начелника штаба врховне команде. За помоћ начелника наменован је војвода Живојин Мишић.

582. Р. Јанковић, 137.

владе Краљевине Југославије. Он је сматрао да спас лежи само у енергичној противофанзиви...

По преузимању команде над Првом армијом, за Мишића је било најважније да се са својим трупима што више удали од непријатеља, како би војницима осигурао бар неколико дана одмора. Врховна команда на челу са војводом Путником, међутим, бојала се да предалеко одступање не доведе до катастрофе...

Између Путника и Мишића дошло је око свега овога до жучне расправе. У телефонском разговору који је вођен између њих 15. новембра 1914. године увече од пола десет сати до пред саму поноћ, пале су многе тешке речи. У једном моменту Путник је узвикнуо:

„Јесте ли ви здрави при свести?“

„Јесам, фала Богу“, одговорио је Мишић с друге стране жице.

„Како смете то да радите?“

„Чиним све што је потребно за спас Армије и добро Отаџбине!“

Поновивши садржај наредбе Врховне команде, коју је Мишић потпуно игнорисао, војвода Путник је затим узвикнуо:

„То не смете нипошто чинити!“

„То ја морам радити, јер ми диктују прилике. Хоћу да доведем у ред своју армију и да је спреим за напад“.

„Ја ћу вас под суд!“

На ове речи војводе Путника Мишић се јетко насмејао и потом рекао:

„То можете! Можете ме и сменити, али моје дивизије не можете задржати од покрета, нити мене одвратити од ове одлуке. За све што радим примам пуну одговорност.“

Начелник Врховне команде војвода Путник никако није био спреман да попусти Мишићу, па ни кад му је овај поновио — да је он покрет наредио и да се мора извршити, јер он на новим положајима не мисли да се брани, већ да одатле крене у „најбешњи напад“.

После још једне Путникове опомене, да се наредба Врховне команде мора поштовати, Мишић је, већ обузет љутњом, промрмљао једну гадну псовку, а онда рекао:

„Нећу у овом часу никога да слушах, кад радим посао за који носим одговорност. Наредио сам повлачење и остајем при томе. Дајте команду ком хоћете; али докле ја командујем армијом, има да буде како ја мислим да је најбоље за ову земљу.“^{582-А}

Војвода Живојин Мишић на командном положају

Упркос протестима и претњама Врховне команде, Мишић је извео свој план до краја. Није се дао поколебати, нити претњама заплашити... Повукао се до линије за коју је сматрао да је најбоља: Лице-Мрамор-Галич...

На дан 18. новембра 1914. године Мишић је својој армији издао „припремну“ наредбу за контра-напад. А сутрадан, 19. новембра, у 4 часа и 48 минута по подне, војвода Путник је издао наређење својој војсци да „енергично нападне непријатеља на свим фронтовима“. Прва у контра-напад кренула је Прва армија под Мишићевом командом. У седам часова ујутру. За њом, армија под командом Павла Јуришића-Штурма. Јединице под командом Степе Степановића ступиле су у дејство нешто касније...

Прва армија је на целом свом фронту јурнула у силовит јуриш. Борба и гоњење слили су се у једно. Са Другом и Трећом армијом ствари су другачије стајале. Оне нису ни тако одлучно ни тако успешно дејствовале. Како се наводи, све због тога што је „било тешко уверити Степу Степановића да лево крило српске војске туче и гони Аустријанце“.⁵⁸³

Жестоко тучени од Мишићеве армије, аустро-угарски пукови су се брзо растројали. У паници, они су спас покушали да нађу у бекству. Бежали су од Брежђа ка Мионици и од Мионице ка Брежђу. У тој котлини, изукрштани, без команде, били су „тучени у главу од српске артиљерије. Топови су ишли испред пешадије и својим шрапнелима сејали ужас међу Аустријанце...

Успех Мишићеве армије био је потпун. За седам дана она је повратила све оно што су Аустријанци били успели да освоје током пуне три недеље.

У Мишићевом успеху, регент Александар је видео и свој успех. И — свој тријумф над Путником, али и свима другима који су били за закључење сепаратног мира, рачунајући ту и Аписа.

И Никола Пашић је имао све разлоге да буде задовољан и пре-задовољан. Победа у Колубарској бици ојачала је позиције како његове личне тако и радикалне странке, односно радикалске владе. Сад је већ сасвим другачије могао да разговара са вођама опозиционих партија.

После толико времена и натезања, 22. новембра / 5. децембра 1914. године, између Пашића и вођа опозиционих странака постиг-

нут је договор о формирању једне коалиционе владе, односно о уласку у радикалску владу тројице представника опозиционих партија – Љубе Давидовића и Милорада Драшковића из Самосталне странке и Војислава Маринковића из Напредне странке.

Формирањем ове владе, сви планови вође Црне руке о обарању радикалске владе уз помоћ опозиционих партија пали су у воду..

Неки месец дана пред Колубарску битку, око 20. октобра 1914. године, вођ Црне руке био је остварио договор са опозиционим партијама (сем са Социјал-демократском) о формирању једне нове владе која би била под његовим утицајем, наравно. У последњем тренутку, међутим, а како је изјавио сам Апис на суду у Солуну,⁵⁸⁴ „из комбинације се повукао стари либерал Стојан Рибарац, из разлога што му није био дат обећани портфељ...”

Договор о формирању нове владе, уместо радикалске, пао је у време кад је изгледало да ће Србија, упркос јуначком отпору њене војске, морати да поклекне пред налетом аустро-угарских корпуса. Већ сама та чињеница, да се вођ Црне руке усред најжешћих борби са непријатељем ангажовао на обарању владе која је имала мандат за вођење државних послова, био би довољан разлог да се прихвати теза о постојању његових посебних политичких комбинација. Али и довољан доказ за непарламентарно држање опозиционих политичких партија, које су, не само у јесен 1914. године, него и пре тога, у пролеће исте године, како је већ описано, покушале да на неуставан начин дођу на власт – уз помоћ Црне руке.⁵⁸⁵

На суду у Солуну, вођ Црне руке није говорио о договору са опозиционим партијама да се обори Пашићева влада, већ да се само образује једна концентрациона влада...

Политичари на које се вођ Црне руке највише ослањао, са којима се пред Колубарску битку највише договарао у својој канцеларији у штабу Врховне команде, били су самосталци. Пашић каже, да су прваци Самосталне странке, Љуба Давидовић и Милорад Драшковић, и кад су вођени преговори о њиховом уласку у владу, сваки час „трчали“ у Крагујевац, да би се посаветовали са Аписом и питали га за ово и оно...

Према тврђењу Д. С. Илића, пашенога Богдана Раденковића (члана Врховне централне управе Црне руке) први договор о сарад-

584. Види и: Б. Нешковић, Истина о Солунском процесу, 207.

585. Коста Стојановић, Слом и васкрс Србије, необјављени мемоари, Архив САНУ, број 10133.

њи између Црне руке и првака Самосталне странке треба да је углављен пред рат са Турском, 1912. године. „Богдан ми је поверио“, каже Илић, „да су се ОНИ споразумели да вођење рата са Турском повере влади самосталних радикала. Ја сам и без објашњења разумео: ко су то ОНИ. То су били руководиоци организације Уједињење или смрт. Ја нисам био припадник те организације, али сам много о њој знао из казивања Богдановог. Од њега сам прво чуо о томе да је Милован Миловановић форсирао њено оснивање(!): Дајте ми, говорио је Богдану, такву једну организацију, па ћете видети шта ће Милован њеном помоћи урадити. — Сазнао сам и то да је престолонаследник Александар дао основна средства за њено оснивање, а Влада Илић, тада још индустријалац из Лесковца и доцније председник београдске општине, први фонд за набавку штампарије и покретање листа Пијемонт. — А исто тако да је Милан Гавриловић одао престолонаследнику Александру устав и статут организације који му нису били познати. И ваздан других тајни које јавност никада није и неће снати...“⁵⁸⁶

Како Д. С. Илић још наводи, непосредно пред рат с Турцима 1912. године, више истакнутих самосталаца се и лично зближило са вођама Црне руке. Милорад Драшковић се, на пример, побратимио са мајором Велимиром Вемићем... И иначе опрезни и уздржани Љуба Давидовић је имао у ово време неких веза са вођама Црне руке.

Из успомена Д. С. Илића, види се такође, да је и краљ Петар био за то, да Србија уђе у рат с Турском 1912. године са владом самосталаца на челу државне управе. О томе је био постигнут и договор (између краља Петра, Милорада Драшковића и Љубе Стојановића), али је реализација изостала због држања Љубе Стојановића - а у вези са захтевом краља Петра да у тој влади министар војни буде Степа Степановић, што је већ поменуто. Драг. С. Илић, међутим, мисли, да Стојановић није одбио да прими мандат за састав владе због краљевог захтева, већ — „из бојазни. Њему се рат учинио толико ужасна и страховита ствар, да се није усудио примити одговорност за његов исход. Он је био научник, а не прави политичар — човек од политичког заната. Он није био у току ствари, није имао везе ни додира са људима из војске, и њему је, неприпремљеном, краљева понуда пала као из небуха. Многи би на његовом месту слично или исто поступили. Рат није ствар једне странке него целог народа...“

4. Прави и наводни кривци за пораз Србије 1915.

Пошто су пропали сви покушаји Аустро-Угарске и Немачке, а нарочито Немачке, да се Србија наведе на склапање сепаратног мира у 1915. години, у јесен те године уследио је велики напад на њу. У том нападу учествовала је и Бугарска, што је Пашић и предвидео да ће се десити и на шта је он упорно скретао пажњу силама Антанте.

Србија је ову војну дочекала сама. Велике силе — савезнице нису ништа предузеле да јој помогну. Нису ни покушале да спрече да Бугарска са својом војском не одсече Србију од Солуна, где су се налазиле њихове дивизије.

Ни Грчка није ништа учинила да Србији помогне. А она је на то била обавезна — уговором о савезништву закљученом 1. јуна 1913. године, као и посебном војном конвенцијом. Прогермански кругови у овој земљи, на челу са краљем Константином сматрали су да потписани уговори са Србијом не обавезују Грчку, јер су они наводно важили само за случај рата са Бугарском, а не са Бугарском удруженом са једном или више сила.^{586-А}

Пред надмоћнијим немачко-аустроугарским снагама, српска војска је принуђена на узмицање, на повлачење...

На седници владе у Крушевцу, одржаној 22. октобра 1915, Пашић је рекао, да влада „још увек без резерве стоји на гледишту, да се безусловно мора остати уз досадање савезнике, пошто једино та политика обезбеђује не само извршење националног задатка но и саму независност и опстанак земље“. На овој седници, међутим, Пашић је рекао и то, да је влади „потребно да зна има ли за ту политику поверење Његовог Височанства, и да ли је главни штаб вољан да води операције у смислу ове политике“ (На седници од 29. октобра, регент Александар се сложио са ставом владе да се „има истрајати до краја у досадашњој политици“).

Непосредан повод да Пашић постави ова питања била је вест, да је командант Прве армије, војвода Живојин Мишић, наредио својим јединицама да се повуку на десну обалу Мораве...

Пошто је регент Александар лично „проверио гласове о узнемиравајућем стању у Првој армији“, влада је (уз пуну регентову сагласност) решила, „да се најенергичније сузбије ширење деморалишућих

586-А. Уп. Никола Марковић, Велика Британија и искрцавање савезничких трупа у Солуну, Зборник радова Историјског института САНУ, књ. 4, Београд 1986, 241.

гласова и мишљења“ и да, између осталог, регент Александар „изда једну наредбу војсци у коме ће јој скренути пажњу на важност отпора и обавестити је о правом стању ствари...“^{586-Б}

Војвода Путник, као начелник штаба Врховне команде, у потпуности је подржао став владе и регента Александра. Друкчије него пред Колубарску битку, он је сад изјављивао да борбу „треба продужити до краја“, а ако се буде морало повлачити, да то „мора бити Косово, па евентуално чак и преко Призрена, Дебра у јужну Македонију и у Албанију“.^{586-В}

Кад је, напослетку, пала одлука (владе и Врховне команде) да се повлачење изврши у Албанију, Пашић је телеграфски обавестио српске посланике на страни, да ће Србија, по повлачењу, имати 250 хиљада војника и да ће са њима, а уз помоћ савезника, „не само истерати непријатеља са Балкана већ га и уништити“.

Овај оптимизам био је уистину завидан и он се заснивао и на уверењу да велике силе Антанте неће Србију оставити на цедилу, да ће и саме наставити акцију на Балкану.

На седници владе у Скадру, 24. новембра 1915. године, при разматрању настале ситуације, Пашић је пребацио Врховној команди и Главној интендантури да су се „сувише дуго задржали на путу од Призрена до Скадра, тако да је влада морала решавати сва питања“.^{586-Г} А затим је рекао, да повлачење у Албанију (где је требало да се изведе „реорганизација и поновно наоружање војске“) није добро примљено од савезника, да је међу њима чак постављено питање „да ли треба и даље помагати Србију својим војскама на Балкану, или је напустити...“

С обзиром да се било „појавило и мишљење, да војска треба да се повуче ван Албаније, да се у сигурности прибегне реорганизацији“, Пашић је изјавио, да је потребно да се постигне сагласност између владе и Врховне команде у погледу „даљег држања“. Пре тога, он је тражио да се влада „обавести о војничкој ситуацији, о стању у војсци...“

У име Врховне команде, пуковник Живко Павловић, помоћник војводе Путника, рекао је — да „и бројно стање војске и морал опадају“.

586-Б. Записници седница министарског савета Србије 1915-1918, Београд 1976, 187, 193-194.

586-В. Исто, 197.

586-Г. Исто, 221.

Војвода Степа Степановић

На седници је постављено питање (од стране министра Војислава Маринковића, представника Напредне странке у влади), да ли се српска војска може у Албанији прибрати и одбрани од непријатеља. Одговор пуковника Павловића је био — да то зависи од опште ситуације, од тога да ли ће савезничке силе остати уз Србију или ће је напустити...

Позивајући се на извештај команданта нових области, пуковник Павловић је рекао, да је морално и здравствено стање у јединицама из тих подручја врло рђаво. „Материјална спрема највећим делом упропашћена: оружје зарђало, муниције готово нема. Има пукова са 40 бораца...”

Мада извештаји осталих команданата још нису били пристигли, пуковник Павловић је био мишљења — да је „ситуација јасна. Ми ћемо се моћи одржати само, ако за непријатеље будемо имали једино Арнауте. Иначе, ако Бугари и Немци буду надирали, нећемо се моћи одбрани...”

Одлуку о повлачењу са Косова, Врховна команда је донела 24. новембра 1915. године. У наредби командантима оперативних јединица (од 25. новембра), речено је, поред осталог, да би капитулација била најгоре решење и да, докле год постоје владалац, влада и војска, па ма колика њена јачина била, држава није изгубила своје биће и с њом ће савезници морати да рачунају као са реалном чињеницом.⁵⁸⁷

По овој наредби Врховне команде, команданти армија нису одмах поступили, међутим. То њихово оклевање имало је за последицу појаву опште пометње, масовног дезертирања, дезорганизације и деморализације највишег степена. Тек 2. децембра 1915. године команданти оперативне војске су се сложили да треба поступити по наредби Врховне команде... Овој одлуци претходило је саветовање у Пећи. Оно је почело 29. новембра и на њему су учествовали команданти Прве, Друге и Треће армије — војвода Живојин Мишић, Степа Степановић и Павле Јуришић-Штурм, а сем њих и генерал Михаило Живковић, командант Одбране Београда. Саветовању су присуствовали и начелници њихових штабова. Саветовање је било врло бурно... Мишић је рекао, да војска већ десет дана не зна ни где су влада и Врховна команда, и да се више не може „остати у стању

у коме ће сваки од нас радити на своју руку".⁵⁸⁸ Тражио је, да се са Косова крене у контра-офанзиву уместо у повлачење према Скадру. Ово није усвојено, па је истог дана, по подне, одржан још један састанак. На њему је, напослетку, било договорено да се са повлачењем са Косова причека. На састанку одржаном сутрадан, 30. новембра 1915. године, Мишићев предлог је још једом одбачен. А на четвртном састанку, одржаном 1. децембра 1915, више се свађало и препирало него што је већано. Повод жестокој распри била је Мишићева изјава, да постоје само две могућности: да се крене напред у офанзиву те да се види од кога се бежи, па ако се успе, добро је, а ако се не успе да се са непријатељем ступи у преговоре у циљу обуставе даљег вођења рата.

Ова изјава интерпретирана је тако, да је Мишић у Пећи у ствари захтевао да војска положи оружје и преда се непријатељу, и много је штетила имену славног војсковође.

После „напрасне“ смене Врховне команде у Скадру, Мишић је био (за једно време) уклоњен са положаја команданта Прве армије...

У разговору са Миланом Г. Петровићем у Ници, у јануару 1916. године, Мишић је рекао, да су му „злобни клеветници подметнули клевету“, да је, предлажући офанзиву, хтео да преда војску непријатељу. Свој предлог он је „изнео из убеђења, што је веровао у успех“.⁵⁸⁹

Мишићев предлог за против-офанзиву са Косова у јесен 1915. године, није, углавном, оцењен као мудар, чак ни као реалан. Посебно зато што је стање у војсци било такво да се на неку озбиљну борбу са надирућим непријатељем није могло ни мислити. Оружја и муниције било је мало, а пукови су били спали на по хиљаду војника...

За повику на Мишића због његовог предлога, односно захтева у Пећи, Д. М. Стојадиновић везује један телефонски разговор генерала Живка Павловића (1915. године пуковника и помоћника начелника штаба Врховне команде) са војводом Мишићем... Према изјави Живка Павловића Стојадиновићу, по пресељењу Врховне команде из Крагујевца у Крушевац, 11. октобра 1915. око 10 сати пре подне, њега је телефоном позвао војвода Мишић и рекао: „Је ли ту ћоравла влада? Јеси ли је обавестио о стању? Кад је Павловић одго-

588. Милан Г. Петровић, Узроци пропасти Краљевине Србије у 1915. године, Нипп 1922, 347.

589. Исто, 357.

порио да се све ради „најсавесније, по дужности“, Мишић му је одбрусио: „Па што онда ћутите, ђавола! Шта чекате? Ако неће влада, ви треба да ступите у везу са Макензеном. Треба да се споразумете...“

Павловић је на то рекао Мишићу:

„Шта то говорите?... Врховна команда је егзекутиван орган владе и она не води политику. Поред тога, то што говорите, то је издајство...“

„Ђорава ти страна!“ одговорио је Мишић. „Не мудруј туна, већ гледајте што вам је дужност сада и на шта имате права. То је право Врховне команде... Капу доле, ђорава вам страна!“

Кад је овај разговор вођен, у канцеларији Живка Павловића налазило се неколико официра, међу њима пуковници Д. Милојевић и С. Стојановић. Њима је Павловић рекао: „Не зна се шта ће све са нама бити и ко ће жив остати, зато сматрам за дужност да вам објасним шта сам сада говорио и шта сам чуо...“

О томе какав је разговор имао са војводом Мишићем, и шта су све један другом казали, Павловић је упознао војводу Путника, а овај, одмах, Николу Пашића и министре Љубу Јовановића-Патка и Воји-слава Маринковића...

Била се створила непријатна ситуација по Мишића. И није ни чудо што је око његовог иступања на саветовању војних команданата у Пећи настала фама да је и он, као некад Путник, био за капи-тулацију.

Супротно Мишићевом предлогу у Пећи, а у складу са наређењем Врховне команде, војска је са Косова кренула у повлачење. Из много разлога, затим, то се повлачење претворило у катастрофу... Али не само у катастрофу војске, већ и народа који се с њом био дао „у бежанију“. Голи, боси, изнурени од глади, људи су при повлачењу кроз Албанију престајали да личе на себе. Многи су престали да буду оно што су били, рекао је Милорад Драшковић у писму Јовану Жујовићу од 6. јуна 1916. године, послатом са Крфа.⁵⁹⁰ „Са отац-бином изгубили су се и сами...“

Катастрофа 1915. године ипак није била и крај Србије као државе, ни крај њене војске, која је, упркос свему, својим великим делом остала на окупу. Србија је, као „држава у изгнанству“, продужила да постоји, да активно делује у оквиру фронта Антанте, а њена

590. Архив Србије, Ј. З. 168.

војска, после опоравка на Крфу, наставила је да се бори против централних сила.

Још док су се војска, двор и влада налазили у Албанији, настале су расправе око тога ко је крив што је земља напуштена и што је, током повлачења, страдало толико војника и народа. У овим расправама учествовали су сви — представници политичких партија, војне старешине, црнорукуци. За ове последње главни кривци за све били су Пашић и радикали, а с њима и — круна, регент Александар заправо.

Црнорукуци су настојали да докажу да до повлачења никад не би морало ни доћи, само да је Пашић допустио да се Бугарска нападне у октобру 1915. године, пре него што је извршила мобилизацију.

Ово је био други пут да црнорукуци Пашића оптужују да је крив за нешто за шта није сносио никакву кривицу. Први пут је то било 1913. године. И тада је Пашић оптуживан да је спречио Врховну команду да нападне бугарску војску пре њене концентрације... У ствари, Пашић је и 1913. и 1915. године поступио само као одговоран државник, настојећи да избегне да Србија буде оптужена за рат са Бугарском — једном од стране Русије, а други пут, 1915, од све четири силе Антанте — Енглеске, Француске, Русије и Италије.

Из докумената који се наводе у „Великом рату Србије“, ³¹ види се, да је Врховна команда српске војске била директно упозоравана од стране сила Антанте да се шалом не шали да нападне Бугарску. Енглески министар војске, лорд Киченер, на пример, послао је поруку српској Врховној команди, да је он „непријатељски расположен“ према плановима српске Врховне команде да се нападне Бугарска. „Убрзавајући непријатељство с Бугарском, Србија ће пасти Немачкој у руке...“ Посебно, лорд Киченер је истицао (у разговору са српским војним изаслаником у Лондону, 28. септембра 1915. године), да Србија не би смела да изазива рат са Бугарском и зато што би она онда могла да се правда да ратује само са Србима а не против Антанте“.

У исти мах кад су Србији практично забрањивале да ишта предузме против Бугарске, велике савезничке силе су најавиле слање своје војске на балканско ратиште ради помоћи Србији. У прво време те трупе су требало да дејствују код Скопља и Ниша (На ову вест, од Ђевђелије па преко Скопља до Ниша почели су се подизати славолуци за дочек савезничких јединица). Али са свим тим се опасно

одојило, и српска војска се 6. октобра 1915. године нашла сама на удару немачких и аустро-угарских, а од 14. октобра и бугарских трупа.

На неоправданост критика Пашића и његове владе због пропуштања прилике да се Бугари разбију пре него што заврше своју мобилизацију, указао је и сам војвода Путник у разговору са Радојем Јанковићем.

„Боље је што нисмо напали Бугаре“, рекао је војвода. „Кад смо ми извршили наше груписање према Бугарској, око 20. септембра 1915. године, Бугари су били наредили мобилизацију. Но и у том последњем часу ~~говорили су нам Руси и Французи: да се то Бугари мобилишу против Немаца...~~ Да смо, на своју руку радећи, напали Бугаре успели бисмо у почетку. После бисмо наишли на отпор. Притисли би нас и Немци са севера и запада. Ваљало би нам се враћати у Србију...”

У избијање револуције у Бугарској, са чим се рачунало у неким круговима у Србији, војвода Путник није веровао. Страдање српске војске у Албанији, пак, он је оценио као — победу. „Код нас, ми смо побеђивали противнике; у Албанији, победили смо цео свет!“⁵⁹² За чињеницу, да се Србија у јесен 1915. нашла сама и да само „својим силама“ није могла да избегне своју судбину, војвода је рекао да је то било „дело заблуде савезника...”

Ова изјава војводе Путника заслужује утолико већу пажњу, што су управо он и Врховна команда предлагали да се Бугари „превентивно нападну“. А већ сам тај предлог, по речима Милана Г. Петровића,⁵⁹³ „доказује да српска Врховна команда није имала појма о општем политичком и војном стању ратујућих страна, а тако исто ни о стању у Бугарској...” Да су влада и регент Александар усвојили предлог Врховне команде (што нису смели ни због великих сила, својих савезника, које су се стално надале да ће Бугарску моћи да привуку на своју страну, нудећи јој српске територије), најмање половина војске морала би бити бачена на Бугарску, а тиме би се оголио фронт према Аустро-Немцима. Трупe ових двеју држава без већих напора окупирале би Србију и то би српску војску у Бугарској довело у безизлазан положај.

На Крфу, бар како то тврди Слободан Јовановић, и вођ Црне руке је био дошао до закључка, да је повлачење било „најбоље што

592. Р. Јанковић, Дани и године, 165.

593. Као у напмени 588, стр.60-61.

Војвода Радомир Путник

се дало учинити". По тадашњим Аписовим речима, „војни порази ладу се поправити, али капитулација не“.

У овоме, Јовановић је видео Аписов патриотизам, али и његово крајње неповерење према Пашићу...⁵⁹⁴

То што је рекао Јовановићу, Апис је углавном поновио и на суду у Солуну. Изјавио је, да се ни регенту Александру (толико нападаном од црнорукаца и у Албанији и на Крфу због догађаја у 1915. години) „са општих разлога нема шта замерити... Ја не спадам у оне људе који овде паше питање међу на терет ма коме. По мом дубоком уверењу то је судбина малих народа, који у овом великом европском пожару, а на страну узвишених идеја морају проћи путем патње и страдања. Ни владар, ни влада, ни војска ни командовање није нас могло спасти од овог привременог тешког искушења. Да се дође до великих циљева, ово су жртве које се нису могле избећи...“⁵⁹⁵

Према саопштењу владе од 22. јуна 1917. године (Саопштење о Солунском процесу), било је обратно... Црноруци су, кад је дошло до одступања, отпочели интензивну агитацију против регента Александра и владе. Они су уверавали све и сваког, да је „Отаџбина само зато страдала што се нису умели искористити у своје време успеси српске војске“, што је, једном речи, политика регента Александра и владе била погрешна.

У разговору са Радојем Јанковићем на Крфу, у марту 1916. године, војвода Путник је рекао, да је врховна команда саопштила влади у Нишу, да се Србија, у колико би дошло до напада централних сила и Бугарске, никако не може одржати. На питање, да ли је тражена војна помоћ од сила Антанте, војвода је одговорио, — да није. Што се тиче владе, она треба да је чинила оно што је Врховна команда захтевала... Руси и Французи говорили су све до последњег часа, да нас Бугари неће напасти. Живело се од лакомислености савезничке дипломатије. Сем тога, савезници нису ни имали резервне војске, да би нам је послали. Стога су радије веровали бугарским обећањима него нашим представкама...

Путник је ову изјаву дао у једној вили („Којавини“), у којој је живео „у једној врсти изгнаничке самоће. Суспендован са дужности начелника Врховне команде (још у Скадру, у децембру 1915. године, како је изнесено), војвода је био веома орогнуо. Разговор му није баш

594. С. Јовановић и Апис, Видздор 1962.

595. Уп. Ђ. Пенковић, Истина о Солунском процесу, 213.

тако лако падао... Рекао је, као закључак о свему што се збило и са Србијом и са њим лично: „Ствари треба гледати накрупно; ми смо међутим ситничари. Мене су сада сменили. Ја сам стар и оболео. Но савезници могу рећи: 'Ено, Срби се сами оптужују за свој удес!'“⁵⁹⁶

Овим речима, војвода Путник је у ствари дао одушке свом незадовољству што га је регент Александар, на непримеран начин, удаљио са положаја начелника штаба Врховне команде...

У извесном смислу, Путник је испао „жртвено јагње“ регента Александра. У настојању да се опере од уистину неоснованих оптужби да и он сноси главну одговорност за катастрофу насталу напуштањем земље и повлачењем преко Албаније, он је одлучио да по кратком поступку смени Путника и његов тим у Врховној команди и тако, практично, сву кривицу за све пребаци на њих. За то је без тешкоћа добио сагласност владе, којој је одговарало да се кривица за војни пораз и жртве у повлачењу свали на Врховну команду.

Због догађаја у 1915. години, на рачун српске Врховне команде (и војводе Путника) многу тешку реч изговорили су представници Француске при српској влади. Пуковник Фурније, француски војни аташе, налазио је да је српска Врховна команда „превише тврдоглава“, да њено настојање да самостално одлучује у односу на савезнике није ништа друго до израз „српске екстремне сујете“.⁵⁹⁷ Мада се у овој оцени српске Врховне команде крило и настојање да се докаже да силе Антанте не сnose никакву кривицу за оно што се збило са Србијом, ипак је у свему томе било и неке истине... Врховна команда српске војске није заиста у сваком погледу била на потребној висини у јесен 1915. године. Уз друге, то тврди и Милан Г. Петровић. Овај Крагујевчанин чак сматра да је Врховна команда „у својој неразборитости“ била главни кривац за катастрофу... Била је толико растројена да није знала ни где јој се налази војска која одступа...⁵⁹⁸

По мишљењу Милана Г. Петровића, Врховна команда сносила је кривицу и за трагедију регрута при повлачењу кроз Црну Гору и Албанију (а не регент Александар и Пашић са својом владом). „Од 40 хиљада регрута, у повлачењу треба да је помрло од глади и зиме 32. 000 и словом тридесет и две хиљаде. Историја света памти само

596. Р. Јанковић, Дани и године, 160.

597. Велики рат Србије, XIII, 288; види и: Милан Ж. Живановић, О евакуацији српске војске из Албаније, Историјски часопис, Београд 1965, 255-256.

598. М. Г. Петровић, Узроци пропасти... 328.

Још један такав случај и то онај кад су Персијанци залутали у Мисирској пустињи па су умирали од глади и да би се бар неко спасао они су којком убијали један другог и јели...⁵⁹⁹

Да ли је, колико, и за шта све, била крива Врховна команда — до у детаљ није истражено. У сваком случају, она је била обележена као главни кривац — самим тим што је у Скадру, формално на препад, била растурена...

На место војводе Путника и његових главних сарадника дошли су официри који су беспоговорно били одани регенту Александру. За начелника Врховне команде постављен је Петар Бојовић, генерал коме је управо регент Александар пред Колубарску битку одузео команду над Првом армијом. Смењен је и министар војни, Раде Бојовић, а на његово место постављен генерал Божидар Терзић...

Смене у Врховној команди, и у министарству војске, спроведене су глатко и нису уопште изазвале неке проблеме у официрском кору, сем — међу припадницима Црне руке. Они су били чак крајње незадовољни, видећи у свему и атак на себе. Јер, и смењени министар војни Раде Бојовић, и начелник штаба Врховне команде војвода Путник, и сви начелници одељења у Врховној команди, сви су они били експоненти Црне руке и њен главни ослонац...

Према писменој изјави Косте Пећанца од 29. новембра 1933. године,⁶⁰⁰ незадовољство црнорукаца било је толико да су они последњих дана децембра 1915. године намеравали да изврше преврат и на крају споразумеју се са централним силама у погледу једног сепаратног мира...

...Пећанац се, крајем 1915. године, као официр у 2. пуку, затекао у околини Скадра. Ту му је, једног дана, пришао Раде Малобабић (са вођом Црне руке, Аписом, и Љубом Вуловићем стрељан у Микри крај Солуна 1917. године) и саопштио му да Апис и Милан Гр. Миловановић-Пилац желе да се с њим сретну... Састанак је требало да се одржи у некој кафаници у Скадру. Али на тај састанак Апис није дошао. Дошао је само Пилац...

Разговор између Пилца и Пећанца вођен је делом у овој кафаници, а делом у једном приватном стану у близини. „Ту ми је почео

599. Исто, 267.

600. Ову изјаву („Моја исповест о завери пуковника Драгутина Димитријевића - Аписа и другона“) Пећанац је написао писаћом машином са једном копијом и сваку страну потписао. Оригинал је дао свом пријатељу Драгину М. Стојадиновићу. Види: Архив Саву, број 14577/2.

излагати", каже Пећанац, „како смо коначно пропали и како влада води једну неразумну и луду политику држећи се савезника који немају изгледа на победу. Као свесни војници треба сами да испитујемо своју слабост и да благовремено тражимо лека да не би било доцкан. Говорио ми је да нам Немци нису непријатељи, да цене наше јунаштво и да су вољни да нам обезбеде слободу и самосталност у старим границама. Тада сам први пут и чуо реч: 'сепаратан мир' за који се Пилац одушевљавао..."

Пилац треба да је све ово говорио Пећанцу да би га задобио за сарадњу.

Током следећих састанака и разговора, Пилац је Пећанцу предложио да се пребацаи до Арнаута и онда се уз њихову помоћ домогне Србије. „Ово су нарочито хтели да урадим, не објашњавајући ми намере, али како сам се ја био обратио ђенералу Љуби Милићу моме команданту дивизије и како ми је он саветовао да то нипошто не урадим, то сам дефинитивно одбио да дам пристанак на овај план. Веровао сам да се не зна шта Апис спрема у Скадру, али једног дана сретне ме мој добар пријатељ поручник Љубомир Којовић па ми у поверењу саопшти како се у Скадру спремају крупне и страшне ствари и да се кује нека велика завера. Оно што ми је он испричао већ сам знао и ја, те тако ми је сада било све јасно. Нећу погрешити ако кажем да су завереници у Скадру добили везу са Немцима и да су ту вођени крупни разговори о нашој судбини. Да ли је то ишло преко конзула или преко полова или неког другог нисам могао тада сазнати а ни сада не знам“.

У својој изјави Пећанац је затим рекао, да је „из дојнијих разговора са Аписом и Пилцем“ дознао да су „завереници били утврдили да сачекају да се краљ Петар и престолонаследник Александар укрцају у Сан Ђовани, па да одмах приступе извођењу својих планова. Требало је побити све народне посланике који нису са завереницима, приграбити државни новац⁶⁰¹, узети команду над војском и окренути леђа и краљу и влади. Ја сам тада веровао да су то само њихове приче и хвале које се неће остварити. Ипак сам сматрао за дужност да неке

601. Према исказу начелника Државног рачуноводства Алрама Левића на суду у Солуну, у пристаништу у Сан Ђовани од њега је приорукац Милан Гр. Миловановић-Пилац покушао да одузме државну готовину у износу од 50. милиона динара (Види и Извештај са процеса у Војном суду за официјере у Солуну, Солун 1918). Оно сведочење Пилац је, међутим, оспорио, представљајући случај сасвим другачије. По њему, он је на захтев групе посланика само хтео да државни новац осигура и да је у том циљу намеравао да га са својом јединицом пребацаи у Драч. Види и: Београдски дневник, 7/30. 09. 1919. г.

своје пријатеље посланике обавестим и упозорим да се за сваки случај чувају како не би пострадали. Срећа је била што Престолонаследник Александар не хтеде да се укрца у Санџовани и тако тиме поквари завереницима све планове. Били су страховито озлојеђени, псовали су и грдили, али нису смели ништа предузимати...”

У својој писменој изјави, Пећанац је рекао и то, да је „покојни Драгутин Димитријевић веровао да ће Немци победити, веровао је ако са Немцима начини сепаратан мир да ће спасти Србију. Верујем да је све радио рачунајући да ће бити онако како је он претпостављао и да ће својом одлуком о предаји војске и закључењу сепаратног мира учинити услуге Србији и њеној будућности...”

У овом смислу писао је и министар Љуба Јовановић-Патак у серији чланака „Из Берлина“, објављеној у „Самоуправи“, у марту 1920. године.

Полазећи од тога да је вођ Црне руке „у својим политичким калкулацијама много полагао на Немачку“ (и много се уздао у свог пријатеља Милоша Богићевића и његове везе са мериторним немачким личностима), Јовановић је рекао:

„Мени је питање о везама људи из Црне руке и неких чинилаца у туђини задавало бриге за цело време моје управе министарством унутрашњих дела, али — признајем отворено — никад нисам могао јасно видети његову суштину. Било је истина врло много појава које су упућивале да постоје некакве њихове везе с непријатељем... Али све њих скупа нисам схватао како треба. Разлог је био што сам увек претпостављао да је тај непријатељ с којим они раде само Аустро-Угарска. На то су ме наводиле старе везе неких завереника из 1903. године с Бечом, а можда и моје лично осећање спрам хабсбуршке монархије, којој смо уосталом сви били склони приписивати свако наше зло. Али та је претпоставка била погрешна... Доиста било је повише факата који су ми јасно говорили да између Аустро-Угарске и црнорукаца, као год и осталих Срба, постоји истинско непријатељство. То ме је, дакле, збуњивало, и то је један од главних узрока (а било је и других) што противу тајне организације нисам предузимао ништа у том правцу“.

На закључак, да је Немачка та држава са којом су рачунали црнорукци, у првом реду Апис, Јовановић је, како сам вели, дошао проучавањем устава Црне руке, особито члана 4, тачке 4, у којој се говори о одржавању везе с државама пријатељски расположеним према Србији и српском племену, а затим члана 7, устава, у којем се

као „српске покрајине“ помињу Босна и Херцеговина, Црна-Гора, Хрватска, Славонија и Срем, Војводина и Приморје... Ове покрајине биле су управо оне које су Немци сматрали да треба да уђу у састав Велике Србије, кад једног дана буде решавано питање Аустро-Угарске.

Како је Јовановић изнео, Немци су још 1904. године, у Берлину, током преговора са делегацијом Србије за закључење трговинског уговора, показали живо интересовање „за националне идеале народа у Србији, за Велику Србију и земље које су имале ући у њен састав, кад буде створена“. И изјављивали, да ће Немачка „у свему ићи Србији на руку, и од аустро-угарских покрајина препустити јој Далмацију, Хрватску, Славонију и Босну и Херцеговину“.

Године 1905. Немци су радикале Николе Пашића „подсетили“ на своје понуде из 1904. .. „Дођоше нам мапе лепо обележене границама српско-хрватске државе под именом Велике Србије... Како су Немци ово исто што су радикали онда одбили, доцније понудили кругу људи у ком је био покојни Димитријевић (Апис), није нам забрањено мислити да тај круг то није одбио. Његови су политички погледи били другачији од радикалских, и он је могао друкчије мислити о берлинским понудама и примити их“.

Јовановићево уверење је било, да је Црној руци Берлин био „неопходно потребан, да је подржи, кад буде радила и свршила преврат у Србији. Њене се коловође нису могле изложити да им се дело не одобри у Јевропи, а могли су знати да би они лично нашли тамо на искључивање горе него ли извршиоци преврата од 1903. године са стране Енглеске, јер би им се ово сад узело као преврат. За таки случај могао им је Берлин указати драгоцену помоћ...“

Наводно, а што ипак није била само празна реч, једном успостављене везе Црне руке са Берлином нису никад прекидане. У другој години Првог светског рата, 1916, оне чак треба да су и интензивирале. По тврђењу Јовановића, у марту 1916. године, на Крф су стигла двојица аустро-немачких официра и били гости пешадијског пуковника и првака Црне руке Војина Поповића — војводе Вука. Ови официри били су прерушени у грчке комите из Кавале... Сем са војводом Вуком, Немци су имали тајне разговоре и са неким другим припадницима Црне руке.

По пребацивању реорганизованих српских трупа са Крфа у Солун, на македонски фронт, војвода Вук се са својим одредом на-

лазио на положајима код Битоља. И ту је он, у неколико махова, у јуну и јулу 1916. године, допустио да групе немачких официра, у униформама грчке војске, несметано стигну у Битољ, у којем су се тада налазиле немачке и бугарске трупе.

Повезујући све ове догађаје у једну целину, и додајући им изјаве појединих црнорукаца о предстојећој промени на престолу Србије, Јовановић је извео закључак, да су крајем јула 1916. године водећи црнорукци очекивали брзи мир с непријатељем и повратак кућама.

Једну од потврда за овај свој закључак, Јовановић је нашао у томе да су управо крајем јула 1916. године Немци и Бугари били завршили припреме за отпочињање офанзиве на део Солунског фронта који су држали Срби...

Ова офанзива уследила је 4. августа 1916. из правца Битоља и једва је била заустављена од српских, француских и руских јединица.

На удару немачко-бугарских трупа у овој офанзиви нашао се прво одред војводе Вука. Изненадним и силовитим нападом војвода Вук је био одбачен са својих положаја а његов одред добрим делом растурен...

Половином августа, одред војводе Вука се како-тако прикупио и заузео положај на левом крилу српске војске, јужно од Островског језера. Ту, у штабу славног војводе, догодиле су се затим „чудне ствари“ — према информацијама до којих је Љуба Јовановић дошао преко својих конфидената. Између 22. и 25. августа 1916. године, у штабу одреда (у селу Наблантке) вечерала су двојица немачких официра у француским униформама а потом су се пребацила у место Костур...

„У истинитост ових података верујемо из више разлога“, каже Љуба Јовановић. „Један је од њих тај што знам и с друге стране да су немачки официри долазили у Војинов штаб. Долазили су и у Лерин. Знам поименце једног српског мајора из тајне превратне организације (Црне руке) с којим су се Немци састајали. Знам кућу у коју су долазили...”

ТРИ ФРОНТА НА КРФУ

1. Регент Александар против Црне руке и радикала

Распре око тога ко је главни кривац за катастрофу у 1915. години настављене су и на Крфу и у Солуну — после окончане „албанске Голготе“.

Као врховни командант (што је био од 11. јуна 1914. године) регент Александар је на Крфу призивао себи поједине команданте и тражио од њих да му изнесу своје мишљење о држању Врховне команде приликом повлачења кроз Албанију. Међу тим командантима налазио се и генерал Драгутин Милутиновић, тада командант Вардарске дивизије првог позива.

Разговор између генерала Милутиновића и регента вођен је у фебруару 1916. године.^{601-А}

На питање регента Александра „како је уопште задовољан целокупним радом приликом повлачења кроз Албанију“, генерал Милутиновић је одговорио:

„Никаква припрема није на време учињена за наше отступање испред надмоћнијих непријатељских снага ни преко Албаније као ни у правцу Солуна, где су били наши савезници Французи и Енглези, а који су нам шта више били пошли у помоћ. Последица тога је била, да смо без генералне битке изгубили многу војску, као и готово сву артиљерију, розове, и тако даље.“

Регенту Александру се овај одговор није допао. Видело се то по изразу његовог лица и врпољењу на столици на којој је седео. Савла

дао се, међутим, и после завршеног разговора пружио је генералу Милутиновићу једну кутију у којој се налазио орден Светог Владимира IV степена са мачевима. „Ево вам награде за ваш рад кроз Албанију“.

Само који дан пошто је добио овај орден, генерал Милутиновић је смењен (1. марта 1916. године) са положаја команданта Вардарске дивизије...

У овом часу, у погледу тога ко је крив за страдања у 1915. години, ситуација је била следећа: за Црну руку главни кривци за катастрофу били су регент Александар и Никола Пашић. За регента и Пашића — Врховна команда. А само за Александра — и Врховна команда и Никола Пашић.

По Јовану Јовановићу, и регенту Александру и Николи Пашићу било је важно само једно — да одбацувањем сваке кривице од себе за догађаје у 1915. години осигурају себи повратак у земљу „без одговорности“.⁶⁰²

Независно од тога ко се чим руководио, међутим, једно је сасвим извесно: на Крфу су се, и по питању кастастрофе у Албанији, била на самом почетку 1916. године формирала три фронта: регент Александар — Никола Пашић — Апис, односно група официра која је пристајала уз њега и представљала Црну руку.

Како је рекао генерал Дамњан Поповић у писму својој супрузи Милеви у Лиону,⁶⁰³ стање међу Србима у Грчкој било је исто онакво какво је било у Србији пре 29. маја 1903. године. „Сад се не зна право стање, ко је с ким и ко коме добро мисли. Сваки се од другог плаши и нешто зазире... И Мали (регент Александар) од Јуде (Никола Пашић), и Јуда од њега, и обоје од других. Тако је некако пометња у свему. Види се да један од другог крије и сваки жели да другом подвали. Интриге на све стране. Ми ни криви ни дужни највише извлачимо. И једна и друга страна зазире од нас, и ако немају разлога за то, бар за сада“.

Описујући како се регент Александар држи према завереницима из 1903. године, црнорукцима у ствари, генерал Поповић је пак рекао (у писму супрузи од 12. октобра 1916. године) да он „има намеру“ да их уништи, сатре и онеспособи за сваки рад и утицај на државне послове“.

602. Дневник Ј. Ј. Јовановића-Пижона, 30. 08. 1916. Архив Југославије, 80-54-10.

603. Писмо од 28. 09 1916. године. Изнесено на суду у Солуну као доказ против генерала Поповића.

Констатација је била тачна, али регенту Александру нису у 1916. години сметали само црнорукци на челу са Аписом, већ и Никола Пашић. Има довољно доказа да је регент Александар 1916. године прво хтео да се обрачуна са вођом радикала. Међутим, као што је иза Пашића у пролеће 1914. године, у време сукоба са Црном руком и краљем Петром, стала Русија, сада је стала — Француска. Влада Француске треба да је регенту Александру ставила до знања да ће престати да снабдева српску војску ако се на челу српске владе не буде налазио Никола Пашић...⁶⁰⁴

Своје незадовољство Пашићем, регент Александар је 1916. године изразио и на тај начин што је одбио Пашићеву молбу да из Солуна дође на Крф и отвори заседање Народне скупштине заказано за 10. септембар 1916. године. Пашића је то било веома узнемирило... То је могло значити да је регент донео одлуку да укине Устав, распусти Скупштину и образује једну нову, војну владу, већ како му је то и предлагао Светомир Јакшић, издавач листа „Штампа“, а што Пашићу није уопште било непознато. У недоумици у којој се налазио, Пашићу је као поручен дошао телеграм посланика Србије у Русији, Спалајковића, у којем је стајало, да „руски владини кругови скрећу пажњу да би било фатално увлачити војску у политику, јер би то довело Србију у положај Турске“. Али и ако му је тај телеграм био добродошао он није похитао да га саопшти регенту Александру...⁶⁰⁵ Учинио је то тек 17. септембра 1916. године, и то више онако узгред и уз напомену, да је он већ одговорио Спалајковићу — да је бојазан изражена у руским званичним круговима у погледу неких акција војске и изазивања инцидента у Народној скупштини потпуно неоснована, будући да у војсци владају ред и дисциплина...

Да ли зато што је био упућен у то шта је Спалајковић телеграфисао Пашићу (Спалајковић је био један од оних дипломата који су били у свему одани регенту Александру, и посебном шифром општили с њим), или зато што је проценио да ипак није моменат да Пашића уклони с власти, тек регент Александар је — и пре него што га је Пашић упознао са телеграмом из Петрограда — донео одлуку да одустане од намере да образује војну владу. И да уз помоћ Пашића — рашчисти са Црном руком...

604. Види: Богумил Храбак, Делатност припадника организације Уједињење или смрт за време првог светског рата, Краљево 1973, 10.

605. Уп. В. Ј. Вучковић, Унутрашње кризе Србије, 209-210.

Међу разлозима због којих је регент Александар решио да Пашића остави на кормилу државне управе, помиње се и то што је Пашић управо тада био најавио започињање енергичне акције против црногорског краља Николе...⁶⁰⁶

Као што је (једно време) регент Александар мислио да му је најважније да се ослободи вође радикала, тако су и црнорукци мислили да је важније оборити Пашића с власти него регента Александра... И да би оборили Пашића, црнорукци су били спремни да уђу у савез са регентом Александром...

Према реферату који је био достављен влади пред покретање истраге против првих људи Црне руке, Аписа и других, и који је углавном био састављен на основу обавештајних података, црнорукци су – 1916. године – „прибегли политичкој дволичности, маскирањем свога својства... Почели су убеђивати круну... да ће бити лојални, да је Апис остао сам, да је њихова ствар пропала и да је и он сам, Апис, склон да гледа своја посла... Ова њихова, са планом учињена и пуштена обмана, успела је. Њима су дати положаји у војсци, а тиме им се и јавно признало у војсци да до њих, према томе, нема кривице за слом земље. Чим су овај успех постигли и извршили своја постављења на командантским местима у војсци, одмах су почели дизати свој глас и тражити кривце за пропаст наше државе. Отада настаје њихово живо роварење у војсци и њихова снажнија и обимнија организација, заснована на широј основици од оне пре 29. маја, јер су у њу увучени и грађани свију струка и свију партија... На Крфу су се држале седнице и састанци на којима се вршила организација странке њихове и давана упутства њиховим људима о развићу даљег агитационог рада међу војницима и грађанима. На тим састанцима утврдили су потпуно: програм, циљ и начин на који ће извршити свој програм...”

Како је у овом строго поверљивом реферату речено, циљ црнорукаца био је да себи „обезбеде власт и потпун утицај и господарство не само у војсци, већ и на Круну и у целој држави”.

Утврђени циљ имао се постићи „стварањем милитарног режима” уз ослонац на либералне и напредњаче политичаре, као и на „један део Самосталне странке”. А као прво на путу до тог циља, било је планирано „ломљење и уништавање Радикалне странке и Пашића” и њихово потпуно одвајање од круне – „било милом било силом”.

606. Исти, Дипломатска позадина Уједињења Србије и Црне Горе, Југословенска ренија за међународно право, Београд 1959, св. 2, 252.

У реферату је наведена и ова, наводна, изјава вође Црне руке, Аписа, на једном састанку црнорукаца: „Грдно се вара свако ко мисли да ћемо извршити демобилизацију док не будемо потпуно осигурали своје, праведне и праве српске намере...”⁶⁰⁷

О активностима Црне руке 1916. године говори и Коста Пећанац, у својој изјави од 29. новембра 1933.⁶⁰⁸ По његовим речима, црнорукци су на Крфу и у Солуну „наставили своју акцију коју су у Скадру почели. Врбовало се на све стране међу официрима. Млађе официре хватао је Малобабић, а за старије старао се Пилац и мој командант Милић (Љуба). Ово врбовање имало је успеха јер су многи прилазили не знајући прави смер завереника, нити су они смели да га износе“.

Пећанчев командант, Милић, сматрао је да је свако даље ратовање „излишно и узалудно“, а да би сепаратан мир „спасао војску и будућност Србије“. Доказивао је, да Немци воле и цене Србе и да они неће допустити да Србија изгуби своју самосталност...

Како је Пећанчев командант говорио, кроз војску би требало прво пустити глас: „За кога се, бре, бијете? Зар за оне што по Ници и Женеви јуре курве? Или треба главе да изгубите за кметове црвашим селима?“

Из уста свог команданта, који је био у сталној вези са вођом Црне руке (код њега је наводно пронађен део архиве Црне руке кад је поведена истрага против Аписа и његових другова), Пећанац је чуо и то, да све оне који стоје уз Црну руку, по „превођењу војске у Србију“, чека слава, па и њега, Пећанца.

Пећанац је и сам требало да приступи црнорукцима. О томе је он разговарао са Аписом лично, током једне вечере у Острову...

Сем вође Црне руке, на тој вечери били су Пилац и Пећанчев командант Љуба Милић. „За време вечере“, каже Пећанац, „Апис ми рече да ме је звао да утврдимо оно што сам са мојим командантом разговарао и да се и ја потпишем у листу завереника. Био сам готов да то учиним, јер је Апис умео својим разлагањима да повуче свакога за собом. Таман да се потпишем на неке хартије, које је Апис изнео, када у наш шатор уђе покојни Вуловић. Чим га видео тргнем се и помислим да све што се са Вуловићем ради, не само да не ваља, већ је и проклето, пошто сам тог човека знао какав је разбојник. Кажем

607. Уп. Б. Пенковић, Истина о Солунском процесу, 30-37.

608. К. Пећанац, Моја исповест о завери пуковника Драгутина Димитријевића-Аписа и другова, Архив САНУ, 14577/2.

Апису и Пилцу да ми не замере, али ја не могу да се потпишем. Био сам њихов пријатељ и то ћу остати. Заклео сам се тада да их нећу издати и рекао им да је то за њих довољно, ако ме сматрају за часног човека. Молио сам их да ме разуму као човека који је се сав посветио своме народу и који не жели да се меша у официрске завере и уписује се у њихово чланство...

Док се налазио у Солуну, Пећанац о свему овоме није никоме ни речи рекао. Али кад се после три-четири дана авионом пребацио у Топлицу, да би извршио припреме за четничку акцију, он је од свега нешто поверио професору Радовићу и правнику Милану Дрљевићу. Али имена црнорукаца није помињао. Углавном то што је рекао, било је, да ће „у војсци бити нереда и револуције и да свашта може да се деси“.

Повод да све ово унесе у своју изјаву (и уопште да ту изјаву напише после 16 година) била је, по Пећанчевим речима, вест, да се спрема штампање „истините књиге о Солунском процесу“. Из тог разлога он је „решио“ да изнесе „шта зна, јер историја треба да буде неумитна према свакоме и да о сваком каже оно што је заслужио“.

Штошта што је у својој изјави изнео Коста Пећанац изгледа да је тачно, без обзира на боју коју је он дао оном што је написао. То исто важи и за строго поверљив реферат о активностима црнорукаца по доласку на Крф...

Као некад у Београду, кад су се састајали по кафанама и све живо излагали критици, псовали своје противнике, па и круну, и свакојако им претили, тако су се црнорукци понашали и на Крфу. Састајали су се по кафанама и хотелским собама и на тим седељкама расправљали надугачко и нашироко о унутрашњој и спољној ситуацији, али највише о томе како да се Пашић обори с власти и тако заувек „пречисти са унутрашњим злом“.

На Крфу је свако лако могао да се увери, да су црнорукци незадовољни — уопште узев. На њихово незадовољство утицало је и то, што су сматрали да су били запостављени при реорганизацији војске, посебно у погледу свог распореда на поједине положаје. У великој мери сметало им је и то, што су форсирани они официри за које су они поуздано знали да су били против преврата од 29. маја 1903. године. У форсирању таквих официра (неки су од њих управо на Крфу унапређени у чин генерала — М. Васић, М. Милосављевић и други) црнорукци су видели не само неправду према себи, већ и опа-

сикст по себе. Планирали се од најгорег, они су и због тога настојали, поред осталог, да око себе окупе што више пробраних добровољаца...

Једна група добровољаца (из Босне), петнаестак њих, држана је стално на окупу и с њима су били у сталној вези, уз Аписа, пуковник Владимир Туцовић и мајор Љубомир Вуловић, за кога се тврди да је био један од најближих сарадника вође Црне руке и главни извршилац његових намера и одлука.

Добровољци о којима је реч држани су подаље од других добровољаца. Они су припремани за специјалне, терористичке акције. Састанци првака Црне руке са њима, одржавани су углавном у граду Крфу и у штабу III армије, у којој је Апис службовао. „Добровољцима је говорено“, каже се, „да у Србији није све у реду, да у земљи влада корупција, да управа није савремена и да не одговара интересима народа, већ интересима странака, да је престолонаследникова околина рђава и да сво зло долази отуда, да владари Немачке, Бугарске и Грчке воде за своје народе паметну политику, што само штети српским интересима“.⁶⁰⁹

Од добровољаца из Босне, поред других помињу се Мустафа Голубић, Бошко Арежина и Незир Хациналић. Први је још пре доласка на Крф, у Драчу, изражавао мишљење да Србију треба атентатима ослободити од главних политичких фактора, Николе Пашића и других. Како је нешто касније речено, извршилац атентата на председника владе требало је да буде Незир Хациналић, учитељ по занимању. Регенту Александру, пак, требало је живот да одузме Бошко Арежина. Према тврђењу полицијског повереника Јоце Милосављевића (у извештају шефу Полицијске секције Обавештајног отсека Врховне команде, Кости Туцаковићу од 12. децембра 1916. године) вођ Црне руке био је онај који је од Арежине и Хациналића тражио да „пресуде“ регенту Александру и Николи Пашићу...⁶¹⁰

По наводима Богумила Храбака, са добровољцима је највише „радио“ мајор Љуба Вуловић. „За цело време боравка на Крфу, он је приликом својих честих сусрета с добровољцима Босанцима, без великог устручавања тражио убице, спремне да ликвидирају више личности...“⁶¹¹

609. Ђ. Храбак, као у напмени 604.

610. Види и: Ђ. Нешковић, Истина о Солунском процесу, 39-40.

611. Ђ. Храбак, 5.

Оптужбе у овом смислу, мајор Вуловић је на суду у Солуну у почетку одбијао од себе, а онда их је признао за тачне. „Од мене је никла идеја да се сада, док ратови трају, убију ова три владоца: немачки цар Виљем, бугарски краљ Фердинанд и грчки краљ Константин. Та идеја никла је још при повлачењу нашем из отаџбине и то пре него што смо прешли у томе повлачењу старе границе наше поробљене земље. Никога за њу нисам упознавао све до Крфа, а на Крфу ангажовао сам за њено извршење један извештан број својих људи који према мени бејаху готово у положају потчињених...”

О плану да се убију та три владара, Вуловић је обавестио вођу Црне руке, рекао је он такође на суду, али тек онда када је израчунао „да се више ништа не може покварити...”⁶¹²

Према исказу самог Аписа на суду у Солуну (25. јануара 1917. године), пак, њему су се још у Албанији, у Драчу, обратили босански добровољци са идејом да убију владаре Немачке, Бугарске и Грчке и да их је он, кад су стигли на Крф, у вези с тим упутио на мајора Вуловића...

Ни на једног од ових владара, на крају, није ни покушан, а камоли да је извршен атентат, тако да би се на све ово морало гледати само као на пусте жеље десперадоса, који су иначе сматрали да је тероризам онај прави начин борбе, без обзира о којем се непријатељу радило.

Ни на Пашића а ни на регента Александра није покушан атентат — од стране босанских добровољаца. Наводно зато, што су се предвиђени атентатори одједном предомислили... Један од њих, Арежина, треба да се чак сукобио са Вуловићем. Под нерасветљеним околностима, он је убрзо после тога био убијен — у Солуну, 1. маја 1916. године...

У неостварене планове за уклањање појединих личности од стране црнорукаца спада и план за атентат на црногорског краља Нико-лу. У том правцу биле су предузете и врло конкретне мере: У Крагујевцу, почетком 1915. године, покушало се са ангажовањем црногорског официра Милошевића за то дело, а неколико омладинаца-добровољаца из Босне упућено је из Ужица трговцима Смиљковићима у Пријепоље, да би их ови, даље провукли до двора краља Николе.⁶¹³

612. Б. Нешковић, 68.

613. Б. Храбак, 3.

2. Покушај измирења Црне руке и регента Александра

Сасвим изненада, и на изглед сасвим неочекивано, на Крфу је дошло до промене држања првих људи Црне руке према регенту Александру. По неким мишљењима до тога је дошло на иницијативу истакнутог црнорукија Богдана Раденковића, који је сматрао да све акције треба обуставити до повратка у земљу. Али биће пре да је иницијатива за промену држања према регенту Александру и за измирење с њим, потекла од самог Аписа, а после његовог разговора са начелником штаба Врховне команде, генералом Петром Бојовићем.

Било је то управо у време кад се на Крфу навелико говорило да црнорукији спремају „нешто у потаји“. Томе су у многоструке допринели и сами црнорукији, који нису били ни мало закопчани. Понекад, они су се толико заборављали да су о својим намерама и плановима говорили јавно и као о готовој ствари...

Генерал Бојовић је Апису саопштио да је добио обавештење да „нека Црна рука припрема неке преврате на Крфу“, на шта му је Апис рекао – да су све те приче обичне шпијунске доставе, будући да је патриотско удружење названо Црна рука престало да постоји.

Мада је могао стећи утисак да је генерал Бојовић задовољан његовим одговором, и да ништа озбиљније неће бити предузето против њега и осталих црнорукаца, Апис је цео разговор ипак схватио као озбиљну опомену – и решио је да покуша да са регентом Александром нађе заједнички језик, бар за један мах, а у сваком случају док не дође време повратка у земљу...

Ова Аписова одлука треба да је била везана за главни план, да се, у одговарајућем моменту, регенту Александру и Пашићу спречи повратак у Србију... У реализацији овог плана црнорукији су рачунали и са политичким првацима који су остали у Србији и сарађивали са окупацијским властима – Стојаном Рибарцем и Војиславом Вељковићем.

За успостављање контакта са регентом Александром, Апис је изабрао пуковника Милутина Лазаревића, завереника из 1903. године и члана Црне руке. Инжењерац, врло образован, Лазаревић је уживао наклоност регента Александра и био је већ и због тога прави човек за поверену му мисију.

Задатак Лазаревића био је, да, пре свега, регента Александра увери да се црнорукији не мисле више бавити ничим другим до својим

војничким пословима, да су решени да буду потпуно лојални и да су спремни на сваку жртву за поновно васкрсење земље.⁶¹⁴

У својој мисији пуковник Лазаревић није много успео. Од свега он је вођи Црне руке могао саопштити само једно: да је „регент наредио да сваки гледа свој посао“.

Сем пуковника Лазаревића, на помирењу Црне руке са регентом Александром, а по Аписовој жељи, било је ангажовано још неколико личности: Радоје Јанковић, такође члан Црне руке, и Слободан Јовановић, који је „дозирано“ био пријатељ Црне руке и Аписа лично, већ као „изданаك либералног стабла“, као што је то био случај и са Аписом.

На измирењу Црне руке и регента Александра треба да је радио и потпуковник Александар Срб.

По изјави Радоја Јанковића, Апису је било главно „да се ма под каквим видом измирење створи због извесних планова, па ће после све бити лако“.

Због тих „извесних планова“, Апис и остали прваци Црне руке били су се 1916. године у највећој мери ангажовали и на томе, да се у Русију, ради образовања добровољачке дивизије од заробљених аустро-угарских војника (Срба и других), пошаљу црнорукци и њима привржени официри. (Наводно и због уверења да ће та дивизија прва стићи у Србију и моћи да успостави стање које би војска са Солунског фронта морала да прихвати...)

Око тога, ко ће бити упућен у Русију, вођена је велика борба, али су црнорукци у њој имали мало успеха. За команданта дивизије одређен је велики противник Црне руке, пуковник Стеван Хаџић, а за начелника штаба Јован Максимовић, такође противник Црне руке.

Главни фаворити Црне руке, потпуковник Велимир Вемић и генерал Дамњан Поповић (пензионисан у вези са Уредбом о приоритету, како је описано) — остали су „у бубњу“. Неке друге своје пријатеље, међутим, вођству Црне руке пошло је за руком да „прогура“ у Русију — пуковника Стојана Поповића, потпуковнике Војислава Гојковића, Александра Срба и Симу Џенића и мајора Радоја Јанковића.

Историјска истина била би оштећена, ако се не би истакло да у пролеће 1916. године нису само Апис и Црна рука били за споразум са регентом Александром. Био је за то и сам регент Александар... И

614. Извештај са претреса, 182.

он је имао своје емисаре који су се ангажовали на остварењу помирења са Аписом и Црном руком. Један између њих био је пуковник Мирко Милосављевић, „контраћ“ после 1903. године, а затим бесговорни подржавалац династије Карађорђевић...

Разлога да се и регент Александар одлучи на споразумевање са Црном руком било је више, а ни један од њих није стајао у некој вези са променом његовог мишљења о Црној руци и њеним вођама. Своје лоше мишљење о њима он није ни покушавао да промени. Напротив. Што је време више протицало, то је он о њима све горе мислио... Главни разлог треба да је био тај, што су му црнорукци у пролеће 1916. били преко потребни. Тада је он, као што ће се још видети, био спреман да суспендује Устав, обори Пашића с власти и формира једну мање-више војну владу на челу са војводом Живојином Мишићем. А у тој влади било је предвиђено да и Апис добије један министарски портфељ...

Што регент Александар није ову своју намеру успео да оствари, кривица, наводно, пада и па вођу Црне руке. Својим упадљивим избегавањем да лично посети Александра и понуди му сарадњу, он је повредио сујету свог врховног команданта и поред осталог пружио му доказ више да су тачни гласови да га он не цени, да га, шта више, мрзи и да жели само да га искористи, а затим првом приликом згази својом чизмом.

Кад, после свега, до помирења није дошло, потврдило се, да црнорукци, ни кад су толико инсистирали на помирењу, уистину нису мислили на неко стварно помирење са регентом Александром, да су били и остали његови велики противници. Љубомир-Љуба Вуловић, за кога се тврдило да је „прзница и човекомрзац“ (и да је пред балканске ратове побио више српских четника у Врању него што их је погинуло на Шупљем Камену и на Чelopeку),⁶¹⁵ говорио је и где треба и где не треба о регенту Александру и целој династији Карађорђевића као о „смртним непријатељима“ Црне руке. Псујући и ружећи Карађорђевиће, он је за регента Александра рекао да је „лукав и подмукао“, а за целу династију – да „није потребна Србији“.⁶¹⁶ У писму Апису од 27. новембра 1916. године он је поручивао: „Чувај се ти и нека се чувају сви другови који су довели Крађорђевиће, јер они

615. Мемоари В. Трбића, Народна библиотека, Р 571/1/45.

616. Извештај са претреса (Тајна превратна организација), 432. Исказ Рада Малобанића.

су се решили на најгрозније ствари". Ово писмо било је предмет расправе и на суду у Солуну, а пало је у руке истражних органа приликом хапшења вође Црне руке. Наводно, а како је већ изјавио на суду, он је хтео да ово преда Петру Живковићу, да би га он уручио регенту Александру. То, међутим, није стигао да уради, јер је 15. децембра 1916. био ухапшен...

На Крфу, црнорукци се нису ограничили само на нападе, псовање и ружење регента Александра. Још безочније они су се окомљавали на официре који су се налазили у његовој близини, били његови први послушници и у исти мах — браниоци. Један од тих официра био је потпуковник Павле Јуришић-Штурм.⁶¹⁷ Он је чешће претио црнорукцима и није крио да група официра којој је припадао припрема обрачун са њима... Црнорукцу Владимиру Туцовићу он је рекао,⁶¹⁸ да сви „на двору“ сматрају, да „главна кривица“ за постојање и активност Црне руке пада на Алису, и да ће због тога њега и још неке црнорукце „постићи строга казна, можда и смртна. Друге јача осуда, а остали биће делом пензионисани, а делом поштеђени. Ово ће се извршити пре уласка у земљу..." Рекао је између осталог да се мислило, „да се Алис ликвидира кратким путем, јер се зна да је он носилац свега и кад га нестане све ће бити у реду. Један официр са Карађорђевог звездом о врату нудио се, да он ~~са~~ Алис^а ликвидира, али се од тога одустало. Треба да буде суђење, те да казна буде јавна, како би и остале постигла“.

Све то што му је поверио Павле Јуришић-Штурм, све је то Туцовић пренео Алису... То исто треба да је учинио и потпуковник Александар Срб, којем је Јуришић још у фебруару 1916. казао да предстоји обрачун са Црном руком...

Изјаве потпуковника Јуришића треба да су такође утицале на Алису да „испоји велику вољу за измирење са регентом Александром, а то значи и са официрима који су били око њега и који су чинили главни фронт против Црне руке". Богумил Храбак каже, да је Алис „с посебним политичким рачуном израђивао стратегију помирења". Њему је било главно „да тада до измирења дође ма под каквим видом, да би се обезбедили извесни планови, предвиђени да се касније остваре, и да тада чланови Црне руке постану господари ситуације..."⁶¹⁹

617. Не ради се о генералу Павлу Јуришићу-Штурму.

618. Архив САН-у, 14434/7.

619. Б. Храбак, н.д. 7.

3. Планови за извршење дворског удара

Пре него што се коначно био решио да се обрачуна са Црном руком, регент Александар је намеравао да Пашића обори с власти, како је већ речено (Он је то већ једном био покушао, у Скадру, у децембру 1915. године, истина лепим, али је суочен с Пашићевом тврдокорношћу, био принуђен да од тога одустане).

Пашић је регенту Александру сметао из много разлога. Био је уверен да га вођ радикала гура у страну, да жели да га држи у сенци, како би за владе сила Антанте остао прва и главна адреса међу Србима.

Самосталац Јаша Продановић рекао је Јовану Жујовићу у Паризу (27. јула/9. августа 1916. године) да би престолонаследник „хтео да обори Пашића, јер му помрачује славу...“⁶²⁰ Продановић у томе није грешио, без сумње. Ствари су одиста тако стајале. Међутим, иако је на Пашића и његов државнички ауторитет гледао „злим и завидљивим очима“, ⁶²¹ регенту Александру није било лако да се одлучи за раскид са вођом радикала, поготову на начин како је то у Скадру учинио са војводом Путником. Бојао се компликација и тешкоћа по себе — у првом реду. Али зато је настојао да Пашића, где год само може, и кад год само може, представи у што лошијој светлости... У Паризу, у априлу 1916. године, он је Јовану Жујовићу, на пример, говорио о Пашићу као државнику који се служи и нечасним средствима да би остао на власти. Рекао је, поред осталог, да је Пашић покушао да и њега подмити — нудећи му већу апанажу!

Регент Александар није само настојао да у што већој мери окрњи Пашићев углед, већ је — и у исти мах — сваку прилику користио да покаже да он у њега нема великог поверења... Кад се Пашић спремао за пут у Петроград, регент Александар му је поручио да он у Русију може отпутовати кад год хоће, али да с њим на пут мора поћи и Јован М. Јовановић, који је важио за једног од регентових најпоузданијих сарадника.

Колико је Пашић знао, а колико није шта све регент Александар говори за њега, колико је био упућен у то да му он плете мрежу самртницу, тек он се понашао тако као да је између њега и регента

620. Архив Србије, Дневник Ј. Жујовића, 328-329.

621. Драгослав Јанковић, О раду српске владе за време првог св. рата у: Записници седнице минист. савета Србије, Београд 1976, 50.

све у најбољем реду. Чак је регента и хвалио... С колико одушевљења је он само саставио телеграм влади на Крфу (13. марта 1916. године) о сјајном дочеку регента Александра у Паризу, истичући да је српски регент дочекан „од председника Француске републике, владе, војске и народа с ентузијазмом с каквим ниједан страни владалац није скоро у Француској дочекан“.⁶²²

Док се Пашић држао тако, с регентом Александром било је свим другачије. Он је стално настојао да Пашићу удари „неку чвргу“. У систем тог ударања чврге спадало је и пуцање појединих личности на Пашића, допуштање да се оне према њему понашају некоректно, са омаловажавањем... Министар војни Божидар Терзић месецима није долазио на седнице владе које су се одржавале на Крфу. Стално се бавио у Солуну. А кад му је Пашић пребацио да то тако не може да буде, и кад му је поставио питање кад он коначно мисли доћи на Крф, добио је од њега одговор у виду контра-питања: „Кад мисли он, Пашић, доћи у Солун, пошто Његово Краљевско Височанство Престољонаследник жели да поред њега стално буде по један од Министара“.⁶²³

Онда када је регент Александар рекао Јовану Жујовићу у Паризу да је Пашић покушао да га поткупи, он је, у ствари, већ био одлучио да Пашића одстрани с власти... То је требало да се уради на начин који му је предложио у марту 1916. године познати београдски новинар, издавач листа „Штампа“, Светолик Јакшић. Полазећи од става који је имао и Слободан Јовановић, да „не постоји више ни српска држава, ни устав, ни Скупштина“, овај мутни човек (кога је једно време финансирао влада Аустро-Угарске), у договору са Слободаном Јовановићем, пре свега, предложио је регенту Александру, да, не обазирјући се на Устав, суспендује Пашићеву владу, а нов кабинет образује од официра и оданих му цивила, на челу са војводом Живојином Мишићем.

О томе шта је све предложио регенту Александру, и шта се, на послетку, с њим договорио, Светолик Јакшић је до у детаљ обавестио брата Гргура у Паризу писмом од 1. марта 1916. године.⁶²⁴

622. Записници седнице мин. савета, 266-269. – У Лондону, регент Александар је много уздржаније поздрављен него у Паризу. Британски краљевски пар примио га је само на четврт сата...

623. Архив мин. иностраних дела Србије, Архив Србије; види и: Драг. Јанковић, О раду српске владе, 51.

624. Писмо Св. Јакшића брату Гргуру од 1. 03. 1916. Народна библиотека, R 558/IX/735.

Из тог писма се види, да је Светолик Јакшић стигао на Крф у првој половини фебруара 1916. године.

Оно што је запазио током шеснаест дана боравка на Крфу — „пре-
неразило га је и ожалостило... Војска болесна, неодевена, изгладнео свет,
који тешко подноси ову незаслужену судбину. Између војске, односно
народа у униформи, и владе, ископан је дубок јаз. Тај јаз мржње ископала
је влада, и на томе кобном послу систематски је радила од почетка
повлачења па до данас и данас. У тешкој ситуацији, која је настала од
дана кад су нас напали Бугари, Пашић и министри изгубили су потпуно
главу, у њих је нестало интересовања за све остало, а оно је било једва
 приметно и дотле, и они су утонули само у себичан интерес свој и својих
породица, за које су стварани насиљем и крађом читави каравани коња,
а за војску и несрећни народ, који је бежао из Србије, нису имали ни
трунке милосрђја. Што се ова војска спасла, то је заслуга сељачких
нерава и извесног броја одлучних чиновника и официра...”

Пун мржње према рдикалима (и то још од преврата 1903. годи-
не) Јакшић је за Пашићеву владу рекао, да је она „била утекла од пре-
стољонаследника, који је био болестан, после операције, лежао у
воловским колима, и тек после дванаестог дана, услед једне енергич-
не телеграфске потернице престолонаследникове, Пашић му је од-
говорио једним кратким писмом, који остаје као срамни докуменат
ординарне потуљености тога човека. Пашић и влада напустили су га
због тога, што је престолонаследник у Скадру почео хладно посту-
пати са њима и што је Пашићу рекао да треба да поднесе оставку...”

Пошто је набројао шта је све „страшно и најстрашније“ видео на
Крфу, Јакшић је у писму брату рекао:

„Сасвим је природно што сам ја, после ових сазнања, која сам
имао, и после свега што сам овде видео и чуо, зажеleo да о свему
томе говорим и са престолонаследником... У осталом, чим сам дошао
на Крф, мени су рекли, да је престолонаследник два пута питао да
ли ћу овамо доћи и да би желео да ме лично позна. У очи дана, кад
сам (Јовану) Јовановићу рекао да каже престолонаследнику да желим
да к њему дођем, престолонаследник дође после вечере у хотел, где
сам на вечери био са Јоцом (Јованом Јовановићем-Пижоном)... и
Сешком (Чолак-Антићем), ту ми је одмах пришао и остао с нама до
једанаест сати”.

„Прекосутрадан“, Јакшић је добио позив од регента Александра
да га посети у пола десет увече.

На овом месту, у писму брату Гргуру, Светолик Јакшић је нагласио, да полаже много на то да брат сваки ред пажљиво прочита, „у толико пре што је ово једино место где ће бити исписано“ све о чему су те вечери разговарали регент Александар и он...

Главни предмет разговора, који је потрајао до „дванаест и четврт“, била је влада на челу с Пашићем. Јакшић у писму каже да је регенту рекао:

„Наш свет мора бити незадовољан оваквом владом, коју ви данас имате, јер су људи, који су у њој, представници... грубог и непатриотског партизанства, без љубави према народу...”

Јакшић је „подсетио“ регента на то, да су „ови исти људи који му седе у кабинету, извршили поцепанст у официјерском кору, унели корупцију у министарству војном“, да њих „национална и државна катастрофа нису ни у колико опаметиле ни бољим учиниле“, и да се он, регент, услед свега тога, са „владом оваквих људи не сме вратити у Србију“.

„Изложио сам му“, каже Јакшић, „на основу мојих многобројних разговора са грађанима и са војницима и официјерима, да ће прво питање, које ће се истаћи на дневни ред пошто се у нашу земљу будемо вратили, бити питање о одговорности оних, који су нашу земљу и пас довели до данашњих околности. Без обзира и на кога на страни, народ који је остао у Србији, и народ, који се расуо по Европи, тражиће кривца, и он га мора наћи. Шта ће са престолом бити у томе великом и, можда, крвавом спору? Влада, састављена из људи оваквог карактера, као што су данашњи министри, сматраће за животну потребу да одговорност скине са себе и да је стовари на друге. Врховна команда (бивша) неће ни у колико хтети примити одговорност на се, него ће тражити заклона иза Владе. И шта ће бити? Наприродније је, и по српском доданашњем карактеру, највероватније је, да ће се, сатеране у такав теснац, и Влада и бивша Врховна команда наћи у истој ситуацији и да ће једна другој пружити руку, па заједнички свалити сву одговорност на династију. Како влада има уза се партизане, оне којима даје хлеб и лифериције, а бивша Врховна команда има уза се такозвану Црну руку, коју су самосталци све до Скадра употребљавали као своје оруђе, — може се у напред рећи, да ће династија пасти као њихова жртва, јер ће обе стране против ње подићи једнодушну оптужбу, да она није хтела или није била способна да у Паризу, Лондону и у Петрограду издејствује

Србији потребну помоћ, а то је, рећи ће се, династији била дужност да учини, пошто партиски представници нису за то имали довољно ауторитета, и користиће се примером цара Вилхелма, чији је лични утицај задржао од акције Грчку и Румунију, и увео у рат Бугарску и Турску. За мене, и за многе друге, још данас је јасно, да ће династија пасти и отићи из Србије...

Кад је престолонаследник, после свега овога, казао, да је и „он сам веома забринут“, Јакшић му је рекао, да, „ако се и даље овако влада, да има пуно разлога да се забрине“, али да „забринутости нема места ако он сам има само воље, да ствари поведе бољим путем“.

На регентову примедбу, да се „ствари не могу повести бољим путем“, при Уставу који је на снази, Јакшић је одговорио:

„Устава ми више немамо, јер немамо државе; владе немамо, јер немамо земље; Скупштине правно немамо, јер немамо ни земље ни Устава. Ко друкчије говори, тај то чини или што ништа није кадар био научити или зато што му налаже какав... лични интерес, који он жели да покрије... Једино што ми данас имамо, то је династија. Она је једини правни представник нашег народа, премда је и она везана за наш народ у изгубљеној држави једним танким, паучинстим концем. Да се тај конач претвори у снажну и нераздвојну везу и да народ и династија буду једно и једина јака сила у нашој будућој држави, за то има само један поуздан пут - да престолонаследник, у тренутку кад се наша војска крене да осваја отаџбину, напусти своју досадашњу резерву, штетну и по народ и по династију, и да данашњи кабинет замени новим кабинетом, па да са новим људима и појачаним ауторитетом краљевске власти уђе у Србију. Сви су изгледи, да ће се ратовање морати обрнути у нашу корист, и за династију је од највеће важности, да престолонаследник не дочека промену на боље у друштву ових људи, него окружен и подржан елементима, који ће са њим заједно искрено и са чврстом вољом пригрлити земљу, установити у њој праведан поредак, дати нов устав са Горњим Домом и Парламентом, без формалистичке министарске одговорности, одабрати чиновништво, осигурати поштену утакмицу рада, зајемчити праву слободу и повести земљу правом напретку“.

Кад је дошло на ред питање људи који су требало да уђу у нову владу, што је регента Александра посебно занимало, Јакшић је рекао да он, и сви људи у чије име говори, сматрају да „једна од главних основа новог кабинета треба да буде војска, а да би се нов ред ствари

могао наслонити сасвим сигурно на њу, ваља претходно измирити официјерски кор..." Тај посао око измирења официра имао је да „сврши“ регент Александар, „пре него што се уђе у нову ратну акцију, а у томе ће му помоћи оба официјерска табора, пошто сви ми, као и они, увиђамо, да палијативе, насилне или партиске, не могу довести до тога измирења“.

На питање регента Александра, да ли је сигурно да ће му оба блока у официјерском кору (црнорукци и белорукци) штети изићи у сусрет, Јакшић је одговорио да је он разговарао са члановима обе стране, и да „Слободан Јовановић узима на се дужност, да у датом тренутку предложи основе измирења и да доведе до успеха преговоре, које би, у име престолонаследника, поверљиво водио и са једним и са другим официјерима“.

Регент Александар је тражио од Јакшића и да му поименце наведе људе који би требало да уђу у нову владу. Први који је био поменут, био је војвода Мишић. С обзиром да је он „уживао поштовање“ обеју страна у официјерском кору, њега је Јакшић предложио за председика владе. Министар војни имао је и у новој влади да буде регенту Александру толико одани Божидар Терзић, а министар спољних послова — такође регенту привржени Јован Јовановић-Пижон...

Са свим личностима, углавном војним лицима, које је Јакшић поменуо, регент Александар био је сагласан. Рекао је, да му се цела комбинација свиђа, а затим је, и одједном, узео у уста име Николе Пашића...

„Уверавао сам га“, каже Јакшић у свом писму, „а он ми је чешће потврђивао, да Пашић и сам увиђа свој положај, да се то види што је прекинуо са Скупштином, што налази да она не постоји, што бежи од света, што не призива никога. Он сам увиђа да треба да иде, али, сасвим разумљиво, он тражи добру одступницу. Он сам назива Скупштину: 'српски специјалитет', и сам говори о немогућности да се влада оваквим уставом, какав смо ми имали. Што се пак тиче Пашићевог угледа на страни, ја мислим да се ту не треба заваравати фразама, нити правити идоле тамо где њих нема. Уосталом, само људи од успеха имају успеха и угледа. У свима савезничким земљама мењани су и кабинети и поједини министри, и то са несравњено ситнијих разлога него што бисмо ми променили кабинет. Према томе, ми смо далеко од тога да правимо какав преседан. Што је врло важно, ми морамо гледати коме ћемо веровати, а тек после нас долазе други.

Пашићеве капиталне погрешке тако су данас видне, да никога нема ко их не види, и који и на њега и на све његове колеге мрско не погледа. Њих данас не поздравља на улици ни официр, ни војник, а то је у овом тренутку наш народ. Зар не видите шта се у будућности крије иза овог потмулог ћутања и погледања? И сами поједини скупштинари признају, да и не помишљају да траже народно поверење. На послетку, не треба изгубити из вида ни то, да ни наши савезници немају ни мало интереса да на управи нашој својом протекцијом држе човека, који, тобож, представља њихову политику, а у ствари стоји под народном оптужбом, да је својом нестабилношћу упропастио нашу државу. И какав је он повереник савезничких влада, кад му оне нису веровале ни толико да је Србија у опасности и да јој за време пошаљу помоћ“.

Сагласан и са свим овим, регент Александар је упитао „каква би се одступница могла Пашићу дати“, и добио овај одговор од Јакшића:

„Само једна. Да га поставите за посланика у Паризу или Петрограду, и да га, кад дође време преговорима, поставите за шефа наше делегације. Што се тиче места посланиковања, много би боље било послати га у Петроград него у Париз. И то из више разлога, а понајпре због тога што је он сувише стар за Париз...“

Према ономе шта је регент Александар све рекао током разговора, Јакшић је закључио — и то изнео у писму брату — да је најважније било то, што је он „сасвим склон да се отараси владе и оваквог владања, па да пође новим путем“.

При крају разговора о Пашићу, регент је изјавио, да ће он о свему још да поразмисли, и да ће ићи и у Париз и тамо разговарати о свим политичким питањима...

Из Јакшићевог писма се такође види, да је регент већ сутрадан имао дужи разговор са Слободаном Јовановићем. Разговор се тичао официрског кора и Устава. „Слободан је изложио критици владу врло објективно“, каже Јакшић, „и предочио му све добре изгледе новог кабинета, којим ће осигурати династију и упутити земљу правилним путем. Осим тога Слободан му је рекао, да би у том случају напустио улогу посматрача и истакао би се свом својом вољом и енергијом за браниоца новог режима...“

Пошто је тако описао оно најважније о чему је разговарао са регентом Александром, Јакшић је свом брату Гргуру поручио да би и он требало да се ангажује у Паризу, како разговор са регентом

Александром не би на крају остао само – разговор. „Ми сви овде имамо утисак, да ће престолонаследник у Паризу покушати да сазна: да ли би му се тамо помогло, да ову владу замени другом, онаквом владом какву му ми предлажемо. Ти си тамо у таквом положају, да си кадар да тој ствари учиниш највећу услугу. Ми полажемо на то и због тога ти ја овако опширно пишем, да одмах спремиш терен, да престолонаследник чује на надлежном месту оно што прима од нас... Француски министар председник и министар спољних послова треба сам да му напомене шта треба да учини да династију осигура, да војску задовољи и да народу даде чврсту државу, на коју се са сигурношћу и даље може ослањати политички систем савезничке Европе... Учиниш ли то преко М. Ербита, или кога другог лица много ближег Бријану, знај да си, поред твојих лепих заслуга, једном новом и још већом задужио наш народ. Ако Бријан сам упозори престолонаследника у разговору, који ће сигурно имати њих двојица, да би новим енергичним људима ваљало улити нашој војсци и народу више поверења у добар свршетак рата, престолонаследник би извео ово што му ми предлажемо, јер њему треба подстрека са те стране“.

Последње што је Јакшић изнео у писму брату о разговору са регентом Александром, тичало се представника Србије у иностранству, поред осталог и Михаила Гавриловића.⁶²⁵ Јакшић је регенту за њега рекао, да он није „никакав дипломата, јер је просто џепаница, који има само толико лукавства, колико да збрине своје личне интересе. Какав је он био посланик у Црној Гори? Он и није био никакав посланик, него... прост шпијун за личне ствари и личност краља Николе. Жао ми је искрено што је ваш отац извукао тога човека из државне архиве и метнуо га у једну службу, која исто тако рамље као и он сам. Он ни данас не зна, као што ми Јоца Пижон каже, шта је Црна Гора, као држава и друштво, у којој је он дуго био, него само зна шта ко ружно или лепо каже о краљу Николи“.

На регентово питање, шта он, Јакшић, пак мисли о Гавриловићевом делу о кнезу Милошу, Јакшић је одговорио: „Ја мислим, височанство, да сте и ви, читајући то дело, дошли до оног истог резултата као и ја: да су то само слабирим везама саједињени преписи аката из државне Архиве“.

625. Реч је о историчку и државнику (М. Г.), аутору великог, непристрасно писаног, али сасвим незавршеног дела о Милошу Обреновићу. Умро у Лондону, 1924, где је био посланик Краљевине СХС.

Десет дана после овог првог писма, Јакшић је брату Гргуру написао и друго писмо, у којем га је обавестио — да се престолонаследник „сасвим одлучио да промени владу. Због тога на пут води собом Јоцу (Јована Јовановића-Пижона), да би га представио Поенкареу, Бријану, енглеском краљу и осталима“. У овом другом писму, Јакшић је рекао, да му је Јован Јовановић поверио, да ће у Паризу и Лондону поред осталог бити речи о финансијској помоћи потребној за издржавање војске, осигурању Србији пуноправног гласа на мировној конференцији, о потреби промене кабинета и о потреби да владалац буде носилац спољне политике, а да она не зависи од променљивих шефова партијских.

Као и прво, и ово друго Јакшићево писмо било је потпуно јасно - у погледу тога ко је у ствари стајао иза њега, ко му је омогућио да се сретне са регентом Александром. То су били људи из најближе регентове околине, они који су регента ревносно обавештавали о свему што се догађа на Крфу и обављали за њега разне поверљиве послове — Јован Јовановић-Пижон, Слободан Јовановић и Бошко Чолак - Антић. Њима је Јакшић био добродошао да би им помогао у акцији коју су они већ били планирали против Пашића и његове владе...

Велики противници Пашића лично, и радикала, оба Јовановића и Чолак-Антић имали су у свом плану и задобијање црнорукаца за себе, да би с њима лакше и успешније остварили оно што су били наумили. Због свега овога они су се били и ангажовали на помирењу црнорукаца и регента Александра. Али једно су губили из вида: да је регенту Александру било исто толико стало до уништења црнорукаца колико и до обарања Пашића с власти. Само њиховом ликвидацијом он је мислио да се може неугрожен ни са које стране спокојно вратити у земљу...

Што се тиче саме Јакшићеве повезаности са Чолак-Антићем и обојицом Јовановића, Јованом и Слободаном, она је имала за основу заједничку мржњу према Пашићу и радикалима уопште. Јакшић је био осведочени противник радикала... Скоро да се не може ни рећи ко је више кога мрзео — Јакшић радикале или пак они њега (Напредњачки лист „Недељни преглед“ писао је још 1909. године, у броју 36, да „после Пере Тодоровића нико није својим новинарским чланцима задао толико удараца српским радикалима колико г. Јакшић“).

Пошто је на Крфу, на описани начин, обавио главни посао, Светолик Јакшић се пребацио у Швајцарску — са сасвим одређеним

инструкцијама регента Александра, а које су се тицале плана о насилном обарању Пашићеве владе.⁶²⁶ У јулу 1916. године, он је у Женеви штампао један проглас - „Писмо Србима у Солуну“, у којем је тражио увођење апсолутистичког режима. Тај проглас, и покушај да се он растури у војсци, на Крфу и у Солуну, влада је оценила (на седници одржаној 26. августа 1916) као „покушај преврата“ и наредила да се против Јакшића поведе истрага. Од министра војске било је затражено да спречи растурање прогласа „а кривце да узме одмах на одговор и поступи по закону војеном“.⁶²⁷

Да ли је овај проглас саставио сам Јакшић, и на своју руку, или пак у споразуму са регентом Александром (како неки мисле и тврде)⁶²⁸ и да ли је он само због тога допутовао у Швајцарску (што се такође тврди) – не чини се да је од неке посебне важности. Оно што је главно, то је – да је тај проглас уопште штампан, да је био намењен Србима на фронту у Грчкој, пре свега, и да му је био циљ стварање повољне политичке атмосфере за извођење плана о формирању „војно-цивилне владе“.

Јакшићево „Писмо Србима у Солуну“ („изазвано меморандумом оне гомиле која се зове народним посланицима“), штампано је у јулу 1916. године (цео један табак, 28.200 знакова, по 50 знакова у једном реду од укупно 564 реда, шест стубаца на по 17 цицера). Својим садржајем оно је представљало не само атак на владу, већ и на народне посланике, на парламентаризам уопште, и у свему је било у складу са Јакшићевим излагањем регенту Александру о нужности инсталирања апсолутистичког режима, формирања војно-цивилне владе која би била одговорна само владару.

С обзиром на садржај, и с обзиром да је био позив Србима у Солуну да збаце владу на челу с Пашићем, а народне посланике разјуре, сасвим је извесно да је проглас био саставни део Јакшићеве акције у иностранству, с којом је био сагласан регент Александар, е да би дохакао Николи Пашићу и узео сву власт у своје руке. У овом светлу посматрано, „Писмо Србима у Солуну“ има много већи значај него што то изгледа на први поглед. Пашић, као председник владе, по свој прилици да је био онај који га је најправилније оценио, видећи у њему весника велике опасности и по себе и по владу. И то утолико

626. Дејвид Мекензи (Апис, Г. Милановац 1989, 192) каже, да је Јакшић „са Александровим олобљењем отпутовао у Европу да добије подршку савезника за такву владу.“

627. Записници седница мин. савета, н.д. 337.

628. Милан Ж. Живановић, Солунски процес, 377.

више, што му није било непознато да је Јакшић на Крфу разговарао са регентом Александром, али и са вођом Црне руке и његовим првим сарадницима, и да се залагао за довођење на власт владе у којој би одређене ресоре добили и црнорукуци.

Одлучан кад је требало ударити по противнику свог спаса ради, Пашић је издејствовао да влада, на седници од 26. августа 1916. године, донесе одлуку да се „предузму све мере да се поведе истрага и стави под суд Светолик Јакшић и сви други по делу покушаја преврата и свих радњи против државе“.⁶²⁹

Ова и оваква одлука владе даје места разним претпоставкама, па и закључцима. Поготову ако се има у виду, да се штошта у „Писму Србима у Солуну“ поклапало са неким ставовима вођа Црне руке, на пример, да Србима „предстоји огромна борба за два ослобођења. Прво је ослобођење отаџбине од странаца непријатеља, а друго је ослобођење од домаћих непријатеља“,⁶³⁰ у које су, у првом реду, убрајани радикали на челу са Пашићем. Ако би се пошло од самог слова одлуке владе, да се поведе истрага и ставе под суд „и сви други по делу покушаја преврата“, онда би се могло закључити да је, на неки начин, покретање поступка против Јакшића, стајало у вези са мерама које ће у децембру 1916. бити предузете против црнорукаца.

О Јакшићевом „Писму Србима у Солуну“, Пашића је 1. августа 1916. године обавестио посланик Србије у Паризу, Миленко Веснић. У свом извештају он је „Писмо“ оквалификовао као „енергичан напад на владу и скупштину“ и рекао да је упућен народу, али стварно намењен војсци, и да представља залагање за увођење апсолутистичког режима.⁶³¹ Како је Веснић још јавио Пашићу, Јакшићев проглас требало је да у Солун пребаци пуковник Јеврем Јеша Поповић, који је до рата сарађивао у Јакшићевом листу „Штампа“.⁶³²

Веснићева оцена „Писма Србима у Солуну“, била је сасвим тачна. Али то ипак није оно најважније. Мого важније од свега је било то, да је „Писмо“ ишло у рачун Аустро-Угарској. То се види и из тога, да су део „Писма“ објавиле окупацијске „Београдске новине“ са следећим коментаром: „Ми нисмо позвани да пресуђујемо о мотивима

629. Записници са седница мин.савета, 337.

630. Архив Југославије, Писмо Србима у Солуну, 80-50-176.

631. Исто.

632. Ј. Поповић (артљеријско-технички потпуковник) ухапшен је у Торину у августу 1916. године и у затвору остао до 5/18. септембра исте године.

и моралним квалитетима писца ове брошуре, кога броје међу најдаровитије српске новинаре. Али нам ипак изгледа, да је потребно, да се осврнемо на нападе, који се дижу против српских народних посланика у иностранству, и то баш из њихове средине..."⁶³³

Оспоравајући народним посланицима право да се сматрају посланицима, а „самовласничкој“ српској влади на Крфу да се назива владом, Јакшић је у „Писму Србима у Солуну“ рекао:

„Оног несрећнога дана када смо сви ми злочиначком глупошћу, кажњивом неспособношћу и перфидним личним трговачким интересима тадашње владе и скупштине, изгубили нашу лепу земљу и ако се војска с ненадмашним јунаштвом одупирала трима непријатељским фронтовима, — нестало је и устава, и скупштине и владе, а остао је само с једне стране народ у ропству, а с друге стране војска, која је била и остала верна врховном команданту. То је очевидно за свакога, ко има главу на правом месту и у њој ма и трун мозга, јер устав живи само док постоји држава у чијим границама он важи, а чим државе нестане, онда и устав умире, а са уставом умиру и све оне установе, које из њега проистичу. Нигде у свету, ни у историјској прошлости, ни у садашњој нити је било, нити има устава без земље, ни парламента без државе“.

За народне посланике, Јакшић је у „Писму Србима у Солуну“ рекао да су они, остављени од владе, „сковали један од најбестиднијих комплота, каквог нема ни у историји најпоқваренијих политичких удружења у Јужној Америци: они су једногласно решили да од шефа државне благајне отму сву државну готовину. Ради извршења тог разбојништва, које је предводио Јаков-Јаша Продановић, а помогли га сви остали, они су позвали генералштабног пуковника Милана Гр. Миловановића и саопштили му, да су решили да узму државну готовину, пошто је влада побегла, и да им је ту намеру одобрио и престолонаследник Александар, вршилац краљевске власти... Законски чувар државне касе одбио је тај захтев, и, док су се отимачи договарали шта да раде, државна каса је предата енглеском адмиралу Ворвичу, а сутрадан је престолонаследник Александар разбио отимачку банду енергичном изјавом, да он ником није дао дозволу ни за какву отимачину државног новца..."⁶³⁴

633. Архив Југославије, 80-50-177.

634. Види напомену 601.

На крају свог „Писма Србима у Солуну“, Јакшић је посебно нагласио, да, ако би „поштени и одважни Срби“ и извојевали ослобођење „од странаца непријатеља“, то никако не би значило да су „велики посао свршили“, да су „своју дужност испунили према себи, према мајкама, браћи и сестрама у четвороструком ропству“. Пре тога би требало да „поштени и одважни Срби“ изврше „ослобођење од домаћих непријатеља и узурпатора. Без другог ослобођења, ми опет нећемо имати отаџбину него врзину коло паразита, шићарџија и коцкара народном кесом, који ће народу аустро-немачко-маџарске и бугарске ланџе заменили својима и земља наша опет ће бити предата ропству, за које нам неће бити крив нико други већ ми сами, на срамоту оних река проливиене драгоцене српске крви и оних брда српских лешева, које су нагомилали: безумна неспособност наше (тобожње) владе и (тобожњих) народних посланика, оружје непријатеља туђина и ужасна глад!“

У хартијама Јована Јовановића-Пижона налази се једна његова забелешка о Јакшићевом „Писму Србима у Солуну“.⁶³⁵ Према тој забелешци он је за „Писмо“ сазнао од Николе Пашића — 31. јула 1916. године. Пашић му је тог дана показао један шифровани телеграм из Париза, са потписом — „Стевановић“, у којем се говорило о Јакшићевом прогласу као о позиву војсци на буну. „Ето“, рекао је Пашић том приликом, „шта му је то требало. Сад ће његови противници да га убију, казаће да је Аустрија то потплатила. Е, баш му то није требало...“ Кад је Јовановић на то приметио, да то „могу рећи његови непријатељи“, они који га мрзе и који му могу „шкодити тим пре што он не може да се брани“, Пашић је рекао: „Јест, самосталци га много мрзе, знаш... Избацили су га из хотела на Крфу... То су урадили Драшковић и Љуба Давидовић, говорили су у седници владе о тој ситничарској ствари“.

Да самосталци „много мрзе“ Јакшића, било је познато и Јовановићу. Он је имао прилике да из уста Милорада Драшковића чује да је Јакшић „рђав човек, непријатељима предан, све у свему врло опасан човек...“

Јовановић је покушавао да одбрани Јакшића од оваквих и сличних оптужби. Представнику Француске при српској влади он је рекао за Јакшића, да је он у свом прогласу „врло вијолентан“, али да није „опасан човек у смислу који му се даје, он је чист у погледу Аустро-

Угарске и Немачке, никада им није служио, што су његови непријатељи говорили и тврдили, исто онако као што су Пашића називали Бугарином и бугарским човеком“.

Од Јакшићевог брата Гргура, Јовановић је сазнао, да је Јакшић „сам и лично“ саставио Проглас Србима у Солуну, и да га је штампао у једној руској штампарији.

Од значаја је и забелешка Јована Јовановића-Пиждона, да се на основу једног телеграма који му је дошао до руку, види, да „влада хоће дискретно да сазна са ким у телеграфској преписци стоји Наследник престола — што може значити да је влада поверовала неким гласовима као да је Светолик Јакшић све ово радио по упутствима Намесниковим. Ово може донекле утврдити и речи које ми је казивао г. Ђорђе Јеленић краљев II секретар тужећи се на радикале: „Замислите, г. Јоцо, да су и мене хтели да уплету у ствари Св. Јакшића са познатим писмом, јер веле да је Јакшићу дао упутства и новац наследник престола, а да сам ја поштар његов. И они лепо отворили овде истрагу противу мене, који никакве везе немам с тим. Докле ови овде дају стипендије брату секретара Луковића, сараднику 'Пијемонта' и активноме члану Црне руке да изучава републикански устав и спрема такав устав за 400 франака месечно од министарства иностраних дела, дотле Пашић, коме сам увек све саопштавао шта се чини овде, допушта да се води истрага против мене. Наплатићемо се...“

Решењем министарског савета број 1113 од 28. децембра 1916. године, одређено је да се суђење Светолику Јакшићу (у одсуству) одржи пред Првостепеним судом у Битољу.⁶³⁶ Пада у очи, да је влада ову одлуку донела тек 13 дана по хапшењу црнорукаца у Солуну на челу са Драгутином Димитријевићем-Аписом.

Светолик Јакшић био је оптужен да је списима публикованим у Швајцарској починио више кривичних дела, а пре свега списом „Писмо Србима у Солуну“, списом „Србија у туђини“ и чланцима у листу „Ноје Цирхер Цајтунг“.

У пресуди суда у Битољу, а у вези са „Писмом Србима у Солуну“, констатовано је, да се „владалац у овом напису прећуткује, али се по себи разуме, да у тако дезорганизованом друштву, где војска, која има да се бори са непријатељем за ослобођење своје отаџбине, пренебрегава ту своју високу и свету дужност па силом збацује — уништава

установе које представљају државу, не може владалац постојати. Кад се пође са гледишта да због губитка територије, устав, влада и скупштина правно не постоје, и позива се војска и народ да се то збаца и уништи, онда је природно да се таквом радњом иде на то, да се и владалац спречи у вршењу уставних права, јер он не може ни постојати без државе и државне организације, а још мање вршити владалачке функције, пошто не може предузети без владе ни један државни акт".⁶³⁷

Помињање владара у пресуди Првостепеног суда у Битољу, и на начин како је то урађено, наводи на закључак, да је суд то учинио по упутству владе, да би се у фронту против Јакшића нашао и сам регент Александар (Министру унутрашњих послова, Љубомиру Јовановићу-Патку, било је добро позната веза Јакшића са регентом Александром. Уосталом, по личном налогу регента, Јовановић је Јакшићу издао пасош, мада је влада била друкчије решила...)⁶³⁸

Влада је са целим Јакшићевим случајем била врло опрезна, што се види и из тога да је она тек после завршеног, Солунског процеса допустила да се Јакшићу одржи суђење (11. октобра 1918) и изрекне казна тешке тамнице у трајању од 20 година.

У вези са Јакшићем, помена је вредан и податак, да су црнорукци проглашени кривим и зато што су са Светоликом Јакшићем спремали преврат на Солунском фронту, све да би „постојање и независност отаџбине сахранили, јер би у случају да су успели, српска држава и војска биле одмах од свију напуштене и остављене саме себи на милост и немилост непријатељу, који је то једва и чекао“.⁶³⁹

О Јакшићевом случају расправљано је и у Народној скупштини на Крфу, 30. марта 1918. године. Једногласно, и од посланика опозиције и од владиних посланика, осуђена је његова „дефетистичка акција“, посебно његов покушај изазивања побуне у војсци. Представник самосталаца, Милорад Драшковић, осуђујући Јакшића није пропустио да осуди и владу што против њега није предузела довољно оштре мере. „Ко је обратио пажњу“, рекао је Драшковић поред осталог, „могао је запазити да Јакшић већ у почетку рата често замиче у Букурешт, која је варош онда била центар дефетистичке

637. Исто, 80-50-189/190.

638. Стенографске белешке Народне скупштине, 82 састанак (30. 03. - 12. 04. 1918. г).

639. Из пресуде Војног суда у Солуну, Тајна препратна организација, извештај са процеса у Војном суду за официјере у Солуну, Солун 1918, 472.

акције Немачке. Ту је био збор страних агената и шпифуна за Исток... Американци су открили, да су се у Букурешту у згради немачког посланства у курирским дипломатским торбама доносиле бомбе, носили културе бацила, којима се уноси зараза у војску, трују бунари, заразује војна запрега и стока и тако даље, а преко Русије су Немци још тајно спроводили своје инструкторе и оружје за Бугарску и Турску. У ту и такву Румунију и Букурешт замицао је и Јакшић. У времену прекида саобраћаја железничког, због заразе, тражена је дозвола од мене за Јакшића да се може железницом одвести од Ниша преко Параћина, Зајечара до Дунава и даље. Ја сам то одбио... Њему је пут био тако хитан да је зими отпутовао обичним колима. Ја нисам био министар полиције, не знам шта је све тамо радио, и могао сам само сумњати у све то. Кад се центар акције дефетистичке за Балкан после уласка у рат Бугарске преместио из Букурешта у Атину - Јакшића видите у Атини. Трке између Солуна и Атине и Крфа. У Атини се штампа низ ситних памфлета — како их наша браћа Хрвати зову летака — писамја, џедуљница, који се пуштају, бацају из авиоплана све у духу те пораженске пропаганде...

Драшковић је рекао и то, да је Јакшић био сарадник представника Немачке у Атини, барона Шенка, и да је главног сарадника имао у једном начелнику српског министарства спољних послова...

По Драшковићевим речима, он је на Крфу, 1916. године, као заступник председника владе, покренуо Јакшићево питање, и затражио да се „држи под руком“. С тим се сложила цела влада, и било је решено да се Јакшићу не дозволи да напусти Крф. Међутим, он је ипак отпутовао — на интервенцију министра војног, прво у Италију а затим у Швајцарску. На пролазу кроз Италију, на састанцима које је тамо имао, рекао је Драшковић, „почиње да ступа у циркулацију вест о неким нарочитим спремама на Крфу, а то је онај нови устав од 10 чланова⁶⁴⁰ по коме би имала да се образује влада војничко-цивилна, која би имала да баца у старо гвожђе и Народну скупштину и владу, ове паразите политичке, како се говорило, и која би имала да створи нови ред и да дезинфикује целокупну политичку нашу зграду“.

За „Писмо Србима у Солуну“, Драшковић је рекао, да се не може ни веровати „колико је ту сатанских мисли и како је то дестилат цинизма и издаје“.

640. Види напомену 638. - Аутор тог устава био је С. Јовановић.

Не доводећи уопште у сумњу Драшковићеве наводе, него их, напротив, потврђујући, министар унутрашњих послова, Љуба Јовановић-Патак, изјавио је у Народној скупштини, да је он и Јакшића и његов лист „Штампуг“ одувек сматрао „српским непријатељем“. И да не може а да не истакне, да су „многа господа из опозиције, из Академије наука, чланови разних академија на страни, половина универзитетских наставника, многобројни српски уметници, други књижевници, многобројни српски пискарачи из унутрашњости, многобројни српски официри, као и остали многи српски чиновници били, на жалост, сарадници 'Штампе'. Они који су били преварени, то им може служити и за извињење, али то не може да служи као одбрана оним српским интелектуалцима, који увек мисле да разумеју и знају боље српску политику него наши прави политичари. Дакле, та господа која се и пре и сад истичу да боље знају потребе земље него ми, која су на Крфу и у Солуну спремала онај нови Устав, све су то били у 'Штампи' помагачи Светолика Јакшића. Јасно вам је из тога, господо: кад сам примао на себе старање о државној безбедности, да сам морао рачунати фактом да је он врло јака личност у нас, са многобројним везама и са великим ауторитетом. И докле бих спремио стварне доказе о његовој кривици, ако би ма шта предузео противу њега, било је извесно да бих унапред био осуђен на неуспех...”

За ~~мног~~ народних посланика право откриће биле су речи министра унутрашњих дела, да „поверљива служба противу непријатеља није била главна брига органа министарства унутрашњих дела, него је она била организована код Врховне команде... А, господо, још могу да вам кажем и ово: да је баш та поверљива организација Врховне команде имала везе с том господом пријатељима Јакшићевим о којима је реч и да је мојим органима било врло тешко радити у таквим приликама“.

Бранећи се од прекора да није ипак предузео против Јакшића оно што је могао и морао да предузме, и да је несхватљиво да је, супротно одлуци владе да се Јакшићу не дозволи да напусти Крф, овоме издао пасош, министар Јовановић је рекао — да је он то морао да уради. „Кад се добије званичан захтев, као што је био овај да по службеној потреби имају да путују заједно Светолик Јакшић и др Мохачанин, онда сам ја дао наредбу да им се пасош изда... Ја, господо, не знајем ни сад нити сам слао иког па ни Јакшића по тим пословима других министарстава, и ја немам да ценим какав је то

Драїутин Димитријевић-Аїис (десно)

новића, да би Александар Карађорђевић владао исто онако као што је он владао. Ми јесмо противу Пашића, али то је само с тога што он више мисли на странку него на народ и државу. На место њега ми бисмо желели да видимо на влади искреније демократе и патриоте, а не повампирене напредњаке“.

Сем Слободана Јовановића, кругу Јакшићевих протежера и подржавалаца припадали су још и Драгомир Јанковић, секретар регента Александра, Бошко Чолак-Антић, маршал двора, и Јован Јовановић-Пижон, помоћник министра спољних послова. Није сасвим сигурно, али је зато врло вероватно, да се међу подржаваоцима Светолика Јакшића налазио и Живојин Балугџић.

После Другог светског рата, у разговору са Војиславом Ј. Вучковићем⁶⁴⁴, Слободан Јовановић је ствари приказао тако, као да је он упозорио регента Александра на то, да би збацивање Пашића с власти, а с обзиром да је Пашић имао већину у Народној скупштини, представљало државни удар...

Што се тиче држања вође Црне руке према планираном образовању једне војно-цивилне владе, и што се тиче питања да ли је он одиста пристао да уђе у ту владу, Слободан Јовановић о свему томе углавном не каже ништа сасвим одређено. Али зато напомиње, да је Апис 1916. године имао план („ако је уопште некога плана тада имао“), да самосталце, с којима је добро стајао, доведе на владу, а Александра „стегне у границе уставног владоца“. Као награду за то, он је од самосталаца очекивао да добије „одрешене руке у војсци“. Шта би се с Пашићем десило у овом случају — може се само претпоставити. Према Слободану Јовановићу, Апис „јамачно није искључивао могућност да се при томе наплати и Пашићу и Протићу“.

На суду у Солуну, Апис је изјавио да он са Јакшићем није никад био у некаквој вези. „Са г. Светом Јакшићем и на Крфу и пре Крфа и сад сам онолико исто далеко, колико сам одувек био далеко од тог господина“.⁶⁴⁵ Ово, међутим, није била пуна истина... Он се сreo са Јакшићем на Крфу. То је потврдио Слободан Јовановић у разговору са Војиславом Вучковићем. Рекао је, да је он „спојио“ Јакшића и Аписа на Крфу, али да му је Апис пребацио што га је „упознао са тим типом“.

Како истиче Милан Ж. Живаповић, на суђењу у Солуну Александрови пропали планови и намере са Јакшићем „једноставно су

644. В. Ј. Вучковић, Унутрашње кризе Србије, 206.

645. Уп. Б. Нешковић, Истина о Солунском процесу, 211.

приписани организацији Уједињење или смрт односно Апису и друговима. Нађена су и два лажна сведока, Драгољуб Димитријевић и Милутин Томић, чија су сведочења узета као доказ, да су припремајући преврат на Крфу 1916. Апис и другови спремали владу народног савета.⁶⁴⁶ Богдан Раденковић, члан Врховне централне управе Црне руке, изјавио је, међутим, надзорном официру затвора у Солуну, да је све то био резултат договора између Пашића и регента Александра. Пашић је, наиме, сазнао за Александрове планове са Јакшићем, па је Александра принудио на погодбу — да се за све окриве приорукци, а Александру тако сачува образ...⁶⁴⁷

Ништа од свега наведеног није било искључено. Све то што се тврди, све је то лако било могућно. Свашта се у ово време радило и предлагало да се уради на Крфу. У свим круговима — оним око регента Александра, у круговима око Црне руке, Пашића, као и у кругу првака Самосталне странке.

У заоставштини Милана Павловића-Крпе,⁶⁴⁸ интимуса не само регента Александра него и војводе Живојина Мишића, постоји једна забелешка која се тиче двојице истакнутих самосталаца, Љубе Давидовића и Живка Рафајловића, и војводе Живојина Мишића.

У Бордоу, каже Крпа, у разговору са војводом Мишићем, Давидовић и Рафајловић су изразили мишљење да су краљ Петар и регент Александар „завршили своју улогу у Србији“ и да би „сада било време да се цео народ задобије за републику“. На Мишићеву примедбу да су се они обратили на погрешну адресу, Давидовић и Рафајловић су рекли, да они друкчије мисле, јер они намеравају да управо њега „предложе народу за председника републике“. Мишић се на то насмејао и казао: „Идите, господо, својим кућама и радите прво, да се земља и народ ослободе ropства, а после тога можемо разговарати, кад се повратимо својим домовима, какву ћемо управу политичку завести у Отаџбини...“⁶⁴⁹

Још док није постало сасвим извесно да је Јакшићева акција пропала, међу првацима Црне руке и њиховим пријатељима јавио се један нов талас незадовољства регентом Александром и Николом Пашићем. Пале су многе оштре изјаве на рачун и једног и другог,

646. М. Ж. Живановић, Солунски процес, 293.

647. Изјештај капетана Стојковића од 5/18. априла 1917.

648. Народна библиотека, R 374/IV/34.

649. Исто.

а нарочито на рачун регента Александра. Милан Гр. Миловановић-Пилац је чак јавно рекао, да је регент Александар - „црногорски лажов“, да око себе окупља „контраће“, с којима црнорукији „не могу радити, већ између њих мора да падне крв“.⁶⁵⁰ Пуковник Владимир Туцовић је (у Паризу и Вишију) пак говорио, да се варају сви они који мисле да ће престолонаследник Александар постати краљ. И, сем тога, да садашње стање „не може више остати, већ да ће он и његови другови једном свршити са тим стањем“.

Мада су овакве и сличне изјаве првака Црне руке биле често изговорене у афекту, оне су, у збиру узето, значиле, да је већина првих људи Црне руке била изгубила сваку веру у могућност сарадње са регентом Александром и да је тежила обрачуну с њим. Већина, наглашава се, јер има много разлога да се прихвати тврђење, да је Апис гајио илузије да је са регентом ипак могућно остварити одређену сарадњу. Те илузије он је имао „не само уочи хапшења него и на суђењу, па чак и на дан извршења казне“.

У вези са регентом Александром и Јакшићем, и планом да се изврши дворски удар (образује влада „народног спаса“) помиње се и следеће: да је црнорукац Богдан Раденковић имао дужи разговор са Јакшићем, и да је одмах изјавио да се не слаже са целим планом. По Милану Ж. Живановићу, Раденковић треба да је упутио поруку регенту Александру да се у тако што не упушта, чиме је учинио — да сви планови о дворском удару „буду онемогућени“.⁶⁵¹ За овај закључак, међутим, не може се наћи одговарајућа потврда. Одустајање од дворског удара и формирања „војничко-чиновничке владе“ имало је сасвим друге узроке... И кад се на то решио, регенту Александру је било главно да он „остане чистих руку“. Гледајући само себе и своје интересе, он је Јакшића једоставно пустио низ вољу, препустио га на милост и немилост влади.

Регентово пилатско прање руку од Јакшића није било само условљено неким страхом од компромитације (мада ни то није савим искључено), већ пре свега чистом политичком рачуницом: радикали, против којих је Јакшић толико био, били су регенту Александру у датом моменту важнији од Јакшића — због његове решености да у заједници са њима изврши коначни обрачун са Црном руком и њеним

650. В. Храбак, 8.

651. М. Ж. Живановић, Солунски процес 292.

вођом Аписом. По Војиславу В. Вучковићу,⁶⁵² између регента Александра и Пашића треба да је („несумњиво“) током новембра 1916. године утачен план за уклањање Аписа... Сходно томе, на дан 28/15. децембра 1916. било је наређено хапшење Аписа и других црно-рукаца... Ово наређење је значило, да је у погледу Аписове судбине, његове пре свега, све већ било одлучено, да је он имао да буде неповратно уклоњен и да су, на крају, све претходне комбинације са њим, да се само уклони из војске, заувек биле одбачене. А такве комбинације су одиста постојале. Влада је на седници од 25. октобра/7. новембра била одлучила да се вођ Црне руке пошаље за војног изасланика у Белгију. За упућивање Аписа „негде на страну“, нарочито се заложио министар полиције Љуба Јовановић-Патак...

Према свему што се зна, и што испуњава услове да буде прихваћено као тачно, до Солунског процеса не би ни дошло да на томе није инсистирао регент Александар. Отварање ватре на његов аутомобил код Острова није ни у ком случају био прави разлог за покретање поступка против црнорукаца... По речима Радоја Лазића, после 1918. године, једном његовом пријатељу регент Александар је признао да му је „читав монстр-процес“ био потребан због ликвидације Аписа... „Онај Љуба Вуловић је можда нешто и вршљао, а за остале ја знам да нису криви. Тако је онда морало бити“, треба да је рекао регент Александар.⁶⁵³

Упркос чврстој решености регента Александра да скрши врат вођи Црне руке, све се ипак могло и другојачије завршити — мишљење је Јаше Продановића. По њему, Пашић је могао да спречи слање у смрт Аписа и његових другова. Али пошто није могао спасти црно-рукце и остати на влади, он је „жртвовао невинне људе да се одржи на власти“⁶⁵⁴

Како Продановић тврди, он треба да је регенту Александру рекао на Крфу, 1917. године, после завршеног процеса у Солуну, да је изречена пресуда — злочин, да је цео процес био „унапред смишљена завера да се невиним људима узму главе“. Истом приликом он треба да је регенту рекао, да атентата на њега код Острова није ни било, да је он измишљен...

652. В. Ј. Вучковић, дело као у напмени 606, 250.

653. „Ослобођење“, Сарајево, 17. 05. 1953.

654. „Република“, Београд, 20. 01. 1948.

Д. С. Илић, у „Републици“ од 14. јула 1953. године, у време обнове Солунског процеса у Београду, изнео је, да је Продановић рекао регенту Александру поред осталог и то, да је он, Александар, „тројици лица које је покушао навести да постану убице — дао по 3 хиљаде динара да смакну Аписа“.

Према наводима Илића, Јаша Продановић је имао „у поседу једну изјаву коју су му ради употребе у јавности или пред судом дала тројица добровољаца у српској војсци-Босанци, који су били ангажовани да изврше тај подли злочин... Један од тих несуђених Аписових убица, који је Продановићу дао изјаву, био је Ђулага Буковац, каснији пашеног Воје Јанића.

КРАЈ ЦРНЕ РУКЕ

1. Страх од преврата на Крфу

Само неколико дана по разговору у селу Острову са Аписом и другим црнорукцима (у септембру 1916), Коста Пећанац се, али не по налогу и за рачун Црне руке, авионом пребацио у Србију, у Топлицу, где је већ четниковао Коста Војиновић, резервни официр (као што је то и Пећанац био). Са својим одредом, формираним у августу месецу Војиновић је прву борбу са окупатором имао у околини Бруса. Та борба, међутим, није означила почетак устанка, већ је била само његов весник. До устанка у правом смислу те речи доћи ће тек у фебруару 1917. године, после припрема које су извршене током зиме 1916-1917. године.

Устанак је прогласио (11/24. фебруара 1917) Коста Пећанац – у име краља, иако, наводно, за његово пребацивање у Србију нису знали ни регент Александар, а ни влада.⁶⁵⁶

У часу кад је устанак почео, за њега није била Врховна команда српске војске, која је почетак борбе против окупатора планирала у једно друго време... У упутству које је 21. августа 1916. године (пред своје пребацивање у Србију) Пећанац добио од Оперативног одељења Врховне команде, изричито је било речено, да он са четничком акцијом сме почети „тек онда кад се јасно буде видело да Бугари одступају и да је наша војска близу...“⁶⁵⁷ По завршетку рата, а због великог страда-

656. Види: Божица Младеновић, Наредбе, извештаји и писма војвода и четовођа Топличког устанка, Лесковац 1992, 141.

657. Миланкоје Петровић, Устанак на југу Србије 1917, Топлички устанак, Београд 1954, 67.

ња становништва (и када се поставило питање одговорности за све то), војвода Петар Бојовић је, за све што се десило, окривио Косту Пећанца. Он је покушао да докаже да се Пећанац пребацио у Топлицу без његовог знања. Међутим, на суду је анкетом утврђено да то није истина. Како истиче у својим необјављеним мемоарима ађутант краља Александра I, генерал Драгутин Милутиновић, француска главна команда је потврдила да је Бојовић, у својству начелника штаба српске Врховне команде, тражио од ње авион за пребацивање Пећанца ради подизања устанка у Топлици.

По ослобођењу Прокупља од окупатора Пећанац је хтео да даље акције привремено обустави. И због тога је дошао у општар сукоб са Костом Војиновићем, који није ништа давао на то што је Пећанац био изасланик Врховне команде српске војске. Војиновић треба да се машио и револвера и стао викати — „да се нико, па ни краљ, не може супротставити вољи народа“.

Сукоб између Пећанца и Војиновића, и уопште држање и једног и другог, па и у целини догађаји у Топлици с почетка 1917. године, а наравно и разговор Аписа са Пећанцем, нуде основу за многе претпоставке везане и за Црну руку и њене планове о којима је нешто рекао и Пећанац у својој „Истовести“, већ цитираој.

Једна од претпоставки могла би бити, да су црнорукци планирали да дигну устанак у Србији и да се онда преко четничких одреда домогну власти пре пристизања српске војске са Солунског фронта — те да би на тај начин круну и владу ставили пред свршен чин. Са овим би лако могло бити доведено у везу и само упућивање Косте Пећанца од стране Врховне команде у Топлицу, са прецизним упутством кад сме почети са герилском борбом против окупатора. Штошта упућује на закључак, да је упућивање Пећанца у Србију, са поменутим упутством, била у ствари мера која је уследила после сазнања Врховне команде да се у Топлици припрема четничка акција ширих размера — и да иза ње стоје црнорукци...

Пре одласка Косте Пећанца у Србију, познати црнорукац Божић Симић предложио је Врховној команди да он буде пребачен у Србију, како би тамо прикупио заостале српске војнике, организовао их и припремио за устанак. То је прихваћено, и он је упућен у Одесу, одакле је, преко Румуније, требало да се пребаци на југ Србије. У последњем тренутку, међутим, а баш кад је поведена истрага против

црноорукаца у Солуну, Симић је — заустављен. Врховна команда је телеграфски наредила да се он „по сваку цену“ спречи да пређе у Србију...⁶⁵⁸

Врховној команди је извесно било познато и то, да је Коста Војиновић као четник служио под командом црноорукца војводе Вука, као и да је један од главних људи Црне руке, Љубомир Љуба Вуловић, имао јаке везе у Топлици, будући да је ту доста дуго био командир једне граничне чете.

Наређење издато у погледу црноорукца Божица Симића било је јасан знак да Врховна команда настоји да осујети сваку акцију Црне руке у земљи. У исто време био је то ако не знак, оно предзнак сигурно, да се спрема обрачун са Црном руком, као једном (како је то рекао Миливоје Перовић) „широко развијеном превратничком организацијом која је испреплетла своје везе кроз све редове војске и народа како у Солуну тако и у иностранству, па и у окупираној земљи...“⁶⁵⁹

Упркос свему, Врховна команда ипак није била она која је иницирала обрачун са Црном руком нити имала главну реч у свему томе. То је била, пре свега, ствар регента Александра. Он је држао све konce у својим рукама...

Први, и сасвим поуздан наговештај, да предстоји покретање поступка против вођа Црне руке и других њених чланова, био је захтев регента Александра да влада хитно донесе неколико нових законских прописа који су се тицали војних судова. Њима је, уз друго, требало да се упрости поступак пред преким судовима...

Кад је изишао пред владу са овим захтевом, регент Александар је већ био неповратно решио да Црној руци учини крај за сва времена. Непосредан повод за то лако је могло бити и то што му је управо тих дана више пута дојављено, да му вођ Црне руке прети најгорим... У те претње он је веровао и уистину их се плашио, будући да је био убеђен да је Алис за све способан, па и за „обично уморство“, како је то сматрао и један Слободан Јовановић,⁶⁶⁰ уосталом.

По мишљењу и Светозара Прибићевића претње Алиса и његових другова нису биле само голе претње, празне речи усијаних глава. И

658. Калинаџе Б. Симића Војиславу Ј. Вучковићу, види: В. Ј. В. Унутрашње кризе Србије, Београд 1965, 215. Види и: М. Перовић, 69.

659. М. Перовић, 68.

660. Сл. Јовановић, Моји савременици, 428.

он је сматрао да су претње, и уопште изјаве црнорукаца, па и Аписа („кад је био раздражен“) „давале повода за најцрња предвиђања у погледу судбине њихових противника“.

Добро упућен у догађаје у Солуну, везане за Аписа и Црну руку, Прибићевић, међутим, није сматрао да су црнорукци 1916. године припремали преврат на Крфу, како је то тврђено. Они су се припремали за нешто друго — за обрачун са регентом Александром (и Николом Пашићем) по повратку у Србију...⁶⁶¹

За преврат на Крфу, 1916. године, недостајали су „погодни услови“, сматрао је Светозар Прибићевић... Српска држава била је „фиктивна држава“ на туђој земљи и без народа. „У ствари постојале су српске избеглице. Остаци српске војске укључени су у Солунски фронт, где нису имали никакав независан положај, већ су сачињавали само један одсек овога фронта под врховном француском командом. Српска влада и војска нису никако имале своја сопствена новчана средства; живели су од зајмова које су им давали савезници. Пошто није било становништва ни земље, нису могли постојати ни порези. Било је то уређење које је потпуно зависило од добре воље савезника, нарочито од Француске. Како је, у таквом положају, под таквим приликама, у потпуној зависности од савезника, Драгутин Димитријевић-Апис могао и да помисли на убиство престолонаследника и на извођење државног удара? Године 1903, кад је спремано убиство краља Александра Обреновића, сматрало се као неопходно да се испита аустријска влада у Бечу, да би се знао њен став према новом стању, мада је Србија у то доба била потпуно независна. Како је Апис мислио да ће моћи да убије престолонаследника, који је имао регентску власт, и успоставити диктатуру, а да савезници на то не учине ни најмању примедбу? После убиства престолонаследника није могла да настане празнина, морао би се, пре свега, наименовати нови регент; а ко би то био? Апис и његови пријатељи? Очевидно да је Апис морао добро знати да савезници не би никада усвојили такво решење. А после, над ким завести диктатуру у време кад није било ни земље ни становника и онда кад су се српски одреди налазили под француском врховном командом?“

Са овим мишљењем изразио је своје неслагање један други добар познавалац прилика на Крфу и у Солуну, па и многих закулисних догађаја, Драгиша М. Стојадиновић. За Прибићевићеву тврдњу, да су

661. Светозар Прибићевић, Диктатура краља Александра, 309.

Апис и његови другови планирали да се са регентом и Пашићем обрачунају тек по повратку у Србију, он је рекао, да је — „лишена сваког основа“. Нашао је да је чак и нелогично, „да би Апис по повратку у Србију могао пречишћавати рачуне са победничким Александром и српском владом, који би са славом улазили у ослобођену земљу у пратњи своје војске и савезничких дивизија... Апис није могао бити тако наиван, као што би то Прибићевић хтео да представи, и да одлаже моменат обрачуна по повратку у Србију под таквим условима“.

За Прибићевићев навод, „да се српска влада бојала да ће се Апис у Србији појавити као победилац“, Стојадиновић је рекао, да он има један „фундаментални недостатак“, јер не садржи објашњење „како је то Апис могао да буде победилац, па да се српска влада тако страшно уплаши од њега, да му због тога скине главу у Солуну“.

Слично Светозару Прибићевићу, а много, много година касније, о решености црнорукаца да се обрачунају са регентом Александром и владом не на Крфу већ по повратку у земљу, писао је Војислав Ј. Вучковић. Они би, по Вучковићевим речима, приступили обрачуна на самој граници, пропуштањем противника „кроз капију од сабаља“, већ како је то рекао црнорукац Владимир Туцовић, поред осталог и на суду у Солуну.⁶⁶²

Као и штошта друго што су црнорукци планирали, мислили и хтели да ураде, и ово „пропуштање“ противника „кроз капију од сабаља“ била је ипак само „луда жеља“, равна жељи да се прође испод шарене дуге... Уместо да регент Александар и Пашић прођу кроз капију њихових сабаља, они су били приморани да прођу кроз њихову капију сачињену не од сабаља, већ од жандармских пушака.

Јуриш на црнорукце, што не би било сасвим погрешно рећи, почео је убрзо по наводном атентату на регента Александра код села Острова — 12/25. септембра 1916. године. После извесног оклевања, влада је пристала да се поведе истрага о том атентату као и о осталим „бунтовним“ активностима црнорукаца.

Истрага, међутим, у први мах није дала неке особите резултате. Утврђено је углавном оно што је била малтене једна врста јавне тајне: да су црнорукци говорили о убиству тројице страних владара, као и да су претили да ће се обрачунати са регентом Александром и Николом Пашићем. И то треба да је био разлог, да Љуба Јовановић-Патак, министар унутрашњих послова, предложи Пашићу и мини-

662. В. Ј. Вучковић, Унутрашње кризе Србије, 215.

Драјутин Димитријевић-Ајис на суду у Солуну

стру војном, Божидару Терзићу — да се не заказује никакво суђење, већ да се према „осумњиченим официрима“ предузму само „административне мере“ — да се удаје из војске и пензионисту. Пашић се одмах сложио са овим предлогом. С њим и већина министара. Можда би се цео случај на томе и завршио, да није било регента Александра. Он је хтео да се обрачун са Аписом и црноруцима спроведе до краја, па куд пукло да пукло...

Под притиском регента Александра, Пашић се стао колебати. Али да Александру у свему попусти, треба да је утицало то, што је у међувремену пронађено неколико важних докумената који су се тичали Црне руке (при претресу личних ствари Драгутина Димитријевића-Аписа, Велимира Вемића, пуковника Радоја Лазића). У питању су били, поред осталог, устав организације „Уједињење или смрт“ и два списка чланова. Међутим, као што је брзо попустио пред регентовим захтевима, Пашић је исто тако брзо променио мишљење и заузео резервисан став према извођењу црнорукаца на суд. Због тога је дошао у тешкоће и са самим министром унутрашњих послова, Љубомиром Јовановићем-Патком, који је руководио целокупном претходном истрагом против црнорукаца, и који је сматрао да га је Пашић, променивши мишљење, у ствари изиграо. Очевидно у страху да на њега не падне сва одговорност за покретање поступка против црнорукаца, он је телеграфски затражио од Пашића да га обавести да ли заиста повлачи дату сагласност за предају црнорукаца суду. Уколико би то био случај, он, Јовановић, поднеће оставку на министарски положај, „јер није право“ да се после свега нађе „усамљен и остављен...“

На крају, али не само због Јовановићевог телеграма, већ пре свега због упорног инсистирања регента Александра да се црноруцима суди, Пашић се изјаснио за суђење, али — са „гаранцијом“, и за извођење на суд само коловођа, пошто међу члановима Црне руке има „много људи оданих династији и режиму“.

2. Хапшење Аписа и других првака Црне руке

Хапшење вођа Црне руке уследило је по наређењу генерала Петра Бојовића, тадашњег начелника штаба Врховне команде. Први је ухапшен Драгутин Димитријевић-Апис, а затим Велимир С. Вемић, па Милан Гр. Миловановић-Пилац и тако даље.

Наређење за хапшење црнорукаца генерал Бојовић је издао 14. децембра 1916. године, на захтев министра војног Божићара Терзића, а овај, опет, на формално тражење министра унутрашњих послова Љубе Јовановића-Патка.

У акту упућеном министру војном („президијалу“)⁶⁶³, Јовановић је поред осталог рекао, да је круг официра око Аписа себи ставио у задатак „да се насилним путем обори садања владавина и правни ред са династијом Карађорђевића на челу, па да се уместо уставне парламентарне монархије заведе режим у коме би највишу власт у држави имали десет до петнаест одабраних људи...“

То што је речено у овом акту министра унутрашњих послова, то је, углавном садржала и прва оптужница, подигнута 20. марта 1917. године. Она се односила на кривично дело буне у војсци... Друга оптужница, од 27. истог месеца, односила се на атентат на регента Александра код села Острова, а као непосредни окривљени назначен је Аписов сарадник Раде Малобабић.^{663-А}

Везивање Малобабића за Црну руку била је главна тачка Солунског процеса — по мишљењу Слободана Јовановића.⁶⁶⁴ „Узело се да је Апис тај преко кога се то везивање може извести...“ По Јовановићу, иначе, „да ли је било правог или лажног атентата, остаће по свој прилици тајна.“⁶⁶⁵

Апис је ухапшен у селу Воштарањима. Ухапсио га је пуковник Милан Дуњић, у својству руководиоца истраге. При претресу Аписових личних ствари, Дуњић је пронашао статут и правилник Црне руке (са списком чланова њене Врховне централне управе), затим једно писмо мајора Љубе Вуловића Апису (од 27. новембра 1916. године) као и писмо официра из Скопља, који су 1914. године одбили да поступе по Аписовом захтеву да у Македонији преузму власт у своје руке.

Праг затвора у Солуну Апис је прекорачио у сумрак 16. децембра 1916. године.

663. Види: М. Ж. Живановић, Солунски процес, 78-79.

663-А. Р. Малобабић, пореклом из једног села код Топуског, био је Аписов сарадник тамо од друге половине 1913. године. Уочи напада Аустро-Угарске на Србију, 1914. године, ухапшен је у Београду и затим спроведен у Ниш, где је био, како се тврди, присиљен да призна да је аустројски шпијун. Године 1915. из затвора га је ослободио црнорукац Љубимир Вуловић. У часу хапшења 1916. био је баракер при Дринској дивизији.

664. Сл. Јовановић, Моји савременици, 449.

665. Исто, 439.

Одлука да се Апис ухапси, и приступи коначном обрачуна са Црном руком као тајном организацијом, треба да је пала кад је офанзива на српском делу Солунског фронта дала прве резултате и кад се, услед тога, поправило расположење савезничких сила према Србији. Каже се такође, да се хапшењу Аписа и осталих црнорукаца приступило тек пошто је скршена снага Добровољачког одреда којим је командовао Војин Поповић — војвода Вук. Он је наводно изазван да прихвати најтежи одсек на бојишту... Погинуо је у борби с Бугарима, а одред је уништен.

По мишљењу Б. Храбака,⁶⁶⁶ на одред војводе Вука рачунало се као на јединицу коју Црна рука може у свако доба употребити по својој вољи и потреби.

Хапшење главних људи Црне руке, и Солунски процес затим, за неке писце били су „доказ о тупом уму, који је владао Краљевином Србијом“, и, сем тога, „последица рада самих неодговорних чинилаца... Они су изазвали Вечну правду да их казни, што су злонамерно хтели бацити несрећни народ у најопасније трзавице, које би произвеле рђаве последице у најширим размерама. Она је над њима извршила чудо, које је целом свету објавило истину да онај ко другом јаму копа, сам у њу пада... Није црнорукцима било довољно што су имали посредан утицај на ток државних послова, већ су хтели да остваре непосредну управу над земљом. Хтели су да они буду прави њени господари. То се зове проклета амишност!“⁶⁶⁷

Ако регента Александра на Крфу ни у једном часу уистину није напуштала мисао да му Апис ради о глави — што тврди Слободан Јовановић,⁶⁶⁸ онда би сигурно могло бити да је њему лакнуло кад су црнорукци похапшени... Што се тиче самог Аписа, он као да је једва могао и да схвати шта му се десило кад се обрео у једној од соба пекадашње јавне куће у Солуну, преправљене у затвор по налогу Врховне команде. Све до тог часа он као да је био уверен да се нико, па ни регент Александар, не сме усудити да њему и његовим друговима учини нешто нажао. Касније пак, кад му је пресуда изречена, он је био убеђен — да она неће бити извршена. Мислио је да ће бити остављен у животу, јер је — „политички затвореник“. То је у више махова рекао и надзорнику затвора, капетану Стојковићу...

666. Б. Храбак, *извор*, 11.

667. Милан Г. Петровић, *Узроци пропасти Краљевине Србије у 1915. години*, Нити 1922, 798.

668. С. Јовановић, *Моји савременици*, 57.

Мајор Љуба Вуловић, међутим, ценио је ствари сасвим другачије него Апис, и сасвим реално. Због регента Александра, у првом реду, кога је сматрао кадрим да учини свако зло, па и да загази у крв својих противника.

Многи су се питали, да ли је Аписова нереална процена власти-тог положаја била резултат урођеног му оптимизма, недостатка правог дара за анализу, или је то пак била последица одређеног слепила, честе појаве у људи код којих је особито изражена „воља за моћи“.

Код Аписа је, у то нема никакве сумње, воља за моћи била веома јака.

У целини узето, Апис је био врло сложена личност и у сваком случају друкчија него што га појединци представљају.

Станоје Станојевић је за Аписа рекао, 1) да су му политичке концепције биле „мутне и нејасне“, 2) да није имао „јасну представу о државном животу“, 3) да је, „силно амбициозан“, волео тајни рад, али да је „волео да се зна да он то ради и да све држи у својој руци“, 4) да је био убеђен да „његови назори и његов рад имају монопол патриотизма“.⁶⁶⁹

Милош Богичевић оценио је Аписа као „својевољу, несаломљиву личност“ и видео је у њему изразито јаког индивидуалца, који је - управо због тога — врло брзо постао у очима Круне и Радикалне странке „право страшило, преторијанац најопасније врсте“.

По Богичевићевом мишљењу, управо у реченом лежи кључ за објашњење Аписове „трагичне кривице“, „трагедије његове судбине“.⁶⁷⁰

Као нарочити разлог устајања Круне и Радикалне странке на Аписа (много, много пре Солунског процеса), Богичевић је навео Аписову неспремност да им се подреди, да се одрекне свог сопственог националног програма. А кад је само о династији реч, њеном мобилисању против себе он је у многome допринео тиме што ју је непрестано потцењивао...

Описујући Аписову личност, Богичевић је додирнуо и питање несклада између Аписа — револуционара и Аписа — официра, који је прекршио заклетву дату свом врховном команданту, краљу Александру Обреновићу. „Краља убити није било тешко, али је било тешко сузбити предрасуде“. Логично је и природно било да официри — завереници напусте војску. „Али династија се тада није могла

669. Ст. Станојевић, Убиство аустријског престолонаследника, Београд 1924, 41.

670. М. Богичевић, Mord und Justizmord, 344.

одређи њихових услуга, и тако се ова група официра на челу са Аписом морала упустити у борбу са легитимистима, који су тражили да се на легалан начин реши завереничко питање. Апис је постао заштитник новог режима, али је то остао само док је било потребно...

Према Богичевићу, Апис „мора да је био свестан двојности положаја — као официр и као револуционар“. Питања повлачења завереника по успостављању новог режима, поставили су сами официри — завереници, али је све остало онако како је било због отпора старијих завереника, који су сматрали да се не сме ником попустити и да се мора остати веран правилу — један за све, сви за једног. Ово је имало за последицу, да се на заверенике у земљи почело гледати као на „неодговорну особито привилеговану војну и политичку касту“. Међутим, неки „заверенички клуб“ није постојао, с обзиром да је организација после преврата и после предаје државне власти у руке „законских фактора“ и круни изгубила „право на постојање“. Од свега су остали само „духовно јединство“ и „заједништво интереса“.

Све до поделе завереника у две групе (на ону која се противила повлачењу завереника из војске и на ону која је била за то да се то учини), Апис је био само један од завереника. А тада је постао апсолутни вођа групе младих завереника — заговорника пензионисања стварних вођа преврата, Александра Машина, Дамњана Поповића, Петра Мишића и других. С њима ће он затим, 1911. године основати Црну руку...

Пре него што је постао први човек Црне руке, Апис се, како је већ изнесено, ангажовао на уклањању принца Ђорђа Карађорђевића са положаја наследника престола. Заложio се за то да престолонаследник буде Александар Карађорђевић, чији је затвореник постао у децембру 1916. године и од кога је једино зависило хоће ли га мимоићи жандармски куршуми. А баш тај Ђорђе Карађорђевић био је онај који је покушао да му спасе главу... На вест да је Апис осуђен на смрт, он је одмах допутовао у Солун — да од свог брата Александра измоли милост за њега. Молећи Александра да „Аписа обаспе својом милошћу“, Ђорђе је рекао — бар тако то стоји у његовим мемоарима⁶⁷¹ — да ће „крв Аписова и других пасти на њега, Александра, на краља Петра, на династију“.

Овај гест Ђорђа Карађорђевића оцењен је углавном као потврда за иначе распрострањено мишљење о њему, да је био прек и нагао, да

671. Ђ. Карађорђевић, Истина о моме животу, 379-381.

је очас и без стварног разлога могао да падне у јарост, и да би тада био у стању да почини и велико зло, али да је имао ретко добро срце...

Да ли је Апис сазнао за интервенцију принца Ђорђа у његову корист — неизвесно је. Вероватно да није. Али се зато поуздано зна, да се он и у затвору у Солуну, заправо пред погубљење (13/26. јуна 1917. године) о Ђорђу врло лоше изражавао. Надзорнику затвора, капетану Стојковићу,⁶⁷² рекао је поред осталог, да је Ђорђе „потпуно безуман човек, лудак и неурачуњив члан династије“. Говорећи о Александру пак, казао је, да су он и његови другови црнорукци полагали велике наде у њега, али... „једно мисли камилар, а друго камила“.

У вези са Александром, Апис је рекао и ово:

„Краљеви увек праве грешку, што се боје људи од вредности и скупљају око себе куртизане, који су добри за лов, ручкове и друге ствари, а не за један темељан и озбиљан рад, док у ствари немају се чега плашити. Историја њима, краљевима, пише у своје стране добро урађено“.

Генерал Панта Драшкић каже у својим мемоарима,⁶⁷³ да је Ђорђе Карађорђевић био уверен да Апис неће бити стрељан. „Не смеју“, ви- као је пред Драшкићем на сав глас, „не сме-ју, не сме-ју!“ Чак је хтео да се клади, да Апис неће бити погубљен...

Заузимање Ђорђа Карађорђевића за Аписа лако је могло да има и пеку посебну позадину... Принц је, наиме, и у то време мислио на повратак на положај наследника престола, а за то су му били потребни резолутни савезници. Можда је при том рачунао са Аписом и Црном руком, ко то зна. Александру је било познато шта Ђорђе смера, а и краљу Петру. И они су се Ђорђа бојали, бојали су се да им „не подвали“, већ како је то у мају 1917. године принц Павле рекао Јовану Јовановићу-Пижону, током једног разговора у Лондону.⁶⁷⁴

Ђорђа се плашио и сам принц Павле. Још од 1911. године. Према његовом казивању Јовану Јовановићу-Пижону, те године се Александар био разболео од тифуса, и кад је изгледало да неће пребо- лети, Ђорђе је нашао људе да Павла убију, како му не би сметао на путу повратка на престо. Због тога је он, Павле, био принуђен да се једно време скрива у стану извесног Радовановића...

672. Дневне забелешке надзорног официра капетана Стојковића.

673. Панта Драшкић, Мемоари, Београд 1990, 193-194.

674. Архив Југославије, 80-54-89, Дневник Ј. Ј. Јовановића, забелешка од 30. 05. 1917.

Сем Ђорђа, за Алиса и друге црнорукце изведене на суд у Солуну, треба да је покушао да се заузме и Живојин Балугџић, који је уживао велико поверење регента Александра. Али се брзо повукао, кад је констатовао, како је рекао генералу Милутиновићу, „какав јак утицај на регента Александра има пуковник Петар Живковић“. Да се није повукао, регент би га „баџио под ноге“.⁶⁷⁵

Овај случај са Балугџићем био је за генерала Драгутина Милутиновића још један доказ, да је регент Александар непоправљиво — „поводљив“ и да се тешко ослобађао утицаја оних које је изабрао за своје љубимце. По овим својим особинама, он је потсећао на свог прадеду — Вожда Карађорђа. И на Карађорђа су имале „јак утицај неспособне војводе: Милоје Петровић-Трнавац и председник Совјета, свемоћни Младен Миловановић-Ботињац, који је могао, према подацима Милана Милићевића, свако наређење Вождово да преиначи и омете. Међутим, зна се да су обе војводе, поред неподобности, били и велики интриганти, због чега је први платио и главом, док је сердару Јовану Мићићу Кнез Милош наредио да другог (Младена) смакне на путу за Црну Гору, што је овај и извршио“.

Балугџић није уопште грешио кад је рекао генералу Милутиновићу да Петар Живковић има огроман утицај на регента Александра, и да је било опасно њему се супротставити. Тако су мислили и црнорукци, и то су свуда истицали — и пре и после Солунског процеса...

У својим усменим и писменим сећањима, црнорукци су, сви од реда, указивали на Петра Живковића као на једног од главних криваца за Аписову смрт. Он је, наводно, и лично изабрао официре који су као апсанције имали да Аписа и остале оптужене црнорукце стално држе под својом контролом, пазе на сваку реч коју би они рекли, а саопштавали им само оно што би могло да их збуди и уопште доведе у заблуду у погледу властитог положаја. То су били капетан Милан Стојковић и поручник Јосиф Протић. По изјави црнорукца Милорада Радовановића-Коче, Живковић је у једној прилици рекао, да је он ову двојицу официра изабрао зато да би Апис, „ако затреба“, могао да буде отрован...⁶⁷⁶

Све до августа 1916. године, Петар Живковић је био командант једног одреда на Солунском фронту. Са фронта је повучен 1. јануара

675. Мемоари генерала Милутиновића, Архив САНУ, бр. 11444.

676. Изјава М. Радовановића-Коче Милану Гр. Миловановићу, 19. 05. 1921, Архив САНУ, 14434/13 (Заоставштина М. Ж. Живановића).

1917. и одлуком регента Александра постављен за команданта краљеве гарде и „управника крунских добара и цивилне листе“.

Са регентом Александром Петар Живковић треба да је био на „ти“. Кад су били сами — наводно га је ословљавао са — Саша.

Боље, можда, него ико други — Живковића је познавао Апис. Некад су били и пријатељи... Апис је био добро упућен и у то, да Живковић има велики утицај на регента Александра. И можда баш због тога, и у вери да ће му он помоћи у име некадашњег другарства, Апис је, кад се нашао у затвору, преко надзорника затвора, капетана Милана Стојковића, с њим успоставио сталну везу. Измењивали су кад дуже а кад краће поруке. Живковић је поручивао Апису да се ништа не брине, да се ништа не плаши, да је цео поступак против њега дело радикала, али да ће престолонаследник Александар свему томе учинити крај, само он, Апис, треба „да пази да се не огреши о престолонаследника“.

У забелешкама црнорукца Владимира Туцовића стоји, да се управо ту и у томе налази објашњење зашто је Апис „ћутао и није ни једне речи рекао против престолонаследника у току целог процеса. То је утицај Петров, а да је тако доказ је и ово, што је Апис после саопштења пресуде, у сали кад смо сами ми осуђени остали, рекао: „Немојте да се плашите, све ће то Петар уредити“.⁶⁷⁷

Није искључено, отуд, ни да је Апис, држећи се савета Петра Живковића, и написао оно своје покајничко писмо регенту Александру, на Велики петак, 31. марта/13. априла 1917. године... Кад је то писмо написао, у којем је молио за милост, Апис је био убеђен — да ће га регент Александар позвати на разговор, а да ће се за то заузети Петар Живковић. „Биће смејурије док се састанем са престолонаследником“, рекао је Апис надзорнику затвора, капетану Стојковићу.⁶⁷⁸

У извештају Петру Живковићу, капетан Стојковић је навео, да му је Апис „весело“ објашњавао понешто из писма регенту Александру. Тако је рекао, да је „вешто ставио на знање да у политичким кривицама може бити аболуције и назначио Ускрс (дан кад то треба да буде)“, и све још прокоментарисао речима: „Ала ће Аца да чита. Има неколико места што ће да га дирну, потсетио сам га на старо пријатељство...“

После свега, а више за себе, Апис је рекао — према извештају капетана Стојковића — да писма какво је његово писмо регенту

677. Забелешка В. Туцовића, Архив САНУ, 14434/7.

678. Извештај капетана Стојковића од 31. 03. /13. 04. 1917.

Александру „спاداју у најглупљу литературу“, и да он лично за такву литературу не мари. Из посебног разлога убацио је у писмо — „свим својим бићем“.

Апис је такође рекао, да ће за цео процес „неко морати да плати, а то ће бити онај пегави Љуба... Црна рука, Бела рука, сад ће да испадне — Бела нога...“

Скачући у говору с предмета на предмет, трљајући руке и смејући се, Апис је надзорном официру казао и следеће: „А ови не знају ништа, ала ће да се зграну кад почне да се чита: Указом Његовог Вишочанства... прекида се због виших државних интереса... Видим Вема (Вемића) као сумња у мене, да сам што на своју руку радио, али има да се згране сад. Фиго сам напоменуо за све, да их извучем... Казао сам: Опростите старом генералу за старачка пискарања, Богдана коме је и онако крај обрадујте, и тако даље“.

Имајући у виду оно што му је Петар Живковић саветовао у погледу држања према регенту Александру, и извесно због тога да би то било даље пренесено, Апис је у више махова, у разговору са капетаном Стојковићем, изјављивао, да је он престолонаследнику, увек служио верно и предано“ и да „никад не би дозволио никоме да прави такву глупост каква се сад њему намеће, вероватно од политичара“.

3. Савез двора и радикала против Црне руке

Непријатељство регента Александра према вођи Црне руке (израсло и из уверења да је Апис главни кривац за „болесно стање“ у војсци, и да је он човек коме се никако не сме веровати), Слободан Јовановић је протумачио Александровом „општом владалачком неспособношћу за дубља и трајнија пријатељства у појачаној мери“. Истичући да ипак остаје чудно како се Александар од великог Аписовог пријатеља „прометнуо у његовог великог непријатеља“, Јовановић је рекао, да је у Александровој „наклоности било нечег ђудљивог и непрорачунљивог: могао је зачас да окрене човеку леђа, и то без видног повода. С том променом става ишао је упоредо готово увек и преокрет у осећањима: пријатељство, уколико га је дотле било, претварало се у неку неодољиву одвратност, или у једну равнодушност која је личила на потпун заборав. Ова црта његовог карактера први пут је у Аписовом случају јасније изашла на видело“.⁶⁷⁹

679. Сл. Јовановић, Моји савременици, 420.

Поводљив, а усто и превртљив, Александар је као владар „секао грану на којој је стајао“, како је већ казано. Али највеће зло по њега самог било је то, „што се није умео окружити искреним и способним људима“, што је „волео дошаптаваче и интриганте, као и људе који му се улагују и све му одобравају, па га и у очи хвале и узносе...“

Слободан Јовановић је, нема сумње, тачно запазио неке појединости везане за непријатељство регента Александра према Апису. Али није одређено рекао кад је то непријатељство настало...

Може се сматрати за доказано, да је Александар већ после балканских ратова почео тражити пута и начина да Аписа онемогући, да га, као прво, уклони из војске. Да би то остварио, њему је била потребна помоћ војводе Путника. И он је, после балканских ратова, учинио одређене кораке у том правцу, између осталог показујући се дарежљивим према Путнику...

Према предлогу поднесеном Народној скупштини, Путник је, за заслуге у балканским ратовима, требало да добије новчану награду од неких 100 хиљада динара, што је раније поменуто. Кад се то из неких разлога није урадило, Александар је понудио Путнику да му он ту суму лично исплати у две рате од по 50 хиљада динара, с тим да војвода — пензиониса Аписа.⁶⁸⁰

Пошто од споразума у овом правцу није испало ништа, регент Александар је престао да „мари“ за војводу Путника. Видео је у њему „Аписовог човека“, и то треба да је био један од разлога што је Путника, у децембру 1915 суспендовао с положаја начелника Врховне команде.

Иако је извесно да је смењивање Путника имало своју вишеструку позадину, не би се смело изгубити из вида ни то, да је 25. новембра 1915. године, на седници владе у Скадру решавано о Путниковој писменој молби регенту Александру, да му се одобри петомесечно одсуство у иностранству, исплати 25 хиљада динара у злату и да га на путу прати његов лични лекар. Све то што је Путник тражио — све му је то одобрено — сем новца. Уместо 25 хиљада динара влада је одлучила да му се исплати 15 хиљада динара у злату...

Стално трајуће непријатељство регента Александра према вођи Црне руке (упркос спремности показаној у више махова да се с њим измири), достигло је своју кулминацију на Крфу, односно у Солуну

680. Ул. П. Драшкић, Мемоари, 69.

1916. године, на се морало десити што се десило... Сам, међутим, Александар се није усуђивао да крене на Аписа, и то је тачно. Био му је потребан јак и поуздан савезник. А тај савезник могао је само бити Пашић са својом владом. Међутим, у пролеће 1916. године, кад је већ био наумио да се са Аписом обрачуна, он са Пашићем није добро стајао, чак је мислио да се и њега отресе... Затегнути односи између њега и Пашића потрајали су месецима и то је имало директног утицаја на одлагање обрачуна са вођом Црне руке. Према ономе што је рекао Михаило Гавриловић Јовану Јовановићу-Пижону у новембру 1916. године,⁶⁸¹ још и тада су Александар и Пашић водили „јаку борбу“ између себе. С обзиром на Гавриловићеве речи, да је „лудо кривити наследника престола да ће да обара устав и да уједињавање изврши са државним ударом“, више је него извесно да је борба између Александра и Пашића била зато „јака“, што је Пашић био упућен у постојање Александрове намере да изврши дворски удар, већ како му је био предложио новинар Светолик Јакшић у име људи који су иза њега стајали.

Бранећи регента Александра, и Михаило Гавриловић и Јован Јовановић-Пижон били су сагласни у томе да он није желео да уведе никакву диктатуру, да је тако што било далеко од њега, да је он желео само једно — „да не улазе концесионари у Велику Србију“.

„Јака борба“ између Александра и Пашића утихнула је у другој половини новембра 1916. године — после уласка 1. српског коњичког пука у Битољ.

Уласком српске војске у Битољ била је (успешно) завршена офанзива српске војске, започета 12. септембра 1916. године (само шест месеци по повлачењу преко Албаније и нека три месеца по њеном опоравку на Крфу и пребацивању у Солун). У овој офанзиви освојен је и Кајмакчалан. Али је цена за овај успех била висока. Чак и превисока. Из строја је било избачено 29 хиљада бораца. Мртвих је било 10 хиљада!

Током ове офанзиве, у оперативном погледу српска војска се налазила под командом француског генерала Сараја, који је, међутим, наредбе издавао у име регента Александра. То је био резултат на једните јаде оствареног договора са представницима француске владе. (Пашић је морао у име српске владе да на најоштрији начин стави до

681. Архив Југославије, Дневник Ј. Ј. Јовановића, 7. 11. 1916.

Француски генерал Морис Пол Еманиел Сарај

знанja владама Антанте, да се његова влада, полазећи од националних интереса Србије, никако не може одрећи искључивог права располагања својом војском. И, сем тога, да регент Александар, као владар и врховни командант српски, ни у ком случају не може бити потчињен неком страном генералу.) Све ово помиње се овде с посебним разлогом — због раширених тврђења да ни до хапшења црнорукаца, ни до самог Солунског процеса, не би дошло да француска влада и генерал Сарај нису за све то дали своје одобрење. „Француска влада и генералштаб“, каже се, „омогућили су исходом тога процеса престолонаследнику Александру да војску потпуно потчини својој вољи и од ње направи своје слепо оруђе“.⁶⁸² Тврђења у овом смислу заснована су пре свега на једном извештају из архиве Другог (обавештајног) бироа француског Главног генералштаба — „Српски морал 1917-1918.“, у којем је, поред осталог, речено, да су „званичне обавезе навеле Француску да у пролеће 1917. сарађује на угушењу завере“.

О постојању сагласности француских власти са хапшењем црнорукаца говори и Милош Божићевић. Он каже, да се врховни командант савезничких трупа на Солунском фронту, Француски генерал Сарај (Sarrail), сагласио са акцијом против црнорукаца само зато што је на тај начин хтео да осигура подршку регента Александра код француске Врховне команде, с којом је био дошао у сукоб.⁶⁸³

Као и против неких других сличних тврђења, и против овог говори више чињеница... Прва чињеница тиче се компетенције генерала Сараја. Иако одговоран за Солунски фронт пред владама сила Антанте, он ипак није био у позицији да може да прописује српској влади шта да ради и како да решава проблеме у својој војсци. То се види и из случаја који се збио почетком маја 1917. године. Кад је он поставио захтев да му се једна српска дивизија стави на располагање за окупацију области Тесалије у Грчкој, начелник српске Врховне команде му је одговорио да то не може да учини, јер се српска влада с тим не слаже.⁶⁸⁴

Српска влада и Никола Пашић нису уопште узев имали много похвалних речи за генерала Сараја, сматрајући да он не води довољно

682. Милош Ж. Живановић, Евакуација српске војске из Албаније, ИЦ, Београд 1965, 299.

683. М. Божићевић, Mord und Justizmord, 355.

684. Записници седница мис.савета Србије 1915-1918, Београд 1976, 413.

рачуна о српским интересима, и да се он држи пре свега оног што му је сугерисано од француске масонске ложе „Велики Оријент“.

Генерала Сараја помиње у свом дневнику и Јован Јовановић-Пижон, али углавном понављајући оно што су о Сарају писали неки француски листови (*Journal des Débats*) — да је „Сарај више жандарм него официр“, да је „један од оних генерала који су лаицирали војску“ и који је познат по својим везама са левицом у Скупштини и — масонима.⁶⁸⁵

Кад су већ биле изречене пресуде у Солуну, Јован Јовановић је у свој дневник записао,⁶⁸⁶ да је „публика у Енглеској“ то примила најнеповољније, а затим да је секретар лорда Дербија рекао принцу Павлу Карађорђевићу следеће: „Осуда официра-заверепика у Солуну изазвала је најнеповољнији утисак свуда код публике енглеске, код индиферентних лица чуђење, а код дипломата и државника замишљеност и питање зар није боље дати Аустрији све Србе кад ови у Србији нису способни за живот у држави“.

Ради стицавања нерасположења у Енглеској, Пашић је послао специјалну поруку Јовану Јовановићу-Пиџону, у којој је рекао, да су црнорукци људи у сразмерној мери познати партизани пруског милитаризма, хвалиоци цара Виљема...⁶⁸⁷ По Пашићу (телеграм Јовановићу од 2. јуна 1917. године) кривица на суд изведених састојала се у томе, што су они, 1) спремали преврат „којим би се укинуо Устав, монархија са народним представништвом и завела власт олигархијског комитета од 15 чланова“, 2) спремали убиство председника министарства, 3) организовали 29. августа 1916. атентат на регента Александра. У овом телеграму Пашић је још рекао, да су оптужени у пролеће 1914. године „злонамерно стварали незадовољство међу официрима против државе и законитог стања, припремали гарнизоне да изврше преврат у држави и да они насилно с војском приграбе од парламентарне владе у своје руке власт и поглавару државе наметну своју вољу“.

Руској привременој влади, образованој по свргавању с престола цара Николе II, која је у више махове интервенисала код српске владе да се процес у Солуну обустави, односно да се осуђени официри помилују, Пашић је 27/14. маја 1917. упутио поруку у којој је за Црну руку рекао: „Та је организација имала уништити народна права и сло-

685. Архив Југославије, Дневник Ј. Ј. Јовановића, 30. 08. 1916.

686. Исто, 4. 06. 1917.

687. Драгослав Јанковић, Југословенско питање и Крфска декларација 1917, Београд 1967, 72-73.

боде и сасвим је противна руској револуцији. Правдати и одобравати рад те организације значи да би требало правдати организацију оних официра руских који би хтели повратити у Русију апсолутистички режим“.⁶⁸⁸

У оквиру свакојаким тврђења о наводној умешаности надлежних француских кругова у Солунски процес, спадају и доказивања — не баш без сваке основе — да су у француским дипломатским круговима колали гласови, да су црнорукци у ствари франкофили, и да су управо због тога и страдали. Тог мишљења треба да је био чак и сам француски посланик у Солуну.⁶⁸⁹ Регент Александар је, међутим, то демантовао. Рекао је (Рудолфу Арчибалду Рајсу), да је то „заблуда и да читава српска војска и поред незаобилазних неспоразума током једног овако дугог рата воли Француску, и да су само Димитријевић и неколицина његових саучесника, и поред њихове франкофилске маске радили против ње“.⁶⁹⁰

По речима регента Александра, официри-црнорукци су „желели да замене демократски устав и владу Србије једним аутократским војним режимом за који су модел нашли код Младотурака и у Берлину“.⁶⁹¹ Још 1914. они су „припремали напад на владу“, а током рата они су „наставили да мисле на освету“. Њихов вођа, Алис, је „у току повлачења преко Албаније мислио да је дошао прави тренутак... Организовао је подмуклу пропаганду против Антанте, и један од његових саучесника чак је покушао да украде државну благајну...“

Делом инспирисан и оним што му је рекао регент Александар, Рајс је у свом извештају француској обавештајној служби истакао, да је вођа Црне руке „ширио идеју да савезници једино хоће да искористе Србе као топовску храну“, а да би „Немци потпуно друкчије поступали са Србима да су ови схватили да је њихов интерес у прикључивању централним силама“, и, осим тога, да је „тврдио да су принц Александар и Никола Пашић само агенти Антанте и да су својом политичком верношћу Антанти упропастили земљу“.⁶⁹¹

688. Исто, 72.

689. Види: Дубравка Стојановић, Рудолф А. Рајс о Солунском процесу, Историјски гласник, 1-2, Београд 1984, 99-107.

690. Рајс (Reiss), 1875-1922, професор Универзитета у Лозани, експерт за криминологију, судску медицину и кривично право. Бавио се и новинарством. Важио за великог пријатеља Срба. Имао је одређене контакте са војном обавештајном службом Француске.

691. Види напомену 689, 104.

За црнорукца Љубомира-Љубу Вуловића, Рајс је саопштио француским обавештајцима, да је у питању човек који је „прави разбојник“ и за кога је доказано да је „убијао, крао и узимао новац...“⁶⁹²

Мишљења да је „афера Уједињење или смрт“ била „веома опасна за унутрашњи мир у Србији, али и за интерес државе“, Рајс је у извештају који је доставио Паризу, рекао („на основу свега што је чуо и сазнао“), да је „ван сумње да су Димитријевић и друге вође (Црне руке) сарађивали са непријатељем“.

Ово своје уверење, Рајс је заснивао и на томе, да су црнорукци хтели да у Србији „институционализују аутократију у свом њеном апсолутизму... То је пример Младотурске и Енвер-паше, који су опседали Димитријевићев дух. Да ли такви аутократи могу да буду у пријатељству са демократским земљама као што су Француска, Енглеска и Италија, које су Србији постали савезници током рата. Није ли требало све то да их окрене другој страни, другој групи учесника у рату, онима који представљају аутократску политику. Да ли су ти људи, заговорници силе и непријатељи слободе народа могли бити пријатељи Француске? Поставити то питање значи и решити га“.

Као један од доказа за „саучесништво оптужених из Солуна са непријатељима“, Рајс је навео сарадњу Милоша Богичевића са Аписом и Црном руком... Затим, да се у Лозани, за време Солунског процеса, појавила брошура „Црна рука“, у којој се покушало да докаже да је она била окренута искључиво против Аустро-Угарске. Издавач ове брошуре била је једна књижара из ланца Едвина Франкфуртера из Хамбурга, једног од шефова немачке и аустро-угарске шпијунаже у Швајцарској. „Није ли та брошура“, стоји у Рајсовом извештају, „показатељ да централне силе хоће да заведу јавно мњење неутралних а преко њих и савезнике Антанте, што се тиче активности Димитријевићеве групе, која је представљена као огорчени непријатељ Аустро-Угарске“.

Последње што је Рајс изнео у свом реферату француској обавештајној служби о Црној руци, било је, да су „без престанка кружиле гласине у српским круговима да је Димитријевић потписао са централним силама уговор по коме би, после револуције и за време

692. Рајс је о Вуловићу углавном рекао оно што је на суду у Солуну изјавио четнички војвода Јован Бабушки — да је Вуловић као припадник четничке организације почињо „масу злочина и убиства, нарочито убиства наших патриота и војвода“.

повратка српске војске у Србију, као и после принчеве и Пашићеве смрти, он склопио посебан мир и конституисао војну олигархију под аустро-немачком заштитом".⁶⁹³

4. Солунски процес и Аустро-Угарска

Прве и главне личности Црне руке, окривљене и за дела која је набројао Рајс у свом извештају француској обавештајној служби, изведене су на суд у Солуну у години у којој се збило много крупних догађаја у Европи и у свету. У Русији су плануле две револуције — фебруарска и октобарска; Сједињене Државе Америке ушле су у рат; Аустро-Угарска је покушала да сондира терен за преговоре о сепаратном миру са силама Антанте... У овој години, поведене су и одлучујуће дискусије међу силама Антанте око одржања Солунског фронта. Разматрано је не само његово редуцирање него и потпуно напуштање. У окупираној Србији, пак, избила је велика побуна — Топлички устанак. А-ча-Крфу, на иницијативу Николе Пашића, састали су се представници Југословенског одбора, представници српске владе као и представници опозиционих политичких странака у Србији, да би донели одлуку која се тичала стварања југословенске државе.

За Николу Пашића, у овој, 1917. години централно питање било је питање одржања Солунског фронта. Он је имао силне муке да увери савезничке силе у важност Солунског фронта и у нужност не само његовог одржања него и ојачања. У марту 1917. (13. марта/28. фебруара) он је поручио владама савезничких сила: „Са стопедесет до 200 хиљада бајонета не може се ни пољуљати непријатељски фронт у Француској и Русији, али са тим бројем можемо сломити насигурно фронт балкански...“⁶⁹⁴

Док се, на једној страни, влада борила да савезничке силе одрже Солунски фронт, на другој страни, и у исти мах, она је била принуђена да се суочи са једним посебним проблемом везаним за Солунски фронт — проблемом насталим услед бежања војника из прве борбене линије, пре свега обвезника са територија припојених Србији после балканских ратова, Македонаца и других. Тај проблем био је толики,

693. Види напомену 689, 106.

694. Као у напомени 687, 39.

да је Врховна команда поставила захтев влади да се хитно „изради законска основа за изрицање смртне казне над бегунцима“. Врховна команда је инсистирала да се обнародује да се „бегунци никад неће моћи користити амнестијом и да ће се казна одмах чим се кривац ухвати извршавати“. На седници од 16. фебруара 1917. године,⁶⁹⁵ влада је решила „да се може издати наредба у којој ће се рећи: 1) да ће сваком војнику који буде побегао преки суд изрећи одмах смртну казну; 2) Ова ће се казна извршити чим се кривац ухвати; 3) да се не може донети у наредби, да кривци неће бити помиловани, но само, да је Њ. В. Престолонаследник изјавио, да их неће помиловати; 4) да ће се имање кривца продати за ратне трошкове, јер они својим бегством помажу непријатеља да се продужи рат“.

У овим и оваквим приликама одржано је суђење црнорукцима у Солуну.

Суђење је почело 20. марта/2. априла 1917. године, а завршено је 23. маја/5. јуна исте године.

Још док је процес трајао, влада је (на седници од 24. априла) донела решење, 1) да се откривена организација (Црна рука) сматра за укинуту, распуштену и строго кажњиву; 2) да се продужи суђење оним њеним члановима који су чинили припреме преврата и атентата, а суде за то и сви други о којима би се накнадно стекли докази или уверење; 3) да се чланови организације суде за све друге злочине и преступе које би били учинили онако као и сви други учиниоци тих дела; 4) да се из општих политичких побуда, кривично не ислеђује и не суди сам преступни акт приступања и припадања тој организацији, али, 5) да се предузме дисциплинска и административна акција ради потпуне и коначне ликвидације поменуте организације и утирање свију трагова у њој“.⁶⁹⁶

Основно при покретању процеса у Солуну (оцењеног и као „пример монтираног судског процеса чији је циљ да се насилно уклони опасан политички супарник“)⁶⁹⁷ било је за владу то, да се Црна рука разбије, уништи као организација једном за свагда и тиме, како је рекао Никола Пашић, „очисти политичка атмосфера и јавни поредак осигура од изненађења“.

695. Записници са седнице мин.савета, извор, 380.

696. Исто 405-407.

697. Историја српског народа, VI-2, 129.

Црнорукци који су преживели процес у Солуну (Владимир Туцовић, Милан Гр. Миловановић-Пилац и други) за покретање поступка против Црне руке у Солуну окривљивали су не само регента Александра и Николу Пашића, него, и посебно, Петра Живковића и групу официра око њега — такозвани Комитет десеторице.

Чак је речено, да 29. августа 1916. године, на аутомобил којим се возио регент Александар, није пуцао нико други до лично — Петар Живковић! То је он учинио само зато да би могао да окриви Аписа, кога је „мрзео из дна душе“ и кога је хтео, како је наводно рекао, сам да отрује — у случају да га суд не осуди на казну смрти.⁶⁹⁸

Према наводима Владимира Дедијера,⁶⁹⁹ Петар Живковић је стајао на челу одбора десеторице формираног у циљу ликвидације вође Црне руке. Том одбору треба да су припадали још и пуковници, односно потпуковници Јосиф Костић, Драгољуб Јеремић, Павле Јуришић-Штурм, Коча Радовановић, Драгутин Окановић, Милутин Јанковић, Милован Гавриловић, Радак Радаковић и Радиша Николић. Као и Дедијер, и неки други писци дају овом одбору велики, чак и превелики значај у смислу да је он био главна моторна снага у обрачуна са Аписом и осталим црнорукцима. Тако, међутим, тешко да је било... Ти официри без сумње су се свестрано ангажовали и против Аписа и против осталих црнорукаца, али они су ипак били само извршиоци наредби регента Александра. Инструмент у његовим рукама. То се види и из изјава генерала Мирка Милосављевића, припадника те групе официра, који су у ствари чинили Белу руку. Како је овај генерал рекао, раширено је било уверење да та група официра „све ради, све намешта... Међутим, ми смо само извршиоци онога што нам се нареди. Ми се не усуђујемо ма шта да му (регенту Александру) кажемо. Он би нас кроз прозор избадио...“⁷⁰⁰

По завршеном процесу у Солуну, међу члановима овог назови одбора дошло је до распре, а последица тога био је један посебан процес у Солуну. Тужилац је био Петар Живковић, а тужени Коча Радовановић. Радило се о Живковићевој тужби за клевету и увреду...

Према генералу Панци Драшкићу, све је потекло од Павла Јуришића-Штурма. Да би се осветио Живковићу што није постао коман-

698. Архив САНУ, 14434 (н.извор).

699. В. Дедијер, Сарајево 1914, II, 125-126.

700. Уп. Св. Прибићевић, Диктатура краља Александра, II, дело, 314.

дант Краљеве гарде, он је наговорио Кочу Радовановића да поднесе рапорт и у њему изнесе шта је све сазнао да се прича о педерестији Петра Живковића⁷⁰¹

Расправа у суду била је тајна, али сви Срби у Солуну и на Крфу сазнали су шта је током ње речено.

Био је то уистину срамотан процес. Сведоци су говорили језиком који је био саздан од највулгарнијих израза. Сведоци су били прости војници, али било је међу њима и интелектуалаца. По тврђењу Панте Драшкића они који су сведочили у корист Живковића, били су после суђења награђивани — повлачењем са фронта или пак упућивањем у Француску и Енглеску, какав је случај био са својевремено чувеним интерпретатором народних песама Мијатом Мијатовићем, адвокатом по занимању.

Један од сведока био је и адвокат Милан Вл. Ђорђевић, син Владана Ђорђевића... У свом исказу на суду он је поменуо и регента Александра — и због тога је морао да се дуго каје... Морао је регента да моли и за опроштај. Он је то учинио једним опширним писмом,⁷⁰² у којем је помињање регента на суду окарактерисао као своју „велику грешку“. До те погрешке дошло је зато „што апсолутно није имао времена“ да свој исказ претходно напише и да га преко Живојина Балугџића „поднесе Круни на одобрење“.

Истичући да је од пуковника Петра Живковића, на сам дан претреса, сазнао да ће бити сведок оптуженог М. К. Радовановића, Ђорђевић је рекао, да је пристао да сведочи само зато да би „спасао од незаслужене казне“ свог пријатеља, потпуковника Радовановића, који никад не би дошао на оптуженичку клупу, да он, Ђорђевић, није поверио његова саопштења о Живковићу — Живојину Балугџићу... А то је он учинио у намери да Балугџић о томе информише регента Александра, само њега. Међутим, Балугџић је прекршио дату часну реч и све саопштио Петру Живковићу...

Ђорђевићеве наводе у писму регенту Александру потврдио је и сам оптужени Коча Радовановић. Он је уистину послао Ђорђевића Балугџићу с поруком за регента Александра, да он, Радовановић, пристаје да се „та ствар“ не потрже, али под условом да се Живковић удаљи из гарде и пошаљу у иностранство. Регент не само да ово није

701. П. Драшкић, Мемоари, 214-215.

702. Историјски институт САНУ, к.79, II, 32/1.

прихватио, него је о свему обавестио Петра Живковића и „натерао га“ да тужи Радовановића⁷⁰³.

Проглашен кривим, Радовановић је био строго кажњен. Одузет му је чин и поврх тога осуђен је на две године заточења.

Неких седамнаест година потом, 25. јула 1934. године, пред убиство краља Александра у Марсеју, Радовановић је у писму Драгици Стојадиновићу⁷⁰⁴ рекао, да је он оптужио Петра Живковића „из превелике љубави и оданости према Александру и из најчистијих побуда и искрене жеље за добро војске и државе...“ Својом оптужбом он је хтео да жигоше Живковићево „неодговорно и незаконито мешање у политички живот и државне послове“, јер је веровао „да ће од њега и његовог рада и краљ и држава имати само штете и несреће и да га стога треба потпуно онемогућити“.

На крају, Радовановић је признао, да је „борећи се у Солуну против Петра Живковића био у заблуди“, да му је „тима причинио велику неправду“, и да му „дужност исправног човека и часног официра“ налаже да то и јавно призна...

Своју борбу против Живковића, Коча Радовановић је повезао са вођом Црне руке, Аписом, и његовом осудом на смрт... Рекао је, да је и он лично „водио отворену борбу“ са Аписом, да је са њим био „у крвној завади због његовог мешања у државне послове“, али да тада „никако није могао веровати да је он могао заиста радити о глави свога краља и на издајству отаџбине“. Истрајним и „пажљивим посматрањем догађаја који су се одигравали у Солуну за време суђења Апису“, он је стекао убеђење да је главни организатор и дуца тога процеса тадањи пуковник Петар Живковић. „Веровао сам да је њега при томе руководила искључиво лична мржња према Апису, а исто тако мислио сам да се код пуковника Живковића појавила амбиција да уклонивши Аписа, сам постане најмоћнији неодговорни чинилац у војсци и држави...“

Тако како је Коча Радовановић мислио о Петру Живковићу 1917. године, тако, углавном, говори и генерал Драшкић у својим записима из тог доба...⁷⁰⁵ По Драшкићу, Живковић је у Солуну „одиграо мрач-

703. Коча Радовановић, *Моја реч пред Војним судом за официре по питању педерастичке корњачког пуковника Петра Живковића*, препис, Архив САНУ, 14434/40.

704. Народна библиотека у Београду, Р 736/V/22.

705. И. Драшкић, *Мемоари*, 164.

ну улогу". Ту и такву улогу он је могао да одигра захваљујући подршци „или тачније речено подвлашћености“ регента Александра према њему...

У Солуну, у двору (једној вили у улици Мизраки), Петар Живковић је био домаћин „са неограниченом влашћу“. Његови свакодневни гости били су „неки људи сумњивог изгледа, који су личили на комите, тајне агенте... То је био олош који се ретко среће на пристojном месту а нарочито у двору. По цео дан су тамо седели, једни одлазили, други долазили, сатирући немилосрдно пиће из дворског подрума. После, много после сам се досећао“, каже Драшкић, да су то били главни сведоци у солунском процесу, који су имали да помогну да се скине глава Драгутину Димитријевићу-Апису“.

Утисак Драшкића је био, да је сам Петар Живковић „изигравао наивка који ништа не зна и ни у шта се не меша. Хтео је себе да представља као слугу престолонаследниковог, који управо и нема своје воље“.

Лично престолонаследник је рекао Драшкићу (једног дана у ово време), да је „спремио једну велику једначину“ и ове своје речи пропратио ударцем десне шаке по стиснутој песници леве руке...

Одједном, после тога, у двор су почела да стижу акта и депеше са ознаком АН°. Та акта тицала су се црнорукаца... Драшкић је то закључио оног дана када му је Живковић саопштио да су „црнорукци хтели да убију престолонаследника...“

Драшкић мисли, да је специјална ознака аката који су се односили на црноруке уведена на захтев Пашића, који је и тиме хтео да „целој афери даде Александрову ознаку, да је сву њему стави у рачун, и на тај начин подрије углед и славу коју је дотле био стекао. Хтео је можда и да му се свети...“⁷⁰⁶

Пашићу је било сасвим јасно, да је регент Александар желео да се пошто-пото ослободи црнорукаца и Аписа... Из страха од њих. Држећи се „врло надмено и изазивачки“, каже Драшкић, „не пазећи на своје изјаве“, црнорукци су сами најревносније доприносили јачању Александрове мржње према њима... У томе је предњачио Љуба Вуловић. Он се није устручавао ни да јавно псује регенту мајку...⁷⁰⁷ Василију Трбићу, Вуловић је говорио, да се мора довршити оно дело које „није довршено 29. маја 1903. године. Ми морамо још једном у овој земљи запливати у крв и том приликом очистити земљу од не-

706. Исто, 189.

707. Извештај са претреса, 158.

ваљалаја... Ми смо се преварили у данашњој династији. Краљ Петар је истина био добар човек, али је он остарео и сада је једном ногом у гробу, а оно што остаје иза њега њима се не може дозволити да владају Србијом...“ По ономе што је Вуловић још говорио, Александар је био „највеће зло“ за Србију, јер је „опасан човек“ с којим „апсолутно треба свршити...“⁷⁰⁸

Током процеса у Солуну, а после предочења свега што је радио и говорио, Вуловић је за самог себе рекао: „Ја сам уопште чудноват. Кад бих био Бог, никад не бих створио оваквог човека као што сам ја... За ме је највећа несрећа што сам писмен. Ја сам необуздан у писању. Многе ствари ја сам написао, које ће овде изаћи пред суд и мене страховито теретити...“⁷⁰⁹

Све у свему, много црног и најцрњег изнесено је против црнорукаца током суђења у Солуну, а што они једним делом нису ни покушали да оспоре. Главно, међутим, што им је, уз друго, стављано на терет, било је, да су они хтели са својом организацијом да „насилно промене устав земаљски“, да „владаоца спрече у вршењу уставних права и да убиством Његовог Краљевског Величанства Престолонаследника Александра учине овог неспособним за Владу, тако да је предузеће по законима нашим издајничко...“⁷¹⁰

Како се из целокупног материјала са суђења у Солуну види, и за државног тужиоца и за судско веће, Црна рука није била ни политичка ни патриотска организација, него искључиво терористичко удружење. Од ове чињенице пошли су и писци посебног издања о Солунском процесу, објављеног у Београду 1923. године, и закључили да је у Солуну у ствари и у првом реду суђено самој организацији Црне руке...⁷¹¹

На суду у Солуну се инсистирало на томе, да се устав и статут Црне руке односе на Србију и њене грађане. Оптужени су пак настојали да докажу да се оба документа са свим својим одредбама односе само „на послове и људе с друге стране границе“.

Полазећи од ставова оптужених, Милош Богићевић је покушао да увери европску јавност, да су чланови Црне руке „регрутовани из целог југословенског народа“ и да је њихов број 1914. године износио

708. Исто, 248.

709. Исто, 147.

710. Исто, 12.

711. Солунски процес, 1916-1917, Београд 1923, 56.

око 100 хиљада, а можда и свих 140 хиљада.⁷¹² Подолбори, односно групе Црне руке, постојали су, доказивао је Богићевић, не само на територији Аустро-Угарске и Турске, већ и у другим земљама у којима се могло рачунати са подршком.

Оцењујући суђење у Солуну као „једну појавистику“, током којег није изнесен „никакав доказ“ против оптужених црнорукаца, Богићевић је рекао да је једно несхватљиво: зашто су оптужени у својој одбрани показали тако мало „темперамента и тако мало речитости“ кад је била у питању идеологија Црне руке. Многи од њих као да нису били уопште свесни о чему се у ствари ради. Од јединствене одбране није се могло ништа приметити. Код многих било је уочљиво настојање да кроз кајање и пребацивање кривице на друге себе оперу... Овакво држање стварало је утисак као да се они осећају кривим. На Аписа се при том настојало да свали највећи део кривице... А он је све што су му пријатељи пребацивали примао на себе. Очевидно је његова намера била да олакша положај својих поколебаних пријатеља...⁷¹³

Министар Љуба Јовановић-Патак,⁷¹⁴ један од главних актера у припреми Солунског процеса, написао је, да у Солуну није било мало људи који су мислили да су „патриотска сврха и превратнички циљ“ Црне руке, „међусобно непомирљиви и да они искључују једно друго...“ То је била теза и самих окривљеника на суду и њихових присталица и бранилаца ван суда. Ови су говорили о оптуженима: то су патриоте који су имали намере и радили на ослобођењу и уједињењу Српства, те нису могли ни мислити о преврату у земљи. С друге стране они који су у њима јасно видели превратнике, били су дубоко уверени да се они нису ни бринули ни радили на националном пољу, сем колико да боље прикрију свој прави рад и намере“.

Овог мишљења био је и Војни суд у Солуну, каже Љуба Јовановић-Патак. „Сматрајући патриотизам и превратништво као контрарне појмове, а видећи из очигледних факата да превратнички елеменат несумњиво постоји у делу о ком је судио, он је стекао уверење да ту уопште није ни било ничега патриотскога“.

Доказ за исправност мишљења о Црној руци, као о превасходно превратничкој организацији, Љуба Јовановић-Патак је нашао и у исказу

712. М. Богићевић, Mord und Justizmord, 346. Види и: Fr. V. Wiesner, Die Schuld der serbischen Regierung am Mord von Sarajevo, u: Die Kriegsschuldfrage, April 1928, 376.

713. М. Богићевић, Mord und Justizmord, 360.

714. Љ. Јовановић, Патриотски елементи у Црној руци, серија написа у „Самоуправи“, фебруар 1920.

црнорукија Челе Поповића на суду у Солуну — „да је циљ организације сасвим неки други, који му је непознат, а да је циљ уједињења Српства само фирма или маска, иза које су се криле неке недопуштене радње“.

За Јовановића нарочито значајно за оцену Црне руке била је „она изузетно велика тајност... Овакву тајност не правда потреба што су се друштвени послови морали тајити од непријатеља“.⁷¹⁵

За историчара Богумила Храбака потпуно је извесно, да је Црна рука била „типична балканска национално-терористичка конспиративна организација старог типа, састављена од активних официра, који су увек у свом раду рачунали с монархијом и с односом снага постојећих буржоаских политичких групација“.⁷¹⁶

На опредељење црнорукаца за монархију, указао је на суду у Солуну и Аписов бранилац, потпуковник Милан Ј. Радојевић. Он није при том пропустио да истакне, да су црноруки, кад су основали своју организацију, били „у највећој почасту код двора“. Заузимају су „најважније положаје у војсци, уживали све благодети и користи тадањег режима“. Овим је Аписов бранилац покушао да суд увери, „да би се оснивању ове тајне организације могле приписати побуде за одржање тих благодети, ако се не би могло сматрати да је тајна организација образована са патриотским циљевима“.⁷¹⁷

Државни тужилац је одбацивао чак и сваку помисао да је Црна рука „образована са патриотским циљевима“. Он је навео, да је организација, „у духу свог устава“⁷¹⁸ и путем „принуде долазила до новца“ — што је потврдио и сам Апис (Он је на суду рекао, да зна да је „разрезиван неки разрез на београдске пекаре, који су били турски поданици и као Бугараци из своје иницијативе сдали велике суме Бугарској Революционарној Организацији“).⁷¹⁹

Превратничка и терористичка, или пак патриотска тек Црна рука није била ни издалека таква сила каквом се представљала и како је била оцењивана. Кад су њене главне вође ухапшене, на Крфу и у Солуну ни петао није закукурекао... Све се догодило без икаквих потреса. Нико није устану у њихову одбрану. Чак су и њихови пријатељи из реда самосталаца, Милорад Драшковић и Љуба Давидовић, као ми-

715. Исто.

716. Б. Храбак, н. извор, 14.

717. Извештај са претреса, 397.

718. У члану 32. устава Црне руке каже се, поред осталог, да организација „према потреби може полазати и принудним путем...“

719. Извештај са претреса у Војном суду за официре, Солун 1918, 179.

нистри у Пашићевој коалиционој влади, били за то да се они изведу на суд...

Против хапшења и извођења на суд Аписа и других црнорукаца отворено су протестовали само њихови пријатељи који су се налазили у Русији — мајор Радоје Јанковић, потпуковник Божин Симић и потпуковник Војислав Гојковић. У пролеће 1917. године они су повели кампању против српске владе, тражећи да се суђење у Солуну обустави, а затим, кад је оно било завршено, да се изречене пресуде не изврше. У свему томе нарочито се истицао мајор Радоје Јанковић. У телеграмима које је у мају 1917. године упутио министру војном и министру просвете, он је захтевао да влада „прекине солунску аферу“, тај „невероватни мрачни комплот против опстанка наших најбољих синова“, а ако то не уради, да ће он „у противном објавити у најширој европској јавности истину о солунском процесу“. ⁷²⁰ Убрзо за овим телеграмима, из Русије је (23. маја/5. јуна 1917. године) упућен један ултимативан телеграм регенту Александру. Његови пошилаоци били су Јанковић, Симић, Гојковић и Александар Срб. Они су захтевали да суђење буде обустављено у року од 15 дана...

На самом почетку суђења, а пре свега на основу оптужнице, једно је било видљиво: да ће суђење бити у ствари суђење Црној руци као организацији, и да се они путем суда желе уништити. То је био и став владе, а у првом реду Николе Пашића, познатог по томе што није био за проливање крви по сваку цену... Пашић је сматрао да „ниједан министар не може бити спокојан у раду докле год не очисти свој ресор од људи, који поред заклетве Краљу и Држави, имају још једну заклетву по којој интереси организације стоје над интересима државе. Немогуће је примити одговорност за управу пословима земаљским, ако међу државним чиповницима има људи који по заклетви, датој организацији, њој морају још и под претњом казни, саопштавати и поверљиве радње државних власти до којих би дошли“.

У овом смислу Пашић је саставио и једно упутство како треба разбијати Црну руку, које је доставио и свим представницима Србије у иностранству. Значајно у том упутству било је то, што се инсистирало на прављењу разлике између оних чланова Црне руке који су „кажњивим средствима радили на програму унутрашњег преврата“ и оних који су „придобijани и заклињани на програму писаном о нацио-

720. Богумил Храбак, Делатност чланова удружења „Уједињење или смрт“ у Русији 1915-1918. године, Историја XX века, VII, 197-222.

палком уједињењу". По слову Пашићевог упутства, требало је „широкогрудношћу привући држави све за које нема основа веровати да су сарађивали на преврату. Докле год буду осећали према себи сумњу и неповерење државних власти и представника данашњег поретка, они ће невољно припадати симпатијама свом ранијем друштву. Међутим, кад им се да познати да нису за свагде одбачени, да им се врата отварају, прашта, и даје могућност да приђу уставном и законском поретку, они ће му у већини прићи са захвалношћу..."

У складу са Пашићевим ставом, да се Црна рука мора растурити, „онако радикално како то захтева државна сигурност, а да се при том од једног зла не направи ново“, известан број црнорукаца није ни изведен на суд, већ само разрешен дужности, а потом пензионисан (Међу овима било је и виших и нижих официра, полицијских чиновника, као и дипломатских службеника).

На суд су изведени, и отуд, само најпознатији црнорукци - Драгутин Димитријевић-Апис, Милан Гр. Миловановић-Пилац, Велимир Вемић, Богдан Раденковић, Љубомир-Љуба Вуловић, Владимир Туцовић и неки други.⁷²¹ Истрага је трајала пуна три месеца. Оптужница им је уручена 17. марта 1917. године. Дела која су им стављена на терет била су тешка (у огледалу закона) и повлачила су за собом најстрожије казне. Апис треба да је био управо запрепашћен кад је прочитао оптужницу и видео за шта се све окривљује...

Већ на основу оптужнице могло се претпоставити какве ће казне бити изречене оптуженима и да ће неке од њих моћи да спасе од најгорег само милост регента Александра. На већину од оптужених милост се заиста „излила“, а на тројицу није — на Аписа, Љубу Вуловића и Рада Малобабића.

Кад су смртне казне над овом тројицом извршене, многи су се запитали зашто и они нису помиловани, а пре свега Апис.

Није била никаква тајна да за помиловање Аписа, њега посебно, регент Александар није хтео ни да чује (од виђених радикала, за извођење Аписа на губилиште, треба да је највише био Стојан Протић. Према Слободану Јовановићу, он је говорио: „Боље да ја убијем њега, него он мене“). Под регентовим притиском, како наводи Слободан Јовановић да му је рекао Момчило Нинчић,⁷²² Никола

721. О оптуженима у Солунском процесу види и: Б. Нешиковић, Истина о Солунском процесу, Београд 1953, 9-17.

722. С. Јовановић, Моји савременици, 434.

Пашић је пристао да се Апис не помиљује... Регент је био за то да се смртне пресуде изврше над свима онима којима су биле изречене. Пашић га је, међутим, склонио да од деветорице на смрт осуђених шесторица буду помилована. Од Аписовог погубљења регент Александар треба да је „правио своје лично питање“. Све због тога што је био чврсто уверен да би му Апис, само кад би могао, и не колебајући се ни трена, одузео живот. Држећи Аписа за крајње опасног човека, он је наводно мислио да вођ Црне руке, а како је тврдио министар Љуба Јовановић-Патак, пати „од убилачког лудила“ и да је он такав „злочиначки тип кога је опасно оставити на слободи“.⁷²³

Апис је стрељан у само свитање 13/26. јуна 1917. године, само два дана, два сата и 50 минута касније од навршетка четрнаесте године од убиства краља Александра и краљице Драге Обреновић (11. јуна 1903. године). Како је много пута речено (особито после Првог светског рата) њега треба да је у ствари „убило“ писмено које је саставио и поднео суду 28. марта 1917. године. То писмено био је његов рапорт суду, који се тицао убиства аустријског престолонаследника Франца Фердинанда у Сарајеву. „Документ-убица“, како ће рећи Крста Цицварих за овај акт, јесте био један важан документ, али он је — кад се свака реч у њему добро проанализира — ипак мало шта документовао. Тога је, према свему судећи, био свестан и сам Апис. Он га је сачинио са јасним циљем — да збуни суд и оне по чијим је упутствима суд деловао. То је он чак и рекао — у затвору, надзорном официру капетану Стојковићу, 30. марта 1917. године по старом календару. „Биће то удар за суд“, рекао је Апис. „Суд неће сад знати шта да ради. Имају они сад да ме гутају са све клинци...“ Затим, Апис је рекао да би се ипак могло све лепо да сврши, да се „суђење прекине у државном интересу“, и да се он и његови другови „ставе под дисциплински суд који може ако хоће и униформу да им скине, па квит“. Два дана раније, 28. марта/10. априла, међутим, он је капетану Стојковићу рекао: „Ево шта може да учини перфидна политика, да сарајевске атентаторе суди српски суд, то је страшно. Знају ли они, да ће се о томе писати. Што не кажу одмах 20 година робије, него праве циркус“.

На овај Аписов рапорт мислио је и Стојан Протић, када је у „Српским новинама“ (број 102. од 28. 8. 1918. године) рекао, да је постојао „нарочити документ“, који је сам по себи искључивао Аписово поми-

ловање, а затим кад је, по разлазу с Пашићем, у свом листу „Радикал“ (број 135 од 22. марта 1922. године) објавио следеће редове:

„Оно писмено признање пок. Димитријевића, шта је оно значило? Докле то признање није постојало, Влада Краљевине Србије могла је како-тако ћутати. Али кад се у Влади сазнало поуздано од самога учиниоца дела, шта је могло друго следовати, до само – кривцу казна? Ако би Влада другачије поступила, она би се направила саучесником...“

И неки црнорукци, осуђени у Солуну на смрт па помиловани, Милан Гр. Миловановић-Пилац, Велимир Вемић и други, сматрали су (и то рекли у изјави за штампу у децембру 1923. године) да је поверљиви Аписов рапорт био главни узрок извршења смртне казне над њим.

Питање је, међутим, да ли се баш све што је Апис изнео у свом рапорту може прихватити као апсолутно тачно - посебно његово тврђење у рапорту да је он ангажовао Рада Малобабића да организује атентат у Сарајеву и то тек онда кад му је војни аташе Русије у Београду, Артаманов, „дао уверење“ да Русија неће оставити Србију без заштите ако је Аустро-Угарска буде напала.

Под велики знак питања морао би се ставити и Аписов навод у рапорту, да је Малобабић извршио његов налог, „организовао и извршио атентат“, а да су главни учесници у атентату били у његовој (Аписовој) служби и „имали мали хонорар“ који им је дао преко Малобабића.⁷²⁴

Аписов сестрић, Милан Ж. Живановић, у својим текстовима који се тичу атентата на Франца Фердинанда, у свему подржава оно што је Апис рекао у свом рапорту. Чак истиче да је његов ујак одобрио Принципу да пуца на Фердинанда, и да га је подучавао како да то уради... Све ово је, међутим, тешко прихватити. Мало је вероватно да се Апис уопште и срео са младим атентаторима из Босне. Према ономе што је поуздано утврђено, са њима је од вођа Црне руке имао контакта једино Војислав-Воја Танкосић. Он је био тај који је у Београду организовао и њихову обуку у гађању револвером. А инструктор је био Драгиша М. Стојадиновић, у то време један од најбољих стрелаца у земљи и учесник у четничким акцијама 1905. и 1907. године. Стојадиновић је Гаврила Принципа (и Трифка Грабежа) обучавао на стрелишту код Смутековца, изнад Вајфертове пиваре.

724. Аписов рапорт Војном суду у Солуну прочитан је у целости на обновљеном Солунском процесу пред Врховним судом Србије. Види и: Д. Непкољих, 276-277.

Пуцало се из два нова „бровинга“ које је донео Танкосић. Они револвери били су поклон Белгијанца Шарла Дусеа, наставника мачевања у Војној академији у Београду и заступника белгијске фабрике оружја „Национал“ у Србији. Трифко Грабеж био је далеко сигурнији у гађању, па је то Принципа много љутило и нервирало, Кад би промашио, и ако би му се присутни због тога насмејали, што се дешавало, он је био „готов да заплаче“.⁷²⁵

Од познатијих српских историчара, и Станоје Станојевић је сматрао да је Апис био „стварни организатор“ атентата у Сарајеву. А повод да атентат организује била је информација коју је добио од генералштаба руске војске, да су Франц Фердинанд и немачки цар Вилхелм II донели одлуку, на састанку у Конопишту 12. и 13. јула 1914. године, да се Србија нападне. На основу тога Апис је закључио да би се то „најгоре“ по Србију могло спречити убиством аустријског престолонаследника...

Тачност ових Станојевићевих навода оспорио је аустријски историчар Ханс Иберсбергер, доказујући да су 14 дана пре састанка цара Вилхелма и Франца Фердинанда у Конопишту, атентатори (Принцип, Чабриновић и Грабеж) кренули из Београда за Сарајево.⁷²⁶ По Иберсбергеру, све то што је изнео Станојевић, све је то написано „у интересу српске владе“. Станојевић је хтео да докаже, 1) да је атентат био лично дело Димитријевића и да се он није обазирао на мишљење осталих чланова Врховне централне управе Црне руке, који су, са изузетком Војислава Танкосића, сви до једног били против атентата, 2) да српска влада није одобравала рад Црне руке и да је њене чланове, за злочиначку и велеиздајничку активност, извела на суд у Солуну.

У овом смислу писао је и Оскар Тартаља, у сарајевском листу „Вечерња пошта“, у бројевима од 29. септембра до 6. октобра 1928.

Обучавалац у гађању револвером Гаврила Принципа и Трифка Грабежа, Драгица М. Стојадиновић чак ни саму идеју да се убије аустријски престолонаследник не приписује Апису. Идеја о атентату никла је међу босанским омладинцима. Међутим, прихватајући је, Апис није имао пред очима исто оно што и босански револуционари... Он је пред очима имао „чисто своју намеру, да изврши дефинитивни обрачун са династијом Карађорђевића и са радикалима...“

725. Необјављени рукопис Драгине М. Стојадиновића, „Сарајевски атентат“, архива Васа Казимиrowића. Види и: Н. Папић, II, 270-271.

726. Hans Übersberger, Österreich zwischen Russland und Serbien, н.дело, 256

Од новинара и публициста, који су инсистирали на повезаности Аписа и Гаврила Принципа, својим написима био је најзапаженији Крста Ђиљварић. Он је писао о атентату „као нашем националном великом делу“ и истовремено истицао, да се не може говорити с Принципу а да се не каже ништа о Апису... Јер, „Апис је био тај који је Принципу додао револвер, револвер који је са неколико пуцања запалио оно буре барута што га је Европа представљала пред велики и значајни рат“.⁷²⁷

Време је показало, да све тврдње о одлучујућој улози вође Црне руке у организовању атентата у Сарајеву 1914. немају одговарајуће покриће, да је Аписова улога у свему била много безначајнија него што је то он изнео у свом рапорту... Владимир Дедијер је, на пример, утврдио, да се Аписов рапорт (од 28. марта/10. априла 1917) налази „у дубокој супротности не само са мемоарским изјавама Аписових следбеника, него и са примарним историјским изворима“ и да је очигледно, да је свој рапорт Апис писао „у посебном психолошком стању, желећи да по сваку цену нађе начина да се Солунски процес прекине“. Дедијер је изразио сумњу и у истинитост оног дела Аписовог рапорта у којем се каже да су главни учесници Сарајевског атентата – Принцип, Грабеж и Чабриновић – били у његовој служби...⁷²⁸

Сем Дедијера, и неки други писци су дошли до закључка, да Аписов поверљиви рапорт садржи више нетачности, као што је она, да је Раде Малобабић организовао атентат у Сарајеву и пренео у Босну оружје за атентаторе.⁷²⁹

У сваком случају, такав какав је био, поверљиви рапорт вође Црне руке одиграо је одређену улогу и није побољшао већ само погоршао положај како његов тако и његових другова. Да ли је, међутим, тај рапорт баш толико одлучно утицао на то да се донесе неопозива одлука о Аписовом слању на губилиште, друго је питање. Биће да није. Биће да је он само послужио као изговор за крајњу меру против Аписа. Јер, кад је Апис написао свој рапорт, одлука о њему и осталим црнорукцима већ је у ствари била донесена, а само суђење приближавало се свом завршетку. Питање квалификације његове кривице била је само формалност...

727. Београдски дневник, број 46, 1919. г. 728. В. Дедијер, Сарајево, II, 139.

728. В. Дедијер, Сарајево, II, 139.

729. В. Ј. Вучковић, Унутрашње кризе Србије, извор, 219.

Првобитно, а кад је влада једногласно донела одлуку (на седници од 19. децембра 1916) да се против Аписа и других црнорукаца поведе поступак, главни оптужујући материјал представљала су документа о наводним Аписовим преговорима са непријатељем. Та документа, која су влади презентирали министар војни Божидар Терзић и министар унутрашњих послова Љуба Јовановић-Патак, били су фалсификати - по тврђењу аустријског историчара Иберсбергера.⁷³⁰

У низу тврдњи, зашто је Апис „морао“ да буде осуђен на смрт и изведен пред строј жандарма, једна тврдња заслужује посебну пажњу: то је она, по којој је Аписова смрт стајала у вези са преговорима о миру, које је Аустро-Угарска повела са силама Антанте, а о чему је, наводно, била обавештена и српска влада...

У литератури која се овим питањем бави,⁷³¹ наводи се, да је пуковник Петар Живковић у време Солунског процеса путовао у Швајцарску „са нарочитом писменом поруком регента Александра за принца Сикста Бурбонског“, који је као опуномоћеник аустријског цара Карла водио преговоре о сепаратном миру са силама Антанте. Добијени налог, међутим, Живковић није извршио, тврди се, и то зато што је хтео да га искористи за уцењивање регента Александра. Депоновао га је у једној банци у Швајцарској...⁷³²

Један од оних који су први устврдили да је регент Александар послао Петра Живковића у Швајцарску, са писмом за Сикста Бурбонског, био је црнорукац Владимир Туцовић. У својим забелешкама он је изнео, да је регент Александар то учинио у часу кад су покренути преговори о сепаратном миру између Аустро-Угарске и сила Антанте. А као доказ да се све то заиста десило, и да је регент Александар уистину написао писмо Сиксту Бурбонском, Туцовић је рекао, да је Бошко Јевтић, својевремени председник југословенске владе, 1933. године хитно „ишао у Париз и од Ота Хабсбуршког, сина цара Карла, откупио забелешке које су се тицале Србије приликом преговора о сепаратном миру, те се може претпоставити, да су та документа била врло неповољна по краља Александра а да су то била она обећања цару Карлу која је Петар Живковић у Женеви однео...“⁷³³

730. Као у напмени 726, 271.

731. Б. Нешковић, 290.

732. Наводно, Петар Живковић је сам о томе говорио потпуковнику Павлу Јуришићу-Штурму и Милоралу-Кочи Радовановићу. Види: Б. Нешковић, 290.

733. Архив САНУ, 14434/7.

Генерал Пагга Дранкић у својим мемоарима каже, пак, да је Стојан Протић путовао у Женеву по налогу регента Александра и да је у том граду ступио у везу са принцом Сикстом Бурбон-Парма, али да му је принц рекао, да с њим не може преговарати без пуномоћја регента Александра. Овај је, на то, „морао да напише једно писмо које је предато Петру Живковићу да га однесе Протићу у Швајцарску. Како је у међувремену Америка ступила у рат, ситуација се променила, и регентово „опасно писмо“ требало је да буде уништено. Међутим, Петар Живковић то није учинио, већ га је склонио у сеф неке банке, како би помоћу њега „држао Александра под својим утицајем“.⁷³⁴

У брошури „Солунски процес 1916-1917“ анонимног аутора, објављеној у Београду 1923. године, речено је, поред осталог, 1) да је Солунски процес „у дубокој узрочној вези са преговорима Аустрије за сепаратан мир“, 2) да су се „унутрашњи разлози који су владу руководили да изврши атак на организацију Уједињење или смрт“ поклапали са спољном нуждом“. Све је то значило, речено је у брошури даље, да су „људи осуђени и побијени не ради својих кривица, ради тога што су радили против државе или припремали ствари за које се оптужују, него за то, што је тако одлучено из политичких разлога“.

За анонимног аутора брошуре о Солунском процесу, било је „сасвим природно“ да је српска влада на Крфу „морала знати за преговоре Сикста Бурбонског. Јер, утврђивати чињенице првокласне важности за Србију, а не питати њену владу и не обавештавајући је, немогуће је претпоставити. Влада на Крфу била је обавештена, она је знала да се у име Антанте разговара са Аустријом“.

По анонимном аутору, „карактеристично је да у време кад почињу интензивнији разговори о миру између Француске и Аустрије, да се баш у то доба на Крфу и у Солуну проносе најфантастичнији гласови о припреми војске на побуну“. И, затим, да у децембру 1916. године, кад преговори Аустрије са Француском добијају „свој одређени облик“, српска влада на Крфу одлучује да се ухапси изостан број официра „за дело побуне у војсци и преврат...“ Кад је цар Карло (31. јануара/12. фебруара 1917. године), каже анонимни аутор, изјавио да пристаје да се „изведе рестаурација Србије, али без династије Карађорђевића на челу“, у Солуну се почиње са истрагом

над ухапшеним црнорукијима. И кад је цар Карло (4/17. марта 1917) пристао на обнову Србије с династијом Карађорђевић, у Солуну се доноси одлука да се ухапшени официри „даду под суд“.

Према мишљењу аутора брошуре „Солунски процес“, „како изгледа“, влада на Крфу је била решила да удовољи „у буквалном смислу те речи“ захтеву аустријског цара Карла – да Србија „у будуће прекине сваки однос и уништи свако друштво или организацију која би имала за циљ распад Монархије“ (писмо цара Карла од 11/24. марта 1917. године).

Закључак анонимног аутора је био, да „у свему овоме лежи прави, ако не и једини узрок суђења у Солуну“. Али, тај закључак је у својој основи врло трошан... Прво и пре свега због тврдње да су круна и влада Србије од првог часа биле упућене у контакт представника цара Карла са представницима Француске. Тај контакт је био строго тајан и изван сваке сумње је да влада Француске ништа о њему није рекла српској влади... У питању је, према томе, а у најбољем случају, тако презентована претпоставка, да би се доказало да је регент Александар, он у првом реду, желео да се „смртним пресудама у Солунском процесу обезбеди за случај сепаратног мира са Аустро-Угрском и да унапред покаже добру вољу за испуњење битних услова цара Карла“.

Кад је поведен поступак против црнорукаца, аустријски цар Карло је (у својеручном писму председнику Француске Поенкареу од 24. марта 1917. године) у погледу Србије имао следеће захтеве: „да Краљевина Србија у будуће прекине са било којим друштвом или организацијом која би тежила за распадом Монархије, нарочито са Народном одбраном, и да сва таква друштва и организације уништи; да свим средствима у њеној власти лојално спречава сваку такву политичку агитацију, било у Србији било изван њених граница; и о томе да дâ обавезу под јемством Сила Споразума“. Од овог полазећи, Хинко Хинковић је извео закључак сличан закључку анонимног аутора брошуре „Солунски процес“, да је „потпуно вјеројатно“, да је Србија била упозната са захтевима цара Карла који су се ње тицали и да је због тога пожурила да унапред изврши што је аустријски цар тражио... мислећи при том на извођење црнорукаца на суд.⁷³⁵

735. Хинко Хинковић, из позадине Солунског процеса, Књижевна република, Загреб 1925, књ. II, 85-91.

У архиви Министарства ипострапих дела Краљевине Србије постоји неколико аката на основу којих би се могло закључити шта је влада Србије могла све да зна, заправо шта је знала — у децембру 1916. године о иницијативи централних сила да се прекине рат и склопи мир, и у марту 1917. године о покушајима Аустро-Угарске да се споразуме са силама Антанте. Та акта су извештаји српског посланика у Лондону и српског посланика у Берну...

Јован Јовановић-Пижон обавестио је Николу Пашића 9. децембра 1916. године⁷³⁶, да предлог централних сила за закључење мира није у Енглеској изазвао „неко веће дејство...“ Штавише, предлог је оцјењен као „нова немачка перфидија... За Енглеze... данас је мир немогућан на бази статус кво анте“, било је Јовановићево мишљење. Што се тиче Аустро-Угрске, он је у свом извештају рекао „да она жели мир пре него и један од њених савезника“. То треба да је био слушај и са Бугарском...⁷³⁷

У извештају од 23. децембра 1916. године, Јовановић је рекао, да негативни одговор „на позив централних сила да се преговара о миру није пресекао и даље гласове о миру као факту који се има догодити у 1917. години. Ти гласови долазе из сасвим поузданог извора, а подржавају се од оних који имају сигурне везе са берлинским меродавним круговима. А у прилог томе иду факта: 1) да су Америка, Швајцарска и две скандинавске државе са Данском поднеле ноту да потпомогну немачку акцију; 2) да су се Холандија и Шпанија уздржале од сваког корака, жељне да, свака за себе, има главну улогу миротворца; 3) да је у немачком народу немање хране једна истина; 4) да у Аустро-Угрској ствари иду рђаво...“⁷³⁸

Јовановић је саопштио и шта се чује у погледу услова за склапање мира, а посебно шта се говори о Србији и њеној будућности. Рекао је, да је „карактеристично да гласови о Србији остају увек исти у томе да нико не мисли на њено уништење и ако приписују немачком цару неповољно расположење према њој“,

Информације на основу којих је влада Србије евентуално могла да претпостави да Аустро-Угарска покушава да се споразуме са

736. Архив Србије, МИД, ПО, 1917, пов.бр.52.

737. Бугарска влада је преко владе Холандије у децембру 1916. позвала владу Србије на преговоре за закључење мира. Извештај Ј. Ј. Јовановића Н. Пашићу од 27. 12. 1916. Архив Србије, МИД, ПО, IV/324.

738. Архив Србије, МИД, ПО, IV/327.

силама Антанте, биле су оне које су стигле на Крф из Берна, у Швајцарској. Реч је о информацијама садржаним у строго поверљивим телеграмима српског посланства... У телеграму од 16. марта 1917. године,⁷³⁹ речено је, да је у Берн допутовао бивши аустро-угарски амбасадор у Лондону, гроф Менсдорф, „под изговором средити нека питања о заробљеницима, али изгледа да хоће да разговара о миру. Аустријски агенти нудили директору овдашњег француског пресби-роа који је у тесној вези са француским амбасадором тајни састанак с њим“. У телеграму српског посланства у Берну од 29. марта 1917. године истакнуто је, да је долазак грофа Менсдорфа „пао у исто време кад и познате изјаве грофа Чернина о миру, а у скоро затим примећена је у неким швајцарско-немачким листовима јача кампања у смислу изјава аустро-угарског министра иностраних дела. Тако је 'Ноје Цирхер Цајтунг' донео опширан уводни чланак, а бернски 'Интелигенц Блат' опширан интервју са једним лицем које припада дипломатском кору у Берну, које је изјавило, да Аустро-Угарска није ушла у рат са освајачким циљевима. Она у војничком и економском погледу стоји одлично, али ипак јако жели частан мир, и то за оба противника“.

У овом истом телеграму (пов. број 419) српског посланства у Берну каже се, да се „у овдашњим савезничким дипломатским круговима сматра да је гроф Менсдорф дошао са мисијом да ступи у додир са Антантом, али званични представници Антанте изјављују, да до сад он није учинио никакав корак да ступи у везу са њима... Енглески посланик казао је, да Менсдорф вероватно чека да му се да' миг. Француски амбасадор уверен је да Немачка и Аустрија хоће мир, да Немачка истура напред Аустрију, а да је ова послала Менсдорфа да сондира. Али амбасадор мисли да тај покушај спада у ред осталих који су до сад неколико пута чињени овде са аустријске стране, и да неће имати последица. До сад је било, рече, бар десет аустријских агената који су долазили да нуде мир...“

Посланство у Берну такође је јавило, да је у листу „Коријере де ла Сера“ објављено, да је у Луцерну дошло до састанка аустријских емисара са изесним француским политичарима, и ту вест овако прокоментарисало: „Одиста је тачно да је било састанака и разговора, али те разговоре воде са савезничке стране људи који то врше по својој иницијативи, без икаквог овлашћења, и са свим на своју руку. Међу тим

лијима био је доиста и један члан француског Парламента, а недавно се бавио овде у истом циљу и један енглески политичар, кога је енглеско посланство с муком приморало да напусти Швајцарску“.

Како се види из других телеграма српског посланства у Берну, које је очевидно било добро обавештено у свему што се збивало у тамошњим дипломатским круговима, гроф Менсдорф се ипак састао у Берну са представником Енглеске, али да је разговор прекинут „због тога што се видело да гроф Менсдорф говори у име Немачке а не подноси одређене предлоге“.⁷⁴⁰

Одгонетнути шта је све тачно а шта није у вези са боравком грофа Менсдорфа у Берну није лако, али једно је извесно: он у Швајцарску није допутовао да би разговарао у име Немачке, а понајмање на своју руку и из личне иницијативе, већ по налогу свог владара, цара Карла, као што је то био случај и са принцем Сиктусом Бурбон-Парма...

За контакт са Енглезима, гроф Менсдорф је био прави човек. Он је пуних десет година (од 1904. до 1914) био амбасадор Аустро-Угарске у Лондону и имао је јаке везе са најутицајнијим круговима Велике Британије, па и дворским — наводно је по некој линији био и рођак енглеског краља. И он је, као мало ко у Аустро-Угарској, био упућен у то да су у ово време управо Енглези били расположени за склапање мира, расположенији од Француза. За то треба да су били и краљ и председник енглеске владе...

Упркос вему овоме, мисија грофа Менсдорфа у Швајцарској у пролеће 1917. године није дала никакве резултате. Она није била више од извиђања... У прилику да преговара о сепаратном миру са представницима Енглеске, и, разуме се, у име Аустро-Угарске, гроф Менсдорф је дошао тек крајем 1917. године. Партнер му је био генерал Сметс, министар одбране Јужноафричке уније. Они су преговарали од 15. до 20. децембра 1917. године...

Базни захтев британског преговарача био је, да Аустро-Угарска одмах напусти савез с Немачком, а да народи у њеним границама добију аутономију. Са Аустро-Угарском, реорганизованом у федералну државу, могле би ступити у персоналну унију Пољска са Галицијом, Румунија са Буковином и Трансилванијом и Црна Гора са Србијом, којој би биле уступљене Босна и Херцеговина.

Први захтев грофа Менсдорфа, пак, био је, да Енглеска објави своје ратне циљеве и јавно саопшти да јој није намера да сруши Двојну монархију. То је енглеска влада прихватила. Чак је и Лабуристичка странка на свом конгресу (одржаном 28. децембра 1917) усвојила закључак, да разбијање Аустро-Угарске не сме бити ратни циљ Антанте...

Кад је српско посланство у Берну обавестило владу на Крфу шта се говори о грофу Менсдорфу у Швајцарској, аустријски цар Карло је већ био формулисао своје друге по реду предлоге за закључење сепаратног мира. Они су се тицали и Србије. По њима, Србија је имала да буде обновљена као суверена држава. Монархија је била „склопа“ да јој да излаз на море као и далекосежне економске повластице. Услов за све ово био је, да Србија у будућности обавезно прекине сваку везу са удружењима или групама чији је циљ разбијање Аустро-Угарске, како је већ речено а што је изнео у својој књизи и Аустријанац Лоренц Рајнхолд.⁷⁴¹

Цар Карло је ове друге предлоге (и услове) за сепаратан мир формулисао 23. марта 1917. године увече, у дворцу Лаксенбург код Беча, на тајном састанку са својим шурацима - Сиктусом и Ксавером Бурбон-Парма. И они су били намењени Француској... Прве предлоге он је учинио још у јануару 1917. године... По њима, требало је да се од Србије, Црне Горе, Албаније и Босне и Херцеговине, формира југословенска краљевина у оквиру Монархије и на челу са једним Хабсбургом.⁷⁴²

С царевим другим предлозима Сиктус Бурбон-Парма отпутовао је у Париз, али код управо новонаименованог председника француске владе Рибоа није наишао на очекивани пријем (наводно, овај га није хтео ни да прими на разговор). Ипак, Рибо је са достављеним му предлозима упознао своје колеге — председника британске владе Лојда Џорџа и италијанског председника владе Сонина. Са њима је он, затим, у месту Сент-Жан де Мариену, до у детаљ претресао предлоге из Беча. Сагласност, међутим, није постигнута, будући да је италијански председник инсистирао да се Аустро-Угарска прво обавезе да Италији препусти област Трентина и Трст...

741. Види: Reinhold Lorenz, Kaiser Karl und der Untergang der Donaumonarchie, Wien-Graz 1959, 37-36.

742. Види и: Hugo Hantsch, Österreichs Friedensbemühungen 1916-1918, 34.

У мају 1917. године уследили су нови предлози цара Карла за склапање сепаратног мира. Опет преко Сиктуса Бурбон-Парма и опет упућени Француској. Али ни они нису дали никакав резултат...

О мисијама Сиктуса Бурбон-Парма, српска влада није имала никаквих, ни посредних информација... А управо те мисије падале су у време кад је Солунски процес био у пуном јеку, односно кад се ближио свом крају, и кад је судбина вође Црне руке, Аписа, и на суду, већ била одлучена.

Светозар Прибићевић, кад се био упустио са краљем Александром у борбу на крв и нож,⁷⁴³ рекао је, да влада Србије, ако и није знала за преговоре, сигурно је „веровала“ да предстоји закључење мира између Аустро-Угарске и сила Антанте... И пошто су званични кругови Србије знали да Аустро-Угарска на династију Карађорђевића и радикале свађује главну одговорност за потешкоће које је имала на својим јужним границама, они су хтели да то стање поправе. „Да би се у Бечу побољшао положај династије Карађорђевића и радикала, и да би се обезбедила наклоност цара Карла, према њиховом мишљењу требало је учинити нешто што би, прво, Аустро-Угарска сматрала као задовољење за увреду њеном угледу и као очевидни доказ добре воље српске владе да пружи сву потребну отшету и санкције; и, друго, што би могло да служи као јемство за држање Србије у будућности. И мислило се да би то *нешто* требало да буде стрелјање Димитријевића-Аписа као подстрекача сарајевског атентата и шефа Црне руке, која је пропагирала мржњу против Аустро-Угарске и чије би се растурање судски изрекло. Из тог разлога и у то време српски званични кругови су по плану ширили гласове да је Апис спремио атентат на Франца Фердинанда и да је Црна рука одговорна за сва зла којима је Србија била погођена“.

За ове Прибићевићеве тврдње, као и за друге, сличне, Војислав Вучковић је рекао, да није „довољно утврдити временску подударност између процеса у Солуну и акције Сикста по налогу цара Карла, већ да треба и доказати да су регент и српска влада знали за преговоре онда када су они вођени... Сви су изгледи, шта више, да су за њих дознали тек онда када их је председник француске владе Жорж Клемансо поменуо у говору пред француском Скупштином, 9. априла 1918. године“.

На основу свега овога, Вучковић је закључио, да се „може сматрати као сасвим сигурно“ да преговори Аустро-Угарске са силама Антанте за закључење сепаратног мира „нису допринели погубљењу Аписа и другога“.⁷⁴⁴

Сличан став заузео је и Драгослав Јанковић. „Не изгледа вероватно да је у то време влада велике Француске, водећи тајне преговоре, сматрала за потребно да с њима упознаје и владу мале Србије, ризикујући при том да се њено још увек обазриво сондирање терена открије и у односу на све друге њене савезнике“, каже Јанковић. „У сваком случају, могло би се закључити да се, до сада, тврђење о вези Солунског процеса са преговорима за сепаратан мир с Аустро-Угарском не би требало друкчије третирати него као претпоставка која нема чврсту основу у до сад утврђеним чињеницама“.⁷⁴⁵

Као што се види из наведених примера, у литератури се углавном расправља о томе да ли је Солунски процес стајао у вези са акцијама аустријског цара Карла за склапање сепаратног мира, односно да ли су влада Србије и двор били упућени у све то што је цар Карло предузимао. Што-шта? Једном другом, а што је везано за покушај Аустро-Угарске да закључи сепаратан мир, не поклања се, међутим, одговарајућа пажња. А управо то „штошта друго“ морало би се имати у виду ако се жели наћи прави одговор на питање које се тиче обавештености српске владе пре и за време Солунског процеса о кључним zbивањима у европској и светској политици...

Прво би ваљало имати у виду, да се на склапању сепаратног мира са Аустро-Угарском ангажовала и влада Сједињених Држава Америке... То се догодило после предаје ноте аустро-угарског министра спољних послова министру спољних послова САД, 5. фебруара 1917. године, у којој је истакнуто да Двојна монархија прихвата формулу председника САД Вилсона за мир без победника и побеђених.⁷⁴⁶ (У основи, ова нота је одражавала ставове усвојене на седници заједничког министарског савета Аустро-Угарске од 12. јануара 1917, одржаној под председништвом цара Карла, а који су се тicali и Црне Горе и Србије. Цар Карло се изјаснио за остајање Ловћена у поседу Аустро-Угарске, а што се тиче Србије, био је за то да се у њој

744. В. Ј. Вучковић, Унутрашње кризе, 221-222.

745. Драгослав Јанковић, Југословенско питање и Крфска декларација, н.дело, 71. 72.

746. Реч је о Вилсоновој поруци за мир од 16. 12. 1916.

промени династија, а ипаче да се Србији осигурају „далекосежне egzистенцијалне могућности.“⁷⁴⁷

Са иницијативом владе САД, у први мах, није био сагласан председник владе Велике Британије Лојд Џорџ. Он је сматрао, да би сепаратан мир са Аустро-Угарском само ојачао Немачку. Са Аустро-Угарском на својој грбачи, пак, Немачка ће пре бити принуђена да капитулира... Али, под притиском највиших војних кругова Енглеске, Лојд Џорџ је попустио и пристао на ступање у преговоре са Аустро-Угарском, под условом - да они буду вођени уистину у највећој тајности.⁷⁴⁸

Амерички амбасадор у Бечу је, после тога, повео први разговор о сепаратном миру са министром спољних послова Аустро-Угарске. И прво што је рекао било је, да силе Антанте, за случај да се закључи мир, не намеравају да од Монархије одвоје Чешку и Угарску. Како наглашава Манфред Раухенштајнер,⁷⁴⁹ аустро-угарски министар спољних послова је акцију Америке потпуно погрешно оценио. Мислећи да амерички амбасадор наступа по налогу од рата уморне Антанте, он је одговорио, да ће Аустро-Угарска ступити у преговоре о миру само са својим савезницима...

Средином фебруара 1917. године, неколико дана после предаје ноте министра спољних послова Аустро-Угарске министру спољних послова САД, започела је — „Сикстус афера“ како се све назива акција цара Карла за склапање сепаратног мира са силама Антанте, а преко Сиктуса Бурбон-Парма.⁷⁵⁰

Сикстус Бурбон-Парма био је официр у француској војсци. Средином фебруара 1917. он је допутовао у Швајцарску, у Нојшател (Neuchâtel), и ту од своје мајке, Марије Антоанете Бурбон-Парма, био информисан о спремности свог зета, цара Карла, да ступи у преговоре са силама Антанте за закључење сепаратног мира. За Сиктуса, међутим, то није било ништа ново. О томе је он већ био обавештен од царевог школског друга грофа Тамиша Ердедија. Према аустриј-

747. Ministerratsprotokolle, Österreich-Ungarn in der Weltpolitik 1900-1918. Беолин 1965, 440.

748. Ун. А. J. May, W. Wilson and Austria-Hungary to the End of 1917 (Festschrift für Heinrich Benedikt zum 70. Geburtstag, Wien 1957. 228.

749. M. Rauchensteiner, Der Tod des Doppeladlers, Wien 1993., 427.

750. Исто, 553. О „Сикстус-афери“ види и: A. Kann, Die Sixtusaffäre und die geheimen Friedensverhandlungen Österreich-Ungarns im Ersten Weltkrieg, Wien 1966.

ском историчару Хугу Ханчу,⁷⁵¹ Ердеди је рекао Сиктусу Бурбон-Парма да је цар Карло спреман „за љубав мира“ на следеће „жртве“: 1) да закључи тајни уговор са Русијом о обустављању непријатељства,⁷⁵² 2) да делује у правцу рестаурације Елзас-Лотрингије, 3) да гарантује васпостављање независности Белгије, и, 4) да формира југословенску краљевину од Србије, Црне Горе, Албаније, Босне и Херцеговине у оквиру Монархије, а на челу са једним Хабсбургом.

Одговор Сиктуса грофу Ердедију био је, да „четврта жртва“, формирање једне југословенске краљевине, уопште не долази у обзир, будући да Француска инсистира на обнови Србије и на њеном проширењу у Албанији...

Својој мајци, Сиктус је пак рекао, да би се преговори могли започети само ако цар Карло писмено заузме став по питањима: Елзас-Лотарингија, Белгија, Србија.

По сугестији свог шурака цар Карло је одмах поступио. У писму адресованом на њега,⁷⁵³ а намењеном председнику Француске Поенкареу, цар је навео, да Аустро-Угарска нема никаквог интереса за Србију, да Белгија треба да буде обновљена, а да покрајине Елзас-Лотрингија треба да буду дате Француској.

Писмо цара Карла Французи су добили у руке 31. марта 1917. године. А ускоро затим, 19. априла, о овоме писму расправљали су председници владе Француске, Енглеске и Италије, како је већ казано.

На дан 5. маја 1917. године, цар Карло је свом шураку предао једно ново писмо... за председника Француске Поенкареа. Али ни са овим писмом није ништа постигнуто, па је, ускоро потом, читава акција пропала. Што се тиче самог овог писма, оно је у априлу 1918. године постало предмет јавне расправе. Председник француске владе, Клемансо, саопштио га је, наиме, светској јавности преко агенције Хавас, а Беч, доведен у непријатан положај, прогласио га је на то за — фалсификат... У телеграму немачком цару Вилхелму, Карло је рекао — бранећи се — да су оптужбе Клемансоа „тако ниске“

751. Hugo Hanisch, као у напомени 742, 34.

752. Из посланства Краљевине Србије у Берну било је јављено (19. 03. 1917. године) влади на Крфу да је посланик једне савезничке силе рекао да су „између старог руског режима и Немачке били скоро завршени преговори о миру, који су били вођени иза леђа Аустро-Угарске“. Архив Србије, МИД, ПО, IV/348.

753. Види ближе: Reinhold Lorenz, н.дело, 37-38. - По мишљењу М. Раухенштајнера (дело из напомене 749), цар Карло је писмо о којем је реч написао 17. а не 23. марта 1917. године.

да он о томе није „спреман да са Француском дискутује“. Његов „даљи одговор“ биће „његови топови на Западу...“⁷⁵⁴

5. Осуда на смрт вође Црне руке и њено тумачење

Напротив тврдјењима да Солунски процес и осуда на смрт вође Црне руке стоје у вези са покушајима Аустро-Угарске да закључи сепаратан мир са силама Антанте (и преко тога са настојањем српске владе и двора да се у правом часу нађу на правој страни, и сачувају своје позиције), постоје мишљења, да главни мотив свега треба тражити у држању регента Александра како према Апису лично тако и према организацији којој је он стајао на челу. По Војиславу Ј. Вучковићу, тако, два момента треба да су играла одлучну улогу у решености регента Александра да Аписа и Љубу Вуловића, њих у првом реду, пошаље на губилиште: то су били осећање мржње према њима и страх од њих (Раде Малобабић је, наводно, морао да подели њихову судбину да би се „сачувала веродостојност оптужбе о атентату код села Острова“ на регента Александра).⁷⁵⁵

То што је рекао Вучковић, то су много пута, у овој или у оној форми, на овај или онај начин, рекли и сами црнорукци, они који су били осуђени у Солуну.⁷⁵⁶ Али њихова казивања и сведочења нису у свему и сасвим поуздана, посебно кад се ради о регенту Александру и његовој ангажованости у Солунском процесу. Сенку на исправност својих изјава бацили су они сами још 1924. године, кад су у „свечаној писменој изјави“ Народној скупштини оспорили своја ранија тврдјења да је регент Александар (1924. године већ краљ Југославије) био умешан у Солунски процес... Милан Гр. Миловановић-Пидац, Милутин Д. Лазаревић, Васа Маџаревић и неки други бивши црнорукци у овој изјави која је била велико изненађење за целокупну јавност рекли су уз друго и то, да „одустају од захтева ревизије Солунског процеса“. „Политика“ је то прокоментарисала овако: „Кад се зна да су ови људи, осуђени, пензионисани или уклоњени из државне службе, тражили стално и упорно ревизију Солунског процеса, да би и судским путем

754. Reinhold Lorenz, и.дело, 455.

755. В. Ј. Вучковић, Унутрашње кризе, и.дело, 221.

756. Види: М. Ж. Живановић, Пуконик Апис, Солунски процес.

били рехабилитовани, ово свечано напуштање тог захтева је веома важно и пада нарочито у очи".⁷⁵⁷

Према „Политици“ (број од 28. фебруара 1924. године), у изјави црнорукаца било је речено:

1) „Да је организација Уједињење или смрт патриотско друштво, који је рад вазда био познат надлежним властима и саобразан њимин интенцијама,

2) Да чланови организације Уједињење или смрт и њихови пријатељи нису никада и ништа предузимали против живота или положаја тадањег Наследника Престола и садањег Краља, него су напротив таквим тврдњама, свагда излагали живот за добро свога Владара и своју Отаџбину,

3) Да никада ништа нису предузимали против устројства државе и друштвеног поретка у њој,

4) Да никада нису тврдили, да је тадањи Наследник Престола био иницијатор Солунског процеса, него напротив, да су веровали, а и данас верују, да су некои политички људи, који једино према уставном систему у стварима те врсте имају пресудан утицај, припремили и организовали процес, да под притиском вештачки створене опасности, вежу судбину Владачеву за свој опстанак...“

Ова „свечана изјава“ некадашњих црнорукаца збунила је многе, и у прво време завладало је уверење да се ради о манипулацији, о фалсификату. А кад се показало да то није случај, онда се почело говорити да је она изнуђена од вођства Демократске странке, да би се „помогла борба опозиције за обарање Пашићевог режима“.⁷⁵⁸

„Адвокатисање“ црнорукаца на челу са једним од њихових некадашњих вођа, Миланом Гр. Миловановићем-Пилцем у корист краља Александра, стајала је, у то не треба ни сумњати, у вези са тадашњом политичком ситуацијом у земљи, кампањом за ревизију Солунског процеса, и, нарочито, са покушајима краља Александра да сузбије Николу Пашића. Супротно ишчекивању иницијатора ове изјаве црнорукаца, међутим, јавност је остала — „мртва хладна“. Мало ко је у јавности био спреман да прихвати тврђење да краљ Александар није био умешан у процес у Солуну, да није, чак, био његов главни организатор.

757. „Политика“, 2. 03. 1924, 3.

758. Бранислав Глигоријевић, Демократска странка и политички односи у Краљевини СХС, Београд 1970, 371.

Пишупи о људима који су били његови савременици, и Слободан Јовановић каже, да „по свему изгледа да је процес желео сам Престо-
 лонаследник, кога је подбадала једна група Аписових противника.
Александра није напустила мисао да му Апис ради о глави. Цела
Аписова прошлост краљеубице, осино држање неких његових
 присталица, свакодневне доставе белорукаца и полиције, - све је то
 одржавало Александра у таквој узнемирености, да он више није
 разликовао између свога страха и истине...“⁷⁵⁹

Као што је веровао, и с разлогом без сумње, да му Апис ради о глави, тако је Александар, можда и више, веровао да би његов целат
најпре могао бити мајор Љуба Вуловић. Јасеничанин пореклом, овај
 официр био је у Александровим очима, и не само његовим, оличење
 крволоштва. Уз Војислава Танкосића-Шиљу, он је први био за то да
 се са противницима обрачун врши само - „по кратком поступку“.

Уз многе друге црнорукце и Вуловић је учествовао у четничкој
 акцији. Био је и члан тајног извршног одбора четничке организације
 са седиштем у Врању. Као четник и четнички старешина истицао се
 својом великом безобзирношћу... Пред извођење на стрељање у Ми-
 кри, Раде Малобабић га је (пред свештеником Здравком Пауновићем)
назвао „страшним човеком и опасним зликовцем...“

Вичан пушци и бајонету, Вуловић је био вичан и перу. Писао је
 и песме, у стиху и у прози. Последња песма коју је написао била је -
 „Једном краљу“.⁷⁶⁰

Колико је Александар био начисто у погледу Вуловића и Аписа,
 али и других црнорукаца, толико су и они били начисто с њим. Било
 им је потпуно јасно какав је он човек и како је с њим тешко изићи на
 крај.

Апис је 1914. године казивао генералу Панти Драшкићу да је
 „лојална сарадња“ са Александром „тешко могућа“.⁷⁶¹ И није гре-
 учио... Александар је био изразито аутократских склоности. Кад је
 1914. године постао регент, рекао је Драшкићу (свом тадашњем ађу-
 танту): „Сад ја владам, сад је и ваш живот у мојим рукама“.

759. С. Јовановић, Моји савременици, 428.

760. У овој песми, за коју је Вуловић у Солуну тврдио да се односи на црногорског краља
 Николау, налазе се и стихови: „Шта то радиш краљу од једног човека - Ногом што је стао на
 изицу гроба - Па броји тупе кораке издалека - Смрти што му жури у незвано доба“. - У
 „Пилемонту“, 6/19. септембра 1911. објавио је песму у прози „Тамо гледај, отаџбину моју“
 која се овако завршава: „Моја снага то је пород гњили. - Нису деца што су стари били.“

761. П. Драшкић, Мемоари, 118.

Сујеверан и злопамтило, Александар је био нарочито осетљив на увреде. У том погледу није се променио до краја живота. Василије Трбић⁷⁶² је описао један случај који то најбоље потврђује... Кад је преко агента дворске тајне службе (и њу је Александар имао као краљ Југославије), ресторатера на железничкој станици у Загребу, сазнао да се генерал Тиса Милосављевић (бивши бан Врбаске бановине и министар саобраћаја у влади образоваој после 6. јануара 1929. године) „излануо“ у железничкој ресторацији да се „краљ окружио лоповима и прљавим људима који су га до гуше упрљали“ па сада он, Милосављевић, треба да га спасава, телеграфски је наредио да се Милосављевић најхитније врати у Београд и јави му се на рапорт... Чим је генерал ушао у његов кабинет, краљ је скочио са столице, притрчао му, зграбио га за гушу и „гадно га некраљевски опсовао: Ти ли си тај што мене переш од прљавштине! Ти ли си тај што спасава мој образ... Мајку ти гејачку, марш напоље и одмах да поднесеш оставку.“

Ово, међутим, није било све. Краљ Александар је свог министра и генерала још и ногом ударио у турску, а затим га гурнуо низ степенице.

Кад се има у виду управо изнесено, и све друго што је за Александра било типично, указивање на њега као на главног кривца за осуду и погубљење вође Црне руке лако је разумети. Он је заиста био човек који уме и да мрзи и да се свети.

Изразити аутократу, Александар је имао једноставну формулу: ко је послушан – тај му је пријатељ, а сви други – ти су му непријатељи, и морали су му бити уклоњени с пута. Колико је ово било тачно, види се и из његовог понашања према самом Пашићу... На Крфу, и пре него што се решио да се коначно обрачуна са Аписом и Црном руком, он је био себи увртео у главу да му је Пашић велика сметња и у унутрашњој и у спољној политици, и да га се мора отарасити. Слободан Јовановић каже у вези с тим, да му је Александар „без увијања“ рекао да је одлучио да збаца Пашића с власти... „Говорећи о Пашићу, жестио се много и све трчао по соби, као да тера мушице... У њему је било толико нагомиланог јада на Пашића, да су га чак и смешне Пашићеве стране бацале у јарост...“⁷⁶³

762. Василије Трбић, Аутобиографија, Народна библиотека, Р 571/II/3-4.

763. Сл. Јовановић, Моји савременици, 419.

„Падање у јарост“ била је честа појава код Александра. А кад би се то десило — могао је и да каже и да уради свашта... Миле Павловић-Крпа описао је у једном свом необјављеном тексту о војводи Живојину Мишићу,⁷⁶⁴ да је Александар једном приликом, кад је Мишић био начелник Врховне команде (1919. године) затражио од њега обавештење о некој мало важној ствари, а кад га није добио — дрекнуо је: „Не знате! А шта ви знате? Ви ништа не знате! Ништа!“

У оваквој ситуацији, мало ко би се смео усудити да се Александру супротстави, уопште и да уста отвори. Али Мишић је био — Мишић. „Ја ништа не знам!“ рекао је војвода Мишић. „Па зар ви тек сада видите, после Мионице и после Суворборске и Колубарске битке, после Битоља и Кајмакчалана, после Добропоља и заробљавања маршала Макензена, да ја ништа не знам. Види се колико сте ви видовити када тек сада запажате да ја ништа не знам! Чудим се и не могу довољно да се начудим што ме још држите и трпите на овом месту...“ На крају, војвода Мишић је рекао Краљу Александру: „Постарајте се да се за ово место нађе погодније лице које више зна, а ја ионако мислим да ми више овде није место“.

Током процеса припадницима Црне руке Александар је такође често падао у јарост и у таквом стању давао до знања да је спреман да на своје непријатеље потегне и мач из корица... То је, сигурно, допринело да он буде проглашен за јединог правог виновника свега што се у Солуну догодило, а што — кад се све добро проанализира — ипак није био случај. Солунски процес није био само његова ствар и он није био последица само његове мржње према Анису и црнорукцима, мада је постојање те мржње доказано. Солунски процес имао је много, много дубљу позадину... То се, уосталом, види и из тога шта је све речено о овом процесу и како је он све приказан и оцењен.

Окарактерисан и као „груба повреда права и правде“,⁷⁶⁵ као суђење које је отворило крупан проблем у унутрашњо-политичким односима Србије, Солунски процес је представљен и као крај сукоба две милитаристичке групе око превласти, који је почео да се испољава нарочито 1911. године, кад је основана Црна рука. То је био обрачун који је представио српску владајућу буржоазију а нарочито

764. Народна библиотека, Р 374/IV/34, „Мишић увек исти“.

765. Ситон Ватсон, Сарајево, Загреб 1926, 109.

Генерал Анри и војвода Мишић

краља Александра у свој њиховој наказности", речено је поред осталог.⁷⁶⁶ То је била афера која је Србију „претставила као средње-вековну државу са варварским политичким манирима..."⁷⁶⁷

Према листу „Велика Србија“, који је излазио у Солуну (број 409 из 1917. године) оптуженим „коловођама Црне руке“ суђено је строго по одредбама Казненог законика, посебно по одредбама из главе девете, која је обухватала, 1) кривично дело велеиздаје земље и народа, 2) дело издаје владаоца, 3) дело повреде државног склопа - земаљског устава. Цитирајући „Судски требник“ судије Лазе Урошевића, „Велика Србија“ је истицала да наведена кривична дела „спадају у категорију политичких кривица“ и да је за неке од њих предвиђена смртна казна (чак и кад није у питању „свршено дело“), а за неке - казна робије од три до пет, односно од петнаест до двадесет година. Најстрожија казна, казна смрти (према параграфу 87 главе девете) била је предвиђена „за предузеће које на то иде: да владајући краљ или Престолонаследник буде убијен, затворен, или да се непријатељу у руке преда или за владу неспособним учини, или да се ма на који било начин из земље уклони“.

Како је у „Великој Србији“ поменуто, при примени одредби Казненог законика, суд у Солуну био је упућен и на тумачења тих одредби од стране Бргура Миловановића, професора Правног факултета у Београду, оца другооптуженог генералштабног пуковника Милана Гр. Миловановића-Пилца. А по тим тумачењима, за кривична дела велеиздаје (издаја земље и народа, издаја владаоца, повреда државног склопа — земаљског устава) „нужно је да се предузме радња, којом се започиње не извршење самог кривичног дела већ извршење намере и плана зарад остварења жељеног дела. Следствено може бити издајничког предузећа и онда кад иначе за друго дело не би ни покушаја било.. Сам покушај сматра се, дакле, као свршено дело..."

У разматрању правоваљаности осуде Алиса и других вођа Црне руке, Слободан Јовановић није се упуштао у анализу тумачења професора Миловановића, а које су се односиле на одредбе Казненог законика. Он је пошао од тога (и хтео је то да докаже) да је суд у Солуну изрекао пресуду на основу претпоставки — да је Црна рука, основана да обори постојеће стање и успостави диктатуру, хтела да

766. В. Дедијер - Б. Павићелић, Нова мисао, 8, Београд 1953, 250.

767. „Република“, 11. 07. 1920.

оствари свој циљ уклањањем Александра и Пашића што је и покушала атентатом на Александра код села Острова у августу 1916. године. Према његовом уверењу, Апис је осуђен на смрт „на основу такозваног саставног доказа“. Другим речима, доводећи разне чињенице једну с другом у везу, суд је нашао да је Аписово учешће у атентату вероватно. По тој оцени вероватноће суд је, с чисто формалног гледишта, могао осудити Аписа, али само на неку мању казну, а не на смрт... За доказану кривицу закон је тражио признање оптуженога или исказ два сведока. У Аписовом случају, његовог властитог признања није било...

Апис не само да није признао било какву своју умешаност у наводни атентат на регента Александра код села Острова, него га је и осудио — „као одвратно дело“. Дајући на суду исказ по овој тачки оптужнице, он је рекао, да би требало да буде „не дивља звер, него међу дивљим зверовима најкрволочнија звер“ па да му може „оваква мисао доћи на памет“.

У затвору, у разговору са капетаном Стојковићем, који га је надзирао и чешће му постављао разна питања, све као узгред — а у ствари по налогу, Апис је пак рекао, да је атентат „или лична освета према Престолонаследнику или нешто нарочито наменито од оних који су њега и његове другове хтели овде да доведу, а на чијем је челу Љуба Патак“.⁷⁶⁸

Слободан Јовановић каже,⁷⁶⁹ да је рекао Александру 1919. године, неке две године пошто је сртна казна над Аписом била извршена, да вођ Црне руке није смео бити осуђен на смрт. Александар је одговорио, да су му други правници казали, да је пресуда Апису у свему заснована на закону. „После тога, ја нисам могао помиловати Аписа: Помилovati једног официра који усред рата покушава убити свог Врховног команданта, значило би потпуно разорити војну дисциплину“.

Главни разлог, због којег Апис није смео бити стрељан, био је, по Јовановићу, тај, што је на суду у Солуну (против Аписа) био наведен само „један факт — атентат против Престолонаследника. Све друго били су само планови, па и то планови које је оптужница произвољно тумачила“.⁷⁷⁰

768. Извештај капетана Стојковића, 24. 03. 1917.

769. С. Јовановић, Моји савременици, 435.

770. Исто, 433.

За Милоша Богичевића, атентат код Острова и чије био никакав — „факт“. У питању је била — конструкција. Чак ни са датумом наводног атентата није било све у реду... Првобитно, суд је обавештен да се атентат догодио 28. августа/10. септембра 1916. године. А тек кад је утврђено на основу дворског журнала да Александар тог дана није аутомобилом ишао на фронт, за датум атентата узет је 29. август/11. септембар 1916. године...

Супротно законским прописима, дело атентата није констатовано од стране суда на лицу места. А што се тиче истраге, она је отворена тек седам месеци касније, 20. марта/2. априла 1917. године.⁷⁷¹

Током судског процеса утврђено је, да су заиста у правцу аутомобила којим се возио регент Александар испалења два хиџа (исказима регентовог ађутанта пуковика Павла Јуришића-Штурма и возача, маркиза Д'Авари), и да је регент, одмах наредивши да се кола зауставе, изишао да види шта се то збило... Његова пратња и француски детективи нису, међутим, могли установити одакле су хиџи испалењени...

По Богичевићу, и само држање Рада Малобабића, окривљеног као извршиоца наводног атентата, било је — „чудно“.⁷⁷² Он није признао ништа али није могао доказати да има икакав алиби за дан о којем се атентат догодио. Напротив, он је признао да је тог дана био на путу за Острво, да је видео аутомобил са регентом и да је, видећи да је један караван магараца препречио пут аутомобилу, те магарце лично растерао... И, даље, да се, чувши за атентат у месту Модена, добровољно пријавио команди места у Солуну, да би је о томе обавестио.

Овакво држање Малобабића, Богичевић је протумачио његовим колебањем „између савести и притиска вршеног над њим од стране полиције“, која је хтела да он призна да је Апис био организатор атентата...

Богичевић је још рекао, да је Малобабић пред разлаз престолонаследника Александра са Аписом и Црном руком, 1912. године, имао личног контакта са њим. Њега је у двор, више пута, ноћу, уводио црнорукац мајор Милан Васић... Александар му је тада наводно саветовао, да што пре осигура свој живот и тестаментарно одреди да у случају његове смрти премија осигурања буде исплаћена Црној руци. Чак је био спреман и да плати суму осигурања...

771. М. Богичевић, Mord und Justizmord, 363.

772. Исто, 364.

У вези са покушајем атентата на регента Александра код села Острова, и уопште у вези са целим Солунским процесом, ако се изузме регент лично, једна од најнападанијих личности био је Љуба Јовановић-Патак. После Првог светског рата, њега је читав низ листова назвао — „солунским целатом“. Али било је и листова, који су сматрали да се он у ствари у Солуну — преварио. А преварио се зато што се исувише приближио „дворској ватри“ и при том се — „опржио“. ⁷⁷³

За Љубу Јовановића није једном написано, и казано, да је он један од „најзаслужнијих“ што је уопште дошло до процеса у Солуну, и што се он завршио како се завршио. ⁷⁷⁴ Речено је, уз све друго, да је он био управо онај који је пошто-пото хтео да се процес у Солуну „са свом строгошћу тера до краја“, да је био „жестоко противан да се ухапшеним црнорукцима изађе било у чему у сусрет“ и да је целу „солунску аферу“ хтео да искористи за чишћење војске „од многих официра који су били зазорни Радикалној странци“. ⁷⁷⁵ (У ствари, а како је већ напоменуто, Јовановић је био, у почетку поготову, само за разбијање Црне руке и „неутралисање“ њених вођа. Постоји и његов телеграм од 30. новембра 1916. у коме он од Пашића тражи да се Апис само пензионише.) За њега је речено и то, да је уз Пашића и Протића највише крив што је казна над Аписом извршена. Док је Александар био тобож склон да да помиловање Апису, он, (Јовановић), Пашић и Протић били су одлучно против тога...

Пред само стрељање, 11. јуна 1917. године, Апис је у затвору саставио свој тестамент и у тој својој „последњој вољи“ као прво рекао, да умире - невин, у убеђењу да је његова смрт потребна Србији из више разлога.

Према Крсти Џијварићу, и пре обнародовања Аписове „последње воље“, још одмах по изрицању пресуде, „акредитовало се уверење“ да је он „невин осуђен“, а да је цела „солунска афера нешто намештено од почетка до краја и да су радикали ишли на то да се пошто-пото отарасе једног свог противника за кога су држали да им може веома сметати при повратку у Србију...“ Да није био „судски осуђен, Апис би ипак платио главом у затвору без пресуде, на пример при превозу преко мора“. И то из више разлога, а поред осталог и због тога што је „политичка ситуација после наше катастрофе и

773. Дим. Д. Живаљевић, Љуба Јовановић, „Будућност“, Београд 1923, св.1 и 2, 584-592.

774. „Крв словенства“.

775. С. Ватсон, Сарајево, 109.

свјетска ситуација у току 1916. године била таква, да је радикалима било веома потребно да нестане Драгутина Димитријевића, и тако се имају разумети речи Димитријевићеве да су његову смрт диктовали виши разлози...⁷⁷⁶

Џицварићево проглашење радикалских првака за главне кривце Аписове смрти, а Александра за оног који је покушао да спасе главу вођи Црне руке, који је тобож хтео да га помилује, може се разумети само ако се има у виду да је Александру, непосредно по завршетку рата, наводно и због уласка Словена из Аустро-Угарске у нову државу, било веома стало да за Солунски процес буду оптужени радикали с Пашићем на челу. Овде, у овоме, треба да лежи и прави разлог зашто је регент Александар спречио да Пашић буде први председник прве југословенске владе (иако су то тражили представници свих политичких странака, како из Србије тако и из других земаља) и онда га — да би забашурио свој ничим допустив гест — наименовао за шефа југословенске делегације на мировној конференцији у Паризу, баш како му је то 1916. године предложио Светолик Јакшић, издавач „Штампе“, онда кад се zaloжио за обарање Пашићеве владе путем „дворског удара“.

У својим написима, иначе, Џицварић је Солунски процес, управо због наведеног атентата на регента Александра код села Острова, упоредио са суђењем из 1899. године кривцима за покушај убиства краља Милана Обреновића, који је тада био командант активне војске и имао чин армијског генерала. У оба случаја судило се за дела која су у јавности држана за „намештена“ и у оба случаја у питању је био обрачун са политичким противницима: 1899. године са радикалима, а 1917. године — са Црном руком.

У први мах црнорукци и нису били окривљени за дело атентата на регента Александра. Они су и по Крсти Џицварићу, „најпре били осумњичени да су спремили преврат у војсци и у држави“. Тек потом стављен им је на терет атентат „о коме они ни појма нису имали...“

Све што се збило са црнорукцима 1916. године, и Џицварић је покушао да објасни тадашњом ситуацијом... „И војнички и дипломатски ситуација је била таква да се добијао утисак да ће Србија добити врло мало или да ће чак, упркос толиким жртвама, изићи из Светског рата без икаквих тековина. Огорчење према радикалима, које је и дотле било велико, достигло је 1916. врхунац... Радикали тада доносе

776. Крста Џицварић, Београдски дневник, број 52, 1919. година.

Кејент Алесандар 25. октобра 1918. улази у ослобођени Београд

једино очајно решење: да још сад, док су у сили и власти, раскрсте са својим најопаснијим противницима, како после, при повратку у Србију, не би било дојкан... У оскудици других основа, и кад није било друге, радикали долазе на мисао о атентату на регента Александра, и по овој лажној кривици осуђује се на смрт Драгутин Димитријевић и неколико његових другова... Овим се хтела да дâ сатисфакција Аустрији, с којом су радикали мислили 1916. да се мора правити такозвани споразумни мир. Тиме се објашњава околност да су радикали узели од Димитријевића писмено признање да је он организатор сарајевског атентата...⁷⁷⁷

Као доказ да је солунски процес био изрежиран из политичких разлога, наведено је и то, да је судско веће, са изузетком једног јединог судије (судског потпуковника Бранка Гаталовића, који је издвојио своје мишљење у корист оптужених) било састављено од најљућих, чак и личних противника црнорукаца. Један између њих био је потпуковник Љубомир Дабић, онај који је на губилишту прочитао пресуду Алису, Вуловићу и Малобабићу. Према „Београдском дневнику“ (број 78 из 1919. године) он је после извршене казне над црнорукцима изјавио, „да су га црноруки више од 10 година гонили, да се заклео да ће им се осветити и крви наптити, да је најзад дочекао да им се крви напије и да само жали што није дочекао да и остали из Црне руке дођу на колац...“

Из званичног извештаја потпуковника Љубомира Дабића о извршењу смртне казне над Алисом, Вуловићем и Малобабићем, види се да је пресуда извршена у 4 сата и 47 минута — 13/26. јула 1917. године.

На месту извршења смртне казне, Алис треба да је рекао Дабићу: „Видиш ли, Љубо, шта ја доживих, а веруј ми да сам невин!“ Кад му је Дабић на то одговорио да му може бити утеха да је по закону крив и да је његова смрт потребна отаџбини, Алис је казао: „Молим те, реци мојим пријатељима, да не жалим што ћу пасти од српске пушке, јер је то за добро Велике Србије...“

По Дабићу, Алис се држао чврсто, само му је глас лако подрхтавао... Што се тиче Вуловића, њега до последњег часа није напуштао његов хумор...⁷⁷⁸

777. Исто, број 58. 1919. г.

778. Види: М. Ж. Живановић, Солунски процес, 580-581.

Као и Љубомир Дабић, и председник судског већа био је велики противник црнорукаца. То је био пешадијски пуковник Петар Мишић, један од главних вођа завере из 1903. године. И сам председник Великог војног суда био је противник црнорукаца... Био је то генерал Мирко Миросављевић.

Штошта што је урађено (и како је урађено) у вези са покретањем судског поступка против црнорукаца, закључно са наименовањем судија међу којима се налазио и познати белорукац Јосиф Костић, дало је основа неким писцима да кажу, да Солунски процес и није уопште организован у циљу задовољења правда...⁷⁷⁹ По мишљењу Ханса Иберсбергера, аустријског историчара, прави мотив иницијатора процеса (регента Александра, његове камариле, Беле руке и радикала) поред намере да се уклони један сведок умешаности Србије у атентат у Сарајеву била је жеља да се изврши освета над Аписом и његовим друговима. Тренутак за то је био повољан. Апис је у међувремену изгубио много од свог престижа, а био је и лишен сваког ослонаца који је имао у Врховној команди до смењивања војводе Путника. Повољност више за судски обрачун са Аписом представљале су (по Милошу Богичевићу опет) и следеће чињенице: што је процес вођен на туђем тлу, под заштитом француског врховног команданта у Солуну, и што, отуд, није било места страховању од неког отпора, какав се могао јавити да је процес вођен у земљи.⁷⁸⁰

Суђење црнорукцима у Солуну потрајало је 81 дан. О последњем дану процеса (23. маја/5. јуна 1917. године) дао је Апис своју завршну реч, апелујући на правду и праведност.

Како је рекао Богдан Раденковић (10/23. априла 1917. године), када је суђење већ било увелико одмакло, на суду се није требало ни бранити, јер је све унапред било јасно.

Раденковић је био потпуно у праву, поготову у питању Аписа. И за тужиоца, и за судско веће (видело се од самог почетка суђења) вођ Црне руке био је — крив. Он је био „стожер око кога се све окретало и у организацији и око организације“. Он је био „ако не признати, а оно прећутни председник организације, или је тај положај сам узурпирао и прикупио све у своје руке...“⁷⁸¹ Како је речено у оптужници,

779. Н. Übersberger, Österreich zwischen Russland und Serbien, 267.

780. М. Богичевић, Mord und Justizmord, Süddeutsche Monatshefte, 26, 344; види и: Х. Иберсбергер, као у напомени 779, 268.

781. Иаменттај са претреса, 384.

„полазна тачка постојања кривице и кривичне одговорности оптужених официра и Богдана Раденковића“, били су „Устав организације Уједињење или смрт, њихово чланство у тој организацији и неких у њеној Врховној централној управи“.

Позивајући се на исказе самих оптужених, да их „треба добро цепнути“ што су ушли у организацију (да би се „тајним организацијама једном стало на пут“), државни тужилац је рекао да му не преостаје до да и сам каже да је Црна рука „тајна организација политичко-револуционарна, превратничка, терористичка и узурпаторска са антидржавним одредбама у Уставу, и скроз недозвољена, а у очигледној противности са државним Уставом, слободама народним и земаљским законима...“⁷⁸².

Без обзира на то како је све оцењен Солунски процес, једно је неоспорно — да је он, формално гледано, вођен у оквиру закона и у духу законских прописа. И - зналачки. Врло вешто. Пред посубљене, сам Апис је рекао: „Збиља мора се признати вештачки су нам све кројили. Све што им је требало унети су, а то није лака ствар. Сваком су наместили онолико елемената колико је потребно па да параграфи добију своју важност. Богами, мајсторски су извели!“⁷⁸³

Апис је рекао још нешто, што се тицало грешака које је он починио, и због којих је сматрао да је страдао. Од свих тих грешака, највећа грешка била му је - „мешање у политику“, мешање у разне послове који су били у надлежности регента Александра и владе. Чак је рекао да је због тога заслужио да буде кажњен. Тако што се „не сме дозволити у једној уређеној држави, и зато је крив, па сад нека се иде у жарку Африку и испашта за то“.⁷⁸⁴

Управо тако је и било — кад је реч о Аписовом „мешању у политику“. То „мешање у политику“ утицало је пресудно на његово извођење на суд и, затим, на слање на губилиште. Скупо је он платио своје мешање у политику, мада његови погледи на политику, и циљеви које је хтео да оствари кроз њу, нису никад били сасвим реални. Више су то биле куле у ваздуху...

Што се тиче самог Аписовог држања на суду, а према мишљењу и неких црнорукаца попут Владимира Туцовића, оно није било ни вешто ни мудро, поготову током најважнијег дела процеса — доказног

782. Исто, 377.

783. Извештај капетана Стојковића, 31/5-13. 06. 1917.

784. Исто, 2/15. 06. 1917.

поступка. Само негирањем оптужнице, а не пудећи противдоказе, он није могао ништа да постигне, чак ни да судском већу, које је унапред било решено да га прогласи кривим, зада иоле озбиљније главобоље...

Апис је имао многе илузије кад је изишао пред суд. То доказује и његово понашање после изрицања пресуде (23. маја/5. јуна 1917. године у 10. часова и 22 минута увече), а затим у очекивању да она буде укинута, односно ослабљена. Као да му је тек у последњем моменту пукло пред очима... Капетан Стојковић, надзорник затвора, написао је у свом извештају од 8/21. јуна 1917. године, да се Апис одједном променио... Напустио се преко својих навика, престао да се брије, пресвлачи, трља колоњском водом... "У целини, његово понашање било је „преплашено, готово забезекнуто". Али још се надао, у политичаре углавном — у Љубу Давиовића, Милорда Драшковића, Момчила Нинчића, Воју Маринковића, па и Николу Пашића.

Још кад је допремљен у затвор (16/29. децембра 1916. године у 5,50 часова по подне)⁷⁸⁵ а упркос илузијама о људима који су га били узели на нишан, Апис је показао извесне знаке малодушности. Касније, мењао је расположење, и час се озаривао оптимизмом, вером да ће се све на крају добро свршити, а час падао у бездан безнадежности. Говорио је, поред осталог, „да му дође да се каје“, али је брзо себе исправљао — „да човек који ради за идеју не сме да то чини“.

Из извештаја капетана Стојковића се разабире, да су се код свих црнорукаца у затвору могле запазити промене, а највеће код Аписа и Велимира Вемића. „Први се једе и секира у себи. Кад би се дочепао слободе немилостив би био према свима. То исто важи и за Вемића, коме се и на лицу чита збуњеност и зверство..."

При посматрању Аписа у ћелији, капетан Стојковић је запазио, да Апис „одједном стане у један угао собе и дуго се мисли гледајући у једну тачку. Чим ко уђе тргне се и почиње да се шета смешкајући се“.

Међу затвореницима који су први изгубили нерве, највише је скретао пажњу на себе Милан Гр. Миловановић-Пилац. За њега је капетан Стојковић написао (19. марта 1917. године) да „изгледа тако као да је већ осуђен на смрт“.

У извештају од 15/28. јануара 1917. године капетан Стојковић се овако изразио о Апису и Милану Гр. Миловановићу-Пилцу:

785. Дневни извештаји капетана Стојковића Архив САНУ, 14434/3205. — Према овим извештајима, после Аписа 19. 12./1. 01. 1917. у затвор је допремљен Велимир Вемић, а затим: М. Гр. Миловановић-Пилац 20. децембра/2. јануара, у 11 часова пре подне, Чедо Поповић - 21. 12./3. 01. 1917, Богдан Раденковић 26. 12./7. 01. 1917., а Љуба Вуловић 8/21. 01. 1917.

„Рапије сам мислио, да су Димитријевић и Миловановић много нерзирашији у историју далеку и блиску — но преварио сам се. И један и други мисле, то су отприлике и нагласили, како ће моћи на суду да причају шта је све ко радио. А заборављају да ни Дантон није могао говорити, већ само на постављена питања одговарати, не удаљавајући се од предмета, тј. постављеног питања. Отуда су речи његове: „Глас звонцета не може да угуши глас човека који брани своју част“, па ипак му све то није помогло. То исто се понавља и у последњим процесима у Аустро-Угарској, па све то нису запазиле чудне вође, још чуднијег света!“

По капетану Стојковићу, црнорукац кога у затвору ништа није могло избацити из колосека, који је непроменљиво остајао свој и постојан био је Богдан Раденковић. Упркос туберкулози која га је једила као лимун он се није повијао и ни у једном часу није се дао опити варљивом надом — да ће се, на крају крајева, ипак све добро завршити. Искусан у илегалном раду, али и искусан у општењу са апсанцијама — још из времена кад је у Турској упознао сву језу тамнице — он је отварао уста само баш кад мора, а и тада је једино говорио оно што му памет каже, а не што му срце заповеда. Међутим, мада је говорио само оно што је најпужније, ипак се догађало да и он понешто каже што је било важно чак и за историју...

Супротно Апису, који је тврдио (у разговору са капетаном Стојковићем 31. марта/13. априла 1917. године), да босански добровољци нису извршили атентат на грчког краља зато што је то спречила енглеска полиција у Атини, Раденковић је рекао да је извршење тог дела спречио управо он — и то у последњем тренутку.

За акцију, боље рећи планове Светолика Јакшића и регента Александра у пролеће 1916. године Раденковић је пак рекао, да је то био — покушај државног удара. И да је у свему томе, уз регента Александра и Јакшића, „трећи фактор био Слободан Јовановић...“ Пошто се са том акцијом није слагао, као вицеконзул у Атини он је интервенисао код свог тадашњег дипломатског старешине, Живојина Балугџића, који је могао директно да општи са регентом Александром, тражећи да се „тај луди корак спречи“.

Према Раденковићевим сазнањима, цео пројект дворског удара на Крфу, остао је пројект само зато што је Пашин за њега сазнао...

Палић треба да је о овом пројекту добио поуздана обавештења по повратку из Русије, а указала му се и прилика да својим очима види нацрт новог устава који је саставио Слободан Јовановић. Због свега

тога, по Раденковићу, регент Александар се „нашао у незгодној ситуацији“, па је био принуђен да се нагоди с Пашићем, а на рачун црно-рукаца.

Пре почетка судског процеса у Солуну, Раденковић је рекао, да његови другови нису радили оно за шта се оптужују и да ће он изнети непобитне доказе „да намере није било“ и да „према томе нема ни кривице“.

У жалби коју је поднео Војном суду (16/29. марта 1917. године, по саопштењу оптужнице), Раденковић је, као прво, оспорио тврђење државног тужиоца да је организација Уједињење или смрт створена „не да ради на ослобођењу и уједињењу још неослобођених српских крајева, већ са неким унутрашњим, превратничким циљем“. То је поткрепљивао својим личним случајем, да није никад мислио да за стално прелази у Србију, него да остане у неослобођеним крајевима, да би могао радити на њиховом ослобођењу.

Сем са држањем Богдана Раденковића, лично Апис није био задовољан држањем ниједног од својих саопштених другова на суду у Солуну. И добрим делом — с правом. Они се уистину на суду нису представили на најбољи начин... Чедо Поповић, на пример, чак је на суду изјавио да се стиди Црне руке, јер је „због рада на националним стварима дошао на оптуженичку клупу за оно што није ни сањао ни помислио“.⁷⁸⁶ Коментаришући изјаве својих другова на суду, Апис је рекао капетану Стојковићу: „Они нису умели да говоре округло на ћоше, нису умели да направе целу конструкцију и да говоре отворено не правећи никакве тајанствене утиске. Ето онај Вема, то вам је радио-знао миш, онај што извири да види мачку и онда га Мишић черечи... Све ћу морати то ја да исправим. Имају они да буду лупани, кад изнесем кризу, па коалицију, па сведоке — Давидовића, Драшковића, Путника, Живка Павловића и Мишу Трифуновића, па да им ја кажем какви су то утицаји на меродавне факторе...“⁷⁸⁷

Као што Апис није био задовољан држањем својих пријатеља на суду, исто тако нису ни они били задовољни његовим држањем. Своје незадовољство неки од њих изразили су на тај начин што су изговорили многу тешку реч на његов рачун... Велимир Вемић је за свог вођу рекао надзорнику затвора, капетану Стојковићу, чак и ово: „Да се Драгутин прекрсти и каже православац сам, не бих му веровао и

786. Извештај са претреса, 44.

787. Извештај капетана Стојковића, 24. 03. 1917.

казио бих му: Лажеш, ти си муслиман! Више му ништа не верујем што каже...”

При повратку из суднице у затвор (5/18. априла 1917), Вемић је добацио Апису: „Ти си мене, Драгутине, сто пута у животу досад преварио и камо среће да сам те оставио одавно. Ако си што радио, а види се да јеси, ја те не сматрам више за човека и у гробу ти нећу опростити. Ти си лажов, ти једно мислиш а друго говориш. Ти ниси смео да радиш на своју руку и сад да ја будем прљавог образа. Ти си знао, да сам ја Карађорђевац и зато ниси смео ништа да ми говориш...”

Блед као крпа, Апис је на све ово рекао: „Молим те, молим те, видећеш да није тако“. Али Вемића то није умирило. „Шта није тако, кад сам већ видео шта си брбљао. Твоја је савест црна...“

Кад је међусобно објашњавање прекинуто, Апис је рекао капетану Стојковићу: „Знате, Вемић је честит и поштен човек, али са узаним хоризонтом“.

Милан гр. Миловановић-Пилац је опет, у разговору са капетаном Стојковићем (25. априла 1917), Аписа назвао — „свињом, која се са сваким прави љубазна, а онда му забије нож у леђа...”

На Аписа се љутио и Владимир Туцовић... Псовао му је Бога и говорио да је он „лепо“ саветовао „да се мало повуче, кад види да га почињу да прате и гоне, па доцније доћи ће његово време, нека дочека само, имаће кад маљем да потегне. Ал' ето шта он уради. И да се убио у затвору, чим је ухапшен, све би нас спасао. Овако носи грех на души за све“.⁷⁸⁸

После Аписа, Раде Малобабић је био највише грђен од својих другова са оптуженичке клупе. Грдио га је и сам Апис... На дан 8/21. априла 1917, Апис је за Малобабића рекао: „Ко ли научи овога Малобабића да овако лаже. Он је луд, њему је главно да сведоцима утврди, да је на дан 29. августа (11. септембра) до три сата био у Водени и ништа више, све друго отпада. Шта се ту распричао којешта...“

У очима Богдана Раденковића, Малобабић је био „страшан тип, прописвет...“⁷⁸⁹

За разлику од Раденковића, Апис је, међутим, за Малобабића налазио и речи хвале. У другом делу процеса, он га је чак и величао и рекао да би га „на леђима својим носио, толико он заслужује“.⁷⁹⁰

788. Исто, 8/21. јун 1917.

789. Исто, 6/19. мај 1917.

790. Исто, 11/24. април 1917.

По много чему посебан тип човека. Рале Малобабић је без икаквог узбуђења примао и грдње и похвале. Своје мишљење о људима који су га и грдили и хвалили, и с којима је одговарао пред судом, он је изрекао тек уочи самог погубљења: „Мислио сам да сам у некој елити, а оно испаде са зликовцима“.

Пред погубљење, Апис је углавном лоше говорио само о Велимиру Вемићу. Болеле су га његове увреде до последњег часа... Док су га спроводили на губилиште, рекао је капетану Стојковићу: „Поздравите Вемића, срам га било! А ви знате, причао сам вам, шта сам ја за њега све радио. Ја сам се са људима свађао због њега мислећи да је честит човек...“⁷⁹¹

Апис је имао уистину много разлога да се љути на Вемића. Од свих црнорукаца у затвору, он га је највише нападао и ружио. Кад је, на пример, видео да је Апису у затвору уручен један коверат (у којем је Апис био упутио молбу за помиловање регенту Александру), он је то овако прокоментарисао: „Ама шта је то она волина Апис писала, видим вратише му коверат потписан“.⁷⁹² Чак и у својој молби за помиловање, Вемић је написао да „Апису ни до гроба неће опростити“.

На дан 27. марта/9. априла 1917. године ујутру, пред спровод у судницу, Вемић је псовао Апису и Милану Гр. Миловановићу „све на свету“. Претио је да ће, „ако се појави шта нечасно“, на суду „направити комендију и побити их...“ Дан касније, пак, опет ујутру, рекао је заменику надзорника затвора, Јосифу Протићу, да би Аписа убио усред суда само кад би му била дата пушка...

За време процеса, Вемић је изражавао наду да га председник судског већа, Петар Мишић, неће стрпати „у једну корпу са оним Аписом“, који је „направио толико малера својим друговима“. Рекао је и то, да би се он убио да је на Аписовом месту.⁷⁹³

Према извештају капетана Стојковића од 30. марта/12. априла 1917, Вемић је рекао да је Апис за њега мртав. „Ако му ови не узму главу, ја имам с њим да се разрачунам, пазите добро шта вам кажем. Вемић шта каже извршиће... Е, нећеш, Драгутине, Вемића да правиш болованим Турчином...“

791. Извештај капетана Стојковића о смрти Драг. Димитријевића-Аписа, Архив САНУ, 14434/495.

792. Исто, 31. 03. /13. 04. 1917.

793. Исто, 25. 03. 1917.

Попут Вемића, и Милан Гр. Миловановић се за време истраге и суђења у Солуну много пута изразио ружно о Апису. По упознавању са оптужницом (17/30. марта 1917. године), он је, на пример, рекао: „С Драгутином не могу никад више бити што сам био. Он није смео да има Статут а ја сам питао још на Крфу, јесу ли све уништили. Ништа нам не би могли да га нису нашли. Само док се видим са Драгутином! Он нас је све и повукао да страдамо...“⁷⁹⁴

По Миловановићевим речима (од 16. априла 1917), Апис је био човек без скрупула. „Ако Драгутин брани Малобабића, онда је свршено, он га је на атентат наговорио...“

Због пронађених списа код Аписа, устава Црне руке и неких других докумената, на Аписа се љутио и Богдан Раденковић. У једном моменту љутња га је била толико захватила, да је Аписа назвао „лудак и упропаститељем свих црнорукаца“. Мислећи на списе пронађене код Аписа, рекао је: „Зар се те ствари, глупости, држе?“⁷⁹⁵

Већ како се то могло и очекивати, у Солуну је одбрана оптужених била пепељуга, никако равноправан учесник у процесу и ту да допринесе утврђењу материјалне истине. Њена реч сводила се у ствари на формалност... Аписов бранилац, потпуковник Милан Ј. Радојевић, ипак је учинио што је могао. По његовим речима, није било ни „природно ни логично“ да се официри који су довели династију Карађорђевић на престо буду оптужени за обарање те исте династије. Затим, да оптужени, оснивајући своју организацију „Уједињење или смрт“ 1911. године, нису хтели да оборе, већ да подрже постојећи режим. Да су ту организацију створили у садашњим условима, ствари би стајале друкчије, и само би се тада могло говорити о намери промене режима.

Кључна теза Аписовог браниоца била је да би Апис, ако уопште, могао да одговара само за оснивање тајне организације.⁷⁹⁶

Да је Аписов бранилац и боље обавио свој посао него што је, да је изнео и много јаче аргументе него што је, мало би, међутим, вредело, јер је суд унапред био донео своју одлуку...

Пресуда Апису и осталим оптуженим заснивала се на оцени суда (Нижег војног суда), да је доказано да је циљ Црне руке био, да обори

794. Исто, Архив САНУ, 14434/3205, 17/30. 03. 1917.

795. Исто, 26. 03. 1917.

796. Архив САНУ, 14434/199.

„прави ред“ и замени га војном диктатуром, и, између осталог, да лиши живота регента Александра и председника владе Николу Пашића.

Деветорица окривљених осуђена су на смрт. Пресуда није обухватила једног од оптужених, потпуковника Витомира Цветковића, зета Милана Гр. Миловановића-Пилца, и Аписовог кума (Апис га је венчао). Он је напрасно умро о дану када му је саопштена оптужница. Њега су на оптуженичку клупу, уз друго, довела нека писма упућена генералу Дамњану Поповићу, у којима је изражавао наду, „да ће се свест и код нашег народа и код наше војске пробудити, као и 29. маја 1903. и са неваљалицама раскрстити...“⁷⁹⁷

Кад је председник већа Нижег војног суда, пуковник Петар Мишић, који се показао као изврстан познавалац права, али и пун сиктеће мржње према окривљенима, прочитао пресуду - Аписово лице треба да се обасуло жутилом. Према извештају надзорног официра затвора, капетана Стојковића, који је бдео над црнорукцима и док су се налазили у судници, Апис је рекао: „Па зар баш на стрељање? Да видим да ли ће то да потпише Престолонаследник? Ја то њему не бих потписао. Зар девет официра стрељати, побогу брате?! Па то никакав, ни најкрвавији режим не би учинио...“

Владимир Туцовић је пресуду прокоментарисао речима, да се њом жели црнорукцима утерати трах у кости. „Па, зна онај да би га и мало дете у Србији проклело, макар и победио у рату и проширио државу до Беча и Пеште“, рекао је он заменику надзорног официра Јосифу Протићу, мислећи на регента Александра. „Где сме, бре, да постреља толико официра? Он јесте луд, али није блесав! Море плаше мечку с решетом.“

Супротно Туцовићу и Апису, Љуба Вуловић је био уверен да регент Александар неће оставити у животу ни њега а ни Аписа. „У његову милост“, говорио је цело време, „не треба се надати, јер он има све особине свог деде, црногорског краља Николе“.

На смрт су били осуђени Апис, Милан Гр. Миловановић-Пилац, Радоје Лазић, Чедомир Поповић, Владимир Туцовић, Велимир Вемић, Богдан Раденковић, Љуба Вуловић и Раде Малобабић. Сви они уложили су жалбе на пресуду Великом војном суду, па су неке пресуде преиначене. „У путу највише милости“ преиначене су пресуде Чедомиру Поповићу и Богдану Раденковићу (у 20 година

797. Цитат према: М. Ж. Живановић, Солунски процес, 310.

тешке робије). Сем Аписа, Вуловића и Малобабића, сви на смрт осуђени су, затим, помиловани и свима је казна преиначена у двадесетогодишњу робију.

О смртним пресудама изреченим од стране Нижег војног суда влада је расправљала у неколико махова. Први пут 25. марта 1917. године. Али тада је, на предлог Николе Пашића, решено да се сачека и пресуда Вишег војног суда, па да се онда види да ли треба „замолати Његово Височанство да путем милости ублажи казну“.

У међувремену, три министра су поднели оставке у знак протеста због изречених казни (самосталци Милорад Драшковић и Љуба Давидовић, 8. јуна 1917, и напредњак Војислав Маринковић, 9. јуна 1917). У овој ситуацији Никола Пашић је регенту Александру поднео оставку целе владе. Регент је ту оставку прихватио, али је одмах, а по саветовању са председником Народне скупштине, Пашићу дао мандат за састав нове владе — овог пута чисто радикалске...

На седници нове владе, одржаној 10. јуна 1917. године под председништвом регента Александра, главна тачка дневног реда било је питање молби за помиловање осуђених „по солунској афери“. Регент Александар је затражио,⁷⁹⁸ да му влада да мишљење о поднесеним молбама за помиловање. Према записнику који је водио Момчило Нинчић, Пашић је изјавио, да међу осуђеним морају се нарочито издвојити тројица: пуковник Драгутин Димитријевић, мајор Љубомир Вуловић и Раде Малобабић. Не само што су они припремили атентат на Престолонаследника, но што против њих постоје нарочити разлози политичке природе. Учествовање пуковника Димитријевића потврђено је његовим писменим признањем у једном страшном делу чије је извршење имало најстрашнијих последица. Несумњиво је, да су и она друга двојица у томе учествовала. Стога њих не може предложити за помиловање. Међутим, остале би као мање криве требало помиловати од смртне казне“.

Пашићево навођење Аписовог писменог признања тицало се његовог рапорта о сарајевском атентату и то је многим писцима послужило као доказ да је управо због тога вођ Црне руке и био стрељан

Пашићево изјашњавање за извршење смртне казне само над Аписом, Вуловићем и Малобабићем није било по вољи регенту Алек-

798. Записник са седнице мин.савета, Београд 1976, 436.

сандру. Он је био за то да сви на смрт осуђени буду погубљени. Али Пашић је успео (према ономе што је министар Нинчић саопштио Слободану Јовановићу)⁷⁹⁹ да га наведе на то да одустане од тога и „задовољи“ се погубљењем само тројице осуђеника...

У покушају да објасни зашто су Пашић и Протић, као главни фактори у влади, удовољили жељи Александра да се стрељају Апис, Вуловић и Малобабић, Слободан Јовановић је написао: „Пашић и Протић јамачно су налазили да ће и Династију, и своју странку, а и себе лично најбоље обезбедити, ако буду унапред дали једну залогу своје будуће исправности према Аустрији. Та је залога имала да буде стрељање оног човека који је написмено признао своје учешће у Сарајевском атентату. Тиме би била скинута с радикалне владе свака сумња да је она знала и одобравала рад Аписа и Црне руке у Босни. Што се тиче њене будуће исправности према Аустрији, које би јемство било поузданије од тога факта, да је радикална влада, докле још у пуном рату с том Силом, дала из властитих побуда осудити на смрт једнога од виновника Сарајевског атентата... Укратко, да би опрали себе и своју странку пред Аустријом, Пашић и Протић слали су јој на пешкеш Аписову главу“.⁸⁰⁰

Овим, и на овај начин, Слободан Јовановић је практично хтео да Солунски процес објасни и чисто партијским разлозима... „Радикални вођи Пашић и Протић“, рекао је Јовановић постављајући заштитни зид испред регента Александра, „страховали су да под новим стањем ствари после сепаратног мира радикалски режим, из обзира према Аустрији, не постане немогућан...“⁸⁰¹

У својим цик-цак и уистину врлудавим казивањима о Солунском процесу, Слободан Јовановић рекао је и то, да Апис, „у правом смислу речи“, није био „подстрекач Сарајевског атентата; он се више или мање дао повући Босанском револуционарном омладином...“⁸⁰² А затим, да је „атентат био дело босанске револуционарне омладине“, која „није радила у договору са Народном одбраном, како је Аустрија тврдила. Она је имала везе само да два – три официра из Црне руке...“⁸⁰³

799. С. Јовановић, Моји савременици, 434-435.

800. С. Јовановић, Моји савременици, 436.

801. Исто, 452.

802. Исто, 438.

803. Сл. Јовановић, Никола Пашић, Виндзор 1962, 43. - Постоји податак, да је Пашић једним поверљивим писмом упозорио војводу Путника да „изгледа“ да Апис стоји у вези са извесним младим Србима из Босне, и да би то могло довести до опасних последица...

Како је протекла седница владе на којој је расправљано о молбама за помиловање црнорукаца, види се сем из званичног, још из једног — кажимо незваничног записника. Извод из овог незваничног записника, састављеног по сећању и наводно потписаног од двојице чланова владе, пред Други светски рат доставио је Војиславу Богићевићу у Сарајеву црнорукац Аца Благојевић.⁸⁰⁴ У њему се, поред осталог, каже, да је министар правде Марко Ђуричић прочитао пресуду војних судова и изјавио да би „Круни требало предложити“ извршење смртне казне над Алисом, Вуловићем и Малобабићем, а да се осталима казне ублаже... Један министар, чије се име не наводи, рекао је на то — да му се „кожа јежи на проливање српске крви, крви наших официра. И то од српске руке! Зар да крв наших јунака проспемо, и да тела њихова затрпамо у земљу ових полтрона Грка? Замислите, како би то грозно убило нашу војску... „Оцењујући суђење као суђење невиним људима, као „суђење које није било правилно, по закону“ а пресуду — „као неправичну“, „диктовану личном осветом“, будући да „ни дело атентата не постоји“ овај члан владе је, наводно, рекао: „Пошто смо парламентарна и одговорна влада, налазим, да општи, национални и наши партиски интереси налажу благост, што већу благост осуђеним официрима. Најбоље би можда било да те офицере склонимо у Тунис или Алжир и да дефинитивно решење тога питања оставимо и одложимо до повратка у отаџбину“

Према изводу из незваничног записника, Никола Пашић је после тога узео реч, и изјавио:

„Ја, господо, захваљујем нашем колеги на осећањима која је изказао. Мислим да смо ми сви испуњени тим осећањима, али спољна ситуација је много критичнија него што изгледа. Према извештајима које сам последњих дана примио од наших представника у савезничким државама војнички положај наших савезника је ослабљен, да се победа непријатеља сматра као неминовна и у најкраћем року. Нама је, дакле, суђено да у борби подлегнемо. Преговори за мир настаће ускоро и ми ћемо се са нашим партиским пријатељима наћи пред највећом опасношћу. Ви знате да аустријски и немачки двор сматрају радикалну странку као највећег непријатеља, непријатеља немачког утицаја у Србији. Они имају доказе у рукама да је атентат на Фердинанда спремио пуковник Димитријевић са друговима, и нас сумњиче да смо знали за спремање атентата. И Аустријанци и Немци

су тако разјарени против нас, да нам неће дати да се вратимо у Србију. Конфисковаће нам имања и предати нас и све наше важније пријатеље суду. Неопходно је, дакле, да себе узмемо у одбрану а то ћемо постићи, ако будемо неумитни према пуковнику Димитријевићу и друговима. Како нам је сад дао признање да је припремио атентат на Франца Фердинанда, потребно је да то јавно осудимо, и себе закла- нимо. А то ћемо постићи најбоље, ако предложимо Круни извршење смртне казне над пуковником Димитријевићем, Вуловићем и Малобабићем, који су му били помагачи, док је први главни кривац. Тада ћемо моћи рећи Аустрији и Немачкој: ми смо добили признање да је пуковник Димитријевић спремао атентат, одмах смо га смакли, па вам је то најбољи доказ, да ми то осуђујемо. Овде је у питању наша или њихова кожа, па вас стога молим, да примите предлог министра правде“.

Колико је цео текст „незваничног“ записника аутентичан - велико је питање. Штошта у њему је сумњиво и сасвим неуверљиво, посебно у делу који се односи на наводно Пашићево излагање. Али највећу сметњу да се тај текст прихвати представља чињеница, да црнорукац Аца Благојевић није саопштио имена министара који су „накнадно сачинили и потписали записник“. То упућује на то, да се и овде, по свој прилици, ради о „једној мистерији“ више везаној за Солунски процес и за све оно што се збивало испред и иза његових кулиса, као и за све оно што се предузимало у намери да се по сваку цену докаже да је вођ Црне руке био жртва „подле политике“ регента Александра и владе Николе Пашића.

Пошто је влада, на седници од 10. јуна 1917. године, једногласно одлучила да се Апис не помилује (као ни Вуловић и Малобабић), издато је наређење да се смртна казна изврши.

Драгиша М. Стојадиновић каже, да је вођу Црне руке највише „болело“ што ће бити изведен пред строј српских жаңдарма и војника. Од дежурног официра у затвору он је наводно тражио отров „да би уштедео срамоту стрељања.“

Са смрћу, а што је сасвим разумљиво, Апис се ипак није мирио до последњег момента. Покушао је да сачува главу и обраћањем краљу Петру... „Преклињао га је за благодарност“, каже Драгиша М. Стојадиновић, и молио га да посредује код регента Александра ради милости. „Ја сам грешио, доста грешио“, писао је Апис краљу Петру, „и мени остаје да Ваше Величанство молим, да се на мене смилује, да ми опрости и да ми у овом тешком часу помогне. Ова реч милост, овај акт хришћанске добротe пашиће на плодну земљу и ја ћу вечито

захваљан пригрлити и старом љубављу за вечита времена бити најоданији слуга Вашег узвишеног Дома”.

Драгиша М. Стојадиновић каже у вези с краљем Петром и то, да је имао прилике да се увери, да је краљ Петар, иако се није мешао у државне послове, будно пратио све што се збивало у туђини, а посебно да је пратио рад владе. Пратио је и Солунски процес... Управо кад је суђење било у пуном току, он је Стојадиновићу рекао нешто што је личило на савет, али и што се односило на официре изведене на суд: „Прво, слугу кога отпустиш, не примај више у службу; друго, ако те што крупно у животу снађе, не одлучуј се док не преспаваш једну ноћ, и треће — чувај се као од ватре онога, кога је Бог обележио“. Како Стојадиновић наглашава, ове речи краља Петра, „изговорене у моменту тешке импресије Солунског процеса“ биле су му дуго времена „предмет за одгонетање“. Загонетка се тада није дала разрешити и разумети, али временом то што је краљ Петар мислио, постало је само од себе јасно и разумљиво... Краљ Петар очигледно није био задовољан радом Црне руке, а још мање држањем Драшковићевим. Обавештен о интригама и несугласности између радикала и опозиције у влади, упутио је био један телеграм Престолонаследнику, за који се прича, да је садржао савет оца сину с обзиром на тешку ситуацију српске војске и на оно што се у војсци радило од стране превратничке организаације. У тој опомени, вели се, да је написано било и то, да сви они министри, који су били противни раду суда, самим тим потврђују да су против Престолонаследника, противу династије и противу српског народа. На министре, који у садањим тренуцима не буду хтели помагати, већ сметају, не треба више рачунати...”

Одлука регента Александра о помиловању саопштена је осуђењем пред саму поноћ, у 23. часа и 55 минута, 12/25. јуна 1917. године, али само оним помилованим. Неки од њих узвикнули су тада — да живи престолонаследник Александар. Апис, Вуловић и Малобабић нису о свему томе ништа знали... Апису је, међутим, саопштено нешто друго — да ће у један сат по поноћи бити спроведен на губилиште...

Како је у свом извештају навео надзорни официр капетан Стојковић,⁸⁰⁵ Апис је био „држања веома одлучног, љубазног и сасвим природног, али се ипак осећало, да се усиљава, само то није могао

805. Извештај капетана Стојковића, 12. 06. 1917.

нико приметити, ко га добро не познаје и не разуме. Сем тога осећала је се код њега још извесна нада за помиловање, која је се и на лију места за време читања пресуде видела...

Пре него што је спроведен на губилиште, Апис је рекао свештенику који је био дошао да га исповеди, да је његова „радња“ и радња његових другова била „скроз патриотска“, али да су у све „ђаволи умешали своје прсте, те је све овако ђаволски пошло и свршило се... Све ђаволски! Смрт, смрт, па нека је само за срећу Велике Србије па не жалим...“⁸⁰⁶

Тек кад се стигло пред место изабрано за извршење смртне казне, капетан Стојковић је рекао Апису да су помиловани сви осуђени на смрт, сем њега, Аписа, Љубе Вуловића и Рада Малобабића. „Тужним, али незавидљивим гласом“, Апис је на то приметио: „Што мање то боље, тако сам и ја рачунао“.

Пред раком, за време читања пресуде, Апис је „више пута погледао и чулио уши, чим чује да се ко креће у близини, он је се надао доласку помиловања“, каже капетан Стојковић.

Пре него што ће му марама бити везана преко очију, и пре него што ће се хиџи испаћени из пушака петнаесторице жандарма сручити у његово тело, Апис је узвикнуо: „Живела Велика Србија, живела Југославија!“ Његов садруг Вуловић, узвикнуо је дак - „Живела Велика Србија!“

Од свега оног што је вођа Црне руке рекао непосредно пред своју смрт капетану Стојковићу, можда је најзначајније следеће: „Ја вам једном нагласих, да сам можда погрешио што сам у писму оном отворено изнео за Сарајевски атентат, по овим сад саслушањима рекао бих да је то главна ствар или бар разлог да мене не буде“. При овом он је мислио на свој поверљиви рапорт суду у којем је себе довео у везу са убиством аустријског престолонаследника Франца Фердинанда.⁸⁰⁷

И штошта значајно, Апис је рекао капетану Стојковићу и последњег дана пред стрељање, 12/25. јуна 1917. Рекао је, поред осталог, да се „боји људских страсти, које играју често видну улогу и доносе одлуку без памети, што може бити случај и овде...“ С разлогом, извесно, испричао је и како је под кнезом Александром Карађорђе-

806. Прота Здравко Пауновић, Последњи часови Драг. Димитријевића-Аписа, Београдски листник, број 58, 1919. г.

807. Архив САНУ, 14434/495.

вићем (оцем краља Петра и дедом регента Александра) неки млади Прокић, присталица Обреновића, био осуђен на смрт због неких политичко-династичких ствари. Али, „с обзиром на његову младост, узраст и лепоту“, смртна казна му је опроштена. Међутим, морао је да прође кроз страх од смрти. Одведен је да види „свој точак“ и тек тада му је саопштено да је помилован...

Апис је овде мислио на Илију Прокића из села Шаторње, који је заједно са братом Матијом учествовао у Катанској буни 1844. године, под вођством Стојана Јовановића-Цукића, приврженика кнеза Милоша. Кад су побуњеници разбијени и затим делом похватани, Илија и Матија били су ухваћени и осуђени на смрт. По наређењу Томе Вучић-Перишића казна је имала да буде извршена у њиховом родном селу Шаторњи. У одређени дан, стрељан је само Матија (и тело му стављено на точак, да ту остане док се сасвим не распадне). Пред само Илијино стрељање, окружни начелник је извадио из џепа писмо које му је било достављено из канцеларије кнеза Александра и прочитао — да се кнез „смиловао“ и Илији „поклонио“ живот...

Говорећи о страху од смрти кроз који је морао да прође млади Илија Прокић, Апис је рекао:

„Ето, у таквом страху смрти сад се и ја налазим. Верујте, не бих никада ни највећем душманину зажелио, да се овако осећа. Сад ми је јасно зашто људи устају противу смртне казне. Легнем, али ми одједном излази пред очи рака, тргнем се и у души осећам ужасан болни притисак. Зашто то људима треба, зар је моја душа тако црна, па ја забога целог свог живота праштао сам људима, познавајући њихове слабости, па нашта ово сад? Али ја ипак не кривим никога... Не љутим се на људе, ја их познајем. Док сте на равноме путу сви су уз вас, чим почне узбрдо, остаће свега два до три лудака са вама...”

Капетану Стојковићу Апис је такође рекао:

„Кажу за мене да сам неискрен, а то је грех, верујте. Човека треба разумети у крупним стварима. Све што се прећути, све што се ни најбољем пријатељу не саопшти, није зато да се од њега сакрије, као што мисли Пилац за мене да сам то радио из амбиције. Не, то је чиста лојалност, то је недавање активног учешћа у послу своме пријатељу, да у случају каквог неуспеха, он остаје слободан — напољу — и да тек онда помогне целој општој ствари. То је већи интерес и за њега и за општу ствар. Ето, да сад у овом случају има кога напољу, све би мало друкчије изгледало...”

У својим последњим часовима, Апис једва да је икоме ишта пребацио или пак неком запретио. Један од оних ретких високих официра којима је он запретио, био је Петар Бојовић, познији војвода. „А, Бојовићу, ти нас на суд, а тебе ћемо на суд, јер си знао, ја сам му казао да постоји Црна рука...”

По извршењу смртне казне над Аписом, Вуловићем и Малобабићем, генерал Бојовић је посебном наредбом саопштио официрском кору изречене пресуде, а кривице осуђених образложио углавном на исти начин на који је то учинио у својој наредби од 22. децембра/4. јануара 1917. кад је тек ухапшене офицере — црнорукце унапред прогласио кривим... Поред осталог, генерал Бојовић је рекао, да је „коловођама превратничке организације” и атентатору на „новога Војда нашег омиљеног Врховог команданта” суд изрекао „заслужену и праведну казну. Правда је задовољена а Српски народ и Српска војска ослободили су се на свагда тих коловођа, који су погазили своју заклетву и изневерили своју свету заставу пред непријатељем. Уклањањем из недара Српске војске ових издајника, Српска војска спасена је демона који су јој подривали морал, дух и дисциплину у војсци, а Српски народ спасен је изрода опасних по мир у земљи и будућност Србије“.⁸⁰⁸

808. Упореди: М. Ж. Живановић, Солунски пројект, 698-700.

ОБНОВА СОЛУНСКОГ ПРОЦЕСА У БЕОГРАДУ 1953. ГОДИНЕ

Још док је трајао Први светски рат, 1918. године, Самостална странка, у заједници са осталим опозиционим партијама, тражила је „анкету“ о Солунском процесу, и то је био један од услова за формирање коалиционе владе са радикалима. Али ово није тражено, како се хтелo приказати, из хуманих, већ из изразито политичких разлога. Постављањем овог услова, хтео се, уистину, нанети најјачи могући ударац Пашићу и Радикалној странци... Пашић и радикали нису, међутим, могли прихватити тај услов, „одбијали су га“ како доказују неки писци,¹ „из страха не само од политичке већ и од судске одговорности“.

Током постојања Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, а затим Краљевине Југославије, питање ревизије Солунског процеса често је потезано. Али у том правцу није ништа урађено. Требало је да прође 36 година од процеса у Солуну, да југословенска држава престане да постоји као монархија, па да дође до његове обнове...

Поступак је обновљен пред Врховним судом Србије у Београду. Суђење је трајало од 2. до 13. јуна 1953. године.

Већ каква је била пракса у бити у централистички управљаној држави (са свим елементима једнопартијске диктатуре) да се свему што врховна власт иницира и предузима даје велики публицитет, обнова Солунског процеса ударена је на сва звона. Једва да је било листа у држави, од Београда до Загреба, Љубљане, Сарајева, Марибора и Скопља, у којем нису објављени чланци о ревизији Солунског процеса

1. Драгослав Јанковић, Народна скупштина Србије за време Првог св. рата и питање њеног кворума, Анали Правног факултета у Београду, 3-4, 1966, 327-356.

и о организацији „Уједињење или смрт“, односно Црној руци (Па то је свакако утицало и то, што је иза ревизије Солунског процеса стајао тада један од најмоћнијих људи у земљи, министар унутрашњих послова Александар Ранковић, родом из Дражевца код Обреповца, из села из којег је био онај несрећни војник Нешић, кога је на бестијалан начин убио црнорукац Велимир Вемић, што је већ описано).²

Како је саопштено, спроведеном истрагом (и саслушањем сведока који су „под претњом смрти“ лажно сведочили у Солуну — Темељка Вељановића и Ђорђа Константиновића) дошло се до доказа „на основу којих се могло закључити да је Солунски процес 1917. године био инсцениран по налогу ондашњег регента Александра и председника владе Николе Пашића, а да су само инсценирање извели ондашњи командант Краљеве гарде, пуковник Петар Живковић, и министар унутрашњих дела Љуба Јовановић, звани Патак, са својим полицијским апаратом“.³

Неки листови нису се ограничили само на извештавање са процеса у Београду, него су се упуштали и у оцењивање Црне руке, проглашавајући је и за „прогресивну појаву“ у српском друштву. Највећем броју листова, пак, обнова процеса била је добар повод да се у својим текстовима обруше на Александра Карађорђевића и Николу Пашића као на главне представнике „великосрпства“ и да, у исти мах, понове старе тврдње Коминтерне о Југославији створеној 1914-1918. као о држави у којој је српска нација тачила и експлоатисала све друге народе.

Уз вишеструки нагласак на то, да је обнова Солунског процеса постала могућна „тек у социјалистичкој Југославији“, сарајевско „Ослобођење“ је, на пример (у броју од 17. маја 1953.), у чланку под насловом „Крвави обрачун Карађорђевића“ углавном писало о краљу Александру — „као о мрачној личности“ и „великом лопову умешаном у могобројне финансијске афере и малверзације“. У овом истом листу (у броју од 31. маја 1953), Јоца Марјановић је рекао: „Организовавши процес у Солуну 1917. године и извршивши на такав један монструозан начин убиство заточника идеје и акције уједињења народа Југославије, великосрпска клика на челу са Александром Карађорђевићем најјасније је потврдила да су јој увек били пречи њени интереси него народни“.

2. Б. Нешиковић, Истина о Солунском процесу, 7.

3. Исто, 8.

Угледни правник Милан Бартош, у листу „Народна армија“ (број од 11. јуна 1953), рекао је, да Солунски процес „није био обичан злочин“, а да сама обнова процеса представља „једну историјску дужност“, да јој је задатак да „отклони један свестан судијски злочин“ и са „наше средине скине једну од многих лага нанете српском народу од стране ненародних режима“.

Милан Бартош истакао је, између осталог, да се обновом Солунског процеса „скида маска са једног злочина, који је био покривен судском пресудом и који је полазна тачка за спречавање нормалног развоја чак и буржоаске демократије у старој Југославији“.

Професор Универзитета у Београду, Борислав Г. Благојевић, написао је у НИН-у (у броју од 14. јуна 1953), да су Апис и његови другови „суђени и осуђени“ за измишљена кривична дела, а посебно за измишљени атентат на регента Александра, да су „пали као жртве с једне стране обрачуна од стране групе људи који су у том моменту држали власт у Србији а којима они нису били по вољи, а с друге стране жеље да се, у изгубљеној вери у победу, што пре и што више изађе у сусрет захтевима Аустро-Угарске у вези са преговорима о сепаратном миру преко Сикста Бурбонског“. По овом професору, Солунски процес „правно“ су карактерисали: „1) начин образовања и састав оба суда; 2) пред процес извршена измена у саставу суда за официре; 3) Петар Мишић, који није био правник, а усто противник Црне руке; 4) Атентат извршен 29. августа 1916, а Апис ухапшен у децембру.“

У прилогу „Правда је задовољена“, београдска „Република“ је у броју од 30. јуна 1953. године, по завршеној обнови Солунског процеса, писала: „Овај процес вођен у Београду разобличио је и разголитио до сржи једну велику лаж, једну тешку неправду. Прво је он подигао тешки застор који је толико дуго времена скривао истину, растурио густу дим и завесу која је помућивала погледе. Суд је на тај начин учинио крај једној одурној лажи, спрао лагу са правосуђа, уздигао погажени закон и пружио задовољење јавном моралу. Он је заклопио једну болесну и мрачну страницу у српској историји. Хвала суду! Зарад његове часне пресуде вредно је било живети!“

Према „Републици“⁴, суђење у Београду потврдило је да је Апис — „крупна историјска фигура“, „велики родољуб и национални револуционар“, а што је најважније — „суд у Београду пружио је потпуну

4. Види и ове бројеве, „Републике“: 2. 06. 1953; 9. 06. 1953; 16. 06. 1953.

рехабилитацију невиним жртвама Солунског процеса. Са оптуженичке клупе они су прешли у историју и легенду...”

У „Политици“, Првослав Васиљевић (који је на суду у Београду наступио као бранилац Драгутина Димитријевића-Аписа) објавио је неколико прилога: у броју од 21. јуна 1953 — „Србија у хиљаду деветстотрећој“, 5. јула — „Организација Уједињење или смрт“, 17. јула — „Позадина Солунског процеса“. Основно у овим прилозима било је: 1) „да је веома ризично проглашавати Аписа и његову организацију милитаристичком кликом“, 2) да су водећи социјал-демократи (Димитрије Туцовић и Душан Поповић) повели кампању против Црне руке под утицајем престолонаследнику Александру блиских официра Петра Живковића и Јосифа Костића, твораца Беле руке, 3) да је Црна рука, односно њен вођ Апис, имала „мање-више правилан став према националном питању“, 4) да је Црна рука, односно команда српске војске у Македонији, односно Апис, имала правилан став према питању самоопредељења македонског народа“.

Владимир Дедијер и Бранко Павићевић су пак, у часопису „Нова мисао“⁵ указали, 1) на негативан став Црне руке према систему грађанске демократије, 2) на расистички дух Црне руке, 3) на Црну руку као крајње десно крило великосрпског шовинизма.

Без обзира на то шта је ко рекао и написао поводом ревизије Солунског процеса у Београду, и како оценио Црну руку и њене прве људе, један закључак се сам по себи намеће — да је обновљени процес у Београду био организован из чисто политичких разлога и да се не може другачије окарактерисати до као политички процес у пуном смислу те речи. Њим се хтело постићи да се Апис и остали осуђени црнорукци рехабилитују, а да се истовремено докаже да су регент Александар и Никола Пашић починили судски злочин у Солуну да би се додворили Аустро-Угарској (што је била теза аустројских историчара али и Слободана Јовановића, истина са ограничењем кривице само на Пашића и Стојана Протића).

Током процеса у Београду, на самом суду, али и у „синхронизованој“ штампи, Апис је представљен у светлу које у свему није било у складу са историјском истином. Особито се настојало да докаже да је Апис био прогресивнија личност и од Александра Карађорђевића и од Николе Пашића, да је био већи родољуб од њих, а у погледу „схватања националног питања“ — далеко, далеко испред њих.

5. Нова мисао, 8, 209-210.

Док се, на једној страни, 1953. године по сваку цену хтелo доказа-
зати да постоје сви разлози за рехабилитацију Аписа и његових дру-
гова, на другој је силан труд уложен да се у што већој мери жигосу-
је „српска буржоазија“, целокупна политика српске владе, чију основу
треба да је чинила „тежња за великосрпском хегемонијом“ (У том
светлу, и сам југословенски програм српске владе није био ништа
друго до „само фасада“ за лакше „успостављање превласти Срба на
југословенском простору“).

Ову, „генералну“, линију следећи, неки аутори су покушали да
повуку развојну линију између политике српске владе и политике
Црне руке, заправо између вође Црне руке и краља Александра и
Николе Пашића. Па је нарочито истицано,⁶ да „Аписово схватање
националног питања није истоветно са схватањем Александра и Па-
шића као изразитих носилаца тежњи и доцнијих хегемониста велико-
српске буржоазије. Аписово схватање било је лишено профитерских
рачуна и унапред спремљених поробљивачких планова према другим
југословенским народима, те је утолико морално било чистије од њи-
ховог...“

Аутори појединих написа у штампи хтели су да докажу и то, да
су се Апис и Црна рука борили да се у областима које су после бал-
канских ратова ушле у састав Србије, у Македонији пре свега, уведе
„демократски режим...“⁷ Колико су оваква и слична тврђења била
испрефорсирана, била у супротности са стварним гледањима Црне
руке на управу у новоприпојеним областима, види се – сигурно
најбоље – из писања органа Црне руке „Пијемонта“ од 1. септембра
1913. године. У чланку „Какав режим у новој Србији“, речено је, што
је већ делом поменуто, да се у новим крајевима мора увести „режим
строгости и сигурности“, да се морају одбацити „демократски и
слободномислилачки обзир који би диктовали увођење истога реда
ствари у Старој Србији и Македонији, какав у старим границама влада.
Јер, у новим крајевима где постоји хетерогеност елемената и инте-
реса не може се ни помишљати на давање политичких права...”

Већ како то бива код свих политичких процеса, и обновљени
Солунски процес у Београду понудио је одговор само на она питања
која су се поклапала са циљевима организатора процеса. Главни и
најглавније питање, међутим, остало је без одговора. А то питање је

6. „Политика“, 5. 07. 1953.

7. Исто.

било, шта је, у ствари, била Црна рука – патриотска национално-револуционарна организација, прогресивно удружење које је основано ради остварења циљева фиксираних у његовим правилима, или терористичко-превратничка организација која је требало да буде вођство једног покрета усмереног на трајно успостављање апсолутистичког режима у Србији.⁸

Заступник јавне тужбе на обнови процеса у Београду, чак је рекао, да се „неће задржавати на тврђењу Војног суда у Солуну да је организација Уједињење или смрт терористичког и превратничког карактера“, али ни да неће „директно доказивати да она тај карактер није имала“.

Док се заступник јавне тужбе, тако, у ствари уздржао од оцењивања Црне руке, и упуштања у доказивање каква је она организација била, судско веће је закључило, да Црна рука и није била – илегална, већ само тајна организација. „Може се закључити“, речено је у пресуди у вези с тим, „да је обзиром на потребу конспирације у заграничном раду, оснивање, постојање и делатност организације баш у интересу државе, чији су органи у врховима били упознати, морало да буде тајно у државном интересу, како држава не би морала да сноси евентуалне последице таквог рада...“⁹

Полазница суда у Београду, иначе, била је, да је Солунски процес „класичан пример убиства људи путем суда“¹⁰, и да су, отуд, сви осуђени у Солуну били – невини, да су били жртве тиранијске регента Александра...

Пред Врховним судом НР Србије, чула се и реч једног тада још живог окривљеника у Солунском процесу, Радоја Лазића (у Солуну осуђеног на смрт па помилованог). Он је у Београду наступио као сведок, али мање је деловао као сведок, а више као бранилац Црне руке и, посебно, Драгутина Димитријевића-Аписа. Некадашњи секретар Врховне централне управе Црне руке (који је на суду у Солуну тврдио да му је организација „била несимпатична због њене тајанствености и да се одмах у почетку разочарао у њу“),¹¹ испао је у

8. Нова мисао 8, 250.

9. В. Непиковић, 350.

10. Завршна реч браниоца Чедомира Поповића, др Богољуба Јовановића, на суду у Београду, Уп. В. Непиковић, 339.

11. Извештај са претреса у Солуну, 37.

Београду и нека врста – сатужиоња. Цео његов исказ би је у знаку окривљавања Александра и Пашића, а пре свега Александра. За све што се збило у Солуну (процес и пресуда) све је то по њему било искључиво дело регента Александра, и све је имало само један циљ: „да се Апис ликвидира“. За Пашића и Протића рекао је, да су они били у свему при руци Александру, да су „имали много шта против Аписа“, међутим, „да они не би узели Аписову главу, али је Александар хтео то пошто-пото“.

У сваком случају, на обновљеном процесу у Београду извршена је правна рехабилитација осуђеника из 1917. године. Али биле су уочљиве и тенденције да се изврши и политичка рехабилитација саме организације „Уједињење или смрт“. На то су указали Владимир Дедијер и Бранко Павићевић, у часопису „Нова мисао“.¹² И, у вези с тим, а како је већ поменуто, истакли, да је група „Уједињење или смрт“ била и остала „оруђе најреакционарнијег крила српске буржоазије, како у његовој унутрашњој политици гушења свих демократских слобода и завођења отворене диктатуре буржоазије, тако исто и у спољној политици као експонент хегемонизма српске буржоазије“.

Према наводима Дедијера и Павићевића, снаге које су организовале Солунски процес (Александар и Бела рука) успоставиле су диктатуру у Југославији 1929. године и тиме урадиле управо оно „што је организација Уједињење или смрт енергично захтевала и чему је у читавој својој политичкој активности тежила...“

12. Нова мисао, 8, 250, 257.

13. Исто, 251.

Азбучник имена

А

Авакумовић, Јован 36, 76, 86, 96, 114,
129, 130, 131, 132, 138, 158, 183,
184, 193, 202, 229, 249, 281, 444
Агатоновић, Радосав 517
Агатоновић, Радослав 405
Адамовић, Јова 143, 304, 481
Алавантић, Раде 93, 94
Алберт, принц Немачке 607
Александар III, руски цар 147
Алексић, Анђелко 356, 361
Алексић, Љиљана 244
Али Риза, паша 537
Али-паша, велики везир 146
Алијагић, Алије 437
Алипић, Душан 329
Анђелковић, Илија 74
Андоновић, Милан 185
Анђелковић, Миливоје-Кајафа 20, 152,
158, 244, 330, 335, 536
Антић, Антоније 90-92, 103, 258, 289,
293
Аосте, војвода 259
Аранђеловић, Драгољуб 423, 479
Аранђеловић, Радомир 90, 92
Арачић, Вукоман 233
Арежина, Бошко 675, 676
Аристофан 187

Арсенијевић, М. 176

Артаманов, Василије 565, 588, 620,
739

Атанацковић, Јован-Јоца 27, 28, 70 73,
76, 77, 78, 81, 103, 127, 129, 130,
152, 158, 159, 163, 164, 200, 247,
355

Ашкерц, Антон 26

Б

Бабић, Ж. 176

Бабунски, Јован 356, 726

Баден-Паул 360

Бајкић, Велимир 538

Бакуњин, Михаил 137, 351, 352

Балугџић, Живојин 93-95, 150, 154,
155, 163-169, 187, 241, 242, 257,
258, 303, 487, 499, 522, 584, 700,
717, 730, 769

Бан, Матија 357

Бановић, Гојко 291

Баре (Barré), Андре 15, 17, 19, 41, 51,
61, 75, 107, 112, 118, 119, 121,
141, 172, 194

Барјактареввић, пуковник 331, 333, 371

Бартош, Милан 133, 376, 785

Батаковић, Душан 576

Белимарковић, Јован 36, 188

Белић, Александар 530

Берндорф, Фриц 632
 Бернштајн, Едуард 501
 Бертхолд 564
 Бизмарк 401
 Битнер, Лудвиг 321, 372
 Бјелајац, М. 70
 Благојевић, Александар-Аца 289, 290, 568, 777, 778
 Благојевић, Г. Борислав 785
 Бланки, Луј Август 351
 Богићевић, Антоније-Анта 39, 188, 612
 Богићевић, Милан 616
 Богићевић, Милош 64, 82, 139, 140, 327, 341, 371, 372, 379, 391, 401, 564, 578, 582, 584-586, 597, 602, 604-614, 616-621, 644, 665, 714, 715, 723, 726, 733, 734, 761, 766
 Богићевић, Томанија 612
 Богићевић, Војислав 777
 Богосављевић, Адам 452
 Божановић, Милош 151, 152, 158, 237, 239, 240, 319, 326, 327, 329-337, 371, 495, 535, 545, 551, 566, 567, 589, 699
 Божовић, Бранко 596
 Божовић, Григорије 348
 Бојиновић, Јосиф 408
 Бојовић, Лука 366
 Бојовић, војвода Петар 195, 494, 577, 638, 645, 646, 663, 677, 706, 711, 712, 782
 Бојовић, Раде 663
 Бојовић, Радомира 550
 Бојовић, Стевана 450
 Бољетинац, Иса 364, 528, 537
 Бонапарта, Наполеон 158, 254
 Бошковић, Павле 211
 Брадић, Милован 214
 Бугарски, Војислав 543
 Буковац, Ђулага 704
 Буонароти, Филип 351
 Бурбон-Парма, Ксавер 748
 Бурбон-Парма, Марија Антоанета 751

Бурбон-Парма, принц Сиктус 742, 743, 747, 748, 749, 751, 752, 785
 Буријан, аустријски министар 622, 627, 688, 689

В

Вајферт, Ђорђе 97, 625, 739
 Васиљевић, Петар 543
 Василијевић, Првослав 317, 786
 Васић, Драгиша 80, 90, 91, 101, 193
 Васић, Зарије 230
 Васић, Милан 129, 341, 346, 380, 515, 674, 761
 Васић, Милош 259, 300
 Васхиетл, Енгелберт 478
 Вегерер, Алфред 619
 Велимировић, епископ Николај 507, 509, 597, 599
 Велимировић, Петар 57, 137, 138, 277
 Величковић, Живојин 38, 183, 209, 210
 Величковић, Никола 495
 Вељановић, Темљко 784
 Вељковић, Војислав-Воја 129, 130, 180, 183, 229, 253, 275, 406, 432, 438, 439, 631, 677
 Вемић, С. Велимир 16, 21, 152, 158, 275, 289, 290, 295, 299, 339, 341-346, 349, 390, 458, 529, 539, 543-546, 566, 583, 651, 678, 711, 719, 737, 739, 768, 770-774, 784
 Венизелос, грчки државник 622, 636
 Веселиновић, Јанко 506
 Веселиновић, Стеван 185
 Веснић, Миленко 157, 437, 691
 Видић 637
 Визнер, Ф. 372
 Виловски 371
 Вилсон, председник САД 750
 Вилхелм II, цар Немачке 48, 607, 622, 623, 676, 724, 740, 752
 Винавер, Станислав 40, 41
 Винер, Хајнрих 64

Вингровић 630
 Виртле, Фридрих 352, 620, 621
 Вите 61
 Витомировић, Сава 543
 Влајић, пуковник 176
 Војводић, Михаило 49
 Војиновић, Коста 705-707
 Вујаклија, Милан 283
 Вукасовић, Јанко 228
 Вуковић, Милан 193
 Вулићевић, Вујица 99
 Вуловић, Љубомир-Љуба 152, 377,
 555, 583, 589, 673, 675, 676, 679,
 707, 712, 714, 726, 732, 733, 737,
 753, 755, 765, 768, 774, 776, 780,
 782
 Вучић-Перишић, Тома 99, 226, 415,
 418, 781
 Вучковић, Ј. Јован 425
 Вучковић, Ј. Војислав 211, 369, 385,
 410, 585, 595, 604, 614, 671, 700,
 707, 709, 741, 749, 750, 753
 Вучо, Никола 403

Г

Гавриловић, Милан 88, 323, 651
 Гавриловић, Милован 91, 92, 729
 Гавриловић, Михаило 431, 688, 721
 Гавровић, Михаило 536
 Гаговић, Милан 19
 Гарашанин, Илија 44, 146, 569
 Гарашанин, Милутин 44, 438, 478,
 493, 510
 Гарда, Спаса 357, 365
 Гарибалди, Ђузепе 105
 Гаталовић, Бранко 765
 Гаћиновић, Владимир 352
 Генчић, Ђорђе 78-82, 85-93, 96, 97,
 103, 118, 121, 129, 134, 139, 140,
 158, 174, 180, 183, 184, 191, 193,
 203, 204, 205, 206, 249, 280-284,
 420, 444, 586
 Гледстон, Вилијам 550

Глигоријевић, Бранислав 754
 Глишић, М. Александар 330, 535
 Глишић, М. Душан 90, 535, 598
 Гођенац, Милорад 355
 Гојковић, потпуковник Војислав 678,
 736
 Гојковић, И. Војислав 428, 578, 579
 Големцијоски, Спира-Црна 355
 Голубић, Мустафа 327, 329, 379, 620,
 646, 675
 Голуховски, гроф 48, 64, 138, 139,
 111, 146, 246
 Голц, Колмар 374
 Грабеж, Трифко 739, 740, 741
 Грабов, пуковник 49
 Гребенац, Петар 311
 Греј, енглески државник 642
 Грковић, Јован-Галон 365
 Грол, Милан 181, 360, 431, 441, 476
 Грујић, Александар 20, 152
 Грујић, Божићар 188, 189
 Грујић, Борислав 158
 Грујић, Боровоје 244
 Грујић, Сава 20, 134, 164, 243

Д

Дабић, Љубомир 765, 766
 Д'Ашари, маркиз 761
 Давидовић, Љуба 219, 359, 432, 434,
 454, 519, 569, 581, 596, 597, 650,
 651, 693, 701, 735, 768, 770, 775
 Дада, Јован 624-626, 630
 Дамјановић, Дамјан 297
 Дамњановић, Богдан 280
 Дарвин, Чарлс 507
 Де Бонфон, Жан 17, 50
 Дедијер, Владимир 179, 289, 291, 350,
 355, 374, 376, 378, 379, 390, 458,
 459, 576, 612, 729, 741, 759, 786,
 789
 Дединац, Михаило 366
 Денић, Милорад 543

Дерби, лорд 724
 Дивац, Недељко 198
 Димитрије, митрополит 483
 Димитријевић, Војислав 543
 Димитријевић, Драгољуб 701
 Димитријевић, Т. Драгутин-Апис 74,
 92, 93, 101, 103, 105, 106, 119,
 158, 193, 208, 209, 211, 237, 248,
 250, 280, 282, 284, 288-296, 300,
 317, 330, 331, 333, 334, 336, 337,
 341-343, 346-350, 353, 354, 356,
 360, 363, 365, 366, 376, 377, 380,
 381, 385-390, 393, 401, 458-462,
 464, 490, 507, 512, 515, 527, 529,
 533, 546, 550, 553, 554, 558-560,
 564, 565, 578, 580, 583-586, 589,
 593, 595-605, 611, 613-616, 619,
 620, 626, 634, 644, 649, 650, 661,
 663-666, 670-680, 690, 694, 698-
 721, 725, 726, 729, 731-742, 749,
 750, 753, 755-757, 759-763, 765-
 782, 785-789
 Димитријевић, Наум 335, 476
 Димитров, Стефан 356
 Динић, Коста 245
 Диренбергер, Карл 623
 Довезенски, Јован 357
 Дожић, Гаврило 347
 Домановић, Радоје 293
 Дон Кихот 199, 226, 227
 Драгашевић, Бориљко 79, 152, 154
 Драшковић, Љуба 581
 Драшковић, Милорад 238, 281, 329,
 405, 432, 433, 437, 438, 451, 519,
 520, 541, 559, 593, 595, 596, 597,
 625, 644, 650, 651, 657, 693, 696,
 697, 716, 720, 729, 730, 732, 735,
 743, 755, 768, 770, 775, 779
 Дрљевић, Милан 674
 Дрндаревић, Милан 193
 Дукић, Живојин 543
 Дулић, Драгутин 90, 91
 Думба, Константин 15, 16, 33, 64, 70,
 138-141, 256, 257

Дуњић, Милан 602, 712
 Дусе, Шарл 740

Ђ

Ђерић, А. Н. 505
 Ђерић, М. Александар 493
 Ђорђевић, Андра 64, 264, 412, 416
 Ђорђевић, Владан 33, 39,
 45-49, 54, 97, 98, 101, 146, 147,
 181, 182, 225, 263, 299, 408, 411,
 478, 487, 493, 730
 Ђорђевић, Владислав 359
 Ђорђевић, Димитрије 185, 342, 410,
 458, 463, 524
 Ђорђевић, Јеврем 193
 Ђорђевић, Коста 543
 Ђорђевић, Вл. Милан 730
 Ђорђевић, Миљивоје 231
 Ђорђевић, Ј. Михаило 223, 238, 405
 Ђорђевић, Светозар 542
 Ђурђевић, М. Радисав 470
 Ђурић, Гојко 152
 Ђурић, прота Милан 84, 500
 Ђуричић, Марко 777

Е

Едвард, енглески краљ 244
 Екмечић, Милорад 101, 149, 623
 Емилијан, калуђер 423
 Енгелс, Фридрих 499
 Енвер-паша 726
 Ердеди, гроф Тамиш 751, 752
 Ерентал, барон 138, 147

Ж

Живаљевић, Д. Дим. 762
 Живановић, Воја 576
 Живановић, Живан 46, 47, 58, 67, 93,
 101, 119, 284, 355, 560
 Живановић, Лаза 175
 Живановић, Ж. Милан 74, 78, 90, 91,
 103, 105, 133, 134, 273, 289, 317,

324, 337, 341, 375, 381, 384, 385,
388, 459, 535, 583, 595-599, 662,
690, 699, 700-702, 712, 717, 739,
753, 765, 774, 782

Живановић, Ж. Милован 723

Живановић, Милосав 19

Живановић, Мића 110

Живковић, Љуба 29, 51, 54, 79, 114,
129, 130

Живковић, Петар 17, 152, 282, 288-
293, 317, 327, 330, 331, 333, 336,
337, 371, 387, 602, 680, 717-719,
729-732, 742, 743, 784, 786

Животић, Слетозар 193

Жорес, Жан 171

Жујовић, Алекса 405, 517

Жујовић, М. Јован 75, 180, 181, 219,
245, 246, 261, 280, 281, 284, 287,
288, 298, 299, 454, 510, 511, 529,
550, 551, 558-560, 569, 657, 681,
682

З

Завађил, Милан 529

Здравковић, Иван М. 13

Зечевих, Миливоје 314

Зеј, Стеван 350, 377

И

Иберсбергер, Ханс 145, 146, 327, 342,
386, 459, 582, 585, 586, 601, 602,
619, 740, 742, 766

Иванић, Иван 487

Ивановић, Љубомир 357

Ивић, Алекса 43, 58

Игњатијев, гроф 146

Илић, Влада 651

Илић, Вукашин 230

Илић, Драгољуб 348

Илић, С. Драгомир 90, 543, 650, 704

Илић, Илија 432

Илић, Никола 201

Илић, Стеван 70, 77, 80

Илићановић, Димитрије 223

Инокентије, митрополит 29, 47

Исаковић, Светислав 235, 366

Исмаил, Хаки-Паша 535

Ј

Јагић, Ватрослав 25

Јагов, Готлиб 606, 622, 623, 627, 628,
629

Јакшић, Гргур 40, 63, 522, 682, 684,
687, 689, 694

Јакшић, Светолик 205, 259, 260, 481,
482, 682, 684-694, 696, 697, 699,
700, 702, 721, 763, 769

Јакшић, Светомир 671

Јанић, Воја 704

Јанковић, Божидар 20, 110, 191, 193,
194, 536

Јанковић, Вукашин 599

Јанковић, Драгомир 700

Јанковић, Драгослав 638, 681, 682,
724, 750, 783

Јанковић, Милутин 729

Јанковић, Радоје 74, 534-536, 619, 639,
645, 646, 659, 661, 662, 678, 736

Јањић, Војислава 599

Јачински, Павле 361

Јевремовић, Крста 543

Јевтић, Бошко 742

Јездић, Коста 76

Јеленић, Ђорђе 694

Јеленић, Ђурђе 554

Јелесић, Илија 543

Јеремић, Драгољуб 729

Јеремић, Светислав 24

Јетел 259

Јешић, Радисав 221

Јовановић, Алекса 46, 50, 85

Јовановић, Андреја 366

Јовановић, Антон 188

Јовановић, Боривој 112, 299

Јовановић, Бранко 152, 154

Јовановић, Богољуба 788
 Јовановић, Владимир 58
 Јовановић, Војислав 87
 Јовановић, Војислав-Марамбо 295
 Јовановић, М. Илија-Пчињски 341,
 346
 Јовановић, Ј. Јован-Пижон 383, 418,
 456, 528, 584, 585, 605, 670, 683,
 686, 688, 689, 693, 694, 697, 699,
 700, 716, 721, 724, 745
 Јовановић, М. Јован 681
 Јовановић, Љубомир-Патак 275, 281,
 282, 284, 300, 329, 350, 389, 390,
 342, 346, 354, 389, 423, 432, 456,
 477, 493, 505, 506, 602, 604, 605,
 606, 614, 615, 619, 643, 644, 657,
 665-667, 695, 697, 699, 703, 709,
 711, 712, 734, 735, 738, 742, 760,
 762, 784
 Јовановић, С. Љубомир-Чупа 198, 341-
 346, 348, 349-353, 375, 390, 393,
 459, 460, 553-557, 559, 596
 Јовановић, А. Милорад 46, 50
 Јовановић, Милутин 616
 Јовановић, Никола-Американац 46
 Јовановић, Слободан 45, 48, 49, 55, 59,
 60, 61, 63, 89, 101, 103, 107, 120,
 230, 262, 276, 277, 292, 317, 360,
 386, 387, 420, 436, 438, 487, 488,
 499, 506, 507, 510, 525, 526, 533,
 601, 659, 661, 678, 682, 686-689,
 696, 699, 700, 707, 712, 719, 720,
 737, 755, 756, 759, 760, 769, 776,
 786
 Јовановић, Стеван 188
 Јовановић, Чедомир-Тоса 372, 589, 626
 Јовановић-Стојимировић, Милан 90
 Јовановић-Цукић, Стојан 781
 Јовић, Стеван 54, 98
 Јовичић, Јовија 326
 Јоксимовић, М. Драгољуб 227, 454
 Јосиповић, Михаило-Кића 20
 Јункер, Карл 379
 Јуришић, Павле-Штурм 602, 643,
 649, 655, 680, 729, 742, 761

К

Канур 436
 Казимировић, Васа 36, 56, 87, 96, 247,
 257, 303, 322, 354, 478, 563, 586,
 641, 740
 Казимировић, Радован 15
 Калај, Беџамин 613
 Калноки 35
 Каљевић, Љубомир-Љуба 77, 111, 112,
 127, 129
 Камбон, Жил 611, 617, 618
 Капетановић, Милан 431, 432
 Каравенгелис, Германос 359
 Карађорђевић, кнез Александар 13, 28,
 93, 138, 146, 148, 226, 304, 613
 Карађорђевић, краљ Александар I
 103, 133, 136, 137, 140, 158, 276,
 287, 289, 290-292, 295, 302, 308,
 310, 311, 313, 314, 317-319, 327,
 328, 330-337, 348, 350, 368, 370,
 371, 377, 380, 381, 383-388, 390,
 454, 455, 476, 477, 491, 493, 514,
 520, 526, 528, 529, 533, 534, 552-
 554, 557, 569, 583, 585-587, 591,
 597, 599-602, 610, 611, 613, 616,
 618-620, 624, 626, 628, 639-643,
 645, 649, 651-653, 658, 659, 661-
 663, 664, 669-672, 675-686, 688-
 692, 694, 695, 699-705, 707-709,
 711-715, 717-721, 723-725, 729,
 730, 732, 736-738, 740, 742-744,
 749, 753, 755, 760-763, 765-767,
 769, 770, 772, 774-776, 778-781,
 784, 786-789
 Карађорђевић, Алексије-Алекса 148
 Карађорђевић, кнез Арсеније-Арсен
 158, 196, 311, 521, 569, 601
 Карађорђевић, принц Ђорђе 50, 53,
 144, 149, 151, 158, 197, 247, 257,
 258, 260, 280, 283-285, 287-293,
 295-314, 318, 326, 335, 380, 381,
 387, 388, 477, 476, 498, 504, 530,
 569, 584, 590, 715-717
 Карађорђевић, принцеза Јелена 311,
 404

Карађорђевић, кнез Павле 158, 311,
569, 716, 724

Карађорђевић, краљ Петар I 9, 20, 28,
31, 32, 50-53, 65, 69, 71, 72, 75,
76, 80-82, 84, 86, 91, 93-97, 103,
105, 106, 112, 118, 127, 130, 133,
134, 136-159, 162-167, 169, 171,
178, 180-182, 184, 186-189, 191,
194, 196, 199, 200, 202, 203, 205,
207, 208, 213, 220, 222, 237, 240,
241, 242, 243, 245, 246, 247, 248,
249, 252, 256-262, 273, 276, 278,
280-285, 287, 291, 292, 295, 296,
299, 300, 302-304, 306, 307, 310,
311, 313, 314, 317, 318, 319, 330,
333, 334, 336, 350, 370-372, 381,
389, 402, 403, 404-407, 410, 435,
441, 444, 447, 449, 454-456, 483,
485, 487, 497, 498, 503, 509-514,
521, 522, 526, 529, 530, 531, 552,
555, 556, 560, 561, 565, 569, 571,
578-580, 582-587, 597, 602, 612,
613, 616, 638, 641, 651, 659, 664,
671, 701, 715, 733, 779, 781

Карло, цар аустрије 742, 744, 747, 749,
750-752

Карол, краљ Румуније 119, 524

Катарина II, руска царица 62

Катарци, Анри 40

Катарци, Марија 37, 38, 39

Катић, Сима 517

Каћански, Стеван Владислав 375

Кацлеровић, Трифун-Триша 292, 405,
422, 442, 495, 507, 517, 544, 630,
631

Косеција, Муса 429, 577

Кидерлен-Вехтер, Алфред 606, 610

Клемансо, Жорж 749, 752

Кнежевић, Божа 490

Кнежевић, Ђуро 54, 105

Кнез Лазар 497

Којовић, Љубомир 664

Колаковић, Стеван 290, 293, 301, 302,
309

Комаров, Висарион Висарионович 35

Комарчић, Лазар 161

Кон, Геџа 487

Константин, грчки краљ 676

Константин, руски велики кнез 39, 53

Константиновић, Александар 47

Константиновић, Ђорђе 784

Константиновић, Катарина 37

Константиновић, Павле 230

Костић, Јован 543

Костић, Јосиф 248, 282, 317, 330, 331,
333, 602, 729, 766, 786

Костић, Љубомир-Љуба 16, 83, 97,
158, 191, 244, 261, 331

Ковачевић, Влада 361

Крестић, Василије 185

Крстић, Миљко 355

Кумануди, Коста-Коча 288, 451, 595

Куртовић, Милосав 185

Куза, кнез 38, 39

Кучбах, Албин 88, 119, 628, 629

Л

Лазаревић, Димитрије 188

Лазаревић, Добривоје 193, 194

Лазаревић, Лазар-Лаза 76, 188

Лазаревић, Лука 70, 79, 81, 82, 101,
103, 153, 158, 188, 189, 211, 224,
247, 257

Лазаревић, Ђ. Милутин 50, 74, 248,
387, 677, 678, 753

Лазаревић, Михајло 602

Лазих, Радоје 346, 349, 711, 774, 788

Лајтенберг 51, 52

Ламсдорф, Владимир Николајевич
138, 146

Лапчевић, Драгиша 168, 174, 227,
374, 419, 442, 504, 517, 541, 578

Левић, Аврам 664

Леонткијевић, капетан 83

Леополд, дански принц 53

Лешјанина, Љубомир 77, 152, 153,
195, 196, 229

Лишман, Карл 401
 Лоти, Пјер 531, 533
 Лукавац, Т. 625
 Лукијан, архимандрит 423
 Луњевица, Никодије 19, 41, 50, 51, 112
 Луњевица, браћа Никодије и Никола 19, 154, 156
 Луњевица, Христина 47
 Луњевице, Панта 41

Љ

Љушић, Раде 185

М

Маврокордат 119
 Магдаленић, Михајло 194, 259, 300
 Макањића-Јовановић, Станиша 349
 Макензен, маршал 657, 757
 Макијавели 100, 400
 Максимовић, Јован 678
 Максимовић, Пера 451, 452, 453
 Максимовић, Војин 217
 Маленић, Ј. Миливоје 24, 39
 Малобабић, Раде 673, 679, 712, 737, 739, 741, 753, 755, 761, 765, 771-780, 782
 Мандл, Леополд 318, 427
 Маринковић, Димитрије 425, 435, 436
 Маринковић, Јован 366
 Маринковић, Милан-Пига 20, 535
 Маринковић, Д. Павле 75, 100, 101, 119, 220, 221, 249, 306, 338, 421, 425, 435, 436, 449, 576
 Маринковић, Војислав-Воја 223, 226, 254, 267, 269, 338, 432, 433, 516, 520, 545, 546, 650, 655, 657, 768, 775
 Марјановић, Алимпије 381, 383, 384
 Марјановић, Јован-Јоја 424, 784
 Марјановић, М. 637
 Марковић, Божа 180, 181
 Марковић, Ђорђе 366

Марковић, Марко 543
 Марковић, Никола 652
 Марковић, Петар 543
 Марковић, Светозар 57, 351, 406, 452, 499
 Маркс, Карл 499, 501
 Маршићанин, Божа 62, 70, 95, 98, 113-117, 119
 Маџини, Ђузепе 352
 Маџаревић, Васа 753
 Маџаров, Георги 519
 Машин, Александар 15, 16, 19, 20, 41, 67-69, 70, 73, 76, 80, 81, 82, 83, 101, 103, 106, 115, 119, 127, 129, 139, 152, 153, 158, 191, 193, 218, 200, 247, 258, 288, 715
 Машин, Светозар 41
 Мештровић, Иван 460
 Мекензи, Дејвид 92, 106, 690
 Менсдорф, гроф 746-748
 Мијатовић, Чедо 244
 Мијатовић, Чедомиљ 23
 Мијатовић, Мијатом 730
 Мијушковић 547
 Милић, кнез ражањски 127
 Милићевић, М. Ђ. 247
 Миленовић, М. 85, 378
 Милер, Хајнрих фон Рораја 65, 95
 Миливојевић, Младен 107
 Миливојевић, Обрен 235
 Милинов, председник Бугарске владе 525
 Милитару, Трива 90
 Милић, Љуба 664, 673
 Милићевић, Милана 717
 Милић, прота Стојан 127
 Милићевић, Никола-Луњевица 19, 41
 Милићевић, Саватије 84, 85, 98
 Милица, руска велика кнегиња 61
 Миловановић, генерал 641
 Миловановић, Гргур 759
 Миловановић, Коста-Пећанац 357, 358, 361, 663-665, 673, 674, 705, 706

Миловановић, Гр. Милан-Пилац 92,
248, 330, 333, 341, 346, 350, 353,
377, 529, 558, 559, 583, 589, 593,
599, 601, 663, 692, 699, 717, 754,
759, 772, 773, 774

Миловановић, Милован 55, 56, 185,
208, 209, 245, 246, 274, 275, 277,
278, 282, 299, 331, 341, 347, 353,
363, 365, 369, 377, 406, 407, 420,
430, 431, 432, 447, 456-464, 476,
479, 511, 513, 518, 520, 521-523,
525, 526, 528, 547, 551, 553, 555,
556, 558, 560, 616, 651, 663, 664,
673, 674, 699, 702, 711, 729, 737,
739, 753, 768, 769, 771, 774, 781

Миловановић, Младен-Ботињац 717

Миловановић, Т. Светислав 640

Миловановић, Стеван 152, 154

Милојевић, Д. 657

Милојевића, М. Ћ. 365

Милосављевић, Тиса 756

Милосављевић, Мирко 543, 602, 674,
679, 729

Милошевић, црногорски официр 676

Милошевић, Драгић 175

Милошевић, М. Милош 179, 366

Милошевић, Сава 85. *види такође*
Милићевих, Саватије

Милошевић, Саватије 361

Милутиновић, Добриноје-Добрица
198, 356

Милутиновић, Драгутин 287, 387,
388, 669, 670, 706, 717

Миљковић, Јован 19, 112

Миљковић, Мил. 90

Минић, Михаило 424

Миросављевић, Мирко 766

Митриновић, Димитрије 400, 465

Митровић, А. 622, 623, 630

Мићић, сердар Јован 717

Михаило, митрополит 507

Михаиловић, Ђока 70, 76

Михаиловић, Доксим 361, 365

Миџић, Јанићија 361

Мишић, војвода Жикојин 27, 28, 52,
67, 69, 208, 233, 234, 235, 236,
237, 238, 239, 240, 247, 265, 278,
373, 443, 494, 509, 533, 549, 550,
568, 639, 640, 641, 642, 643, 645,
646, 647, 648, 649, 652, 655, 656,
657, 679, 682, 686, 699, 701, 757,
758

Мишић, Милован 543

Мишић, Петар 20, 69, 70, 73, 74, 75,
79, 80, 82, 83, 100, 101, 103, 115,
118, 127, 151, 152, 153, 158, 172,
187, 248, 280, 288, 602, 330, 337,
338, 353, 367, 715, 766, 772, 774

Младеновић, Божија 705

Молтке, Хелмут 644

Мостић, Василије 76, 77

Мохачанин, 697

Мркоњић, Петар *види такође*
Карађорђевић, краљ Петар I 304,
488

Н

Наполеон III 436

Наум 82

Наумовић, Михаило-Мика 19, 21, 82,
83, 97, 117

Недић, Милан 493

Немања, Стеван 301

Немањић, цар Стефан Душан-Силни
393

Ненадовић, Јаша 65, 76, 80, 81, 82, 84,
85, 93, 94, 95, 96, 97, 118, 140,
148, 150, 163, 164, 169, 186, 256,
257, 258, 282, 283, 293, 347, 613

Ненадовић, Младен 93

Ненадовић, Никола 329

Ненадовић, Цаја 93

Ненезић, Д. Зоран 97, 350

Нерон 26

Несторовић, Јован 472

Нечајев, Сергије Геннадич 351

Неџиб-бег, Драга 528

Нешкић, Боривоје 89

Нешић, Љубомир 543, 544
 Нешић, Светозар 366
 Нешковић, Боривоје 291, 329, 341,
 377, 460, 577, 581, 650, 661, 673,
 675, 676, 700, 737, 742, 784, 788
 Нешковић, Д. 739
 Никанор, епископ Нишки 424
 Николај II, руски цар 597, 724
 Николајевић, Т. Драгомир 90
 Николајевић, С. Душан 15, 99
 Николајевић, Светомир 211
 Николић, Димитрије 91
 Николић, Радиша 729
 Николић, Властимир 543
 Нинчић, Момчило 516, 517, 737, 768,
 775, 776
 Ниче, Фридрих 505, 616
 Новаковић, Аја 76, 87, 88, 91, 92, 90,
 97, 99, 118, 140, 141, 335, 336, 473
 Новаковић, Љуба 195
 Новаковић, Максим 213
 Новаковић, Марко 576
 Новаковић, Ј. Милан 17, 21, 38, 97,
 193, 195, 196, 197, 199, 200, 211,
 212, 213, 221, 222, 224, 225, 226,
 227, 228, 229, 230, 489, 490
 Новаковић, Михаило 423
 Новаковић, Стојан 243, 302, 311, 433,
 461
 Новаковић, убица Карађорђа
 Петровића 99

О

Обрадовић, Доситеј 43
 Обреновић, краљ Александар 9, 13,
 15-17, 19-21, 23-29, 31-33, 35-41,
 44-64, 67, 68, 70, 71, 73, 74, 76-87,
 89-94, 96-98, 101, 103, 109-122,
 127, 129, 131-133, 146, 147, 156,
 158, 164, 165, 167, 171-173, 179,
 186, 188, 194, 198, 202, 226, 232,
 250, 255, 259-261, 264, 265, 269,
 275, 282, 313, 317, 361, 396, 410,
 415, 431, 434-436, 438, 450, 451,

458, 469, 486, 494, 510, 518, 566,
 586, 612-614, 625, 699, 708, 714,
 738, 763

Обреновић, Ана 19
 Обреновић, краљица Драга 9, 13, 15-
 17, 19, 21, 23-29, 32, 33, 41, 43-54,
 58, 59, 61-64, 67, 68, 74, 76-86, 88,
 89, 92, 93, 98, 107, 109-112, 115,
 116, 119, 120, 127, 133, 146, 147,
 156, 158, 164, 171, 172, 179, 198,
 199, 206, 250, 264, 265, 275, 282,
 306, 313, 317, 361, 435, 495, 503,
 510, 612-614, 738
 Обреновић, Јеврем 37, 38, 612
 Обреновић, Јован 37
 Обреновић, Милан
 брат кнеза Милоша 37, 39
 син кнеза милоша 39
 Обреновић, краљ Милан 13, 15, 19, 23,
 32-41, 44, 46, 47, 48, 49, 53, 54,
 56, 60, 61, 63, 76, 77, 79, 87, 99,
 101, 105, 120, 121, 130, 135, 146,
 147, 167, 226, 262-266, 302, 313,
 355, 384, 395, 396, 399, 515
 Обреновић, Јеврема Милош 38, 39, 40
 Обреновић, кнез Милош 13, 15, 37,
 39, 40, 43, 82, 94, 226, 229, 510,
 688, 717
 Обреновић, кнез Михаило III 15, 37,
 39, 40, 59, 60, 93, 145, 147, 156,
 160, 199, 200, 201, 399, 456, 474,
 521, 613
 Обреновић, краљица Наталија 32, 36,
 44, 48, 49, 59, 156, 313, 510
 Обреновић, Никодије 51
 Обреновић, Сергије 19
 Окановић, Драгутин 152, 729
 Олар, Александар 492
 Орлов-Денисов, гроф 147
 Остојић, Ђорђе 20
 Остојић, Љубомир 366

П

Павићевић, Бранко 355, 374, 376, 759,
 786, 789

- Павловић, Живко 464, 639, 640, 653,
 655-657, 770
 Павловић, Јаков 32
 Павловић, К. Ст. 338
 Павловић, Милан 179, 207
 Павловић, Милан-Крпа 93, 521, 534,
 637, 639, 642, 643, 646, 701, 757
 Павловић, Милорад 432, 433
 Павловић, Милован 19, 20, 110, 535
 Павловић, Тодор 209
 Пазван - Оглу 74
 Палавестра, П. 400
 Пауновић, прота Здравко 755, 780
 Пачу, Лазар 121, 185, 201, 239, 247,
 326, 429, 445, 501, 540, 624
 Пашић, Никола 23, 36, 56, 57, 68, 72,
 73, 75, 87-89, 103, 131, 134, 135,
 137, 154, 155, 163, 164, 166-170,
 184-186, 201, 238, 240, 246-250,
 256, 257, 261, 278, 280, 282, 284-
 286, 297, 298, 303, 305, 313, 322,
 324, 326, 339, 354, 372, 373, 376,
 384, 398, 415, 418, 422, 427-429,
 434, 435, 440, 444, 445, 449, 456,
 460-465, 471-473, 477, 478, 491,
 493, 514, 518-521, 523, 526, 529,
 531, 539, 545-547, 549-559, 563-
 567, 569, 570, 576, 578, 579, 581-
 588, 591, 592, 594, 596, 600, 603-
 611, 614, 616, 618-620, 623-625,
 628-631, 633-636, 638, 639, 641,
 642, 644, 645, 649, 650, 652, 653,
 657-659, 661, 662, 666, 670-672,
 674-677, 679, 681-684, 686, 687,
 689-691, 693, 694, 700-703, 708,
 709, 711, 721, 723-725, 727-729,
 732, 736, 740, 745, 754, 756, 757,
 760, 762, 763, 768-770, 774, 776,
 778-781, 783, 784, 786, 787, 789
 Паштровић, Борко 361
 Перић, Живојин 211, 269, 270, 355,
 417, 420, 447, 487, 505, 569, 570,
 571, 635, 636
 Перовић, Миливоје 705, 707
 Перчевић, Иван 619
 Петрковић, Божидар 148
 Петровић, Бранко 631
 Петровић, Вукашин 64, 65, 96, -99,
 118, 150
 Петровић, принц Данило 259
 Петровић, кнегиња Зорка 147
 Петровић, Карађорђе 59, 82, 99, 137,
 148, 157, 226, 288, 490, 510, 514,
 613, 717
 Петровић, Лазар 17, 20, 21, 24, 84,
 115
 Петровић, Г. Милан 656, 659, 662, 713
 Петровић, Ф. Милан-Ферто 19, 90, 91
 Петровић, Миливоје-Блазнавац 37, 39
 Петровић, Милоје-Трнавац 717
 Петровић, кнез Мирко 51, 52, 63, 81
 Петровић, Настас 130, 225, 428, 431,
 432, 438
 Петровић Н.-Чекеринац 366
 Петровић, краљ Никола 51, 61, 146,
 230, 249, 304, 472, 514, 533, 547,
 628, 672, 676, 688
 Петровић, Сана 543
 Петронијевић, Бранислав-Брана 260,
 499, 504
 Пећић, Драгутина 492
 Пејелбергер 47
 Пешић, Петар 553
 Пешић, Слободан-Спира 191
 Пилетић, Јоле 249
 Плазина, Милован 598
 Плута, Милан 371
 Поенкаре 533, 689, 744, 752
 Помианковски, војни аташе аустрије
 15, 46
 Поповић, Богдан 505
 Поповић, Бора 406
 Поповић, Војин-војвода Вук 354, 357,
 359-362, 365, 522, 536, 567, 575,
 583, 666, 667, 707, 713
 Поповић, Гача 211
 Поповић, Дамњан 23, 70-74, 76, 77,
 81, 82, 115, 118, 119, 127, 150,

152, 153, 158, 159, 163, 164, 200,
218, 224, 230, 244, 247, 248, 257,
258, 288, 295, 373, 554, 555, 560,
577, 584, 592, 593, 670, 678, 699,
715, 774

Поповић, Душан 133, 442, 495, 504,
786

Поповић, Јеврем-Јеша 90, 691

Поповић, Константин-Коча 176, 177

Поповић, Лаза 48

Поповић, Милева 670

Поповић, Милорад 153

Поповић, Никодије 90

Поповић, прота 25

Поповић, Стеван 148

Поповић, Стојан 289, 290, 678

Поповић, А. Чедомир 317, 318, 321,
329, 339, 341, 345, 346, 349, 353,
380, 384, 459, 464, 529, 578, 579,
735, 768, 770, 774, 788

Поћорек 627

Прене, Адолф 419

Пржељак, Владимир 103

Прибићевећ, Светозар 601, 611, 707,
708, 709, 729, 749

Принцип, Гаврило 739, 740, 741

Продановић, М. Јаков-Јаша 23, 35, 59,
122, 191, 284, 287, 297, 298, 322,
345, 408, 426-430, 438, 439, 451,
469, 471, 473, 486, 560, 569, 593,
595, 681, 692, 704

Прокић, Матија 781

Протић, Жарко 193

Протић, Јосиф 349, 377, 717, 772, 774

Протић, Милорад 596

Протић, Стојан 27, 28, 36, 37-40, 63,
127, 129, 132, 175, 185, 188, 193,
201, 255, 284, 298, 299, 326, 331,
334, 339, 372, 406, 408, 426, 430,
433, 438, 445, 471, 473, 478-481,
491-493, 559, 560, 567, 568, 578,
579, 582, 589, 590, 592, 594, 700,
737, 738, 743, 776, 786, 789

Путник, војвода Радомир 200, 201,
214, 217, 218, 223, 231, 235-237,
239, 247, 330, 333, 360, 456, 493,
494, 517, 533, 549, 554, 555, 557,
560, 565, 568, 576, 578, 579, 583,
585, 586, 588, 589, 595, 600, 604,
605, 620, 623, 636, 637, 639-645,
647, 649, 653, 657, 659, 660-663,
681, 720, 766, 770, 776

Р

Радаковић, Радак 729

Раденић, А. 443

Раденковић, Богдан 341-349, 353, 364,
383, 384, 389, 459, 461, 515, 529,
555, 595, 650, 677, 701, 737, 766-
771, 773, 774

Радић, Емилијан 423

Радивојевић, Илија-Чича 16, 92, 158,
275, 330, 331, 333, 335, 336, 339,
341, 342, 346, 349, 359

Радоевић, Ј. Милан 735, 773

Радоевић, Мило 255

Радовановић, Милорад-Коча 716, 717,
729-731, 742

Радовановић, Светолик 559

Радовић, Љуба 216

Разнован, Емил 37, 38, 39

Рајевић, Драгомир 76, 81

Rajnel, Fris 98

Рајнхолд, Лоренц 748, 752, 753

Рајс, Арчибалд 375, 725, 726, 727

Рајзендер-Путник, Јусуф 200

Ракић, Ђорђе 588

Ракић, Милан 86, 359, 360, 425

Рама, Садик 364

Ранковић, Александар 784

Ратарац, Алекса 32, 421, 435

Раухенштајнер, Манфред 751, 752

Рафајловић, Живојин 215-218, 223,
224, 251, 252, 566, 701

Рашић, Коле 355

Рашић, пуковник 176

Рембрант 143

Рибарић, Стојан 36, 180, 183, 184, 219,
223, 226, 473, 511, 650, 677
Рибникар, Владимир 20, 488
Ризов, Димитрије 463
Ристић, Јован 36, 37, 146, 389, 493,
510
Ристић, Михаило-Уча 16, 158, 359
Робеспјер 480
Ројтер 171
Ронге, Макс 631
Рудолф, престолонаследник аустрије
13
Руvaraц, Димитрије 28
Рујанац, Аксентије-Бајета 84, 98, 361

С

Савић, Божа 26, 136
Савић Југовић, Ипан 43
Савчић, Милош 432
Сазонов 524, 610, 642
Салај 626
Сарај, Морис Пол Еманиел 721, 723,
724
Саркотић, Стјепан 619
Свињарев, Миладин 409
Секулић, Исидора 530
Семиз, Душан 105
Сергије, владика 422
Симеуновић, Милић 83, 289, 543
Симић, Божин 565, 602, 707, 736
Симић, Миодраг 321
Симић, Света 19, 203
Симић, Светолик 134, 520, 525
Симић, Стојан 13
Симовић, Душан 646
Ситон-Вотсон 359, 379, 462, 613, 757,
762
Скерлић, Јован 171, 180, 181, 198, 281,
288, 322, 375, 409, 422, 430-435,
441, 447, 451, 454, 465, 469, 473,
489, 540, 506, 559
Скоко, Сано 237

Скопљанац, Ђорђе 361
Славковић, Ђорђе 624, 625
Сматс, генерал 747
Смиљковићи 676
Соколовић, Глигор 356
Соларевић, Леонидас 47, 70, 76, 77,
80-82, 130, 200, 247
Сонин 748
Спалајковић 671
Спасић, Никола 356
Спенсер, Херберт 419
Срб, Александар 299, 678, 736
Сремац, Стеван 434
Сретенковић, Максим 429, 481
Срећковић, Михаило 53, 54, 366, 494
Стаљин 493
Стана, руска велика кнегиња 61
Станковић, Душан 188, 189
Станковић, Тодор 536
Станојевић, Аја 57, 326, 429, 431, 445,
740
Станојевић, Драгиша 180
Станојевић, Лазар Ст. 47
Станојевић, Милутин 122, 415
Станојевић, М. Ђ. 533
Станојловић, Радослав 154
Станојевић, Станоје 518, 531, 534, 537,
538, 714, 740
Стевановић, Миливоје 470
Степановић, војвода Степа 75, 176,
216, 320, 323, 326, 330, 333, 336,
372, 435, 495, 512, 535, 638, 643,
649, 651, 654, 655
Стефановић, П. Душан 509, 542, 589
Стефановић, Никола 493
Стефановић, Теодор-Виловски 370
Стојадиновић, М. Драгиша 341, 576,
597, 604, 605, 611, 614, 616-619,
625, 632, 640, 644, 656, 663, 708,
709, 731, 739, 740, 778, 779
Стојановић, потпуковник 336
Стојановић, Аја 372
Стојановић, Ж. Драгомир 333, 335

Стојановић, Драгутин 407
 Стојановић, Дубравка 725
 Стојановић, Коста 650
 Стојановић, Љуба 129, 130, 225, 226,
 243, 298, 299, 355, 412, 434, 435,
 448, 451, 506, 512, 520, 560, 569,
 625, 651
 Стојановић, С. 657
 Стојановић, Ст. 85, 375
 Стојановић, Тихомир 92
 Стојанчевић, Вл. 536
 Стојковић, Јован 267
 Стојмировић-Јовановић, М. 43, 44, 90
 Стојковић, Милан 701, 713, 716-718,
 719, 738, 760, 767, 768, 769, 772,
 779, 780, 781
 Стругар, Владо 631
 Сутнер, Берта 172

Т

Тадић, Велимир 255
 Тајсић, Ранко 84
 Талетон, Пера 574
 Танкосић, Војислав-Воја-Шиља 19,
 285, 340-342, 344-346, 349, 350,
 353-355, 357, 359, 361, 364-366,
 380, 381, 461, 536, 555, 567, 583,
 584, 620, 739, 740, 755
 Тартаља, Оскар 105
 Таубе 49
 Таушановић 510
 Теолора, цариград 23
 Терзић, Божићар 543, 604, 663, 682,
 686, 711, 712, 742
 Тешић, Васа 391
 Тимотијевић, Коста 144, 219, 223
 Тиса, гроф 626, 627
 Тодоровић, Александар 193, 196
 Тодоровић, Вела 50
 Тодоровић, Пера 35, 37, 56, 71, 201,
 202, 469, 485, 486, 689
 Тодоровић, Риста 188
 Тодоровић, Тома 366

Томић, Алекса 35
 Томић, Војислав 543
 Томић, Јаша 36
 Томић, Милутин 472, 701
 Топаловић, Живко 540
 Тохол, Ристо 275
 Трбић, Василије 341, 528, 679, 732,
 756
 Трифковић, Марко 432
 Трифунац, поручник 21
 Трифуновић, Миша 770
 Тројки, Лав 352
 Туцаковић, Коста 675
 Туцаковић, Панта 581, 582
 Туцовић, Владимир 289, 292, 293, 331,
 336, 377, 675, 680, 702, 709, 718,
 729, 737, 742, 767, 771, 774
 Туцовић, Димитрије 377, 442, 495,
 501-504, 786

Ћ

Ћазим-беј 535
 Ћеловић, Лука 355, 489
 Ћоровић, Владимир 63, 64, 364, 456,
 563, 610
 Ћосић, Милош 428
 Ћурчин 505
 Ћурчић, Степан 29

У

Угрин, Јован 625
 Урић, Ненад 25, 476
 Урошевић, Лаза 759
 Урошевић, Светолик 230

Ф

Фалкенхајн, Хелмут 636
 Фердинанд Кобург, бугарски краљ
 280, 522, 523, 524, 552, 676
 Филиповић, Влада 188
 Фишлер, Фриц 636

Фолбер, Ото 630
 Форгач, гроф 277, 309
 Франкфуртер, Едвин 726
 Франц Јозеф, цар аустрије 13, 48, 60,
 63, 138, 150, 151, 246, 256, 526
 Франц Фердинанд, надвојвода 259,
 352, 353, 379, 564, 565, 586, 600,
 619, 621, 738-740, 749, 777, 778,
 780
 Фурније, пуковник 662

Х

Хабсбуршки, Ото 742
 Хаман, Бригите 13
 Хан, Л. Б. 242
 Ханч, Хуго 748, 752
 Хартвиг, руски посланик 402, 464,
 523, 547, 549, 557, 582, 585, 586,
 620
 Хасан-бег, Шишка 528
 Хаџи-Николић, Н. 52
 Хаџи-Тома, Никола 76, 96, 97, 140,
 243
 Хаџи-Васиљенић, Јован 355
 Хаџић, Стеван 678
 Хаџиналић, Незир 675
 Хенгемилер 35
 Херио, Едуард 531, 533
 Хинковић, Хинко 744
 Храбак, Богумил 603, 623, 671, 675,
 676, 680, 702, 713, 735
 Христић, Артемиза 15, 37, 38, 206
 Христић, М. Ђорђе 15, 37, 38
 Христић, Ф. Милан 37, 38
 Христић, Никола 493
 Христић, Филип 37

Ц

Цветковић, Брана 503
 Цветковић, Витомир 774
 Цветковић, Драгомир 699

Џветковић, Илија 193
 Џијић, Јован 25, 26, 268, 270, 343,
 458, 464, 510
 Џемовић, М. Г. 462
 Џемовић, П. Марко 525, 526, 555,
 556, 557
 Џенић, Мита 351
 Џенић, Сима 678
 Џеровић, Михаило 224, 228
 Џесареј, Аугуст 376
 Џимерман, Алфред 606, 608, 612, 617
 Џин, професор 529
 Џинџар-Марковић, генерал 19, 20, 21,
 52, 56-58, 67, 68, 76, 77, 112, 115,
 116, 195, 217, 506
 Џинџар-Марковић, Марија 52, 68
 Џинџар-Марковић, Марко 46
 Џицварић, Крста 35, 71, 73, 75, 165,
 179, 186, 211, 313, 314, 324, 325,
 479, 485-495, 497-501, 503-507,
 509, 596, 645, 738, 741, 762, 763
 Џукић 227

Ч

Чабриновић 740, 741
 Чариков 62, 68, 139, 140
 Чернин, гроф 746
 Чекић, Милутин 475
 Чолак-Антић, Бошко 207, 629, 689,
 700
 Чолак-Антић, Миливоје 365
 Чолаковић, Воја 188
 Чолић, Михаило 403
 Чоловић, Никола 193
 Чоловић, Периша 175
 Чубриловић, Васа 463, 569

Џ

Џексон, Џек 162
 Џорџ, Лојд 751
 Џорџ, Лојда 748

Ш

Шантић, Алекса 161

Шарнхорст, Герхард 401

Шаумбург-Липе, Александра 48, 60,
265

Шехић, Нусрет 363

Шибалић, Сава 38, 211, 229

Шилер 503

Шкорић, Михаило 178

Штрајт, Георг 622, 623

Штраус, Адолф 623-626

ISBN 86-7084-016-2

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

061.236(497.11)

КАЗИМИРОВИЋ, Васа

Црна рука : личности и догађаји у Србији
од преврата 1903. до Солунског процеса 1917.
године / Васа Казимировић. - Крагујевац :
Призма ; Београд : Центар филм, 1997
(Крагујевац : Призма). - 808 стр. ; 24. cm

Тираж 1000. - Белешке уз текст.
ISBN 86-7084-016-2

949.711 „1903/1907“

а) Уједињење или смрт б) Србија - Историја
- 1903-1917

ИД-57735692

Чланови Врховне Комисије Управе

9 маја 1911.
у Београду

1. Мило Радичевић
2. Драго Пасић
3. Стефан Јефтовић
4. Др О. Зенкић
5. Милош С. Стојановић
6. Др М. М. Миливојевић
7. ~~Др М. М. Миливојевић~~
8. Милош С. Стојановић
9. Милош Васић
10. Милош Ј. Стојановић